

DUE DATES

GOVT. COLLEGE, LIBRARY

KOTA (Raj.)

Students can retain library books only for two weeks at the most.

| BORROWER'S No. | DUE DATE | SIGNATURE |
|---------------------------|-----------------|------------------|
| | | |

U. G. C. BOOKS

श्रीवाजसनेयि-माध्यन्दिन-
शतपथब्राह्मणम्

THE
ŚATAPATHABRĀHMAṆA
ACCORDING TO
THE MĀDHYANDINA RECENSION

श्रीवाजसनेयि-माध्यन्दिन-
शतपथब्राह्मणम्

श्रीमत्सायणाचार्यविरचित-
वेदार्थप्रकाशाख्यव्याख्यासमेतम्
उपयुक्तभाष्यानुपलब्धिस्थाने
श्रीहरिस्वामिभाष्यसमेतम्

“प्रथमखण्डात् पंचमखण्डपर्यन्तं”

101578

पञ्चमो भागः

बृहदारण्यकोपनिषत्

वासुदेवब्रह्मभगवत्कृतवासुदेवप्रकाशिकासमेता



ज्ञानपब्लिशिंगहाउस

देहली-११०००२ (भारतम्)

ज्ञानपब्लिशिंगहाउस

देहली-११०००२ (भारतम्)

101578

प्रथमं पुनर्मुद्रणं १९८७ तमे वर्षे

भारते मुद्रितम्

इदं पुस्तकं ज्ञानपब्लिशिंगहाउस कृते गायत्रीगर्भमहाभागया
देहली ११०००२ तः प्रकाशितम् तथा गोयनआफसेटमुद्रणालय
देहली ११००३५ तः मुद्रितम् ।

THE
ŚATAPATHABRĀHMAṆA

ACCORDING TO G. C. BOOKS

THE
MĀDHYANDINA RECENSION

WITH
THE VEDARAPRAKĀŚA BHĀṢYA
OF
SĀYAṆĀCĀRYA

SUPPLEMENTED BY THE COMMENTARY
OF
HARISVĀMIN

VOLUME V

BRHADĀRĀṆYAKA UPANIṢAD
WITH
THE VĀSUDEVAPRAKĀŚIKĀ COMMENTARY
OF
VĀSUDEVA BRAHMA BHAGAVAT



GIAN PUBLISHING HOUSE

4-C Ansari Road Daryaganj, New Delhi - 110002

अथोत्तराख्ये भागे चतुर्दशकाण्डे पडध्याय्यां बृहदारण्यकोपनिषदि
विषयागामनुक्रमणिका ।

तत्रादिमे आगमप्रधाने मधुकाण्डे-

भा० विषया. पृष्ठाङ्काः । भा० विषयाः पृष्ठाङ्काः

प्रथमोऽध्यायः ।

१ उद्गीथब्राह्मणं वैराजब्राह्मणं वा-
तत्र च प्रथमं मूलब्रह्ममावसान-
भूतयो कर्मज्ञानयोर्वन उद्भवस्तथो-
द्भावकस्योपास्यस्य प्रागस्य स्वरूपनिर्गा-
थिकाया आह्वयिकाया. कथन, तस्या
च देवा अमुग्राथेति द्विप्रकारा. प्राजा-
पत्यास्तोऽन्योन्यमस्यदन्तेत्यभिधाय तत्रा-
मुग्राणां बाह्व्येतैरिभूयमाना अ-
वा देवा. किं ह्यतवन्त इत्यभिधान,
विविधितस्य शुद्धादिगुणविशिष्टप्राण-
विज्ञानस्य स्वरूपनिर्द्धारणान् परीक्षा-
प्रकारनिरूपण, तत्र क्रमेण वाक्प्राण-
चक्षु.श्रोत्रमनोदेवताना परीक्षया निरू-
पणम्, एव वागादयो मृत्योरेतिक्रमणे-
ऽममर्षा इति निश्चित्याशरणः. सन्तो
देवा मृत्यवतिगमनाय मुख्य प्राणमेव
प्रार्थितवन्त इत्यभिधान, बध्यमार्णर-
वास्याङ्गिरसूभिर्गुणैर्विशिष्टस्य विधान-
पूर्वकस्य प्राणकर्मयोगामनयाह्वयिका
पुरस्कृत्य विविधफलस्य मृदुटीकरण,
प्रागस्य स्वतः शुद्धयेऽपि अमुद्दवा-
गादितम्बन्धादमुद्भव स्वादिति शङ्का
वारयितुं पामहानिफलानाधारणगुण-
कस्य विशिष्टस्योपासनस्य निरूपणम्,
अपास्यादिगुणविशिष्टप्राणविद फला-
भिधानम्, उक्तार्थस्यैव स्पष्टीकरण, देवता-

भावफलाभिधानम्, एव सामान्येनोक्त-
स्वातिवहनस्य प्रत्येकपरत्वेन निरूपण,
वागादीनाम-वादिदेवतात्वप्रमावपि-उपा-
सकस्य मिमायानमिति तन्निरूपण,
उपास्यस्य प्रागस्य कार्यकारणमवात-
विधारकत्वस्य नामगुणान्तरस्य च सहे-
तुक निरूपणम्, एवं प्राणस्यैव स्वात-
न्येणानह्नोपकारमाजित्वा वागादीनां तु
तद्धारकमिति कथं निश्चेतुं शक्यमि-
त्याशङ्क्य यन्निधदादनेनैवेत्येवकारस्य
साधकत्वं स्वादित्यतलनिर्णयार्थाभि-
धानम्, एतद्गुणविज्ञानफलप्रदर्शनद्वारा
फलसहितस्य गुणज्ञानस्य निरूपण,
प्राणविषय स्तोतुं तद्विद्याविदेविणो
दोषाभिधान, प्राणविद्विदुक्तस्य लाभ-
प्रदर्शनं च, पूर्वोक्तार्थाभ्यामेव प्रतिज्ञान-
स्याङ्गिरस-वप विवरण, बृहस्पत्यादि-
नामराशिधर्मक प्राणोपासनं वक्तुं तस्य
प्राणस्य क्रमाद्यपञ्चःसामान्यत्वस्य सौ-
परिक प्रतिपादनं, पुनस्तत्रार्थैव
प्राणस्य प्रकारान्तरं सामान्यतो-
सनाथं निरूपणम्, एतद्गुणकप्राणो-
पासनफलस्य प्रतिपादनं च, इदं चोक्त
फल मध्यप्रद्विषयायेनोभयतः सम्बद्ध-
मित्यवधारणमेव फलश्रुतिमनुभूया-
द्यापिऋषोर्द्वीत्यादिगुणान्तरस्याभिया-
नम्, एवमुद्गीथदेवता प्राण एवेतिनिर्द्धारि

शु० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

शु० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

तस्य मायंवाद् सोपपत्तिक स्वसुवर्ण-
प्रतिष्ठासुगमिमानम्, एव प्राग्विज्ञान-
बन्धो मन्त्रजपस्य सकल विधानम्,
उक्तमन्त्रस्य श्रुतिदत्तक व्याख्यातम्,
प्राणवदुद्गातुरपि स्वार्थं गानमन्त्रीत्य-
निर्वाणम्, अम्योद्गातुः सर्वफलमात्रक
त्वकथनम्, एव समुचितादुष्गामनाफल-
निर्वाणवासाकासम्भवाभावेऽपि कवलादु-
ष्गामनासर्गमिन्द्रिका भ्यास्तस्या निरा-
करणकथन चत्यादि.

१-१६

६ पुरुषविधब्राह्मणं वा अतिमब्राह्मणं
वा सृष्टिब्राह्मणम्-तत्र वैव ज्ञान-
कर्मस्या समुचित्याया प्रजापतिव-
श्यानि व्याख्यायदानीमभ्य प्रजापते
फलभूतस्य जातमर्जनस्थितिमहारेषु
श्यालन्त्यादिबभूवुपवर्णनेन त स्तेषु
ज्ञानकर्मणोर्बेदिकयोः फलो कर्ष्य
वर्णनं, तत्र प्रथमं सहेतुकं प्रजा-
पतेरुपासनायमहमिति यन्नाम तस्य
निर्वचनं, ततः प्रजापते पुरुषना-
मनिर्वचनम्, एतद्गुणविज्ञानफलाभि-
धाने च, प्रजापत्यलक्षणं ज्ञानकर्मफल
समारविषय वैवायकामदित्यस्वार्थस्य
प्रदर्शनद्वारा प्रजापतेर्मपाचाविष्टत्वेन
समारान्तर्भूतत्वप्रतिपादने, तत्रैवाख्या-
विष्टत्वे हेत्वन्तर प्रतिपाद्य प्रजापतेस्त-
निरसनीयमप्रकारस्याभिधानं, लोरु-
प्रसिद्धयोर्मन्त्रयोर्हेतुं निर्वचने लोकादु-
मवप्रदर्शनम्, उक्तेऽर्थेऽभिमुक्त्याङ्गवत्त्व-
सम्पत्तिनिर्धारणं हेत्वन्तर्भाषितानं, सृष्टि-
मिथुनद्वारिकेत्यभिधाय गवांसिसृष्टेरभि-
धानं, इत्यमाणाग्निमोनेन्द्रादिसृष्टि मिद-
कथना सर्वस्याः सृष्टेरसहणवर्णनं,

सहेतुतद्गुणविदः फलाभिधानं च, एव-
मनुप्राग्विज्ञानसुखत्वाऽनुप्राहकसृष्टेरुपवर्ण-
निरूपणं, तत्रैविविद्वन्मतप्रत्याख्यानसं-
हितं सोपमहासमेकस्यैव प्रजापतेर्द्विधो-
पास्यत्वायाम्यवमर्गयोः सोपपत्तिक
निरूपणम्, एवमनुप्राहकदेवसृष्टिमिधाय
ता प्रज्ञास्य नैतादृशः प्रजापतेरुपासकस्य
फलनिरूपणम्, एतावतोत्तस्य जगतः
व्याकृतस्य सर्वाजससारोद्भरणप्रयोज-
नाया बीजभूतया अव्योक्ततावस्थायाः
सदृशान्त सोपपत्तिक विवरणम्, एव मूल-
कारणं तत्कार्यं चाभिधाय तत्र कार्य-
सन्धुः प्रविष्टत्वपुष्यक्तवयोः सहेतुकं प्रति-
पादनं, य इत्यन्तर्दशां स ब्रह्मात्मतत्त्वं
दर्शात्थाकाशादूर्वकं ब्रह्मविद्यामूर्तस्या-
वतरणं, तत्र पुनस्तस्यात्मनः सहेतुकं
कृत्स्नत्व सहेतुकं पदनीयत्वं च प्रति-
पाद्य तत्र पदनीये उपायनिरूपणं,
प्रोक्तविज्ञानस्य युगफलनिरूपणं च,
कुतोऽन्यसर्वमनादत्यान्मत्त्वमेव विद्वे-
यमित्याशक्त्या लोकेऽदृष्टिमवष्टम्य समा-
धानकथनम्, एवमारमनि मुख्या प्रीति-
रनामनि त्वमुख्या प्रीतिरिति स्थिते
यत्कलित तस्य निरूपणं, यदर्या कृत्स्ना-
ऽऽयुपनिषत्स्यैतस्य सूत्रस्य व्याचि-
ष्ट्यासया प्रयोजनामिधित्तया चान्दा-
दुषोद्गातत्वेन प्रभत्रयस्य प्रतिपादनम्,
एतेषां प्रदाना क्रमेण सवदीक्षानाग-
न्धितप्रतिवचननिरूपणं, तत्र प्रसङ्गा-
द्ब्रह्मविद्यायामिन्द्रिन्द्रादाविव मनुष्य-
त्वावधिकारिविशेषणनियमो नास्तीत्य-
भिमानम्, अस्याऽब्रह्मविद्यायाः सर्वमाधा-
पत्तिः कथमित्येतन्मार्थस्य दादर्पाय

क्र० विषया

पृष्ठाङ्कः।

क्र० विषयाः

पृष्ठाङ्कः।

शुनिप्रदर्शित मन्त्रमुदाहृत्य तद्वाग सोप-
पत्तिक विद्यामूत्र विविच्यविद्यामूत्रस्य
सोपपत्तिक विवेचन, पूर्वमनुब्राह्मणदेवता-
सर्ग प्रक्रम्याग्नेदेवार्थाद्ब्रह्मसृष्टिरुक्तेदानी-
मविद्यां प्रस्तुत्य कर्मणः श्रेयसं तद्विधा-
मरुशुक्लमृष्टेरभिधान, तथा कर्माङ्गभूत-
द्रव्योपार्जनार्थं वैश्यमृष्टेरभिधान परि-
चारकशूद्रमृष्टेरभिधान च, सप्त. शूत्र-
स्थोत्रवात्तनियन्तुयर्मन्त्राण्य प्रति-
पादनम्, उक्तेऽर्थे लोकप्रसिद्धेरभिधानम्,
इत्य देवेषु दर्शितस्य चानुवर्णस्य मनु-
ष्येष्वधि दोषयित्वा प्रदर्शन, केचि-
द्यान्यादिमाध्यकर्मणा मोक्षमिच्छन्तीति
तेषा मतमनुस्य तस्य भोगपत्तिक प्रत्या-
ख्यान, तत्र लावनमोक्षसाधनादि यानि
कर्माणि तानि कानि ? के च तैर्यष्टव्या
देवादयः ? तेषामुपदेशा सप्रपञ्च निरू-
पण, येन प्रयुक्तो मनुष्यो ग्रहप्रसन्न
इवावश. सन्वात्मलोकवर्द्धिमुखाभूतो
दुःखात्मके कामेष्वेव प्रवर्तत इति स
क प्रवर्तक इत्यपेक्षया कान एवेति
निर्णयार्थं सप्रपञ्च निरूपणम्, अन्तेऽन्त-
र्यङ्गस्य पातकवद्वाप्ययज्ञस्यापि सफल
पातकप्रतिपादन केष्यादि.

१९-३५

३ सप्तान्नब्राह्मणं वा संवर्गविद्याब्राह्म-
णम्-तत्र चैव कामप्रयुक्तेन पुरुषेण
पातकज्ञानकर्मण्या वा वैश्वलशनेन वा-
ऽद्यमानत्वेन सृष्टस्थालभूतस्य जगत
उपासनार्थं विनागेन सप्तम निरूपण,
तत्र संक्षेपत सविनियोगान्नप्रकाश-
काना सूत्रभूतानां मन्त्राणामुदाहरण,
तत्र पयसोऽन्ववे हेतु प्रतिपादान्म्या-
क्षयत्वे च हेतु प्रतिपादान्म्याङ्गिति-

त्वयुगविज्ञाने फलनिरूपणम्, एतेषा
मन्त्राणां तितोहितार्थत्वेन तत्तन्मन्त्रस्य
प्रतीकप्रहणपूर्वक व्याख्यान, तत्रोक्त-
मन्त्रान्नविनियोजकमन्त्रभागस्य व्याख्या-
नम्, तत्रापि विशेषत सर्वसाधारण-
स्यान्नस्यामाधारणीकुर्वन्तो दोषप्रदर्श-
नम्-मनुष्याणां पशूना च पयोरूप-
मेकमेवान्नमिति सकारणमभिधान-पशूना
पयोरन्नमन्तीत्यत्र लोकप्रसिद्धे प्रदर्शन-
पयनि हीन सर्व प्रतिष्ठितमिति विधि-
मितदर्शनमनुष्येण मन्त्रान्तगमुद्राव्य
नस्य निन्दार्थवादप्रतिपादन च, एव
पाठक्रम विहायार्थक्रमवशात्साधनभूत-
मन्नचतुष्टय व्याख्यापेदानीं पातकस्य
कर्मणः फलभूत क्रमोपाप्याममभिरभूत-
मधिदैवमदत्रय कार्यन्वादिस्तीर्णविषय-
न्वागत्पूर्वमादन्नचतुष्टयाप्ययुक्तप्रतस्य
व्याख्यान, तत्र मनोवाकप्राणरूपो-
ऽन्नये आध्यात्मिकस्य मनसः सप्रमा-
णमस्तिव निरूप्य तत्स्वरूपस्य भोग-
पत्तिक निरूपणम्, आध्यात्मिकाया
वाच स्वरूपमभिधायव्यात्मिकस्य
प्राणस्य सप्रमाण स्वरूपनिरूपणम्,
एव वागादीनामाध्यात्मिकी विभूतिमु-
क्त्वाऽऽधिभौतिकया विभूतेर्विस्तारनि-
रूपण, तत्र वागादीनां लोकत्रयात्मक-
त्वं वैदत्रयात्मकत्वं देवपितृमनुष्यात्म-
कत्वं पितृमातृप्रजापत्यकत्वं केष्यादिनि-
रूपण, तथा वागादीनां पुनर्विज्ञात-
विज्ञातयाविज्ञातवत्त्वा मन्त्रनिरूप-
णम्, एवं वागादीनामाधिभौतिक
विस्तारमुक्त्वा आधिदैविकविस्तारस्य
प्रतिपादन, तत्राध्यात्माधिभूत च या

वाक्यपरिच्छिन्ना तस्या आधिदैविकव्याग-
शब्दादशाशिनोश्च तादात्म्यात्तया सह
तुल्यपरिमाणवत्प्रदर्शनम्, तथाऽप्या-
त्माधिभूत च मन प्राणयोरेाधिदैविक-
मन प्राणाशब्दात्तादात्म्याभिप्रायेण तुल्य-
परिमाणवत्प्रदर्शनं, तत्रापि विशिष्येन्द्र-
त्वासपन्नत्वादिगुणविशिष्टस्य प्राणस्य
सफलमुपासनकथनं, तत्र आध्यात्मिका-
धिभौतिकाधिदैविकानां बाह्यमन प्रा-
णानां ध्यानार्थं समत्वानन्तत्वादिगुण-
निरूपणं, तत्र उक्तेऽर्थे वित्तकर्मणो
सम्भावनायाः प्रतिपादनद्वारा प्रजापते
पांक्त कर्मफलत्वमुक्त्वाऽऽवासायाया
रात्रौ प्राणिनः प्राणं न विशिष्यन्वादि-
त्यस्य प्राप्तिकर्तव्यस्य निषेधप्रयोजन-
सहितमभिधानं, यत्पूर्वमाधिदैविकव्य-
भात्मकप्रजापत्युपासनमुक्तं तदहमस्मि
प्रजापतिरित्यदप्रहेण कर्तव्यमिति
दृष्टान्तं सफलमभिधानं, तत्र उक्तेऽर्थे
पुत्रकर्मापरविधानात् साध्यलोकत्रयप्राप्ति-
साधनमात्रं सामान्येदावगणं तस्यैव
पुनर्विशेषज्ञानार्थं विस्तरशः प्रतिपादनं,
तत्र पुत्रवस्य क्रियासमरुत्वात्केन प्रकारेण
लोकत्रयदेतुत्वमित्यपेक्षया तत्प्र-
कारस्य सोपपत्तिक निरूपणं, तत्र
विशेषणः पितृकर्तृकं सकलं पुत्रानु-
शासननिरूपणं-पुत्रशब्दनिर्वचनं-वितु-
पुत्रतादात्म्येनैतल्लोकप्रदाननिरूपणं च,
तत्र एव कृतसम्प्राप्तिक रितरमेते
देवा बाह्यमनःप्राणाश्च मरणधर्माण
आविशन्तीति सम्प्रकारकं निरूपणं,
" ते सर्वे समाः सर्वेऽन्ता. " इति
यत्पूर्वमविशेषेण बाह्यमन प्राणानामुपा-

सनमुक्तं तत्र तद्वन्त्यतदविशेषप्रति-
पत्त्यर्थं प्राणविषयकाः पातमदर्शननिरू-
पणं, तदर्थं प्राणव्रतमीमांसाकथनं,
प्राणव्रतमभिव्यञ्जनेन धारणाविविधिति निर्धा-
रणायाऽप्याधिकारकथनं, तस्या च विशे-
षणः कर्णावागमन्योऽन्यस्पर्शाप्रकारक-
थनं-प्रजापतेर्वागादिषु श्रवणद्वारा च-
कर्मप्रच्युतिरासीदिति सम्प्राणमभिधा-
नम्-प्राणव्रतधारणप्रकारकथनं-कर-
णानां प्राणनामत्वनिरूपणम्-उक्तदर्शन-
फलनिरूपणम्-उक्ताध्यात्मप्राणदर्शन-
स्थोपसंहरणं चेत्याद्यशप्रतिपादनं, ततो-
ऽप्यात्मवत्प्राणविषयकादिदेवतदर्शननि-
रूपणम्, उक्तार्थदृष्टार्थं मन्त्रसंवादप्रद-
र्शनं, श्रुतिकर्तृकं शब्दादमन्त्रस्य व्या-
ख्यानं, प्रकरणार्थस्थोपसंहरणं, प्राण-
व्रतकारणे बाधकनिरूपणं, प्राणव्रत-
मामरणमनुवर्तयेदिति प्रतिपादनम्, अहं
च सर्वभूतेषु सूत्ररूपप्राणात्मा सर्वपरि-
त्यन्दृष्टित्येवप्राणोदासकस्य फलाभि-
धानं चेत्यादि.

३६-११

४ इयन्नब्राह्मणं वा अविद्याविषयक-
संसारतत्त्वप्रदर्शकं ब्राह्मणं वा
उपसंहारब्राह्मणम्-तत्र च पूर्व-
ब्राह्मणे सूत्रिताया अविद्यायाः साध्यता-
धनलक्षणो व्याहृताऽऽकाङ्क्षरूपो वि-
स्तरो निरूपित इदानीं तस्यैव प्रति-
पत्तिकर्तव्यं नामरूपकर्मत्वेनोपसंहा-
रस्य प्रतिपादनं, तत्र च क्रमेण देव-
दत्तवद्दत्तप्रभृतीनां नामविशेषाणां-
सितान्नितप्रभृतीनां रूपाणां-मन-
दर्शनचलनप्रभृतीनां सर्वकर्मविशेषाणां
सोपपत्तिक विवरणम्, एव नामरूपकर्म-

त्वेन मन्त्रिसंस्थापि जातः पुनः सन्धे-
पान्पक्षधनं, एकस्मिन्नपि मघाने
कार्यकारणरूपेणावान्तरविभागाक्षधन-
त-प्रतिपादकवाच्यस्य श्रुतिकर्तृक व्या-
ख्यानं चेति.

१४-१६

इति प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

१ अज्ञातशत्रुब्राह्मणं वा पर्यङ्गविद्या-
ब्राह्मणम्-तत्र प्रथमेऽध्याये मूर्तिवो-
र्विद्याविद्ययोर्मध्येऽविद्यायाः प्रपञ्चो
निरूपितः, सम्प्रत्यम्बिलप्याये विद्याया
परब्रह्म निरूपणम् । तत्रादौ बन्धुश्रोतृ-
रूपाख्यायिकयाऽविद्याविषयमेव ब्रह्म-
त्वेनोपदिश्य त-प्रत्याख्यानं, तत्रापि
प्रथमं गार्भ्येण हस्तबालाकिनाऽज्ञात-
शत्रो राहः श्रवणायाभिमुखीकरणप्रका-
रकथनं, ततः मवादेन पर्यायशः आदि-
न्यचन्द्रविमुदाकाशवाचन्यावादर्शादिभ्यु-
स्थिन पुरष तथा गच्छतः पृष्ठदेशे
समुत्पन्न शब्द उच्यमानं पुरुष तत्तद्गु-
णविशिष्टतयाऽऽ ब्रह्मोपास इति हस्त-
बालाकिनोक्तेऽज्ञातशत्रोस्तत्तद्गुणानु-
रोधेन प्रतिपर्यायमुपासनफलनिरूपणम्,
एव व्यस्तानि ब्रह्माण्डुपन्यस्यात्मन्विगु-
णविशिष्टमात्मनिस्थिनपुरुषलक्षणं सम-
स्तं ब्रह्माट्मुदान इति हस्तबालाकिना
पुनरुक्ते निरुक्तगुणानुरोधेनाज्ञातशत्रो-
रस्मिन्नपि चरमे पर्याये उपासनफल-
निरूपणं, ततस्तूष्णींभूते गार्भ्येऽज्ञात-
शत्रुस्त " किं त्वया एतावदेव ब्रह्म
विज्ञात ! नैतावता विदितं भवतीत्यु-
क्तवानित्यनिधानं, ततो गार्भ्ये ब्रह्मजिज्ञासया

छात्रभावेन उपमगते त्वा ब्रह्म ज्ञप-
यित्वामीत्यज्ञातशत्रो प्रतिज्ञाकरणा-
निधानं, प्रतिज्ञातब्रह्मवबोधार्थमुपक्रम-
करणप्रतिपादनं, तत्राज्ञानशत्रुर्वयोदा-
हरणं व्यतिरेकत्वास्तित्वं प्रतिपाद्या-
स्यात्मनः स्वामाधिकस्वरूपं बोधयितु-
मधिकरणमपादानं बोधय पृष्ठवा-
नित्याद्यभिधानं, ततो जागरिते
कर्तृबभोकृत्वादिकं नामनः स्वामा-
विकं क्लिप्तुं वागाद्युपाधिसम्बन्ध-
हृतमेव स्वमे तद्व्यतिरेकेण कर्तृत्वादे-
व्यतिरेकदर्शनादिनि दर्शयितुं प्रशालु-
वादपूर्वकं प्रथमप्रश्नस्योत्तरनिरूपणं,
यदा शरीरेन्द्रियाण्यक्षतामुल्लङ्घति
तदाऽमौ स्वात्मनि वर्तते इति कथम-
वागम्यत इत्यपेक्षाया नामप्रसिद्धया
इत्यादि सयुक्तिकं निरूपणं, दर्शनलक्ष-
णाया स्वभावस्थाया वागादिस्मन्बन्धा-
भावेऽपि कर्तृत्वादिसत्तारस्य दर्शना-
द्यतिरेकानिद्विरित्याशङ्क्य तत्रापि
जाग्रद्व्यसनायाः सत्त्वापरिकल्पितस्य
स्वप्नप्रपञ्चस्य मृगत्वान्न व्यतिरेका-
निद्विरित्यतोऽप्य स्वतः-शुद्धत्वमेवे-
त्यभिप्रेत्य समाधाननिरूपणं, ततो वेद-
शब्दप्रयोगाद्ब्रह्मनिचारदर्शनावैने महा-
राजत्वादयो लोका मृषैव नास्या-
त्मभूता इत्येकमुक्तस्यार्थस्य दृष्टान्तपूर्वकं
कथनं, दर्शनदृष्टौ स्वप्न वासनाराशे-
र्दश्यत्वादिसत्तारधर्मता-इत्यात्मनो विभु-
द्धताऽवगता-तत्र कामवशात्परिवर्तन-
मुक्तम्-इष्टदश्यसम्बन्धस्थाम्य स्वामा-
विक इति पुनरुद्धतापाराक्य तत्स-
म्बन्धस्य सुषुप्तौ व्यतिरेकदर्शनात्वा-

ब्रा० विषया.

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

भाविकत्वाच्च्युद्धत्वमेवास्य स्वाभाविक-
मिति पथायथमुपपादत्, तत्रोक्तशय-
नस्य दृष्टान्तपूर्वकं निरूपणम्, एव
प्रथमप्रश्नस्य प्रतिवचनमुक्त्वेदानीं
तस्याद्वितीयत्वं प्रकटयितुं द्वितीय-
प्रश्नस्य प्रतिवचननिरूपणं, प्राणोपनि-
षदो निरूपणं चेत्यादि.

१७-६६

२ सर्वान्नब्राह्मणं वा शिशुब्राह्मणम्-
तत्र पूर्वब्राह्मणान्ते उपक्रान्ता प्राणो-
पनिषद विशेषतया व्याख्यातुमादौ
तस्या. फलार्थेवाद्दक्षयनम्, एव फलश्र-
वणेनाभिमुखीभूताय जिज्ञासवे शरीर-
मध्यस्थं प्रागं शिशुत्वेन-शरीरस्य
नदाधानत्वेन-शिरसि प्रत्याधानत्वेन-
बलस्य स्थूणात्वेन-अन्नस्य दामत्वेन
चोषवर्णनं, ततस्तस्यैव शिशोः प्रवा-
धाने शिरस्याकृष्टस्य चक्षुषि काश्च-
नोपनिषद्स्तामां विवरणं, तत्राक्षिती-
नमुपपादनपूर्वकं तत्कट्टकप्राणोपस-
नस्य निरूपणम्, एवविशेषान्तेः फल-
निरूपणम्, उक्तेऽर्थे मन्त्रसम्मतिमि-
धाय तस्य मन्त्रस्य सोपपत्तिकं महेतुक
व्याख्यानं, " प्राणा वा ऋषयः " इत्युक्तं के ते प्राणा ऋषय इत्यपेक्षायां
तेषामुपपादनं, प्रमद्गादद्विशब्दनिर्वे-
चनम्, अत्रिनामनिर्वचनविज्ञानस्य प्राण-
पायात्मवेदनस्य च फलप्रतिपादनं
चेत्यादि.

१७-७०

३ मूर्त्तपूर्वब्राह्मणम्-तत्र च कथमेवां
प्राणानां सत्यत्वं कथं वा ततोऽप्या-
त्मनः सत्यत्वमिति जिज्ञासायां कार्य-
कारणोपक्रान्तां सत्यानां पञ्चमूतानां
स्वरूपव्यावयवणं, तत्र प्रथमं " देवि

नेति " अपोहद्वारा निर्दिष्टाविवितस्य
ब्रह्मणो मायामयस्य रूपरूपस्याभिधानं,
के ते मूर्त्तान्ते कानि वा कस्य वा
विशेषणानीत्यपेक्षायां तद्विशेषप्रति-
पक्षेनिरूपणम्, उक्तविशेषणचतुष्टयवतो
भूतत्रयस्य यत्कारिष्ठं कार्यं तस्य विरो-
धगानुवादपूर्वकमभिधानं, तत्रामूर्त्तस्या-
प्रिद्वैविकस्य कारणोत्पत्तस्य ब्रह्मणो
रूपनिरूपणं, ततोऽप्यात्मतया मूर्त्त-
पूर्ववोर्विभावनिरूपणम् । एवमाध्यात्मि-
कस्य कार्योत्पत्तस्य ब्रह्मणो रूपं निरूप्य
कारणोत्पत्तस्य यद्द्रव्यं तस्य निरूपणं,
ततोऽस्य कारणोत्पत्तौ यद्वासनामय
रूपं तस्य निरूपणं, चामोक्तहिरण्य-
गर्भवासनारूपमेतन्नस्य फलाभिधानम्,
एव सत्यस्येति षष्ठयन्मस्य स्थूलद्रुम-
प्रत्यक्षमकं हेयभूतं सत्यसन्दर्भस्य
व्याख्यायानन्तरमुपादेशभूतप्रथमान्त-
सत्यसन्दर्भस्य सोपपत्तिकं व्याख्या-
नम्, प्रथमत्रयान्ते " तस्यो-
पनिषद् " इति प्रतिज्ञाताया उप-
निषद उपसंहारस्य निरूपणं चेति. ७१-७४

४ मैत्रेयीब्राह्मणम्-तत्र चैव ब्राह्मण-
त्रयेण निरूपिताया ब्रह्मविद्याया अङ्ग-
त्वेन सत्यानां विधातुमाख्यापिकाप्रति-
पादने, तस्य चादौ यादवत्स्यः
स्वस्य सत्यासमहणं प्रतिज्ञाय मैत्रेय्या.
काल्यायन्या सह दायं कर्त्वागीतिं प्रति
ज्ञातवानित्यभिधानं, तदा हे ममवत् !
मथामिदं सर्वां सत्तागतां विसृज्यां च
पृथिवी यदि दद्यां तेन किमहममृता
स्याम् ! इति तथा मैत्रेय्या पृष्ठो याद-
वत्स्यस्येनेतरधनिकत्वे जीवितं स्याद-

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः । भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

मृतत्वस्य तु नाशा कर्तव्येति प्रति-
वचन ददावित्यभिधानं, येनाहममृता
न स्या किमहं तेन कुर्याम् ? येनाहम-
मृता स्या तन्मे ऋहीति मैत्रेय्याः प्रार्थना-
करणकथनम्, एवं प्रार्थितो याज्ञवल्क्य-
स्तस्य मैत्रेय्यं मोक्षसाधनमात्मज्ञान
व्याख्याम्यामि निदिध्यासस्तु तदिति
समाश्वास्य तदुक्तवानित्यभिधानं, ततो
याज्ञवल्क्योऽमृतत्वसाधनं वैराग्यमुपादि-
दिधुर्जायापतिपुगादिभ्यः सकलमुख-
साग्नेभ्यस्तात्सन्ध्यासविरागमुत्पादात्म-
दर्शनं कर्तव्यमिति विधाय च तत्र
ध्वजगमनननिदिध्यासनरूपोपायत्रय-
दर्शयामासेति निरूपणं, ततः कथम-
स्मिन्नात्मनि विदितेऽव्यक्तं विदितं
भवेदित्याशङ्क्यात्मव्यतिरेकेण्यस्यामा-
वादिनि समाधिप्रदर्शनं, कथं पुनरिदं
सर्वमात्रैवेति प्रदर्शयितुं शक्यत इत्यागम्य
घटः स्फुरतीत्यादिप्रत्ययमाश्रित्य चिन्मा-
त्रानुगमात्सर्वत्र चित्त्वरूपत्वैवेति-यत्स्व-
रूपव्यतिरेकेण यस्याग्रहणं तस्य तदा-
त्मकत्वमेवेति व्याप्तौ दृष्टान्तप्रयुक्तं
समाधिप्रदर्शनम्, एवं स्थितिकाले जगतो
नष्टैकवमत्रगमत्येतिप्रतिकालेऽपि तथा-
ऽवगमयितुं कार्याणामुत्पत्तेः प्राकारणा-
दभिन्नेषुप्रदर्शनं, तथा प्रलयकाले-
ऽपि अस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्म-
कत्वं प्रतिपद्यमिति दृष्टान्तद्वैक्य-
मिधानम्, एवं प्राकृतिकप्रलयप्रदर्शनेन
सर्वं मूलप्रकृतिभूतमद्रूपात्मत्वमद-
गम्य “ इदं सर्वं यदयमारमा ” इति
प्रतिशतत्वादिदानीं ब्रह्मविषयाऽविषया-
ऽतिरीचद्वारेण योऽयमात्मनिक प्रलय-

स्तस्य दृष्टान्तसहितं प्रदर्शनम्, अस्यां
च निरूपितायां कैवल्यावस्थाया
विशेषज्ञान नास्तीत्यभिधानम्, उक्तेऽर्थे
मैत्रेय्याः सन्देह प्रदर्शयितुं तस्य सप्रका-
रकं याज्ञवल्क्यकृतनिराकरणकथनं, तत
एवमुक्तं विशेषविज्ञानाभावमन्वय-
व्यतिरेकाभ्यां दृष्टीकृत्य यत्र तु ब्रह्म-
विषयाऽविधानासामुपगमिता तत्रम-
व्यतिरेकेणान्यस्याभाव इति व्यतिरेक-
प्रदर्शनम्, एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां कैवल्या-
वस्थायां विशेषविज्ञानाभाव प्रतिपाद्य
तत्रैव कैमुतिकन्याय दर्शयितुमविषया-
वस्थायामपि साक्षिणो ज्ञानविषयत्व-
प्रतिपादनं, पुनर्विद्याऽवश्यस्यासमा-
रिण आत्मनो ज्ञानविषयत्वप्रतिपादन
चेत्यादि.

७४-८२

५ मधुब्राह्मणम्-तत्र च पूर्वं मैत्रेया-
ब्राह्मणे “ इदं सर्वं यदयमारमा ” इति
प्रतिज्ञानस्यात्मन उत्पत्तिश्चित्तवहेतु-
त्वमुक्त्वा प्रतिज्ञानस्यार्थस्य निगम-
नार्थं मधुविद्यायां निरूपणं, तत्र सर्वेषां
शरीरिणां प्रत्येकं पृथिव्यादयः स्तन-
यिन्वन्ता भूतगणा देवगणाश्च कार्य-
कारणसत्तात्मनोपकुर्वन्तो मधु भव-
न्तीति पर्यायश सोपपत्तिकं निरूपणं,
निरुक्त्वा भूतगणा देवगणाश्च येन
प्रयुक्ता शरीरिणिः सम्बन्धमाना मधु-
स्वेनोपकुर्वन्तीति तन्निरूपणं, तत्र
पृथिव्यादिप्रयोनारि धर्मं सामान्यरूपेण
कार्यकारणसत्ताकर्तारि तु धर्मं विशेष-
रूपेण तदुदात्तमिहत्वंप्रतिपादनं, सत्य-
मपि धर्मवद्विद्विधम्-तत्र सामान्यरूप
पृथिव्यादिषु कारणत्वेनानुगतम्, विशेष-

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

रूपं तु सत्यमघातत्रेणानुगतमित्या-
 यन्निधानं, धमसत्त्वाभ्या प्रयुक्तोऽर्थं
 कार्यकारणसमानविशेषीयेन जातिविशे-
 षेण सयुक्तो भवति तस्य बाह्याभ्यन्त-
 रविभागपुरःसरं प्रदर्शनं, यः पुनर्मनु-
 षादिजातिविशिष्टः कार्यकारणसमस्त-
 स्तस्य मधुत्वोपपादनम्, अस्यान्तिम-
 पर्यायेनेत्यामन् स्वरूपस्य सद्यस्त-
 निरूपणम्, एव साकल्येन निरूपिताया
 ब्रह्मविद्याया मधुत्वं प्रवर्षप्रकरण-
 श्रियताख्यायिकामध्येपकवोर्मन्त्रवो ध्रुति-
 कर्तृक प्रस्तावपूर्वकमकरण, ततो
 ब्रह्मविद्यार्थयोस्तु पूर्वमधुत्वोपपादनो-
 र्थं प्रकाशयितुं श्रुतेर्बोर्मन्त्रवोस्तद-
 निप्रत्यप्रतिपादकब्राह्मणसहितप्रवच-
 ण, ततोऽप्यामन. पारमार्थिकभ-
 र्त्वन्योनसोऽनन्तम्, अयमेव सर्ववदान्ता-
 नामर्थ इत्युपसंहारस्य निरूपण, ततो
 ब्रह्मविद्याप्रसाराय मधुराऽभ्य य एष
 स्तात्यापार्या जपार्थं ब्रह्मविद्याया
 वशास्तस्य विन्मरशोऽनिधान
 येत्यादि

इति द्वितीयोऽधार ।

इत्याद्यं मधुकाण्डं समाप्तम् ।

अथ द्वितीये उपपनिमधाने
याज्ञवल्क्यकाण्डे

नृतीथोऽध्यायः ।

अथतत्राभ्यन्त-तत्र ४ प्रथम
 प्रस्तावं कर्तुं ब्रह्मविद्याप्रत्युपायप्रदर्श-
 नार्थमा विज्ञानस्तुत्यर्थोपाभ्यान्ति-
 काया निरूपण, तस्मात् च जपवच्य
 ब्रह्मविद्याप्रदर्शनो-तन्मिथ्ये कुर्व-

८३-९४

पञ्चाशता विदुषानुपसंगमन-उपनीगतेषु
 ब्राह्मणेषु जनकभ्यान्नुचानननत्राद्यविष-
 यिणी जिह्वासा जिह्वासादूर्ध्वं गवां
 सहस्रमवरोच्य मो ब्राह्मणा. । युष्माकं
 मध्ये यो ब्रह्मिष्ठः स एता गा उदजता
 इत्युपायचिन्तने तत्करणे च यदाऽप्ये
 सर्वे ब्राह्मणा न ददुःकुशदा यद्वत्स्यः
 स्वस्तिभ्यदा एता गा उदावकार तेन
 ने ब्राह्मणाधुक्तुः कथं त्वमेवैकोऽस्माक
 मध्ये ब्रह्मिष्ठोऽन्यायस्य प्रतिपादन,
 एव कुन्दे वाप्येषु जनकभ्य होत्राऽभ्येन
 “ नोऽप्ये त्वमेव खलु मो याद्वत्स्य ।
 ब्रह्मिष्ठोऽस्योति किनिवि ” इत्ये
 याद्वत्स्यो “ वर ब्रह्मिष्ठाय नमःकुर्मः
 गोशामा वदमनो गोभक्षण कृत्वन्त.”
 इति प्रयुत्तर ददावित्यनिधान, पूर्वत्र
 मधुकाण्डे व्याख्याते उद्गीयप्रकरणे
 कामप्रपामनो मृत्योरच्यः समुचितेन
 कर्मणा सधेदतो न्यास्यात इदानीं
 तर्थावोद्गीयदर्शनस्य योऽय परिष्ठाविषय-
 सस्त्य वचनप्रतिवचनरूपमित्यास्य कथनं,
 तत्र स्वामाविकाऽज्ञानान्प्रप्रयुक्ताकर्म-
 तद्गाम्मृत्योरितिमुने. मोदपत्तिक
 विवरण, इदानीं तस्य कर्मणः सात-
 शून्य दृष्टोत्पन्नभूताना दर्शपूर्णमासा-
 टिकमेतान्माता विशानेणश्वेतोः काला-
 त्रिपलुडानन्वर्थिकेनापि कियायाः
 प्रापूर्ध्वं च सचनविपरीतगमनेतुक्तेन
 कालस्य न्यायप्रदर्शनसमाहृति काला-
 वातिमुनेः पूषकृष्टसोऽनधिकं विर-
 रणं, तथा त्रिप्यादिलभ्याकालादति-
 मुनेः मोदपत्तिक विवरण, स च
 अग्निमुष्पमनः केतावच्यमेन परिष्क्रे-
 विषय मृत्युर्जात्य क्त प्रमोतीति

| क्र० विषया | पृष्ठाङ्कः | क्र० विषयाः | पृष्ठाङ्कः |
|---|------------|---|------------|
| <p>प्रथम निरूप्य तस्योत्तरनिरूपण, तत्र संप्रदायारम्भमुपवाच्य प्रभोत्तराभ्या- मृज्जातिषु अव्युत्कृताङ्गितेषु मनसि स्त्रोत्रियासु च कल्पसम्पादनप्रकारनिरू- पण तत्र स्त्रोत्रियागामधिदेवतावाच्य- स्वरूपेण प्रतिपादनं चेति.</p> | ९९-१०२ | <p>मोक्षारम्भकत्वमन्मन्त्रान् मोक्षार्थानि कर्माणीयत कर्मकरानां सत्सारत्वप्रद- र्शनं, तत्र भुञ्चो. स्वविद्याया गुरुप- देशपूर्वकत्वज्ञापनं, मन्थर्वैर्भुञ्ज्यं य. प्रथमं कृत. स एव प्रश्नो भुञ्जुमा- याज्ञवल्क्याय कृत " क पारिक्षिता अभवन्ति " प्रदर्शनं, कृत्प्रथमस्य याज्ञवल्क्यप्रदत्तोत्तरकथनं, प्रसङ्गाद्भु- वनमोक्षारम्भान्निरूपणम्, एतद्विज्ञान- फलनिरूपणं चेत्यादि.</p> | १०८-११० |
| <p>२ आर्तभागब्राह्मणं वा जारत्कारव- ब्राह्मणम्-तत्र प्रथमं बन्धज्ञानं विना ततो विशेषाभोगमुमुक्षो सप्रयो- जकबन्धज्ञानार्थत्वेन प्रह्लादिप्रह्लक्षणो- द्वन्धान्मृत्योरतिमुक्तिं वक्तुमाख्यायिका- कथनं, तत्रादौ तेषामष्टानां प्रह्लाणामति- प्रह्लाणा च स्वरूपस्योपपादनं, यस्या देव- ताया मृत्युरत्यन्तं भवेत्सा देवता केन्मु- पपादनं तन्ज्ञानफलकथनं च, परमाण्व- दर्शनेन मुक्तस्य किं प्राणा एव समवनायन्ते उत तन्मथोनरु सर्वमपी- त्याशक्यातिमरणाश्रयणेन तसमा गान- निरूपणं साक्षात्कारज्ञाने जाते विज्ञान त्रियने-न च तस्य प्राणा अत्यन्तं समवनीयन्ते किन्तु जीवन्मुक्तत्वेन न सर्वदा निष्ठतोषाराङ्कुर तन्निराकरणं, प्रह्लादिप्रह्लक्षणं वन्मनं केन प्रयुक्तमिति प्रश्नपूर्वकं तन्निर्दोषेण, निर्णोत्तरार्थस्य श्रुतिमुत्प्रेन प्रदर्शनं, कर्षेव प्रथमं कारणमिति प्रशस्तारदोषादित्यस्य प्राधान्यस्योपसंहारणं चेति.</p> | १०२-१०३ | <p>४ कहोडब्राह्मणं वा निर्गुणात्मविद्या- ब्राह्मणम्-तत्र च कौपीनकेयस्य कहोडस्य याज्ञवल्क्यस्य च तत्वादा- मिकयाऽऽख्यायिकया सत्सारवतो कथस्य यन्मोक्षसाधनं सत्सन्धास- मान्यज्ञानं तस्य सोपपत्तिकं निरूपणम्, एतद्विज्ञानफलनिरूपणं चेति.</p> | १११-११२ |
| <p>३ भुञ्जुब्राह्मणम्-तत्र चादौ सत्यापने- मुंभोर्भाञ्जवल्क्यस्य च तत्वादात्मिकाया आख्यायिकानां कथनं, तस्यां च मोक्ष- स्यापि पुरषार्थवात्रिशेषादुत्तमेन पुण्यो- त्कर्षेण मोक्षो मन्त्रिभ्यस्तत्त्वादाङ्कुर तन्निर्णोत्तरार्थं विद्यासत्त्वस्मादि कर्मणो</p> | | <p>५ उपमन्तब्राह्मणं वा निर्गुणात्मविद्या- ब्राह्मणम्-तत्र च चाक्रायण्योष- स्तस्य याज्ञवल्क्यस्य च तत्वादात्मिका- याऽऽख्यायिकया यो वद सत्सरति सोऽस्मि नास्मि वेति अस्ति-वे च कि- ल्लक्षणो देहादीनामन्यतममन्मोष्यो विल- क्षणो वा-इति श्मृदये आमनो देहा- दिभ्यो विदेहेनाग्निगमायोपायप्रदर्शनं चेत्यादि.</p> | ११३-११४ |
| | | <p>६ गार्गीब्राह्मणम्-तत्र च वाचस्नव्या गार्गीया याज्ञवल्क्यस्य च तत्वादात्मिका- याऽऽख्यायिकया पूर्वब्राह्मणयोर्निरूपि- तस्य सर्वान्तरस्यात्मनः स्वरूपाधिगमात् तदुपायभूतत्वेनानामभूतान्तसर्वान्तर- स्यानुत्त्वात् तद्वारा सूत्रादन्तर्गतस्य व्याप- कस्य निरूपणं चेति.</p> | ११५-११६ |

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्कः।

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्कः

उहालकद्राह्मणमन्तर्वाग्निब्राह्मणं
 मृष्टिमवेदाब्राह्मणं वेति-तत्र चारुगे-
 रराहलक्य याज्ञवल्क्यस्य च सवादाभि-
 कयाऽऽप्यधिकया आगमैकगम्यस्य
 स्वस्य हृदन्तर्गतम्यान्तर्वाग्निगोऽवि-
 देवनाग्निदोकाग्निवेदाग्निश्चाग्निभूताभ्या-
 त्मस्यै. सोमनक्तिक निरूपण चेति. ११७-११९

८ वाचकवीब्राह्मणं वा अक्षरब्राह्मणं
 वा मृष्टिमवेदाब्राह्मणं वा-तत्र च पुन-
 गांम्यां याज्ञवल्क्यस्य च सवादाभिकया-
 ऽऽप्यनिकयाऽऽनायादिविभिर्मुक्तस्य
 निरुाधिकस्य साक्षरपरोक्षान्तर्वा-
 र्ण्य ब्रह्मणो निरूपण, तत एवमशेष-
 विशेषगनिवेशवधिनेन तसाक्षित्वेन
 चाक्षरान्तित्वे सिद्धेऽपि इदानीं तस्यैव
 अविदकैविनस्यमवन्वादीधरा मभूतम्या-
 न्निष्वापातुदानप्रमाणस्योभ्यसन तथा,
 यस्याङ्गानेव नियता सग्राह्येयतिर्दि-
 शानेन च सग्राह्येष्टेऽन्तर्दस्य श्रुतिमिति
 साधयितु कर्मणमेव शोभतेऽन्वमिति
 पश्य निरुकरणं, तत्रोऽग्नेर्देहनप्रका-
 शकत्वत्वानाविकमशरस्य प्रशास्तुव-
 मिति प्रतिपादनं, तत्र एतस्य नानान्व-
 शाह्वाना निरुकरण, गार्गा मुखेन
 याज्ञवल्क्यस्य ब्रह्मोपमप्रतिमिति निरू-
 पण चेत्वादि. १२१-१२२

९ शाकल्यब्राह्मणप्रत्यो वा शाकल्य-
 ब्राह्मणम्-तत्र चान्तर्वाग्निब्राह्मणे
 पूर्वमन्वाहृदविषये सूत्रेऽपि पृथिव्या-
 दिभु निरूप्येऽस्य निरूप्यवमनिश्चि-
 निदानीं निरन्तन्वन्ता देवतानेदान्तं
 प्राणान्तमहोवाभन्वर्गान्तं वमु-
 निर्देग इवेन्यार्थस्य प्रदर्शनं, तत्र

मख्याया. सङ्कोचविस्तराभ्यां प्राण-
 स्वरूपकथन, तन्मात्स्यैव प्राणस्य
 ब्रह्मणः पुनरष्टवा देव-लोक-पुष्ट-
 मेदेन त्रिधात्रिधाऽऽमान विमग्याव-
 म्पित एकैको देव. प्राग्भेद एवेत्यष्ट-
 मेदस्य ध्यानार्थमुपदेशकथनं, ततो
 दिग्भिभागेन पञ्चवा विमक्तस्य सर्वस्य
 जगतो हृदयमन्वुपसहस्रस्य श्रुति-
 मुखेन प्रदर्शनं ततः कार्यकारणयो-
 र्हेदयसार्थस्योभ्योऽन्यप्रतिष्ठाया निरू-
 पण, तत प्रागादीनां परम्परयाऽन्त-
 र्याग्नि तस्याप्यशुरे कृतस्ये ब्रह्मणि
 प्रतिष्ठाया निरूपणम्, तत. प्रागा-
 दीनां परम्परयाऽन्तर्याग्नि तस्याप्यशुरे
 कृतस्ये ब्रह्मणि प्रतिष्ठा इत्यर्थादीत-
 न्नेवेत्यभिप्रायेण श्रुतिमुखतो ब्रह्मण.
 स्वरूपनिरूपणं, याज्ञवल्क्येन शाकल्य
 प्रति औरनिषट्पुष्टविषयिणीं पृच्छां
 निमिचीह्य सागः प्रदत्त इति सत्रका-
 रक निरूपणम्, शापत्रसङ्केनाष्टायाभ्या
 निर्दृष्टाया आख्यायिकायाः संम्वचनम्,
 यस्य ब्रह्मणो नेति नेतीत्यन्यप्रतिषेध-
 द्वाराण पूर्वं निर्देष्टाः कृतस्यैवेदानी
 विभिमुखेन निर्देष्टाः कर्तव्यो जगतो
 मूल च वनन्वभिदेवदर्यं श्रुतिमुखेना-
 ख्यारिकता ब्राह्मणादुमविमनापाय
 ब्रह्मणं नीयमानननर्थाय स्यादिति न्यायं
 दर्शयितुं ब्राह्मणानुमदिसम्प्रतिष्ठेभूतं
 पठयते कर्तुं च याज्ञवल्क्यो ब्राह्मणा-
 भूष्टवानियादर्थप्रदर्शनम्, तत्र जा-
 त्कारण प्रष्टु पुष्टपुष्टयोः साधर्म्यस्य
 भोक्तव्येगाभिरानम्, ततो हृष्टपुष्टयो-
 र्बैधर्म्यकथनपुर सर जागकारगनि-

ब्रा० विषया.

पृष्ठाङ्का.

ब्रा० विषया

पृष्ठाङ्का.

सुदगम्, तत्र शङ्खामुद्राय तस्या निरा-
करण चेत्वादि.

११२-१४८

१० पदाचार्यब्राह्मणं वा उदङ्गब्राह्म-
णम्—तत्र च पूर्वं शाक्यब्राह्मणे
निर्द्धारितस्य सञ्चिदानन्दलक्षणस्य कथन
एव प्राणाद्यभिहारीषु वाय्वादिदेवतासु
ब्रह्मरुद्रादिसा निर्णयस्य उदङ्गादिपडा-
चार्याणां याज्ञवल्क्यस्य च सञ्च-
रूपाया आहूयानिष्ठाया निरूपणम्,
तस्या च पर्यायपट्टेन क्रमाप्राणवा-
कवसु थोरमतोद्देश्यानां ब्रह्मवन्द्यमोप-
पत्तिक निर्धारणम्, प्रतिपर्यायं प्राणादि-
तत्तद्भूषोपासितु. फलकथनम्, तथा
प्रतिपर्याय जनकस्य राज्ञो विद्यानिष्क-
यार्थं प्रतिज्ञाकरणवर्जानं चेत्वादि १४९-१९९

११ कुर्वन्ब्राह्मणम्—तत्र च पूर्वं पदाचार्य-
ब्राह्मणे निरुक्तैर्ज्ञातमार्थैः प्राणाद्युपायै-
र्ज्ञेयस्य ब्रह्मणो जागरादिद्वारा ज्ञानार्थ
जनकरोद्भवत्कथयोः नशदस्य निरू-
णम्, तत्रापि प्रथम वैश्वनैजमप्राज्ञानु-
वादेन वक्तव्यतया प्रतिज्ञानं तुरीय
ब्रह्म प्रतिपादयितुमादौ वैश्वानरानिजस्य
अप्यदभिमामिनो वैश्वस्य प्रदर्शनम्,
एकस्यैव वैश्वानरस्योपायमार्थं प्रासङ्गि-
कस्येन्द्रधेन्द्राग्नी चेति त्रिभुवस्य प्रक-
ल्पनम्, ततस्तयो स्वप्नाज्ञागारि-
गमनमार्गस्य कथनम्, ततो वैश्वनैज-
सरोरुजविवेको मौक्त्य सूत्रमहा इत्ये-
तद्देशितुमिन्द्रियाश्रितानां नाशवन्तराणां
परिभाषस्य सद्गुणत मोक्षयोः सप्र-
योजनमनिधानं, ततो वैश्वनैजमर्मेव
श्रुत्वा साक्षात्निर्दिष्टजातैजसप्राज्ञद्वारा
तुरीयब्रह्मत्वनिर्णय. साञ्चारेव निर्दिष्टस्य

इत्यभिप्रेत्य तुरीये लीनस्य तैजसस्य
छायाप्रागवस्थानस्य परिच्छेदहेतुभूता ये
अप्यत्यन्तमार्गसिनीं लयानन्तरं सद्गु-
त्वाद्युपन्यासनात्तत्र तैजसस्य प्राज्ञद्वारा
तुरीये लयप्रदर्शनं, तत्र एव सरोरुजहार
कृत्वाऽवस्थितस्य पुष्यस्य विदुषः किं
स्वरूपमित्यपेक्षासामविद्यानकार्यभावा-
भाववाशित्वेन तद्विलक्षणं निःप्रपञ्च स्व-
रूपमिति प्रदर्शनं, यद्विदानीं प्रपगा-
त्मस्वरूपज्ञापनार्थत्वेन ज्ञानमभिरि-
तस्य ज्ञानस्यापरोक्षानुभवरूपस्य फल-
निरूपणं, तत्र शिष्य कृतार्थमहत्वा ततो
दक्षिणा न ग्राप्तेति मुनिमत्र स्मरन्नाजा
दक्षिणा दिन्मुर्ममानुभवपर्यन्तं ज्ञान
कृतार्थताहेतुभूतं ज्ञातमिति ज्ञापितवादि-
त्यार्थप्रदर्शनं, महादीना दक्षिणादीमे-
तदुपदिष्टज्ञानानुभवरूपमभिप्रेत्य जन-
कस्य राज्ञो दक्षिणान्तरदानप्रवृत्ते. सप्र-
काः निरूपणं चेत्वादि १९९-१९९

इति तृतीयोऽध्यायः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

१ ज्योतिर्ब्राह्मणम्—तत्र च जलकृपाव-
रूपयोः नवादाभिक्रमाऽऽख्याधिक्रमा
प्राद्विक्रुतिता जागराधवस्थामनुष्ठय
महाया तर्कान्तेकविप्रतिरक्षितिरामदा-
रेण देहादिद्वनिरिकसुद्भवप्रकाशान-
तिरायानन्दस्वभावलक्षणं प्राग्निहित-
मेवाज्ञानमस्तिगमयितुमुपायनिरूपणं,
तत्रादौ प्रनृत्वात्कर्मकाण्डनिर्हृताया आ-
ख्यायिकाया सम्बूचने, तत्र प्रप्रप्रतिव-
चनान्तरमादि आदिज्योति पर्यायैः कार्य-
कारणसत्तातानुमहकना मन्त्रोति मुधा-
ताभिरिक तद्विजनीयं चेत् न्यायतो

निर्द्धारण, ततो ' विज्ञानमय.' इत्यादि-
 विशेषणैरामञ्चोति स्वरूपस्य निर्द्धारण,
 ततो नियमुक्तशामनोऽद्वितीयो बुद्धरा-
 दितादात्म्यान्वासादेव तस्मात्प्रतिमिति
 दर्शयितुं सूक्ष्मदेहादिभ्यतिरिक्तत्वाऽऽ-
 त्मनः शुद्धवप्रदर्शनाय वा स्वप्नस्वरूपो-
 पपादन, तत्र पर्येकस्मिन्दहे स्वप्नजाग-
 रिते सन्नरत आत्मनो देहादुत्थितैरुक्तयेंह-
 परलोकयो. सञ्चारेकपाऽपि तस्य
 तदुत्थितैक इयमिजान, प्रथममुपोद्घात
 त्वेन स्थानमेवप्रतिपादनपुर.मर पर-
 लोक. प्रयश्चमिद्वोऽस्मीनि प्रतिपादन,
 स्वप्नस्याऽर मन आमा विमाश्रितः
 सन्केत विविता परलोक पर्यन्तय्ये-
 क्षायां संप्रकारैरुपपन्न, तदाऽऽदिया-
 दिव्योविभिर्लस्यृष्टशिवाना यथा सा-
 क्षादेव प्रत्याभावेन स्वप्नकास इवशान्तु
 शक्येत तारुशप्रकारप्रदर्शन, आमा
 स्वय ज्योतिरि-युक्तप्रपञ्चस्य फलितभिये.
 तप्रदर्शन, ततः स्वप्नेऽपि सर्वस्यादि-
 त्यादेर्दममानवाक्चय परिशेषास्वय.
 ज्योतिष्ट्वनिद्रिरिवाशङ्क्य तत्समागानाय
 तस्य सर्वस्य वासनामात्रनिर्मितवास्त-
 वामा विविक्तः स्वयज्योतिरिति निष्ठा-
 यकस्य स्वप्ने वावायोयमास्वय प्रतिपा-
 दन, लोकेऽयं स्वप्नप्रपञ्चोऽदकमन्त्रागा
 तपाऽऽना विविक्तः स्वयज्योतिरिवायो-
 दकमन्त्रशेषस्य सवाऽप्रदर्शन, ततो-
 ऽन्वदोष मत स्वयज्योतिष्ट्विरित्यत्र
 दुष्टमिति बोधयितुं स्वयज्योतिष्ट्वये च
 तदुपपन्न, ततो मोक्षतत्त्वभाष्यप्र-
 दर्शनपुर एव तत्कारणभूतः पर्येकश्रुतो
 मृदुर्ना मन. स्वयज्य इति दर्शयितुं स्वप्न-
 रचनाजागर्गिरेऽद्याप्याय करेत्तुज

सोपपत्तिः प्रतिपादन, लोकेऽयं
 महामत्यादिदृष्टान्तदर्शान्तिकर्मापोजन,
 श्वेतादिदृष्टान्तदर्शान्तिकाभ्यां सुपुत्री
 तद्विलक्षणत्वस्य प्रतिपादन, ततो जाग-
 रत्वप्रोपाप्यपुनमेन सुपुत्रिगतस्याप्या-
 त्मनो न श्विकृत तत्रापि मेदहेतोर्वि-
 वाया. सत्त्वादिपाराशङ्क्य न तावद्वि-
 वाऽऽमन स्वभावः- तथा सति चैत-
 न्यवतदनिवृत्तेर्मोक्षापत्ते -अस्वभावत्वे
 तु कायकर्मादिवत्तन्निवृत्तमोक्षेऽप्यतते
 इत्यादिविशेषपुर मरमस्वप्नत्व वक्यन-
 द्वारा विद्याकामकर्मादेहीयतया निरुदि-
 त्वात्स्वप्नत्वस्य प्रपञ्चेण प्रदर्शन, तत्र
 विद्योपतो भर्मसहकारिकापान्त्याः
 पुत्रवास्तवाभिकावा अनात्मभूताया
 अविद्यावास्तवकार्यप्रदर्शनद्वारा निरूपण,
 सत्य एवामिति विशेषार्थवशादविजाया
 विनश्यमानत्वादि तस्या अनात्मत्व-
 भावत्वेत्यभिप्रेत्यामविद्योऽर्थावता सार्वा-
 त्मन्यवच्छ्रय मोक्षकल्पामहत्त्वमपि
 स्वप्ने प्रपञ्चत अनुभूयत इत्यादिभावेन,
 ततो व्यक्ताविद्याविहीनाया. सुपुत्र्यव-
 थाया दृष्टान्तदर्शान्तपुर सर विरादी-
 करण, ततः सुपुत्रिमुपेयुषः पुत्रस्य
 विशेषविज्ञानाभावे स्वामाविकाभैरुप-
 नेव हेतु -न स्वयज्योतिष्ट्वाभाव इति
 दृष्टान्तहेतोःपादानात्तामनः कायादिव-
 त्त्वज्योतिष्ट्वमन्त्रभाव इति प्रामाणिक
 परिसमाप्यापुना प्रकृतिरूपस्य स्पष्टी-
 करण, तत्र एवमविषयककारादिरहित-
 मात्मत्वस्य प्रपञ्चन. प्रदर्शयितुं
 तद्वेत्तुभूतकर्मान्पातितामस्वप्नरहित र-
 मानामनः सुपुत्री प्रयश्चमिद्व्याप-
 दिशन, इत्यर्थं यादृवात्पूर्वमनेने.

भा० विषया

पृष्ठाङ्का

भा० विषया

पृष्ठाङ्का

पम "रवि" इत्यदिभिरग, तत "युं
 तल प-पति" इत्यादिभिरगोक्त-
 रूपम् प्रादेना मना सम्परिष्वक्तस्यामन
 उपसहारकरण, यथा लोके लवणायवै-
 लवणादि लोको बोधयति तथा
 मातुःकन्दमारभ्य ब्रह्मानन्दपर्यन्त-
 मुत्तरोत्तरशतगुणितानि शयशात्रिना पर-
 ब्रह्मन्दावयवानां प्रातपाद्मशरेणाव-
 यन्ति नितृत्तगुणितमेदस्यानिशयस्य
 ब्रह्मानन्दस्य सोपानिक सविशेष
 विवरण, विवृताया आनन्दमीमासाया
 उभयहासकरण, एव सुश्रुतिविषय आ मा
 निरूपित सुश्रुत्या च दार्ष्टान्तिक
 सम्बन्धमायन एतदपितुमशक्यत्वाद्य-
 दमिप्र-वात्मन सुश्रुतिस्थानाजामरित-
 म्याने प्रातिभक्तीति तस्य दार्ष्टान्तिक-
 कल्पयितरा सार्थीकरण, तन स्वप्राज्ञा-
 मरणप्रातिभक्तीकान्तरग-उभ्या मा इत्य-
 सार्थस्य यथा सुवेन प्रतिपत्तिः स्वा-
 त्वा सोरोद्भवण सोपानिक सप्रयोजन
 दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकसहितमभिमान, एवमा-
 त्पयो वर्तमानदेह शिवा देहान्तर जिग-
 मिषतस्मिर्माणे सहापसम्पत्तिमुक्त्वेदानी
 गच्छन्त सत्तारिण केऽनुगच्छन्ति-अनु-
 गच्छन्त सत्तारिण केऽनुगच्छन्ति अनु-
 गच्छन्तोऽपि हि स्वात्प्रयोजनसत्तारि-
 कप्रयुक्त्याऽनुगच्छन्तीति जिज्ञासाया
 सत्तारिण्येरेला एव वागाद्रोऽनुग-
 च्छन्तीति निर्णयस्य दृष्टान्तदार्ष्टान्तिक-
 सहित सप्रयोजन सोपानिकमभिमान
 चेत्यादि.

१११-१८८

२ शरीरकब्राल्पगम्- तत्र च पूर्वत्र
 भास्ये प्रस्तुते संसारोत्कर्षणे " अत्र

शरीर आभा सम्प्रेऽद्वयम् नन्प्रमु र
 पुन " इत्यादिना सान्ख्येन सम्प्रमोक्ष-
 णादि सूचित तदिदानीं कथिम्काले
 कथ वेति त्रिंशत्तासा ससरण्योप-
 पत्तिमन्त्रि वर्णन, तत्रादौ हृदि करणो-
 पनहणैर्न स्वाभोपमहणम् अभिवाय
 तेष करणानुग्रहकनिश्चिन्तितक
 रूपान्दर्शन स्वादि वाच्यस्य प्रतिश-
 दन, तन करणैर्गुणमहेतु ननु
 निष्कमगसाधनीभूतो योऽन्तर्वादारो
 भवति तस्मान्भिमानम्, उक्तप्रयोजन
 कर्माञ्जित लोके परपञ्चामा मरणभाडे
 इत्यारकेन मागोण निर्गच्छतीति जिज्ञा-
 साया तस्य मार्गमभिमानम्, निर्ग-
 च्छता प्राणाना मये कश्च प्राणाय-
 मित्यपेक्षाना तस्मान्भिमानम्, श्रियमा-
 णस्य यदर्थमिह तस्याभिमानम्, पर-
 लोकाय प्रस्थिततथात्मन. पाथेष पुन -
 शरीराधारम्भक च किमिष्येक्षाया
 तस्य निरूपणम्, एव सम्भूतसम्भारो
 देहान्तर प्रतिप्रयमान कथ त-प्रति-
 पत्त इत्यस्मिन्नर्थे दृष्टान्तदार्ष्टान्तिक-
 योरभिधानम्, योऽनमा मव सत्तार-
 सावन्धः स वात्मनो न भवति-सिद्धौ-
 पाधिक एवेति सद्गुणार्थम् दर्शयितु-
 मात्मनो बालवस्वरूपस्यभिमानम्,
 तत्र विज्ञानमयादिकाकार्यस्य सद्गुण-
 याभिधान च, पुण्यपापयोरेव समारा-
 सान्तरणकारणवैभिस्यु पञ्च पूर्वप-
 षीकृत्य कामधैर्यामा मरणकारणव-
 दिति निद्वल्लतरोरुदितमिदमभि-
 धानम्, उक्तेषु मन्त्रयंवादिनिरूपणम्,
 तत्रोद्धानकारणक काय एव यथासा-

साधारणकारगमित्युक्तमुपसङ्गस्य योवि-
 दात्तिङ्गनेनेव पुन सुपुतिप्राप्तम्यात्मनः
 कामादिर्हीन रूप मोक्षदृष्टान्तभूत यद-
 निरुपदोवाक्येनोक्त तस्य दार्ष्टान्तिक-
 भूतस्य मोषापस्य मोक्षस्वरूपस्य सोप-
 पत्तिक निरूपणम्, अप्राप्त्युक्तेऽर्थे
 मन्त्रमवादस्य निरूपण, तन्नो विदुष
 सर्वात्मविद्यायाऽऽममाश्रयेन प्राणादिषु
 बाधितेष्वपि-भक्तौ देहे वर्तते चेतनो-
 ऽस्य पूर्ववदेह हिता द्विधा वैषम्यमेवे-
 त्प्राप्त्युक्त्वा तस्या निराकरणाय दृष्टान्त-
 दार्ष्टान्तिकत्वो. प्रतिपादनम्, " अथा-
 कामममान " इत्यादिनाङ्गणेन
 " यदा सर्वं प्रमुच्यते " इति मन्त्रेण
 च ज्ञानादेव मुक्तिरिति यः मन्त्रितोऽर्थो-
 ऽन्वयमपि तस्यैव विवरणार्थं श्लोकाना-
 मुदाहरण, तेषु विप्रतिपत्तिनिराकरण-
 पुर सर मोक्षार्थं निश्चिद तन्निग-
 मन, प्रस्तुतज्ञानमार्गस्य स्तु यर्थं मार्गी-
 न्तरस्य निन्दाकरण, न केवलं ब्रह्मविदो
 विद्या कृतकृत्यत्वे गुणिस-प्रतिपत्ति-
 रेव किन्तु स्वानुभववादीऽपस्तीय-
 निवान, उक्तात्मज्ञानमार्गनिष्ठस्य याप-
 केणशक्तिप दृढकृत्यता चान्ते इव-
 निवान, विदुषी विदिताऽस्यादि-
 प्रयुक्त मय कास्तीनि विद्याया. प्रगमन,
 तस्य तस्यामनोऽमृतत्व सर्वाधिष्ठान-
 स्वेन निष्पत्तीपाद्यर्थस्य निरूपण,
 रंधरोऽपि कालावपिउभोऽनो न काल-
 त्रय प्रत्यभ्येधरवसम्भव इत्याशङ्कानो
 तस्या निराकरणम्, पूर्वप्रयोगेक
 यदायत्रवप्रतिष्ठभूतत्रयविद्वृत्तौ म-
 र्त्तानि-हकय पुनरेवविःत्रयविशो-
 दय. एगदिपरीक्षायां तदुदयदक्षरस्य

निरूपणम्, मेददर्शननिन्दया नाना-
 त्वामावस्य एहीकरणम्, अतुरर्शन-
 प्रहारस्योपवर्जनम्, उक्तस्य ध्रुवस्य
 सोपस्करमुपपादन, यथोक्तवस्तुदर्शनस्य
 निगमनम्, प्रसङ्गाद्बुद्धाज्जात्ययने
 दोषान्निधानं च, तन्नो विविदिषावाक्येन
 ब्रह्मामनि ईत्तनस्य वेदस्य काम्यराशि-
 वर्जितस्य विविनोगक्यनार्थमभिव्य-
 क्त्वाये उक्तस्य सकृदभ्यामज्ञातस्या-
 भ्यानुवादकरणम्, तत्र पूर्वं सशब्देन
 उपोनिर्वाहगोक्त विज्ञानलक्षणमय जीवे
 परामृषय तमेव वैशब्देन स्मारयित्वा
 तस्य " विरज. पर आत्माऽऽद्वज
 आत्मा " इत्यभ्यवहितेनोक्तेन परमा-
 त्मना सदैक्यपेक्षितशब्देन युक्तिमुखतो
 निदर्शनम्, उक्तात्मज्ञानकडकरणेन च,
 यदर्थमेवा विहिता सकला ब्रह्मविद्या-
 दुस्मिन्नप्यायेऽनूदिता तस्य काम्यकदेश-
 वर्जितस्य छान्तस्य कर्मकाण्डस्याविद्यायां
 परम्परया विविनोगस्य प्रदर्शन, तन्नो-
 ऽर्थोक्तस्य सन्यासस्य मुनिप्राप्त्यमान-
 लोकाभिच्छता तत्साधनत्वेन विधान,
 तत्र कथमत्र सन्यासे विप्रतिपत्ति
 निश्चेतु शक्यते " प्रयजन्तीति " बर्त-
 मानोपदेशादिनि मशये-जननप्या-
 निद्वार्थवादवशाद्विधरेव निश्चय इत्य-
 निप्रायेण तस्य विप्रतिपत्तिनिर्गपहेतोर्त्य-
 वादस्यान्निमानम्, एवमपि किमप्याम-
 लोक्षार्थिनो नियमेन पारिव्रज्य विरो-
 यते कर्मणांमपि तसाधनत्वेनानुष्ठेय-
 स्वादित्याशङ्कयां तस्यप्रमत्तेऽस्यो-
 द्यादादितिविच्छेदनेन कर्मसम्बन्धान
 कमे तदर्थिनमनुष्ठेयविययायर्थस्य सकृद-
 निरूपण, एवमुक्ते त्रयविद्याकले मन्त्र-

क्र० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

क्र० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

संवादस्य प्रदर्शनं, एवमुपास्यस्वरूप दर्शयित्वा तदुपासनाफलकथनं, एव निरुपाधिकवक्ष्यज्ञानार्थवत्यफलमभिधाय सम्प्रति सौपाधिकत्रलभ्यानाद्भ्युदयफलदर्शनद्वारा तात्स्वरूपस्वामिधानं, एवमुपास्यस्वरूप दर्शयित्वा तदुपासनाफलकथनं, तत्रो मन्त्रत्रालणाभ्यामुपदिष्टायाः सफलाया विद्याया उपमहूरस्य प्रतिपादनं, एवं राजा जनको याज्ञवल्क्यादात्मज्ञान प्राप्यात्मीयमशेषविद्यालाम द्योतयितु सर्वस्वदानं प्रतिजज्ञे इति प्रतिपादनं, ततः " तिष्ठमानस्य तद्विद- परायण " इत्युक्तस्यैव ब्रह्मात्मैक्यज्ञानफलस्योपसहाराभिधानं भवेत्वादि. १८९-२१२

३ याज्ञवल्क्यमंत्रैषीसंवादब्राह्मणम्-
तत्र च एतद्ब्रह्मण्योक्तार्थस्य निगमन-
मयवा मधुकाण्डोक्तैर्भैत्रेयीब्राह्मणेनाग-
मबलान्मुक्तिमाचनभूता या सन्त्यास-
सहिताऽऽमविद्या प्रतिपादिता सेवा-
धुना न्यायप्रधाने मुक्तिकाण्डेऽपि मुक्ति-
हेतुत्वेन न्यायतो मन्त्राभ्येत्यार्थस्य
याज्ञवल्क्यमंत्रैष्योः संवादात्मिकयाऽऽ-
ख्यायिकया विवरणं, तत्रानेकैः पर्यायैः
सर्वमात्मनः कामाय प्रियं भवतीति
प्रतिपादनं, तत आत्मदर्शनं कर्तव्य-
तयाऽभिधाय तत्ताधनत्वेन श्रवणमनन-
निदिष्याद्वान्ता सफलमभिधानं, ततो-
ऽनेकैर्दृष्टान्तेरात्मस्वरस्य सोपपत्तिकं
निरूपणं, ततोऽविद्योपद्वैते सत्यं
विशेषविज्ञानमात्मनस्तदाभावेतुं तदभाव
इत्यम्बपन्यतिरेकान्यामौपाधिकमा मनो
विशेषविज्ञानमिति प्रदर्शनं, ततः
" महद्भूतमनन्तमपार " इत्यादिना

सूचितस्य मद्दर्शनस्य व्याचिह्न्यासवा
भूतोपास्यभावेन विशेषविज्ञानलक्षण-
ससाराभाव इति पुनर्व्यतिरेकस्याभि-
धानं, ततो याज्ञवल्कीयकाण्डप्रवर्तक-
गुरुशिष्यपरम्परसंबन्धकवक्ष्य प्रतीपादनं
चेत्यादि. २१३-२२१

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

इति बृहदारण्यकोपनिषद्दि मध्यमं याज्ञ-
वल्क्यकाण्डं मुक्तिकाण्डं वा परिसमाप्तम् ।

अथ बृहदारण्यकोपनिषद्यन्तिमं
अध्यायं खिलकाण्डम् ।



अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

१ शान्तिब्राह्मणम्-तत्र च तदेव यद्वि-
ज्ञानं केवलमभूत्त्वसाधनेन स आत्मा
निरुपाधिक अशान्तापरतातो पदेव
साक्षादपरोऽष्टाब्रह्म य आत्मा स सर्वा-
न्तरो नेतिनेत्यादिलक्षणं काण्डद्वयेन
निर्द्धारितोऽयुना तस्यैवोपाधिवेशिष्टय-
मापन्नस्य प्रमाणप्रमेयादिव्यवहारविषय-
तामुपास्यवाम्युदयफलानां क्रममुक्ति-
फलानां कर्मसमृद्धयर्थानां चेति त्रिवि-
धोपासनानां पूर्वत्रतुक्तानां प्रतिपादनं,
तत्र सर्वोपास्यज्ञभूतानां उँकारो
दमो दानं दयेति पदार्थानां विधित्तया
श्रुतिमुखेन पूर्वमाण्यपादात्म्यविज्ञान-
सिद्धये मिथ्याभूतकार्यकारणसम्बन्धमा-
श्रित्य तत्पर्येण व्याख्यातस्य ब्रह्मणो
पञ्चद्वैत स्वरूपं तस्य पूर्वोपास्यकार्य-
कारणसम्बन्धस्य हेतव द्योतयितुमुवाच-
करणं, तत्र लक्ष्यं तत्पदार्थं दर्शयित्वा
लक्ष्यस्य तत्पदार्थस्य प्रदर्शनं, त्वम्-

ब्रा० विषया.

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषया

पृष्ठाङ्काः

दार्ढ्यं पूर्णान्वे हेतुमभिप्रायैक्यज्ञान-
फलस्य निरूपणं, ततो ध्यानविधानार्थं
तन्मिन्विनियुक्तं मन्त्रमभिधाय तद्वया
एतानमुपेनोक्तारप्रवीक कार्यकारणो-
भयत्रिव्रम ध्येयमिति प्रतिपादनं,
तत्र प्रणवस्य यथोक्तप्रकारकव-
मस्तीयुत्पादनं चेत्पादि. २२१-२२६

२ दमदानदधेति त्रिकोपदेशब्राह्मणम्-
तत्र च ब्राह्मणमाधनस्य दमादिमाधन-
त्रयस्य विधानं, तत्र तेनादि विशिष्ट एव
बाह्यान्वन्तरद्युचि. सम्बन्धोपास्तिष्वभि-
क्रियते-अतस्तद्विधानायात्पादिकास्त्व-
स्यार्थशादस्याभिधानं, निद्रदर्शनपूर्वक
देवमनुष्यसुरेभ्यः प्रजापतिनादत्तास्या-
नुशासनस्य विधानं चेति. २२७-२२८

३ सूर्याग्न्योरुपस्थानब्राह्मणम्-तत्र च
दमादियुक्त्यापि शरीरपाते तु नामृतत्वं
आध्यात्मिकत्वात्वादिदेवताप्रतिबन्धक-
त्वादेशस्यैव सूक्ष्मतां गतस्य प्रतिबन्धक-
त्वात्वेयाशङ्क्या तस्यः निराकरणं, तत्र
सूर्याग्न्योरुपस्थानस्य प्रतिपादनं चेति. २२९

४ हृदयब्रह्मोपासनब्राह्मणम्-तत्र च
सोराधिकस्य ब्रह्मणो निर्यादिकस्य-
रूपेण विद्वत्तानां ध्यानवेदस्योपवर्णनं,
तत्र प्रजापतिर्देशदीनामनुशान्तेति
सामान्यतः श्रवणादक्षादिष्वपि प्रजा-
पतिव्यशङ्का मा भूदिति प्रजापतेर्विशेष्य-
त्वेन प्रतिपादनं, तत्रोक्तद्वयस्योपा-
स्यार्थं श्रवणप्रतिपादनं, हृदयस्य सूक्ष्म-
त्वात्प्रजापतेश्च सर्वोपकारार्थं हृद-
यस्य प्रजापतिना सहैक्यमित्याशङ्क्यां
हननमासनरूपेण, तत्र उपास्यत्वेन
निद्रस्य हृदयस्य प्रशस्तार्थं तजामाश्री-

कदेशोपासनस्य निरूपणं, तत्र ब्रह्मण
त्रयाणामशराणां नोत्पत्तिक विवरणं,
एतद्विज्ञानफलकथनं चेति. २३०

५ हृदयब्रह्मणः सत्यमित्युपासनावि-
धिब्राह्मणम्-तत्र चेतस्यैव हृदया-
रूपस्य ब्रह्मणः सत्यमित्युपासनान्तरस्य
मप्रकारक विधानं, तत्र तस्य स्वरूप-
कथनपूर्वकं तद्विज्ञानफलस्याभिधानं,
केमुनिकत्यायेन फलान्तरस्याभिधानं,
कथनीदृशिवशानादुपासकरवेद फल-
मित्यपेशायमुक्तोपासकस्यनुवादापूर्वकं
हेतोरभिधानं चेत्पादि. २३१

६ सत्यस्य ब्रह्मणः स्तुतिब्राह्मणम्-
तत्र चादौ सत्यस्य ब्रह्मणः प्रशस्तार्थं
प्रथमबन्ध साशयित्वाऽऽन्तर्दोषनिदान-
न्यूलकारणात्सूक्तोपदि चामिधाय तस्य
महत्त्वप्रतिपादनं, ततस्तस्य यशस्व
निरूपयितुमुपजादिराजामनः सकाशा-
दिन्द्रादिदेवतासुष्टेः प्रतिपादनं, तत्र
यशस्व प्रशान्त्य हृदयब्रह्मणस्योपा-
स्यस्य ब्रह्मणः प्रशस्तार्थं वर्णयत्वा-
त् तत्र च प्रशान्त्य सकलमञ्जरयस्वरूप-
प्रदर्शनं, एव विशिष्टस्योपास्तिमुक्त्या-
ऽधुना तस्यैवाध्यात्मिकाविद्वैतिकमस्या-
ननेदवैशिष्ट्यं कथयित्वा तदुपासनेर-
भिधानं, तत्र कथं तादृशोऽन्यविभ्र-
न्निष्ठनावित्यपेशार्थं परस्परौपकार्यो-
पकारकमथेनेत्यभिधानं, ततो ब्रह्मा-
दिष्ट. पुमान्कथं नाम हिनगवरेदिसि-
प्रायेण धृतिमुत्तमधुनादित्युत्तम-
प्रमद्भागतस्यादिष्टदर्शनस्य प्रतिपादनं,
उक्तस्य प्रहृतयोः परस्परौपकार्यो-
पकारकत्वस्य निगमनं, एव स्थानद्वय-

श० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

श० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

सम्बन्धि सत्यक्रमणो ध्यानमुक्त्वा-
ऽधुना तत्सैवाधिदैविकम्याह्वयवयवक-
त्वेन अर्ध्याह्निकम्याह्वयवयवकत्वेन च
ध्यानस्य सोपपत्तिकं नामविशेषानि-
धानसहितं सफलं निरूपणं चेति. २३२-२३५

७ विद्युद्ब्रह्मोपासनब्राह्मणम्-तत्र
चैतन्यैव मायब्रह्मणोऽश्लेषापाच्छस-
कस्योपासनान्तरस्याभिधानं, तत्र विद्यु-
च्छब्दनिर्वचनं, एव विद्युद्ब्रह्मोपासितु-
र्यात्पानुगुण फलं भवतीति निरूपणं चेति. २३५

८ शाण्डिल्यविद्याग्रन्थो वा मनोमयपुरुषो-
पासनब्राह्मणम्-तत्र चोपाधीनामनेकत्वा-
द्यत्येकमनेकविशेषणत्वाच्च तथैव प्रकृ-
तस्य ब्रह्मणो मन्त्रउपाधिकस्योपासन-
विधानं, तस्य ध्यानार्थमौपाधिकस्वरूप-
कथनद्वारा ध्यायविशेषस्याभिधानम्,
तत्र दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरेभिधानम्,
एवमुपामितुः फलनिरूपणं चेति. २३६

९ वेदत्रयीवाग्धेनुपासनब्राह्मणम्-तत्र
च पुनस्तस्यैव ब्रह्मणो वाक्मन्त्रधेनुत्व-
त्वेनोपासनस्य महाकलापर्यन्तेन विधा-
नम्, तत्रोपासने निमित्तभूतस्य धेनु-
सामान्यत्वस्य सार्वाभ्येतोरोपादनम्,
तत्र स्तनानां विनियोगकथनम्,
धम्मन्वसम्पादनं चेति. २३७

१० जठरस्यवैश्वानरोपासनब्राह्मणम्-
तत्र च प्रकृतस्यैव ब्रह्मणः कोशेयाहि-
त्वमापन्नस्यापरोऽक्षत्वं दर्शयितुं पुनरु-
पासनान्तरस्य विधानम्, तत्राग्रे
स्वरूपकथनम्, तत्तत्रैव मानकथनं
च, ततः प्रासङ्गिकपरिदृष्टानं चेति.

११ ज्वरादिव्याघ्यादेस्तपस्त्वोपासना-
ब्राह्मणम्-तत्र धैवं ब्रह्मोपासनानां

केषाञ्चित्फलवत्ता कथनानन्तर-ध्वज-
क्षोपासनानां केषाञ्चित्फलवत्ता प्रदर्शनं,
तत्र व्याधौ-प्रेतस्वारूप्ये प्रत्याहरणे-
प्रेतस्वारात्रम्याधाने च परमतपोबुद्धि-
करणप्रतिपादनं, तसहैवोकोपासनानां
फलप्रतिपादनं चेति. २३९

१२ सर्वासासुपासनानां गतेः फलस्य
च विधायकं ब्राह्मणम्-तत्र चाग्नि-
ग्न्यकरणे उक्तानां सर्वासासनानां गते-
रनुकूलत्वस्य च प्रदर्शनम्, तत्र छिद्र-
प्रमाणकथनम्, गन्तव्यस्थानकथनम्,
गन्तव्यो विराहः समा विश्रामस्थाननिनि
कथनं चेति. २३९-२४०

१३ भन्नप्राणयोरैकब्रह्मोपासनाविधा-
यकं ब्राह्मणम्-तत्र च पुन प्रकृत-
ब्रह्मोपासनवैवागुन्युक्त्युत्पत्तिमुत्वेन " वि-
रम् " इति गुणद्वयविशिष्टानप्राणो-
पाधिकब्रह्मोपासनं विशिष्टफलकं वि-
धातुमादौ तस्यैतत्सर्वोपास्यत्वस्य निर्ण-
यार्थोवा युक्तेरभिधानम्, ततोऽन्नप्रा-
णयोरैकत्वेन ब्रह्मदृष्टिं कार्येत्येतस्या-
र्थम्येतिहासकथनद्वारा दृढीकरणम्,
ततः कथं ज्ञानात्कृतकृत्यः स्यादित्यपे-
क्षायामन्नप्राणयोः सशक्तिकयोरैकत्व-
विज्ञानात्तथा स्यान्न केवलयोरैकत्ववि-
ज्ञानादित्याशयेन तयोः शक्तिभूतस्य
गुणद्वयस्य ब्रह्मणोपदेशकारणकथनम्,
" विरम् " इत्येतयोर्गुणयोः सोप-
पत्तिकं स्वरूपप्रतिपादनम्, एवमुना-
सितुः फलनिरूपणं चेति. २४१-२४२

१४ प्राणोपासनब्राह्मणम्-तत्र च पुन-
स्तस्यैव ब्रह्मण उक्त्यादिगुणावशि-
ष्टत्वेनोपासनस्य विधानम्, तत्रोक्तपस-

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

रूपकथनम्, एवमुपासनस्य क्रमेण दृष्टमदृष्टे च फल मवतीति प्रतिपादनम्, ततः प्राणस्य योक्तृताद्युगतत्वेनोपासनस्य विधानम्, तत्र प्राणे यज्ञःशब्दप्रवृत्ते, प्रदर्शनम्, एवमुपासितुः पूर्ववत्कलनिरूपणम्, ततः प्राणस्य सर्वप्राणितन्व्यगमनहेतुत्वगुणवैशिष्ट्येनोपासनस्य विधानम्, पूर्ववदानी प्राणे सामशान्द्रप्रवृत्तेः प्रदर्शनम्, पूर्ववदुपासनफलनिरूपणम्, ततः प्राणस्य पालकगुणवत्त्वेनोपासनस्य विधानम्, तत्र प्राणस्य क्षत्रशब्दाभिधेयत्वप्रसारणम्, एतदेतदनफलनिरूपणं चेत्यादि.

२४२-२४४

१५ गायत्र्यज्ञोपासनब्राह्मणम्-तत्र च हृदयापनेकोपासिविशिष्टम् ब्रह्मण उपपासनाभिधानानन्तरमुक्ता गायत्र्युपासिविशिष्टस्य ब्रह्मण उपपासनस्य विधानं, तस्या एतस्या गायत्र्या क्रमेण पादप्रथम्य सोपपत्तिकं स्वरूपनिरूपणं, ततः शब्दलभ्यगाथास्त्रिपदाया गायत्र्यास्तुरीयपादस्य स्वरूपोपादनं, तन्खेलेक्यप्रेविष्यप्राणादित्रयपलक्षणपादप्रवृत्ती गायत्री तुरीये दृजति पदे परीरेजति प्रतिष्ठितेति सोपपत्तिकं प्रतिपादनं, तत्तुरीय पद कृत्वे प्रतिष्ठितमित्यभिधानं, सत्यं च चक्षुर्वेद्युपपादनं, तस्य च वृत्ते प्रतिष्ठितमित्यभिधानं, यत्र च प्राण एवेत्युपादनं, गायत्रीशान्द्रनिर्वचनं, प्रमद्गमनान्तरदृशा वृत्ते उपदेस्या गायत्री इत्येव मविष्मतीति विक्रमो माशुभित्यन्वित्येव मन्तरे इवनिष्ठं तस्योपासनम्,

एवमप्रातःशिकमुक्त्वा गायत्रीज्ञानफलकथनाभिप्रायेण गायत्रीविदः प्रशस्तं, तत एवमुक्तगायत्र्युपासनास्तत्प्रवृत्तविकल्पकस्यैव मन्त्रस्यैहिकफलविशेषोपायकथनार्थमवतारणं, तत्र प्रवृत्तवृत्तमिति-उक्तोपरधानमन्त्रे ऊहप्रदर्शनेनाभिचारैकस्योपस्थानान्तरस्याभिधानं, कामिनमिति पुनराभिचारैकस्योपस्थानान्तरस्याभिधानं, ततो गायत्रीमुखविज्ञानमन्तरं तद्विज्ञान पूर्णं न भवति-अनस्तद्विधानार्थमर्थवादस्याभिधानं, तत्र गायत्र्या मुखमग्निरिति बुद्धिर्यैर्जनकराजस्य च सवारेन निरूपणं, एतद्गायत्रीविज्ञानवेदनफलनिरूपणं चेत्यादि.

२४५-२५१

इति पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

१ षष्ठाप्रिविद्याब्राह्मणं का श्वेतकेतुब्राह्मणम्-तत्र च क्रमेणः फलविद्यास्य विवक्षितवाच्यदारेण च षष्ठाप्रिविद्यादर्शनस्योत्तरमार्गप्रतिपत्तिज्ञानस्योपासनाभिधानं, तत्राथिदोषमकण्डुपसंहारः कर्मकाण्डविषया निष्ठा-इत्येवमस्य हृदयस्य दिदर्शयिष्याऽऽर्यादिकाया निरूपणं, तस्यां च श्वेतकेतौ पाशालाना परिषदि गमनरूपं, श्वेतकेतुं प्रति प्रवाहणस्य मोः पुमारतु-दिष्टोऽभि विवेति प्रथमरणं, उक्तप्रथमस्य श्वेतकेतोरुच्यप्रदानमोमिति, पुनः श्वेतकेतुं प्रति प्रवाहणस्य षष्ठाप्रिविद्यासम्बन्धिप्रदर्शनमकस्य विचारणा, पञ्चस्य प्रतिनेतु न जाने इति श्वेतकेतोरुच्यप्रदानं, तत्र पञ्चमप्रदानमार्ग-

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

द्वयसङ्गात्वे मन्त्रप्रथमतेरविधानं, ततो विद्याभिमानगर्वपरिहारेण कूहः श्वेत-केतुः पाञ्चालराजप्रतिधुनो वसन्तिमना-दस्य स्वपितरं प्रति प्रत्याजगामेत्याद्य-दस्य सप्रकारक वर्गेन, ततः त्रिषा पृष्टे पारिषये वृतान्दे तस्योपवर्गेन, ततः त्रिषुः पुत्रस्य क्रोगेपशमनकरण-प्रकारवर्गेन, ततः त्रिषुगीतमस्यानुपद-दार्शितप्रश्रयश्रवकासोत्तराणां जिज्ञासया प्रवाहय प्रति शिष्यभावेनोपनगमनप्रका-स्य वर्गेन, ततो राहो गौतमप्रापित वरमङ्गीकृत्य तदनुसारेण पूर्वं स्वयं श्वेत-केतु प्रति पृष्टस्य प्रश्नप्रश्नकस्योत्तरस्यक-कथन-भावेन हीपपठिक पञ्चाप्रिवि-शया निरूपय वेत्यादि.

१९२-२९३

२ ज्येष्ठश्रेष्ठब्राह्मणं वा प्राणविद्या-ब्राह्मणम्-तत्र च पूर्व " प्राणो गावरी " इत्यादिना गायत्र्याः प्राण-भावोऽभिहितो न पुनर्वागादिभावः इति यस्यान्येषु श्रेष्ठेषु प्राणो न वागादयो ज्येष्ठपश्रेष्ठप्राणः-कथं प्राणैव ज्येष्ठत्वं श्रेष्ठत्वं चेत्यपेक्षायां तस्योपपादनं, ज्येष्ठपश्रेष्ठपविज्ञानकल-निरूपण च, ततः सत्क वाचचक्षुः-श्रोत्रमनोरिना क्रमेण विद्याप्रतिष्ठा-स्यदाननप्रवातिव्यवस्थाविज्ञानस्य पारिषय उपपादनं, ततो वागादयः प्राणा. ' अहं श्रेयानहं श्रेयान् " इति विवदमनाः सन्तो निर्गमार्थं ब्रह्म जन्मु-रिति निरूपणं, ब्रह्मगत्यो निर्गा-पक्षोपास्य कथनं, ततो ब्रह्मण आदे-रेण वागादिना शरीरदुःखान्तवत्सत्वं श्रेष्ठ पुनरागत्य मां विना यूप कथ

जीवितु शक्नुय इति पृच्छाकरणस्य पञ्चमिः पारिषयः प्रतिपादनं, प्रतिपर्याय-तस्य तस्य त्वद्वापारदते स्वस्वध्या-पात् कुर्वन्त एव वयमजीविभ्यस्तुतरं शुभा पुनः शरीरप्रवेशनस्य कथनं, ततो यदा च प्राण उत्क्रमणमैच्छन्त-दानोमेव वागादयः स्वस्वध्यानादिच-लिताः सन्तोऽप्युक्त हे भगवन्स्त्व मोक्ष-मोक्षवदते वयं जीवितुं नैव शक्याम इति सदृशान्त प्रतिपादनं, ततः यथैव मन्त्रिर्मम श्रेष्ठता विज्ञाता ताहं मे यदन्तः सर्वं कर् प्रपच्छेति प्राणस्या-ङ्काकरणकथनं, ततो मुख्यस्य प्राणस्या-ङ्कामनुसृत्य तस्मिन् वागादीनां स्वस्वनि-ष्टवादेर्गुणस्य करणेषु प्रदानकर-णस्य कथनं, तत एव गुणविशिष्टस्य मे किमन् किं वासः इति प्राणस्य पुनरनुयोगकरणकथनं, ततो यद्विदे-हि च जगत्याश्चक्रिनिकोटपतत्रैस्त्वोऽल-तन्मर्षं तेऽजगताः मानश्च त्वादिति वागादीनां प्रतिवचनप्रदानकथनं, उक्तस्य प्राणान्तस्य प्रससार्थवर्षवाद-कथनं, ततः प्राणस्य यस्मादापारं वास-स्वस्मादिज्ञोऽ. श्रोत्रिषा ब्राह्मणं भोज-नस्यादावन्ते चाप आचामन्तीति सानि-प्राग्मनिवानं, एतद्विज्ञानवेदित्वनिदिदा-नीत्स्वैरपि भोजनस्यादावन्ते चाचामाच-मनं कार्यमिति पुरुषार्थनया विज्ञानं, उक्तविशेषवाक्यकथनं वेत्यादि.

२९४-२९५

३ श्रीमन्व्यकर्मब्राह्मणम्-तत्र च कर्मार्थमन्त्रयज्ञकारिणोपायेन विच-सुराव्यतिष्ठुं श्रीमन्वाच्यस्य कर्मण उपा-यत्वेनानिधानं, तत्रापि विशेषतः प्रवृत्ति-

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

निमित्तकालसाधनीतिकर्तव्यताप्रवृत्तिना क्रमेण प्रतिपादनं, ततः प्रथमे द्वे आहुती समन्त्रके अभिधाय तृतीयस्या आहुतेर्मन्त्रप्रतीकस्याभिधानं, ततो " ज्येष्ठाय स्वाहा " इत्यारभ्य " प्रजापतये स्वाहा " इत्यन्तानिवाहुतीनां सेविकर्तव्यताकमनुक्रमणं, ततो मन्थस्य समन्त्रकमभिर्माशनविधानं, ततो मन्थस्य समन्त्रक पात्रेण सह हस्ते प्रहृणविधानं, ततो मन्थस्य आहुतीभिर्मियुक्तीभिर्ऋग्भिश्च सप्रकारक मक्षणविधानं, ततोऽग्नेः पञ्चाङ्गागो प्राविशरस्कतपा शन्नम्य विधानं, ततः प्रनिरवायादित्यमुपनिष्ठेनेति समन्त्रक विधानं, ततो यथागलमागम्य जग्नेऽग्निमासीनः सन्वद्य जपेदिति विधानं, तत्र जपसाधनभूतस्य श्रीमन्पुत्रकर्मणो गुरुशिष्यपरम्पराद्योतकस्य वंशस्याभिधानं, तत्राग्नि विद्याभिगमे षट् तीर्थानि तेषां मन्थेऽत्र प्राणदर्शनस्य द्वे एव तीर्थे पुत्रान्नेशसिनाक्वियुक्तापनं, ततः श्रीमन्पुत्रकर्मसाधनभूतानां वैषाङ्गिप्रधानानां पात्राणामभिधानं, ततो मन्थस्य प्रहृणभूतानि दश भान्याग्नि भान्यान्वभिधाय तेषां मन्थमग्नाद्नेतिकर्तव्यतायाः सविशेष निरूपणं चेत्तादि.

२७१-२७८

४ पुत्रमन्थकर्मब्राह्मणानु-त्तरं च प्रथम पाद्यजन्मा पयोऽपानिर्वा गुणैर्विशिष्टः पुत्र भवत्यः त्रिभुध लोक्ष्यो मवेत्तथा सप्तादन्नापेभ्यापानां प्रदर्शनं, तत्र मूलादीनां पृथिव्यादयो रसा इति प्रतिपादन-द्वारा रेतसः प्रतिष्ठापै प्रकाशनं: स्त्रीपृष्टि-

निर्माणकथनं, ततः प्रजापतिः स्त्रीसम्बन्धेन मैथुनाख्यं मान्यधर्मं सृष्टवानित्युपपादनं, ततो मैथुनाख्यस्य मान्यधर्मस्य वृत्तिसुखेन बाजपेयसामान्यात्वोपवर्णनं, मैथुनकर्मणः प्रशासार्थमर्पवादकथनं, तत्र मैथुनकर्मणो बाजपेयसम्पत्तिविदुषोऽविदुषश्च किं फलं भवतीत्यपेक्षायां तस्य निरूपणं, तत्राप्यविदुषोऽकले उदालकनाककुमारहारितानां सदैतुकं मतनिरूपणं, ततः सुभाषस्थायां जाग्रदवस्थायां बाबहु वाज्य वा यदि रेतः सन्देच्छदा तदभिष्टोऽज्ञुसमन्त्रयेन वेति समन्त्रकं सेतिकर्तव्यताक विधानं, ततो यदि कदाचिदात्मानमुदके पश्येच्छदाऽप्यभिमन्त्रयेतेति समन्त्रक विधानं, ऋतुमती खियमभिक्रम्योगमन्त्रयेतेति विधानं, आहुती सत्यपि सा चेदस्मै मैथुनं कर्तुं न दद्यात्तदा तां बहोर्कर्तुमुपायप्रतिपादनं, तत्र मन्त्रस्य प्रदर्शनं, यदा च स्त्री मूलत एवानुभूला तदोक्तमन्त्रे अहप्रदर्शनं च, ततः स यामिच्छेदिय मां कामयेत तदा तस्या उपत्यमभिष्टोदिति समन्त्रक सप्रकारकं विधानं, ततः स यामिच्छेदिय मे स्त्री गर्भिणी मा भूदिति तदाऽग्निप्राप्त्याप्त्यादिति समन्त्रक सप्रकारक विधानं, ततः स यदोच्छेदिय मे स्त्री गर्भिणी भवतिवेति तदाऽग्न्याग्निप्राप्त्यादिति समन्त्रक सप्रकारकं विधानं, ततो यस्य जायापै जारः स्यात् चेदप्येतदा तत्राप्याग्निचारिकीपापयोजनस्य समन्त्रक सेतिकर्तव्यताकं विधानमुक्तोपायकप्रदर्शनं च, ततः

क्र० दिवसः

पृष्ठाङ्काः

क्र० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

प्रसङ्गाद्रजस्वलायाः स्त्रियो वर्तनधर्माणां
 िरूपण, तत क्रमेण गौरवविशि-
 टस्य पुत्रस्य-कपिलवपिङ्गकृत्रविही-
 टस्य पुत्रस्य-श्यामकर्णत्वलोहिताश्व-
 विशिष्टस्य पुत्रस्य-पाण्डित्यविशिष्टाया
 दुहितुः-पाण्डित्यप्ररपातिप्रागल्-वैक-
 पाटित्वादिविशेषगुणविशिष्टस्य पुत्रस्य
 चोत्पादनेच्छायां तत्तदर्थं सेतिकर्तव्यता-
 कस्योपासनस्य पर्यायशोऽभिधान, तत्रा-
 न्निमे पर्यायस्थोऽर्थे होमादिविशेषेति-
 कर्तव्यताया अभिधान, तत्रापि मन्त्रि-
 वेदाकांठे “ अमोऽमममि ” इत्यादि-
 मन्त्रेणामिपद्येनेति विशेषस्याभिधान,
 ततः सप्रकारक समन्त्रक गर्भधान-
 कर्मणो विधान, ततः सप्रकारक सम-
 न्त्रक सोऽप्यर्त्ताकर्मणो विधान, ततः
 सप्रकारक समन्त्रक जातस्य कर्मणो
 विधान, ततो जातस्य कुमारस्य सप्र-
 कारक समन्त्रकमायुष्यकरणनामकरण-
 योर्विज्ञानं, तत्र कुमारस्य समन्त्रकम-
 भिमर्शदविज्ञान, तन्मातुश्च समन्त्रकमि-
 मन्त्रणविधान, ततो जातस्य कुमारस्य
 मात्रे प्रदान विधाय माता च तन्मे-
 स्तन प्रयच्छतीति समन्त्रक स्तन्यप्रदान-
 विधान, ततोऽनेन विभिन्ना मन्त्रवद-
 मांधानजातकर्मादिना जात समन्त्रक
 पुनः पितर पितामह वाऽविशेते इति

तस्य पुत्रस्य प्रशासार्थमर्थवादकथन,
 ततः समन्तकर्मज्ञानोभयकाण्डात्मकस्य
 वेदविज्ञानस्य य आचारद्विस्वपरम्परा-
 धोनकः स्त्रीप्रधानचाद्गुणविशेषाभि-
 व्यञ्जको विद्यावशस्तस्य निरूपण, वाजस-
 नेयेन याज्ञवल्क्येन प्रवचनविषयी-
 कृतानामेषा यदुषा वैशिष्ट्याभियान
 चेत्यादि.

२७८-२९१

इति षष्ठोऽध्यायः ।

इति खिलकाण्डं समाप्तम् ।

इति षडध्याय्या बृहदारण्यकोपनिषदो

विषयानुक्रमणिका समाप्ता ।

इति चतुर्दशकाण्डात्मकस्य माघपन्दिन-

शतपथब्राह्मणस्य विषयानुक्रमणिका

परिममाप्ता ।

अथ परिशिष्टसूची ।

- १ अथान्य बृहदारण्यकोपनिषद स्वाध्याय-
 प्रवचनादौ-आद्यन्तयोः षडध्यायानां
 शान्तेरभिवानम् २९३
- २ स्वाध्यायप्रवचनान्ते षडध्यायस्य
 स्वाध्यायान्तिराकृष्णस्याभिधानम् २९४
- ३ स्वाध्यायोच्चारणपरिभाषावेदक व्याख्या-
 सहित प्रतिज्ञामूलम् २९५-२९९
- ४ स्वाध्यायस्वरपरिभाषावेदक व्याख्या-
 सहित माषिकमूलं चेति. ३००-३१०

इति परिशिष्टसूची ।

इति श्रीमोक्षार्तदिनीतटनिःकटवर्तिश्रीमन्भासिकमहाक्षेत्रवासिना “ वारे ” इत्युपनाम्ना ज्योति-
 र्विज्ञयरामप्रर्षात्रभट्टारपाजीसुरिपौत्रैर्दिकतिलकप्रदर्भभूषिताण्णाशाश्विमुनुना “ काव्य-
 तीर्थमीमांसकविद्यारम्भण ” इत्युपाधिप्रयवता श्रीवरदशर्मणा प्रायो भाष्यस्या-
 वतरणिकाद्यनुसारेण कश्चित्स्वमतिवैभवेन च सम्पादिता चतुर्दश-
 काण्डात्मकमाध्यन्दिनशतपथब्राह्मणस्य विषयानुक्रमणिका

परिसमाप्ता ।

॥ इति ॥

अथ चतुर्दशकाण्डान्तर्गतबृहदारण्यकोपनिषदि अकाराद्य-
नुक्रमेण विशिष्टनाम्नां सूची.

| नामानि. | अ. ब्रा. क. | नामानि. | अ. ब्रा. क. |
|------------------------|-----------------|-------------------------------|-----------------------|
| अग्नि | १।४।१९, २।२।२ | आरणिः (उदालकः) | ३।७।१, २३ |
| | ३।९।२४, ६।३।४ | | ६।३।७, ६।४।४ |
| | ६।४।१९, ६।४।२४ | आरण्य (श्वेतकेतुः) | ६।२।१ |
| अग्निर्विश्वानरः | १।१।१, १।९ | इन्द्रः | १।४।११, २।२।२ |
| अज्ञातशत्रुः (राजा) | २।१ | | २।९।१९, ३।९।३, ६ |
| अग्नि. | २।२।४ | | ४।२।२, ६।४।२३ |
| अथर्ववेदः | २।४।१०, ४।१।२ | इन्द्रगोप. | २।३।६ |
| | ४।९।११ | इन्द्रलोक | ३।६ |
| अदिनिः | १।२।९ | इन्वः | ४।२।२, ३ |
| अथर्व्यु. | ३।१।४ | इला (डा) | ६।४।२८ |
| अन्तर्यामिः | ३।७ | उग्रङ्क (शौत्वायन.) | ४।१।३ |
| अनुमतिः | ६।४।१९ | उदालक (आरणिः) | ३।७।१, २३ |
| अनुष्टुप् | १।१।४।९ | | ६।३।७, ६।४।४ |
| अयाम्ना (आङ्गिरसः) | १।३।८, १९।२४ | उद्गाता | १।३।२८, १।१।९, १० |
| अश्वमेधः | १।१।१, १।२।७ | उद्गीथ | १।३।१-७-२४।६।३।४ |
| | ३।४।२ इत्यादिषु | उपनिषद् | २।४।१०, ३।९।२६ |
| अधलः (होना) | ३।१।२, ९ | | ४।१।२, ४।९।११ |
| अधिनौ | २।९।१६-१९ | उषसः (चाक्रायणः) | ३।४।१, २ |
| | ६।४।२२ | क्रामेशः (ऋक्) | १।२।९, |
| अमुरः | १।३।९।२।१ | | १।९।९, २।४।१०, ४।१।२, |
| अशरम् | ३।८।८, ४।९।१४ | | ४।९।११, ९।१।४।२ |
| | इत्यादिषु | क्षत्रियः | २।१।१९, १।४।११, १४ |
| आङ्गिरसः (अयासः) | ३।३।१ | कवन्त्र. (आर्यवर्ग.) | ३।७।१ |
| | १।३।८, १९।२४ | करपयः | २।२।४ |
| आर्यवर्ग. (दम्पद्) | २।९।१६-१९ | कङ्क्रेल (डः) (कौशितकेयः) | ३।९।३. |
| आर्यवर्गः (कवन्त्र.) | ३।७।१ | कान्वायर्षी | २।४।१ |
| आत्मा | प्रायः सर्वत्र. | काप्य. (पतञ्जलः) | ३।३।१, ३।७।१ |
| आदिः | १।४।१२, ३।९।९ | कुरपञ्जलाः | ३।९।१९, ४ |
| आपस्पृग्. (जानकिः) | ६।२।१०, ११ | | ४।९।१, २, ३।१।९ |
| आर्षभागः (अमलकारः) | २।२।१, ११ | कुमारहोतृ | ६।४।४ |

विशिष्टनाम्ना सूची ।

(२३)

| नामानि. | अ. श. क. | नामानि. | अ. श. क. |
|------------------------------------|-------------------------------|----------------------------------|-------------------------|
| हौरव्यापणीपुत्रः | १११ | दूषा | ११४१२, १११५६. |
| अथर्वः | १११२, ३१३१ | पैङ्गवः (मनुकः) | ६१३८, ९ |
| गन्धवलीकः | ६१६, ४१३१३३ | पोल्कसः | ४१३१२२ |
| दर्दमीविपतिः (भारद्वाजः) | ४१११९ | प्रजापतिः | ११३११, ११९११४-२१ |
| गायत्री (छन्दः) | १११४१४-८ | | ३१९१२, ६, ११२११, ११३, |
| गार्गी (वाचकनवी) | ३१६, ३१८ | | ११९११, ६१३१३, ६१४१२, २१ |
| गार्ग्यः (द्रुतवालाकिः) | २११३. | प्रजापतिलोकः | ४१३१२२, ३१६ |
| गौतम. | २१२१४, ३१७११, २ | प्रवाहणः (जैबलिः) (पञ्चालानां | |
| | ६१२१४ इत्यादिभु. | रत्ना) | ६१२११ |
| घान्द्रायण. (उषसः) | ३१४११, २ | प्रस्तोता | ११३१२८ |
| चाण्डालः | ४१३१२२ | प्रातुदः | १११३१२ |
| चूलः (ड.) (भागविति) | ६१३१९१० | वर्कुः (वार्ष्णः) | ४१११४ |
| चैकितानेयः (ब्रह्मदत्तः) | ११३१२४ | मल | प्रायः सर्वत्र |
| जनक. (वीदेहः) | ३११११, २, ४११, ४१२, ४१३, ४१४० | गङ्गा | ३१११६ |
| जमदग्निः | २१२१४ | ब्रह्मदत्त. (चैकितानेयः) | ११३१२४ |
| जानकिः (आयस्थूणः) | ६१३११०, ११ | ब्रह्मगस्पति. | ११३१२१ |
| जाबालः (सन्धकामः) | ४१११६, ६१३१११ | ब्रह्मशोकः | ६१२११९, ४१३१३३, |
| जास्कारव (बार्थभागः) | ३१२११, १३ | | ३१६, ४१४१२३ |
| जित्वा (शैलितिः) | ४१११२ | ब्रह्मविद् | २१७११, ४१४१८, ९ |
| जैबलिः (प्रवाहणः पञ्चालाना राजा) | ६११११ | ब्राह्मण. | २११११९, ११४११९, |
| त्वष्टा | ६१४१२१ | | ३१९, ४१४१२३, ६१२१८ |
| त्वम् | ३१९१८ | बृहस्पति | ११३१२० |
| दध्यङ् (आयर्वणः) | २१९११६-१९ | भरद्वाज | २१२१४ |
| दूर | ११३१९ | भागवितिः (चूलः) (ड.) | ६१३१९, १० |
| द्रुतवालाकिः | २११३. | भारद्वाजः (गर्दभीविपतिः) | ४१११५ |
| घान्ता | ६१४१२१ | मुज्युः (लाक्षायनिः) | ३१३११, २ |
| नाकः (मौर्यः) | ६१४१४ | मद्राः | ३१३११, ३१७११ |
| पञ्चालाः (कुरपञ्चालाः) | ६१२११३. | मधुकः (पैङ्गवः) | ६१३१८, ९ |
| पतञ्जलः (काव्यः) | ३१३११, ३१७११ | मनु | ११४११० |
| पर्वण्यः | ११४१११, २१२१२ | मरुतः | ११४११२ |
| पारश्विक्ताः | ३१३११ | मृशुः | ११२, ११४१११ |
| पुरवः | ११४११, ११९१२, | मैत्रेयी | २१४११-२, ४१९ |
| | २१३१३-६, २१९, १११५६. | मौर्यः (नाकः) | ६१४१४ |

| नामानि. | अ. भा. क. | नामानि. | अ. भा. क. |
|----------------------------|---|---|--|
| यजुर्वेदः (यजुः) | १।२।५, १।५।५, २।४।५, ४।१।२, ४।५।११, ५।१३।२, ५।१४।२, ६।५।३ | विश्वः | १।४।२१ |
| यमः | १।४।११, ३।९।२१, ५।१९ | वेदाः | ४।३।२२, ४।५।७ |
| याज्ञवल्क्यः | १।४।३, २।४, ६।३।७, ८ | शाकल्यः (विदग्धः) | ३।९, ४।१।१७ |
| राजसूयः | १।४।११ | शूद्रः | १।४।१२, १५ |
| रदः | १।४।११, २।३।२ | श्वेतकेतुः (कारुण्यः) | ६।२।१ |
| रुद्राः | १।४।१२, ३।९।२, ४ | शैलिनिः (जित्वा) | ४।१।२ |
| ठापापनिः (उम्यु) | ३।२।१, २ | शौत्नावनः (उदङ्गः) | ४।१।३ |
| बल्लः | १।४।११, ३।९।२२ | सत्यकामः (जाबालः) | ४।१।६, ६।३।११ |
| बसवः | १।४।१२, ३।९।२, ३ | सरस्वती | ६।४।२७ |
| वसिष्ठ | २।२।४ | सविता | ६।३।६, ६।४।१९ |
| वाजपेय | ६।४।३ | साम | १।३।२२, १।६।१, ३, ५।१३।३ |
| वाज्रमेधः (याज्ञवल्क्यः) | ६।४।३२ इ. | सामवेदः | ६।२।५, १।३।२२ |
| वामदेवः | १।४।१० | १।५।५, २।४।१०, ४।१।२, ४।५।११, ५।१४।२ | |
| वायुः | १।५।२२, ३।७।२, ६।४।२२ | सामधवा | ३।१।२ |
| वार्ष्णाः (बर्कुः) | ४।१।४ | सावित्री (गायत्री) | ५।१४।५, ६।३।६ |
| विदग्धः (शाकल्यः) | ३।९, ४।१।७ | सुधन्वा | ३।३।१ |
| विराट् | ४।२।३ | सूर्य | १।४।१० |
| विद् | १।४।१२, १४ | सोम (सोमराजा) | १।३।२४, १।४।११, २।१।१५, ३।९।२३, ६।२।९, १०, १६, २।३।३ |
| विश्वामित्रः | २।२।४ | होना | ३।१।३ |
| विश्वामसु | ६।४।१९ | | |
| विश्वेदेवाः | १।४।१२ | इति बृहदारण्यकोपनिषत्कारणमुक्तेण विशिष्टनाम्नां सूची समाप्ता । | |

इति श्रीगोदावरीतीर्थनिकटवर्तिश्रीमन्नासिकमहाशेखरात्मना " चारे " इत्युपनाम्ना
ज्योतिर्विजयगमप्रवीणभट्टात्मजीसुरिपीत्रवीरदिकतिलकपदसंभूषिताणांशास्त्रि-
सुनुना " वाच्यतीर्थमीमांसकविद्याभरण " इत्युपाधित्रयवता श्रीधरशर्मणा
संकलिता माधवन्दिनशतपथब्राह्मणस्य चतुर्दशकाण्डान्तर्गता
अकाराद्यनुक्रमविशिष्टा विशिष्टनाम्नां सूची परिणमता ॥

श्रावण शरणम् ।

अथ बृहदारण्यकोपनिषत्स्थिताऽष्टाध्याय-
प्रपाठकब्राह्मणकण्डिकाणां पृष्ठाङ्कः ।

| क्रमांकः | पृष्ठाङ्कः | अनुक्रमः | नामानि, कण्डिकाः | पृष्ठाङ्कः |
|---|-------------------|----------|------------------|----------------------|
| १-प्रथम उक्तिप्रमाणानि च यावन्मनुकण्डम् । | | ११- | अथ | ११९-११९ |
| २-हृत्पुत्रोऽपि-अथविद्यमानं च यावन्मनुकण्डम् । | ९६ | १०- | अथ शतशोपासना- | |
| ३-सायन्तु- अथ विद्यमानम् । | ७२६ | १३- | अथ शतशोपासना- | २३८ |
| ४-प्रथमोऽध्यायः | १-प्रथम प्रपाठक | १४- | अथ शतशोपासना- | २३८-२३९ |
| ५-द्वितीयोऽध्यायः | २-द्वितीय प्रपाठक | १४- | अथ शतशोपासना- | १९ २३४-२३९ |
| ६-तृतीयोऽध्यायः | ३-तृतीय प्रपाठक | १५- | अथ शतशोपासना- | ४४ ११२-१८८ |
| ७-चतुर्थोऽध्यायः | ४-चतुर्थ प्रपाठक | १६- | अथ शतशोपासना- | ३ ९४-९९ |
| ८-पञ्चमोऽध्यायः | ५-पञ्चम प्रपाठक | १७- | अथ शतशोपासना- | ३ २२७-२२८ |
| ९-षष्ठोऽध्यायः | | १८- | अथ शतशोपासना- | ३ २९२-२९३ |
| तत्र बृहदारण्यकोपनिषत्स्थिताऽष्टाध्याय- अनुक्रमणिकायाः कण्डिकाणां पृष्ठाङ्कः | | | | |
| १-अथानुक्रमणिकायाः कण्डिकायाः | २३ ९७-९९ | १२- | अथ शतशोपासना- | ४ २४२-२४४ |
| २-अथानुक्रमणिकायाः कण्डिकायाः | ३ २४०-२४२ | २०- | अथ शतशोपासना- | ३३ २०८-२९२ |
| ३-अथानुक्रमणिकायाः कण्डिकायाः | १२ ९५-१०२ | २१- | अथ शतशोपासना- | ३१ ११-२९ |
| ४-अथानुक्रमणिकायाः कण्डिकायाः | १४ १०२-१०७ | २२- | अथ शतशोपासना- | २ २०८-२१० |
| ५-अथानुक्रमणिकायाः कण्डिकायाः | ३१ ११७-१२६ | २३- | अथ शतशोपासना- | २२ ८१-९४ |
| ६-अथानुक्रमणिकायाः कण्डिकायाः | ३३ १-१६ | २४- | अथ शतशोपासना- | १४-मनोवपुःशतशोपासना- |
| ७-अथानुक्रमणिकायाः कण्डिकायाः | १ ११३-११४ | २५- | अथ शतशोपासना- | ११ ७१-७४ |
| ८-अथानुक्रमणिकायाः कण्डिकायाः | १ १११-११२ | २६- | अथ शतशोपासना- | १६ ७४-८२ |
| ९-अथानुक्रमणिकायाः कण्डिकायाः | ९ १५९-१६१ | २७- | अथ शतशोपासना- | २७-याज्ञिकशतशोपासना- |
| १०-अथानुक्रमणिकायाः कण्डिकायाः | १२ २४९-२९१ | २८- | अथ शतशोपासना- | २८-वाचकशतशोपासना- |
| | | २९- | अथ शतशोपासना- | ३२ ११५-११९ |
| | | ३०- | अथ शतशोपासना- | १ २१९ |
| | | ३१- | अथ शतशोपासना- | १ २१७ |
| | | ३२- | अथ शतशोपासना- | ३४ ११२-१४८ |
| | | ३३- | अथ शतशोपासना- | १ २२५-२२९ |

| अनुक्रमाङ्कः, ब्राह्मणनामानि, कण्डिकाङ्कः, पृष्ठाङ्कः | अनुक्रमाङ्कः, ब्राह्मणनामानि, कण्डिकाङ्कः, पृष्ठाङ्कः |
|--|---|
| ३३-शारीरकब्राह्मणम् ३१ २३२-१४८ | ३-अश्वत्थब्राह्मणम् १२ १२६-१३२ |
| ३४-श्रीमन्मन्त्रब्राह्मणम् ०२ २०१-२०८ | ४-आत्मब्राह्मणम् ३१ १६-२१ |
| ३५-षडाक्षरब्राह्मणम् वा उदङ्कब्राह्मणम् १९ १४९-१५६ | ५-उदङ्कब्राह्मणम् १९ १४९-१५६ |
| ३६-सत्यम् ब्रह्मण स्तुतिब्राह्मणम् २३२-२३५ | ६-उपमहारब्राह्मणम् ३ ५४-५६ |
| ३७-सनातनब्राह्मणम् वा सवर्गादिशा- ब्राह्मणम् ३४ ३६-५३ | ७-आरम्भब्राह्मणम् १४ १०२-१०७ |
| ३८-सर्वान्नशासनम् वा शिशुब्राह्मणम् ६०-७० | ८-निगुणब्रह्मविद्याब्राह्मणम् १ १११-११२ |
| ३९-सर्वासाधुपासनानां गते फलम् ष विधायक ब्राह्मणम् १ २३९-२४० | ९-निर्गुणात्मविद्याब्राह्मणम् १ ११२-११४ |
| ४०-सूर्यमन्योर्यन्यातब्राह्मणम् १ २२९ | १०-परङ्कविद्याब्राह्मणम् २३ १७-१९ |
| ४१-इदमब्रह्मोपसनम् १ २३० | ११-प्राणविद्याब्राह्मणम् १५ २६४-२७१ |
| ४२-इदमब्रह्मण सत्यमियुषामना- विधायकब्राह्मणम् १ २३१ | १२-धैराजब्राह्मणम् ३७ १-१६ |
| तत्रैकैकस्य ब्राह्मणस्य त्रैके पर्याया- स्तेषामभ्यकागाद्यनुक्रमेण सूची- | १३-शाकल्यमन्य ३४ १३२-१४८ |
| १-अन्तर्धामिब्राह्मणम् ३१ ११०-१२५ | १४-शाण्डिल्यविद्यामन्यः ५२६-२५१ |
| २-अविद्यामसारत्नब्रह्मदर्शक- ब्राह्मणम् ३ ५४-५६ | १५-शिशुब्राह्मणम् १ १७-७० |
| | १६-श्वेतनेतुब्राह्मणम् १९ २५२-२६१ |
| | १७-सर्वगविद्याब्राह्मणम् ३४ ३६-५३ |
| | १८-सृष्टिब्राह्मणम् ३१ १६-२५ |
| | १९-सृष्टिप्रवेशब्राह्मणम् ३१ १०७-१२५ |
| | २०-सृष्टिप्रवेशब्राह्मणम् १२ १२५-१३२ |

इति बृहदारण्यकोपनिषत्स्यब्राह्मणानामकाराद्यनुक्रमणिका समाप्ता ।

इति श्रीगोदातटिनीनटनिकटवर्दिश्रीमन्नामिकमहाभेववासिना " वारे " इत्युपनाम्ना

श्रीमद्वैदिकतिलरूपभगण्णाशास्त्रिभूतना " काव्यतीर्थमीमांसकविद्याभरणा "

इत्युपाधिवयभाजा श्रीधरदर्शणा संकलिता बृहदारण्यकोपनिषत्स्य-

ब्राह्मणानामकाराद्यनुक्रमणिका परिसमाप्ता ।

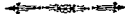


श्रीः।

ॐ

श्रीमद्वाजसनेयिमाध्यन्दिन-

शतपथब्राह्मणम् ।



तत्र

चतुर्दशे काण्डे १४-

वासुदेवप्रकाशिकाख्यमाष्यसमेता

बृहदारण्यकोपनिषत् ।



अथोत्तराख्ये भागे चतुर्दशे काण्डे षडध्यायी बृहदारण्यकोपनिषत् ।

तत्रादिमं ब्रह्मार्थं मधुकाण्डम् ।

अथ प्रथमोऽध्यायः प्रारभ्यते ।

तत्र प्रथमोऽध्याये प्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

द्वया ह प्राजापत्याः । (०) देवाश्चासुराश्च ततः कानीयसाऽएव देशा
ज्यायसा ऽअसुरास्तुऽ एषु लोकेष्वस्पर्द्धन्त ॥ १ ॥

उद्गीथब्राह्मणम् । वैराजब्राह्मणं वा ।

द्वया ह प्राजापत्याः । देवाश्चासुराश्च । ततः कानीयसा एव देवाः । ज्यायसा असुराः । त एषु
लोकेष्वस्पर्द्धन्त ॥ १ ॥

श्रीमद्वासुदेवब्रह्ममगवत्कृतं वासुदेवप्रकाशिकारण्यं भाष्यम् ।

ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृभ्यो वराधिभ्यो नमो गुह्यम् ॥

द्वया ह प्राजापत्या इत्येवमाद्या षडध्यायी माध्यन्दिनीयत्राहणोपनिषद् । तस्या इयमल्पप्रया वृत्ति
प्रारभ्यते । उपनिषच्छब्देन मुख्यया वृत्त्या ब्रह्मविद्यैव वाक्या । उप समीपस्थ प्रत्यगामकत्व नीति निश्चित सत्
तत्प्रपणा सहेतु ससार सादयनीयुपनिषदिनि व्युत्पत्ते । प्रथमस्तु विद्यासमर्पकत्वेनोपचारादुपनिषदित्युच्यते
शृहृत्वब्रह्मस्य ब्रह्मविद्याहेतुतामन्तरङ्गदहिरङ्गभूताना ब्रह्मनामिहोपदेशात् अर्धतो प्रथपरिमाणतश्च बहुत्वात् । अार
थ्यकवशात्स्य नियमपूर्वकमरण्येऽनूपमानत्वान् । अथ कर्मकाण्डज्ञानकाण्डयोर्नियतयोर्वापर्ये सवन्धोऽभिधीयते
विद्योपपत्त्यपेक्षितविवेकवैराग्यशमदमादिमुमुक्षुत्वमग्नतिहेतुमन्वशुद्धिसम्पादकतया कर्मकाण्डस्य प्राथम्यम् । तत्र-
नितशुद्धपक्षेक्षया तत्त्वज्ञानजनकत्वात् ज्ञानकाण्डस्य नियतमुत्तरभावि वमिःसुपायोरेयमान काण्डयोः सवन्ध

१-अथ " वसतःकाण्डम् " इत्यपि नमान्तरम् । " तत् बहिरथ कृत्वा सरहस्य सप्तमहम् । चक्रे तदपरेतेषु च सोत्तरं
च प्रदर्शितम् " ॥ इति (स. भा. शा. प. श्लो. च. ४३ । १६) इत्यत्र प्रतिपादितम् ॥

२-इयमुपनिषन्माध्यन्दिनब्राह्मणोपनिषदिति नाम्नाऽपि प्रसिद्धा ।

३-अनयोर्द्वयोरन्वययोर्भेदुविद्याप्रतिपादकत्वान्मनुष्याणामिति सज्ञा स्व्यवहाराया ।

४-अस्या बृहदारण्यकोपनिषद्. श्रीमन्वायणाचार्यैश्चैव भाष्य विद्युत इति " वशा वा अथर्वणम् " - " नैवेह किञ्चिदापि " ॥
(स. प. १० । १६ । ४ । ११) इत्येवब्राह्मणद्वयमपिहास्य- " अक्षरावस्तु-वर्णस्य बृहदारण्यके " तथा प्रथमं-पर्यन्तमन्वयैर्कृतं
महास्य- " एतन्नोत्तरमिहप्रश्नायेत्यहविष्यते " (स. प. १४ (१) ३ । ३११६) इति श्रीमायणाचार्यैरेतदसङ्गतुल्यत्वात्प्राक्त्वेन ।
पर तद्वचनविषयपि नोत्तरमन्वयेत्यस्य । यदि केशवन मद्राभागत्या सविरेऽन्वितं, तद्विद्येन त्वेयुगमुद्देशावतौऽप्यस्य सयोक्तवि-
शयात् । इति ॥

ते ह देवाऽऊचुः । (हँ) हन्तासुरान्यजुऽउद्गीथेनात्ययामेति ॥ २ ॥

ते ह वाचमूचुः । (स्त्वं) त्वन्नऽउद्गायेति तयेति तेभ्यो वागुदगाय-
शो वाचि भोगस्तुन्देवेभ्यऽआगायद्यत्कल्याणम्बुदति तदात्मने तेऽविदु-

ते ह देवा ऊचुः । इंत । असुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्ययामेति ॥ २ ॥

ते ह वाचमूचुः । त्वं न उद्गायेति । तयेति । तेभ्यो वागुदगायत् । यो वाचि भोगः । तं देवेभ्य

इति ब्रूमः ॥ पूर्वमग्निरहस्यकाण्डसमाप्तवान्धमेवाग्निब्राह्मणाम्यां (श. प. १० । १ । ४ । ५ ।) समुच्चिनयोः
केवलपूर्वा ज्ञानकर्मणोर्भूत्वान्मभावः पर फलमित्युक्तम् । अयेदानीम्भूत्वान्मभावसाप्तनभूतयोः कर्मज्ञानयो-
र्धत उद्भवः तस्योद्भावकस्योपायस्य प्राणस्य स्वरूपनिर्णयार्थमुद्गीथेनाङ्गणमारभ्यते । प्राणोपासिर्हि ज्ञान-
कर्मोत्पत्तिप्रतिबन्धीभूतरागायस्यस्तिरंशुः । तस्याः पाममृत्वतिक्रमगावान्तरफलवात् । कोऽसौ पाप्मा
भूशुः, कुतो वा तस्योद्भवः, केन वा तस्यातिक्रमण कथं वेति वीक्षयामेत सर्वं स्पष्टमितुमाख्यायिकाममुच्छ्र-
य्या हेत्यादिश्रुतिः प्रवर्तते । अत्र ह्रस्वः पूर्ववृत्तावधोतकः । प्रजापतिशब्दश्च भविष्यदृत्तिमात्रिण यजमानविषयकः
तथा च ' इया ' द्विप्रकारः ' ह ' फिल ' प्राजापत्याः ' प्रजापतेर्हिरण्यगर्भस्य अतीतजन्मनि यजमानाव-
स्थस्य अपत्यभूता गोलकावस्था वागादयः प्राजापत्याः । के ते द्विप्रकारा इत्यत आह-देवाश्चासुराश्चेति ।
शास्त्रीयज्ञानकर्मज्ञाननावाप्तिताः शोचन्तामया देवाः । प्रत्यञ्जानुमानजनितदृष्टप्रयोजकत्वानाविकृद्धानकर्म-
ज्ञाननावाप्तिता असुराः । स्वैरेवासुपु रमणान् देवेभ्योऽन्य बाह्या असुराः । नेन्द्रविरिचोनादयः प्राजापिकाणा-
देवस्य १ ' यो ' समुच्चये । मिथः यस्माद्गागादीनामासुरी वृत्तिर्बहुला । ननस्तस्मान् ' देवाः कानीयसा एव '
मर्त्याशाम एव कानीयोम एव । कानीयसाः । स्वार्थेऽङि वृद्धिः । अस्या एव देवाः शास्त्रप्रवृत्तेरत्यत यज-
नस्यन्वात् । ' जयायसा ' ज्यायामो बहुवचसः ' असुरा ' शास्त्रज्ञानोपलब्ध्याविकृष्टत्वेर्बहुल वात् । ' ते '
तेवासुराः ' एष लोकेषु ' ब्रह्मादिभ्यावर्तितेषु शास्त्रीयागास्त्रीयज्ञानकर्मनायेषु निमित्तभूतेषु सन्तु 'असदंत '
इति कृतवन्तः । तेषां देवासुराणां सात्त्विकतायमवातुकारेण शमकामादिशुद्धवामिभ्यो स्वर्गः । कदाचि-
प्राणानां शास्त्रजनितवृत्तुद्भवद्वैतानाशये सति धर्मवृद्धेरामानुपहितस्य यजमानस्य धर्मप्राप्त्यादामानुषादा-
जानन्तेधो कर्षं । नदिररितकृषुद्भवावासुराणां जये सति अधर्मवृद्धेरामानुषादाश्यापोषाय कर्षं । नामये च
तुष्यत्वप्रतिरित्यथ ॥ १ ॥

असुराणां वाहुल्यात् तैरभिभूयमाना यथा देवा इति कृतवन्त इत्यत आह-ते ह देवा ऊचुरित्यादिना ।
ते देवा ' असुरैरभिभूयमाना ' ह ' फिल ' ऊचुः ' उक्तवन्त । हन्तदानीमस्मिन्वे ज्योतिष्टोमाद्ये
उद्गीथेनोद्गीथकर्मपरिधायकं प्राणस्वरूपानुसंगेनानुसंगस्ययामागिणत्वात् । अनुसंगनिभूय स्व देवभाव प्रति-
रिवाप्ते इत्यन्योत्पन्नकृत इत्यथ । उद्गीथकर्मपरिधायकं स्वरूपप्रायणज्ज्ञानकर्मभ्या भवति । तत्र कर्म
" तदेतानि जेजे " (श. प. वृ १४ । १ । १ । २०) इति विश्वस्यमान मन्त्रबलत्वात् । शोचन्तु रक्षा-
एवापिकया परीक्ष्यमाणमनुद्भवामादिप्रत्यापयानेन प्राणोपासनरूपमित्यर्थः ॥ २ ॥

इदं शुद्धादिगुणविशिष्टप्राणविज्ञानस्य विविक्षितवात् तस्य स्वस्यानिर्दोषाद्य परीक्षाप्रकार आरभ्यते-
ते ह वाचमित्यादिन पिडरावदनेन । तत्र प्रथमं वादेकपारीक्षामह-ते ह वाचमूचुरिति । ' ते ' पूर्वोना

स्नेन वै नऽउद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तुमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्तस यः सु
पाप्मा बुदेवेदमप्रतिरूपम्बुदति सुऽएव सु पाप्मा ॥ ३ ॥

(प्माऽथ) अथ ह प्राणमूत्रुः । (स्त्वं) त्वन्नऽउद्गायेति तथेति तेभ्यः
प्राणऽउद्गायद्युः प्राणे भोगस्तुन्देवेभ्यऽआगायद्युक्तल्याणञ्चिभ्रति तुदा-

आगायत् । यत्कल्याणं वदति । तदात्मने । ते अविद्रुः-अनेन वै न उद्गात्रा अत्येष्यन्तीति । तम-
भिद्रुत्य पाप्मना अविध्यन् । स यः स पाप्मा । यदेवेदमप्रतिरूपं वदति । स एव स पाप्मा ॥ ३ ॥
अथ ह प्राणमूत्रुः । त्वं न उद्गायेति । तथेति । तेभ्यः प्राण उद्गायत् । यः प्राणे भोगः । स

देवा. 'ह' उक्तप्रकारेण विनिश्चित्य 'वाच' वागभिमानिनीमन्याख्यामेवोद्गानकर्त्री 'असतो मा सद्गमय'
(श. प. वृ. १४ । १ । १ । ३०) इत्यादिमन्त्रप्रकाराया च देवता मत्वा 'त्व' नोऽमव्य 'उद्गाय'
औद्गात्र कर्म कुरु 'इत्युत्' उक्तान्त । एव देशेनियुक्ता वादेवता 'तथेति' तथाऽस्त्विति तास्त्रियोकृन्
प्रति उक्त्वा स्वनामार्थमविचार्य उद्गानकर्तृत्व मन्त्रप्रकारस्य च चापनोऽङ्गीकृत्य तेभ्योऽर्थिभ्योऽर्थाय उद्गा-
यद्गानं कृतवती । क पुनस्नेन कर्मणा कार्यविशेषं कृत इत्यपेक्षाया-यथा प्रकृते ज्योतिष्टोमे द्वादशस्तोत्रा-
त्मके उद्गात्रा त्रिषु पञ्चमानाह्वयेषु स्तोत्रेषु यजमानार्थमुद्गानं क्रियते । अवशिष्टेषु नवषु स्तोत्रेषु वायनिका-
न्वित्यफलक स्वार्थं नदृष्ट्वापि द्विविधमुद्गानमिति कथयितुं तत् कार्यविशेषमाह-यो वाचि भोग इति । 'यो
वाचि' निमित्तभूतायां सत्या वागादिसमुदायस्य 'भोग' सुखविशेषः । 'त' 'देवेभ्य', आर्थिभ्योऽर्थाय
'आगायन्' उद्गानेन प्रादितवती । यत्पुन 'कल्याण' शोभन 'वदति' यथाशक्त वर्णानभिनिर्वर्त्तयति
'तदात्मने' स्वार्थमेव । तद्वि अन्वयाभागे बहिःशब्देवतायां कर्म-यत्सम्प्रावर्णाचारणम् । एव वगदेवतायाः
कल्याणवदनरुद्रासाधारणविषयामङ्गलक्षणं ग्राम्याविसर प्रतिलभ्यासुरा. स्वकार्योपुक्ता जाता इत्याह-तेऽविद्रु-
रिति । 'ते' अमुरा कामादिप्रकृतेः देवै शमादिना कृत्वा प्रच्यान्यमाना देवहृद्गतमविद्रुर्विदितवन्तः ।
किन्तदित्यत्र आह-अनेन वै नऽ उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति । 'अनेन वै उद्गात्रा' शास्त्रजनितकर्मज्ञानरूपेण
नोऽप्रमानं स्वाभाविककर्मज्ञानामकान् देवा. 'अत्येष्यति' अतिगमिष्यन्ति इत्येव विदित्वा तमुद्गात्रार वाण्य
'अभिद्रुत्य' वेगेनाभिगम्य स्वनामङ्गलक्षणेन 'पाप्मना अविध्यन्' ताडितवन्तः सयोर्ज्ञातवन्त इति यावत् ।
एवमसुरैः प्रजापतेर्वोचि पाप्मा क्लिप्त इति कुतो गम्यते ? तत्राह-स यः स पाप्मेति । 'य स पाप्मा'
सावकावस्यस्य प्रजापतेर्वाचि प्रक्षिप्त । 'स' एष अनुमानेन प्रयत्नोक्तिरिति । कोऽपि 'यदेव' येनैव
प्रयुक्ता सती इयं वाग् इदमप्रतिरूपमननुरूपं शास्त्रप्रतिषिद्धं अमन्यस्त्रीवर्णनप्रेमादिवर्णनादृष्टादि 'वदति'-
'स एव' । य एव प्रजासु प्रतिबुद्धवदन्हेतुत्वेनानुमितं 'स एव पाप्मा' । स कारणभूतप्रजापतिवाचि
गत् । तथा च-श्रीयसःकाराभ्यां कारणस्य पाप्म नमरूपं तस्मै च कार्यस्यत्वमुच्यते । उत्तराभ्यां तु कार्यस्य
पाप्मानमनस्य तस्मै च कारणस्यत्वमुच्यते इति भावः । कारणानुविधापि हि कार्यमिति ॥ ३ ॥

'अथ ह प्राणे'-प्राणदेवता-'ऊचुः' इत्यारम्भ (क. ४) 'एवमु खड्' (क. ७) इत्यतः
प्राक्तनी मये. समानार्थकः ॥ ३ ॥

त्सुने तेऽविदुरनेन वै नऽउद्गात्राऽत्येप्यन्तीति तमभिद्भृत्य पाप्मुनाऽ-
विध्यन्तस यः सु पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपञ्जिघ्रति सुऽएव सु पाप्मा ॥ ४ ॥

(प्माऽथ) अथ ह चक्षुरुचुः । (स्त्वं) त्वन्नऽउद्गायेति तथेति तेभ्यश्च-
क्षुरुदगायद्यश्चक्षुषि भोगस्तुन्देवेभ्यऽआगायद्यत्कल्याणम्पश्यति तदा-
त्सुने तेऽविदुरनेन वै नऽउद्गात्राऽत्येप्यन्तीति तमभिद्भृत्य पाप्मुनाऽवि-
ध्यन्तस यः सु पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपम्पश्यति सुऽएव सु पाप्मा ॥ ५ ॥

(प्माऽथ) अथ ह श्रोत्रमूचुः । (स्त्वं) त्वन्नऽउद्गायेति तथेति तेभ्यः
श्रोत्रमुदगायद्यः श्रोत्रे भोगस्तुन्देवेभ्यऽ आगायद्यत्कल्याणं शृणोति
तदात्सुने तेऽविदुरनेन वै नऽउद्गात्राऽत्येप्यन्तीति तमभिद्भृत्य पाप्मुनाऽ-
विध्यन्तस यः सु पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं शृणोति सुऽएव सु पाप्मा ॥ ६ ॥

(प्माऽथ) अथ ह मनऽउचुः । (स्त्वं) त्वन्नऽउद्गायेति तथेति तेभ्यो
मनऽ उदगायद्यो मनसि भोगस्तुन्देवेभ्यऽआगायद्यत्कल्याणं सङ्कल्प-

देवेभ्य आगायत् । यत्कल्याणं जिघ्रति । तदात्मने । ते अविदुः—अनेन वै न उद्गात्रा अत्येप्य-
तीति । तमभिद्भृत्य पाप्मुना अविध्यन् । स यः स पाप्मा । यदेवेदमप्रतिरूपं जिघ्रति । स एव
स पाप्मा ॥ ४ ॥

अथ ह चक्षुरुचुः । त्वं न उद्गायेति । तथेति । तेभ्यश्चक्षुरुदगायत् । यश्चक्षुषि भोगः । तं
देवेभ्य आगायत् । यत्कल्याणं पश्यति । तदात्मने । ते अविदुः—अनेन वै न उद्गात्रा अत्येप्य-
तीति । तमभिद्भृत्य पाप्मुना अविध्यन् । स यः स पाप्मा । यदेवेदमप्रतिरूपं पश्यति । स एव स
पाप्मा ॥ ५ ॥

अथ ह श्रोत्रमूचुः । त्वं न उद्गायेति । तथेति । तेभ्यः श्रोत्रमुदगायत् । यः श्रोत्रे भोगः । तं
देवेभ्य आगायत् । यत्कल्याणं शृणोति । तदात्मने । ते अविदुः—अनेन वै न उद्गात्रा अत्ये-
प्यन्तीति । तमभिद्भृत्य पाप्मुना अविध्यन् । स यः स पाप्मा । यदेवेदमप्रतिरूपं शृणोति । स
एव स पाप्मा ॥ ६ ॥

अथ ह मनऽ उचुः । त्वं न उद्गायेति । तथेति । तेभ्यो मन उदगायत् । यो मनसि भोगः ।
तं देवेभ्य आगायत् । यत्कल्याणं संकल्पयति । तदात्मने । ते अविदुः—अनेन वै न उद्गात्रा

अथ ह चक्षुरुचुः ॥ ५ ॥

अथ ह श्रोत्रमूचुः ॥ ६ ॥

अथ ह मनऽ उचुः । एता- कर्मिकाः । ह्यर्थाः । कल्याणकल्याणकार्यदर्शनात् । अनुतेऽ त्वगादिष्विति

यति तुदात्सुने तेऽविदुरनेन वै नऽ उद्गात्राऽत्येप्यन्तीति तुमभिद्रुत्य
पाप्मनाऽविध्यन्तस थः सु पाप्मा युदेवेदमप्रतिरूपथं सङ्कल्पयति सुऽ
एव सु पाप्मैवमु खल्वेता देवताः पाप्मभिरुपासृजन्नेवमेनाः पाप्मना-
ऽविध्यन् ॥ ७ ॥

(अथ) अथ हेममासुन्यम्प्राणमृचुः । (स्त्वं) त्वन्नऽउद्गायेति तथेति
तेभ्यऽ एष प्राणऽउद्गायतेऽविदुरनेन वै नऽउद्गात्राऽत्येप्यन्तीति तुम-
भिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्तस यथाऽइमानमृत्वा लोष्टो विध्वंसेत-
वृथं हेव विध्वंसेतमाना विध्वंशो विध्वनेशुस्ततो देवाऽअभवन्पऽ-
ऽसुरा भवत्यात्मना पराऽस्य द्विपन्भ्रातृव्यो भवति सुऽएवमेव ॥ ८ ॥

अत्येप्यन्तीति । तमभिद्रुत्य पाप्मना अविध्यन् । स यः स पाप्मा । युदेवेदमप्रतिरूपं संकल्प-
यति । स एव स पाप्मा । एवमु खल्वेना देवताः पाप्मभिरुपासृजन् । एवमेनाः पाप्मना-
ऽविध्यन् ॥ ७ ॥

अथ इ हेममासुन्यं प्राणमृचुः । त्वं न उद्गायेति । तथेति । तेभ्य एष प्राण उद्गायत् । ते
अविदुः-अनेन वै न उद्गात्रा अत्येप्यन्तीति । तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्तन् । स यथा
अइमानमृत्वा लोष्टो विध्वंसेत । एवं हेव विध्वंसेतमाना विध्वंशो विध्वनेशुः । ततो देवा अभवन् ।
पराऽसुराः । भवत्यात्मना । पराऽस्य द्विपन् भ्रातृव्यो भवति । य एवं वेद ॥ ८ ॥

असुरैवोऽनुमिषते, इत्याह-एवमु खल्वेता देवताः पाप्मभिरुपासृजन्ति । ' एव ' वागादिवदेव
' खड्ग ' अनुक्ता अपि ' एता ' त्वागादिदेवता कर्मभूताः ' पाप्मनि. ' स्तै. श्रीरिन्द्रियासङ्गैश्चरासृजन्
समाहृतवन्त असुरा इति शेष । तेषामपि कल्याणाकल्याणस्यर्दावधात् । भेदप्रमव्यावृत्त्यर्थमेतदेव व्याचष्टे-
एवमेनाः पाप्मनाऽविध्यन्ति । एनास्त्वगादिदेवता. कर्मभूता. ' एव ' वागादिवत्पाप्मना ' अविध्यन् '
विद्वन्तोऽसुरा इत्यर्थ ॥ ७ ॥

एव वागादयो मृत्योरतिक्रमणे असमर्था इति निश्चिन्य असारण्य. सन्तो देवा. मृत्यवनिगमनाय मुख्य
प्राण प्रार्थितवन्त इत्याह-अथ हेममासुन्यम्प्राणमृचुरिति । ' अथ ' वागादिषु नैराश्यान्तर ' ह इम '
इयमित्यभेददर्शनायन् । ' आसुन्य ' आसिन आस्ये मममासुन्य सुवान्तर्बिल्लथ मुत्पम्प्राणन्तुः इत्यादि
समानन् । तस्यै अनुप. इत्यन्त्याभवसाहसुश्चन प्राणमभिद्रुत्य ' शम्भवा ' उक्तलक्षणो ' अविध्यन् '
व्यथन भवुमिष्टवन् । ते च दोषात्सामेण सन्त मुत्पय प्राण स्वेनासृजन्तदोषेण मनिमृक्षमाणाः सन्तः
' विश्वत्र. ' नानागतयो विनेशुर्विनष्ट विध्वंसा इत्यन्वय । तत्र कथमिवेति- ' म. ' प्रनिद्रो दृष्टान्त. ।
' यथा ' लोके पाषाणचूर्णनाय प्रदित्त ' लोष्ट ' पासुभिः. ' अइमान ' पाषाण- ' कृत्वा ' गत्वा प्राप्य
स्व ' विश्वसेत ' तिचूर्णमिवेन् एव हेव ' एवमेव खड्ग ' विध्वंसाना. ' तिसीर्षिमाणाः ' असुरा. '

ते होतुः । क नु सोऽभूद्यो नऽइत्यमुसक्तेत्ययुमास्येऽन्तरिति सोऽयास्यऽ
आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः ॥ ९ ॥

सा वाऽएषा देवता दूर्ध्नाम । दूरं ह्यस्या मृत्युर्दूरं ह वाऽ अस्मा-
न्मृत्युर्भवति युऽएवम्वेद ॥ १० ॥

ते होतुः । क नु सोऽभूत् । यो न इत्यमुसक्तेति । अयमास्येऽन्तरिति । सोऽयास्यः । आंगि-
रसः । अंगानां हि रसः ॥ ९ ॥

सा वा एषा देवता दूर्ध्नाम । दूरं ह्यस्या मृत्युः । दूरं ह वा अस्मान्मृत्युर्भवति । य एवं वेद ॥ १० ॥

अपि विनष्टाः । अमुरविनाशे सति यत् क्वच तदाह—ततो देवाऽअभवन्पराऽसुरा इति । तत्रस्तस्मादसुर-
विनाशात् देवत्वप्रतिबन्धकपापस्यो विभोगात् मुख्यप्राणाश्रयवलात् ' देवा ' वागादयो वक्ष्यमाणत्वस्वरूपेणा-
भ्यायात्मकेन ' अभवन् ' । ' असुरा ' । ' परा ' अभवन् इत्यनुवग । पराभूता विनष्टाः न पुनः
प्ररोहिण इत्यर्थः । उक्ताख्यायिकाक्रमेण यजमानावस्थप्रजापतिवत् अन्योऽप्याधुनिकस्ताप्राप्तिकामः (कं. १७)
धुनिप्रकाशितेन मार्गेण मुख्य प्राणमात्मत्वेनोपगम्य " अहमस्मि प्राणः " इत्यापासीतीति सकलामुपासनां
विश्रान्ति—भवत्यात्मना, पराऽस्य द्विषन्भ्रातृव्यो भवति य एवं वेदेति । ' एव ' यप्येक वक्ष्यमाणदूर्ध्ना
मादिगुण च प्राण ' यो वेद ' उपाम्ने । स ' आत्मता ' प्रजापतिस्वरूपेण ' भवति ' । अस्त्योपात्मकस्य
प्रजापतिवत्प्रतिपक्षभूतः पाप्मा ' दिषन् भ्रातृव्यः ' द्वेषा सञ्च स च परामवति लोष्टवत् विशीर्येति
इत्यर्थः ॥ ८ ॥

एव वक्ष्यमाणत्वेन स्थिते. अयाम्याङ्गिरसदूर्ध्निर्गुणैर्विशिष्ट प्राणधर्मैकमुपासन विधानपूर्वक " भवत्या
त्मना " (क. ८) इत्यादिनेक्तम् । अयाख्यायिकामेवानुसृत्य विविध फलं सूटयति—ते होतुः इत्यारम्भ
(क. ९) अयात्मनेऽप्राणम् (क. १८) इत्यतः प्राक्तनेन मथेन । तत्र देवताभावकलासाधारण्यगुणकथ-
नार्यमाह—ने इति । ' ने ' देवा वागादयः प्रजापतिप्राणाः मुख्येन प्राणेन परिप्रापितदेवत्वरूपा. फलावस्थाः
सन्त. ' ह ' इत्येव ऊचुकत्वन्त । किमित्याह—क न्विति । ' तु ' इति वितर्के, ' यः ' नोऽस्मानिष असक्त
सयोजितदान देवभाववादात्त्वेनोपगमितवान् । ' स क ' कश्मिन् अमृदित्येवं लोकवदेवोपकारिण स्मरन्ती विचार-
यमाणा सन्त ' अत्र ' प्राण ' आस्ये ' मुखे य आकाश तस्मिन्नन्तर्मध्ये प्रयञ्जो वर्तते इति अभ्यवस्थिति
स्म । अनया आख्यायिका न गुणद्वय भिन्नमित्याह—सोऽयास्य इति । यग्मादेवं वागादयः प्राण ' आस्ये '
अन्तरालस्य अपयमास्येऽन्तरिति न्याजहु । तस्मात् अयास्य । अत एवाङ्गिरस. कार्यकारणानामात्मा ।
तत्र हेतु—' हि ' यामात्र ' अङ्गानां ' कार्यकारणानां ' रस ' सार. । तस्मादाङ्गिरस इत्यर्थः ॥ ९ ॥

प्राणत्व भूत गुदन्वेऽपि अमृदवागारिसवदादगुदत्वं स्यादिति शङ्कां वारयितुं पापमहाभिरुलासाधारण्यगुणकं
मिथिष्टोपासनमाह—सेति । या प्राय्यावुत विनष्टा. । वै इति " अपयमास्येऽन्तरिति " (क. ९) निर्धारिता

सा वाऽएषा देवता । (तै) एतासान्देवतानाम्पाप्मानमृत्युमपहत्य
यत्रास्रान्दिशामन्तस्तुद्रमयाश्चकार तुदासाम्पाप्मनो विव्यन्वधात्तुम्मात्र
जनमियाह्रान्तमियाह्रेतपाप्मानंमृत्युमन्ववायानीति ॥ ११ ॥

सा वाऽएषा देवता । (तै) एतासान्देवतानाम्पाप्मानमृत्युमपहत्या-
थेना मृत्युमुत्पवहत् ॥ १२ ॥

(त्स) स वै वाचमेव प्रथमामुत्पवहत् । (त्सा) सा यदा मृत्युमत्य
मुच्यत सोऽग्निरभयुत्सोऽयमग्निः परेण मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यते ॥ १३ ॥

सा वा एषा देवता, एतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्य, यत्रासां दिशामन्तः, तद्रमया-
श्चकार । तदासां पाप्मनो विव्यन्वधात् । तस्मात्त्र जनमियात् । नोतमियात् । नेत् पाप्मानं मृत्युम
न्ववायानीति ॥ ११ ॥

सा वा एषा देवता, एतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्य, अथेना मृत्युमत्पवहत् ॥ १२ ॥
स वै वाचमेव प्रथमामुत्पवहत् । सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत । सोऽग्निरभवत् । सोऽयमग्निः
परेण मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यते ॥ १३ ॥

‘सा वै एषा’ वर्तमानोऽगमकजरिरेत्या प्राणरूपा ‘देवता’ ‘दूर्नाम’—दूरित्येव ख्याता । अतः शुद्धा ।
कथं दूर्नामचिख्यत आह—दूरं हीति । ‘हि’ यस्यत्, ‘अस्या’ प्राणदेवतायाः सकाशात् मृत्युमपहत्यः
पाप्मा ‘दूर’ दूरे भवति । एतद्गुणविशिष्टप्राणविद् फलमाह—दूरं हेति । ‘य’ एवमुक्तकारणे विद्यु-
शुण प्राण वेदोपार्त्तं । अस्माद्गुणसकात् ‘मृत्युः’ दूर ह वै दूरे एव किञ्च भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

एतदेव स्पष्टयति—सा वा एषा देवतेति । उक्तार्था । ‘एतासां’ वागादीनां देवतानां पाप्मानं ‘मृत्यु-
मपहत्य’ अपच्छिद्य यत्रासान्दिशामन्तः शास्त्रीयज्ञानकर्मसङ्कलनजनाविष्टिनो देशोमत्पदेश तस्मादतिरिक्तो देशो
‘दिशां’ प्राचपादीनामन्तः परा काष्ठा । तत्रत्र दिशामन्ते तदन्त्ये जने च ‘गमयाश्चकार’ गमनं कृतवन्ती ।
तत्रत्र दिग्मन्तस्थेऽन्यजने च ‘आसां’ वागादीनां ‘पाप्मानं’ कर्मभूतान् ‘विव्यन्वधान्’ विविधं न्यग्भावेनादयात्
स्थापितवती । तस्मात्तन्व्यजनं ‘न इयात्’ दर्शनसमाधयादिभिर्न समुच्येत । तथा ‘अन’ तत्रननिवास्त-
स्थानं नेयात् गच्छेत् । ‘नेदिति’ परिस्यार्थो निवास्तः । यदि अह गच्छेयम् तदा ‘पाप्मानं मृत्यु’ ‘अन्व-
वायानि’ अनुगच्छेयम् इति मीत्या जनमन्त वा ‘नेयात्’ न गच्छेत् शिष्टमात्र इत्यर्थः ॥ ११ ॥

सप्रति देवताभावफलमाह—सा वा एषेति कणिकया । ‘अथ’ पापविमोक्षणन्तर ‘एना’ वागादि
देवता कर्मभूता । ‘मृत्यु’ पूर्वोक्तमतीत्य अवहत्प्रापयन् स्वस्वमरारिच्छिद्यमन्यादिदेवताऽऽमरुपं
प्रापितवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

एव सामान्योक्तमतिवहनं प्रत्येकमाह—स वै वाचमिति । ‘स’ प्राण ‘वाचमेव’ वाग्देवतामेव ‘प्रथमः’
उद्गारान्तसन्निहितत्वात्प्रधानभूतामत्यवहत् प्रापयत् बहनं कृतवान् । ‘सा’ वाक् ‘यदा’ यस्मिन् काळे ‘मृत्यु’

(तेऽथ) अथ प्राणमृत्यवहत् । (त्सु) सु यदा मृत्युमृत्यमुच्यत सु
वायुरभवत्सोऽयम्बायुः पुरेण मृत्युमतिक्रान्तः पवते ॥ १४ ॥

(तेऽथ) अथ चक्षुरत्यवहत् । (त्तु) तद्यदा मृत्युमृत्यमुच्यत सुऽआदि-
त्योऽभवत्सोऽसावादित्यः पुरेण मृत्युमतिक्रान्तस्तपति ॥ १५ ॥

(त्यु) अथ श्रोत्रमृत्यवहत् । (तु) तद्यदा मृत्युमृत्यमुच्यत ता
दिशोऽभवत्सोऽइमा दिशः पुरेण मृत्युमतिक्रान्ताः ॥ १६ ॥

(न्ताऽञ्ज) अथ मनोऽत्यवहत् । (त्तु) तद्यदा मृत्युमृत्यमुच्यत सु
चन्द्रमाऽभवत्सोऽसौ चन्द्रः पुरेण मृत्युमतिक्रान्तो भात्येवुर्षु ह वाऽ
एनमेपा देवता मृत्युमतिवहति युऽएवम्वेद ॥ १७ ॥

अथ प्राणमृत्यवहत् । स यदा मृत्युमृत्यमुच्यत । स वायुरभवत् । सोऽयं वायुः पुरेण मृत्युमति-
क्रान्तः पवते ॥ १४ ॥

अथ चक्षुरत्यवहत् । तद्यदा मृत्युमृत्यमुच्यत । स आदित्योऽभवत् । सोसावादित्यः पुरेण
मृत्युमतिक्रान्तस्तपति ॥ १५ ॥

अथ श्रोत्रमृत्यवहत् । तद्यदा मृत्युमृत्यमुच्यत । ता दिशोऽभवन् । ता इमा दिशः पुरेण
मृत्युमतिक्रान्ताः ॥ १६ ॥

अथ मनोऽत्यवहत् । तद्यदा मृत्युमृत्यमुच्यत । स चंद्रमा अभवत् । सोमो चंद्रः पुरेण मृत्यु-
मतिक्रान्तो भाति । एवं ह वा एनमेपा देवता मृत्युमतिवहति । य एवं वेद ॥ १७ ॥

पाम्ना अनीयामुच्यत मोचिता स्वय तदा वागेव पूर्वमन्त्रिरेव सती ' स. ' प्रसिद्ध. ' अशिरभवत् ' । तर्हि
पूर्वमात्को विशेष इत्यत्र आह—सोऽयमिति । सोऽयमतिक्रान्तः पाम्नाऽतिक्रान्तोऽग्नि ' पुरेण ' धृत्योः परस्तात्
' दीयते ' राजने प्राङ्मोऽरुध्यम वागात्मना मृत्युमतिवहो नेदानोमिष दीप्तिमानातीदित्यर्थ ॥ १५ ॥

अपीनन्तर ' प्राण ' नातिक्रान्त मध्यादिण प्राणम् । ' स ' वायुरभवत् ' । स तु मृत्यो परस्तात् ' पवते '
तिर्पगच्छतीत्यर्थ. । अन्यत्सर्वमुत्तार्यम् ॥ १४ ॥

चक्षुरदिलोऽभवत् । स तु ' तपति ' बोधने ॥ १५ ॥

तथा ' श्रोत्र ' ' दिशः ' ' अभवन् ' दिश प्राच्यादिभिर्भोगोत्पत्तयः ॥ १६ ॥

तदा मनश्चन्द्रमा ' भाति ' । वागादीनामग्न्यादिदेवतावप्राणावनि उपामकस्य क्रियावातमित्यत्र आह—
एवमिति । ' स ' उरामक एवमन्वायामकवागादिब्रह्मविशिष्ट प्राण आमन्वेन ' वेद ' प्रागोऽग्निपुमान्ने
तमेनमुपासक ' एव ह वै ' यत्रमानवदेव ' एषा ' प्राणदेवता मृत्युमतीत्य ' वरति ' वैराज पद प्राणवतीति
पाठः । " स यथायथोपाग्नेन तदेव भवति " (श. प. १०।१।२।२०) इति श्रुतेः ॥ १७ ॥

(डाथा) अथात्मनेऽन्नाद्यमागायत् । (द्य) यद्धि किञ्चान्नमद्यतेऽनेनैव
तदद्यतेऽहं प्यतितिष्ठति ॥ १८ ॥ शतम् ॥ ७१०० ॥

ते देवाऽअब्रुवन् । (त्रे) एतावद्वाऽइदं सुर्वं यदुन्नन्तुदात्मनऽ
आगासीरनु नोऽस्मिन्नन्नऽआभजस्वेति ते वै माऽभिसुम्विशन्ति तथेति
तुथं समन्तुम्पारिण्यविशन्त तस्माद्यदनेनान्नमुत्ति तुनेतास्तृप्यन्त्येवुथं ह
वाऽएनथं स्वाऽअभिसुम्विशन्ति भर्ता स्वानाथं श्रेष्ठः पुरऽएता भव-
त्यन्नादोऽधिपतिर्ध्वऽएवम्बुद ॥ १९ ॥

अथात्मने अन्नाद्यमागायत् । यद्धि किञ्चान्नमद्यते । अनेनैव तदद्यते । इह प्रतितिष्ठति ॥ १८ ॥

ते देवा अब्रुवन् । एतावद्वा इदं सर्वम् । यदन्नम् । तदात्मन आगासीः । अनु नोऽभिमन्न
आभजस्वेति । ते वै माऽभिसंविशन्तेति । तथेति । तं समंतं परिण्यविशंत । तस्माद्यदनेनान्नमुत्ति -
तेनेतास्तृप्यन्ति । एवं ह वा एनं स्वा अभिसंविशन्ति । भर्ता स्वानां श्रेष्ठः पुरएता भवत्यन्नादोऽधि-
पतिः । य एवं वेद ॥ १९ ॥

उपास्यन् प्राणस्य कार्यकारणतवातविचारकत्वं नामगुणान्तरं वक्तुमाह—अथेति । यथा वागादिभिरान्मार्थ-
मागानकृतम् । तथा मुखोऽपि प्राणं त्रिषु पत्रमानेषु सर्वप्राणस्यधारणमागानकृत्वा अयानन्तरं शिष्टेषु नवसु
श्रोत्रेषु आत्मने आत्मार्थं 'अन्नाद्य आगायत्' आगीतवान् । अन्नञ्च तन् आद्यब्रह्मण्य अयमानमन्नमित्यर्थः ।
कथं पुनस्तदन्नाद्यं प्रागेनात्मार्यमागीतमिति गम्यन्ते इत्यत्र हेतुमाह—यद्दीनि । किञ्चेति सामान्पात्रमात्रपरामर्शार्थः ।
हीति हेतौ । ' हि ' यस्मान् लोके प्राणिभिर्व्यक्तिकञ्च सामान्यतः अन्नमात्रमद्यते भक्ष्यते तदन्नमात्रमनेनैव प्राणे-
नैवाद्यते तस्मात्स्वार्थमेतदागानम् । अन्न इति प्राणस्याभ्यां प्रसिद्धा । अन्न शब्दः सान्तः शब्दटवाची । यस्त्वन्मः
स्वरांत स प्राणपर्यायः । अनितेर्धालोभ्युत्पन्नत्वान् । एनेन इदंशब्दशब्दाऽयमास्ता । ननु—ताहि एतस्यापि
वागादिवस्वार्थमागानादासङ्गपामवेन स्वादिन्यत्र आह—इहेति । इहात्र देहाकारणार्णने प्राणः ' प्रतितिष्ठति '
तदनुमतिरिणञ्च वागाद्यः स्थितिमात्रं अतस्तत्प्रत्ययार्थं प्राणस्यान्नम् । अतो न पात्रवेग्नस्मिन्नस्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

नन्वेवं प्राणस्यैव स्वातन्त्र्येगानकृतोपकारोऽपि च वागादीनां तु तद्वारक इति कथं निश्चेतुं शक्यते ?
यन्निधयारनेनैवेत्येवकारस्य सार्थकत्वं स्यादिति अनन्तत्रिण्यपार्यमाह—ते देवा इति । ' ते ' वागाद्यं स्वविषय-
धोतनाः ' देवाः ' ' अनुवन् ' उक्तवन्तः मुख्यं प्राणम् । ' तद सर्वं वै ' प्रसिद्धं ' यदन्न ' प्राणिभ्यतिकर
तदेतावत् । नातोऽनुक्तिरिति । यन्पुनस्त्वं ' आत्मने ' आत्मार्थं आगासीरगानिवानमि आगानेनामसत्पृ-
वानसीत्यर्थः । वदन्नान्नमन्तरेण स्यात् नोऽसहामहे । अतः ' अनु ' पश्चात् नोऽस्मान् ' अने ' आमाथं तत्रान्ने
' अभजन् ' अभजयन् । णिचो लोपश्चान्दस । अस्माश्चान्नमागिनं कुह इति निरुक्तः प्राणः ' ते ' यय
पदि अन्नार्थिनो वै ताहि ' मा ' मा ' अभिसंविशन्त ' अभिसुखेन समन्ततो निविशन्त इति अन्नवीदिति शेषः ।
एवमुक्तवति प्राणे ते देवान्पाऽस्तिव्यगीहृत्वा ' त ' प्राणः ' समन्त ' समन्तान् परिवेष्य ' न्यविशन्त '
निश्चयेनाविशन्त । त प्राणं परिवेष्य निविष्टवन्तो यस्मान् नग्माऽोक्तो यदन्नमेनेन प्रागेनात्ति मक्षयति तेनैव

बुड उ ह्वैवम्बुदथँ स्वेषु प्रति प्रतिबुम्भूपति । नु ह्वैवालम्भास्वैम्भ्यो भवत्यथ बुड पुवैतमनु भवति यो वैतमनु भास्वाँबुम्भूपति सु ह्वैवालं भास्वैम्भ्यो भवति ॥ २० ॥

सोऽप्यास्यऽ आङ्गिरसः । (सोऽङ्गा) अङ्गानाथँ हि रसः प्राणो वाऽ अङ्गानाथँ रसः प्राणो हि वाऽअङ्गानाथँ रसस्तुस्माद्युस्मात्कुस्माच्चाङ्गात्प्राणऽ उक्तामति तुदेव तुच्छुप्यत्येषु हि वाऽअङ्गानाथँ रसः ॥ २१ ॥

य उ ह्वैविदं स्वेषु प्रति प्रतिबुम्भूपति । न ह्वैवालं भास्वैम्भ्यो भवति । अथ य एवैतमनु भवति । यो वै तमनु भास्वाँव बुम्भूपति । स ह्वैवालं भास्वैम्भ्यो भवति ॥ २० ॥

सोऽप्यास्य आंगिरसः । अङ्गानां हि रसः । प्राणो वा अंगानां रसः । प्राणो हि वा अंगानां रसः । तस्माद्यस्मात्कुस्माच्चांगत्प्राण उक्तामति तुदेव तच्छुप्यति । एष हि वा अंगानां रसः २१ ॥

प्राणान्नेवैना वागादयो देवनास्तुप्यन्ति । न स्वातंत्र्येण वागादीनामन्नसंबन्धः । अतः अनेनैवैत्यत्रवारणं (कं. १८) सार्थकम् । एतद्गुणविज्ञानफल दर्शयन्ती क्षुतिः सरल गुणजातमुपदिशति—एवमिति । 'यः' उपासको वागादयः प्राणाश्रयाः स च प्राणोऽहमेवेति वेदोपास्ते । तमेनमुपासक 'एव ह वै' यथा प्राण वागादयः एमेव खलु 'स्वा' ज्ञातवोऽभिसविरशिना आश्रयन्ति ज्ञानीनामाश्रयणीयो भवतोभ्यभिप्रायः । तथैवमभिसविर-विष्टानां ज्ञातीनां प्राणवदेव वागादीनां स्वाश्रये 'मर्ता' 'भवति' । 'श्रेष्ठ' 'पूज्यः' । 'पुरस्ता' अग्रतो गन्ता 'अवाद' व्यापिरहितः दीमाशिः अपिपतिरविष्टाय पालयिता स्वतन्त्र पतिर्भवतीति प्राणवदेव वागा-दीनामिति च प्रलेक बोध्यम् ॥ १९ ॥

संप्रति प्राणविद्यो स्तोत्रु तद्विद्याविद्विद्वेषिणो दोषमाह—यऽ उ हेति । 'उ' आक्षर्ये । 'ह' निश्चयेन 'यः' 'एवविदं' प्राणविद 'प्रति' 'स्वेषु' ज्ञातिषु मध्ये 'प्रतिः' प्रतिबुलः 'बुम्भूपति' प्रतिस्पर्द्धामितिमुच्छ्रिति । 'सः' प्राणप्रतिस्पर्द्धिनोऽप्यु एव 'भास्वैम्भ्यः' मर्त्यायेभ्यः आत्मन्येभ्यः 'न ह्वैवाल' समर्थो भवति, मर्गाभ्यान् मर्तुं नैव पयसि भवतीत्यर्थः । अथ प्राणविदनुपेक्षस्य कामन्दर्शयति—अथेति । 'अथ' पुनर्य एव ज्ञातीनां मध्ये 'एत' प्राणविद वागादय इव प्राणमनुगतः अनुरक्तः 'भवति' 'यो वा' अपि एतमेवैविदमनु एवा-नुवर्णयन्नेव आत्मीयान् 'भास्वान्' 'बुम्भूपति' मर्तुमिच्छति । यथैव प्राणानुहृत्या वागादय आमनुपूर्वव आसन् । 'सः' एवं 'ह' निश्चयेन 'भास्वैम्भ्यः' मर्तुमल पयसि भवतीति समानमित्यर्थः ॥ २० ॥

पूर्वोक्ताप्यास्येन प्रतिज्ञानं यदाङ्गिरसत्वं तदेव "सोऽप्यास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः" इत्यनेनानुव 'प्राणो वै' प्रतिज्ञः 'अङ्गानां रसः' इति प्रतिक्रियते । उक्तपमिति ह्वैवेषध्यानां प्राणो ह्वैवादि वाच्यम् । अत्रैव-मन्वपः । 'यस्मात्कुस्माच्चाङ्गात्' यतः कुतश्चित् अनिर्दिष्टाच्छ्रियववात् 'प्राण उक्तामति' अपसरति । 'तदेव' तत्रैव तदङ्ग 'शुश्रूषति' शोभनुवैति नीरस भवति । नाप्यत् । इत्यन्वप्यन्तिरेकाभ्यां 'हि' यस्मात् प्राणो वै एव अंगानां रसः प्रतिज्ञः । तस्मात् 'एव वै' प्राणोऽङ्गानां कार्यं स्थूलशरीरे प्रत्यक्षतो रूप्यमाणं रूप्यमकं काण्डाद् हानक्रियाशक्तिम् कर्मभूतम् । तयोस्तामा प्राणः इति समुदायार्थः ॥ २१ ॥

(सऽए) एऽउऽ एव बृहस्पतिः । (व्वाँ) व्वाग्वै बृहती तुस्याऽएष पतिस्त्वस्माद् बृहस्पतिः ॥ २२ ॥

(तिरे) एऽउऽ एव ब्रह्मणस्पतिः । (तिर्वाँ) व्वाग्वै ब्रह्म तुस्याऽएष पतिस्त्वस्माद् ब्रह्मणस्पतिः ॥ २३ ॥

(तिरे) एऽउऽ एव साम । व्वाग्वै सामैषु सा सामश्चेति तत्साम्नः सामत्वं युद्रेषु समः पृथुषिणा समो मशुकेन समो नागेन समऽ एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण तुस्माद्देव सामाऽश्रुते साम्नः साम्युज्यत् सलोकतां युऽएवमेतत्साम वेद ॥ २४ ॥

एऽ उ एव बृहस्पतिः । वाग्वै बृहती । तस्या एष पतिः । तस्माद् बृहस्पतिः ॥ २२ ॥

एऽ उ एव ब्रह्मणस्पतिः । वाग्वै ब्रह्म । तस्या एष पतिः । तस्माद् ब्रह्मणस्पतिः ॥ २३ ॥

एऽ उ एव साम । वाग्वै सा । अमैषः । सा चामश्चेति तत्साम्नः सामत्वम् । यद् उ एव समः पृथुषिणा । समो मशुकेन । समो नागेन । सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः । समोऽनेन सर्वेण । तस्माद् उ एव साम । अश्रुते साम्नः साम्युज्यं सलोकताम् । य एवमेतत्साम वेद ॥ २४ ॥

अथ बृहस्पत्यादिनामराशिचर्मरु प्राणोधान्न वक्तुं “ एऽ उ एव ” इत्यादि कण्विकाचतृपयम् २२-२९ । तत्र न केवलं रूपकर्मभूतयोः कार्यकारणयोरेवात्मा प्राणः । किं तर्हि ! नामभूतानामुपयुक्त-सामाधानेति सर्वा मरुतस्य प्राणं सुवन्तस्य तावन् अजातमव प्राणस्य तत्त्वेनोपास्यावाहाह-एष उऽ एव इति । उरत्यर्थः । ‘ एषः ’ प्रकृत आक्षिप्तसः । “ बृहस्पतिर्देवानां पुरोहित आसीत् ” (तै. स. ६।४।१०) इति धृतिप्रसिद्ध देव-पुरोहितत्वं व्यावर्तयितुमाह-व्वाग्वै बृहतीति । सत हि गायत्र्यादीनि प्रधानानि छन्दानि । तेषां मध्यमं छन्दो बृहतीत्युच्यते । सा च बृहती षट्त्रिंशदक्षरा प्रसिद्धा । “ वाग्वाऽभ्युपुषु ”- (श. प. ७।१।२।१८)-इति चयनप्रकरणे उक्तत्वात् अभ्युपुषोऽपि वाक्यत्वं प्रसिद्धम् । सा द्वात्रिंशदक्षरा अष्टाधरैश्चतुर्भिः पदैः (८-४) षट्त्रिंशदक्षराणां बृहत्यामन्तर्भवति । अत्रान्तरमस्यायाः महावक्ष्यायामन्तर्भावात् । इत्येव वागनुद्बृहत्याप्येक्ष्येन वागा-मिसा बृहती । “ स ऋचो ब्यौह्यादश बृहतीमहमाण्येतावच्यो ह्यवो या प्रजापतिमुदा ”- (श. प. १०।४।२ । २३) इति श्रुतेर्बृहत्यां सर्वा ऋचोऽन्तर्भवन्ति । ‘ तस्या ’ बृहत्या वागुपाया ‘ एषः ’ प्राणः, ‘ पतिः ’ नियुग्नादनहेतुत्वात् । तस्माद् बृहस्पतिरित्युपसहारः ॥ २२ ॥

तथा यजुर्वेदात्मकत्वमाह-एष उ एवेति । ‘ ब्रह्मणः ’ यजुर्वेदस्य ‘ पतिः ’ । कथं ‘ व्याग्वै ’ वाग्वित्येव-रूपं यजुरेव ‘ ब्रह्म ’ वेदः । वेदाधिकारात्-तस्या एष पतिरित्यादि समानम् ॥ २३ ॥

अथाप्य सामवेदात्मकत्वमाह-एष उ एव सामेति । कथं ‘ वाग्वै ’ ‘ सा ’ सर्वस्त्रीलिङ्गदाब्दाभिधेय-वस्तुविषयो हि सर्वनामसादाब्दः । ‘ सा वै वाक् सर्वपुच्छिद्रसंज्ञाभिधेयवस्तुविषयोऽप्यशब्दः । ‘ अम एषः ’ प्राणः । “ केन मे पौत्रानि नामान्यामोषीति प्राणं ते ब्रूयान् मे स्त्रीनामानि वाचा ” () इति श्रुत्यन्तरात् वाक्प्राणानिधानभूतौ सामशब्दौ । तथा सति प्राणोत्कर्ष-

वा युजमानाय वा कामङ्कामयते तस्मागायति तुद्धैतुल्लोकजिदेव नृ ह्रैवा-
लोकयुतायाऽआशाऽस्ति युऽएवमेतत्साम वेद ॥ ३३ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे तृतीये प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमे
प्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (३) १११ ॥ (४) १-१ ॥

आत्मैवेदमुग्रऽआसीत् । (त्पु) पुरुषविधुः सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्म-
नोऽपश्यत्सोऽहमस्मीत्युग्रे व्युहहरत्ततोऽहन्नामाऽभवत्तस्मादप्येतद्द्व्या-
मन्त्रितोऽहमयमित्येवाग्रऽउक्त्वाऽथान्यज्ञाम पृब्रूते युदस्य भवति ॥ १ ॥

पुरुषविधवाहणम् ।

आत्मैवेदमुग्र आसीत् । पुरुषविधुः सोऽनुवीक्ष्य, नान्यदात्मनोऽपश्यत् । सोऽहमस्मीत्युग्रे
व्याहरत् । ततोऽहं नामाऽभवत् । तस्मादप्येतर्हि, आमन्त्रितोऽहमयमित्येवाग्र उक्त्वा, अथान्य-
ज्ञाम पृब्रूते । यदस्य भवति ॥ १ ॥

य तदाय चान्नायमागायेत् आगानेन सपादयेत् । अस्योद्गातु सर्वफलसावकत्वमाह—तस्मादिति । यस्माद्
' स एष. ' ' उद्गाता ' ' एवमित् ' यथोक्तप्राणवित् प्राणवदेवात्मने आत्मायं वा ' यजमानाय वा ' य ' काम ' ।
' कामयते ' इच्छति ' तस्मागायति ' आगानेन साययति । ' तस्माद् ' तस्मादेव यजमान. ' तेषु ' नवपु
स्त्रोषेयु प्रयुज्यमानेषु ' ५ काम कामयेत् ' इच्छेत् । त काम ' वर शृणीत ' प्रार्ययेदित्यन्वयार्थ. । एवमेव
समुच्चितादुपासनात् फलमिदं आशकासमवामारेऽपि केवलादुपासनात्तिसिद्धिराका स्यात् ता निरस्यति—तर्हि त-
दिति । ' य. ' ' एतन्नाम ' प्राण यथोक्त निर्द्धारितमस्मान् आ एव अनिमानामित्यक्ते. " रमन्मि प्राण " इति
' वेद ' उगास्ते । तस्य कर्मवित्पिष्टतस्यापि ' तद् एतत् ' प्राणदर्शनं केवलमपि ' लोकजिदेव ' लोकमाधनमेव ।
' न ह एवालोऽदताते ' अलोकजाय ' आशाऽस्ति ' आशसनं प्रथंता मैत्रादि । तथा चोपासनासहितं कर्त्तुं सत्-
देवानुष्ठितं सन् अदृष्टद्वारा फलसाजनम् । केवलोपासनं तु नैरतर्पणं असहृदनुष्ठितं तस्मान्नमित्यर्थ. ॥ ३३ ॥

इति श्रीद्विपरितोत्रप्रथमब्रह्मवृत्तपदादशित्यस्य श्रीमातृगानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्रजकाचार्यस्य
श्रीमातृदेवप्रथमवत्त- कृतो माध्यदिनीपदात्पयब्राह्मणान्तर्गतमाध्यदिनशास्त्रोप-
निषद्बृहदारण्यकटीकायां बामुदेवप्रकाशिकायां आद्ये मधुकाण्डे प्रथमेऽध्याये
प्रथममुनीयब्राह्मण परिमत्तम् ॥ (४) (४) १ । (१)

एव ज्ञानकर्म्मन्त्यां समुच्चितायां प्रजापत्तिव्याप्तियारुह्याता । इदानीं अयं प्रजापतेः फलभूतस्य जग-
त्सर्वजननिधिमहारेण स्वानुभवादिभिर्भूयुःपवर्गेणैव त स्तोत्रे ज्ञानकर्म्मणोर्भेदिकयोः फलोक्तयोः वर्णयित्वा
इत्येवमर्थ आत्मैवेदमुग्रऽ आसीदिति पुरुषविधवाहणमारभ्यते—वक्ष्यमाणप्रसन्नविद्याऽधिकारहेतुभूतपैराग्यो-

स यत्पूर्वोऽस्मात्सर्व्वस्मात् । (त्सु) सुर्व्वान्पाप्सुनऽओपत्सुस्मात्पुरुष-
ऽओपति इ वै स तुं योऽस्मात्पूर्व्वो बुभूषति सुऽएवम्बुद् ॥ २ ॥

सोऽविभेत् । (तु) तस्मादेकाकी विभेति सु हायमीक्षाञ्चके यन्मुद्व्य-
ञ्चास्ति कुस्माद्बु विभेतीति तुतऽएवास्य भयम्भीयाय कुस्माद्धचभेप्यु-
द्वितीयाद्धे भयम्भवति ॥ ३ ॥

स यत्पूर्व्वोऽस्मात्सर्व्वन्मात्मर्वात्पाप्सुन औपत् । तस्मात्पुरुषः । ओपति इ वै सनम् । योऽस्मा-
त्पूर्व्वो बुभूषति । य एवं वेद् ॥ २ ॥

सोऽविभेत् । तस्मादेकाकी विभेति । स हायमीक्षाञ्चके । यन्मुद्व्यञ्चास्ति । कुस्माद्बु विभेतीति ।
तत एवास्य भयं भीयाय । कुस्माद्धि अभेप्यत् । द्वितीयाद्धे भयं भवति ॥ ३ ॥

पादान् । अस्मिन्वेति । तत्रात्मशाब्देन प्रजापति प्रथमोऽप्यत्र शरीरी वैदिकज्ञानसमकालबुद्धिनिवीने ।
' इदं दृश्यमानं शरीरमेदञ्चान तेन प्रजापतिशरीराणाविविक्तं ' अत्रे ' शरीरान्तरोपने प्राक् ' आर्षिवासीन् ' ।
कथामनोऽत्र यद्गमिष्यत आह-पुरुषविधः । ' पुरुषविधः ' पुरुषाकार शिर पायादिलक्षणो मन्वादीनां
स्रष्टा विष्ट- ' स ' प्रथम सभूत ' अनुवीक्ष्य ' कोऽत्र चिन्तयति वाऽमीति अन्वाकोपे ' आत्मनः '
स्वशरीरात् ' सत्यत् ' वक्ष्यन्तः ' मापश्यन् ' न दर्शयति । इत्यत्र तु आपानपत्रे यत्रा मापश्यन् । आलो-
चनार्थमाह-सोऽइमिति । पूर्व्वजन्मधीनविज्ञानवस्तुतयाऽस्मात्प्रजापतिवत् कालव्योऽपि विराड्मा ' सः '
अहमस्मि ' सर्व्वमा ' इत्यपे ' प्रथम ' व्याहृन् ' व्याहृतवान् यस्मात् ' तन्मन्मान् ' अहन्माऽभवन् ' ।
यस्मात्कारणा प्रजापतयेव ह्यन तस्मान्कार्यभूतोऽपि लोक ' एतर्हि ' एतन्पिपति काले ' आत्मनिवत् ' ।
यन्मिति पृष्ट- ' अहमस्मिन्वेवात्रे ' प्रथमतुक्त्वा कारण-साभिधानेतामानमस्मिन्मान-अपानपर अन्यद्विदोष-
विशभिधान- ' यदस्य ' पुरुषस्य माताऽभूत्कृत् देवदत्तो यद्दत्त इति वा नाम भवति तद्वत् ' प्रदो '
कथयति ॥ १ ॥

पञ्चमुपासनाय प्रजापतेरह नामोक्त्वा इदानीं पुन्यतामनिर्वचनमाह-३ यदिति । स ' प्रार्थना पूर्व्व-
स्मिन् जन्मनि साधरावस्थायां सम्प्रक्रमन्मनावनाऽनुशान्तिहृत्प्रतिस्था य स प्रजापतिपतिस्मिन्मुद्रामा-
स्मर्ष्वमान् ' पूर्व्व ' प्रथम मन् सम्प्रश्मामपनुष्टान् इति अनन्त्याज्ञानलक्षणान् नवान् पाप्सुन ' प्रजा-
पतिवप्रतिवन्प्रकारवृत्तान् यस्मान् ' यौषददत्त तस्मात्पुरुषः । एतदनुगविशान्प्रचम-ओपनीति ।
प्रजापतिवद् अन्योऽपि ' य ' कश्चित्, ' एव वेद ' पुरुषस्य प्रजापतिवन्मानीति उपपत्तेः । ' स वै ' सोऽपि
' ओपति ह्य ' दहयेव अभिमवयेत् । त क ' ' य ' अन्मादेवभूतोऽस्मान् ' पूर्व्व ' प्रथम मन् प्रजापत्या-
त्तन्मानः ' बुभूषति ' भवितुमिच्छति तन्निर्घर्थ ॥ २ ॥

यदिदे स्तोत्रमभिरेत प्राजापत्यलक्षणं ज्ञानरुमकालं नदति नैव समारविषयमप्यकान्त् इतीमनयं प्रदर्श-
निष्यतह-सोऽविभेदिति । योऽत्र प्रथम शरीरी पुन्यविरो व्यापारान् - ' स ' प्रजापति अविभेदीवन् ।
अहमेवाहो कोऽपि सा इतिवन्तीति आत्मनाशविषयविपरीतहन्वत्त्वान् मय प्रानवान् इति अत्र कार्यतेन

वृद्धवेतुग्राऽभवत् । (द) अश्ववृषऽइतरो गर्हभीतरा गर्हभऽइतर-
स्ताथ सुमेवाभवत्ततऽपुकशफमजायत ॥ ८ ॥

(ता) अजेतग्राऽभवत् । (द्व) वस्तऽइतरोऽविरितरा मेपऽइतरस्ताथ
सुमेवाभवत्ततोऽजावयोऽजायन्तैवमेव युदिदं किञ्च मिधुनमा पिपीलि-
काभ्यस्तत्सुर्वमसृजत ॥ ९ ॥

सोऽवेत् । (द) अहम्बाव सृष्टिरस्म्यद्दृष्टुं हीदथ सुर्वमसृष्टीति ततः
सृष्टिरभवत्सृष्ट्याथ हास्यैतस्याम्भवति युऽएवमेद् ॥ १० ॥

वृद्धवेतराऽभवत् । अश्ववृष इतरः । गर्हभीतरा । गर्हभ इतरः । तां सुमेवाभवत् । तत एक-
शफमजायत ॥ ८ ॥

अजेतराऽभवत् । वस्त इतरः । अविरितरा । मेप इतरः । तां सुमेवाभवत् । ततोऽजावयो-
ऽजायत । एवमेव यदिदं किञ्च मिधुनमा पिपीलिकाभ्यः तत्सर्वमसृजत ॥ ९ ॥

सोऽवेत् । अहं बाव सृष्टिरस्मि । अहं हीदं सर्वमसृष्टीति । ततः सृष्टिरभवत् । सृष्ट्यां हास्यै-
तस्यां भवति । ए एवं वेद् ॥ १० ॥

‘ इतरा ’ शतरूपा ‘ वडवा ’ अथा अपवत् । ‘ इतर. ’ मनु अश्ववृषोऽभवत् । अश्वधानो वृषश्च अश्व-
वृष प्रजननमर्थोऽश्व इत्यर्थः । ‘ इतरा ’ शतरूपा ‘ गर्हभी ’—‘ इतर ’ मनु—‘ गर्हभ ’ ‘ अभवदिति
प्रत्येक सवन्थ । ‘ तामेव ’ वडवां गर्हभी च ‘ समभवत् ’ ततो वडवाऽश्वसयोगात् गर्हभीगर्हभसयोगात् गर्हभा-
श्वजानीपयोऽपिप्याश्च एकशफमेकतुर अश्वोश्चतरगर्हभाश्च त्रयमजायत ॥ ८ ॥

‘ इतरा ’ शतरूपाऽजाऽभवत् ‘ इतर. ’ मनुः बल्लश्लोकाः । ‘ इतरा ’ शतरूपा ‘ अवि. ’—‘ इतर. ’ मनु-
मेव. तामेवाजायति च ‘ समभवत् ’ । ततस्तस्मात्समवनादजायत. अजाश्च अवयवश्च अजावयः जातिविशेषाः
‘ अजावन्त ’ । विशेषाणामानन्त्यात् प्रत्येकमुपदेशात्समव मन्वान्तित्यर्थसृष्टि सृष्टिप्रयोगमहरति—एवमेवेति ।
‘ यदिद किञ्च ’—यत्किञ्चेद ‘ मिधुन ’ खीसुमन्लक्षणं द्व ‘ आ पिपीलिकाभ्यः ’ पिपीलिका अभिव्याप्य
‘ तत्सर्व ’ जगत् ‘ एवमेव ’ पशुन्यायेनैव ‘ असृजत ’ सृष्टवानित्यर्थः ॥ ९ ॥

वक्ष्यमाणानिमेन्द्रादिसृष्टि निद्वन्द्वत्वात् सर्वां सृष्टिमुपसहति—सोऽवेदिति । ‘ स. ’ प्रजापतिरिदं सर्वं जगत्
सृष्ट्वा अवेदवगतवान् । कथं ? ‘ अहं वाव सृष्टिरस्मि ’ । सृजत इति सृष्टिः । यन्मया सृष्टजगत् मन्वेदवाद्दह-
मेवास्मि—न मत्तो व्यतिरिच्यते कर्तृक्रिययोरेषेदोषकारादिति भावः । इदं सृष्ट जगदहमेव कुत इत्यत आह—अहं
हीति । ‘ हि ’ परस्मात् ‘ इदं ’ सर्वं जगत् ‘ अहमेवास्मि ’—इति सृष्टिशब्देनामानमेवाभ्यां प्रजापतिः ।
ततस्मात्प्रजापतिः ‘ सृष्टिरभवत् ’ सृष्टिनामा बभूव । स्रष्टुरेतद्गुणविदं फलमह—सृष्ट्यां हीति । एव
प्रजापतिवत् अन्वोऽपि ‘ य. ’ कश्चिन् साध्यानामाऽभिभूत् । ईदं जगदहमेवास्मिन्त्यात्समोऽजन्त्येव वेदो-
पासो । अन्वोऽसत्कस्य ‘ एतस्यां सृष्ट्यां ’ एतस्मिन् जगति ‘ ह ’ सृष्टुं सृष्टृत्वं मन्वीत्यर्थः ॥ १० ॥

(दा) अथेत्यभ्यमन्थत् । (स्त) स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्याञ्चाग्निमृजत
तस्मादेतदुभयमलोमकमन्तरतोऽलोमका हि योनिरन्तरतः ॥ ११ ॥

(स्त) तद्यदिदमाहुः । (र) अमुं यजामुं यजेत्येकैकन्देवमेतुस्यैव
सा विष्टिमुष्टिरेषुऽपि ह्येव सुर्वे देवाः ॥ १२ ॥

(ऽ) अथ यत्किंचेदमार्षम् । (न्त) तद्रेतसोऽमृजत तद्दु सोमऽएता-
वद्वाऽहदर्थं सुर्वमन्नञ्चैवान्नादश्च सोमऽएवान्नमश्निरन्नादः ॥ १३ ॥

अथेत्यभ्यमन्थत् । स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां चाग्निमृजत । तस्मादेतदुभयमलोमकमन्तरतः ।
अलोमका हि योनिरन्तरतः ॥ ११ ॥

तद्यदिदमाहुः । अमुं यजामुं यजेति एकैकं देवम् । एतस्यैव सा विष्टिः । एष उ ह्येव
सर्वे देवाः ॥ १२ ॥

अथ यत्किंचेदमार्षम् । तद्रेतसोऽमृजत । तद्दु सोमः । एतावदा इदं सर्वम् । अन्नं चैवान्नादश्च ।
सोम एवान्नम् । अश्निरन्नादः ॥ १३ ॥

एतन्नुपसृष्टिमुक्त्वा अनुमाहकम्पृष्टिं प्रस्तौति—अथेतीति । अधशब्दोऽनुमाहमार्गान्तरार्थं । इति—
शब्दो मथनप्रकाराभिनयप्रदर्शनार्थं । मुष्टे हस्तौ निक्षिप्य ' अग्न्यमन्थन् ' आभिमुख्यन्त मन्थनमकरोन् । एव
मुष हस्तान्मा मथित्वा स प्रजापतिः । ' मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्या च ' योनिभ्यां ' अग्नि ' ब्राह्मणजातेरमुपहर्तार
' अमृजत ' मृष्टवान् । मुखारे अग्निं प्रति योनिवत्वे गमकमाह—तस्मादेतदुभयमपि । यन्मादाहकत्वात्प्रोहन्ती मुष्टं च
एतदुमप योनिः । ' तस्मादेतदुभयमपि ' अन्तरतोऽभ्यन्तरं ' अलोमक ' लोमयजितम् । अलोमकेति । या हि खीणा
' योनिः ' सा ' हि अन्तरतोऽलोमका '—रथेत्यन्ताभ्यामादुभयस्यास्याग्नियोनिवत् । तथा ब्राह्मणोऽपि मुखारेव
जज्ञे प्रजापतेः । तस्मादेकयोनिवत् ज्येष्ठेनेवानुजोऽनुगृह्णते अग्निना ब्राह्मण । तस्माद्ब्राह्मणोऽग्निदेवयो मुख-
वीर्यं इति श्रुतिस्मृतिसिद्धम् ॥ ११ ॥

शुक्लादिदेवतामर्गसिद्धान्तक वक्ष्यमाणमपि उक्तवदुपसृष्टिगति मृष्टिमाहकत्वानुकीर्त्यै । मुष्टस्य मष्टुजन्त्यात्वात्
मुष्ट प्रजापतिरेव इत्युक्तार्थस्य श्रुत्यपिप्रायेण अविदन्मन विदित्मुपसृष्ट्यति—तद्यदिदमिति । नतत्र कर्मप्रकरणे
केवलप्राहिका, यागकाले यदिद वचः ' आहुः ' ' अमुं अग्नि यज—अमुमिन् ' ' यज '—इत्यादि । नामशब्दस्योत्र-
कर्मादिभिन्नत्वात् निजनेयान्यादिरेवैकैकभ्यम्यमाना आहुतिरपिप्रायेण । तत्र तथा विधादिति वाच्यशेषः ।
एतत्प्राणादग्नीशिवे हेतु वदन् अनुमाहकम्पृष्टिमुपसृष्टरति—एतस्यैवेति । यन्मात्त, सर्वे देवभेद, एतस्यैव
प्रजापतेरेव ' सा विष्टि ' । ' उ ' पुन । हीयन्प्रकरणे । ' एष, ' प्रजापति, प्राण एव ' सर्वे देवाः ' ।
नान्यदेवताञ्जतरमस्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

एतस्यैव प्रजापतेः द्विषोपसृष्टत्वात् अग्निर्गमुक्त्वा अन्नसर्गमाह—अथ यत्किंचेदमिति । अयाश्निर्गर्ग-
न्तर यत्किंचेद लोके ' आर्द्र ' इवाः मरु तप्रजापती रेतस आगमनो बीजादसृजत मृष्टवान् । इवाः मरुच

सैषा ब्रह्मणोऽतिमृष्टिः । (व्यं) वच्छ्रेयसो देवानुसृजताथ यन्मर्त्यः
सुभ्रमृतानुसृजत तस्माडतिमृष्टिगुतिमृष्ट्याथ हास्यैतस्यां भवति सु
एवम्बुद् ॥ १४ ॥

तुद्रेदन्तर्ह्यव्याकृतमासीत् । (जु) तुन्नामरूपाम्यामेव व्याक्रियतासौ-
नामाऽयमिदुर्ध्रूरूपऽडति तदिदमुप्येतर्हि नामरूपाम्यामेव व्याक्रियते-
ऽसौनामाऽयमिदुर्ध्रूरूपऽडति ॥ १५ ॥

सैषा ब्रह्मणोऽतिमृष्टिः । यत् श्रेयसो देवानुसृजत । अय यन्मर्त्यः सुभ्रमृतानुसृजत । वत्साद्-
तिमृष्टिः । अतिमृष्ट्यां हास्यैतस्यां भवति । य एवं वेद् ॥ १४ ॥

तत् इ इदं तर्हि अस्याकृतमासीत् । तन्नामरूपाम्यामेव व्याक्रियत । असीनामाऽयम् इदंरूप
इति । तदिदमुप्येतर्हि नामरूपाम्यामेव व्याक्रियते । असीनामाऽयम् इदंरूप इति ॥ १५ ॥

सोम । तस्माद्यदाद्रं प्रजापतिना रेतसः सृष्ट तदु सोम एव । अष्टव्यतरशकां वारयति-एतावद्वा इदं सर्वमिति ।
' इद सर्व ' इदममान जगत्- ' एतावद् ' एतावदेव । नियत् । ' अल वैवाजादृष ' नामोऽधिकम् । कथ
सोमचमशिव चेष्यपेक्षायामाह-सोम एवान्नमिति । यद्यतेऽन तदेव सोमः । य एवाजादः सोऽशिवे ।
अर्धवत्वाद्भि अवधारणम् अमेरणि चकोरेपक्षिण प्रति अलवदर्शनात्-अद्विरयमानवदर्शनात् । सोमस्यापि रुचिद्
इदममानतया कृत्वावामावच अशिरसि सहार्यधेत्-सोम एव । सोमोऽपि महर्ता चेदश्रिवेद्विद्विः ॥ १३ ॥

अनुपाहकदेवमृष्टिं सृष्ट्वा तदुपात्मकस्य फलोक्त्यर्थे आदौ देवमृष्टिं स्तौति-संषेति । ' मा एषा ' मृष्टिः
' ब्रह्मण ' प्रजापतेः । ' अतिमृष्टिः ' आत्मनोऽप्यधिकतरा । का सा इत्यत आह-वच्छ्रेयसो देवानुसृज-
तेति । ' यत् ' यस्मात् ' श्रेयस ' प्रशस्यतरान् आत्मनः सकाशात् ' देवानुसृजत ' । नम्यर्ह्येवा देवमृष्टि-
रतिमृष्टि । ननु-अग्निर्मुदंत्यादि (वा. स. अ. ३. क. १२) धुनेः अन्यादयोऽस्यावयवा-तन्कथ त मृष्टिस्त्वनोऽप्य-
निशयवती पाशाङ्क्य प्रजापतेर्वेजमानावत्पापेक्षया देवमृष्टेरष्टवचनमक्विक्रमिन्पाशपतेन परिहर्तुनाह-अय
यन्मर्त्यः मनुसृतानुसृजतेति । ' अथ ' यस्मात् यजमानावग्य प्रजगृहीतमर्थो मरणमर्मा सन् अन्त-
मरणमर्तिनो देवान् कर्मज्ञानवहिना सर्वान् स्वस्य पापिनः ओषित्वा ' अनुजत ' । तस्मादिष देवमृष्टिरति-
मृष्टि उहृष्टज्ञानकर्मणो फलनिवर्त्यः । एतादृशः प्रजगत्पुपात्मकस्य फलमह-अतिमृष्ट्यां हेति । य एव
मृष्ट्यात्मा प्रजापतिरहमेवेति वेदः । अस्योपात्मकस्य ' एतस्यामतिमृष्ट्या ' देवादिप्रपंचे- ' ह ' रित् भवति ।
प्रजापतिवत् मृष्ट्व इति शेष ॥ १४ ॥

एतावतोन्मथ व्याहृतस्य जगत अस्याहृतावस्था धीजपूता-सर्वोपनमारेऽरण्यावाह-तदेदं तर्हि ।
तदिद व्याहृतं जगत् ' तर्हि ' तदा उपरते. प्राकानि अस्याहृतमननिव्यक्ततादृश्ये- ' ह ' रित्-आर्मादृष्ट्व ।
तदव्याहृतं जगत् ' नामरूपान्यां ' नशा रूपेण च स्वयमेव ' व्याक्रियत ' । व्याक्रियत-रति कर्तुं-
प्रपेक्षान् आत्मनैव विमृष्ट नामरूपविशेषावधारणमर्थाद् व्यक्तित्वावकाशयत । तदेव इत्येवमि-असीनामेति ।

सुऽएषुऽइह प्रविष्टः। (एऽआ) आ नखाग्नेभ्यो यथा क्षुरः क्षुरधानेऽव-
हितः स्याद्विश्वम्भरो वा विश्वम्भरकुलाये तत्र पश्यन्त्यकृत्स्नो हि सुः॥ १६॥

(सु) प्राणनेव प्राणो नाम भवति । वदन्वाक्पश्यंश्चक्षुः शृण्वन्श्रोत्र-
मन्वानो मनस्तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव स योऽतऽपुकैकमुपास्ते न
सु वेदाकृत्स्नो ह्येषोऽतऽपुकैकेन भवति ॥ १७ ॥

स एष इह प्रविष्ट आ नखाग्नेभ्यः । यथा क्षुरः क्षुरधाने अहितः स्यात् । विश्वम्भरो वा विश्व-
भरकुलाये । तं न पश्यति । अकृत्स्नो हि सः ॥ १६ ॥

प्राणनेव प्राणो नाम भवति । वदन् वाक् । पश्यन् चक्षुः । शृण्वन् श्रोत्रम् । मन्वानो मनः ।
तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव । स यः अतः एकैकमुपास्ते न स वेद । अकृत्स्नो ह्येषः । अतः एकै-
केन भवति ॥ १७ ॥

अयं पुरुषादिपदार्थः असौनामा देवदत्तो यददत्त इति वा नामान्येत्यसौनामा । इदं शुक्रं कृष्णं वा त्वपमान्य-
साविदेकरूप इत्येव-व्याक्रियतेति मन्ववः । जमौशब्दं श्रौतौजोऽव्यय-त्वेन ज्ञेयः । अन्वाहनमेव व्याहृतामना
व्यक्त इत्येतन्ममप्रबुद्धदृष्टान्तं स एष्यति-तदिदमप्येतर्हिति । ' तदिदं ' सुनमव्याहृतं वत् ' एतर्हि ' एतद्विष-
यस्य काले नामरूपाव्यामेव व्याक्रियते । ' असौनामाऽव्यविरूप ' इति उक्तार्थम् ॥ १६ ॥

तदेदमि (क. १९) तत्र मूलकारणमुक्त्वा तन्नामरूपाव्याप्ति (क. १९) रथादिना तन्कार्कमुक्तम् । इदानीं
तस्मिन् कार्यक्षष्टुः प्रवेशमाह-स एष इह प्रविष्ट इति । ' स एष ' मन्वा एतन्मन्वैव ' इह ' इन्द्रादिभ्यः प्रवेष्टु-
देहेषु अन्वाहृतं नामरूपे व्याकुर्वन् ' प्रविष्टः ' । यथा जलादौ मूर्खादेः प्रतिविम्बत्तुग प्रवेशो दृश्यते तथाऽऽत्मनोऽपि
मृष्टे कार्ये कान्थनिक-प्रवेश इत्यर्थः । का पुनरस्य प्रवेशस्य मर्यादा इत्याशङ्क्याह-आ नखाग्नेभ्य इति ।
' आ नखाग्नेभ्यः ' नखाप मर्यादादृश्य प्रविष्टः । नखापमर्यादा हि आमनश्चैतन्वमुपलभ्यते । तत्र कथमेव
प्रविष्ट इत्याकांक्षापूर्वकं दृष्टान्तमुपाश्रयति-यथेति । यथा लोके ' क्षुत्स्थानं ' क्षुरो ग्रामेऽस्मिन्निति क्षुरान्त
तस्मिन् नाशितोपस्कराधाने क्षुरः एकदेशे ' अवहित ' प्रवेशितोऽस्मिन्निति स्यात् (१) ' यथा वा जाठरत्वेन
विश्वस्य मरणान् ' विश्वम्भरोऽसि ' ' विश्वम्भरकुलाये ' अन्वाहारभूतकोटादिलक्षणं नीते सर्वतो व्यापार-
स्थितः (२) तथाऽऽमा सामान्यतो विशेषतश्च मुमुक्षुव्यादौ देहव्याप अवस्थिते इत्यर्थः । इदानीं व्याहृता-
जगतः आत्मानं पृथक्कर्तुं-तत्र पश्यन्तीति वाक्यम् । ' न ' प्राणनादिक्रियाविशिष्टमात्मानं तत्रैव प्रविष्ट
स न पश्यतीति केवलं पूर्णमात्मानं ' न पश्यति ' नोऽदभने । तत्र प्राणनादिक्रियाविशिष्टस्यादभाने हेतुमूढ-
अकृत्स्नो हीति । ' हि ' यथा- ' न ' प्राणनादिक्रियाविशिष्टं कामा ' अकृत्स्न ' अमपक्ष अमूर्ण इति
वाक्यम् ॥ १६ ॥

अतः पुनस्तस्याह स्तत्रस्थितं आह-प्राणनेवेति । ' प्राणनेव ' प्राणनक्रियामेव इत्यत्र मा ' प्राणो नाम ' प्राणाभिमानो भवति । नान्या क्रिया सुर्वन्, प्राणित्तीति वृत्तं पते । ' वदन् ' वदनक्रियां कुर्वन्-मा ' वाक् ' वर्तन्ति

(त्या) आत्मेत्येवोपासीत । (ता) अत्र ह्येते सुर्व्वेऽपुकम्भुवन्ति
तदेतत्पदनीयमस्य सुर्व्वस्य युदयमात्माऽनेन ह्येतत्सुर्व्वम्बुद युथा ह वै
पदेनानुविन्देदुद्धीति ॥ श्लोकम्विन्दते युऽएवम्बुद ॥ १८ ॥

आत्मेत्येवोपासीत । अत्र ह्येते सर्व एके भवन्ति । तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य । पदयमात्मा ।
अनेन ह्येतत्सर्व वेद । यथा ह वै पदेनानुविन्देत् । एवं कीदृि श्लोकं विन्दते । य एवं वेद ॥ १८ ॥

व्युत्पत्तेः । प्राणान्वदनाभ्यामनूत्कर्मोन्निद्रपव्यापार उपस्थाने । 'पश्यन्' दर्शनमिवा बुर्वन् आत्मा 'रुधुः'—
'धृष्टे इति व्युत्पत्ते । 'श्रुण्वन्नामा' 'श्रोत्र' श्रुणोति व्युत्पत्ते । दृष्टिभ्रुतिभ्यां अन्तकृत्वेन्द्रियव्यगार
उपलभ्यते । 'मन्वान' मन्तवमिवा बुर्व्वनामा 'मन्' मनुन इति व्युत्पत्ते । ताभ्येतानि प्राणादिनामानि—
अस्यामन् 'वर्मनामाभ्येव' कर्मजानि नामाभ्येव पादकण्ठावकादिवत् न वस्तुविषयाणि । अनौ न
हृत्तन्त्रमन्त्रयोनिकानि । अहृत्तन्त्रदर्शो नामदर्शभाह—त योऽन इति । 'स य' अतोऽन्नात् प्राणनादिक्रिया
समुदायान् 'पृक्' प्राणमिति वा चक्षुर्गो वा विशिष्ट अनुपपत्तेनैतद्विशिष्टक्रियामरुमागत मन्वा
अपमानवेति 'उपाम्' चित्तवनि—'स न वेद' न जानाति हृत्तन्त्रमात्मनम् । कुल इत्यत्र आद्-अकृतस्त्वो
हीति । 'हि' दम्नात् एष-आत्मा अतोऽन्नात् प्राणनादिसन्तुरायान् प्रतिभक्त । 'एते सर्वे' प्राणादिविशेषेण
विशिष्टो 'भवति' । तस्मादहृत्त्वोऽन्मस्य इत्यर्थमातुरसहस्रान् । अहृत्तन्त्रदर्शो तु न हृत्तन्त्रव-
दर्शोत्यर्थ ॥ १७ ॥

कथ पुनर्व्वक्ष्यामन्त्रदर्शान्याकाङ्क्षापूर्वक विद्याभूजमवतारवति—आत्मेत्येवोपासीतेति । यस्त प्राणार्दनि-
विशेषानि यातुकानि स तानि सर्वण्यान्तुवन् आनेतुच्यते । न 'आमा इत्येवोपासीत' । न केरुचि-
द्विशेषणं विशिष्टमात्रान वित्तमेदित्यर्थ । एव हि अनौ स्वेन वस्तुरूपेण गृह्णमान हृत्स्वो भवति । हृत्स्व-
हेतुमाह—अत्र हीति । 'हि' दम्नात् अत्राम्भिलिपाधिके आमनि 'एते सर्वे' प्राणनादिकर्मजानामभिषेपा
प्राणादुपासिष्टा विशेषा 'एक भवति' अभिज्ञा प्रतिपत्त्ये । जन्तुप्रतिबिम्बेऽह इत्यर्थे । तस्मा-
दानेयेवोपासीत । ननु—अनामतोऽपि विद्यमानवान् कथमात्मन एवोपास्येति दिग्भविगद क्रियते इत्यत्र
काह—नदेतादिति । अन्त्य सर्वेभ्य' अनामतशयस्य तदेतद्रमणमवदत् 'पदनीय' गमनीय अन्त्येवोपास-
निति यावत् । नाहन् । अन्त्य सर्वेभ्येति निर्द्धारणार्था वशी । अभिन्त्य सर्वभित्तिपर्यं । किं तन् ? 'पद नाम'
पदेतशामन वत् । अन्त्येव पदनीयत्वे हेतुमाह—अनेन ह्येतदिति । अनेनेतीपनि धनये वृदीना । अनेनात्म-
ज्ञानेन 'हि' दम्नात् सर्वेभ्योऽन्मस्यन्त् 'एत सर्वे' मन्त्रेभ्य 'वेद' जानति । कथं । पुनरेतत्पदनीय-
वित्यत्र आह—यथा ह वा इति । 'यथा ह वै' श्लोक म्विन्दितुपक्रितो देशः पदमित्युच्यते । तेन पदेनात्मिक-
मागो नष्ट विविचिन्ति गोसुवर्गादिवस्तु अन्विन्दन्त्येव । अन्त्येनेन प्रकरणेन श्रुत्यादिना आमनि तन्मे सर्वमनु-
त्तने इत्यर्थ । इदानीं विद्वानस्य युगस्यन्नाह—वीति क्षीकिति । 'य एवं' दयोक नमत्कानुदवेरेन
हृत्तानि गत आनेत्यादिनापत्त्यान्ना प्राणनादिनाति श्लोक च प्राणवत्तन्मात्मन 'वेद' । न तद्वेद
'हीति' प्रपत्ति । श्लोक 'च विन्दि नष्ट सनात् 'विन्दते' ऊनये इत्यर्थ ॥ १८ ॥

तदेतत्प्रेयः पुत्रात् । (त्प्रे) प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सुर्व्वस्मादुन्तर-
तरं बुद्धयमात्मा सु योऽन्यमात्मनः प्रियम्ब्रुवाणम्ब्रूयात्प्रियधुं रोत्स्य-
तीतीश्वरो ह तुथैव स्यादात्मानमेव प्रियमुपासीत स बुद्ध्यात्मानमेव
प्रियमुपास्ते न हास्य प्रियम्प्रसायुकं भवति ॥ १९ ॥

तदाहुः । (अर्थ) बुद्ध्याविद्यया सुर्व्वम्भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते किमु
तद्ब्रह्माविद्यस्मात्तत्सुर्व्वम्भवदिति ॥ २० ॥

तदेतत्प्रेयः पुत्रात्, प्रेयो वित्तात्, प्रेयोऽन्यस्मात्सर्व्वस्मात् । अंतरतरम्—यद्दयमात्मा । स योऽन्य-
मात्मनः प्रियं ब्रुवाणं ब्रूयात् । प्रियं रोत्स्यतीति । ईश्वरो ह । तथैव स्यात् । आत्मानमेव प्रिय-
मुपासीत । स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते । न हास्य प्रियं प्रमायुकं भवति ॥ १९ ॥

तदाहुः—यत् ब्रह्मविद्यया सर्व्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते । किमु तत् ब्रह्मवेत् ? यस्मात्त-
त्सर्व्वम्भवदिति ॥ २० ॥

कुनोऽन्यत्सर्व्वमनाद्यथात्मनत्वमेव विज्ञेयमित्याशङ्क्या लोकादष्टिमवष्टय्याह—तदेतदिति । तदेतदात्मत्व
'पुत्रात्' प्रियत्वेन प्रसिद्धात् 'प्रेय' प्रियतरम् । पुत्रो हि लोके प्रिय प्रसिद्ध । तस्मादपि प्रियतरमिति
निरतिशयप्रियत्व दर्शयति । तथा 'वित्तात्' दैवमानुषादपरोऽक्षज्ञानहिरण्यरत्नान्दरे 'प्रेय' प्रियतरम् । तथा
पुनरे अन्यस्मात्प्रियत्वेन प्रसिद्धात् 'सर्व्वस्मान्' प्रेय 'प्रियतरम् । तस्मादात्मत्वमेव प्रियतरं न प्राणा-
दीति । उच्यते—'अतरतरम्' बाह्यात् पुत्रवित्तान्दरे प्राणपितृसमुदायो हि, अतरोऽन्तर आत्मन सन्निरुद्धः ।
तस्मात्प्रियतरानिशापेनातरमन्तरत्वं 'यद्दयमात्मा' यदेतदात्मत्वम् । यो हि लोकं निरतिशयप्रियं स सर्व्व-
प्रयनेनोपलब्धयो भवति । तथा अप्यस्या सर्व्वलौकिकप्रियेभ्य प्रियतम । तस्मात्तदापि महान् यत्र
आस्थेय इत्यर्थः । ननु—अनात्मनोऽपि पुत्रवित्तान्दरे प्रियत्वमनुभूयते इति । कस्मात्पुनरात्मप्रियो-
पादानेनैव इत्यहम्न क्रियत इत्यत्र आह—स योऽन्यमिति । 'य' कश्चिदात्मप्रियवारी 'स' 'अन्य'
अनात्मविषय पुत्रादिक 'आत्मन' सत्कृशात् 'प्रियं ब्रुवाणं' प्रति 'ब्रूयात्' वदेत् । किं 'तत्र पुत्रादिकभूय
प्रियमभिमतं तर्हि मन्दोऽपि । यतस्तत्प्रिय रोत्स्यति' आचार्य प्राणनरोय प्राप्तमिति विनश्यतीति वाच्यम् ।
स कस्मादेवं ब्रवीतीत्यपेक्षाशङ्क्याह—ईश्वरो हेति । यस्मादेव वक्तुं अमी 'ईश्वरो ह' समर्थं पर्याप्त एव ।
तस्मादेवं वदेत् । कुनोऽन्येभ्यश्चरत्त्वमवगम्यते इत्याशङ्क्या यथायथादित्वादिभ्याह—तदेवेति । यस्मात्प्रियत्व
कथितमनात्मवस्तु विनश्यतीति यत्सेनोक्तं तत्तथैव स्यात् । अक्षितवादेव भवेत् । यथाभूतार्थवारी हि स-
तस्मादेवैश्वरत्वमवगम्यते । एवमनात्मनि अमुक्या प्रीतिरिति स्थिये कथितमह—आत्मानमेवेति । तस्मादेव-
प्रियमुग्निश्चा 'आत्मानमेव प्रियमुपासीत' वितयेत् । तत्रत्वमाह—स य आत्मानमेवेति । अन्योऽनात्मकस्य
'प्रिय' प्राणादिक 'प्रमायुकं' प्रमरणातीत 'ह' किल 'न भवति' एतेनप्रियगुणकलविप्रकार्यं सुखस्य
फलस्य सर्व्वमावापतेर्वैश्वर्याणादित्यर्थः ॥ १९ ॥

"आमेयेवोपासीत" (क. १८) इति सूत्रिता वदविद्या । यदर्था इत्याऽन्युपनिषत् तन्मैत्रस्य सूत्रस्य

ब्रह्म वाऽइदमग्र आसीत् । (छ) तदात्मानमेवावेदइम्ब्रह्मास्मिन्ति
तस्मात्तत्सुर्वमभवत्तद्यो यो देवानाम्प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तद्युषीं
षान्तुया मनुष्याणाम् ॥ २१ ॥

ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् । तदात्मानमेवावेत्—“ अहं ब्रह्मास्मि ”—इति । तस्मात् तत्सर्वम-
भवत् । तत् यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत । स स एव तदभवत् । तथा ऋषीणाम् । तथा
मनुष्याणाम् ॥ २१ ॥

व्याख्येयस्य धुनिः प्रयोजनाभिहितयोगोद्गतवृत्तेति—तदाहुरिति । ‘ तदिति ’ अन्तरवाक्ये । अवदित्यत्र
वक्ष्यमाण वस्तु । कस्य विविदिषवो नित्यत्रिन्द्रियश्रेयः प्रतिपित्तवो ब्राह्मणा ‘ आहु ’ । किमाहुरित्याह—पद्म-
विद्यया इति । यद्ब्रह्म परमत्मा तस्यैवेति सा ब्रह्मविद्या तथा ब्रह्मविद्या ‘ सर्वे ’ निरवशेषं—‘ भविष्यन्ते ।
सार्थिका मविष्याम इत्येव ‘ मनुष्याः ’ यन्मन्यन्ते समावपन्ति । मनुष्यग्रहण विशेषतोऽविकारिणापनार्थम् ।
मनुष्या एव हि विशेषतः अम्युदयनि प्रेयससाधने अधिकृता इत्यभिप्रायः । तत्र विप्रनिषिद्ध वस्तु सद्दयते
अतः पृथगम्—किमु ब्रह्मेति । ‘ उ ’ इति प्रश्ने । ‘ तद्ब्रह्म ’ किं ! यस्य विज्ञानात् सर्वं भविष्यन्तः
‘ मनुष्या मन्यन्ते ’ । तद्ब्रह्म किमयेत् किमज्ञानीत् यस्माद्ब्रह्मणात् तद्ब्रह्म सर्वमभवत् इति त्रयः प्रश्नाः ।
तद्ब्रह्म किमगम्यस्वरूपमतिरिक्त वेति प्रथम (१) । किं वा अवेत् इति स्वरूप तदनिरिक्त वा अज्ञातीदिति
द्वितीय (२) । यस्मात्सर्वमभवदिति सर्वमावापत्तिरिति किं विद्यमानैवाऽभिष्यज्यते नूतना बोध्यते इति
तृतीय (३) इत्यर्थः ॥ २० ॥

एतेषां प्रश्नानां क्रमेण सर्वदोषानामन्वित्र प्रविचनमाह—अग्र वा इदमिति । ‘ अग्रे ’ प्राक् प्रतिबोधा-
दिति ‘ इदं ’ शरित्यत्र प्रमाणात्प्रतिबोधि तत्त्वपदलक्ष्यं ‘ अग्र वे ’ ब्रह्मज्ञानीत् । पेशब्दः अवधारणार्थः ।
तद् ब्रह्मविद्याविशिष्टतया अग्रवर्तिनेन व्यवस्थितम् । नानि एव मन्तव्यम् । किन्तु सकलधर्मरहितं चिदानन्दैकरतं
ब्रह्मज्ञानम् । इति द्यास्तुता आचार्येण कथयित्वाप्रतिबोधिना ‘ आत्मानमेव ’—‘ अहं ब्रह्म ’ प्रमाणादिसाधि
अज्ञानावग्रहीत इति नेति अस्त्विति लक्षणं ‘ अस्मि ’ मयागम इत्येवमवेत् अज्ञासीत् । ‘ तस्मात् ’ एव
विज्ञानात् तद्ब्रह्म ‘ सर्वमभवत् ’ । अत्रकारोपगमाविद्यापगमात्तत्कारिण्यस्यैवस्य निर्वैक्या स्वामाविक सर्वैव
प्राप्तवदित्यर्थः । “ ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते ” इति यद्वृष्टं “ किमु तद्ब्रह्मवेदस्मात्-
सर्वमभवदिति ” इति च तज्जिज्ञातम् । ब्रह्मविद्यायां अज्ञितोवादादिव मनुष्यवापथिकारिविशेषणनिर्गमो नास्ति,
एवाह—तद्यो यो देवानामिति । तत्र ‘ देवानां ’ मध्ये ‘ यो य ’ देव ‘ प्रयबुध्यत ’ प्रतियुद्धवात्
आत्मानं दयौनेन विविना आत्मबोधात् ‘ स स एव ’ तद्ब्रह्म सर्वमभवत् । न नान्यत्वेनेति ।
‘ तथा ऋषीणां तथा मनुष्याणां ’ मये यो य प्रयबुध्यत स एव तद्ब्रह्म अमवदिति पूर्वैण उच्यते ॥ २१ ॥

तस्य ह नु देवाश्चतुर्भूत्याऽईशतऽआत्मा ह्येषाथँ स भुवत्युथु योऽन्या-
न्देवतामुपास्तेऽन्याऽसावुन्याऽहमस्मीति न सु व्वेद यथा पशुरेवथँ सु
देवानां यथा ह वै बहवः पशवो मनुष्यम्भुञ्ज्युरेवमेकैकः पुरुषो देवा-
भ्युनक्त्येकस्मिन्नेव पशावादीयमानेऽप्रियं भवति किमु बहुषु तुस्मादे-
षान्तन्न प्रियं बुदेत्तन्मनुष्या विद्युः ॥ २२ ॥

तद्वैतत्पश्यन्प्रतिर्वापदेवः प्रतिपेदे—“अहं मत्तुरभवं सूर्यश्च”—(ऋ. सं. ४।१६।१) इति ।
तदिदमप्येतेर्हि प एवं वेद । अहं ब्रह्मास्मीति । स इदं सर्वं भवति । तस्य ह न देवाश्चतुर्भूत्या
ईशते । आत्मा ह्येषां स भवति । अथ योऽस्यां देवतामुपास्ते । अन्याऽपी । अन्योऽहमस्मीति । न
स वैद । यथा पशुः । एवं स देवानाम् । यथा ह वै बहवः पशवो मनुष्यं भुञ्ज्युः । एवमेकैकः पुरुषो
देवान् भुनक्ति । एकस्मिन्नेव पशावादीयमानेऽप्रियं भवति । किमु बहुषु ? तस्मादेषां तन्न प्रियम् ।
पेशन्मनुष्या विद्युः ॥ २२ ॥

अस्या ब्रह्मविद्यायाः सर्वभावापत्तिः कृपमित्येतस्यार्थस्य दाहर्षाय छुतिमत्रमुदाहरति—तद्वैतत्पश्यन्प्रिति ।
तद्ब्रह्म ‘एतात्’ आत्मानमेव “अहं ब्रह्मास्मि” इति ‘पश्यन्’ एतस्मादेव ब्रह्मणो दर्शनादभिर्वापदे-
वाद्यः “अहंमत्तुरभवं सूर्यश्च” (ऋ. सं. ४।१६।१) इति मन्त्रे ‘प्रतिपेदे’ प्रतिवक्तव्यं ‘ह’
विद्म । स एतास्मिन् ब्रह्मात्मदर्शने अवस्थितः एतं मन्त्रं ददर्श । तदेतद्ब्रह्म पश्यन्निति ब्रह्मविद्या पराध्वर्यते,
सर्वविद्यामवलम्ब्य च प्रतिपेदे इत्यर्थः । ननु—महतां देवादीनां वीर्षातिशयत्वात् ब्रह्मविद्यायाः सर्वभावापत्तिर्युग्यते ।
एषां पुनरिदानीं कालिकालवार्तिना मनुष्याणां विशेषतोऽल्पवीर्यत्वात् सर्वभावापत्ति इत्यत आह—तदिदमप्ये-
तर्हि । ‘तदिदं’ प्रकृतं यत् सर्वभूतानुप्रविष्टं ब्रह्म ‘एताहं’ एतस्मिन्नपि वर्तमाने काले य कश्चित् व्यावृत्त-
वापत्तिरुच्यतेः आत्मानमेव उपाधिनित्तन्नातिविज्ञानाध्यायेषितविशेषवर्जितं सन्नतसम्भारधर्मतीतं ब्रह्मैवाह्मि-
ति ‘वेद’ मनुसंघते । स एताद्ब्रह्म ब्रह्मविज्ञानान् अविद्याकृतममर्षं वीर्यव्या ‘इदं सर्वं भवति’ । ननु—
ब्रह्मविद्यायाः कारिणः अमृतत्वप्राप्तिमुद्दिश्य कर्मस्यो व्युत्थानमिच्छन्तो देवहन्विप्रममववत् विद्यावतोऽपि वर्तमा-
न्किम्य पुरस्त्वय देवहन्विप्रसमवाज्ज पालनातिरिच्यत आह—तस्य ह ज्ञेय । ‘तस्य’ यथोक्तप्रकारेण ब्रह्मा-
त्मज्ञानवतो देवाश्च न महावीर्या देवा अपि—‘अभून्ती’ सर्वात्मकत्वं गवस्याभवनात् ‘नेशते’ ‘ह’ किल
न पराणां । किमुनान्ये ? ब्रह्मविद्याफलप्राप्ती विप्रकरणे देवादय ईराः इति का शक्येत्यर्थः । तत्र हेतुः ।
‘हि’ याम्बुत्तन्विन्’ एषां देव- ३ ग’ शास्त्रप्रकाशितवदभक्त्यः ‘भवति’ । एव सोपपत्तिरु-
चिदमनुच्यते न प्रीति जविद्यासूत्रमह—अथ याऽऽध्यामिति । ‘अथ’ उपपत्तिकविद्यासूत्रकथनानन्तरं ‘व’
एतद्देव- ३ ग’ स्वामिति कर्तृवमहोक्तव्यं अन्यामा मनो व्यतिरिक्तं देवता’ अन्योऽनुमानार्थदेवतायाः
पकारादसि अन्योऽतो मत्त उपासनीयो देव- इत्येव भेददृष्ट्योपात्तिं सुनिमस्कारवागवन्पुराहारप्रतिषेधान-

(वृत्रं) वृत्रं वाऽइदमग्रऽआसीत् । (द्वे) एकमेव तदेकं सन्न व्यभवत्-
 तच्छ्रेयोरूपमत्यमृजत क्षत्रं यान्येतानि देव्याः क्षत्राणीन्द्रो वुरुणः सोमो
 रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युर्ग्रीशानऽइति तस्मात्क्षत्रात्परव्रास्ति तस्मा-
 द्ब्राह्मणः क्षत्रियमधस्तादुपास्ते राजसूये क्षत्र्यऽएव तद्यज्ञो दधाति सैषा
 क्षत्रस्य योनिर्ध्वंश्चक्षुः तस्माद्यद्यपि राजा परमतां गच्छति च्छ्रेयान्ततुऽ
 उपनिश्रयति स्वां योनिं यऽउऽएनथं हिनुस्ति स्वाथं स योनिमृच्छति
 स पापीयान्भवति यथा श्रेयाथं स थं हिथंसित्वा ॥ २३ ॥

ब्रह्म वा इदमग्र आसीदेकमेव । तदेकं सन्न व्यभवत् । तत् श्रेयोरूपमत्यमृजत क्षत्रम् । यान्येतानि
 देवना क्षत्राणि । इन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युर्ग्रीशान इति । तस्मात् क्षत्रात्परं
 नास्ति । तस्मात् ब्राह्मणः क्षत्रियमधस्तादुपास्ते राजसूये । क्षत्र एव तद्यज्ञो दधाति । सैषा क्षत्रस्य
 योनिः । यत् ब्रह्म । तस्माद्यद्यपि राजा परमतां गच्छति । ब्रह्मैवान्त उपनिश्रयति स्वां योनिम् ।
 य उ एनं हिनुस्ति । स्वा स योनिमृच्छति । स पापीयान् भवति यथा श्रेयांसं हिंसित्वा ॥ २३ ॥

ध्वानादिना, ' स ' उपासीत्. ' न वेद ' उपाम्योयामकरोस्ताव न विजानाति । न केवल एवभूतोपमकः
 अविद्यादोषवानेव-किं तां पशुमदृशोऽपि भवती पाह-यथा पशुनिनि । ' यथा ' पशुर्वाधादिः दोहनवाह-
 नाद्युपकारिण्यनु-एते एवमेव मोऽविद्यात् ' देवाना ' मय्ये एकैकस्यापि देवस्य पशुवदनेकैक्यकरिण्यपमोस्यो
 भवति । लोकसोममनुष्यदसी कयोः विशेष वक्तु श्रुति स्वर्गवाह-यथा ह वा इति । ' यथा ह वै '
 लोकं ' बहव ' पशुवाद्यय ' पशव ' मनुष्यमात्मनोऽभिज्ञातार स्वामिन् दोहनवाहनादिना ' भुञ्ज्यु '
 पालयन्तु । ' एव ' बहुपशुम्यातीयोऽयदूर्मा पुंस्य. ' एकैकः ' एव ' देवान् ' इन्द्रादीन् मृत्विनममृतादि-
 क्रियया ' भुनक्ति ' पात्रवति । देवपशुमृत्विजोर्दानान्युपलक्षणात् । अत एव मनुष्याणां पशुभावात्
 व्युत्थान देवा दिवनीत्याह-एकस्मिन्नेवेति । यथा लोकं बहुपशुमतोऽपि एवस्मिन्नपि ' पशौ ' व्याप्तादिना
 आर्दावमाने ' अपक्षिप्राणे ' अद्रिय भवति ' ' किमु बहु ' तथा बहु बहु पशुम्यातीये एकैकस्मिन्पुत्रे
 पशुभावात् व्युत्तिष्ठति देवानामद्रिय भवतीति किमु वक्तव्यम् । अत एवाविद्यात्वात् पशुभावात् व्युत्थान-
 तायेन न-वज्ञानमपि देवा दिवनीत्याह-तस्मादेवामिति । यस्मान् मनुष्याणां पशुभावात् व्युत्थान देवानामद्रियं
 ' तस्मान् ' कारणान् यदंतस्मान्मनव ' मनुष्या. ' कथंचन विपुर्वजानीयुः । तदेषां देवाना न द्रिय
 नेष्टमिथर्थ ॥ २२ ॥

“ अथेयमग्रमथम् ” (ब्रा. १ क. ११) इत्यत्रानुपाह-देवनात्मनं प्रकृत्यामेव मृष्टिन्का । नेन्द्रादी-
 नाम् । अत्र तु-अविद्या मनुष्य तथा वृष्टिण्यन्ते-ब्रह्म वा इदमग्रऽ आसीदेकमेव इत्यादिना । अविद्यात्
 वै कर्मणि रेधा देवाना मोघ इति-“ अथोऽमय वाऽआमा ” (ब्रा. १ क. २९) इत्यादिना विशेषतो
 दर्शयितु “ आमेदेमग्रऽ आसीत् ” (ब्रा. १ क. १) इत्यत्र यदात्मदन्देनोक्तं सृष्टं ब्रह्म तदपि
 सृष्टं-अविद्यात्वात् ब्राह्मणव-रतिमानवन् अमिन् वाक्ये ब्रह्मदन्देनाभिधीयते । ' वै ' निधिर्न ' अवे '

सु नैव व्यभवत् । (तस) स विवृशममृजत ग्रान्येतानि देवजातानि
गणशऽआख्यायन्ते व्युमवां रुद्राऽआदित्या विवृशं देवु मरुतऽडुति ॥२४॥

स नैव व्यभवत् । स विवृशममृजत । ग्रान्येतानि देवजातानि गणश आख्यायन्ते । वगवो रुद्रा
आदित्या विश्वे देवा मरुत इति ॥ २४ ॥

क्षत्रादिमार्गं पूर्व— ' इड ' क्षत्रादिभेदज्ञान प्रक्षेपकमभिज्ञानार्थम्, नार्थान् क्षत्रादिभेद । ' तन् ' गण-
जात्यभिमानि अस्या मरु इत्येव ' एक ' कवचं यस्यादिति क्षत्रादिभेदस्य मरु- ' त व्यभवत् ' त विभूतवत् ।
कवचं जालमार्गैः स्पर्शः) ' तन् ' प्रथमं क्षत्रं अभिज्ञेयते । कवचं इति मरुतो वायुगणानि निष्किलकमरुत-
विभूते ' श्रेयोत्प ' प्रशम्भन्त । य प्रवृत्तं यतिशयं मरुतम् । किं तन् इत् मरुतवत् ? ' क्षत्र ' इति
क्षत्रिजातिम् । तदेव क्षत्रं यत्किमेतद् प्रदशयति । अन्वयानि ' प्रथमं ' देवजा इत्यु ' क्षत्राणांति '
जात्यादयोक्त्या बहुवचनमपगतम् । यत्किञ्चिद् वादा भेदोऽवधिं बहुवचनम् । इति पुनन्वयार्थोक्त्या वा
मिात्ता एव विदेषतो निरूपयन्ते—इन्द्रो बहुषः सोम इत्यादिना । ' इन्द्र ' देवाना राजा । ' वरुण ' यादमात् ।
' सोम ' ब्राह्मणानाम् । ' इन्द्र ' पशूनाम् । ' वरुण ' विदुषादीनाम् । ' सोम ' यज्ञान् विदुषाम् ।
' वरुण ' यमदूतो रोमादीनाम् । ' इगान ' इश्वरो भामा राजा । इत्येवमादीनि देवेषु क्षत्राणि । तदनु इमादि-
क्षत्रदेवताऽभिष्टितानि मनुष्यजातानि सोमसंपर्कजातानि पुरुष प्रथुतीति मृशान्यत्र द्रष्टव्यानि । तस्य एव हि देव-
क्षत्रमार्गं प्रथमं । यस्मात् इदं वायुगणस्योऽपनिशयेन क्षत्रमप्युत्पन्नकारणात् क्षत्राणामुत्पत्तिं नास्ति ।
क्षत्रस्य निवृत्तत्वं कर्षे देवकारणात्—तस्माद्ब्राह्मण इति । यस्मान् क्षत्रं ब्राह्मणवत्तरपि निवृत्तं । तस्मान्
' ब्राह्मण ' क्षत्रियस्य कारणभूतोऽपि ' जगन्मनु ' व्यवस्थितं मरु ' राजमूत ' यत्र उपस्थितं क्षत्रियमुपाप्ते ।
ब्राह्मणस्यैव कारणभूतोऽपि ' जगन्मनु ' व्यवस्थितं मरु ' राजमूत ' यत्र उपस्थितं क्षत्रियमुपाप्ते ।
ब्राह्मणस्यैव कारणभूतोऽपि ' जगन्मनु ' व्यवस्थितं मरु ' राजमूत ' यत्र उपस्थितं क्षत्रियमुपाप्ते ।
आसन्त्या स्थितेन राजा—' स ब्रह्मणियेव प्रथममावयत् '—इत्यादिना आप्रितं कश्चित् " राजेभ्य ब्रह्मणो-
र्त्विजि प्रयाह "—(श. १. ५ । ८ । १ । इति । यन् तदेतदभिधीयते—क्षत्र एव तद्यज्ञोऽर्थात्ति ।
तन्नेव क्षत्रे स्वरूपं यथा समर्पयती ब्राह्मण्यप्युत्पन्नं स्यात् इत्यत आह—सर्पेति । ' यन् तत्र ' ब्राह्मणानि —
' सैषा ' ' अत्रत्य योनि ' इति प्रतिकारणम् । अत उच्यते एव त्रायं ' तस्मान् यत्पि राजा ' राजमूत-
निषेकस्तत्र ' एतन्ना ' राजमूतनिषेकमुपगतमत्र ' तच्छ्रुति ' प्राप्नोति तथापि ' अतत ' अत कर्ममत्तौ
' ब्रह्म ' ब्राह्मणजातिमेव ' स्या योनि ' पुरोहित उपनिश्रयमाश्रयति । पुर एत दगतीति पुरोहित इति
व्युत्पत्तेः । ' य इ ' ' य ' पुन ब्रह्मणिमानात् प्रमादात् । एत ' स्वयोनियुत ब्राह्मण ' जितम् ' निषेधोक्तं
पश्यति । ' स ' स्वामात्मिासमेत ' योनि कश्चित् स्व प्रसन्नं चिन्तयति किञ्चनपि । स एतस्मै-
कृत्वा ' पापिभान् ' पापतर ' भवति ' पूर्वमपि क्षत्रियं नृगणत्वात् एव आसन्नमवहिमसा तु सुता पाप
इति तत्रवर्धस्य इत्यमुत् प्रक्षेपः सायक । यथा लोके ' श्रयान ' प्रशम्भन्त ' इति वा ' वरुण्य पापतरो
भवति तद्वदित्यर्थः ॥ २३ ॥

कर्मण्युत्पत्त्यर्थोक्त्यायं वैश्वस्युत्पत्तिरह—सर्पेति । ' स ' ब्राह्मणानिमानौ अत्रिपुत्रः । क्षत्रमार्गान् पूर्वनिवृ-
त्तमर्थे मरुयो ' नैव व्यभवत् ' वित्तोपासनेतिपुराणम् । तदर्थं ' स ' ब्राह्मणानिमानौ

सु नैव व्यभवत् । (तत्) स शीघ्रम्बुर्णमसृजत पूषणमियम्बु पूषेयथुं
हीदथुं सुर्वम्पुष्यति यदिदक्ञ्च ॥ २५ ॥

सु नैव व्यभवत् । (तत्) तच्छ्रेयोरूपमुत्पसृजत धर्मन्तुदेतत्सत्त्वस्य
क्षत्रं बद्धर्मस्तुस्माद्धर्मात्पुरात्प्रयोऽनुवलीयान्वलीयाथुंसमाशुंसते
धुर्मण सुधा शुद्धैव यो वै स धुर्मः सत्यम्बै तत्तुस्मात्सत्यम्बुदन्तामाहुर्द्धर्म-
म्बदतीति धुर्मम्बा वुदन्तथुं सत्यम्बदतीत्येतद्भुवैतदुभयम्भवति ॥ २६ ॥

स नैव व्यभवत् । स शीघ्रं वर्णमसृजत पूषणम् । इयं वै पूषा । इयं हीदं सर्वं पुष्यति ।
यदिदं किञ्च ॥ २५ ॥

स नैव व्यभवत् । तत् श्रेयोरूपमुत्पसृजत धर्मम् । तदेतत् सत्त्वस्य सत्त्वम् । यदधर्मः । तस्मात्
द्धर्मात्परं नास्ति । अयो अवलीयान् वलीयांममाशुंमते धर्मण । यथा राह्वीरम् । यो वै स धर्मः ।
सत्यं वै तत् । तस्मान्तसत्यं वदन्तमाहुर्द्धर्मं वदतीति । धर्मं वा वदंतं सत्यं वदतीति । एतदुपेवैतदुभयं
भवति ॥ २६ ॥

पुनरसौ विद् । ' यान्येतानि देवजातानि '—ये एते देवजातिभेदा इत्यर्थः । देवजातानीति स्वार्थे निष्ठा । य
एते ' गणदाः ' गणं गणं कृत्वा ' व्याख्यायन्ते ' कथ्यन्ते । गणप्राया हि विरा प्रोषेण संज्ञा हि विदोर्नाम्ने
समर्था । नैकैकशः । ' वनव. '—अष्टस्यो गणः ८ । एकादश ' रद्रा. ' ११ । शशदा ' आदित्याः ' १२ ।
दरा ' विश्वे देवा ' १० । विश्वया अदयानि सर्वे वा देवा । ' भव. ' सन्ततमदयताः सत गणा ७—४९ ॥ २४ ॥

परिवारकमृष्टिमह—स नैव व्यभवदिति । पूषन् परिवारकामावात् ' स शीघ्रं वर्णमसृजत ' । इह एव
शौद्र. । स्वार्थेऽणि वृद्धिः । क. पुनरसौ शीघ्रवर्णः सृष्ट । त देवशुद्रमाह—पूषणमिति । पुष्यतीति पूषा त
पूषणम् । क. पुनरसौ पूषेति विशेषतस्तद्विर्षयति—इयमिति । ' इय वै ' इयिषी ' पूषा ' । कथमित्येवार्था
एवमेव निर्वचनमाह—इयं हीति । ' इय ' इयिषी ' हि ' खड्ड ' इद सर्वं ' ' यदिदं किञ्च ' यत्किञ्चेदं प्राणि-
जातं ' तपुष्यति ' पुष्यातीत्यर्थः ॥ २५ ॥

क्षत्रमियवात् नित्यन्तुर्धर्मसंग्रह—स नैवेति । स पशुरो वर्णम् सृष्ट्वापि ' नैव व्यभवत् ' । तत्
सृष्टं ब्रह्म क्षत्रम्य एतद्वत् अनिर्लाभकया ' श्रेयोण्य ' धर्ममयमुजत अतिशयेन सृष्टवत् । ' तदेतन् '
सृष्टं श्रेयोण्य ' क्षत्रम्य एव ' क्षत्रस्यापि निरन्तु एतदुभयम् ' यदधर्मः ' यो धर्मश्चेतनमूतो देवामकः ' तस्मात् '
क्षत्रस्यापि निरन्तुवादमात् ' पर ' निरन्तुम् किञ्चिदस्ति ! ' अंगे हि निरन्त्ये सर्वे । तत्कथमित्यत्र आह—
अयो अवलीयानिति । ' अयो ' अवि ' अवलीयान् ' दुबन्तर. बलीयान्ममामनो बळवत्तमेति ' धर्मण '
बलेन जेदुमाशुमे कामने । एतानीति वावत् । तथैवेतादृशित्—यथा राह्वीरमिति । ' यथा ' लोके ' एता '
सर्ववत्त्वत्वेनानि सत्त्वमनः कुटुरिक—एव तस्यादम्य सर्ववत्त्वत्वात् सिद्धं सर्वानिरन्तुवत् । धर्मोऽहेह-
त्वेन निरन्तुवे मयात् अनिक्व हेवन्तामाह—यो वै स धर्म इति । ' यो वै स धर्मः ' शास्त्रार्थत्वेनदुर्द्धमपानः

तुदेतद्ब्रह्म क्षत्रम्बिद्ब्रह्मः । (स्तु) तुदग्निनेषु देवेषु ब्रह्माऽभवद्ब्राह्मणो मनुष्येषु क्षत्रियेण क्षत्रियो वैश्येन वैश्यः शूद्रेण शूद्रस्तस्माद्ग्रावेषु देवेषु लोकमिच्छन्ते ब्राह्मणे मनुष्येष्वेताभ्यां हि रूपभ्याम्ब्रह्माऽभवत् ॥ २७ ॥

तदेतत् ब्रह्म क्षत्रं विद् शूद्रः । तदग्निनेव देवेषु ब्रह्माऽभवत् ब्राह्मणः । मनुष्येषु क्षत्रियेण क्षत्रियः । वैश्येन वैश्यः । शूद्रेण शूद्रः । तस्माद्ग्रावेषु देवेषु लोकमिच्छन्ते । ब्राह्मणे मनुष्येषु एताभ्यां हि रूपभ्यां ब्रह्माऽभवत् ॥ २७ ॥

शास्त्रार्थत्वेन ज्ञायमानः तदप्रतिदं 'सत्यमेव' । अत्र यथोक्ते विवेके लोकप्रतिदि प्रमाणयति-तस्मात्सत्यामिति । यस्माद्दर्शनसत्ययोरेवेदः तस्मात् व्यवहारकाले 'सत्यं' यथाशास्त्रं 'वदन्तं' पुरुषं 'धर्मं' लोकानुष्ठेयत्वेन प्रतिदं लौकिकं स्यायं वदति इत्याहुः धर्मसत्यविवेकज्ञाः समीपरथाः । तथा पूर्वोक्तवदनपैरपीयेन धर्म लौकिकं व्यवहारं वदन्तं 'सत्यं वदन्ति' शास्त्रादनयेतं वदतीत्याहुः । उक्तमनेदमुपलहरति-एतद्वीति । 'हि' यस्मादेवं तस्मादेतदुभयं सम्यक्वाच्यं ज्ञायमानमनुष्ठीयमानं च एतद्धर्म एव भवति । तस्मान्त धर्मो ज्ञानानुष्ठानलक्षणः । शास्त्रज्ञानतश्च सर्वानेव विनियमयति । तस्मात् क्षत्रस्यापि क्षत्रमित्यर्थः ॥ २९ ॥

मनु-पुनरुक्तिर्न्येयैत्याशंकायां पूर्वत्र देवेषु दर्शितस्य वर्गविभागस्य मनुष्येषु योजनार्थं उक्तानुवादपूर्वकं देवसंगमुपसंहरति-तदेतद्ब्रह्मेति । ब्रह्म क्षत्रं विद् शूद्र इति । तदेतच्चतुर्वर्ण्यं सृष्टं सृष्टवर्णचतुष्टयनिविष्टमवतारविभागमभिधातुमारभते-तदग्निनेवेति । तदग्निरूपान्तं सष्टु 'ब्रह्म' 'अग्निनेव' नान्यदेवतानस्वरूपेण क्षत्रादिविकारप्राप्तिमन्तरेण केवलमग्निरूपेणैव 'देवेषु ब्रह्म' ब्राह्मणजातिरुत्पन्नम् । तदेवाग्निरुपायन सष्टु ब्रह्म तेनेव रूपेण 'मनुष्येषु ब्राह्मणः' ब्राह्मणजातिरभवत् इत्यनुभव्यते । एतरेषु वर्णेषु तु अग्निराह्वगल्भुषण विहारोत्तरं प्राप्य सष्टु ब्रह्मभवदिति दर्शयति-क्षत्रियेण क्षत्रिय इत्यादिना । 'क्षत्रियेण' इंद्रादिदेवक्षत्रियेण नियत्रिमौऽनुगृह्यैतश्च 'क्षत्रियः' मनुष्यः क्षत्रियः सोमसुर्वेदस्य पुरुस्ववैश्वानरुप्रभृतिर्को देवमातृपञ्चमगल्भुषण रूपेण विष्ठात् सष्टुत्रक्षणः सकाराद्भवत् । तथा 'वैश्येन' वस्वादिदेववैश्येनाभिहितो 'वैश्यः' मनुष्यः भवत् । एवं 'शूद्रेण' देवशूद्रेण पूष्या अभिठित 'शूद्रः' मनुष्यः शूद्रोऽभवदित्यर्थः । यस्मात् क्षत्रादिषु विकारायन सष्टु ब्रह्म अग्नौ ब्राह्मणे एव चाविष्टम् 'तस्मादेवेषु' देवानां मध्ये 'ब्रह्मकेव' अग्निवद कर्म कृत्वैव 'लोक' कर्मकठं-इच्छन्ते' प्रार्थयन्ते । कर्मफलदानार्थमेव हि तद्वत् कर्माभिरुत्पन्नेनाग्निरूपेण व्यवस्थितं तस्मात्तस्मिन्कर्मा कर्म कृत्वा तत्फलं प्रार्थयते इत्युपपन्नम् । मनुष्याणां मध्ये कर्मणि मनुष्यमनस्य कर्मफलमप्रापेक्षया अन्यत्वादिनिमित्तक्रियार्थं भ्रामनेणापि 'ब्राह्मणे' ब्राह्मणजानो ब्रह्मस्यप्रयुक्तजन्मादिकर्ममात्रेण लोकनिष्ठते इति सबध्यते । कथमग्निराह्वगल्भुषणं कर्मफलमिच्छति इत्यत्र हेतुमाह-एताभ्यां हीति । 'हि' यस्मात्-यत् सष्टु ब्रह्म तत् 'एताभ्यां' अग्निराह्वगल्भुषणभ्यां 'रूपभ्यां' साक्षात् रूपवदभवत् ॥ २७ ॥

(इ) अथ यो ह वाऽअस्माल्लोकात्स्वं लोकमुदृष्ट्वा प्रैति । सुऽएनमु-
विदितो न भुनक्ति यथा वेदो वाऽनभूक्तोऽन्यद्वा कर्माकृतं यदु ह वाऽ
अप्युनेवम्विन्महत्पुण्यदकुर्म करोति तद्वास्यान्ततः क्षीयतऽएवात्मान-
मेव लोकमुपासीत स सुऽआत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कुर्म क्षीयते-
ऽस्माद्धयेवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते ॥ २८ ॥

(तेऽथो) अयोऽअयम्व्याऽआत्मा । सुर्वेषामभूतानां लोकः स यज्जु-
होति यद्यजते तेन देवानां लोकोऽय यदनुब्रूते तेनुऽऋषीणामय यत्प्रजा-

अय यो ह वा अस्माल्लोकात्स्वलोकमुदृष्ट्वा प्रैति । स एनमविदितो न भुनक्ति । यथा वेदो
वा अनभूक्तः । अन्यद्वा कर्माकृतम् । यदु ह वा अपि । अनेवंशित् महत् पुण्यं कर्म करोति ।
तद्वास्यान्ततः क्षीयत एव । आत्मानमेव लोकमुपासीत । स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते । न हास्य
कर्म क्षीयते । अस्माद्धयेवात्मनो यद्यत्कामयते । तत्तत्सृजते ॥ २८ ॥

अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः । स यज्जुहोति । यद्यजते । तेन देवानां लोकः ।
अय यदनुब्रूते । तेन ऋषीणाम् । अय यत्प्रजामिच्छते । यत्प्रिनुभ्यो निपुणाति । तेन विपुणाम् ।

केचिन् अस्यादिसाव्यकर्मणा मोक्षमच्छन्ति, तात्पर्याह—अय यो ह वा इति । अयस्यन्दः पूर्वप्रश्न-
व्याख्यार्थः । ' यो ह वे ' ' य ' कश्चिन् ' स्व लोक ' परमात्मार्थं " अहं ब्रह्ममि " इति ' अदृष्ट्वा '
अस्माल्लोका नास्तारिकान् निग्दग्दहगलक्षणात् ' प्रैति ' वियते । तमेन ' स. ' स्वो लोकः परमात्मा ' अवि-
दित ' अविद्या व्यवहितं सन् शोकमोहव्यादिदोषावनयनेन ' न भुनक्ति ' न पालयति । अत्र दृष्टांतमह-
यथा वेद इति । ' यथा ' लोके ' वेद ' ' अनभूक्त ' अनधीनः कर्मायवबोधकत्वेन न भुनक्ति ' अन्यद्वा '
कृप्यादि कर्म ' अहृत ' स्वामना अनभिव्यजित आभीषकप्रदानेन न भुनक्ति । तद्वदत्मा स्वो लोकः
स्वनेव निपातस्वरूपेणानभिव्यजितोऽविद्यादिग्रहणेन न भुनक्तयेव । तथापि अधमेवदरेहृत. कर्मणोऽनु-
दान्त्वोद्देशो मविष्यतमित्यत आह—यदु ह वा अर्षीति । ' उ ' पुनः ' ह ' किल ' वे ' निश्चितं समात्मगुणे
य. कश्चिन्महामाऽपि ' अनेवंशित् ' ययोनेन विगतनेन एव लोकमविदितान् यन् महद्दह अधमेवादि ' पुण्यं कर्म '
ग्रहष्टरत्वेनैतरेण ' करोति ' । अनेनैवावश्यं मम मविष्यतीति सत्कर्म अस्याविदुषः ' ह ' निश्चितं
' अथन ' फलयोग्यत्वात्माने ' क्षीयत एव ' कृतकत्वात् स्वप्नविभूतिवत् । तस्मादात्मानमेव ' लोक '—
प्रयत्नैकत्वव्यवस्था ' उपामीति । अशेषानामदृष्टिपरिहारेण निरंतरमनुभूयते । तत्रफलमाह—स य आत्मा-
नमेवेति । ' स य. ' कश्चिन् उत्तमत्या ' आत्मानमेव ' लोक ' उपास्ते । अस्यापासकस्य ' ह ' निश्चित
' कर्म न क्षीयते ' कर्माभावश्चैव । किंच स आभोपानको यद्यदिष्टं ' कामयते '—' तत्तत् ' ' अस्मात् इति एव '
अप्यनेन सत्परान्त्वनेन न साधनीयस्मेश्चेन इत्यर्थः ॥ २८ ॥

अत्राविदितान् ब्रह्मज्ञानादिभिमानी कर्मणो निवन्धमानो देवादि कर्मकर्तव्यतया पशुवन्तरव इत्युक्तम् । कानि
पुनश्चापि कर्माणि यत्कर्तव्यतया परत्रो मवन्ति । के वा ते देवाद्यः येषां कर्मणिः पशुवदुपकरोतीति । तदुभयं

मिच्छते अत्पितृभ्यो निपृणाति तेन पितृणामुष यन्मनुष्यान्वासुयते युदेभ्यो-
ऽज्ञानन्ददाति तेन मनुष्याणामुष यत्पशुभ्यस्तृणोदकुम्बिन्दति तेन पशूनां
युदस्य गृहेषु श्रापदा व्युत्थात्स्या पिपीलिकाभ्य उपजीवन्ति तेन तेषां
लोको युया ह वै स्वाय लोकापारिष्टिमिच्छेदेषु हेवमिदे सर्वदा
सर्वाणि भूतान्पारिष्टिमिच्छन्ति तद्वाऽएतद्विदितमीमांसितम् ॥ २९ ॥

अयं यन्मनुष्यान् वामयते । युदेभ्योऽज्ञानं ददाति । तेन मनुष्याणाम् । अयं यत्पशुभ्यस्तृणो-
दकं विंदति । तेन पशूनाम् । युदस्य गृहेषु श्रापदा वपाति आ पिपीलिकाभ्य उपजीवन्ति । तेन
तेषां लोकः । यथा ह वै स्वाय लोकापारिष्टिमिच्छेत् । एवं हेवमिदे सर्वदा सर्वाणि भूतान्पारिष्टि-
मिच्छन्ति । तद्वा एतद्विदितं मीमांसितम् ॥ २९ ॥

प्रश्नपति-अयो अयं वा आत्मेति । 'अयो' इति अयं वाक्योऽन्यात्तार्थः । 'अयं'-यः प्रकृतौ
गृही कर्मान्वितोऽविद्वान् शरतेन्द्रियमयातविशिष्टः पिण्ड आमेत्युच्यते । अयं वै 'सर्वेषां' देवादीनां
पिपीलिकाभ्यानां 'भूतानां' प्राणिनां 'लोक' मोक्ष आमेत्यर्थः । सर्वेषां वर्गाभ्यादिविहितैः कर्मभिः
उपकारित्वान् । कैः पुनः कर्मविशेषैश्चकुर्वन् केषां भूतविशेषाणां लोक इत्याह-स यज्जुहोतीति । 'सः'
गृही 'यज्जुहोति' 'यज्जते' शर्गा देवतामुदित्य इत्यपरिव्यागः । स एवाऽज्ञानेवनादिको होमः । 'तेन'
होमयागलक्षणेन कर्मणा अवश्यकर्तव्यत्वेन प्रतिबद्धं सन् पशुवपरतत्रो देवानामिन्द्रादीनां 'लोकः' मोक्षः ।
अपारि- 'यदनुभूते' -स्वाप्यायमर्धमेऽग्रह- 'तेन ऋषीणां' लोकः । लोक इति प्रत्येक संवत्सरे । 'अयं
यत्प्रजामिच्छते' -प्रजार्थमुद्यमं करोति । इच्छा चोपपत्तुपलक्षणार्था । प्रजामुत्पादयन्तित्यर्थः । 'यत्पितृभ्यो
निपृणाति' पिण्डेदकादि प्रवच्छति तेनोभयविधकर्मणा अवश्यकर्तव्यत्वेन 'पितृणां' मोक्षत्वेन परतत्र ।
'अयं यन्मनुष्यान्'-गृहे भूम्युदकादिदानेन 'वामयते' । यत्र 'एभ्यः' वसद्भ्योऽर्थिभ्यो वा 'हरान'
मोजनं 'ददाति' । तेनोभयविधकर्मणा 'मनुष्याणाम्' । 'अयं यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति' लंभयति
'तेन पराणाम्' । 'युदस्य' कर्मणः 'गृहेषु' 'आ पिपीलिकाभ्यः' पिपीलिकाभिः सह 'श्रापदाः'
मार्जारादयः 'वपाति' पक्षिणश्च कणवन्निभान्प्रभालनादिकं 'उपजीवन्ति' । 'तेन तेषां लोकः'
उपभोगः । एवमुपकारेण देवादयोऽप्युपकुर्वन्तीत्याह-यथा ह वा इति । 'यथा ह वै' लोके 'स्वाय
लोकाय' स्वस्य देहाय 'अरिष्टि' अविनाश 'इच्छेत्' पोषणरक्षणगादिभिः सर्वतः परिपालयेत् । 'एव
ह' एवमेव 'एवमिदे' सर्वभूतभोगोऽह अनेन प्रकारेण मया अवदानमृगिवत् प्रतिकर्तव्य इत्येवमात्मानं
परिकल्पितवन्तं 'सर्वाणि भूतानि' देवादीनि यथोजानि 'अरिष्टि' अविनाशमिच्छन्ति सर्वतः सरभन्ति
कुटुम्बिनः पद्मनिव । ननु-तथापि नास्य होमादेवः परकृतव्यवस्थामिदं आह-तद्वा एतदिति । 'तदे एतन्'
तदेतदेव यथोक्तानां कर्मणां ऋगवदवश्यकर्तव्यत्वम् " भूतपशु मनुष्यश्च पितृपशु देवपशु ब्रह्मपशुः "
(श. प. ११ । ७ । २ । १ ।) इति पंचमहापशुऋतुने 'विदितं' विदितम् । ननु-श्रुतमपि अविचारितं
नानुभूयमित्यत आह-मीमांसितमिति । " ऋण ह वै जायते योऽग्निं स जायमान एव देवेभ्य ऋषिभ्यः
पितृभ्यो मनुष्येभ्यः " (श. प. ११ । ७ । २ । १ ।) इत्यादिना अर्थवादेन एतदवश्यकर्तव्यत्वं अवदान-
प्रकरणे विचारितमित्यर्थः ॥ २९ ॥

(मु) आत्मैवेदमग्रऽभासीत् । (डे) एकऽएव सोऽकामयत जाया मे स्यादथ पुत्रायेयाय वित्तुम्मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेत्येतावान्ने कामो नेच्छेन्नतो भूयो विन्देत्तस्मादप्येतद्द्वैकाक्षी कामयते जाया मे स्यादथ पुत्रायेयाय वित्तुम्मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेति स एवदुप्येतेषामेकैकं प्राप्नोत्यकृत्स्नऽएव तावन्मन्यते तस्यो कृत्स्नुता ॥ ३० ॥

आत्मैवेदमग्रऽभासीदेक एव । सोऽकामयत । जाया मे स्यात् । अथ प्रजायेय । अथ वित्तं मे स्यात् । अथ कर्म कुर्वीयेति । एतावान्ने कामः । नेच्छेन्नतो भूयो विन्देत् । तस्मादप्येतावै एकाक्षी कामयते । जाया मे स्यात् । अथ प्रजायेय । अथ वित्तं मे स्यात् । अथ कर्म कुर्वीयेति । स एवदुप्येतेषामेकैकं नामोति । अकृत्स्न एव तावन्मन्यते । तस्य उ कृत्स्नुता ॥ ३० ॥

ननु-येन प्रयुक्तो मनुष्यो महस्त इवावशः स्वात्मलोकवर्हिर्मुखीभूतो दुःखात्मके कर्मण्येव प्रवर्तत इति स कः प्रवर्तक इत्यपेक्षया काम एव इति निर्गमार्थमाह-आत्मैवेदमग्रऽभासीदिति । अत्रह्रस्वन्देन स्वाभाविक्या अविषया युक्तः कार्यकारणसंबन्धतद्भगो ब्रह्मकार्यभिवीशते । तथा चाप्ये दारसंबन्धप्राक् इदं प्रतिबंधं जायादिभेदरूपं ब्रह्मकार्यमा 'एक एवासीत्' । नारीभूषणमूलात् । 'मः' ब्रह्मकार्यमा स्वानाविक्या अविद्या-वत्स्वया वासितः 'अकामयत' कामितवान् । कपमित्यत आह-जाया मे स्यादिति । 'जाया' कर्म-भिरात्वेन मूला 'मे' मन कर्तुः 'स्यात्' तत्रा विना अहमनविहृत एव कर्मणि । अतः कर्मभिरात्वेन जाया मे मवेत् । 'अथ' पुत्रसाधनमूलायासंपत्त्यन्तरं 'प्रजायेय' प्रजास्तेनाहमेवोपदेय । 'अथ' कर्मलक्षणसाधनमूला गमादिलक्षणं 'वित्तं मे' मन 'स्यात्' । 'अथ' पुत्रावादिद्विगुणमानुषवित्तसंपत्त्यन्तरं निरवनेनितिक्रमाभ्यास्यं त्रिविधमिति कर्माह 'कुर्वीये' । 'एतावन्ने' प्रतिदजायापुत्रवित्तकर्माण्येव हि 'कामः' कामवित्तयो विषयः । यद्यपि फलेषणाऽप्यस्ति तथाप्येव साधनैश्चैव मनुष्यलोकेनित्तलोकदेवलोके-रूपपक्षविषयादपि भवति । साधनैऽपि कामानालानत्यान् कर्मवशादणमित्यत आह-नेच्छेन्न मेति । यस्मादिच्छ-धनेच्छन्ति 'अतः' तत्कालं तत्साधनतद्भगान् 'भूयो' अधिकतरं न विन्देत् लभेत् । अतोऽवधारणं युक्तम् । तथा च एवमविदुषः एषणाप्रारणार्थः काम एव कर्ममार्गप्रवृत्तिहेतुः इति निश्चितेऽप्ये आधुनिकमपि कामपूर्वक-प्रवृत्तिं प्रमाणयति-तस्मादप्येतेर्द्वैति । यस्मादेवमविदुषः प्रजायेयेष " स मे नैव रेने " ----- " स द्वितीयमैच्छन् " (श. प. १४ । ४ । २ । ३) इत्यादिना कपारिविषयेष्वा आनीत्-तस्मादप्ये-तेर्हि ' एतन्मिति काडे स्वानाविक्या अविषया युक्तः प्राक् दारकियातः 'एकाक्षी' सन् 'कामयते' " जाया मे स्यादथ प्रजायेयाय वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीये " - इति । उक्तार्थं वाक्यम् । 'सः' एव काम-पमानः संसृष्टपथं जायादिन् 'जायेयेष्यं' यद्योक्त्यां जायादीनां मन्ये एकैकमपि ' न प्राप्नोति ' तावद-हृच्छोऽसंगुणैः अहमिनेवमानानं 'मन्यते' । पारिधिष्वात्कामान्ने एतान् यदा संसादयति तदा 'तस्य हृच्छता' । यदा तु हृच्छत्यं संसादयति न हृच्छति-तदा तस्य हृच्छत्वमसादनोत्पन्नम्-तस्यो कृत्स्नुतेति । 'उ' पुनः तस्याहृच्छत्वान्निमित्तः हृच्छतेवं भवति ॥ ३० ॥

मुनऽपुवास्यात्मा । व्याजाया प्राणः प्रजा चक्षुर्मानुषं चित्तञ्चक्षुषा हि
तुद्दिन्द्रति श्रोत्रन्दैव^१ श्रोत्रेण हि तुच्छृणोत्यात्मैवास्य कुर्मार्त्तुना हि कुर्म
करोति स एष प्राङ्को यज्ञः प्राङ्कः पशुः प्राङ्कः पुरुषः प्राङ्कमिदं^२ सर्वं
यदिदं किञ्च तदिदं^३ सर्वमामोति यदिदं किञ्च यऽएवमुद ॥ ३१ ॥

इति चतुर्दशकाण्डे तृतीयप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथम
प्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १४१ (३) ११२ ॥ (४) १-२ ॥

मन एवास्यात्मा । वाक् जाया । प्राणः प्रजा । चक्षुर्मानुषं चित्तम् । चक्षुषा हि तद्दिन्द्रति ।
श्रोत्रं दैवम् । श्रोत्रेण हि तत् शृणोति । आत्मैवास्य कर्म । आत्मना हि कर्म करोति । स एष
पांक्तो यज्ञः । पांक्तः पशुः । पांक्तः पुरुषः । पांक्तमिदं सर्वम् । यदिदं किञ्च । तदिदं सर्वमामोति ।
यदिदं किञ्च । य एवं वेद ॥ ३१ ॥

कथमित्यत आह-मन इति । अस्याऽऽत्माभिमानिनः । 'मन एव' आत्मेवात्मा । मनोऽनुवृत्ति हि रतरत्
सर्वं कार्यकारणजातमिति मनसः प्रधानत्वात् । यथा कुटुम्बपतिर्जायादीनामात्मा एव जायादिचतुष्टयस्य तद-
नुकारित्वात् । एवमिहापि 'मन एवात्मा' परिकल्प्यते कृच्छतापै । तथा 'वाक् जाया' वाचो मनोऽनुवृत्तित्व-
नामात्वात् । वागिति चोदनालक्षणशब्दव्यापारवती मनसा श्रोत्रद्वारेण गृह्णते अवधार्यते प्रयुज्यते च इति
मनसो जायेव वाक् । प्राणः प्रजेति । बद्धमनसाभ्यां जायापतित्पानीयान्धा प्रसूयते प्राणः कर्मार्थ इति 'प्राणः'
चक्षुर्दर्शनक्रियान्त- 'मानुष' मनुष्यसवधि 'चित्तम्' । कुलः । 'हि' यस्मात् 'चक्षुषा' तत्पठते गवादि-
लक्षणं मानुष वित्त- 'विन्दति' लभते । 'श्रोत्र' श्रवणक्रियावन्- 'दैवं' देवसंबधि 'चित्तम्' कुतः । 'हि'
यस्मात् 'तत्' दैव वित्त देवतादिबिषयविज्ञानलक्षणं 'श्रोत्रेण शृणोति' । विज्ञानस्य श्रोत्रार्थित्वान् श्रोत्र-
मेव तदिति । एवं साधनं संपादितवतोऽस्य अऽऽत्माभिमानिनः 'आत्मेव' शरीरमेव आत्मादिविस्तारि-
निर्गृह्य 'कर्म' । 'हि' यस्मात् 'आत्मना' शरीरेण 'कर्म करोति' । एवं कृत्स्ना सपत्न्या । तस्मात्
'स एष प्राङ्क्तः' एवमिनिर्गृह्यो दर्शनात्मकः 'यज्ञः' । कथं पुनरस्य पंचत्वमपत्तिमात्रेणैव यज्ञव इत्या-
शकायां ब्राह्मयज्ञस्यापि प्राङ्क्तत्वाद्-प्राङ्क्तः पशुरिति । 'पशु' पशुतायो यज्ञः 'प्राङ्क्तः' ।
'प्राङ्क्तः पुरुषः' । पुरुषमाप्यो यज्ञः प्राङ्क्त एव । पशुर्गवादिपशुवेऽप्यधिकृतत्वेन विशेषः पुरुषस्येति पृथगग्रह-
णम् । यथोक्तमनआदिपंचत्वयोगान् उभाभवि प्राङ्क्ती । किं बहुना पंचभूतात्मक ईरूपगर्भं जगदपि प्राङ्क्तमेवे-
त्याह-प्राङ्क्तमिदं सर्वमिति । 'इद सर्वं' कर्मफलताधनात्मक 'यदिदं किञ्च' यत्किंचिदिति तत्सर्वं
प्राङ्क्तमेव । एतत्संपादनफलमाह-सदिदं सर्वमिति । 'यः' एवमुक्तप्रकारेण प्राङ्क्त यज्ञम् आत्मानं 'वेद'
संपादयति-सः 'तदिदं' सर्वं जगत् आत्मन्वेन 'अमोति' सर्वकर्मफलं प्राप्नोतीति यावत् ॥ ३१ ॥

इति श्रीहृषीकेशात्रहमभवत्सूयपादशाष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिब्राजकाचार्यस्य
श्रीवासुदेवब्रह्मवगतः कृतौ माध्यन्दिनीयज्ञात्पथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोत्तिष्ठ-
बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायाम् आर्ये मधुकाण्डे प्रथमेऽध्याये द्वितीय-
ब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४१ (४) ११२ ॥

यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पिता । एकमस्य साधारणन्दे
 देवानभाजयत् ॥ त्रीण्यात्मनेऽकुरुत पशुभ्यऽएकमप्रायच्छत् । तस्मिन्सु-
 र्व्वम्भृतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न ॥ कस्मान्नानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि
 सर्वदा । यो वै ताम्रक्षितिम्बेद सोऽन्नमत्ति प्रतीकेन । सु देवानुपिगच्छति
 सऽऊर्जमुपजीवतीति श्लोकाः ॥ १ ॥

(०) यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पितेति । मेधया हि तपसा-

सप्तान्नब्राह्मणं वा संवर्गविद्याब्राह्मणम् ।

“ यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पिता । एकमस्य साधारणम्, द्वे देवान-
 भाजयत् ॥ त्रीण्यात्मनेऽकुरुत, पशुभ्य एकं प्रायच्छत् । तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम्,
 यच्च प्राणिति, यच्च न ॥ कस्मान्नानि न क्षीयन्ते, अद्यमानानि सर्वदा । यो वै
 ताम्रक्षितिं वेद, सोऽन्नमत्ति प्रतीकेन । स देवानुपिगच्छति, स ऊर्जमुपजीवति ॥ ”-
 इति श्लोकाः ॥ १ ॥

यत् सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पितेति । मेधया हि तपसाऽजनयत्पिता । एकमस्य

एवं कामप्रयुक्तेन गृहस्थेन अन्येन वा पाङ्क्तज्ञानकर्मम्यां वा केवलज्ञानेन वा अद्यमानत्वेन सृष्टस्य अन्न-
 भूतस्य जगत उपासनायै विभागेन ततया निरूपयितुं च सप्तान्नब्राह्मणं प्रवर्तते । तत्र संक्षेपतः सविनियोगान्न-
 प्रकाशकान् सूक्ष्मभूतान् मन्त्रान् उदाहरति-यत्सप्तान्नानीति । ‘पिता’ क्षेत्रज्ञो ज्ञानकर्मधिकारी
 ‘मेधया’ प्रज्ञया पाङ्क्तोपासनाया ‘तपसा’ जायादिसाधनायाऽङ्ककर्मणा ‘सप्तान्नानि’ ‘यत्’ प्रणिदं
 ‘अजनयत्’ । यदिनि पद अजनयदिति क्रियाविशेषणम् । अत्र ज्ञानकर्मणी एव हि मेधातपःशब्दाभ्याम् ।
 तयोः प्रकृतत्वात् । तन्मध्ये यत् क्षुब्धातिकर सर्वेष्वेते-तदेकमत्र ‘अस्य’ सर्वस्यानुवर्गस्य साधारणम् ।
 ‘द्वे’ अने वक्ष्यमाणे द्रुतप्रदृतास्वै हविःप्रक्षेपबलिहरणलक्षणे दर्शपूर्णमासास्वै वा ‘देवानभाजयत्’ देव-
 सात्कृतवान् । ‘त्रीणि’ मनोवाक्प्राणलक्षणाणि अन्नानि ‘आत्मने’ स्वार्पणेवाकुरुत । ‘एक’ पयोमृत-
 रूपमत्र ‘पशुभ्य’ चतुष्पाद्विषादात्मकेभ्यः ‘प्रायच्छत्’ दत्तवान् । पयसोऽङ्कने हेतुमाह-तस्मिन् सर्वमिति ।
 ‘यच्च प्राणिति’ प्राणनपेष्टां करोति । ‘यच्च न’ प्राणनपेष्टां न करोति ; तत्सर्वं तस्मिन्पयसि प्रतिष्ठितम्
 अग्निहोत्रादौ ह्यमानस्य पयसः सर्वजगत्कारणत्वात् । ‘तानि’ सर्वैः ‘सर्वदा’ ‘अद्यमानानि’ अन्नानि
 ‘कस्मान्न क्षीयन्ते’ इति प्रश्नरूपो मन्त्रः । तत्र पुरुषेणान्वरतमुत्पाद्यमानत्वात् अन्नधयो न भवति रयुत्त-
 मनिमेव अन्नाशयहेतुत्वेन पुरुषस्यादिति त्वगुणविज्ञाने फलमाह-यो वै तामिति । ‘यः’ ‘वै’ निश्चितं ताम-
 र्शितिं अन्नाशयकारणं ‘वेद’ । ‘सः प्रनभिन’ मुनेन मुख्यया वृत्त्या ‘अन्नमत्ति’ । ‘सः’ विज्ञाता
 ‘देवानुपिगच्छति’ देवत्वं प्राप्नोति । ‘सः’ ऊर्जममृतं चोपजीवति । अमृतमोक्ता भवतीति । ‘इति
 श्लोकाः’ मन्त्रा उत्तरार्पा इत्यर्थः ॥ १ ॥

एतेषां मन्त्राणां विरोधितार्पत्वेन प्रतीकपहगूर्वक तदर्थव्याख्यानाय ब्राह्मणं प्रवर्तते-यत्सप्तान्नानि मेधया

ऽजुनयत्पितृकमस्य साधारणमितीदमेवास्य तत्साधारणमन्नं बुद्धिदमद्यते
स बुऽएतदुपास्ते न सु पाप्मनो व्युवर्तते मिश्रं ह्येतत् ॥ २ ॥

(द्वे) द्वे देवानभाजयदिति । हुतुश्च पृहुतश्च तस्माद्देवेभ्यो जुहति च प्र
च जुहत्यथोऽआहुर्दृशंपूर्णमासाविति तस्मान्नेष्टियाजुकः स्यात् ॥ ३ ॥

साधारणमिति । इदमेवास्य तत्साधारणमन्नम् । यदिदमद्यते । स य एतदुपास्ते । न स
पाप्मनो व्यावर्तते । मिश्रं हि एतत् ॥ २ ॥

द्वे देवानभाजयदिति । इतं च प्रदुतं च । तस्माद्देवेभ्यो जुहति च प्र च जुहति । अथो आहुः ।
दृशंपूर्णमासाविति । तस्मान्नेष्टियाजुकः स्यात् ॥ ३ ॥

तपसाऽजुनयदिति । तत्र भागः ' मेधया तपसा च ' ' पिता ' पूर्वोक्तः । ' अजुनयदिति ' ' हि ' प्रसिद्धाव
पोतकेन हिशब्देन व्याख्यातः । प्रसिद्धं हि उक्तार्थयोर्भेदात्तपसोर्जाकारणावम् । उक्तसत्ताविविनियोजक
मन्त्रभाग प्रतीकार्थं व्याचष्टे—एकमस्य साधारणमिति । मन्त्रे ' अम्य ' भोक्तृसमुदायस्य ' तन् ' साधारण-
मन्न ' इदमेव ' । किं ! ' यद्विदे ' मयं प्राणिमिहहन्त्यहनि ' अद्यते ' भुज्यते । एतस्य सर्वसाधारण-
स्यात्मस्य असाधारणान्कुरंतो दोषं दर्शयति—त य एतदिति । ' म य ' कश्चित् एतन्साधारण सर्व-
प्राणभूत्स्थितिकर मुञ्जमानमन्नं ' उपास्ते ' तत्परो भवतीत्यर्थः । उपासनं हि नाम तत्परणम् । इष्ट हि लोके
" गुरुनुपास्ते, राजानमुपास्ते " इत्यादी । तस्मान् शरीरस्थित्यर्थोपयोगप्रधानो नादृष्टार्थकर्मप्रधान
इत्यर्थः । ' स. ' एवमूतः ' पाप्मनः ' अधर्मान्नि व्यावर्तते न विमुच्यते । तथा च मृत्तिः " नात्मार्यं
पावयेदन्न न क्षया घातयेत्परशरम् ॥ न चैकः स्वयमश्रित्यादिधिर्वजं न निर्वपन् " इति । " इष्टान् भोगान् हि
वो देवा दास्यन्ते यज्ञमाविताः । तैर्दत्तानप्रदाथिम्यो यो मुक्ते स्तन एव स " (म. गी. ३ । १२) इति ।
" अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्वं मुक्तेऽविचक्षणः । स भुजानो न जानाति श्वगृधैर्नैन्धिमात्मनः " (म. सू.
३ । १ । १५) इत्यादि । कुतः पुनः पाप्मनो न व्यावर्तते इत्याह—मिश्रं हीनि । ' हि ' यस्मादेतदन्न मिश्रं
सर्वप्राणिसाधारणम् ॥ २ ॥

द्वे देवानभाजयदिति मन्त्रयदम् । ' ये द्वे ' अन्ने सूक्ष्मा पिता देवानभाजयत् । के ते द्वे इत्याह—
' इत च ' इतमित्यग्नौ हवन ' प्रदुत च ' इत्या बलिहणम् । यस्मात् द्वे एते अन्ने इतप्रदुते
' पिता देवानभाजयत् ' । तस्मादेतदपि काले गृह्णिणः ' देवेभ्यो जुहति '—देवेभ्य इदमन्नमस्माभिर्हीणमानमिति
मन्वादाः जुहति । प्रदुहति च इत्या बलिहणं च कुर्वन् इत्यर्थः । एतस्य पूर्वपक्षे च सूचयितुं पशानर-
साह—अथो इति । ' अथो ' अपि अन्ये ' आहुः '—ये द्वे अन्ने पिता देवेभ्यः प्रचे न ते ' हुतप्रदुते ' ।
किं ताहि दर्शपूर्णमासा श्रोतयोरेव दर्शपूर्णमासयोर्देवान्नाव प्रसिद्धतरम् । यस्मान् द्वे देवानभाजयदिति देवार्थ-
मेते दर्शपूर्णमासास्ये अन्ने पिता प्रचे तस्मात्तयोर्देवार्थं बलिघाताय इष्टियाजुकः इष्टियजनर्त्तालो न स्यात्
न भवेत् । इष्टिशब्देन किल कल्प्या इष्टयः । ताच्छौत्ये प्रययस्यात्र प्रयोगान् । काम्येष्टियजनप्रधानो न
स्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥

(त्प) पशुभ्यऽप्रायच्छदिति । तत्पयः पयो ह्येवाग्ने मनुष्याश्च पशवश्चोपजीवन्ति तस्मात्कुमारुजातुर्पृतुम्वेवाग्ने प्रतिलेहयन्ति स्तन-
म्याऽनुषापयन्ति ॥ ४ ॥

(न्त्य) अथ व्वत्सुजातमाहुः । (३) अतृणादऽइति तस्मिन्सुर्वम्प्रति-
ष्ठितं युञ्च प्याणिति युञ्च नेति पयसि हीदर्थं सुर्वम्प्रतिष्ठितं युञ्च
प्याणिति युञ्च न ॥ ५ ॥

पशुभ्य एः प्रायच्छदिति । तत्पयः । पयो होवाग्ने मनुष्याश्च पशवश्चोपजीवन्ति । तस्मात्कुमारु
जातं घृतं वैवाग्ने प्रतिलेहयन्ति । स्तनं वाऽनुषापयन्ति ॥ ४ ॥

अथ वत्सं जातमाहुर्नृणाद इति । तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम्—यच्च प्राणिति यच्च नेति । पयसि
हीदं सर्वं प्रतिष्ठितम् । यच्च प्राणिति । यच्च न ॥ ५ ॥

पञ्चत्रयस्य मन्त्रपदमादाय तदर्थं कथयति—“ पशुभ्यः इति । ‘ पशुभ्यः ’ द्विपात्तुष्पाद्रपः यदेकमनं
पिता ‘ प्रायच्छदिनि ’ मन्त्रे उक्तं तदत्र ‘ पयः ’ । कुत एतदवगम्यते इत्यत्राह—पयो हीति । ‘ हि ’ यस्मात्
‘ अग्ने ’ प्रयनं ‘ मनुष्याः पशवश्च ’ ‘ पय एवोपजीवति ’ । यस्मात्तैर्वाग्नेन वर्तन्ते । यथा आदौ पित्रा विनि-
योगः कृतः । ‘ तस्मात् ’ इदानीं तना अपि त्रैवर्णिकाः—जातमुत्पन्नमात्रं ‘ कुमारं ’ बालं ‘ अग्ने ’ ‘ घृतं वैव ’
घृतमेव सुवर्णमुक्त्या अनामिक्या अंगुल्या ‘ प्रतिलेहयति ’ प्राशयति ‘ स्तनं वा ’ स्तनं च ‘ अनुषापयति ’
पश्चात्पययति । अत्रैवर्णिकानां तु पयासमयं स्तनमेवाग्ने उपपतीति बोद्धव्यम् ॥ ४ ॥

पशुना पशोऽन इत्यत्र लोकाप्रतिदि प्रमाणयति—अथ वत्सं जातमिति । द्विपात्तुष्पाद्रपः यदेकमनं
दान्द । ‘ जातं वत्समाहुः ’ कियत्प्रमाणो वत्सः इत्येव श्रुताः सतः ‘ अतृणादः ’ ‘ इत्याहुः ’ । तुगमचीति
तृणादः न तृणादोऽतृणादः नावापि तुगमति पयसैवावापि वर्तन इत्यर्थः । यच्चाग्ने जातकर्मादौ घृतमुपजीवन्ति
यश्च इतरे पय एव तत्सर्वमपि पय एव घृतस्यापि पयोविकारत्वात् । तस्मात्पुनः स्तनम यत् पञ्चनं चतुर्थत्वेन
न्यास्यापयते । अग्निहोत्रादि कर्म हि पयःसाधनाप्रयमिति पयसः साधनं वाविशेषात् पञ्चनं चतुर्थत्वेन न्यास्यात्
तस्मिन् ‘ सर्वं प्रतिष्ठितम् ’ । “ यच्च प्राणिति यच्च न ” इति मन्त्रभागः । तस्मिन्पञ्चने ‘ पयसि ’
‘ सर्वं ’ अथवाभिधीयते तद्विषयं कृत्स्नं जगत् ‘ प्रतिष्ठितम् ’ । ‘ यच्च प्राणिति ’ प्राणनवेष्टव्यं मनुष्य-
पश्वादि । ‘ यच्च न ’ यच्च न प्राणिति स्थावरं शीलादि । तच्च द्विशब्देनैव प्रपिदावपोतकेन न्यास्यात्तम् ।
अग्निहोत्रादिनिषिद्धिणामान्नं च जगत् कृत्स्नमिति “ ते काऽ एतेऽ आहुती इतेऽ उक्तामतस्तेऽ अंतरिक्षमा-
विशतः ” (श. प.) इत्यादयः श्रुतिवादाः क्रमेणाग्निहोत्राद्व्योर्गर्भाकारप्रसिद्धिं दर्शयन्ति । “ अग्नी
प्रास्ताऽऽइति सन्ध्यादित्यनुनिष्ठने । आदित्याजायते इष्टिर्दृष्टेत् ततः प्रजाः ” (म. सू. १ । ७९)
इत्यादयः श्रुतिवादाश्च । इति पयसः सर्वत्र जगदापीत्येव श्रुतिस्मृतिप्रविद्धम् ॥ ५ ॥

तद्यदिदमाहुः । सम्वत्सरं पयसा जुह्वदपुनर्मृत्युं जयतीति न तथा
विद्याद्यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमुपजयत्येवम्विद्वान्तसुर्व्वं हि
देवेभ्योऽन्नाद्यमप्रयच्छति कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्व्वदेति ॥६॥

पुरुषो वाऽअक्षितिः । स हीदमुन्नमुनः पुनर्जनयते यो वै तामक्षिति-
म्वेदेति पुरुषो वाऽअक्षितिः स हीदमुन्नन्धिया धिया जनयते कुर्मभिर्भ्य-
द्धेतन्न कुर्भ्यात्क्षीयत ह सोऽन्नमत्ति पृथीकेनेति मुखमृतीकम्भुलेनेत्ये-
तत्स देवानुपिगच्छति सऽऽर्जमुपजीवतीति प्रशशंसा ॥ ७ ॥

तद्यदिदमाहुः । संवत्सरं पयसा जुह्वदपुनर्मृत्युं जयतीति । न तथा विद्यात् । यदहरेव जुहोति ।
तदहः पुनर्मृत्युमुपजयति । एवं विद्वान् सर्व्व हि देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रयच्छति । कस्मात्तानि न
क्षीयन्ते अयमानानि सर्व्वदा इति ॥ ६ ॥

पुरुषो वा अक्षितिः । स हीदमन्नं पुनः पुनर्जनयते । यो वै तामक्षितिं वेदेति । पुरुषो वा
अक्षितिः । स हीदमन्नं धिया धिया जनयते कर्वाभिः । यद्धेतन्न कुर्वात् । क्षीयति ह । सोऽन्न-
मत्ति प्रवीकेनेति । मुखं प्रतीकम् । भुलेनेत्येतत् । स देवानुपिगच्छति । ऊर्जमुपजीवति ।
इति प्रशंसा ॥ ७ ॥

पयसि हीद सर्व्वं प्रतिष्ठितमिति विप्रित्तिदशनस्तुतये मनातर निदित्तुद्वावयति—तद्यदिदमिति । 'सवस्व'
वर्ष्वयन्त—'पयसा जुह्वन्' अग्निद्वेष कुर्वन् 'पुनः' 'मृत्यु' 'अपजयति' पुनर्मरणाय न जायते इति
यदिदं बाह्यत्वादा 'आहु' । 'तत्र तथा धियात्' नत्र तथा दृष्टव्यम् । मन्वसरेण किल षट्पुत्ररिचितानि
(३६०) आहुर्वीना समसानि विशानधे (७२०) ति यजुष्मतीरिष्टका अभिसपयमानाः सवस्वस्य वा-
ज्रोत्तराणि संवत्सरसि प्रदत्तानिमाशुवन्ति । एव क्त्वा 'सवस्व' जुह्वन् अपजयति पुनर्मृत्यु' इतः प्रेष
देवेषु संभूतः पुनर्न त्रियम इत्यर्थः । तर्हि कथं विद्यादित्यत आह—यदहरेवेति । यदुक्त—'पयसि हीद सर्व्वं
प्रतिष्ठित' पयसा इति परिणामात्प्रकृत्यात् सर्व्वस्य जगत् इति । 'एवं विद्वान्' सन् 'यदहरेव' यस्मिन्नेव
दिवसे 'जुहोति' आहुतिप्रक्षेप करोति । 'तदहः' तस्मिन्नेव दिवसे 'पुनर्मृत्युं' पुनर्मरण 'अपजयति' ।
सहन्मृत्वा शरीरेण विद्युव्यमान पुनर्मरणाय परिच्छिन्न शरीरं न मृद्धान्तर्यर्थः । न मन्वसराण्यात्समोक्षते ।
'एव विद्वान्' एकैवाहा जगदात्मन् प्रतिपद्यत इति भावः । तत्र हेतुमाह—सर्व्वं हीति । 'हि' यस्मात् 'सर्व्वं'
समत् 'देवेभ्यः' सर्व्वेभ्यः 'अन्नाद्य' अन्न च तत् आद्य पान्नाय सायंप्रातराहुतिप्रक्षेपेण 'प्रयच्छति'
ददाति । तस्माद्युक्तं सर्व्वमाहुतिमयमाप्तान् कृत्वा सर्व्वदेवानुरूपेण सर्व्वदेवैर्कात्मभाव गत्वा सर्व्वदेवमयो भूत्वा पुनर्न
त्रियत इति भावः । 'कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽयमानानि सर्व्वदा' इति मन्त्रेण यदा पित्रा अन्नानि सृष्ट्वा
समं पृथक् पृथक् भोक्तृभ्यः प्रत्तानि । तदाप्रश्नयेव सौमोक्तृभिः 'सर्व्वदा' नैरतयं 'अयमानानि'
कस्मात्पुनर्न क्षीयन्ते इति प्रश्ने कृते बाह्यमुत्तरमाह ॥ ६ ॥

पुरुषो वा इति । 'पुरुषो वै' योजनानां भोक्ता स एव 'अक्षितिः' अन्नाद्यवहेतुः । ननु—प्रयुज्य स्यवहेतुर्भोक्ता
रूपमस्याद्यप्ये हेतुत्वं इत्यत आह—स हीदमिति । 'हि' यत्नात्स पुरुषो भोक्ता इति 'इद' मुप्यमानं सतत्त्वं

त्रिण्यात्मनेऽकुरुतेति । मनो वाचं प्राणम् । तान्यात्मनेऽकुरुत । अन्यत्रमना अभूवम् ।
 नादर्शम् । अन्यत्रमना अभूवम् । नाश्रौपमिति । मनसा ह्येव पश्यति । मनसा शृणोति ॥ ८ ॥

कामः संकल्पः । (लपो) विचिकित्सा श्रद्धा अश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्षाभी-
 रित्येतत्सर्व्वम्मनऽएव तस्मादपि पृष्ठतःपृष्ठपृष्ठो मनसा विजानाति ॥ ९ ॥

त्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति । मनो वाचं प्राणम् । तान्यात्मनेऽकुरुत । अन्यत्रमना अभूवम् ।
 नादर्शम् । अन्यत्रमना अभूवम् । नाश्रौपमिति । मनसा ह्येव पश्यति । मनसा शृणोति ॥ ८ ॥

कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धा अश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्षाः भीः इत्येतत्सर्व्वं मन एव । तस्मादपि
 पृष्ठतः उपस्पृष्टो मनसा विजानाति ॥ ९ ॥

कार्यकारणलक्षणं क्रियाकलापात्मकमत्र ' पुनः पुन ' श्रुयोभूयः ' जनयते ' उत्पारयति । यथा पूर्व्वे रिता मेजया
 प्रज्ञया जायादिनवधेन च पानेन वर्मणा च अज्ञाना अष्टा मोक्षा दाससन् तथा येषो दत्तानि अज्ञानि तेषां
 तेषामज्ञाना मोक्षारोऽपि सत पितर एव मेजया तपया च तानि अज्ञानि यतो जनयति । तस्मात्पितरिब पुत्रवक्ष्य
 जनकत्वसमवात् भक्त्येव पुरुषोऽध्वये हेतुः । " यो वै तामशितिं वेदेति " मन्त्रमणे पुरुषो वै
 मोक्षं वाशिरिदशपहेनुरुष्यते । ' हि ' यस्मात्स पुत्रो भोक्ताऽपि ' इदमन्नं ' ससन्निव ' भिया भिया ' तत्तत्काल-
 माभिन्या तथा तथा प्रज्ञया ' कर्मभिश्च ' वाङ्मन कायचेष्टितैः ' जनयते ' । यद्वैतदिति । ' यत् ' यदि
 ' ह ' यदेतासामविभक्तमुक्त सत्प्रज्ञया कर्मभिश्च क्षणमात्रमपि ' न कुर्वात् ' न संपादयेत् । ताहि सात्त्वेन
 मुख्यमानवान् ' धीयेत ह ' विच्छिद्येत किञ्च यस्माद्यथैवाऽयं पुरुषो नैस्त्वर्षेणाज्ञानं मोक्षा यथाप्रज्ञं यथाकर्म
 चाल करोष्यति ततः सात्त्वेन कर्तृत्वापुरुषोऽक्षितिः । सत्प्रज्ञात् मुख्यमानवान्यपि अज्ञानि न क्षीयत इति भावः ।
 " सोऽन्नमसि प्रतीकेन " इति मन्त्रे ' प्रतीक ' मुखं मुख्यत्वं प्राधान्य इति प्राधान्येनावज्ञाना
 तित्तु-पुरुषस्याशितिं च यो वेद स ' मुखेन ' मुख्यत्वेन प्राधान्येनान्नमसि । नात्र प्रति गुणभूतः स मोक्षं
 मयति । न मोक्षतामपश्यते । " स देवानि गच्छति स ऊर्जमुपजीवति " इति मन्त्रे देवतामभाव प्रतिपद्यते
 " ऊर्जममृतं चोपजीवति " इति यदुक्तं सोपासनप्रशसा प्रशान्तिमात्रं नपूर्व्वोऽर्षोऽस्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं पाठक्रममुक्तं पार्थक्यवशात् सात्त्वंभूतमन्नचतुष्टयं व्याख्याय इदानीं पाठुत्स्य कर्मणः फलभूतमन्नस्य
 कार्यत्वात् विस्तीर्णविवक्षत्वात् पूर्व्वस्य एतेभ्यः शृणुगुह्यं तद्वाक्यान्नाय उत्तरं मय्य आवाङ्मन्यमित्येतेः
 " त्रीण्यात्मनेऽकुरुत " इति मन्त्रेण ' मनो वाचं प्राण ' इत्येव ' तानि ' त्रीण्यज्ञानि रिता सृष्ट्वा अज्ञा-
 नान्ने आ मार्गमकुरत कृतवान् । तेषां मध्ये मनसः अस्तित्वं प्रति सशयं प्रमाणमाह-अन्यत्रमना इति ।
 " पुरोऽवस्थिनं गजं त्वं दृष्टवानसि " इति केतवित्पृष्टो वदति । अन्यत्र विषयान्तरे गतं मे मनो यस्य स
 आहमन्यत्रमना अभूवमावम् । अतो नादर्शं न दृष्टवानस्मि । " तयेऽं मदीयं इव दृष्टवानसीति " पृष्टः
 आह- ' अन्यत्रमनाः अभूवम् ' । अतो ' नाश्रौष ' न श्रुत्वानस्मीति । ' हि ' यस्मान्मर्षो लोकेः आमसाशिकं
 मनसैव ' पश्यति ' मनसैव ' शृणोति ' । तद्वधत्वे दर्शनाद्यभावात् । तस्मान्निर्द्वं प्रत्यशादिप्रमाणिकं
 मनसोऽस्तीत्यम् ॥ ८ ॥

किं पुनर्मनसः स्वस्वमि पतत्सदाह-काम इति । ' कामः ' ह्रीव्यतिकरऽभिलाषादिः । ' संकल्पः ' प्रत्यु-

यः कुश्च शुब्दो वृगोवु सा । (सै) एषा ह्यन्तमायतैषा हि नु प्प्राणा-
ऽपानो व्यानुऽऽदानः समानोऽनऽद्वयेतःसुर्व्वम्प्राणऽपुवैतन्मयो ब्रा-
ह्ममात्मा ब्राह्मस्यो मनोमयः प्राणमयः ॥ १० ॥

यः कुश्च शब्दः । वागोवु सा । एषा हि अंतमायता । एषा हि न प्राणोऽपानो व्यानु उदानः
समानः । अन इति एतत्सर्वे प्राण एव । एतन्मयो वा अयमात्मा । ब्राह्मस्यो मनोमयः प्राण-
मयः ॥ १० ॥

परितविकवविकल्पनं शुक्नीकादिपेदेन । ' विचित्रिस्ता ' संशयज्ञानम् । ' अद्रा ' अदृशयेतु कर्मसु देवता-
दिषु च आत्मिकशुद्धिः । ' अश्रवा ' तद्विपरोता बुद्धिः । वृत्तिधारण देहाद्यवसादे सति उत्तमनम् । अदृष्टि-
त्वादिपर्ययः । द्विर्वज्जा । ' धीः ' प्रज्ञा । भीर्भयम् इत्येतदेवमादिक ' सर्वं मन एव ' । मनसोऽन्तःकरणस्य
रूपभेदेनास्ति वृत्तिवृत्तिमशौर्येदात् । पुनरपि मनसोऽस्तित्वे कारणमाह-तस्माद्पूर्वाति । यस्मात् चक्षुषो हि
भगोवो ' वृष्टवोऽनि ' केनचिदुपप्लुष्टः कश्चिन् हस्तस्याय स्वर्शः जानुनोऽय स्वर्श इति ' मनसा विजानान '
विभेकेन प्रतिपद्यते । तस्मादस्ति विभेकप्रतिपत्तिकारण मन इति ॥ ९ ॥

इह कर्मणां फलभूतानि त्रीप्यनानि मनोमाक्प्राणाद्यनानि अध्यात्ममधिभूतमधिदेव च व्याधिख्यासितानि ।
तद्यथाभिकारो वाङ्मनःप्राणानां मनो व्यापारःप्राणम् । अथेदानीं अध्यात्मिकाया वाच स्वरूपमाह-यः कुश्च
शुब्द इति । लोके ' यः कुश्च शब्दः ' प्राग्विभक्ताःत्वादिव्यङ्ग्य- वर्णाश्लेषणः इतरो वादित्रमेवादिनिर्मिताः
सर्वे वर्णाश्लेषणो ध्वनिः । ' सा ' प्रकृता ' वागोवु ' । इद तावद्वाचः स्वरूपमुक्तम् । अथ तस्यः कार्यमुच्यते-
सैषा इति । ' हि ' यस्मात् ' एषा ' प्रकाशनाजस्वच्छणा वाक् । ' अने ' अभिव्येयवसान अभिव्येयनिर्णय ' जायता '
अनुपमा । अन एव पुनः स्वयं न अभिव्येयवन् प्रकाश्या कित्तु प्रदीपदिवत् प्रकाशामकत्वात् प्रकाशिकैव ।
एषा प्रदीपदिवत्प्रकाशः प्रकाशोत्तरेण न प्रकाशयते तद्वत् वाक् स्वयं प्रकाशिकैव । न प्रकाश्या न्यनवस्यो श्रुतिः
परिहृति- एषा हि नेति । प्रकाश्यामकत्वमेव वाचः कार्यमित्यर्थः । अथाध्यात्मिकप्राणविषय वाक्यमवतारयितुं
प्राणसिक्चे प्रमाणं कथयन् प्राणस्वरूपमाह-प्राण इति । ' प्राणः ' मुक्त्वान्तिकाऽन्यन्तराचारी इदपट्टिः
अथवाप्राणः । । । मृतसुप्तोषादेरेणयन्नात् नाभिमर्शोऽवोऽद्विरपाव । १ । इदवादात्प्य नाभिमर्शे वत्-
मानो व्यान-इत्यन्तर्नां वीर्यवाकर्महेतुषु ' व्यानः ' । प्राणापानयोर्निवसनकर्मेत्यर्थः । २ । उत्कर्षोर्व्वामनादि-
हेतुः आगदतकमस्तकल्पानः ऊर्ध्वद्विरदानः । ४ । भुक्तस्य पक्षितस्य च सने मयनात्ममानः कोष्ठस्थानः
अनरकः । १ । ' अनः ' । १ । इति एतेषां वृत्तिविशेषाणां सामान्यभूता सामान्यदेहेष्टाऽभिसंबन्धिनी वृत्ति-
रूपेण । ' एतन्मय ' प्राणादिवृत्तिजाते आध्यात्मिकः साधारणतासात्प्राणत्विनात् ' प्राण एव ' । इतिवृत्ति-
मशौर्येदात् । व्याख्यातानि आध्यात्मिकानि मनोमाक्प्राणाद्यनानि अज्ञानि । अतस्तेषां वागदानीं समुच्चिने
स्वरूप दर्शयति-एतन्मय इति । ' अयमात्मा ' । ज्ञापन्तैवाङ्मन प्राग्वारब्धः कार्यकारणसंघातः पिण्डः
' एतन्मयः ' एतदिकारः । विकारे मयद् । एतदेव विद्वंगोति-वाङ्मस्यो मनोमयः प्राणमय इति । ' एतन्मयः '
इत्यस्य सुटीकालम् ॥ १० ॥

(ब्र) त्रयो लोकाऽएतऽएव । वागेवायं लोको मनोऽन्तरिक्षलोकः
प्राणोऽसौ लोकः ॥ ११ ॥

(ब्र) त्रयो वेदाऽएतऽएव । वागेवर्ग्वेदो मनो यजुर्वेदः प्राणः
सामवेदः ॥ १२ ॥

(दो) देवाः पितरो मनुष्याऽएतऽएव । वागेव देवा मनः पितरः
प्राणो मनुष्याः ॥ १३ ॥

पिता माता प्रजैतुऽएव । मनऽएव पिता वाङ्माता प्राणः प्रजा ॥ १४ ॥
विज्ञातम्विज्ञास्यमविज्ञातमेतुऽएव । यत्किञ्च विज्ञातम्वच-
स्तद्रूपम्वगि विज्ञाता वागेनन्तुद्रुत्वाऽवति ॥ १५ ॥

यत्किञ्च विज्ञास्यम् । (म्मु) मनसस्तद्रूपम्मनो हि विज्ञास्य-
म्मनऽएनन्तुद्रुत्वाऽवति ॥ १६ ॥

त्रयो लोका एत एव । वागेवायं लोकाः । मनः अंतरिक्षलोकः । प्राणोऽसौ लोकः ॥ ११ ॥

त्रयो वेदा एत एव । वागेव ऋग्वेदः । मनो यजुर्वेदः । प्राणः सामवेदः ॥ १२ ॥

देवाः पितरो मनुष्या एत एव । वागेव देवाः । मनः पितरः । प्राणो मनुष्याः ॥ १३ ॥

पिता माता प्रजैत एव । मन एव पिता । वाक् माता । प्राणः प्रजा ॥ १४ ॥

विज्ञातं विज्ञास्यमविज्ञातमेत एव । यत्किञ्च विज्ञातम् । वचस्तद्रूपम् । वाग् हि विज्ञाता ।
वागेन तद्रुत्वाऽवति ॥ १५ ॥

यत् किञ्च विज्ञास्यम् । मनसस्तद्रूपम् । मनो हि विज्ञास्यम् । मन एनं तद्रुत्वाऽवति ॥ १६ ॥

एव वागादीनामाभ्यामिक्ती विभूतिमुक्त्वा आधिभौतिकी विस्तृतिमाह—त्रयो लोका इति । ' त्रयो लोकाः '
भूर्भुव स्वर्त्स्वाख्याः—' एत एव ' वाङ्मनः प्राणा एव । एतदेव विशेषतो विद्मोति—वागेवायं लोक इति ।

' वागेवाय ' भूलोकः । ' मनोऽन्तरिक्षलोकः ' । ' प्राणः असौ ' परोऽक्षः स्वर्लोकः ॥ ११ ॥

एषामेव वागादीनां ' त्रयो वेदाः ' इति वेदत्रय्यामकत्वमुक्तम् ॥ १२ ॥

' देवाः पितरो मनुष्याः ' इति देवपितृमनुष्यात्मकत्वम् ॥ १३ ॥

' पिता माता प्रजा ' इति पितृमातृप्रजात्मकत्वम् ॥ १४ ॥

विज्ञानविनिश्चयविज्ञानवम्बात्मकत्व चाह—विज्ञानं विनिश्चयमविज्ञातमिति । तत्र विशेषः । ' यत्किञ्च
विज्ञातं विस्तृष्टं ज्ञानं ' वाचस्तद्रूपम् ' । तत्र स्वयमेव हेतुमाह—वाग्धीति । ' हि ' यस्मात् ' वाङ्-विज्ञाता '
प्रकारात्मकत्वात् । या अप्यानपि विज्ञापयति सा कथमविज्ञाता भवेत् इति भावः । एवं वाग्विशेषविद-
फल्गमाह—वागेनमिति । ' एनं ' वाग्विभूतिविदं ' वाक् ' तद्विशयं ' भूत्वा अवति ' प्रनिपालयति । विज्ञान-
रूपैवाभ्याञ्च भोग्यत्वं प्रतिपद्यते त्वर्थः ॥ १५ ॥

तथा ' यत्किञ्च विज्ञास्यम् ' विस्तृष्टं ज्ञानविष्टं ' तत् ' सर्वं—' मनसो रूपम् ' । ' हि ' यस्मात्

यत्किञ्चाविज्ञातम् । (म्ना) प्राणस्य तद्रूपप्राणो ह्युविज्ञातः प्राण-
ऽएनन्तुद्भूत्वाऽवति ॥ १७ ॥

तस्यै वाचः पृथिवी शरीरम् । (ज्यो) ज्योतीरूपमयमग्निस्तथाव-
त्येव वाक्तावती पृथिवी तावानयमग्निः ॥ १८ ॥

(२) अथैतस्य मनसो द्यौः शरीरम् । (ज्यो) ज्योतीरूपमसावा-
दित्यस्तथावदेव मनस्तावती द्यौस्तावानसावादित्यस्तौ मिथुनार्थं समै-
तान्तुतः प्राणोऽजायत सऽइन्द्रः सुऽपुपोऽसपत्नो द्वितीयो वै सपत्नो
नास्य सपत्नो भवति सुऽएवम्बेद ॥ १९ ॥

यत्किञ्चाविज्ञातम् । प्राणस्य तद्रूपम् । प्राणो ह्यविज्ञातः । प्राण एनं तद्भूत्वाऽवति ॥ १७ ॥

तस्यै वाचः पृथिवी शरीरम् । ज्योतीरूपमयमग्निः । तथावत्येव वाक् । तावती पृथिवी ।
तावानयमग्निः ॥ १८ ॥

अथैतस्य मनसो द्यौः शरीरम् । ज्योतीरूपमसावादित्यः । तथावदेव मनः । तावती द्यौः ।

‘ मनः ’ सद्विद्यमानाकारत्वात् ‘ विजिज्ञास्यम् ’ । पूर्ववत् मनोविभूतिविदः फलम्बह—‘ मन एनं तत् ’ विजि-
ज्ञास्य ‘ भूत्वा अवति ’ । विजिज्ञास्यरूपेणैवाकत्वमापत्ते ॥ १९ ॥

तथा ‘ यत्किञ्चाविज्ञातं ’ विज्ञानागोचरं न च संदिग्धमानं—‘ प्राणस्य तद्रूपं ’ ‘ हि ’ यस्मान् ‘ प्राणः
अविज्ञातः ’ अविज्ञातरूपः । पूर्ववत् प्राणविभूतिविदः फलम्बह—प्राण एनं तद्भूत्वाऽवतीति । अविज्ञात-
रूपेणैवास्य प्राणोऽन्नं भवतीत्यर्थः । यथा शिष्यैरविश्वेकिभिः संदिग्धमानोपकारा अग्निं गुरुः पुत्रादिभिश्चाति-
थार्थैः अविज्ञातोपकाराः शिष्यादयः तेषां भोग्यत्वमावद्यन्ते । तथा मनःप्राणयोरेपि सद्विद्यमानाविज्ञातयोरेक-
त्वोपपत्तिरिति भावः ॥ १७ ॥

एवं वाङ्मनःप्राणानां आधिभौतिकं विस्तारमुक्त्वा आधिदैविकं मित्सारमाह—तस्यै वाच इति । ‘ तस्यै ’
तस्याः प्रजापतेरेकत्वेन प्रस्तुतायाः ‘ वाचः ’ ‘ पृथिवी शरीरं ’ वाच्य आचारः । ‘ ज्योतीरूपं ’ प्रकाशमकं
करणं आधेयभूतं अयं पार्थिवोऽग्निः । आभारआधेयभूतमुमयं पृथिव्यग्नीं प्रजापतेर्वर्गिव । अध्यात्ममभिभूतं च या
वाक् परिच्छिन्ना तस्या आधिदैविकत्वागंशत्वात् अशांशिनोश्च तादात्म्यात् तथा सह तुल्यपरिमाणत्वं दर्शयति—
तथावतीति । तत्रच अध्यात्माभिभूतमेदमित्या सती ‘ वाक् ’ ‘ यावत्येव ’ यावत्परिमाणैव भवति । तत्र
सर्वत्राधारत्वेन व्यक्तिसत्ता कार्यभूता ‘ पृथिवी ’—‘ तावत्येव ’ तादात्म्यमग्नौद भवति । अयं च पार्थिवोऽग्निः
आधेयः करणभूतः ज्योतीरूपेण पृथिवीमनुप्रविष्टः तावानेव भवति ॥ १८ ॥

अध्यात्ममभिभूतं च मनःप्राणयोः आधिदैविकमनःप्राणयोरन्वात्तादात्म्याभिप्रायेण तुल्यपरिमाणत्वंमाह—
अथैतस्य मनस इति । अपाधिदैविकत्वात्तद्भूतिव्याख्यानांतर ‘ एतस्य ’ प्राजापत्यात्मत्वेनोक्तस्य

(द्राघ्ये) अयैतुस्य प्राणस्यापः शरीरम् । (ज्यो) ज्योतीरूपमसौ चन्द्रस्तथावानेव प्राणस्तावत्यऽआपस्तावानसौ चन्द्रः ॥ २० ॥

(स्तु) तुऽएते सुर्वेऽएव समाः । सुर्वेऽनन्ताः स यो हैतानुन्तवत्तऽउपास्तेऽन्तवन्तथ सु लोकजयत्यथ यो हैताननन्तानुपास्तेऽनन्तथ सु लोकजयति ॥ २१ ॥

तावानसावादित्यः । तौ मिथुनं समैताम् । ततः प्राणः अजायत । स इन्द्रः । स एषोऽसृपत्नः । द्वितीयो वै सपत्नः । नास्य सपत्नो भवति । य एवं वेद ॥ १९ ॥

अयैतस्य प्राणस्यापः शरीरम् । ज्योतीरूपमसौ चन्द्रः । तथावानेव प्राणः । तावत्य आपः । तावानसौ चन्द्रः ॥ २० ॥

त एते सर्व एव समाः । सर्वे अनन्ताः । स यो हैतानन्तवत् उपास्ते । अन्तवत् स लोकं जयति । अथ यो हैताननन्तानुपास्ते । अनन्तं स लोकं जयति ॥ २१ ॥

'मनस' 'सौ' पुलोक्तः 'शरीर' कार्यमाधारः । 'असावादित्यो ज्योतीरूप' कारणमाधेयः । 'तत्' तत्र यावत्परिमाणमेव अन्वयमभिभूतं वा 'मनः'—'तावती' तावद्विस्तारा तावत्परिमाणा ज्योतीरूपस्य कारणस्य मनसः आधारत्वेन व्यवस्थिता 'सौ' । 'असावादित्य' ज्योतीरूप कारणमाधेय 'तावान्' तावत्परिमाण एव । तत्र "मन एवास्यात्मा वाग् आपा प्राणः प्रजा"—इत्यपवादम् । "मन एव पिता वाक् माता प्राणः प्रजा"—इत्यधिदैवत च वाङ्मनसयोः प्रजात्वं प्राणस्योक्तम् । तथा अधिदैवेऽपि प्राणस्य तत्प्रजात्व वाच्यमित्यभिप्रेत्याह—तौ मिथुनमिति । तावन्त्यादिसौ आपिदैविकौ वाङ्मनसो मातापितरौ—'मिथुन' मिथुन इतरेतत्सर्गा—'समैता' समगच्छताम् । ननु—कथम् आदित्यस्य मनसः—प्राणं प्रति चिद्वत्, वाचो वा अग्नेः मातृत्वं कथम् ? उच्यते । सावित्रं पाकं आग्नेयं च प्रकाशमृते कार्यसिद्धिं दर्शनात् । तयोर्जनकत्व सिद्धं इति बोध्यम् । ततस्तयोरेव सहृगमनात् 'प्राणः' वायुरजायत परिसरदनाय कर्मणे जातः । वायो इद्रत्वात्पनन्त्वगुणविशिष्टम्येद्रासन्नमभिश्रेय्याह—सऽ इन्द्र इति । 'सः' प्राणः 'इद्र' परमेश्वरः । तथा 'स एव' प्राणः 'असृपत्नः'—अविद्यमानः सपत्नो यस्यासावनपत्नः । कः पुनः सपत्नो नाम प्रतिपश्चात्वेनोपगतः । 'द्वितीयो वै सपत्नः'—शत्रुरित्युच्यते । तेन द्वितीयत्वे सति वाङ्मनसो न सपत्नव भवेत् । अस्पृष्टगुणकप्राणोयामने फलवत्त्वं प्रमाणवति—नाहमेति । 'य एवं' अन्तपत्नं दपोक्त 'प्राण वेद' अस्त्योशक्तस्य 'सपत्नः' प्रतिपशो 'न भवति' ॥ १९ ॥

अथाधिदैविकयोर्वाङ्मनसयोर्विभूतिनिर्द्धानतर—'एतत्' प्रकृतस्य प्रादानस्याश्रय 'प्राणस्य' आरः शरीर' आरः । एवंत् 'असौ चन्द्रः' 'ज्योतीरूपं' कारणमाधेयः । तत्तथाप्यन्मादिभेदे 'प्राणो यावानेव' यावत्परिमाणः तावत्यः तावद्व्याप्तिमव्यस्तासुपरिमाणाः 'आपः' । तावन्सु अनुदन्तिः कारणभूतः 'असौ चन्द्रः' आग्नेयः अत्यात्ममभिभूतं च 'तावान्' तावद्व्याप्तमानेव ॥ २० ॥

इदानीमेवमाप्यादिमिकाभिभोक्तिकारिदेविकानां वाङ्मनःप्राणानां प्वानार्थं समन्वादिगुणमाह—तऽपत् इति ।

सुऽएषु सम्ब्रतसुः प्रजापतिः षोडशकलः । (स्तु) तस्य रात्रयऽएव
पञ्चदश कला ध्रुवैवास्य षोडशी कला स रात्रिभिरेवा च पूर्व्वेतेऽप च
क्षीयते सोऽमावास्यां रात्रिमेतया षोडश्या कलयाम् सुर्व्वमिदम्प्राणभृद्-
नुप्रविश्य ततः प्रातर्जायते तस्मादेतां रात्रिं प्राणभृतः प्राणान्
विच्छिन्द्यादपि कृकलासस्यैतस्याऽएव देवतायाऽअपचित्यै ॥ २२ ॥

स एष संवत्सः प्रजापतिः षोडशकलः । तस्य रात्रय एव पञ्चदश कलाः । ध्रुवैवास्य षोडशी
कला । स रात्रिभिरेवा च पूर्व्वेते, अप च क्षीयते । सोऽमावास्यां रात्रिमेतया षोडश्या कलया
सर्व्वमिदं प्राणभृद्नुप्रविश्य, ततः प्रातर्जायते । तस्मादेतां रात्रिं प्राणभृतः प्राणान् न विच्छिन्द्यात् ।
अपि कृकलासस्य । एतस्या एव देवताया अपचित्यै ॥ २२ ॥

‘ते एते’ वाङ्मन प्राणाः ‘सर्वे एव’ समास्तव्याः सर्वे व्यातिमंती यावत्प्राणिगोचर साध्यात्माविभूतं
भ्याव्यावस्थिताः अतः एवानन्ता. यावत्समारम्भाविनः कार्यकरणात्मका इत्यर्थः । तेषु परिच्छिन्नत्वेन ध्याने दोष-
माह-स इति । ‘म य.’ कश्चित् ‘ह एतान्’ प्रजापतेः पितृरामभूतान् ‘अतवतः’ परिच्छिन्नान् अप्यात्म-
रूपेण वा अधिभूतरूपेण वा ‘लपास्ते’ । स च तदुपासतानुरूपमेव फल ‘अतवत लोकं जपति’ परि-
च्छिन्न एव जायते । नैनेषामात्मभूतो भवतीत्यर्थः । ‘अयं पुनः-’ यो ह ‘एतान्’ वागादीन् ‘अनंतान्’
सर्व्वामिकान् सर्व्वप्राण्यामभूतान् अपरिच्छिन्नानुपासते । ‘सः’ ‘अनंतमेव लोकं जपति’ अनतो
भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

ननु-कलवद्वचनविषये अत्रयै व्याख्याने वक्तव्याभावात् हिमुत्तरण्येन श्याशकायामुच्यते ‘पिता
पाङ्क्तन कर्मणा समाप्तानि सृष्ट्या शीष्यनानि आभार्यमकरोत्’ इत्युक्तम् । तान्येनानि पाङ्क्तकर्मकलभूतानि
स्थास्यात्तानि । तेषु शिष्यत्वेण पाङ्क्तवाङ्मनये आत्मा जाया प्रजा वितं कर्म चेति पचकं सङ्ग्रहीतव्यम् ।
तत्र श्रियश्चर्या माना । दिवादियौ पिता । योऽयमनयोस्तरा प्राणः स प्रजा । इति व्याख्यातम् । तत्र विद-
कर्मणी समावधित्तये इत्येवदर्थ उक्तो ग्रन्थ आस्पन्दे-सु एष संब्रतसर इति । यः अयं त्र्यशामा ‘प्रजा-
पतिः’ प्रकृतः ‘स एष उवसर.’ सवत्सरात्मना विशेषतो निर्दिश्यते । ‘षोडशकल.’ । षोडश कला अव-
यवा यस्य स षोडशकल. संवत्सरात्मा कालरूपः । ता एव षोडश कला आह-तस्य रात्रय एवेति । ‘तस्य’
कालात्मनः प्रजापते. ‘रात्रय एव’ अहोरात्राणि तिथय एव प्रतिपदाद्याः ‘पञ्चदश कलाः’ । ‘ध्रुवैव’
नित्यैव व्यवस्थिता ‘अस्य’ प्रजापतेः-‘षोडशी’ षोडशानां पूरणी कला । एतासां कलानां विच्छेदं वक्तुं
तत्तापर्य्यमाह-स रात्रिभिरेवेति । ‘स.’ चद्रात्मा प्रजापतिः ‘रात्रिभिरेव’ प्रतिपदाद्याभिहित्तिथिभिः उक्त-
कलारूपामि. उपवीर्यमानाभिः शुद्धपक्षे ‘आर्य्यते’ वर्द्धते । कृष्णपक्षे ताभिरेवापचीयमानाभि. कलाभिः ‘अप-
थ्यते’ । सोऽमावास्यां रात्रिमिति । ‘स.’ कालात्मा प्रजापतिः ‘अमावास्यां’ ‘रात्रि’ रात्रौ या शुक्रा
कला व्यवस्थितेति । ‘एतया षोडश्या कलया सर्व्वमिदं प्राणभृद्’ प्राणिवानं श्वावरजामामकं ‘अनु-
प्रविश्य’ यद्यः पितृति यवौषधीरभ्रानि-रुत्सर्व्वमेषिष्यामना व्याप्य अमावास्यां रात्रिमवस्थाय ‘ततः’

यो वै सुसम्बत्सुः प्रजापतिः षोडशकलः । (लोऽयु) अयमेव सु षोऽयु-
मेवम्वित्पुरुषस्तस्य वित्तमेव पञ्चदश कलाऽऽत्मीवास्य षोडशी कला
सु विच्छेनेवा च पूर्यतेऽप च क्षीयते तदेतन्नभ्यं बुदयमात्मा प्राधिचित्त-
न्तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानिर्जीयतऽआत्मना चेजीवति प्राधिना ऽऽगा-
दित्याहुः ॥ २३ ॥

यो वै स संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलः । अयमेव सः । यः अयमेववित्पुरुषः । तस्य वित्तमेव पंच-
दश कलाः । आत्मीवास्य षोडशी कला । स विच्छेनेवा च पूर्यते । अप च क्षीयते । तदेतन्नभ्यम् ।
बुदयमात्मा । प्राधिचित्तम् । तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानि जीयते । आत्मना चेजीवति प्राधिनाऽऽगात्
इत्याहुः ॥ २३ ॥

अपरेषु. 'प्रातर्जायते' दिव्यिया कलया सयुक्तो भवति । एवमसौ प्रजापतिः पाह्लात्मकः सृष्टः । एवं
प्रजापतेः पाह्ला कर्मफलवमुक्त्वा प्रातर्जिकर्मणमाह—तस्मादेतां रात्रिमिति । यस्मादेव चन्द्र एतौ रात्रिं सर्व-
प्राणिजातं अनुमन्विष्टो भुवया कलया वर्धते । तस्माद्देतोरैतामवावास्यां रात्रिं 'प्राणघृतः' प्राणितः 'प्राण'
'न विच्छिद्यात्' प्राणितं न प्रमापयेत् इति । किं बहुना कृकलासत्यापि सरटस्यापि प्राणं न विच्छिद्यात् । स हि
पापात्मा इष्टोऽयमंगलः इति कृत्वा स्वभावैर्नैव प्राणिमिहित्यते । निषेधप्रयोजनमाह—'एतस्या एव देवताया'
सोमदेवतायाः—'अपचित्तौ पूजापमित्यर्थः' ॥ २२ ॥

यत्पूर्वमाधिदैविकज्यन्तमरुप्रजापत्युपासकमुक्त, तदहमस्मि प्रजापतिरिज्यप्रहेण कर्तव्यमित्याह—यो वा
इति । 'यो वै' परोऽङ्गः अभिहितः 'संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलः'—'सः' नैवात्यंतं परोऽङ्गो
मन्तव्यः । यस्मात् 'अयमेव सः' प्रत्यक्ष उपलभ्यते । कोऽती 'यः अयं' पुरुषः—'एववित्' यो
यथोक्तं ज्यन्तमरुके प्रजापतिमात्मभूतं वेत्ति सोऽयं प्रत्यक्षः प्रजापतिः । केन सामान्येन प्रजापतिरित्यत
आह—तस्मैति । 'तस्य' एवविदः पुरुषस्य गवादि 'वित्तमेव पंचदश कलाः' कलावन् उप-
चयापचयधर्मिवात् । 'अस्य' विदुषः 'आत्मीव' पिण्ड एव 'षोडशी कला' भुवास्यानीया ।
'सः' सिद्धान् चद्रवत् 'वित्तैव' 'आरूपैते' अपक्षीयते च । आत्मीव भुवा कला इयुक्तम् । तदेव
एषचक्रवर्तिनः सृष्टयति—तदेतन्नभ्यमिति । नाभिश्चक्रपिण्डका नाम्ने द्विव नाभिर्नर्हतीति वा 'नभ्यम्' ।
तदेतदङ्गे प्रसिद्धं चक्रपिण्डिकास्यानीयम् । किं तन् ? 'बुदयमात्मा' योऽयं पिण्डः शरीरम् । 'प्राधिः'
परिवारस्यानीयं बाह्यं 'वित्त' चक्रत्येकारनेत्यादि । एव सति कलितमाह—तस्माद्यद्यपीति । यस्मात्परीर
एषचक्रपिण्डिकास्यानीयं 'तस्माद्यद्यपि' 'सर्वज्यानि' सर्वस्वापहरणं जीयते हीयते म्लानिं प्राप्नोति ।
तथाऽपि 'धेन्' यदि 'आमना' शरीरेण नाभिर्यानीयेन 'जीवति' तदा 'प्रयिना' बाह्येन परिवारेण
अप 'आगात्' क्षीगोऽप यथा चक्रमनेमिबिभुक्त एवमाहुर्लौकिकाः । जमिधेन् तर्हि अनेमिर्प्राणीयेन
विद्येन पुनश्चरन्तीति इति वाक्यार्थः ॥ २३ ॥

(२) अथ त्रयो वाव लोकाः । (०) मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक-
ऽइति सोऽयमनुष्यलोकः पुत्रेष्वैव जुष्यो नान्येन कर्मणा कर्मणा पितृ-
लोको विद्यया देवलोको देवलोको वै लोकानाथं श्रेष्ठस्तुस्माद्वियाम्प्र-
शशंसन्ति ॥ २४ ॥

(न्त्य) अथातः सम्प्रतिः । (र्व्य) यद्वा प्रैष्यन्मुन्यतेऽथ पुत्रमाह
त्वम्ब्रह्म त्वं वज्ञस्तुं लोकऽइति तु पुत्रः प्रत्याहाहृम्ब्रह्माहं वज्ञोऽहं
लोकऽइति ॥ २५ ॥

अथ त्रयो वाव लोकाः—मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति । सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेष्वैव
जय्यः । नान्येन कर्मणा । कर्मणा पितृलोकः । विद्यया देवलोकः । देवलोको वै लोकानां श्रेष्ठः ।
तस्माद्वियां प्रशंसति ॥ २४ ॥

अथातः सम्प्रतिः । यद्वा प्रैष्यन्मुन्यते । अथ पुत्रमाह । त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति । स
पुत्रः मत्पाह । अहं ब्रह्माहं यज्ञोऽहं लोक इति ॥ २५ ॥

ननु—अत्र त्रयो मनि प्रत्यागौ अहमहोपाननकलभ्योऽव वात् वक्तव्याऽगत्वा उत्तरप्रथमैः पश्चिमिवात्काया
मुच्यते—एव पाङ्केन देवविद्यावैद्यामयुक्तेन कर्मणा अत्रात्मक प्रत्यागिमात्रो व्याख्यान । अनन्तर च
जायादि विन परिवारस्थानीयानि-युक्तम् । तत्र पुत्रकर्मपरिविद्याना लोकावस्थित्यनुभवत्त साम-पेक्षावत्तम् ।
न पुन पुत्रादीना लोकप्रतिफल प्रति विशेषनवर-विषय भवतात् । स वक्-त्र इति तत्रदर्शनार्थं अथ
त्रयो वाव इति कश्चिदा प्रशंसति । अधस्तन्त्रो वाक्योप-पत्तार्थम् । त्रयेष्ववधारणार्थम् । शास्त्रोक्तमात्रेणाहं
लोकान्त्रय एव । न न्यूना नाभिरा वा । क ते इत्यत आह—मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति । केन
क साय इत्यपेक्षावत्तम्—सोऽयमिति । तथा मन्वे ' सोऽय मनुष्यलोकः ' ' पुत्रेष्वैव ' मानेन ' जयः '
जेतव्यः साय । ' नान्येन कर्मणा ' विद्यया इति वाक्यशेषः । ' कर्मणा ' अज्ञातोपदिशतेन केवलेन
' पितृलोक ' जेतव्य । न पुत्रेण नापि विद्यया । ' विद्यया ' अपरविद्यया ' देवलोक ' जेतव्य । न पुत्रेण
नापि विद्यया न कर्मण्येयुष-पत्तम् । ' देवलोको वै ' प्रसिद्ध - ' लोकाना ' तत्राग्या मन्वे ' श्रेष्ठ ' प्रशस्यतम् ।
' तस्मात् ' देवलोकसाधनत्वात् ' विद्या प्रशसन्ति ' श्रुवन्ति ॥ २४ ॥

एव सायणलोकत्रयकल्पेदेव विनियुक्तानि पुत्रकर्मविद्याऽऽद्यानि त्रीणि साधनानि । जाया तु पुत्र मर्त्येणान्
न वृषकृ साधनम् इति वृषकृ नापिदिता । विन च कर्मसाधनत्वात् न वृषकृ साधनम् । विद्याकर्मयोर्लोक-
जयहेतुषु स्वा मप्रतिलोभेनैव मन्वीति प्रसिद्धम् । पुत्रवन्धु शिष्यात्मकत्वात् केन प्रकारेण लोकजयहेतुषु-वन्ति न
ज्ञापते । अतस्तद्वक्तव्यमिद्यथावत्कालोच्यते—अथात इति । ' अथ ' पुत्रकर्मविद्याऽऽद्याना साधनाना साय-
विद्येवमव-रूपनात्तत्र पत्त पुत्रम् एतन्नोक्तानात्तत्र कर्मवर्ति न ज्ञापते । अस्मिन् कर्मवर्ति 'सम्प्रति' नप्रदान-
कारण्यते । पुत्रैर्हि विना वक्ष्यमाणप्रकारेण स्वा मन्वादात्मप्रदान करोति । तत्र सम्प्रतिवक्तव्यमिदं कर्म । मन्-प्र-

यद्वै किञ्चानूक्तम् । (न्तु) तस्य सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता ये वै के च यज्ञा-
 स्तेपाथं सर्वेषां यज्ञाऽइत्येकता ये वै के च लोकास्तेपाथं सर्वेषां लोकऽ
 इत्येकतेतावद्वाऽइदथं सर्वमेतन्मा सर्वथं सन्नयमितोऽभुनजडिति
 तस्मात्पुत्रमुनुशिष्टं लोक्यमाहुस्तस्मादेनमुनुशासति स युदेवाभ्विदस्मा-
 लोकात्प्रत्ययैभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति स युदनेन किञ्चिदक्ष-
 याऽकृतम्भवति तस्मादेनथं सर्वस्मात्पुत्रो मुञ्चति तस्मात्पुत्रो नाम स
 पुत्रुणैवास्मिँल्लोके पृथितिष्ठत्यथैनमेते देवाः प्राणाऽअमृताऽआवि-
 शन्ति ॥ २६ ॥

यद्वै किञ्चानूक्तम् । तस्य सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता । ये वै के च यज्ञाः । तेषां सर्वेषां यज्ञ इत्येकता ।
 ये वै के च लोकाः । तेषां सर्वेषां लोक इत्येकता । एतावदा इदं सर्वम् । एतन्मा सर्वं सन्नय-
 मितोऽभुनजडिति । तस्मात्पुत्रमुनुशिष्टं लोक्यमाहुः । तस्मादेनमुनुशासति । स यदा एवंविद-
 स्मात्प्रोशासति । अथैभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति । स यदि अनेन किञ्चिदक्षण्या अकृतं
 भवति । तस्मादेनं सर्वस्मात्पुत्रो मुञ्चति । तस्मात्पुत्रो नाम । पुत्रेणैवास्मिन् लोके प्रतिनिष्ठति ।
 अथैनमेते देवाः प्राणा अमृता आविशन्ति ॥ २६ ॥

१ पुनमगदवृत्तनाशाशो - "अथवा चिन्" - (पा. म. ३।२।९४) इति चिन्ति "अथ उपनर्गल" (वा.सू. ०।४।
 ४७) "निमूरेण आत प्रतमिनिवन् सप्रतिमिनि रोगेऽयम् । नमम कश्मिन् काले कर्त्तव्यमित्ये-शागम-
 यदा प्रवृत्तिनि । स निना 'यदा' यमिन् काले 'श्रयन्' प्रवृत्तिव्याप्ति मरिष्यामीति वा अस्मिष्टु म्-
 मादिदशनेन 'मन्वते' । 'अथ' तदा पुनमाह्वय-त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति । 'म.' 'व्यमुक्तः
 'पुत्र' पूर्वमेवानुशिष्टवान् 'प्रत्यक्त' प्रतिवचनमाह - 'अहं ब्रह्माऽहं यज्ञोऽहं लोकः' 'इति' ॥ २६ ॥

एतद्वाक्यत्रयम्प्राग्भिनोक्तं इति मन्वादा अग्नि-वाग्वाताप प्रवर्तते-यद्वै किञ्चेति । यकिञ्चानूक्तमत्र
 निष्टमग्निमतगीतं च । 'तस्य सर्वस्यैव' 'स्य' इत्येतिभ्यन्दे 'एस्ता' एकवचनार्थः । य अत्ययतस्यापारो
 मम कर्त्तव्य आर्गन्ति एतावत्कालं वेदविषयः । स इत ऊर्ध्वं च तत्र त्वकर्त्तृकोऽभिविदि वाक्यार्थः । तथा
 'ये वै के च यज्ञाः' अनुश्रेया मनो मया अनुशिष्टा अननुशिष्टाथ 'तेषां' 'सर्वेषां' यज्ञ इत्येतन्मिन्
 वेदे 'एस्ता' एकवचनमकृताना यज्ञा ये आगन्ते इत ऊर्ध्वं च यज्ञ त्वकर्त्तृका भवितव्यार्थः ।
 तथा 'ये वै के च लोकाः' मया जेतव्या मनो जिता अजिताथ । 'तेषां सर्वेषां लोकः' इत्येतन्मिन्दे
 'एकता' । ते इत ऊर्ध्वं-च लोक तेषां जेतव्या व्यर्थः । इत ऊर्ध्वं मया कर्त्तव्याप्यदशयज्ञमेकवचनेतुभूत-
 कियमङ्गलमर्थव समाहितं । अहं तु कर्त्तव्यताप्यदशयज्ञान् संकस्याम्मुक्तोऽमीति वदितुं । पितृभिर्प्रापं
 धुनिराह-एतावदा इति । यदग्निव्या कर्त्तव्य यदुत वेदा अथैनव्या-यज्ञा यद्यथा लोकाथ जेतव्याः 'इदं
 सर्वमेतार्थः' एतन्प्राग्भाषणम् । 'एतत्' सर्वं 'सन्नय' पुत्र- 'सर्वं' हीन मारं मदीति मनोऽच्छिद्य
 आभविनि यव 'एत.' अम्पाइ यन्नेतुभूता-कोशात्- 'मा' 'म.'- 'अभुनजड' पाठविश्वतीति । "इन्द्रदि

पृथिव्यै चैनमग्नेश्च देवी वाग्निविशति । सा वै देवी वाग्निव्या व्याभ्युया बुद्धदेव
बुद्धति तुत्तद्भवति ॥ २७ ॥

दिवुश्चैनमादित्याच्च देवम्मनुऽभ्युविशति । तद्वै देवम्मनो येनानुन्धेव
भुवत्युथो न शोचति ॥ २८ ॥

101578

पृथिव्यै चैनमग्नेश्च देवी वाग्निविशति । सा वै देवी वाक् । यया ययदेव वदति । तत्तद्भवति ॥ २७ ॥

दिवुश्चैनमादित्याच्च देवं मन आविशति । तद्वै देवं मनः । येनानुन्धेव भवति । अथो न
शोचति ॥ २८ ॥

उद्भृत्कृत्विः " (वा सू. ३।४।६) इति उदमि कालनियमाभावात् उद्भृत् लङ् । इदानीं पुत्रानुशासनस्य फल-
वचनमाह—तस्मात्पुत्रमिति । यस्मादेव सपुत्र, पुत्र पितरमस्मात्कृत्तव्यत्वात्पुत्रानो विभोचविध्यति । तस्मा-
त्पुत्रमनुशिष्ट लोच्य ' विनुर्नेकहितमाहुर्नास्त्रिणा । ' तस्मान् ' उक्तकृतोरेव इदानीं तना अग्नि पितर ' एन ' पुत्र
' अनुशासति ' शिञ्जयति लोकशोऽयमन्माक स्थान् इति मन्वाता । कृतसप्रतिक पितर कि करोनीयोऽथाया-
माह—स यदेति । ' स ' पुत्रमार्थेनकृतंन्यत्वात् पितर अहमग्नि अनताः आभ्यात्मादिमेद्रविन्तरा वाङ्मनः-
प्राणा इत्येवविद् एवभावन ' यदा ' यमिन् कान् ' अस्मात्कृत्तव्येति ' नियते ' नय ' तदा ' एभिरेव
प्राणै ' प्रकृतैर्वाङ्मन प्राणैरेव ' सह ' सार्द्धं ' पुत्र ' आविशति ' व्याप्नोति । मृतोऽपि पितर अनुशिष्टपुत्रा-
त्मना अभिनेत्र लोक वर्तते । नाम्नाद्व्यत व्याहृत । फलप्रयोगे च परत्र वर्तत इति भाव । इदानीं पुत्रविर्-
चनमाह—स ययदेवेति । ' स ' पुत्र ' यदि ' कृत्तव्ये- ' अनेन ' त्रिधा ' अङ्गया ' कौण्डिकइतः
अतए कर्तव्य सिद्धिदहन कर्मिधिव् कर्मकदेशे कर्तव्य सन् विस्मृत ' अहने भवति ' तस्माद्कृतात् कर्तव्यना-
स्त्वान् ' सर्वस्मान् ' सर्वलोकपानिग्रहणान् ' एन ' पितर - ' मुञ्चति ' मोचयति । त सर्व स्वयमनुतिष्ठन्
पितुषि उद्भृत्पि वा पितर वायते । ' तस्मात्पुत्रो नाम ' । इद तत्पुत्रस्य पुत्रवच । इदानीं पितु पुत्रतादात्म्येन
एतत्कृत्तव्यथानमुक्त निगमयति—स पुत्रेणैवेति । ' स. ' पितर मृतोऽपि सन् एवविनेन पुत्रेण अमृतोऽग्निन्
लोकैः ' प्रतिनिश्चति ' वर्तते । एव प्राथमिक निरूप्य प्रकृत पितरमेवाधिकृत्याह—अयैमिति । पुत्रप्रकरय-
विऽदेशार्थं अयशब्द । ' एन ' कृतसप्रतिक पितर एते वाग्नादय ' प्राणा ' ' देवा ' दीप्यगर्भा ' अमृता. '
अमरराजयोग ' आविशति ' ॥ २९ ॥

कथमित्येऽथाया तेषामावेशानप्रकारमाह—पृथिव्यै चैनमिति । ' पृथिव्यै ' पृथिव्या ' अग्नेश्च ' सत्तावान्
' देवी ' आग्निदेवामिहा ' वाक् ' ' एन ' कृतसप्रतिक पितर ' आविशति ' । सा हि देवी वाक् पृथिव्य-
भिरुभयाऽऽभ्याहृतमस्मात्पुत्रादिदेवैर्भिरुदा विदुग्मत्तदोत्रागमे आकर्णमङ्गले सति उदकमेव प्रदति प्रकाशवच
व्याप्नोतीत्यर्थः । सा पुन. कोऽग्निभेत्त्यत आह—सा वै देवी वाग्निविशति । ' सा ' च देवी वाक् अनुतादिदो-
रहिता शुद्धा ' यया ' देव्या वाचा ' यन् यदेव ' आग्नेन वरुषे वा ' वदति ' । ' तत्तद्भवति ' । अथोऽग
अप्रतिवदा अय्य वाग्निवर्णित्यर्थ ॥ २७ ॥

तथा ' दिव ' मृतोऽपि ' आदित्याच्च ' ' देव मन ' ' एन ' पितर ' आविशति ' । किलदिव्यत

(त्य) अद्रुश्चैनश्चन्द्रमसश्च देवः प्राणऽआविशति । स वै देवः प्राणो ब्रुः सञ्चरंश्चासञ्चरंश्च न च्युथतेऽथो न रिप्यति सुऽएषुऽएवमित्सु-
व्येषाम्भूतानामात्मा भवति युथेषा देवतेवथुँ स युथेतान्देवताथुँ
सुर्वाणि भूतान्युवन्त्येवथुँ हेवम्बिदथुँ सुर्वाणि भूतान्यवन्ति बुदु-
किश्चेमाः प्रजाः शोचन्त्युमेवासान्तुद्भवति पुण्यमेवासुङ्गच्छति न ह वै
देवान्पापुङ्गच्छति ॥ २९ ॥

(त्य) अथातो व्रतमीमाथुँसा । प्रजापतिर्ह कर्माणि ससृजे तानि

अद्रुश्चैनं चंद्रमसश्च देवः प्राण आविशति । स वै देवः प्राणः । सः संचरंश्चासंचरंश्च न
च्युथते । अथो न रिप्यति । स एष एवमित्सर्वेषां भूतानामात्मा भवति । यथेषा देवता । एवं सः ।
यथेतां देवतां सर्वाणि भूतानि अवंति । एवं ह एवंविदं सर्वाणि भूतानि अवंति । यद्दु किंच ।
इमाः प्रजाः शोचन्ति । अमेवासां तद्भवति । पुण्यमेवासुं गच्छति । न ह वै देवान्पापं
गच्छति ॥ २९ ॥

अथातो व्रतमीमाणा । प्रजापतिर्ह कर्माणि ससृजे । तानि सृष्टानि अग्नोऽग्न्येनत्पद्वित ।

आह-तदं नः मन .ति । ' तव देव मन ' स्वभावनिर्मलत्वात् ' येन ' मनसा ' जानन्त्येव ' सुखं
' भवति ' । ' अथो ' अग्नि ' न ' रिप्यति ' शोकादिनिमित्तवशयोगात् ॥ २८ ॥

तथा ' अद्रुश्च चंद्रमसश्च ' सञ्चरान्- ' देवः प्राणः ' ' एनः शिरः ' ' आविशति ' । ' स वै देवः
प्राणः ' । स ' अद्रुश्च इत्यत्र आह- ' य ' जहमेतु ' सञ्चरन् ' श्यावरेष्वमभरन् ' ' न च्युथते ' न दुःख-
निमित्तेन भवेत् युथते । ' अथो ' अ ' ' न रिप्यति ' न विनश्यति न हिमासापण्ये । ' एवंविदः ' पल्लव-
स एष इति । य एव यथोक्त श्यावमदनं वा वेति । ' स एष ' ' सर्वेषां भूतानामात्मा भवति ' । सर्वेषां
भूताना मनो भवति वाक भवति ' य ' सर्वभूतानामनया सर्वत्र भवति इत्यर्थः । ' यथेषा ' पूर्वविद्धा विरप्य-
गामदेवता एवमेव ' स ' नः इत्यर्थः । स-हृन्त्ये वा कति-रतिशयः । किंच स इति दृष्टानतिर्देवता । यथा
' एतां ' दिशोऽप्यभवेत् अ-दिशि स-तां भूतानि अवंति ' पालयति दूजयति । ' न ह ' - एवमेव ' एव-
विदं सृष्टानि भूतान्यवन्ति ' इत्यादिलक्षणं दूजा भवनं प्रयुञ्जत इत्यर्थः । ननु-अस्य विदुः, सर्वप्रणितानामात्मेन
सर्वत्राभरणेणाम एव सर्वत्रागितुं विरप्य सर्वत्र इत्यादिलक्षणं आह-एतु किञ्चि । ' इ ' पुनः ' यद्विदुः '
' इमाः प्रजा ' ' शोचन्ति ' अवनोदन्ति- ' अमेव ' सर्वे प्रजानिस्त्व-शोकादिनिमित्तं दुःखं संयुक्तं आमा '
प्रजानां ' भवति ' परिशुद्धिस्तुद्विजनितात्वात् । ' अमुं ' प्रजापत्ये एदे वर्तमान एवविदं ' पुण्यमेव ' सुममेव
कल्पयित्वा ' गच्छति ' प्राणोति । पुण्यविति निरतिशयं पुण्येन अस्तु तं कल्पमेव गच्छति । ' न ह वै '
देव- ' ह ' श्रुत- ' देवान्- ' ' वाप ' पापपल दू-त ' गच्छति ' । पारदलस्य अवनतात्वात् ॥ २९ ॥

" न एते सर्वे ममाः सर्वेऽजन्ताः " - (य. उ. १।३-२१) इत्यविरोधेण वाहसन.प्राणानामुपामनस्युक्तम् ।

सृष्ट्यान्यन्योऽन्येनास्पृष्टन्त वद्विष्याम्बुवामृषिति स्वाग्दद्धे द्रक्ष्याम्बहमिति
चक्षुः श्रोष्याम्बहमिति श्रोत्रमेवमन्यानि कर्माणि यथाकर्म ॥ ३० ॥

तानि सृष्ट्युः श्रमो भूत्वोपयेमे । तान्याप्नोत्तान्याप्त्या सृष्ट्युवारुद्ध
तुरुमान्छाम्यन्ते वाक्छाम्यति चक्षुः श्राम्यति श्रोत्रमेव नाप्नोद्यो-
ऽद्युम्भयसुः प्राणः ॥ ३१ ॥

वद्विष्याम्बेवाहमिति वाक् दधे । द्रक्ष्याम्बहमिति चक्षुः । श्रोष्याम्बहमिति श्रोत्रम् । एवमन्यानि
कर्माणि यथाकर्म ॥ ३० ॥

तानि सृष्ट्युः श्रमो भूत्वोपयेमे । तान्याप्नोत् । तानि आत्वा सृष्ट्युवारुद्ध । तत्प्राप्त्या श्राम्य-
त्येव वाक् । श्राम्यति चक्षुः । श्राम्यति श्रोत्रम् । अथ इममेव नाप्नोत् । यः अपं मध्यमः प्राणः ॥ ३१ ॥

वाच्यतमगते विशेष उक्तः । क्रियेव प्रतिपत्त्यम् । किं वा विचार्यमाणे प्रतमुपासन प्रति कश्चिद्विशेषः प्रति-
पत्तुं शक्यत इति विशिष्टाशामाह-अयात इति । 'अथ' उपासनोक्तवन्तर एतेो विशिष्टा अग्नि अत एषां
वागादीनां प्राणानामप्ये कस्य कर्म जनेत्येन वारितित्यमिति 'मीमासा' उपासनकर्मविचारणा प्रवर्तते ।
मन्वमिति अत्रैवानुष्ठेय कर्मोच्यते । प्रवृत्त्या मन्माताया द्वाप्तवत् अथप्र वत् भार्यापयिति निर्धारणांमत्प्रा-
यिका प्रणयति-प्रजापतिर्हिति । इत्यन्द् विलार्थे । 'प्रजापति' कर्मणि 'वागादीनि' करणानि
'सृष्ट्यु' सृष्टवान् । कर्माणां हि तानि इति कर्माणांशुपयोगे । 'तानि' पुन 'सृष्टानि' अन्योऽन्येनेतर-
मस्तद्वत् सृष्टो मन्व वत् । कथमित्यपेक्षाया स्पर्धाप्रकारेवाह-वद्विष्याम्बेवाहमिति । 'वद्विष्याम्बेव'
स्वव्यापारादनात् अनुपगतैवाह स्यामिति वाच्यत 'दधे' धृतवती । एवमन्योऽपि मन्मोऽस्ति चेत् स्वव्यापारा-
दनुपगत इति । नोऽपि दर्शयत्कर्मनो वीर्यमिति । तथा 'द्रक्ष्याम्बहमिति चक्षुः' इति दधे । 'श्रोष्याम्बहमिति
श्रोत्र' इति दधे । एव अमुना प्रकारेण वागादिषु 'अन्यानि कर्माणि' त्वगादीनि करणानि 'यथाकर्म'
यद्यस्य कर्ममिति स्वैव स्वीर व्यापारानुसृत्य इव दधे इति शेषः ॥ ३० ॥

प्रजापतर्वागादिषु श्रमशत स्वकर्मप्रत्युत्तिरार्थादिष्याह-तानि सृष्ट्युरिति । सृष्ट्युमात्रक 'श्रम' 'श्रम'
रूपी भूत्वा 'तानि' वागादीनि करणानि 'उपयेमे' मन्मदाह । कथमित्यपेक्षायामाह तानीति । स्वव्य-
पारे प्रवृत्तानि तानि करणानि सृष्ट्युमात्रेण श्रमरूपेणान् दाशितवान् । 'आत्वा' प्राय व 'तानि'
करणानि 'सृष्ट्युवारुद्ध' अत्रतो कृतवान् स्वकर्मव्य प्रत्याशित्तानियर्थे । अत्र कर्मगतप्रवृत्ति-
प्रमाणमाह-तस्मात्प्राणान्येवेति । यस्मात्प्रजापतर्वागादीनि श्रमशितानि तस्मादादि वदने स्वकर्मणि 'सृष्ट्यु'
'वाक् श्राम्यन्ते' श्रमकर्मणि सृष्ट्युना सृष्ट्या स्वकर्मना, प्रत्ययवा । तथा 'श्राम्यति चक्षुः' । 'श्रोत्रम्'
श्रोत्रम् । 'अथ' वागादीना मन्मन्व-वनिर्धारणानन्तर 'व' अथ मन्वस्य प्राणः । इत्येव सुक्त-
कर्त्ता सृष्ट्यु 'नान्ये' न प्रपश्यन् । तेषां च अथ एव स्वकर्मणि प्रवर्तते ॥ ३१ ॥

(स्त्रा) ज्ञानि ज्ञानुद्दक्षिरे । (रेऽयं) अयम्वै नः श्रेष्ठो युः सञ्चरंश्चा-
सञ्चरंश्च न ऋयुथतेऽधो न रिष्यति हुन्तास्यैव सुर्वे रूपम्भुवामेति तुऽ
एतस्यैव सुर्वे रूपमभवैस्तुस्मादेतुऽएतेनाख्यायन्ते प्राणाऽऽडिति तेन ह
वाय तत्कुलमाख्यायते यस्मिन्कुले भवति सुऽएवम्बुद् युऽऽ ह वैवम्बुदा
स्पृद्धंतेऽनुशुष्य ह्वान्ततो म्प्रियतऽऽडित्यध्यात्मम् ॥ ३२ ॥

(सु) अयाधिदेवतम् । (ञ्ज्व) ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दद्धे तपस्या-
म्यहमित्यादित्यो भास्याम्यहमिति चन्द्रमाऽएवमग्न्या देवता यथादेवतार्थे

ज्ञानि ज्ञानुं दक्षिरे । अयं वै नः श्रेष्ठः । यः संचरंश्चासंचरंश्च न व्यथते । अयो न रिष्यति ।
हंत । अस्मैव सर्वे रूपं भवामेति । त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन् । तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते प्राणा
इति । तेन ह वाय तत्कुलमाख्यायते । यस्मिन् कुले भवति । य एवं वेद । य उ ह वैवम्बुदा स्पृद्धंते ।
अनुशुष्य ह्वान्ततो म्प्रियते । इत्यध्यात्मम् ॥ ३२ ॥

अयाधिदेवतम् । ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दद्धे । तपस्याम्यहमित्यादित्यः । भास्याम्यहमिति

तथाऽपि कथं प्राणस्यैव जनं चयमित्यपेक्षायामाह—तानीति । 'तानि' कर्णादीनि करणानि त प्राण
'ज्ञानुं दक्षिरे' इत्यन्ति मन । कथं ' अयं वै ' प्राण नोऽजाक मये ' श्रेष्ठ ' प्रजापतशोऽन्यधिकः ।
यस्मान् ' य सचरंश्चासचरंश्च न व्यथते ' अयाधिच ' न रिष्यति ' न विनश्यति । तस्य श्रेष्ठ्ये कलितमाह—
हुन्तेति । हुन्तदानीं ' सर्वे ' वयं ' अस्मैव ' प्राणस्य ' रूपं ' भवाम ' आत्मनेन प्रतिपन्नेमहमित्येव
विनिश्चित्य ' ते ' सर्वे वागादयः । ' एतस्यैव ' प्राणस्य रूपमभवन् । प्राणरूपमेवमग्नेन प्रतिपन्न प्राण-
प्रतमेव दक्षिरे । अम्यहमतानि न मयोर्योरर्णाय पर्याप्तानि इत्यभिप्रायेणैव करणानां प्राणरूपत्वमुक्तं वा सज्जमव-
माह—तस्मादेत इति । यस्माप्राणैः चलनामना प्रजाशात्मना च स्वेन रूपेण रूपवन्ति इतराणि करणानि ।
न हि प्राणान्तरं चलनामनत्रमुपपद्यते । चलनप्रजापारपूर्वकाग्नेव हि करणानि सर्वदा स्वश्रयानन्दे लज्जन्ते ।
तस्मादेते वागादयः ' एतेन ' प्राणाभिप्रायेणाप्यायन्ते प्राणा इत्येवमभिधीयन्ते । सप्रति विद्याफलमाह—तेन ह
वाय इति । ' य एव ' सर्वेऽग्णानां प्राणात्मना प्राणदाह्याभिप्रेत्यैव च वेत्ति स विद्वान् ' यस्मिन् कुले '
जातः ' भवति ' । ' तदुक्तं तेन ह वाय ' तेनैव विदुषा ' आख्यायते ' लौकिकेऽनुस्येद कुलमिति विद-
धामिच प्रथितं भवति । शिब—' यः ' कश्चिद् ' ह ' ' एवविद् ' प्राणामदर्शिता सह प्रतिपत्ती सन्
' स्पृद्धंते ' । ' स ' अस्मिन्नेन शरीरे ' अनुशुष्य ' दीर्घकालं शोषद्भूम्यैव ' ह ' किल अन्तर्नोऽन्ते ' म्रियते ' ।
न महत्या अनुशुषुतो म्रियते इति भावः । एवमुक्तं प्राणदर्शनमुपनररति—इत्यध्यात्ममिति । एतेवमग्न्याम
प्राणादिदर्शनमुत्तम् । उक्तोपमहृषोऽधिदेवतप्रदर्शनार्थः ॥ ३२ ॥

अयाधिदेवतमिति । अपानन्तरं ' अधिदेवत ' देवताविषय दर्शनमुच्यते—कथं देवताविशेषस्य जनधारण
श्रेय इति शक्यंस्वते । अग्न्यामरसर्वं ज्ञेयम् । ' ज्वलिष्याम्येवहमित्यग्निर्दद्धे ' इत्यादि ' यथादेवत '

स यथैषाम्प्राणानाम्मध्यस्थः प्राणोऽएवमेतान्सां देवतानाम्वायुर्मूर्च्छोचन्ति
ह्यन्या देवता नु वायुः सैषाऽनस्तमिता देवता यद्वायुः ॥ ३३ ॥

(२) अथैष श्लोको भवति । यत्तश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छ-
तीति प्राणाद्वाऽएवोऽउदेति प्राणोऽस्तमेति तुन्देवाश्चकिरे धर्ममथ सुऽ
एवाद्य सुऽउ श्वऽइति यद्वाऽएतेऽमुह्युद्धियन्त तुदेवाप्यद्य कुर्वन्ति
तस्मादेकमेव व्रतधरेत्प्राण्याञ्चैवापान्याञ्च तेन्मा पाप्मा मृत्युराप्रावदिति
यद्यु चरेत्समापिपिपेत्तेनोऽएतस्यै देवतायै सायुज्यथ सलोकताजयति
सुऽएथम्वेद ॥ ३४ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे तृतीयप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमे
प्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (३) १।३ ॥ (४) १-३ ॥

चंद्रमाः । एवमन्या देवता यथादेवतम् । स यथैषां प्राणानां मध्यमः प्राणः । एवमेतासां देवतानां
वायुः । मूर्च्छोचन्ति हि अन्या देवताः । न वायुः । सा एषा अनस्तमिता देवता । यद्वायुः ॥ ३३ ॥

अथैष श्लोको भवति—“ यत्तश्चोदेति सूर्यः । अस्तं यत्र च गच्छति ”—इति । प्राणाद्वा
एव उदेति । प्राणे अस्तमेति । “ तं देवाश्चकिरे धर्मम् । स एवाद्य स उ श्वः ” इति । यद्वा
एते अमुह्युद्धियन्त । तदेवाप्यद्य कुर्वन्ति । तस्मादेकमेव व्रतं चरेत् । प्राण्याञ्चैवापान्याञ्च । तेन्मा
पाप्मा मृत्युराप्रावदिति । यद्यु चरेत्समापिपिपेत् । तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यं सलोकतां
जयति । य एवं वेद ॥ ३४ ॥

स्वदेवतायापारमर्तविक्रम्य अन्या देवता विदुश्या व्रत दधिरे दन्वर्थे । स इति दृष्टान् । अन्वत्तम् । या
वापादीनां ' एषा प्राणानां ' मये ' मध्यम प्राण ' मृत्युना जन्तान् स्वधर्मगो न प्रत्यावित् इमे प्राण-
मर्तानामप्रवत । एवमेतानामन्वदादीनां देवतानां ' मये वायुरपि मृत्युना जन्तान् मर्तान् वायुवनेन अयप्रवत
एव । तदेव प्रकृत्यति—' हि ' यस्मान् आत्वादित्राणादिक्त्वं अन्या अन्याया देवता मूर्च्छोचन्ति ' अन्व
यन्ति स्वधर्मन्व उदयन्ते । न वायुरपि यानि यथा मध्यम प्राण । अन्व ' मीया अन्वन्तानां ' अविताशि-
वता ' देवता ' । ' यद्वायु ' योऽन वायुः । एवमन्वत्तमिदं च मीमांसिका अपदेवतानामप्रमिति
निर्दिशितम् ॥ ३३ ॥

उक्तार्थदार्ढ्ये मन्त्रमवतारयति अथैष इति । अथापि एतस्यैवार्थस्य प्रकाशकं ' एष श्लोः ' मन्त्रो
भवति । ' यत्तश्च ' यस्माद्वापि प्राणाच्च कोणेन अपिदेवत ' सूर्ये ' अध्याम चयु प्राण काले पुत्रस्य प्रतोऽवन्ते
च यथाक्रम उदेत्युद्धयन्ति । ' यत्र ' कापी प्राणे च अपरस्वधर्मसमये पुत्रस्य स्वधर्मसमये च यथाक्रम मूर्च्छ
चयुध ' अन्व गच्छति ' इति मन्त्रप्रथमार्द्धमप्यच्छब्दाय धृतिराह—प्राणादिति । ' प्राणात् ' अर्धेदेव-
तायाश्चकारदेव सूर्योऽपिदेव । अन्वामन्वुद्धेति । ' प्राणे ' एवमन्वतेति । यत्तश्चोदेति मूर्च्छोचन्ति इति पूर्वोक्तार्थस्य

व्ययम्वाऽइदं नाम रूपं कर्म । तेषां नाम्नां वागित्येते देवामुत्थयन्ति इति

व्ययब्राह्मणं वा अविद्याविषयसंसारतत्त्वप्रदर्शकं ब्राह्मणं वा उपसंहारब्राह्मणम् ।

इयं वा इदं नाम रूपं कर्म । तेषां नाम्नां वागित्येते देवामुत्थयन्ति । अतो हि सर्वाणि नामान्यु-

प्राणदित्यादि प्राणव्यवहिन ओम्प्रवत्तानामह-ते देवा इति । ' देवा ' ब्रह्मादयः अण्यथापि ' न धर्म ' वायुत्रयं प्राणमत्र चक्षुष्यानुष्णमिति = इति । ' न्ययन् ' । ' म एव ' प्राणवायुजलमग्नौ र्म एव ' अय ' इत्यादी अनुवचन । ' म उ ' म ' न म ओऽपि अविद्य इति श्लोकं अनुवचनानेन च देव इति । मन्त्रोत्तरादि संसंपन्नं श्रुतिव्यासगोति-यद्वाऽऽप्तमिति । ' अमुदि ' अमुपि मत्र काले ' एव ' ब्रह्माद्यपि ' यो ' यदेव वायुत्रयं प्राणमत्र वाग्निरेव ' तदेव ' व्रतमदायि ' इति ' अनुवचन । तन्मन्त्रेण देवैर्मातामिनि अनु- गच्छन्तीत्यर्थ । अग्निरेवमेव इदमेवैव- ' यदा व पुण्य स्वयिति प्राण-वाग्नि-वागयति प्राणव्यधु प्राणमन्त्र- प्राण- श्रोत्र यदा प्रवृज्यते प्राणादेवाधिपुनर्वागन्त इत्ययं ममवाग्निदेवत " तथा " यदा वाऽअग्निमुत्पादति तस्यायु तद्देवैर्मातामिनि तन्मादेनमुदवाग्निद्विभारव्यायु-व्यवृत्तायि यदाऽऽदित्योऽन्वनेति व्यायुत्वादि प्रविशति त्रायुत्तन्मा व्यायो दिश प्रविष्टिता व्यायोर्वाग्निपुनर्वागन्त " (श. प. १०।३।३।६।८) इति । ' अनुगच्छति ' दास्यति वायुमनु तदानीं एव ' उदाति ' अन्वनेति उदवाग्निरेव मन् इति अग्निरेव अग्निद्विभारव्यायुदेवार्थ । प्रहरणव्यधुपुनरुत्ति-तन्मादेकमेवेति । यन्मादृगादयोऽन्वदयो वा वाग्निव्यवहिति न स्वयन्वदिति । तेन ते. सर्वैरुत्ति प्राणव्रतमप्येव तन्मादेनोऽप्येवमेव व्रतवरेण । अयाम् प्राणव्रतमपिदेवत्व वायुव्रतमिति एवमेव व्रत धारं इत्यर्थ । त्रिन्द्विन्द्व-प्राणव्यध्वेति । ' प्राण्यान् ' प्राणव्यध्वेण तुषांन् । ' अपानान् ' अपान- व दानारदृश्यान् । न हि प्राणनाशानन्वप्यन्व प्राणव्यध्वेणोऽप्येवमेवेति । तन्माद्विधिवान्वागान्वाग्नि वा तदेवैव व्रतवरेणित्यर्थ । एतन्प्राणव्रतारूपे वाग्निरेव-देवमेति । नैऽऽत्. परिशेषे । ' तैन् ' (त्रि. १।३।१०) ' मा ' मा ' वासा ' धवत्वात् च्यु ' ' तद्वन् ' प्राणुनाम् । ' यदि ' अथमन्माद्व्रतान् प्रायुत स्वाम् । तर्हि पृथुता एव एवा इ देव एवमेव अथवाप्राणव्रतमित्येतिप्रारं । प्राणव्रतस्य महदनुष्ठानमशुद्धय सर्वेन्द्रिय- वागान्वाग्निवत्त्वं सत्यान्वकृत्य प्राणव्रतमाम्नामनुव-नवेत्तिव्याह-यन् चोदिति । ' उ ' पुन ' यदि ' कदा- चिद् यदे प्राणमेव ' प्राणमन् ' तदा ' समाधिपरिवर्त्तन् ' समाधिविभृतिः । यदि हि जन्मान्तितान् उपसमन् प्राण- वाग्निवत् स्वदेव तन्मात्तमापददत् । मन्वृत्तुन् वागिदयोऽन्वदयथ मन्मकाल एव अदत्तं पृथक्प्राणमा सर्व- वाग्निवत् इत्थंवायुव्रतस्य वन्मन्म-तेतो इति । ' तेन उ ' तेन अनेन प्राणव्यध्वेणिय-या ' एवमेव देव- तादे ' एवमेव एव प्राणव्रतताया ' सायुष ' सयुष्यात् एवमेव एव दिशान् प्रहरणार्थ ' सर्वोत्तरी ' वा एव- स्वादेव विज्ञानवित्त्वान्त ' जपति ' प्राज्ञोर्वात्यर्थ ॥ ३४ ॥

इति श्रीशतपथब्राह्मणव्याख्यादिशिवस्य श्रीशतपथब्राह्मणस्य परब्रह्मसाहित्यशास्त्रस्य

श्रीशतपथब्राह्मणस्य द्वितीयाध्यायस्य तृतीयोऽध्यायस्य तृतीयोऽध्यायस्य तृतीयोऽध्यायस्य तृतीयोऽध्यायस्य तृतीयोऽध्यायस्य तृतीयोऽध्यायस्य

तृतीयोऽध्यायस्य तृतीयोऽध्यायस्य तृतीयोऽध्यायस्य तृतीयोऽध्यायस्य तृतीयोऽध्यायस्य तृतीयोऽध्यायस्य तृतीयोऽध्यायस्य तृतीयोऽध्यायस्य

तृतीयोऽध्यायस्य तृतीयोऽध्यायस्य तृतीयोऽध्यायस्य तृतीयोऽध्यायस्य तृतीयोऽध्यायस्य तृतीयोऽध्यायस्य तृतीयोऽध्यायस्य तृतीयोऽध्यायस्य

" अथ दोऽन्वदेवतानुत्तम् " (श. प. १०।३।३।३) इत्येव सूत्रिनोऽपि अविद्यया सायनादन्-

सुवर्वाणि नामान्युत्तिष्ठन्त्येतुदेपाथं सुमैतद्धि सुर्वैर्ध्रामभिः सममेतुदपा-
म्बुद्धैतद्धि सुवर्वाणि नामानि विभक्तिं ॥ १ ॥

(त्र्यु) अथ रूपाणाम् । (झ) चुक्षुरित्येतुदेपामुक्थयसुतो हि सुवर्वाणि
ह्रस्वपुत्तिष्ठन्त्येतुदेपाथं सुमैतद्धि सुर्वैः रूपैः सममेतुदेपाम्बुद्धैताद्धि
सुवर्वाणि रूपाणि विभक्तिं ॥ २ ॥

(त्र्यु) अथ कर्मणाम् । (मा) आत्मेत्येतुदेपामुक्थयसुतो हि सुवर्वाणि
कुर्माण्युत्तिष्ठन्त्येतुदेपाथं सुमैतद्धि सुर्वैः कूर्माभिः सममेतुदेपाम्बुद्धै-

विभक्तिं । एतदेपां साम । एतद्धि सर्वैर्नामभिः समम् । एतदेपां ब्रह्म । एतद्धि सर्वाणि
नामानि विभक्तिं ॥ १ ॥

अथ रूपाणाम् । चुक्षुरित्येतुदेपामुक्थयम् । अतो हि सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्ति । एतदेपां साम ।
एतद्धि सर्वैः रूपैः समम् । एतदेपां ब्रह्म । एतद्धि सर्वाणि रूपाणि विभक्तिं ॥ २ ॥

अथ कर्मणाम् । आत्मेत्येतुदेपामुक्थयम् । अतो हि सर्वाणि कर्मण्युत्तिष्ठन्ति । एतदेपां साम ।
एतद्धि सर्वैः कर्मभिः समम् । एतदेपां ब्रह्म । एतद्धि सर्वाणि कर्माणि विभक्तिं । तदेतन्नयं मदेकप-

लक्षणे व्याहृतायाह्रस्वो विभक्त दत्ता प्रत्येन निवृत्ति । इदानीं प्रतिपत्तिमौक्त्यायं सर्वैश्च नामकप्रकर्ष-
त्वेनोरमहार वस्तुमुपनहमप्रायण प्रवर्तते-त्रयमवाऽऽदमिति । ' इ ' यथोक्त व्याहृतायाह्रस्वो जगन्
' अथ वै ' व्याहृतरूपेण । कित्तन्त् अयमित्याह-नाम रूपं कर्मणि । मन्व्य जगतो नामादिमात्रं कथमत्रायते
इत्याह-तेषामिति । ' तेषा ' यथोक्तमन्वाता नामकप्रकर्षगाम्ये ' एषां नामा ' नामविशेषाणां यद्दत्तो
देवदत्त इत्येवमादीनां हाणि-पेतस्य शब्दस्य य अर्थः शब्दसामान्यमात्रं ' एतदुक्थय ' कारणमुपादानम् ।
सैष्वलवगक्रगाना मैश्वरवत्त इव य कथं शब्दो वागेव स इत्युक्तत्वात् वागिति शब्दसामान्यमुपादाने ।
उक्थयत्वमुपपादयितु हेतुमाह-अतो हीति । ' हि ' यस्मात् ' अत्र ' अस्मात् वाक्शब्दाभिधेयान् नाम-
सामान्यात् ' सर्वाणि नामानि ' यद्दत्तो देवदत्त इत्येवमादिप्रविभागानि ' उत्तिष्ठन्ति ' उत्पद्यन्त प्रविनश्यन्ते
सर्वणाञ्छात्रव्यक्रगा इव । कायणा कारणेऽन्तर्भावविशेषाणां सामान्येऽन्तर्भावान् कथं सामान्यविशेषभाव इति
साम्ब सायणिति-एतद्धिति । ' एतन् ' शब्दसामान्यं ' एषा ' नामविशेषाणां ' साम ' समवाचनस्य सामान्य-
विवरणं । सामत्रेण सामरिति-एतद्धीति । ' हि ' यस्मादेतन् वाक्शब्दसामान्यं सर्वैर्नामभिः सामविशेषै
' साम ' तुल्यम् । नामविशेषेणा नामशब्दमात्रं सामान्यात् । सामादिविशेषात्प्रवृत्तत्वात् इत्यर्थः । तदेव
सायणिति-एतद्धीति । हि यस्मादेतन् वाक्शब्दसामान्यं ' सर्वाणि ' ' नामानि ' स्वस्वरप्रदानेन ' विभक्तिं
धरयति । एव कारणकारणत्वेनपत्तिनामविशेषोत्पत्तेरप्यमत्रानोरपनथ नामविशेषाणां शब्दमात्रता निश्च ।
एतन्तरतोऽपि यथोक्त सर्वं योज्यम् ॥ १ ॥

' अथ ' नामान्याप्यानात्मनः ' स्वशास्त्र ' निवृत्तिप्रभृतीनां ' चुक्षुरिति ' तत्र स्वयन्मन्व्य तद्वदि
शकात्प्रमात्र एतदेव रूपविशेषाणानुक्थयमित्यादि पूर्ववत् ॥ १ ॥

' अथ ' स्वस्वाम्यानात्मनः ' कर्मणां ' सर्वैर्कर्मविशेषाणां मन्वददर्शनवन्तमन्वतां ' अन्व '

तद्धि सुर्वाणि कुर्माणि विभृतिं तदेतत्त्रयम् सडेकमयुमात्माऽत्मोऽ
एकः सुत्रेत्तत्त्रयन्तदेतदमृतम् सत्येन च्छन्नम्प्राणो वाऽअमृतनामरूपे
सत्यन्ताभ्यामयुम्प्राणुश्छन्नः ॥ ३ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे तृतीये प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमे
प्रपाठके चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥ १४। (३) १। ४ ॥ (४) १-४ ॥

इति तृतीयः प्रपाठकः चतुर्थोऽध्यायश्च समाप्तः ।

इति बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १०१ ॥

मात्मा । आत्मा उ एकः सुत्रेत्तत्रयम् । तदेतदमृतं सत्येन च्छन्नम् । प्राणो वा अमृतम् । नाम-
रूपे सत्यम् । ताभ्यामयं प्राणश्छन्नः ॥ ३ ॥

आत्मशब्दवाच्यशरीरनिर्वन्धकर्मसामान्यमित्येतदेष मुख्यमित्यादि पूर्ववत् । आत्मना शरीरेण कर्म करोति
शरीरे च सर्वकर्म अभिव्यज्यते । अतस्तस्य तद्वात्मन कर्ममा रयुच्यते । एव नामरूपकर्मात्मकेन
सक्षिम्यापि जगत् पुन मन्त्रेपातरमाह-तदेतत्त्रयमिति । तदेतद्यथोक्त नामरूपकर्माख्य 'त्रय'
त्रिदशविष्ट भवत् परम्पर महत् सन् 'एकम्' । केनैकत्वमित्यपेक्षायामात्मनेवाह-अयमिति । 'अय'
प्रत्यय आत्मा कार्यकारणमत्तल पिण्ड एतन्मयो वाऽअवमान्मेवादिना अन्नत्रयत्वं व्याख्यातम् ।
एव नामादित्रयस्य देहमात्रेणैव व्यवहारस्य कर्मनिष्ठाशक्यवाह-आत्मा एक इति । 'उ' पुन-
'आत्मा' कार्यकारणमत्तल पिण्ड 'एक सन्' अव्याप्ताधिभूतादिदेवभाजनाव्यवस्थितमेतदेव नाम रूप
कर्मेति 'त्रय' नामादिभिन्नस्य देहस्यागृह्यमाणत्वात् व्यवहारस्य कर्ममित्यर्थः । एकस्मिन्पि सत्ताने कार्य-
कारणत्वेणावातरविभागमाह-तदेतदमृतमिति । तदेतदमृतमग 'अमृत सत्यम्' । एतस्य वाक्यस्याप्यं
श्रुति स्वयमेवाह-प्राणो वाऽअमृतमिति । 'प्राणो वा' धिमात्मा करणत्मेक अतत्पृष्टमेक आत्मभूत-
अग्निनाशी अमृतममृतभूत शूलदेहे गन्तव्यपि यारम्भोभुम्वाधिवान् 'नामरूपे' पश्चीहृत्पूर्वामके
शरीरावस्थे कार्यात्मके 'मन्य' मन्यशब्दवाच्ये सब ल्यञ 'मन्य' भूतपचक तद्वात्मके नामरूपे स्वयर्थः ।
'ताम्या' वाद्याभ्या शरीरा मन्त्राभ्या उपचन्नायाधिर्गम्य्या मर्याभ्या नामरूपाभ्या अप क्रियामरुत्सयोरुपपृष्टम्
'प्राणश्छन्नः' अत्रकाशीहृत् । अत प्रत्यगात्मत्तच्च सुतथा दुर्विज्ञेयमिति तन्ज्ञाने अत्रहिर्नैर्वाव्यमिति भावः ।
एतदेव समाप्तेनैवमविद्याविषय प्रदर्शितम् ॥ ३ ॥

इति श्रीहरीशेन्द्रप्रभागात्पुण्यपादिसिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंससंन्यासकाचार्यस्य धिमासुदेव-
प्रथममवलः कृती मान्यदिनीपदातपत्र-नेगान्तर्गतमाध्यदिनशाखीपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां
वासुदेवप्रनाशिकाया आये मधुकाण्डे प्रथमेऽध्याये चतुर्थे जगत्स्वरूपप्रदर्शकं त्रयत्र-

ब्राह्मण परिमन्नासम् ॥ १४। (४) १। ४ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

अथ पंचमोऽध्याये चतुर्थे प्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

बृहदारण्यके द्वितीयेऽध्याये प्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् ।



हसवालाकिर्हानूचानो गार्ग्योऽआस । सु होवाचाजातशत्रुः सहस्रमेतस्याम्वाप्ति दत्तो जनको जनकऽइति वै जुना धावन्तीति ॥ १ ॥

सु होवाच गार्ग्यः । (गर्ग्यो) योऽएवासावादित्ये पुरुषऽएतमेवाहम्रह्योपासऽइति सु होवाचाजातशत्रुर्माँ मैतुस्मिन्सुम्वादिष्टाऽअतिष्टाः सुर्वेषाम्भूतानाम्भूर्द्धाँ राजेति वाऽअहमेतमुपासऽइति स योऽएतमेवमुपास्तेऽतिष्टाः सुर्वेषाम्भूतानाम्भूर्द्धाँ राजा भवति ॥ २ ॥

अजातशत्रुब्राह्मणं वा पर्यकत्रिशाब्राह्मणम् ।

हसवालाकिर्हानूचानो गार्ग्ये आस । स होवाचाजातशत्रुः काश्यपु । ब्रह्म ते ब्रवाणीति । स होवाचाजातशत्रुः । सहस्रमेतस्या वाचि दत्तः । जनको जनक इति वै जुना धावन्तीति ॥ १ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवासावादित्ये पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपाम इति । स होवाचाजात-

अथ प्रथमोऽध्याये सूत्रिनोर्वेदाऽत्रिपथो अत्रिषा प्रपठिता । सप्रति विद्या प्रपठतिषु अतिर्द्वितीयमन्वाय-
साग्यं । तत्र ब्रह्मोत्रोरुपासनादिषु अत्रिषात्रिपथमेव तत्र प्रयोगतो गार्ग्यो ब्राह्मणो वना पूर्वपञ्चादी
उपरथा यत् । मुख्यतयाऽमर्शा राजा अजातशत्रु श्रेष्ठा मिदान्पञ्चादी चोपस्था यत् ध्रुवा । एव हि यत्.
पूर्वपञ्चिज्ञानाऽपि कारुण्येण समर्थामानोऽर्थ श्रोतुश्चित्तवशमेतीति मुख्यप्रतिप पर्यं अजातशत्रुवाक्य प्रव-
र्तितं-हसवालाकिर्हानूचि । 'हस.' अमथ्यमु ब्रह्मिन्वादेव गर्हित । वनाकाया अपय वात्सकि । हसवासा
वालाकिश्चेति 'हसवालाकि' । 'ह' शब्द गेतिगर्थ आन्वायिकाया । 'अनूचान' अनुवचनसमर्थो
वाग्मी 'गार्ग्य' गर्गोत्राप्य ब्राह्मण 'आस' बभूव । 'स ह' पुन ब्रह्मिन्वादिर्गर्थे 'अजातशत्रु'
अजातशत्रुनामान राजान 'काश्य' काशिराज गार्ग्य हे राजन् 'ते' तुभ्य 'ब्रह्म' मुख्य
'ब्रवाणि' कथयामीत्युवाचोक्तवान् । 'स' श्रद्धादिपत्रोऽजातशत्रु- 'पत्न्या' ' ' ब्रह्म ते ब्रवाणि'
इत्यस्या 'वाचि' वचनमात्रे गवा 'सहस्र दत्त' इति त ब्राह्मण प्रयुवाच । ननु-म.शाह्मन्त्रयनमेव गवा
सहस्रदाने निमित्तं कर्मात्थेयते । श्वयाशुक्राया श्रुती गङ्गोऽभिप्रायमाह-जनको जनक इतीति । 'वै'
शब्द 'जनक' दाना 'जनक' श्रेष्ठा 'इति' प्रसिद्धपरयोपनार्थ । जनको तिस्रु जनक. सुश्रुपरिष्ठी
वै ब्रह्म सुभूयसो विबुधव प्रतिजित्बुधरथ जना ब्राह्मण गवति' अभिगच्छन्ति । तस्मात् सर्वं मथ्यरि सभा-
वित्तवानिति इति मुख्यत्रयकथन विनेत्र तद्वचनमात्रेणैव (गवा) सस्र दत्त इति राहोऽभिप्राय इत्यर्थः ॥ १ ॥

एवमभिमन्त्रीभूत शुभ्र रावन् प्रति 'स गार्ग्य' 'ह' किल 'उवाच' । 'य एव असौ आदित्ये'
चक्षुषि च एकोऽभिमाना । पुन्यः' चक्षुःशारेण सह इति प्रविष्ट. अहर्द्धक्री अह भोक्ता वेत्यवयिन एतमेव-

सु होवाच गार्ग्यः । (गर्ग्यो) वृष्टुवासी चन्द्रे पुरुषऽएतमेवाहम्ब्रह्मो-
पासऽइति सु होवाचाजातशत्रुर्मा मैतुस्मिन्सुम्बदिष्टा वृहन्पाण्डुरवासाः
सोमो राजेति वाऽअहमेतमुपासऽइति स वृष्टुएतमेवमुपास्तेऽहरहर्ह सुतः
प्रमुतो भवति नास्यान्नक्षीयते ॥ ३ ॥

सु होवाच गार्ग्यः । (गर्ग्यो) वृष्टुवायश्चिद्युति पुरुषऽएतमेवाहम्ब्रह्मो-
पासऽइति सु होवाचाजातशत्रुर्मा मैतुस्मिन्सुम्बदिष्टास्तेजस्वीति वाऽ

शत्रुः । मा मैतस्मिन् संबदिष्टाः । अतिष्टाः सर्वेषां भूतानां मूर्ता राजा इति वा अहमेतमुपास इति ।
स य एतमेवमुपास्ते । अतिष्टाः सर्वेषां भूतानां मूर्ता राजा भवति ॥ २ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवासी चन्द्रे पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः ।
मा मैतस्मिन् संबदिष्टाः । वृहन् पाण्डुरवासाः सोमो राजेति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेव-
मुपास्ते । अहरहर्ह सुतः प्रमुतो भवति । नास्यान्न क्षीयते ॥ ३ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायं चिद्युति पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजात-

पुरुष अस्मिन् कार्यकारणत्वात् 'अह ब्रह्म उवासे' निश्चर पश्यामि । तमेव पुरुषं ब्रह्म सुम्ब ब्रह्मिणि ।
त्वमपि उपास्य इत्युक्ते 'स' अजातशत्रु 'ह' उवाच '—' मा मा' इति हस्तेन विनिवारयन् हे गार्ग्य ।
'एतस्मिन्' विज्ञेयं ब्रह्मिणि 'मा मा संबदिष्टा' मा मवाद काशे । अहमिदं जानामि । मा मैति
"आवावे च"—(पा सू ८।१।१०) इति द्विवचनम् । अथ वनमन्यसे जानावे स्व ब्रह्ममात्रं न तु
तद्विशेषैर्गोतामनत्रादीनि । तत्र मैव शक्तिष्टा । यत् सर्वमेतदहं जाने इत्याह—अतिष्टा इति । अतीत्य
मूर्तानि भूतानि निश्चरन्त्यतिष्टा । 'सर्वेषां भूतानां' 'मूर्ता' शिर पूष । 'राजा' च राजते दीप्यत
इति व्युत्पत्तिगुणोत्पत्त्यात् राजा । एतेऽवशेषेणैषिष्ट एतद्ब्रह्म 'अह' अस्मिन् कार्यकारणत्वात् इति कर्तुं
मोक्तं च इत्येतं पुत्र्य 'उपासे' अनवरतं पश्यामि । 'य' एकमुक्तगुणव्यतिष्ठमेतमुपासे 'स' ।
'अतिष्टा' 'सर्वेषां भूतानां मूर्ता राजा' च भवतीति यथागुणोपासतमेव हि फल—'त यथा यथोपासते
सदेव भवति' (श. प १०।१।२।२०।) इति श्रुते ॥ २ ॥

एवं सवादेन आदिचे ब्रह्मणि अजातशत्रुणा प्रत्याएवासे चन्द्रमपि ब्रह्म अनन्तरं गार्ग्यः प्रतिपन्नवन्निराह—
स हेति । स होवाच गार्ग्यः । 'य एवासी चन्द्रे' मनमि देव 'पुरुषः' कार्त्ता मोका चेति पूर्वविशेषणम् ।
वृहन्महात् पाण्डुर शुक्र बालो दस्य स 'पाण्डुरवाना' चन्द्रानिमाम्निः प्रागस्वाशरीरवात् । सोमो राजेति ।
चन्द्रमा लतामरुध 'सोम' यज्ञे य जन्मिष्यते न बुद्धिनिष्ठं च पुत्र्यमेवैतन्न 'अह' ब्रह्मोपासे । अयो-
पासकस्य ब्रह्मोपासके यज्ञे 'ह' किल 'अहरह' प्रत्यद् भोम सुतोऽभियुत 'भवति' । विहृत्यासके च
यज्ञे 'प्रमुत' 'प्रहृष्ट' सुतो भवति । यथोक्तोपासकस्य प्रहृतिविहृष्टमुपासकमर्थं लीलात्म्यं भवतीत्यर्थः ।
कत्यालमद उपासकस्यात् च 'न क्षीयते' । अत्राप्यस्य उपासताऽस्तुतादिवात् उपासकत्वमिष्ये ॥ ३ ॥

सवादेनेन चन्द्रब्रह्मवति प्रत्याएवासे ब्रह्मणसेह—इत्यादि सर्वं प्रबोध्यन् । तथा 'चिद्युति त्वचि' इत्ये

अहमेतमुपासऽइति स युऽएतमेवमुपास्ते तेजस्वी इ भवति तेजस्विनी
हास्य प्रजा भवति ॥ ४ ॥

सु होवाच गार्ग्यः । (गर्यो) युऽएवायुमाकाशे पुरुषऽएतमेवाहम्रह्यो-
पासऽइति सु होवाचाजातशत्रुर्मुमैतस्मिन्सुम्वादिष्टाः पूर्णमुप्रवर्तीति
युऽअहमेतमुपासऽइति स युऽएतमेवमुपास्ते पूर्यते प्रजया पशुभिर्ना-
स्यास्माच्छोकात्प्रजोद्धर्तते ॥ ५ ॥

सु होवाच गार्ग्यः । (गर्यो) युऽएवायुमवायौ पुरुषऽएतमेवाहम्रह्योपास-
ऽइति सु होवाचाजातशत्रुर्मुमैतस्मिन्सुम्वादिष्टाऽइन्द्रो वैकुण्ठोऽपरा-
जिता सेनेति युऽअहमेतमुपासऽइति स युऽएतमेवमुपास्ते जिष्णुर्हापरा-
जिष्णुर्भवत्यन्यतस्त्यजायौ ॥ ६ ॥

सु होवाच गार्ग्यः । (गर्यो) युऽएवायुमग्नौ पुरुषऽएतमेवाहम्रह्योपासऽ

शत्रुः । मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । तेजस्वीति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते । तेजस्वी
इ भवति । तेजस्विनी हास्य प्रजा भवति ॥ ४ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायुमाकाशे पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः ।
मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । पूर्णमुप्रवर्तीति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते । पूर्यते
प्रजया पशुभिः । नास्यास्माच्छोकात्प्रजोद्धर्तते ॥ ५ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायुं वायौ पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः ।
मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । इन्द्रो वैकुण्ठोऽपराजिता सेनेति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेव-
मुपास्ते । जिष्णुर्हापराजिष्णुर्भवत्यन्यतस्त्यजायौ ॥ ६ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायुमग्नौ पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः ।

च एका देवता । ' तेजस्वी ' इति तस्या विशेषणम् । ' तेजस्वी इ भवतीति ' ' तेजस्विनी हास्य प्रजा भव-
तीति ' च फलम् । विद्युत्वा बहुवचसाङ्गिकरणान् आमनि प्रजाया चेति फलवाहुव्यम् ॥ ४ ॥

तथा ' आकाशे ' इत्ये च एकः ' पूर्णमुप्रवर्तते ' इति विशेषणम् । अप्रवर्तित्वे अप्रवर्त-
कत्वे अक्रियत्वाच्च वा । पूर्णत्वविशेषणफलमिदम् । ' पूर्यते प्रजया पशुभिः ' इति अप्रवर्तित्वविशेषणफलम् ।
' नास्यास्माच्छोकात्प्रजोद्धर्तते ' । ' उद्धर्तते ' विहित्यते । इति प्रजा सत्तावित्थितिः ॥ ५ ॥

तथा ' वायौ ' प्राण इति वैका । तस्या विशेषणं ' इन्द्र ' परमेश्वरः । वैकुण्ठोऽपराजिता
सेनेति । न परैर्जितपूर्वः प्रकृता मगन्त्रप्रतिद्वे-एकस्मिन् वायौ अपराजिता सेनेति गुणः समवर्तीति बोध्यम् ।
विशेषणत्रयस्य विशेषणत्वत्रय क्रमेण श्रुत्यादपत्ति-जिष्णुरित्यादिना । जिष्णुर्वयसात् । ' अपराजिष्णुः ' न
परैर्वितस्त्वमावः । अन्यतस्त्यजायौति । अन्यतस्त्वाना अन्यमाप्तौ जानानां सवदाना जयशीलौ भवति ॥ ६ ॥

तथा ' अग्नौ ' वाचि इति च एका । विवासाहिरिति विशेषणम् । परावर्तित्वेने श्रियते तन्मत्तं नगरीकरणेन

इति सु होवाचाजातशत्रुर्मा मैतुस्मिन्सुम्बदिष्टा विपासहिरिति वाऽअह-
मेतमुपासऽइति स युऽएतमेवमुपास्ते विपासुद्दिह भवति विपासुद्दिहस्य
प्रजा भवति ॥ ७ ॥

सु होवाच गार्ग्यः । (गर्ग्यो) युऽएवायमप्सु पुरुषऽएतमेवाहम्रह्मोपासऽ
इति सु होवाचाजातशत्रुर्मा मैतुस्मिन्सुम्बदिष्टाः प्रतिरूपऽइति वाऽअह-
मेतमुपासऽइति स युऽएतमेवमुपास्ते प्रतिरूपं द्वैतमुपगच्छति
नाप्रतिरूपमथो प्रतिरूपाऽस्मान्जायते ॥ ८ ॥

सु होवाच गार्ग्यः । (गर्ग्यो) युऽएवायमादर्शं पुरुषऽएतमेवाहम्रह्मोपास-
ऽइति सु होवाचाजातशत्रुर्मा मैतुस्मिन्सुम्बदिष्टा रोचिष्णुरिति वाऽ
अहमेतमुपासऽइति स युऽएतमेवमुपास्ते रोचिष्णुर्ह भवति रोचिष्णु-
र्हास्य प्रजा भवत्यथो धैः सन्निगच्छति सर्वान्स्तान्तिरोचते ॥ ९ ॥

मा मैतस्मिन् संबदिष्टाः । विपासहिरिति वा अहमेतमुपास इति । न य एतमेवमुपास्ते । विपासुद्दिह
भवति । विपासुद्दिहस्य प्रजा भवति ॥ ७ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायमप्सु पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः ।
मा मैतस्मिन् संबदिष्टाः । प्रतिरूप इति वा अहमेतमुपास इति । न य एतमेवमुपास्ते । प्रतिरूपं
द्वैतमुपगच्छति । नाप्रतिरूपम् । अथो प्रतिरूपः अस्मान्जायते ॥ ८ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायमादर्शं पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः ।
मा मैतस्मिन् संबदिष्टाः । रोचिष्णुरिति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते । रोचिष्णुर्ह
भवति । रोचिष्णुर्हास्य प्रजा भवति । अथो धैः सन्निगच्छति । सर्वान् तान्तिरोचते ॥ ९ ॥

सहने इति विपासहिरिति । फलोन्नी विषामहि परेषां मर्यादिना । अर्षानां वाहुल्यानुपासन्स्यात्मनि प्रजापथो च
दीताशिव तिष्ठति विमुतामिवेति बोध्यम् ॥ ७ ॥

‘अप्सु’ रेतति इति च एका । तस्या विशेषणं ‘प्रतिरूप’ इति । ‘प्रतिरूपः’ अतुरूपः । श्रुतिस्मृत्य-
प्रतिबुद्ध इत्यर्थः । फलं ‘प्रतिरूप’ श्रुतिस्मृतिशान्दनुस्यवेव एतमुपासक इत्यर्थः । ज्ञानोति । ‘नाप्रति-
रूप’ न विपरीतम् । ‘अथो’ अन्यच्च फलं, अमादुर्गानितुः । ‘प्रति च’ प्रतिस्मृत्यनुकूलः सत्पुत्रः
‘जायते’ । न विपरीत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

‘आदर्शो’ प्रमादम्बन्धाचे च, अन्यत्र च खड्गादी, हारं सत्त्वदुदित्वाभाव्ये चैका । तस्या विशेषणं
‘रोचिष्णुरिति’ । रोचिष्णुर्दीप्तिम्बन्धावः । फलं च तदेव रोचिष्णुत्वम् । ‘अथो’ अन्यच्च । ‘धैः’ सह
‘सन्निगच्छति’ सबध्यते । ‘तान् सर्वान्तिरोचते’ रोचना गारवाहुल्यात्फलवाहुल्यम् ॥ ९ ॥

सु होवाच गार्ग्यः । (गयीं) यऽपुवायुन्दिक्षु पुरुषऽएतमेवाहम्ब्रह्मोपासऽ
इति सु होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्त्सुम्वादिष्टा द्वितीयोऽनपगऽइति
वाऽअहमेतमुपासऽइति स यऽएतमेवमुपास्ते द्वितीयवान् ह भवति नास्मा-
द्गणच्छिद्यते ॥ १० ॥

सु होवाच गार्ग्यः । (गयीं) यऽपुवायं युन्तम्पश्वाच्छुब्दोऽनूडैत्येतमेवा-
हम्ब्रह्मोपासऽइति सु होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्त्सुम्वादिष्टाऽअसुरिति
वाऽअहमेतमुपासऽइति स यऽएतमेवमुपास्ते सुर्वथै ह्येवास्मिन्नलोकऽ
आयुरेति नैनम्पुरा कालात्प्राणो जहाति ॥ ११ ॥

सु होवाच गार्ग्यः । (गयीं) यऽपुवायुच्छायामयः पुरुषऽएतमेवाहम्ब्र-
ह्मोपासऽइति सु होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्त्सुम्वादिष्टा मृत्युरिति वाऽ
अहमेतमुपासऽइति स यऽएतमेवमुपास्ते सुर्वथै ह्येवास्मिन्नलोकऽआयुरेति
नैनम्पुरा कालान्मृत्युरागच्छति ॥ १२ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायं दिक्षु पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । त होवाचाजातशत्रुः ।
मा मैतस्मिन् संवादिष्टाः । द्वितीयोऽनपग इति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते ।
द्वितीयवान् ह भवति । नास्माद्गणच्छिद्यते ॥ १० ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायं युन्तं पश्वाच्छुब्दः अनूडैति । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचा-
जातशत्रुः । मा मैतस्मिन् संवादिष्टाः । असुरिति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते ।
सर्वे ह्येवास्मिन् लोके आयुरेति । नैनं पुरा कालात्प्राणो जहानि ॥ ११ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायं छायायामयः पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचा

‘ दिक्षु ’ कर्णयोर्हृदि चैका । अधिनो देवो अत्रियुक्तस्वभावो । नम्य देवस्य गुण । द्वितीयवच अनपगत्य
चान्योऽन्यमत्रियुक्तता । दिशामधिनोर्ध्ववर्गमवात् तदेव फलमुपासकस्य द्वितीयवच सायुस्यपरिवृत्तवचम् ।
अस्माद्गणच्छिद्यते ‘ गणः ’ समूहश्च ‘ न छिद्यते ’ विच्छेदे न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १० ॥

‘ युन्तं ’ गच्छन्तं पश्वाच्छुब्दं ‘ य एवायं राष्ट्रः ’ ‘ अनूडैति ’ उत्पद्यते । अय्यात्मन्य जनिनहेतुः
प्राणः तमेतौहृत्स्य एतमेवोपासते । तस्य विशेषणं ‘ असुरिति ’ । ‘ अमु ’ जीवनहेतुः प्राणः । तस्य फल
‘ सर्वं ’ संपूर्णं यावत्कर्मोपास ‘ ह ’ नित्यं ‘ आयुः ’ ‘ अस्मिन् लोके ’ ‘ एति ’ गच्छति । कर्मपरिच्छिन्न-
कालपर्यन्तं रोगादित्येव पीडयमानमपि ‘ एव प्राणो न जहाति ’ न त्यजति ॥ ११ ॥

‘ छायाया ’ बाह्ये तमनि अथात्मन्य आवरणामके लक्षणे इति च एका देवता । तथा विशेषण
‘ मृत्युः ’ । फल सर्वं पूर्ववत् । एतान्त्सु विषय । युन्तव्योरपगतमन्त् प्राक् रोगादिरिदानीं अपि भवति ॥ १२ ॥

सु होवाच गार्ग्यः । (गयीं) यऽएवायुमात्मनि पुरुषऽएतमेवाहमत्रलो-
पासऽइति सु होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्सुम्वादिष्टाऽआत्मन्वीति
घ्राऽअहमेतमुपासऽइति स यऽएतमेवमुपास्तऽआत्मन्वी ह भवत्यात्म-
न्विनी हास्य प्रजा भवति सु ह तूष्णीमास गार्ग्यः ॥ १३ ॥

सु होवाचाजातशत्रुः । (रे) एतावन्नूरे इत्येतावद्धीति नैतावता विदि-
तुम्भवतीति सु होवाच गार्ग्यऽह्युप त्वाऽयानीति ॥ १४ ॥

सु होवाचाजातशत्रुः । प्रतिलोमं वै तत् । यत् ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयात्-ब्रह्म मे
वक्ष्यतीति व्येव त्वा जपयिष्यामीति तुम्पाणावादायोत्तस्थौ तौ ह

अजातशत्रुः । मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । मृत्युमिति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते ।
तवै ह्वास्मिन् लोके आयुरेति । नैने पुग कालात् मृत्युरागच्छति ॥ १३ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायमान्मनि पुरुषः । एतमेवाहं ब्रवीष्याम इति । स होवाचाजात-
शत्रुः । मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । आत्मन्वीनि वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते ।
आत्मन्वी ह भवति । आत्मन्विनी हास्य प्रजा भवति । स ह तूष्णीमास गार्ग्यः ॥ १३ ॥

स होवाचाजातशत्रुः । एतावन्नूरे इति । एतावद्धीति । नैतावता विदितं भवतीति । स होवा च
गार्ग्यः । उप त्वाऽयानीति ॥ १४ ॥

स होवाचाजातशत्रुः । प्रतिलोमं वै तत् । यत् ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयात्-ब्रह्म मे वक्ष्यतीति ।
व्येव त्वा जपयिष्यामीति । तं पाणावादायोत्तस्थौ । तौ ह पुरुषं मुनमाजगमुः । तमेतैर्नामभि-

व्यस्ताति ब्रह्मण्युपन्यस्य समन्त ब्रह्म उपदिशति । ' आननि ' प्रजापतौ बुद्धौ च इति वैता । तन्वा
विशेषण ' आत्मन्वी ' वक्ष्य आमा अम्यान्वीत्यात्मन्वी स्वतः । फल आत्मन्वी । ' आत्मन्विनी ' ' ह '
किल ' अन्य प्रजा भवति ' । फलम्यामणावित्वात् प्रजाया तदभिमानमनुचितमिच्छाशङ्काया सुखिद्वेषाद्
प्रजाया भयादनम् । एवमजातशत्रुणा स्वय परिज्ञानवैतैव क्रमेण प्रत्यारयन्तु ब्रह्मणु ' स ' गार्ग्य ' ह '
किल क्षीयन्नविज्ञान अन्विमाममानौत्तर ' तूष्णी ' अवाक्शिरा ' आस ' यभूव ॥ १३ ॥

त तथाभूतमालस्य ' स अजातशत्रुः ह उवाच-एतावन्नूरे इति ' कि एतावदेव त्रय विदितं
आहोस्मिन् अधिकमपदमिति विचारार्थं ष्टुतिः । गार्ग्ये आह-एतावद्धीति । ' एतावदेव ' नाम, पर विदित-
मस्मि । अजातशत्रुहा- ' नैतावता ' विदितं त्रय ' विदितं भवति ' । किमर्थं ? गार्ग्योऽपि त्रय ते ब्रह्मणि
इति । किमेतावद्धिदिन विदितमेव भवतीति नैतावता विदितं भवतीति बुवता राज्ञा अधिकं त्रय ज्ञातव्यमस्मीति
दर्शितं भवति । तत्रानुपमन्नाथ न वस्तुय इत्याचारविशिष्टं, ' गार्ग्यः, ' स्वयमेव ' ह ' किल ' उवाच ' तथा
अन्य शिष्यो गुह्यमुपेयात् तथा अहं ' त्वा ' त्वां ' उपायानि ' उपमाञ्जानीत्यर्थं ॥ १४ ॥

एवमुक्त स अजातशत्रुः ह उवाच । ' प्रतिलोमं वै ' विपरीतमेव ' तत् यत् ' ' ब्राह्मणः ' उक्तमर्थः

पुरुषश्च सुतभाजगमतुस्तुमंतैर्द्रामभिरामन्त्रयाञ्चक्रे बृहन्पाण्डुरवासः सोम
राजन्निति स नोत्तस्थौ तुम्पाणिनाऽऽपेपम्बांधयाञ्चकार स द्योत्तस्थौ ॥ १५ ॥

सु होवाचाजातशत्रुः । (स्य) सुत्रैपुऽएतत्सुभोऽभूद्युऽएव विज्ञानमयः
पुरुषः केष तदाऽभूत्कुतऽएतदागादिति तद् ह न मेने गार्ग्यः ॥ १६ ॥

रामन्त्रयांचक्रे । बृहन् पाण्डुरवासः सोम राजन्निति । स नोत्तस्थौ । तं पाणिनाऽऽपेपं बोधयांचकार ।
स होत्तस्थौ ॥ १५ ॥

स होवाचाजातशत्रुः । यत्रैप एतत्सुतः अभूत् । य एव विज्ञानमयः पुरुषः । केष तदा अभूत् ।
कुत एतदागादिति । तद् ह न मेने गार्ग्यः ॥ १६ ॥

आचार्यत्वेऽपिद्वितः सन् क्षत्रियमनाचार्यस्वभाव उपयादुपगच्छेत् शिष्यवृत्त्या ' तस्य मे बक्ष्यति ' इत्येवम् । एतत्
आचार्यविशिष्टत्वेऽपि निश्चितम् । " अनुब्रूया च शुश्रूषा यावदध्ययनं शुरो । वात्राक्षणे गुरो शिष्यो वास-
मात्यन्तिकं वसेत् " । " अत्राक्षणादध्ययनमाप्तकाले विधीयते " (म. सू. २ । २४१-२४२) इत्यादिना ।
तस्मादे गार्ग्ये । स्वमाचार्य एव सन् निष्ठ । अह तु ' त्वा ' त्वा यस्मिन् विदिते न्न विदिते भवति-तन्मुख्य
वेद्य ' त्रय ' ' विद्वन्विश्वाम्येव ' विज्ञानमेव करिष्यामि । एव प्रतिज्ञातत्रयवोर्यमुपनयने श्याह-तम्पाणा-
विति । ' न ' गार्ग्ये सलज्जमान्द्वय विश्वास्तजननाय ' पागी ' हन्ते ' आदार ' गृहीत्वा ' उत्तस्थौ '
उपितवान् । तन्तौ ' ह ' गार्ग्यजातशत्रु क्विद्राजगुरुप्रदेशे ' सुत पुरुष ' प्रति ' आजगमुन् । ' अगतौ ।
' न ' च सुत पुरुष प्राप्य ' बृहन् ' ' पाण्डुरवास ' ' सोम ' ' राजन् ' इत्येवामभिरामन्त्रयांचक्रे । राज्ञो एव-
मामन्त्रयाणोऽपि ' म. ' सुत पुरुषो ' नोत्तस्थौ ' नोत्थितवान् । तस्मात्तुद्वयान् पुरं ' पाणिना ' हन्तेन
' आपेप ' आपिष्यापिष्य ' बोधयांचकार ' प्रतिबोधितवान् । तन् ' सः ' पुरुष ' ह ' किल ' उत्तस्थौ '
उपितवान् । तथा च ' बृहन्पाण्डुरवास. ' श्यादिप्राणामचदादिनाश्चा मनोमनेन गार्ग्यमितप्राणदेवता-
ऽतिरिक्त एवामा अस्मिन् शरीरे कर्ता भोक्ता, न प्राण इति निर्गतम् । अन्यथा उप्यवामनिश्वासस्वर्षेण
व्यापिप्राणस्य सबोऽनाश्रवणमनुमान च न भवेत् । अपेपणेन च प्राणशरीरसंगतयाग्रे भोक्ता नेति निधि-
तम् । अन्यथा सवातमात्राविशेषान् स्वर्गमात्रेणाऽपि उत्थानं स्यादिति भावः ॥ १५ ॥

' स. ' ' ह ' किल ' अजातशत्रुः ' एव व्यवहृतात्मास्मिन् प्रतिप्राप्य अस्यामनं स्वाभाविकस्वरूप-
बोधानार्थं स्वयमेव गार्ग्यं प्रति ' उवाच ' । हे गार्ग्य ! ' य एवः ' प्रसिद्ध ' विज्ञानमयः पुरुष ' विज्ञा-
यते अनेनेति न्युपस्था सङ्कल्पविकल्प्याद्याममन्त्र-करणं बुद्धिर्विज्ञानमुच्यते । तन्मय. तप्राय. तस्मिन्पु-
स्तस्य तेन च उपलभ्य इत्यर्थः । पुरि देहे शेते इति ' पुरुष ' ' क ' कस्मिन् स्वभाव्ये कीदृशिवे
पत्स्वरूपे स्थितोऽभूत् । ' कुतः ' कीदृशिवान् स्वरूपान्प्रच्युत सन्-एतदागमनं यथा म्यान्तथा ' आगत '
आगत. । पाणिनेषोत्तरकालमिति । एवमधिकरणमपदानं चोभय पृष्टौ गार्ग्ये किमुक्तवान् इति आह-
तद् हेति । य. पुन. यद्विज्ञानमन्त्रय पुरुषस्य स्वारे संदेशमयानं, यन्तथा म्यानाजागमिन् कायंकारणमयानं
शतवितुष्येनागमनं, तदुभय स्वरूपभूतं वक्तुं प्रष्टुं वा प्रतिमानरहितः ' गार्ग्यः ' ' ह ' किल ' - ' - ' -
इति ॥ १६ ॥

स यथा महाराजो ज्ञानपदान्गृहीत्वा । स्वे जनपदे यथाकामम्पुरिवर्त्तते-
तैवमेवैषुऽएतुत्प्राणान्गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामम्पुरिवर्त्तते ॥ २० ॥

(वेऽथ) अथ यदा सुपुत्रो भवति । यदा न कस्यचन वेदः हिता नाम
नाइयो दासप्ततिः सहस्राणि हृदयात्पुरीतुतमभिष्यतिष्ठन्ते ताभिः
प्रत्यवसृष्य पुरीतति शेते ॥ २१ ॥

स यथा महाराजो ज्ञानपदान् गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्त्तते । एवमेवैष एतद्व्याणान्
गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्त्तते ॥ २० ॥

अथ यदा सुपुत्रो भवति । यदा न कस्यचन वेदः । हिता नाम नाइयो दासप्ततिः सहस्राणि
हृदयात् पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते । ताभिः प्रत्यवसृष्य पुरीतति शेते ॥ २१ ॥

रित्याशङ्कायां तत्रापि जाग्रदासनायाः सन्धान् परिकल्पितस्य स्वप्नप्रपञ्चस्य घृष्टावात् न व्यतिरेकानिद्विदि-
स्यतोऽप्य स्वप्नः शुद्धचमैवेत्यभिप्रेत्याह—म यत्रेति । ' स ' प्रकृत आत्मा ' यत्र ' यस्मिन् काले दर्शनलक्षणया
' स्वप्नया ' स्वप्नव्या ' चरति ' वर्त्तते । तदा ' ह ' - गिद्धी अस्यात्मनस्ते अनन्तरं बभूवमाणा ' लोकाः '
कर्मफलानि । के ते दयन् आह - द्युतवेति । तत्र ' त्रिंशे उतापि महाराज इव भवति ' । महाराजत्व-
निवास सोऽयं लोकः न तु जगत्परिचय इव साक्षात् महाराजत्वम् । तथा ' उत महाराज इव ' । उतापि
' उचावच ' उच्च देवत्वादि अवचन्न निर्यक्त्वादि इत्युचावचमिव ' निगच्छति ' नितरां प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

तथा च वेदगन्धप्रयोगान् व्यभिचारदर्शनाच्चैव महाराजत्वादयो लोका मूर्धनं नास्मान्भूता इत्युक्तमर्थं
दृष्टान्तपूर्वकमाह—म यत्रेति । ' म ' इति दृष्टान्तः । ' यथा महाराज ' सर्वमौम ' ज्ञानपदान् ' जनपदे
देशे भवान् राजोपकरणभूतान् भूयान् अन्याश्च तथाविधान् गृहीत्वोपादाय स्वयं आत्मनि एव ' जनपदे '
जयादिनोपार्जिते ' यथाकाम ' य कानो यस्य त काममनतिक्रम्येति यथेच्छ ' परिवर्त्तते ' परिवर्त्तनेदित्यर्थः ।
' एवमेव ' ' एष ' विज्ञानमथ आत्मा । एतदिति ग्रहणक्रियाया विशेषणम् । एतद्ग्रहणं यथा स्याद्यथा ' प्राणान् '
वागार्दन् ' गृहीत्वा ' जागरितस्वान्मेव उपसहस्य ' स्वे शरीरे ' स्व एव देहे ' यथाकाम परिवर्त्तते ' । न
बहिर्निर्गम्य । कामरूपं यामुद्राभिन्ना पूर्वानुभूतवस्तुमदशा वामना अनुभवत इत्यर्थः । तस्मादनीं विज्ञानमयो
दृष्टादश्येभ्यः स्वप्नजागरितलोकैभ्य अन्यो विद्युदः इति सिद्ध्यति ॥ २० ॥

दर्शनवृत्तौ स्वप्ने वामनापारंशदस्यत्वात् अमसारवर्मना इत्यमनो विद्युदता अवगता । तत्र " यथाकाम
परिवर्त्तते " इति कामवशान् परिवर्त्तननुक्तम् । इष्टदस्यसवधाम्भ्य स्वानातिक इत्यनुदता इत्यादाह्वानं तस्य-
धम्य सुपुत्रो व्यतिरेकदर्शनेन अस्वप्नाविश्रान्तान् शुद्धचमैवास्त्र स्वप्नाधिकमिति वक्तुमाह—अथ यत्रेति । ' यत्र '
पुन ' यदा ' यस्मिन् काले जाग्रत्स्वप्नयोर्दृष्टा दर्शनवृत्तित्वात् हिवा ' सुपुत्र ' सुपुत्र मुनः विशेषज्ञाना-
भावेन संप्रसाद स्वस्वरूपवर्द्धकं यत् ' भवति ' । सचित्तमित्त्व अन्यभक्तकादाह्य हिवा स्वानाश्रये प्रवर्द्धनी-
त्यर्थः । कदा सुपुत्रो भवति । ' यदा ' यस्मिन् काले ' न कस्यचन ' कंचन विचरं ' वेद ' विजानाति ।
कस्यचन वा शम्भारः सर्वपि वचनत्वं किंचन न वेद । अस्मिन्काले किंचनेत्यव्याहारम् । केन पुन क्रमेण सुपुत्रो

स यथा कुमारो वा महाब्राह्मणो वा । (५) अतिष्ठीमानन्दस्य गत्वा
शुभ्रतेवमेवैषुऽएतच्छेते ॥ २२ ॥

स यथोर्णावाभिस्तुन्तुनोच्चरेत् । (६) यथाऽग्नेः क्षुद्रा विष्णुलिङ्गा
व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सुर्वे प्राणाः सुर्वे लोकाः सुर्वे देवाः
सुर्वाणि भूतानि सुर्वेऽएतुऽआत्मानो व्युच्चरन्ति तस्योपनिषत्सत्यस्य
सत्यमिति प्राणा वै सत्यन्तेषामेषु सत्यम् ॥ २३ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे चतुर्थप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीये
प्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (४) २।१। (५) २-१ ॥

स यथा कुमारो वा महाब्राह्मणो वा अतिष्ठीमानन्दस्य गत्वा शयीत । एवमेवैष एतत् शेते ॥ २२ ॥

स यथा ऊर्णावाभिस्तुनोच्चरेत् । यथा अग्नेः क्षुद्रा विष्णुलिङ्गा व्युच्चरन्ति । एवमेवास्मादात्मनः
सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्वे एते आत्मानः व्युच्चरन्ति । तस्योपनिषत्
सत्यस्य सत्यमिति । प्राणा वै सत्यम् । तेषामेषु सत्यम् ॥ २३ ॥

मवनीयत आह—इति नामेति । 'हिता नाम' हितकलभानिभित्वात् 'रिताः' इत्येवमाप्त्यो ' नाशयः ' शिराः देहस्यान्तरसतिपरिणामभूता । ताश्च दाम्प्याभिका समति ' दासनतिः सहसाणि ' ' इदयापुरी-
ततममिप्रतिष्ठते ' । इदय नाम उदरवक्ष प्रदेशयोर्मध्यस्थिनः पुण्डरीकाकारो मांसशिण्डः । तत्परिवेष्टनं
पुरीतत् इत्युच्यते । इह पुनान्द्रुपलङ्घितं शरीरं पुरीविच्छन्देनाभिमेतत् । तथा च ' इदयात् ' ' पुरीतत् ' शरीरमिप्रतिष्ठन्ते इति वृद्ध शरीर व्यानुभ्यः अक्षयपर्यराजय इव बहिर्मुखा. प्रवृत्ता अभिनोऽमितः
सर्वाभ्यर्थ. । ततः किमियत आह—ताभिरिति । ताभिर्नोडीभिः कृत्वा जामदिवयाया बुद्धेः कर्मवशात्प्रत्यय-
सर्पणमनु विज्ञानमप आत्मा ' प्रत्ययवृत्त्य ' इदियाभ्युपलङ्घय ' पुरीतति ' शरीरे ' शेते ' अमिक्त लोहोर्द
अपिदोषेण सव्याप्य वर्तेत इत्यर्थः । ननु—पूर्वं विज्ञानमयो इदयाकारो मममि शेते इत्युक्त्वा इदानीं पुरीतति
शयनमाचक्षणमप्य कथं न पूर्वपरिवेष्टोश्च. स्यादिति चेत् सुत क्षामाधिके एव स्वात्मनि वर्तमानोऽपि कामानु-
गबनुद्गपनुद्गचित्वात् पुरीतति शेते इत्युपपाठोद्भूयते । अतो नोक्तवितोषः ॥ २१ ॥

वक्त सत्यं दृष्टान्तद्वैकमाह—स यथेति । सर्वसत्तारदुःखवियुक्ता इयमवस्था इत्यत्र ' स. ' इति दृष्टान्त. ।
' यथा कुमार ' अत्यतवान. ' वा ' महाब्राह्मणो वा ' अत्यतपारंपरविद्याविनयमपन्नो यथोक्तत्वात् ' अतिष्ठी ' अतिशयेन दुःख हन्तीत्यतिष्ठी ' आनन्दस्य ' सुसम्प्राप्तस्या लो ' गत्वा ' प्राप्य ' शयति ' दृ ष्टान्तद्विद्वानु-
स्वामाप्त्ये अरतिष्ठेत् । ' एवमेव ' ' एषः ' विद्वानमयः सर्वसंसारधर्मात्ततः एतच्छयनं यथा स्यात्तथा ' शेते ' सुशुप्तौ वर्तत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

एवं वैष तदाऽशुदित्यस्य पूर्वप्रश्नश्च प्रतिबन्धमुक्तम् । अनेन च प्रश्ननिर्गमेन विज्ञानमनस्य स्वभावो
विद्वद्विस्तसंसारार्थं चोच्यते । इदानीं तस्यादित्येव अकटरितुं कृत एतदगादिति द्वितीयप्रश्नस्य अपा-

यो ह वै त्रिभुव् । (१२) ज्ञावानर्षं सत्यत्यावानर्षं सत्सुगर्षं सदान-
 म्बेदं सत्तु ह द्विपतो भ्रातृव्याप्तवरुणादि ॥ १ ॥

सर्वान्निब्राह्मणं वा शिशुब्राह्मणम् ।

यो ह वै त्रिभुं नावानं सत्यत्यावानं सत्सुगं सदानं वेद । सत्तु ह द्विपतो भ्रातृव्याप्त-
 वरुणादि ॥ १ ॥

(द्वय) अयम्बाव शिशुः । (व्यौ) योऽयुम्मध्यमः प्राणस्तुस्येदमेवा-
धानमिदम्प्रत्याधानम्प्राणं स्यूणाऽन्नन्दां तमेताः सप्ताक्षितयऽसुप-
तिष्ठन्ते ॥ २ ॥

तद्याऽइमाऽअक्षैल्लोहिन्यो राजयः । (स्त्रा) ताभिरेनर्धे रुद्रोऽन्वा-
यतोऽथ याऽअक्षज्ञापस्तुभिः पर्जन्यो या कर्त्वीनका तथाऽऽदित्यो
युच्छुक्लन्तेनामिद्व्युत्कृष्णन्तेनन्द्रोऽधर्यैनर्ध्वर्त्तन्या पृथिव्यन्वायता द्यौरु-
त्तरया नास्यान्नं क्षीयते यऽएवमेव ॥ ३ ॥

अयं बाव शिशुः । यः अयं मध्यमः प्राणः । तस्येदमेवाधानम् इदं प्रत्याधानम् । प्राणः
स्यूणा । अन्नं दाम । तमेताः सप्ताक्षितयः प्रतिष्ठन्ते ॥ २ ॥

तद्या इमा अक्षैल्लोहिन्यो राजयः । ताभिरेनं रुद्रोऽन्वायतः । अयं वा अक्षज्ञापः ।
ताभिः पर्जन्यः । या कर्त्वीनका । तथा आदित्यः । यत् शुक्लं, तेनाग्निः । यत् कृष्णं, तेन्द्रः ।
अधर्यैनं वर्त्तन्या पृथिव्यन्वायता । द्यौरुत्तरया । नास्यान्नं क्षीयते । य एवं वेद ॥ ३ ॥

एव फलश्रवणेन अभिमुखीभूताय जिज्ञासवे आह—अयं बावेति । 'अयं बाव' अयमेव शिशुर्वा 'शिशुः'
विषयेषु इतरकरणवत् अशुक्तवात् । कोऽग्नौ । 'योऽय' 'मध्यमः' शरीरमप्यस्यः 'प्राणः' डिङ्गरीणाना
पञ्चधा शरीरमाविष्ट. "बृहस्पण्डुरकात् सोमं राजन्" इत्युक्तः पृथ्वीशतङ्कुनिर्दानान् यस्मिन्बाह्वनः प्रभृ-
तीनि करणानि विषयानि । स एव शिशुर्मिद्वर्ध । 'तस्य' शिशोः प्राणस्य बलस्यानीयस्य करणान्वतः
'इदं' कर्त्वीनक शरीरमेव 'आधानं' आधीयतेऽस्मिन्निवाधानमधिष्ठानम् । 'तस्य' प्राणस्य 'इदं'
प्रसिद्धं शरीरं मस्तकं 'प्रत्याधानं' मदेराविशेषेण प्रतिपत्याऽऽसीयत इति प्रत्याधानम् । 'प्राण' बलापरपर्यायात्र-
पानजनित शक्तिः 'स्यूणा' अवष्टम्भः । बलावष्टम्भो हि प्राणोऽस्मिन्प्रदारे अतिष्ठत इत्यर्थः ।
'तस्य' प्राणस्य 'अन्नं' मुक्तमन्नं 'दाम' उभयतः पारं, वसस्त्वेव बंधने बंधनरन्तु इत्यर्थः ।
इदानीं तस्यैव शिशोः प्रत्याधाने शिरसि आरूढस्य षड्भुवि काश्चन उपनिषद उच्यन्ते—तमेता इति ।
'त' करणान्वत शरीरे अन्नवधन षड्भुषुष्ट प्राणः 'एताः' वक्ष्यमाणाः 'सप्त' सतसहस्राकाः 'अक्षिपयः'
अक्षिपितहेतुवात् 'अक्षितयः' 'उपतिष्ठन्ते' उपस्थानं कुर्वन्ति । "उपान्वन्करणे" (पा. सु.
१-३-२५) इति "आदित्यज्ञापयोऽतिष्ठते" इतिवत् मन्त्रकरणे उपर्युक्तं तिष्ठतेऽतमेवद विहितं
इहापि सप्तदेवताभिधानानि मन्त्रध्यानीयानि करणानि । अनन्तिष्ठतेः अत्राद्यामनेवद न विद्वन् ॥ २ ॥

काला अक्षितय इत्यत आह—तद्याऽइमा इति । तत्र 'याः' इयाः 'प्रसिद्धाः' 'अक्षन्' 'अक्षि-
नेत्रे' 'लोहित्य' 'लोहिताः' 'राजयः' 'रेताः' । 'ताभिः' 'रेताभिः' शरसूतानिः 'एत' मध्यमं प्राणं
'इदोऽन्वायतः' अनुगतः उपतिष्ठते इत्यर्थः । अद्यान्तरं अक्षज्ञानि 'या आयः' पूषादिमयेऽनेनाभिप्यम्ब-
याना. तानिर्निर्द्धारयूतानि. 'पर्जन्य' देवताया मन्वायत. 'या कर्त्वीनका' षड्भुवि उक्ताकिः । 'तया'
कर्त्वीनकया शारभूत्या 'आदित्य' मध्यम प्राणमुपतिष्ठते । यच्छुक्लंयुनि तेन एनमभिरातिष्ठते । पन्थण्य

तुदेष श्लोको भवति । (त्) अर्वाग्विलश्मसुऽऊर्ध्वबुध्रऽड्डति । (ती) इदन्तच्छिरऽएषु
 न्यशो निहितम्विश्वरूपम् । इदं तच्छिरः । एष हि अर्वाग्विलश्मसु ऊर्ध्वबुध्रः । तस्मिन्
 बुध्रणा संविदानेति ॥ ४ ॥

(त्य) अर्वाग्विलश्मसुऽऊर्ध्वबुध्रऽड्डति । (ती) इदन्तच्छिरऽएषु
 ह्यर्वाग्विलश्मसुऽऊर्ध्वबुध्रस्तस्मिन्पुशो निहितम्विश्वरूपमिति प्राणा
 वै पुशो निहितम्विश्वरूपप्राणानेतदाह तस्यासतऽऋषयः सत तीरऽ
 ड्डति प्राणा वा ऋषयः प्राणानेतदाह वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति
 वाग्यष्टमी ब्रह्मणा संविचे ॥ ५ ॥

तदेष श्लोको भवति—“ अर्वाग्विलश्मस ऊर्ध्वबुध्रस्तस्मिन् पुशो निहितं विश्व-
 रूपम् । तस्यासत ऋषयः सत तीरे वागष्टमी ब्रह्मणा संविदाना ”-इति ॥ ४ ॥

अर्वाग्विलश्मस ऊर्ध्वबुध्र इति । इदं तच्छिरः । एष हि अर्वाग्विलश्मस ऊर्ध्वबुध्रः । तस्मिन्
 पुशो निहितं विश्वरूपमिति । प्राणा वै पुशो निहितं विश्वरूपम् । प्राणानेतदाह । तस्यासत ऋषयः
 सत तीर इति । प्राणा वा ऋषयः । प्राणानेतदाह । वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति । वाह हि
 यष्टमी ब्रह्मणा संविचे ॥ ५ ॥

पशुषि तनेन्द्रोऽवायन । ' अथरदा ' अधमन्त्या ' वर्तन्त्या ' पशुमणा ' एन ' मध्यम प्राण ' पृथिवी '
 ' अन्वायता ' अथरत्सामान्यात् । ' दौ ' स्वर्ग उत्तरोरारिभागस्यदा ' वर्तन्त्या ' पशुमणा ' अन्वायता '
 ऊर्ध्वजसामान्यात् । एवविधोरास्तिफलमाह-नास्यास्त्विति । ' स ' एवमुक्तप्रकारेण प्राणस्य अजभूताः सना-
 शितर्विद् । अस्योपात्मकस्यान ' न क्षीयते ' ॥ ३ ॥

उक्ता रद्रादिदेवताः प्राणोपात्मनात् वागाद्यत्मिका एव सृष्टा इति वागाद्य एवान रुद्रादिशान्दाभिधेयाः
 इत्यभिधेयोक्तैर्ऽर्धे मन्त्रसम्पत्तिमाह-तदेष श्लोको भवतीति । तत्र एतस्मिन्नर्थे ' एष श्लोकः ' मन्त्रः ' भवति ' ।
 अर्वाग्विलश्मस इत्यादिः, मन्त्रसमाप्तियोलक इतिशब्दः ॥ ४ ॥

त मत्र प्रवक्ष्ये ब्रह्मण्यूर्ध्वक व्याकरोति । " अर्वाग्विलश्मसऽ ऊर्ध्वबुध्रः " इत्यस्मिन्मन्त्रनामे ' तन् ' प्राणस्य
 प्रत्याधानवेनोक्त ' इद ' प्रतिदं ' शिरः ' एव ' एषः ' ' अर्वाग्विल ' अवाहमुत्त ' ऊर्ध्वबुध्रः ' ऊर्धा-
 सन ' चमस ' चर्मवल्मिश्रिति व्युत्पत्त्या चमस पात्रविशेष उक्तः । कथं ? ' हि ' इत्यादेव शिरोन्मूल-
 श्मसत ' अर्वाग्विलः ' अधःस्थितस्यैव मुखस्य विलक्षणत्वात् शिरसो बुभ्रुवाकात्म्य उत्तरीभागे हृदयमानत्वात् ।
 तस्याच्छिर एव टकल्लङ्गधमसः । ' तस्मिन् ' शिरसि ' विश्वस्य ' नामकस्य ' पुशो निहितं ' स्थितम् ।
 यथा सोमधमते इति मन्त्रनामाः । किं पुनस्तदस्य ' प्राणा ' श्लोकादयः सत इवेति । तेषु प्रत्या-
 वागाद्यस्य ' वै ' प्रसिद्धं ' विश्वरूपं ' विषवागात्मनेकत्वेन अनेकत्वं शान्दादिशान्तकस्य ' यतः ' दिग्गति
 ' निहितम् ' । अतः प्राणानेव एतदस्य इति मन्त्रनाम आह । ' तस्य ' शिरोन्मूलस्य चमसस्य ' तीरं ' पार्श्वं
 " सत ऋषयः " आसने वर्तन्ते इति मन्त्रार्थः । ' प्राणा ' वरणात्प्रवाः परित्यज्यमाना मन वायव्य एव ' ऋषयः ' ।

(तऽ) इमावेव गोतमभरद्वाजौ । (जाव) अयमेव गोतमोऽयम्भरद्वाजु-
 ऽइमावेव विश्वामित्रजमदग्नीऽअयमेव विश्वामित्रोऽयमजमदग्निरिमावेव
 व्वसिष्ठकश्यपावयमेव व्वसिष्ठोऽयच्छुश्यपो व्वगिवात्त्रिर्वाचा ह्यन्नमद्यते-
 ऽत्तिर्द् वै नामैतद्यत्त्रिरिति सुर्वस्यात्ता भवति सुर्वमस्यान्नम्भवति
 युऽएवम्वेद ॥ ६ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे चतुर्थप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीये
 प्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १४ (४) २।२॥ (५) २-२ ॥

इमावेव गोतमभरद्वाजी । अयमेव गोतमः । अयं भरद्वाजः । इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी ।
 मयमेव विश्वामित्रः । अयं जमदग्निः । इमावेव वसिष्ठकश्यपौ । अयमेव वसिष्ठः । अयं कश्यपः ।
 गिवात्त्रिः । वाचा हि अन्नमद्यते । अतिर्द् वै नामैतत् । यदत्त्रिरिति । सर्वस्यात्ता भवति ।
 त्वमस्यान्नं भवति । य एवं वेद ॥ ६ ॥

मित्कषिकदेशे शब्दादिविषयइष्टत्वात् तद्वाश्रयत्वेन तद्रूपत्वाद्वा ऋषिचम् । अतः प्राणानेतन्मन्त्राक्यमाह-
 ब्रह्मणा ' ब्रह्मणोत्तरादिना वेदेन सह ' सविदाना ' ससर्गं गच्छन्ती शश्वरशिमिकारयन्ती ' वाक् अष्टमी '
 षट्मह्यमाहूयती । इति मन्त्रेणोक्तेऽप्ये तास्य हेतुमह-वाग्धीति । ' हि ' यस्मादष्टमी ' वाक् ' ब्रह्मणा '
 देन सह ' सविते ' ससर्गं प्राप्नोति । बहूवात्तुर्वमदेन द्विधा काण्डा । तत्र वन्तुवेनाष्टमी । सप्तमी च
 मन्त्रेणैव श्लविरित्येव इति भावः ॥ ६ ॥

के ते प्राणा ऋषय इत्यपेक्षायामाह-इमावेवेति । ' इमौ ' प्रसिद्धावेव कर्णौ ' गोतमभरद्वाजौ ' ' अय-
 नेव ' दक्षिण कर्ण ' गोतम ' । अयमेवोत्तर कर्णः ' भरद्वाजः ' । विरपेयेण वा । तथा चतुर्थी उप-
 देशधुवाच ' इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी ' । ' अयमेव ' दक्षिणचक्षुर्विश्वामित्रः । अयमेवोत्तर चक्षुर्जमदग्निः ।
 विरपेयेण वा । ' इमावेव ' नामानुष्टौ ' वसिष्ठकश्यपौ ' । ' अयमेव ' दक्षिणो नामानुष्टः ' वसिष्ठः ' ।
 ' अयमेवोत्तरो नामानुष्टः ' कश्यपः ' । विरपेयेण वा । ' वाग्वसिष्ठः ' । अद्वन्द्विवापेयात् ' अग्निः ' ।
 ' हि ' यस्मात् ' वाचा ' ' अन्नमद्यते ' मद्यते । तस्माद्वाच " अग्निः " इति ' ह वै ' प्रसिद्धं नाम
 एतत् । अष्ट्वादिभिरिति । अग्निर्वै मन्त्रं ' यन् अत्रिरिति ' श्रुत्या व्यपदिश्यते नाम । तपरोऽन्वैगैव ।
 " परोऽन्वैगैव इव हि देवाः " (

) इत्युक्त्वात् । सति अग्निनिर्वचनविग्रहस्य प्राग-
 याथाव्यवस्थेस्तस्य च परममह-सर्वस्यात्तेति । ' य ' एवमुक्तं अग्निनिर्वचनं प्रागयाथाव्यवस्थे च ' वेद ' । न
 मन्त्रेण प्रागेव भूत्वा न मन्त्रेण मन्त्रेणैव सर्वस्यान्नमन्त्रात्ता भवति ' भवति ' । न मोग्यम् । सर्वमन्त्रोऽ-
 सक्तमन्त्रं ' भवति ' । मोग्यम् अत्रैवैव इत्यर्थः ॥ ६ ॥

इति श्रीशुक्लैकवक्त्राचार्यविरचिते बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणस्य पंचमोऽध्यायः ।
 पंचमोऽध्यायः । इति माध्यन्दिन्यज्ञस्य ब्राह्मणस्य पंचमोऽध्यायः ।
 बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणस्य पंचमोऽध्यायः । इति श्रीशुक्लैकवक्त्राचार्यविरचिते बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणस्य पंचमोऽध्यायः ।
 पंचमोऽध्यायः । इति माध्यन्दिन्यज्ञस्य ब्राह्मणस्य पंचमोऽध्यायः ।

द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे । मूर्त्तश्चैवामूर्त्तश्च मूर्त्यश्चामूर्त्तश्च स्थितश्च युञ्ज
सुञ्ज त्पुञ्ज ॥ १ ॥

तुदेतन्मूर्त्तम् । (त्तु) युदन्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्चैतन्मूर्त्यमेतुत्स्थितुमे-
तत्सत् ॥ २ ॥

(तु) तुस्यैतस्य मूर्त्तस्य । (स्यै) एतस्य मूर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यै-
तस्य सतुऽएष उसां यऽएष तुपति सुतो ह्येष रसः ॥ ३ ॥

मूर्त्तान्मूर्त्तब्राह्मणम् ।

द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे—मूर्त्तं चैवामूर्त्तं च । मूर्त्यं चामूर्त्तं च । स्थितं च युञ्ज । मञ्ज त्पुञ्ज ॥ १ ॥

तुदेतन्मूर्त्तं यदन्यत् वायोश्चांतरिक्षाच्च । एतन्मूर्त्यम् । एतत् स्थितम् । एतत्सत् ॥ २ ॥

तस्यैतस्य मूर्त्तस्य, एतस्य मूर्त्यस्य, एतस्य स्थितस्य, एतस्य सत् एष रसः । य एष तुपति ।
सतो हि एष रसः ॥ ३ ॥

अथ ऊरुमेधा प्राणाना मन्त्र व ऊरु वा ततोऽवामन मन्त्र व इति त्रिहोत्राया काथशाखायामना
मन्त्राना पञ्चमूलाना स्वरूपवशात्तार्थं मूलामूलब्राह्मण प्रवर्त्तने—द्वे वावेति । यद्ब्रह्मणो रूपे 'नेति नति'
इत्यादिना निदिधानिदित्वात् तस्य तस्य ब्रह्मणो माध्याम्य 'द्वे वाव' इत्येव 'सा' । मन्त्राना तान्त्रा अन्त्य
पर ब्रह्म वाच्यता अविदाऽपरोक्षगाम्या त रूपे । कृतं तस्य आह—मूर्त्तश्चैवामूर्त्तश्चेति । एतान्मूर्त्तयो प्रत्येक
अर्थप्रतिपादकानि त्रिहोत्रशाखा—'मन्त्रं च' मरण इति । 'अमूर्त्तश्च' तद्विपर्ययम् । 'स्थितश्च'—स्थान्तु
परिच्छिन्नमिति वाच्यम् । 'युञ्ज'—प्रति व्याप्नोतीति यत् 'अपारंति उन्न' स्थितविपर्ययम् । 'मञ्ज' प्राय-
श्रेणोक्तमन्त्राणां शाखासमवत् । 'सुञ्ज'—यत् तद्विद्ययात् । 'पुञ्ज' इत्येव मन्त्रा परोक्षशाखिना-
नाम् ॥ १ ॥

(सोऽथा) अथामूर्त्तम् । (म्वा) वायुश्चान्तरिक्षञ्चैतुदमृतमेतदु-
देतत्त्यम् ॥ ४ ॥

(त्यन्तु) तुस्यैतस्यामूर्त्तस्य । (स्ये) एतस्यामृतस्यैतस्य यतुऽएतस्य
स्युस्यैष रुसो बुऽएषुऽएतस्मिन्मुण्डले पुरुषस्त्यस्य ह्येष उऽऽइत्यधि-
देवतम् ॥ ५ ॥

(सु) अथाध्यात्मम् । (मि) इदमेतु मूर्त्तं बुदन्युत्प्राणाच्च बुश्चायुम-
न्तरात्मनाकाशुऽएतन्मूर्त्त्यमेतुत्स्थितमेतत्सत् ॥ ६ ॥

(जु) तुस्यैतस्य मूर्त्तस्य । (स्ये) एतस्य मूर्त्त्यस्यैतस्य स्थितस्यै-
तस्य सतुऽएष रुसो यजुक्षुः सुतो ह्येष रसः ॥ ७ ॥

(सोऽथा) अथामूर्त्तम् । (म्प्रा) प्राणश्च बुश्चायुमन्तराऽऽत्मुन्नाकाशुऽ
एतदमृतमेतदुदेतत्त्यम् ॥ ८ ॥

अथामूर्त्तम् । वायुश्चान्तरिक्षं च । एतत् अमृतम् । एतत् यत् । एतत् त्यम् ॥ ४ ॥

तस्यैतस्यामूर्त्तस्य, एतस्यामृतस्य, एतस्य यतः, एतस्य त्यस्य एष रसः । य एष एतस्मिन्
मुण्डले पुरुषः । त्यस्म हि एष रसः । इत्यधिदेवतम् ॥ ५ ॥

अथाध्यात्मम् । इदमेव मूर्त्तम् । यदन्यत् प्राणाच्च । यश्चायमंतरात्मनाकाशः । एतत् मूर्त्तम् ।
एतत् स्थितम् । एतत्सत् ॥ ६ ॥

तस्यैतस्य मूर्त्तस्य, एतस्य मूर्त्त्यस्य, एतस्य स्थितस्य, एतस्य सतः, एष रसः । यत् यजुः ।
सतो ह्येष रसः ॥ ७ ॥

अथामूर्त्तम् । प्राणश्च । यश्चायमंतरात्मनाकाशः । एतदमृतम् । एतयत् । एतत् त्यम् ॥ ८ ॥

अथेदानीमपूर्त्तमुच्यते—' वायुश्चान्तरिक्षं च ' वान्तरिक्षेति मूर्त्तय—' एतत् ' ' अमृतं ' मूर्त्तविपर्यते
ब्रह्मणो रूपम् । रोष पूर्वत ॥ ४ ॥

' एतस्य ' अर्त्तान्दिचनुष्टयविशेषणविशिष्टस्य भूतद्रवस्य ' एष रसः ' । कोऽनी । ' य एष ' ' एत-
स्मिन् मुण्डले पुरुषः ' कारणान्नसो हित्यगर्भः प्राणः । तत्र हेतुः, ' हि ' यस्मिन् तस्यामूर्त्तस्य ' एष-
' मुण्डलस्थः पुरुषः ' रसः ' पूर्वत सातिष्ठ । एतच्चाधिदैविकस्य कारणामकस्य ब्रह्मणो रूपम् । एवमुक्तमाधि-
दैविक विभागमुपसंहरति—इत्यधिदेवतमिति ॥ ५ ॥

अथाध्यात्ममिति । अध्यात्मत्वं मूर्त्तान्तेष्वेव्यात्म विभाग उच्यते । तत्र ' इदमेव ' ' मूर्त्तं ' किं ।
' यत् ' ' प्राणाच्च ' शरीरस्यैतत् उच्यते। ' यश्चायमंतरात्मन् ' अन्तरात् अन्तर्नि ' आकाशः '
तस्माच्च ' अन्त्यत् ' शरीरान्तरेण भूतत्रय । एतन्मूर्त्त्यमित्यादि पूर्वेषु समाप्तम् ॥ ६ ॥

" एतस्य सत एष रस यत् यजुः " इति । आध्यात्मिकस्य शरीरान्तरेण कार्यपर ' एष रसः '
सातः । तेन हि सातेण समन्तदिग् शरीरं सातयत् । यथा अधिदेवतमादिपुनः ॥ ७ ॥

एवमाध्यात्मिकस्य कार्यपरकस्य ब्रह्मणो रूप निरूप्य कारणान्मकस्य रूपं निरूपयितुमाह—अथापूर्त्तमिति ।

(त्वन्तु) त्वस्यैतस्यामूर्तस्य । (स्यै) एतस्यामृतस्यैतस्य चतुऽ
एतस्य त्वस्यैव तुत्तौ योऽयुन्दाक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्त्यस्य ह्येव रसः ॥ ९ ॥

(स्तु) त्वस्य द्वैतस्य पुरुषस्य रूपम् । (पँथ) बुधा माहारजनम्बासो बुधा-
ऽऽपाण्डवानिकं बुधेन्द्रगोपो बुधाऽग्न्यार्षिर्बुधा पुण्डरीकं बुधा सकृद्विद्यु-
त्तुष्टं सकृद्विद्युत्सेव इ वा ऽअस्य श्रीर्भवति बुऽएवम्बुदे ॥ १० ॥

(दा) अथात ऽआदेशः । (शो) नेति नेति नु ह्येतस्माविति नेत्यन्य-

तस्यैतस्यामूर्तस्य, एतस्यामृतस्य, एतस्य यतः, एतस्य त्वस्य एव रसः । यः अयं
दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः । त्वस्य ह्येव रसः ॥ ९ ॥

तस्य द्वैतस्य पुरुषस्य रूपम् । यथा माहारजनं वासः । यथा आपाण्डु आधिकम् । यथेन्द्र-
गोपः । यथा अग्न्यार्षिः । यथा पुण्डरीकम् । यथा सकृद्विद्युत्तम् । सकृद्विद्युत्सेव इ वा अस्य श्रीर्भ-
वति । य एवं वेद् ॥ १० ॥

अथात आदेशः । नेति नेति । न हि एतस्मादिति । नेत्यापरपरमिति । अथ नामपेधं तत्त्वस्य
सत्यमिति । प्राणा वै सत्वम् । तेजामेव सत्वम् ॥ ११ ॥

अथापुना 'प्राणश्च यथायमन्तराऽऽमन्' शक्ति- 'अकारा' पूर्वोक्तं । तत्र अमूर्तरूप परिधेति न भूयात्वं
अप्यत्र पूर्ववत् ॥ ८ ॥

'एतस्य त्वस्य' 'एव रसः' - सार- 'योऽयं दक्षिणेऽक्षन्' - दक्षिणेऽक्षिण 'पुरुष' 'विपश्चरा' वा
त्वस्यः ॥ ९ ॥

अथास्य कारणामनो वासनास्य रूप निरूपयित्वाह-तस्य द्वैतस्येति । तत्रापिद्वैतस्य पुरुषस्य तद-
स्य लिङ्गमनः 'ह' किल एतस्याप्यधिकस्य लिङ्गपुरुषस्य मनसो वासनावापिद्वैतस्य । 'यथा' लोके
माहारजन हीन्द्रा तथा इत्क 'माहारजनम्' 'वास' 'वपम्' । एवं कदादिविचरसरोषे सति तत्रैव रत्नाकारं
वितस्य वासनारूपं उत्पद्यते-येनामी पुरुषो रक्त इत्युच्यते क्वादिबन् । 'यथा' च लोके 'आपाण्डु आधिक' ।
अथेन्द्रमाधिक ऊर्गोदि 'आपाण्डुर' भवति तथा अन्यज्ञानारूपम् । 'यथा' च लोके- 'इन्द्रगोपो' ।
वर्षाकाले कीटविद्युत्' सौमुभवत् अन्तरको भवति । एतेषामेव वासनाकारम् । क्वचित् विषयविशेषादेष्टया
सात्म्य नास्तस्य क्वचित् पुरुषवित्तव्यपेक्षेति बोध्यम् । 'यथा' लोके- 'अग्न्यार्षि' 'वापि' 'तथा' 'वपि' ।
कस्यविद्यासनाकारम् । 'यथा' च- 'पुण्डरीक' 'पुत्र-तद्वद्वि' कस्यविद्यासनाकारम् । 'यथा' च लोके-
'सकृद्विद्युत्' सकृद्विद्युत्तमे सर्वतः प्रकाशक भवति । तथा प्रान्तवशात्पुत्रवदेष्टया क्वचित् विद्यासनाकारं तस्यैव
रूपमुपजायते सत्त्वादितारतम्यादिति भावः । वापिद्वैतस्यैवसात्म्येन तेषामेव सात्म्य-साकृद्विद्युत्सेवेति ।
एवं यथोक्तं यन्तु वासनाकारमनो अभिहितं सकृद्विद्युत्तमिति । तत्र त्रित्वात्सात्म्येन अथापुना-साकृद्विद्युत्तमः
तद्विद्युत् सहेवैव व्यक्तीभवतीति । तत्र तद्विद्युत् विद्यासनाकारं वापिद्वैतस्यैव साकृद्विद्युत्सेवेति ।
साकृद्विद्युत्तमि- 'श्री' 'ह्यापि' - 'ह' वै 'एवमेव' चरतीत्यर्थः । 'ह' वै 'इत्येव सात्म्येन विद्युत्तमि ॥ १० ॥

एव सत्यस्येति प्रथमस्य सूक्तमन्त्राकारं हेतुभूतं तत्त्वसात्म्येन सात्म्येन-साकृद्विद्युत्तमस्यैवसात्म्येन-

त्परमस्त्यथ नामधेयत्वं सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यन्तुपामेषु सत्यम् ॥ ११ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे चतुर्थप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयं प्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १४ (४) २३ ॥ (५) २-३ ॥

मैत्रेयीति स हावाच याज्ञवल्क्यः । (५) उद्यास्यन्वाऽअरेऽहमस्मात्स्थानादास्मि हन्त तेऽनुया कात्यायन्याऽन्तङ्कुरुवाणीति ॥ १ ॥

मैत्रेयीब्राह्मणम् ।

मैत्रेयीति स हावाच याज्ञवल्क्यः । उद्यास्यन् वा अरे अहमस्मात् स्थानादास्मि । हंत ते अनया कात्यायन्या अंतं कुरुवाणीति ॥ १ ॥

वाच्यार्थत्यागालापेदेमा-वन-अयान् आदेश इति । 'अय' सत्यस्य स्वरूपनिर्देशालम्- 'यस' इत्य मय ' त्त्वं अवशिष्यत् यस्मात् अन्तस्तस्मान्मय सत्यस्य ब्रह्मणः । " नेति मैत्रेयव्यवदेशः । " निर्देश । तथाच-नेति नेतीति वाच्यया मतमपूनेन दामिना मकावियान कार्यनदभावदिमर्षनिर्देशवर्णनेन च तन्मात्रिण्येन च माशुक्त मय निर्दिष्ट भवति । ' तस्य ' निवृत्तिरूप्य नि मात्रिकस्य च निवेगमभवत् । ननु-कस्मादेवं त्वं निर्दिश्यते इत्यत आह-न ह्येनस्मादिनि । निवृत्तिर्नया यावत् पदार्था ने सर्वे नकारादयस्य विषयाः सेतो निर्दिश्यत इति कृत्वा नति नर्तायेनमादप्यत् अन्यतम् निर्देशत ' कि ' यस्मात् कानि । तन्माद्यमेव निर्देशो वचन । यत् प्रामो रमर्गाय ऽयुके राणतिविष्टरमर्गायमर्षप्रामवत् एव प्रहृष्टेऽपि नेति नेतीति वाच्यया प्वालत्यमवप्रकारेणप्रह इति भाव । " तस्योपनिषदिनि " प्रतिज्ञान उपमहति-अय नामधेयमिति । यत् एकप्रमाण परमार्थमेव एव प्रमेव- ' अथ ' अतः पुनमुक्त ब्रह्मण उपनिषदिनि नामधेयमिवावत् । नामैव नामभवत् । इति तत् ' मयस्य सत्यमिति ' प्राणा वै सत्यन्तुपामेषु ' इति व्याख्यानार्थम् ॥ (१) ॥

नि धाहृ रीहृशवत्प्रमावत्प्रपाठनिषत्प्रथमं धीपाठमनिरुद्धपुत्रस्य परमस्मयपित्रावृत्ताचार्यस्य धीवामुदेव-
ब्रह्मण-वन इती मावद्वितीयपदावयवप्राप्रगान्तगतमावद्विप्रदायागोपनिषदुद्धार-अर्क-
रीमाया कस्यैवप्रदाशिकाता आथ सतुमादे इतिविड्यापे तृतीर म्वा-
मूत्रादग परिममात् ॥ १४ (५) २-३ ॥

' समवायिर्नेति ' निर्वायेऽयाये ब्रह्मविश्वविषय प्रवर्णमान " त्वं ते ब्रह्मणि, अथैवा उपवि-
ष्यति " इति च प्रश्नोपत्तुवत्तु ' तस्मात् सवविशेषण-व विवासात्क-इत्यन्वभावम इवासागोपनिषदुद्धार-
इत्यन्व- " इति इति इति विद्वदिति । अस्मा ब्रह्मविद्याया अङ्गमेव सत्यानविनिमदेव आहाराश्रित-
स्य वैशेष्य-अस्मात्प्रत्यय-मैत्रेयीति हीवावेति । ' याज्ञवल्क्य ' मय कति । ' इ ' इति ' मैत्रेयि ।
इति ' स्या वायां भावः योवाच । कि ' ' अत ' हे मैत्रेयि ' ' अत ' ' अस्मात् ' गार्हपत्यान् स्थानादावमात्
' उद्यास्यन् वै ' उद्यं दावेवाय-इतमाश्रयान्तर दाम्यनेव ' अस्मि ' भवति । अत ' एव ' ' ते ' तव अनु-

सा होवाच मैत्रेयी । युन्मऽइयुम्भगोः सुर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा
स्यात्कथन्तेनामृता स्यामिति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरण-
वताजीवितन्तुथैव ते जीवितुं स्यादमृतत्वस्य तु नाशाऽस्ति
वित्तेनेति ॥ २ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । येनाहन्नामृता स्याद्धिमहन्तेन कुर्यां यदेव भग-
वान्बेद तुदेव मे ब्रूहीति ॥ ३ ॥

सु होवाच याज्ञवल्क्यः । प्रिया वतारं नः सती प्रियुम्भापसऽएहया-
स्व व्याख्यास्यामि ते व्याचक्ष्णस्य तु मे निदिध्यासस्वेति ब्रवीतु
भगवानिति ॥ ४ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । यत् मे इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात् । कथं तेनामृता
स्यामिति । नेति होवाच याज्ञवल्क्यः । यथैवोपकरणवतं जीवितम् । तथैव ते जीवितं स्यात् । अमृत-
त्वस्य तु नाशाऽस्ति वित्तेनेति ॥ २ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । येनाहं नामृता स्याम् । किमहं तेन कुर्याम् । यदेव भगवान् वेद । तदेव
मे ब्रूहीति ॥ ३ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः । प्रिया वत अरे नः सती मियं भाषमे । एहि । आस्व । व्याख्यास्यामि
ते । व्याचक्ष्णस्य तु मे निदिध्यासस्वेति । ब्रवीतु भगवानिति ॥ ४ ॥

मर्ति प्रार्थयामैत्यर्थः । किञ्च अन्वत् 'ते' तव 'अनया' द्वितीयया भार्यया 'कालान्या' सह 'अन्त'
विश्वे 'करवाणि' द्रव्यविभाग कृत्वा वित्तेन युवां मविमथ्य गमिष्यामीति भावः ॥ १ ॥

'सा' एवमुक्ता 'मैत्रेयी' ह उवाच । 'भगोः' भगवन् । 'मे' मया 'यत्' यदि 'इयं' सर्व-
सागणपरिष्ठा 'पृथिवी' 'वित्तेन' धनेन 'पूर्णा' स्यात् । तदा 'कथं' 'किं' तेन पृथिवीपूर्णावित्तेनाभ्येनाग्नि-
होत्रादिकर्मणा अहं 'अमृता' 'अमरणार्थमपी' मुक्ता 'स्या' 'मवेदय' 'इति' प्रथे कृते 'नेति' 'नैव' अमृता
स्या इत्युत्तरं 'ह' 'किञ्च' याज्ञवल्क्य उवाचोक्तवान् । किं लार्हे वित्तेन मवेदित्यत आह-यथैवेति ।
'यथैव' लोके 'उपकरणवता' साधनमपत्तिपुक्ताना 'जीवितं' सुखोदभोगत्वस्या कालक्रमण 'तथैव'
तददेव 'ते' तव 'जीवितं' स्यात् । 'न तु' पुन 'वित्तेन' वित्तमाधेन कर्मणा 'अमृतत्वस्य' मोक्षस्य
'आशा' वृष्णा 'अग्नि' । आशाऽग्नि न कर्मण्येति भावः ॥ २ ॥

'सा' एवमुक्ता 'मैत्रेयी' ह 'प्रयुवाच' । यथैव 'येनाहममृता न स्यात्' 'तेन' वित्तेन 'अहं किं'
उपयि । किंतु 'यदेव' केवलममृतत्वसाधन 'भगवान्' ज्ञानत्वज्ञो भवान् 'वेद' विद्वानिति । 'तदेव'
अमृतत्वसाधन 'मे' मया 'ब्रूहि' इति उपदिशोत्यर्थः ॥ ३ ॥

एव वित्तसाधने अमृतत्वसाधने प्रत्याह्वयाने स्वाभिप्रायस्यती तुष्ट. 'म.' ' ' ह दाहश्च्य उवाच ।

सु होवाच याज्ञवल्क्यः । (ल्वयो) न वाऽअरे पत्युः कामाय प्रतिः
 प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय प्रतिः प्रियो भवति न वाऽअरे जायायै
 कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति न
 वाऽअरे पुत्राणाङ्कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः
 प्रिया भवन्ति न वाऽअरे वित्तस्य कामाय वित्तप्रियुम्भवत्यात्मनस्तु
 कामाय वित्तप्रियुम्भवति न वाऽअरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियुम्भव-
 त्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियुम्भवति न वाऽअरे क्षत्रस्य कामाय
 क्षत्रप्रियुम्भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रप्रियुम्भवति न वाऽअरे
 लोकानाङ्कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः
 प्रिया भवन्ति न वाऽअरे देवानाङ्कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु
 कामाय देवाः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे भूतानाङ्कामाय भूतानि
 प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति न
 वाऽअरे सुर्वस्य कामाय सुर्वप्रियुम्भवत्यात्मनस्तु कामाय सुर्व-
 प्रियुम्भवत्यात्मा वाऽअरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितुव्यो
 मुँत्रव्यात्मनो वाऽअरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदथै सुर्व-
 म्विदितम् ॥ ९ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः । न वा अरे पत्युः कामाय प्रतिः प्रियो भवति । आत्मनस्तु कामाय
 प्रतिः प्रियो भवति । न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवति । आत्मनस्तु कामाय जाया
 प्रिया भवति । न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया
 भवन्ति । न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति । न
 वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । न वा अरे

' अरे ' मरेषि ! ' वत ' इत्यनुकृपाया ' न. ' अन्मात्रं पूर्वमपि ' प्रिया स्वर्गा ' एषा मन्ती त्व इदानीमपि
 ' प्रियमेव माधने ' । अन्तर ' ण्दि ' आगन्तुः । आत्मन् ' उपविश । यन् ते तव एष अमृतवमाधन भगव-
 न्नान तन् ' व्याद्यास्यामि ' कथयिष्यामि । ' व्यावृत्तान्तर ' तु व्याद्यायान् कुर्वन् । ' मे ' मम वाक्यानि
 अर्थेन ' निदिध्यास्य' निधयेन ध्यातुमिच्छेति । वाङ्मन्त्रैरेवमुक्ता मरेषी ' ब्रह्मि मगवान् ' इति
 प्रयुक्तवचनं ॥ ४ ॥

' म वाङ्मन्त्रैः ' अमृतवमाधनेन पीतममृतमिति जायायै प्रियादिभ्यः मन्त्रमुक्तवमाधनेभ्यः लामन्त्रादिभ्यो-
 मप्याद्यन्तात् । ' अरे ' मरेषि ! ' ये ' प्रसिद्ध ' अन्तरे. यन् ' पत्यु. ' मन्त्र ' कामाय ' प्रयीज्जाय जायाया.

(म्बु)ब्रह्म तम्पुरादात् । (इति)
 योऽन्यत्रात्मनः क्षत्रम्बुद
 देवास्तम्पुरादुर्ध्वोऽन्यत्रात्मः
 भूतानि द्वेद सुवन्तम्पुरादायोऽन्यत्रात्मनः शुभं सुंशुभं ह्युपुद्धानिभिः
 लोकाऽइमे देवाऽइमानि भूतानीदृशं सर्वं यद्युमात्मा ॥ ६ ॥

क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय सर्वे प्रिया भवति । न वा यो लोकानो
 कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय लोकानि प्रिया भवन्ति । न वा यो देवानो
 कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । न वा यो भूतानो कामाय
 भूतानि प्रियाणि भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति । न वा यो सर्वेण
 कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति । यस्मात् न वा यो प्रथम्या
 श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिष्टवागितव्यः । मन्त्रेण । आत्मनो न वा यो यदीनेन अङ्गो न मन्त्रा विज्ञानेनेने
 सर्वं विदितम् ॥ ६ ॥

ब्रह्म तं पुरादात् । योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म तद । इदं तं पुरादात् । योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म तद ।
 लोकास्तं पुरादुः । योऽन्यत्रात्मनो लोकास्तं पुरादुः । देवान्तं पुरादुः । योऽन्यत्रात्मनो देवान्तं पुरादुः ।
 भूतानि तं पुरादुः । योऽन्यत्रात्मनो भूतानि तं पुरादुः । सर्वं तं पुरादात् । योऽन्यत्रात्मनो सर्वं तद । इदं
 ब्रह्म । इदं क्षन्वम् । इमे लोकाः । इव देवाः इमानि भूतानि । इदं सर्वं तद यद्युमात्मा ॥ ६ ॥

स यथा दुन्दुभेर्ह्युमानस्य । न ब्राह्म्याञ्छब्दाञ्छकनुयाद्ग्रहणाय दुन्दु-
भेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ७ ॥

स यथा वीणायै व्याघ्रमानायै । न ब्राह्म्याञ्छब्दाञ्छकनुयाद्ग्रहणाय
वीणायै तु ग्रहणेन वीणावाटस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥

स यथा शंखस्य ध्मायुमानस्य । न ब्राह्म्याञ्छब्दाञ्छकनुयाद्ग्रहणाय
शंखस्य तु ग्रहणेन शंखध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥

स यथा दुन्दुभेर्ह्युमानस्य न ब्राह्म्याञ्छब्दान् शकनुयात् ग्रहणाय । दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दु-
भ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ७ ॥

स यथा वीणायै व्याघ्रमानायै न ब्राह्म्याञ्छब्दान् शकनुयात् ग्रहणाय । वीणायै तु ग्रहणेन
वीणावाटस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥

स यथा शंखस्य ध्मायमानस्य न ब्राह्म्याञ्छब्दान् शकनुयात् ग्रहणाय । शंखस्य तु ग्रहणेन
शंखध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥

उक्तमनुक्त च । न तत पृथगन्वित्यर्थः । यस्मादात्मनो जायते आत्मन्येव लीयते आत्मन्य च स्थितिकाले
एवमात्मन्यतिरिक्तं किमपि नास्तीति मात्र ॥ ६ ॥

कथं ? पुनरिदानीमिदं सर्वमग्रमेवेति प्रकीर्तुं शक्यते । इत्याशकाया घटं स्युरतीत्यादिप्रत्ययमाश्रित्य विष्णु-
ब्रानुगमात् सर्वत्र चिक्त्वरूपमेवेति गम्यते । यत्त्वरूपव्यतिरेकेण यस्याग्रहणं तस्य तदात्मकत्वमेवेति व्यसौ
दृष्टानत्रयमाह-स यथा दुन्दुभेः इति । 'स' इति दृष्टत । यथा लोक 'दुन्दुभे' भेर्भेर्ह्युमानस्य
दृष्टादिना ताड्यमानस्य 'ब्राह्म्याञ्छब्दान्' बहिर्भूतान् शब्दान् शब्दविशेषान् दुन्दुभिशब्दतामान्यान्निवृष्टान्
दुन्दुभिशब्दविशेषान् उच्यते । 'शब्दान्' ग्रहणाय 'ग्रहणं' न शकनुयात् न समर्थो भवेत् । कथं ? तर्हि दुन्दुभि-
शब्दविशेषाणां ग्रहणमित्यत्र आह-दुन्दुभेस्ति । 'दुन्दुभेस्तु' 'दुन्दुभिशब्दतामान्यान्' ग्रहणेन तु 'दुन्दु-
भ्याघातस्य वा' 'दुन्दुभेराहतनमागतं' तस्य दुन्दुभ्याघातविशिष्टस्य शब्दतामान्यान् 'ग्रहणेन तु' 'दुन्दुभि-
शब्दविशेषो' गृहीतः स्यात् । यथा एव शब्दविशेषो शब्दतामान्यान्नातिरिच्यन्ते । तथा स्युरगणप्रत्यय
तामान्यान् शब्दविशेषाणां पदार्था नातिरिच्यन्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तथा 'स यथा वीणायै व्याघ्रमानायै' इति । वीणाया वाद्यमानाया इत्यर्थः । घटपदं चतुर्थोऽसमान-
मन्वत् ॥ ८ ॥

तथा 'स यथा शंखस्य ध्मायमानस्य' शब्देन सरोज्यमनस्यापूर्वमागम्येत्यर्थः 'न ब्राह्म्याञ्छब्दान्'
शकनुयादित्येवमदि दूरेषु । अनेकदृष्टान्तोदाहरण इह सामान्यबहुत्वपर्यायार्थः । अनेके हि विवृष्टाश्चेतनाचेतन-
रूपा सर्वेऽपि पदार्था स्थितिकाले प्रज्ञानवदनव्यग्राभेकत्वं गता इति दोषनार्थमित्यर्थः ॥ ९ ॥

न बुधाऽऽर्द्धेषां ह्येव्याहितस्य । पृथग्धूना विविनिधुस्त्वेष्वनुऽअर-
ऽस्य महतो भूत्वस्य विश्वसितमेतद्यद्वेदो बहुर्वेदः सामवेदोऽय-
व्याङ्गिससऽइतिहासः पुराणम्विद्याऽउपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्या-
ख्यानानि व्याख्यानाल्पस्यैवानि सुर्वाणि विश्वसितानि ॥ १० ॥

स बुधा सुर्वासामप्राथं समुद्रऽएकायनम् । (मे) एवथं सुर्वेषाथं

स यथा आर्द्धेषां ह्येव्याहितस्य पृथग् धूना विविनिध्वरति । एवं वा अरे अस्य महतो भूत्वस्य
विश्वसितमेतत् । यत् ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वांगिरस इतिहासः पुराण विद्याः उपनिषदः
श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि । अस्पैवैतानि सर्वाणि विश्वसितानि ॥ १० ॥
स यथा सर्वासामप्रां समुद्र एकायनम् । एवं सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनम् । एवं सर्वेषां

एव श्विनिकाके जगतो ब्रह्मकत्वमवगम्य उपपत्तिकालेऽपि तथा अवगमयितुं कारणानुपपत्ते पाठ कारण
दधिक्रम दर्शयितुमाह—स यथेति । 'स' इति दृष्टान्तः । यथा आर्द्धेषां काण्डेदिदोऽग्नि 'आर्द्ध-
धाग्नि' तस्मान् 'अव्याहितस्य' अमित प्रमत्तितान् पृथक् नानाप्रकारं धूना विविनिध्वरति विविनाऽपि ।
'अव्याहितस्य' इति पचम्यर्थे धृष्टी । धूमपहग विष्णुलिङ्गादीनामनुबन्धणपरम् । धूमविष्णुविहासयो
विनिर्गच्छन्पर्यय । तथा क्रमेद्विप्रपद उपपत्ते प्राङ् न ब्रह्मणः पृथगस्तौ पवित्रेषु दाहार्थिकमाह एवं
वा इति । यथा अय दृष्टान्तः । 'एव वै' उक्तं 'अरे' मेरेति । 'अस्य' महतोऽयं परमात्मन 'महत्' ।
अनवच्छिन्नस्य 'भूत्वस्य' परमार्थस्वभावस्य एतद्व्ययमाय 'विश्वसित' अयनोपाहित विश्वसितमिति विश्वसि-
तम् । किमेतदित्यत आह—यद्वेद इति । 'यत् ऋग्वेदो यजुर्वेद सामवेदोऽथर्वांगिरस' इति पञ्च ।
मन्त्रज्ञानम् । अथर्वणा अङ्गिरसा च दृष्टा मन्त्राः । 'अथर्वांगिरस' । 'रहितम' उच्यते ।
सवादादिरूपः । यथा—' उर्वची ह्यम्बरा'—(श. प. ११ । १ । १ । १) इत्यादि वागमये ।
'पुराण'—'अमद्राऽ इदमद्रा आसीत्'—(श. प. ६ । १ । १ । १) इत्यादि । 'विद्या' ।
देवजनविद्या " वेद सोऽय" —(श. प. १३ । ४ । ३ । १०) इत्यादि । 'उपनिषद' " विप्रसि
नदुपायनम्" —(श. प. १४ । ६ । १० । ३) इत्यादि । 'श्लोका' वाच्यप्रमाण—' तदर्थे
श्लोकाः " (श. प. वृ. उ. ४ । २ । ११) इत्यादि । 'सूत्राणि' वस्तुमहत्प्रमाणानि वाच्यानि च । यथा—
" नाम्नेवेदोऽगातीन" —(श. प. १४ । ४ । १ । २८) इत्येवमादीनि । 'अनुव्याख्यानानि' मन्त्रविश्वसितानि ।
व्याख्यानानि ' अर्थज्ञानाः । अथवा ' अनुव्याख्यानानि ' वस्तुमहत्प्रमाणानि विश्वसितानि । यथा—
" प्राणा वै स-य " —(श. प. १४ । १ । १ । २३—१४ । १ । २ । २) इति शिशुनामपि वाच्ये ।
' व्याख्यानानि " मेरेषा हि तस्माऽजनपथिना " —(श. प. १४ । ४ । ३ । २) इत्यादीनि
मन्त्रविश्वसितानि । ' एतानि ' उक्तानि ऋग्वेदादीनि मन्त्राणामस्य ' अर्थ' ' ईश्वर' ' विश्वसितानि ' ।
तथा च पुरुषसुक्ते प्रथमब्रह्मकत्वमन्तरेण निपन्तरचनात्न धूमनिर्गच्छे परमं भुवनमुद्रं गृह्यमाण अ-
प्यक्तवैवेदं स्वार्थे निरोक्ष एव प्रमाणम् । अत एव—' एदं सर्वं यदस्यामेति " यद्यप्य अत्राप्य
कारणनिरासार्थं वा अथवा ध्रुवे प्रवृत्तिरिति भावः ॥ १० ॥

अथ प्रत्ययकारणैः अथ प्राचम्य ब्रह्ममन्त्रं प्रवृत्तयति दृष्टव्यं कमाह—स यथा सर्वासामप्रा-

स्पृशानान्तुगेकायनुमेवथै सुर्वेषाङ्गन्धानां त्रासिकेऽएकायनुमेवथै
 सुर्वेषाथै उसानाञ्चिह्नैकायनुमेवथै सुर्वेषाथै रूपुणाञ्चुशुरैकायनुमेवथै
 सुर्वेषाथै शब्दानाथै श्रोत्रमेकायनुमेवथै सुर्वेषाथै सङ्कल्पाना-
 म्मुनऽएकायनुमेवथै सुर्वेषाम्बुदानाथै हृदयमेकायनुमेवथै सुर्वेषाङ्कु-
 र्मणाथै हुस्तायेकायनुमेवथै सुर्वेषामधुनाम्पादायेकायनुमेवथै सुर्वेषा-
 मानन्डानामुपुस्थऽएकायनुमेवथै सुर्वेषाम्बिसर्गुणांम्प्रायुरैकायनुमेवथै-
 सुर्वेषाम्बिद्यानाम्भुगंकायनम् ॥ ११ ॥

(११) स यथा सन्धवसित्युः । (१) उदके प्प्रास्तऽउदकुमेवानुविलीयेत न
 हास्योद्ग्रहणायेव स्याद्युनोयतुस्तदाडुदीत लवणमुवैवम्वाऽअरुऽइदुम्भ-
 हुतुमनन्तुमपागुम्बिज्ञानयनुऽ पुर्वैनेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्पुवानुविन-
 श्यति न प्पुन्य सुज्ञाऽस्तुत्यरं व्रवीर्मुनि होवाच युज्वल्ययः ॥ १२ ॥

गंधाना नामिके एकायनम् । एवं सर्वेषा गन्धाना जिह्वैकायनम् । एवं सर्वेषा रूपाणां चक्षुरैकाय-
 नम् । एवं सर्वेषा शब्दाना श्रोत्रैकायनम् । एवं सर्वेषां संकल्पानां मन एकायनम् । एवं
 सर्वेषा वेदाना हृदयमेकायनम् । एवं सर्वेषामधुना पादायेकायनम् । एवं सर्वेषामानन्डानामुपुस्थ
 एकायनम् । एवं सर्वेषा विमर्गुणां प्रायुरैकायनम् । एवं सर्वेषा विद्यानां भुगंकायनम् ॥ ११ ॥

न यथा सन्धवसित्य उदके प्रास्त उदकुमेवानुविलीयेत । न हास्योद्ग्रहणायेव स्यात् ।

मिात् । स ' सन्धवसित्य ' । यथा ' यत् प्रकल्प ' सर्वानां ' नदीवार्जलानादिगन्धाना ' अरु '
 समुद्रादि उदकानाम्प्रकारतमकल्पन- कल्पय अविभागप्राप्तियर्थं । यथाऽय दृष्टान् । ' एव
 सर्वेषा स्वगन्धा ' -सुदकदिनार्द्रानां वायवा मन्ताना ' चोकायन ' तन्निति तद्विषय्य एषानामान्यमात्र-
 मात्रम् । तथा ' सर्वेषा गन्धाना उदकविमर्गुणां ' नामिके ' प्राये विषयमामान्यम् । तथा ' सर्वेषां
 रसानां ' अविमर्गुणां ' जिह्वैकायन ' यत्प्रकल्पान्यम् । तथा ' रूपाणां ' तेषोविमर्गुणां ' चक्षु ' विषयमामा-
 न्यम् । तथा ' शब्दानामुपुस्थविमर्गुणां ' श्रोत्र ' विषयमामान्यम् । एतन्परि विषयविमर्गुणांमामान्यानि
 मनोविषये सङ्घे अन्तर्विन्द-तथा ननु पुरुषकात् । ' सर्वेषां ' सङ्घविमर्गुणां ' मन ' विषयमामान्य
 सङ्घानामान्यमात्रम् । तस्य सङ्घस्य च अभ्यवसायसाले ' वदरानात् सुदिविषयविमर्गुणां वेदरान्दवाप्येयु विमर्-
 गान्दवाप्येयु च अन्तर्विन्दे अतर्वात् । ' सर्वेषा वेदानामिति ' सर्वेषा विद्यानां ' हृदय ' बुद्धिनामन्य
 विज्ञानमात्रमेकायनम् । तदपि कारणतत्प्रकारतमे तदपि लीयत इति बोध्यम् । तथा ' सर्वेषां कर्मणां
 हुस्तायेकायन ' इत्यादिना कर्मविमर्गुणां ' हस्तायविमर्गुणां अदानामानानन्दविमर्गुणां च तल्लामान्येयु
 लव । तेषां च प्राये, प्राणस्वादि कारणानिति, इत्यभिप्रायत ध्रुवा उच्यत इति भावः ॥ ११ ॥

एवं प्राश्नितप्रत्ययदर्शनेन सर्वं मूलप्रश्नविमूलमद्वयमन्तर्विन्दवामितम् । "इदं सर्वं यदयमात्मा" क(१)

सा होवाच मैत्रेयी । (अथु) अत्रैव मा भगवानममुद्दहत् ष्टेत्य संज्ञा-
ऽस्तीति ॥ १३ ॥

यतोपतस्तन् आददीत् । लक्षणमेव । एवं वा अरे इदं महद्भूतमनतमपां विज्ञानमन एव ।
एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति । न प्रेत्य संज्ञा अस्ति इति अरे त्रीणि ।
इति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥

मा होवाच मैत्रेयी । अत्रैव मा भगवान् अमुद्दहत् । न प्रेत्य संज्ञा अस्तीति ॥ १३ ॥

एतं प्रतिज्ञानवान् ब्रह्मानी ब्रह्मस्य अथवा इतिरोपदेशेण य एवमायं विदुः प्रेत्य न उच्छेद्य
दृष्टान्तुपादने-स यदेति । न ' इति दृष्टम् । ' यथा लोके ' मन्थरिणि २ ' म्यदनास्मिपुत्रा
नस्य विद्वत् तत्र भवो वा नस्य, स चामी पिप्यो लवणान्द्रुलक्षति ' नेत्रविक्रिय ' । म्याय
यगप्रथय । ' उदके ' मिश्री स्वपोती ' प्राण्य प्रथिन मन विव्यामभयवन तदुपवभूत् ' उदके ' विजी-
यमान ' अनु ' पश्चान् ' विजीयतेव ' उदकभावमापदेव । ' तस्य ' विजीयते पिप्यस्य ' उदुपहृण्य
उदुय ईवेव् प्रतीपु ' न ह ' नेत्र कश्चित् सुनिपुणोऽपि समथ स्यात् ' । ' एव ' एव ' वादोऽन्यक ।
कामान् ' ' योपतन् ' ' यमान् यमान् देवान् तदुत्तमाददीत् गृणीवा वाखादुदेत् । तत्र तत्र ' लवणमेव
लवणम्वारमेव तदुदकम् । न तु विदुःसत् । यथा अत्र यथा । ' एव वै ' लवणम् ' अरे ' मैत्रेयि ! ' ' इदं
परमापारय विहीनवियन्मात्र इत्यत्र ' महद्भूत् ' मद्भव तत् भूत् च महद्भूत् मन्वन्तरवत् आकाशादि-
कारणवाच नदन् प्रियेपि सान्द्रु म्बन्तवाचमिचामत् सर्वत्र परिनिपस्य । नूनमिति ईकाशिको निडा-
प्रथय । कथम् नूतनात् परमार्थवाची । महद्भूत् पाम्पथिच्येवथ । ' अन्व ' न विद्यते एत इत्यत्र
पूर्वोक्तं नूनं यन् नदन्तन् । ' अथ ' न विद्यते पर, उत्तरावधिभूत सर्वे इव तदपत् । विज्ञानमन
एव ' विज्ञान विज्ञेपि विज्ञानत्र तन् प्रत्येति विज्ञानमन । प्रत्येति जात्यपरप्रतिज्ञेयम् । यथा
मुद्रांयन अथोयन इति । ' वसोऽवधयणाय । न विज्ञानो विदुःप्रतिप्रथम एव आत्मा
' एतन्मो भूतेभ्य ' कार्यकारणविशयान्प्रथमिगतयो तन्मत्तममन्त्र मयसाऽववादेनो हेतुभूतेन मन-
सोऽष्ट वाप्योऽष्ट इत्यादितियन्मतेन ' मन्थर्य ' मन्थर्युथाय उदकात्तदुदकप्रतिप्रतिविवन् ' मन्थि
कार्यकारणविशयान्प्रथमिगतयो भूति नामनो विज्ञानमन्त्रमन्त्रेणुदकानि एतन्मन्त्रेऽष्टान् अष्ट
विद्यया प्रविशीतानि विदुःप्रति ' मन्थि ' अनु ' पश्चान् उदकादिहेतुवतरे च वन्त्रमुदादिप्रतिप्रतिवद्
एव विज्ञेयमन्थर्यो विदुःप्रति । तदा च अविद्यमानान् प्रियन्मन्त्रेऽष्टानि प्रज्ञानमन्त्रमन्त्रपर मन्थ-
र्यवतिप्रतीपत् । अथवा वै ' मन्थर्यमन्त्र विदुःप्रथम नस्तीत्यत्र-न प्रेत्येति । ' अरे ' मैत्रेयि ' त्व
कारणमन्त्रमन्त्रेण विदुःप्रथम वन्त्रिदु ' ' इव ' विदुः ' मन्थ ' अस्मदी अन्वय पुत्र मन्त्र क्षेत्र एत
मुन्नी द्वीवीयेरमादिभ्यो विदुःप्रथम विदुःप्रथम नाम्नीति ' अत्र त्रीणि ' ' एव ' ' इ ' इति परमार्थ-
दर्शन ' दास्यन् ' मैत्रेयै नानाये उवाचोत्तरम् ॥ १२ ॥

एव प्रथिरोपित ' मा ' मैत्रेयी ' ह ' इति उवाचोत्तरम् । ' अरे ' मन्थर्येव ' इति मन्त्र मन्त्रि
मन्थि पुत्र ' विज्ञानमन एवेति ' प्रतिज्ञान पुत्र ' न प्रत्ये मन्थर्योति ' विज्ञानमन्त्रमन्त्रमन्थर्य विदुः-

सु शोवाच याज्ञवल्क्यः । (ल्वयो) न वाऽअरेऽहम्भोहम्भवीम्यलम्वा-
ऽअरुऽइडुम्विज्ञानाय ॥ १४ ॥

यत्र हि द्वैतमिव भवति । तदितरऽइतरम्पश्यति तदितरऽइतरजिप्रति
तदितरऽइतरमभिवदति तदितरऽइतरथ् शृणोति तदितरऽ इतरम्मनुते
तदितरऽइतरम्विज्ञानाति ॥ १५ ॥

यत्र स्वस्य सुर्वमात्मैवाभूत् । (त्त) तत्केन कुम्पश्येत्तत्केन कुञ्जिघ्ये-
त्तत्केन कुमभिवदेत्तत्केन कुथ् शृणुयात्तत्केन कुमन्वीत् तत्केन कुम्वि-
जानीयाद्येनेदथ् सुर्वम्विज्ञानाति तत्केन विजानीयाद्विज्ञानात्तरे केन
विजानीयादिति ॥ १६ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे चतुर्थप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीये
प्रपाठके चतुर्थ ब्राह्मणम् । १४ (४) २ । ४ ॥ (५) २-४ ॥

० होवाच याज्ञवल्क्यः । न वा अरे अहं मोहं ब्रवीमि । अलं वा अरं इदं विज्ञानाय ॥ १४ ॥
यत्र हि द्वैतमिव भवति । तदितर इतरं पश्यति । तदितर इतरं जिप्रति । तदितर इतरमभि-
वदति । तदितर इतरं शृणोति । तदितर इतरं मनुते । तदितर इतरं विज्ञानाति ॥ १५ ॥
यत्र तु अस्य सर्वमात्मैवाभूत् । तत्केन कं पश्येत् । तत् केन कं जिप्रेत् । तत् केन कुमभिवदेत् ।

धर्मत्र आचक्षणः ' भगवान् ' ' ब्रह्मवान् ' ' मा ' ' मा ' ' अयमुहन् ' मोहद्वैतवान् । न हि उष्ण शान्तिश्चाभि-
-विकी भवति । अत्र. मृदाऽम्प्येत्यर्थः ॥ १३ ॥

एवमुक्तः ' सः ' ' याज्ञवल्क्यः ' ' ए ' प्रतिवचन ' लवाच ' । ' अं ' भवेति । ' अहं मोहं ' न हं
ब्रवीमि ' मोहनवाक्य नीव ब्रवीमीत्यर्थः । ' न प्रव्य सहाऽस्मि ' इति तु विशेषविज्ञानात्तामभाष्येवाक्यान् ।
' अं ' भवेति ! शृणु । यन्महद्भूतमनन्तमपारं प्रज्ञानयनमन्वयं यथा ज्ञायमानम् । ' इदमेव विज्ञानाय '
विज्ञाना ' अत्र ' पदान्तरम् । इति याज्ञवल्क्य उक्तव्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥

यत्र एवमुक्तः विशेषविज्ञानाभावेमन्वयव्यतिरेकाभ्यां दृढं ह्युच्यते—यत्र हीति । ' यत्र ' यस्मिन् अविज्ञा-
-नेन च कार्यकारणनयानोपाधिजनिते विशेषामने चिन्त्यमात्रे ' चि ' प्रसिद्ध ' ईतदिव ' परमार्थतोऽद्वैते
ऽद्वैति चिन्तिते आत्मनो तन्वनेन भावमानं ' भवति ' । नन्तु तस्मिन् काले ' एतत्. ' अतो परमात्मनः
चिन्त्यभूत् आत्मा परमार्थब्रह्मारेविशेषकचडादिप्रतिबिम्बप्रत्येकं चतुर्दशपरगतं ' इतरं ' द्रष्टव्यं रूपदि-
-पदार्थं ' पश्यति ' । एवंविधो ज्ञाना ' एतन्न ' प्राणंन्तरादिप्रति । तथा ' अन्विकदति ' शृणोति ' ' मनुते '
' विज्ञानाति ' इत्यन्विकदवदन्त्या ॥ १५ ॥

यत्र तु अन्विकदना अविज्ञानात्तदुक्तं मित्वा, न तन्मन्वयं न ज्ञानमन्वयं न ज्ञान इति अन्विकदं दर्शयितुमाह—
यत्र स्वस्ये । ' यत्र ' यदा विदितव्यं. ' स्वस्य ' स्वस्यः ' महे ' अतृष्णमविद्याकाशिक आकर्षण

इयुमृथिवी । सर्वेषामभूतानाम्पृथिव्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि अथु
 बुधायमस्यामृथिव्यान्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो बुधायमध्यात्सुथु
 शारीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु योऽयुमास्तेडममृतामिदमृद्धे-
 दथु सर्वम् ॥ १ ॥

तत् केन कं शृणुयात् । तत् केन कं मन्वीत । तत् केन कं विजानीयात् । येनदं सर्वं विजानाति । य
 केन विजानीयात् । विज्ञातास्म अरे केन विजानीयात् इति ॥ १६ ॥

मधुब्राह्मणम् ।

इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मधु । अस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु । बुधायमस्यां पृथिव्यां
 तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । बुधायमध्यात्सु योऽयुमास्तेडममृतामिदमृद्धे-
 दथु सर्वम् ॥ १ ॥

प्रतिपाद्यि मन् ' आभैकान् ' आभैकं सवृत्तम् । ' मन् ' कस्यामवस्थाया ' केन ' कारणेन ' क ' द्रष्ट०
 विषय ' क ' ' पृथिव्यै ' । तथा- ' त्रिदशदिग्दि विजानीयात् ' ' अथु ' व्या- ' येन ' । न जोडि केनापि
 कस्यपि विजानीयात् । अथुदिकारकानुपपत्ते । एव केन शब्दमध्याया विदेशविज्ञानात्पार अल्पव्यतिरेक-
 प्रतिपाद्य तत्रैव कैमुतिक-व्याय दशोपि तुमविज्ञानस्थायामपि साधनो ज्ञानविषय वमाह- ' येनेदमिति । यत्राप्य-
 विज्ञानमध्याया जन्योऽयं पश्यति । तत्रापि ' येन ' दृश्यवशेन ' यानो लोके ' सर्वमिदं विजानाति ' ;
 ' न ' साक्षिण ' केन ' कस्येन को वा विज्ञाता ' विजानीयात् ' । न कतारविषय । येन चक्षुरादिना
 लोको जानाति । तस्य विषयग्रहणैव उपसर्गव्याज् न साक्षिण प्रगर्भारति भावः । कि पुनर्वैकल्य, विद
 अवस्थयातमार्गण आमानो ज्ञानविषय-नमित्याह-विज्ञातामिति । ' अरे ' मैत्रेयि ' य पुन रेवक, अदयः
 विज्ञातव्य विजानीय वनते ' विज्ञातार ' । ' केन ' कारणेन ' विजानीयात् ' । न कतारीणि भाव ॥ १६ ॥

इति श्रीधर्मकिसत्रय-महा-ब्रह्मसंहितास्य श्रीराठसन्निहृत्पुत्रस्य परमहंसपरिब्राजकाचार्यस्य
 श्रीवामदेवब्रह्मण्यवत, ज्ञानौ माध्वदिनोऽशतपद्मब्राह्मणान्तर्गत माध्वदिनशागोपनिष-
 द्दृष्टारण्यकरुताया वामुदेवप्रसादिज्ञाया त्रिंशत्पिठ्याये वसुधं मैत्रेयाचार्य
 पणिसप्तमम् ॥ १४ । (१) ० । ४ ॥

पूर्वं मैत्रेयिब्राह्मणे " एन सर्वं यदवमाना " इति प्रतिज्ञालस्य आमान उप- ' तिथिभिल्लपरेणु इनुक्त्वा प्रतिज्ञाल-
 स्यादस्य निश्चलतायं मनुष्यामगमात्पुनरे-इयं पृथिवीति । ' इयं ' प्रतिज्ञा ' पृथिवी ' ' सर्वेषां भूतानां '
 ब्रह्मदिग्गवर्षताया प्राप्तिन ' मनु ' इत्ये मं ' वर मनु । तथा एतौ मन्वयुः अन्तेमनुर्निरतिन एवमिद
 पृथिवी सर्वभूतनिर्वर्तिता इत्यय । तथा ' अस्यै पृथिव्यै ' अस्या पृथिव्या ' सर्वानि भूतानि मधु ' कार्यम् ।
 किंच- ' अस्या पृथिव्या ' ' यथा ' ' तेजोमय-किन्मात्रवसादानर अद्वन्द्वोऽनन्तराना ' ' पुरुष ' । ' यथा-
 मस्यात्म ' आमान इतीतिदृष्टव्य वर्तेन इति अस्यामम् । ' शारीर ' शरीरे मन् । पूर्वम् ' तेजोमयो-
 ऽमृतमय पुण्य ' सर्वदिग्गाभिमानी शरीरे उपसर्गवशेन पुण्य ' सर्वेषां भूतानां ' उपसर्गवत् करणत्वेन

(मि) इमाऽआपः । सुर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वात्सामपाथ्यं सुर्व्याणि भूतानि मधु युश्चायमस्मिन्नसु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो युश्चायमध्यात्सु रैतसु- स्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु योऽयमात्मेदममृतमिदम्ब्रह्मेदथ्यं सुर्वम् ॥ २ ॥

(म) अयमग्निः । सुर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वस्याग्नेः सुर्व्याणि भूतानि मधु युश्चायमस्मिन्नसु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो युश्चायमध्यात्सु रैतसु- स्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु योऽयमात्मेदममृतमिदम्ब्रह्मेदथ्यं सुर्वम् ॥ ३ ॥

(म) अयमाकाशः । सुर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वस्याकाशस्य सुर्व्याणि भूतानि मधु युश्चायमस्मिन्नाकाशे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो युश्चाय-

इमा आपः सर्वेषा भूताना मधु । आसामपां सर्वाणि भूतानि मधु । युश्चायमास्वप्सु तेजोमय अमृतमयः पुरुषः । युश्चायमध्यात्सु रैतसुस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अय मात्मा इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ २ ॥

अयमग्निः सर्वेषा भूतानां मधु । अस्याग्नेः सर्वाणि भूतानि मधु । युश्चायमस्मिन्नसु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः । युश्चायमध्यात्सु रैतसुस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अय- मात्मा इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ३ ॥

अयमाकाशः सर्वेषां भूताना मधु । अस्याकाशास्य सर्वाणि भूतानि मधु । युश्चायमस्मिन्नाकाशे

' मधु ' । ' सर्वाणि भूतानि ' अथ कार्येण मधु इति चरान्दमामर्षान् व्याख्यायन् । पृथिवी सर्वाणि भूतानि पार्थिवं पुरुषं शरीरं च दृश्येतेतच्चपुष्टय एव मधु सर्वभूतकारणम् । सर्वाणि च भूतानि अथ पृथिव्यादे- कान्तम् । जतोऽथ पृथिव्यादे- परममधुपकारोपनासकभावः । यस्मादेकस्मिन्-शरीरान् एतज्जान तदेव एक परमायतो ब्रह्म । इतरकार्ये च आत्मैव विनाशो नामयेयमात्रम्, इत्याशयेनह-अथमेवेति । ' अयमेव स ' योऽयं सर्वं क्षेत्रं " इदं सर्वं पश्यमानम् " (४ ब्रा. क. ६) इति प्रतिपाद्यम् । स आत्मा अयममृतमधुर्विर- मत्वा मरु, नाथः । इदं चतुष्टयव-पनाऽशिक्षितवचरिषय इति अभूत्त्वमात्रं इदमेवामृतम् " अथ ते ब्रह्मणि ब्रह्मण इति विद्या " इति अथानादी प्रष्टुन ब्रह्म वदित्वा विद्या ब्रह्मविद्या इत्युच्यते । ' इदमेव सर्वं ' सर्वाणिनाम्न, यस्माद्ब्रह्मणो विद्यानाम् सर्वं भवति । नाथ्यन् निविदस्मिन्नर्थः । एवमन्येऽपि बहुपर्यायान् व्याख्यायन् ॥ १ ॥

तथा ' आतो मधु ' । ' आत्मानं रैतसु पुरुषः ' रैतसु मयो रैतसः । रैतस्यवा विज्ञेयतोऽमृतमयम् " आतो रैतो भूवा शिशुः प्राविशान् " (छं. आ. २-४) इति श्रुत्यतएत् ॥ २ ॥

तथा ' अग्निर्भु ' । ब्रह्मणो ब्रह्मणोनां पुरुषोऽग्निर्भुवामन् । वायुर्भुविशोपतोऽमृतमयम् " अग्नि- र्भुवामन् भुवामन् प्राविशान् " (छं. ब्रा. २-४) इति श्रुते ॥ ३ ॥

तथा ' आकाशो मधु ' । ' अथान इत्याकाश ' इदमाकाशः । " य एवोन्महदयऽ आकाश " - (श. प. १४-१-१-१) इत्यादिना पूर्व व्याख्यायन् ॥ ४ ॥

मध्यात्सु^१ हृद्याकाशस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु योऽयुमात्मे-
दममृतमिदमृतेद^२ सुर्वम् ॥ ४ ॥

(म) अयुम्बायुः । सुर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वस्य व्वायोः सुर्वाणि भूतानि
मधु युश्चायमस्मिन्वायौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो युश्चायमध्यात्मेप्राण-
स्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु योऽयुमात्मेदममृतमिदमृतेद^२
सुर्वम् ॥ ५ ॥

(म) अयुमादित्यः । सुर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वस्यादित्यस्य सुर्वाणि
भूतानि मधु युश्चायमस्मिन्नादित्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो युश्चायम-
ध्यात्सुश्चाक्षुपस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु योऽयुमात्मेदममृत-
मिदमृतेद^२ सुर्वम् ॥ ६ ॥

(म) अयुञ्जन्द्रः । सुर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वस्य चन्द्रस्य सुर्वाणि भूतानि
मधु युश्चायमस्मिन्चन्द्रे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो युश्चायमध्यात्सुमानसु-

तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मे हृद्याकाशस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः । अयमेव स । यः
अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ४ ॥

अयं वायुः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्म्य वायोः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन् वायो
तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मे प्राणस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव स । यः
अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ५ ॥

अयमादित्यः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्यादित्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन् आदित्ये
तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मे चाक्षुपस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव स । यः
अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ६ ॥

अयं चन्द्रः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य चन्द्रस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन् चन्द्रे

तथा 'वायुर्मेतु' । 'अथायमप्राण' प्राणस्त्रियम् । "वातु प्राणो नृवा तानिक प्राविशन्" । (ऐ. आ. २-४)
इति ध्रुवतान् । भूतानां शरीरान्तरात्तन्मोक्षकारणम्-पुत्र, तदन्तर्गतानां तेजोमयानां कारणेनेनेपकारण-
जन्म् ॥ ५ ॥

तथा 'आदित्यो मधु' । 'चाक्षुप' 'पुरुषः' 'अथायम' । 'आदि चक्षुर्नृवाऽक्षिणी प्राविशन्' -
(ऐ. आ. २-४) इति ध्रुव ॥ ६ ॥

तथा 'चन्द्रो मधु' । 'अथायममनश्चन्द्रमा' । "चन्द्रमा मतो नृवा हृद्य प्राविशन्" । (ऐ.
आ. २ । ४) इति ध्रुव ॥ ७ ॥

स्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु योऽयमात्मेऽममृतमिदमृत्तलेदथं
सुर्वम् ॥ ७ ॥

(मि) इमा दिशः । सुर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वाज्ञान्दिशाथं सुर्वाणि भूतानि
मधु यश्चायमासु दिक्षु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्सुथं श्रोत्रः
प्रातिश्रुत्कुस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु योऽयमात्मेऽममृतमि-
दमृत्तलेदथं सुर्वम् ॥ ८ ॥

(मि) इयुष्विद्युत् । (त्सु) सुर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वस्यै विद्युतः सुर्वाणि
भूतानि मधु यश्चायमस्याभिविद्युति तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायम-
ध्यात्सुन्तैजसुस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु योऽयमात्मेऽममृत-
मिदमृत्तलेदथं सुर्वम् ॥ ९ ॥

(म) अयुथं स्तनपित्तुः । सुर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वस्य स्तनपित्तोः
सुर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमास्मिन्स्तनपित्तौ तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषो यश्चायमध्यात्सुथं शाब्दः सोऽयस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽय-
मेव सु योऽयमात्मेऽममृतमिदमृत्तलेदथं सुर्वम् ॥ १० ॥

तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मे मानसस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः ।
यः अयमात्मेऽममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ७ ॥

इमा दिशः सर्वेषां भूतानां मधु । आमां दिशां सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमासु दिक्षु तेजो-
मयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मे श्रोत्रः प्रातिश्रुत्कुस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव
सः । यः अयमात्मेऽममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ८ ॥

इषं विद्युन्तवैवा भूतानां मधु । अस्म्य विद्युतः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्यां विद्युति
तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मे तैजसस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः ।
यः अयमात्मेऽममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ९ ॥

अयं स्तनपित्तुः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्म्य स्तनपित्तोः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चाय-

तथा ' दिशो मसु ' । यद्यपि दिशा भोग्यत्वात् । तथाऽपि शब्दप्रतिश्रवणत्वात् तु विशेषतः सन्निहितौ
पक्षेण इत्यन्वयः प्रातिश्रुत् कु रपि विशेषणम् । प्रातिश्रुत्तया प्रातिश्रवणत्वात् अतः ' प्रातिश्रुत् ' । " दिश
भोग्यत्वात् नदी प्रातिश्रुत् " (वे. भा. २ । ४) इति श्रुतिः ॥ ८ ॥

तथा ' विद्युत् ' लपिडित्य ' मसु ' । तेषामि अतः ' तैजसः अस्यात् ' ॥ ९ ॥

तथा ' स्तनपित्तु ' पर्वण्य ' मसु ' । शब्दे अतः ' शाब्दः ' । यद्यपि अस्यात् शब्दे अतः इति

(म) अयुधर्मः । सुर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वस्य धर्मस्य सुर्वाणि भूतानि मधु युश्रायमस्मिन्धर्मं तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो युश्रायमध्यात्सुधर्म-
स्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु योऽयमात्मेदममृतमिदमृद्धेदथ
सुर्वम् ॥ ११ ॥

(मि) इदुथं सत्यम् । (थं) सुर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वस्य सत्यस्य
सुर्वाणि भूतानि मधु युश्रायमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो
युश्रायमध्यात्मुथं सत्यस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु योऽयमात्मे-
दममृतमिदमृद्धेदथ सुर्वम् ॥ १२ ॥

मस्मिन् स्तनवित्तौ तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्रायमध्यात्मं शाब्दः सौरस्तेजोमयः
अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १० ॥

अयधर्मः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य धर्मस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्रायमस्मिन् धर्मं
तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्रायमध्यात्मं धर्मस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः ।
यः अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ११ ॥

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्रायमस्मिन्
सत्ये तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्रायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अय-
मेव सः । यः अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १२ ॥

न्युपत्वा शाब्दः पुरुषः । तयोऽपि स्वरे विशेषतो मवतीति ' सौर. ' इति विशेषणम् । स्वरे मवः
सौरः ॥ १० ॥

सर्वेषां शरीरेणा प्रत्येक स्तनवित्तन्ताः पृथिव्यादयो भूतानां देवतागणाश्च कार्यकारणमात्मना उप-
कुर्वन्तो मधु मवतीत्युक्तम् । ते येन प्रयुताः शरीरेभिः सम्यग्माना मधुःतेजोमयुर्वेति तद्व्यवस्थितमात्मने-
भ्यं धर्मं इति । धर्मस्य शास्त्रैरुक्त्यात्वेन परोऽध्यात् अवमिति निरेशानर्थत्वेऽपि पृथिव्यादेर्धर्मकारणस्य
प्रयत्नत्वात् कारणव्यभिदमौपचारिकमादाव प्रयत्नप्रदादित्त्वं ' अथ धर्म. ' इति व्यपदेशोपपत्तिरिति भावः ।
" तच्छ्रेयोऽस्मान्वनृत्त धर्मम् " । (श. प.) इत्यादी व्याख्यातः धृतिवृत्त्यधुनाः ध्यादीनामपि
विवन्ता पृथिव्यादीनां पाणिनामैतुबन्तु जगतो र्थैः पृथक् प्राणिभिरनुश्रियमानस्य अवमिति प्रयत्नेन व्यप-
देश्यो धर्मं अनुब्रवीत् ' मधु ' । म न सामान्यरूपेण विशेषरूपेण च कार्यकारणकः । तत्र पृथिव्यादिप्रयोज्ये
धर्मं सामान्यरूपेण तदात्मकत्वमद-यश्रायमस्मिन् धर्मं इति । कार्यकारणकं सतकर्तृत्वं तु ' धर्म ' विशेष-
रूपेण कार्यकारणकत्वमद-यश्रायमध्यात्मं धर्मं इति । कार्यकारणकत्वकर्तृत्वं धर्मं मयो धर्म ॥ ११ ॥

सत्यमपि धर्मवत् इति च् । एत गण्यत्वरूप पृथिव्यादिः पृथिव्यादेवताभूतानि पाद-यश्रायमस्मिन्

(मि) इदुमानुपम् । (१५) सुर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वस्य मानुपस्य सुर्व्याणि भूतानि मधु युश्चायमस्मिन्मानुपे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो युश्चायमध्यात्सुमानुपस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु योऽयमात्मेदुममृतमिदम्ब्रह्मेदं सुर्वम् ॥ १३ ॥

(म) अयमात्मा । सुर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वस्यात्मनः सुर्व्याणि भूतानि मधु युश्चायमस्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो युश्चायमात्मा तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु योऽयमात्मेदुममृतमिदम्ब्रह्मेदं सुर्वम् ॥ १४ ॥

(१५) स वाऽअयमात्मा । सुर्वेषाम्भूतानामधिपतिः सुर्वेषाम्भूतानां सुर्वम्

इदं मानुपं सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य मानुपस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन्मानुपे तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्सुमानुपस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १३ ॥

अयमात्मा सर्वेषां भूतानां मधु । अस्यात्मनः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन्नात्मनि तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमात्मा तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १४ ॥

स वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः । सर्वेषां भूतानां राजा । तद्यथा ग्यनाभौ च रथ-

सत्ये इति । विशेषण्य तु सत्यमजायत्वेनानुपनमिवाह-यश्चायमध्यात्सुमानुपे सात्य इति । सत्ये एव सात्यः ॥ १३ ॥

धर्मसत्त्वान्नां प्रयुक्तोऽय कार्यकारणसम्बन्धो येन जातिविशेषेण सयुक्तो भवति ते निर्दिशति-इदं मानुपमिति । मत्र मानुपादिजातिविशिष्टा एव सर्व प्राणिनिजातः परस्पररोषकार्येणकारणभावेन वर्तमाना दृश्यन्ते । अतो मानुपादिजातिरिति 'सर्वेषां भूतानां मधु' । यद्यपि मानुपादिजातिरेकैव, तथाऽपि निर्दिष्टः स्वरागी-निविष्टा जातिरुच्यते । शरीरतत्त्वविता तु वाया इत्यभिप्रेत्य तद्विशिष्टं पुण्यं निर्दिशति-यश्चायमस्मिन्मानुपे इति । निर्दिष्टः स्वरागीतिहा तु आख्यायकौ इति तद्विशिष्टं निर्दिशति-यश्चायमध्यात्सुमानुप इति ॥ १३ ॥

५. पुनर्मानुपादिजातिविशिष्टं कार्यकारणसम्बन्धं तस्य मत्स्यमह-अयमात्मेति । 'अयमात्मा' एक-जातिविशिष्टो देहः न तु चेतनः । 'सर्वेषां भूतानां मधु' । यश्चायमस्मिन्नात्मनि 'तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः' । 'सः' अमृतमयः सत्यमयः निर्दिश्यते । यत्राख्यायकविशेषाभावाद्भव्या म स न निर्दिश्यते, इत्यभिप्रेत्याह-यश्चायमात्मेति । यस्तु तद्विशिष्टो विज्ञानवरो यदयोऽयं देहिनिर्गम्यमान आना । 'स यश्चायमात्मा' एतुच्यते । 'तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः' इति पूर्ववत् ॥ १४ ॥

अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम्-स वाऽअयमात्मेति । यस्मिन्नात्मनि तिन्यदृशात्तदना प्रवेक्षितः,

शाना तद्यथा रथनाभौ च रथनेमौ ताराः सुर्वे सुमर्षिणाऽऽप्तुमेजा-
स्मिन्नात्सुनि सुर्वे प्राणाः सुर्वे शोकाः सुर्वे देवाः सुर्वानि भूतानि
सुर्वेऽएतुऽआत्मानः सुमर्षिणाः ॥ १५ ॥

(5) इदम्वै तन्मधु । दध्यद्दहायर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतद्वपिः पश्य-
द्ववान् । नडात्तरा सनुये द्रुष्टुंऽऽग्नेमाविष्कृणोमि नन्यतुर्त्तं वृष्टिम् ।
दध्यद् ह यन्मध्यायर्वणो वासुधस्य शीर्णां प्य बुद्धिसुवाञ्छेति ॥ १६ ॥

नेमौ च अगः सर्वे समर्षिणाः । एवमेव अस्मिन् आत्मानि सर्वे प्राणाः नर शोकाः सर्वे देवाः
सर्वानि भूतानि सर्वे एते आत्मानः समर्षिणाः ॥ १५ ॥

इदं वै तन्मधु दध्यद्दहायर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतद्वपिः पश्यनवीचतु " नदी नरा
सनये दंस दग्नेमाविष्कृणोमि नन्यतुर्त्तं वृष्टिम् । दध्यद् ह यन्मध्यायर्वणो वासुधस्य
शीर्णां प्य बुद्धिसुवाञ्छेति ॥ १६ ॥

(ती) इदमै तन्मधु । दध्यद्दडाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतद्वपिः पुश्य-
द्युवोचत् । आथर्वणायाश्विना दधीचेऽश्व्यथ्रं शिरः प्युत्यैरयतम् । सु
व्याम्सधु प्यवोचदतायन्त्वाष्ट्रं यद्दस्त्रापि कुरुयन्त्वामिति ॥ १७ ॥

(ती) इदमै तन्मधु । दध्यद्दडाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतद्वपिः
पुश्यद्युवोचत् । पुरश्चक्रे द्विपुदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः । पुरः स पक्षी भूत्वा
पुरः पुरुषऽआविशदिति स याऽअयम्पुरुषः सुव्यासु पूर्षु पुरिशयो नैनेन
किञ्चनानावृत्तत्रैनेन किञ्चनानाम्बृतम् ॥ १८ ॥

इदं वै तन्मधु दध्यद्दडाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतद्वपिः पश्यन्नवोचत्—“ आथर्वणाया-
श्विना दधीचे अश्व्यथ्रं शिरः प्रत्यैरयतम् । स वा मधु प्रवोचदतायन्त्वाष्ट्रं यद्दस्त्रापि
कुरुयन्त्वाम् ”—इति ॥ १७ ॥

इदं वै तन्मधु दध्यद्दडाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतत् ऋषिः पश्यन्नवोचत्—“ पुरश्चक्रे

मुदक प्रवर्षणेन सर्वत्र प्रकटीकरोति ' तदन् ' । अत्र नकार इत्यर्थः । “ नेति उपसर्गाय उपसिद्धादुपचारमस्य
येनोपनिर्मले ” (निह० १।४।१०) इति यास्कौकेः । “ अथ न त्वा वारन्त ” (निह० १।४।१०)
इतिवत् शेषः । तत् किं कर्म ? ' ह ' इति प्रसिद्धौ । ' आथर्वणः ' अथर्वपुरः—' दध्यद् ' एतन्नामा मुनिः
' यत् ' यदा ' अश्वस्य ' ह्यस्य ' शीर्ष्णा ' शुभ्रन्सामर्थ्यप्रतिहितेन शिरसा ' वा ' सुव्यास्यो इदं मधु इमां
मधुविद्यां ' यत्प्रोक्ताच ' प्रोक्त्वान् तदानीं आश्वस्य शिरसः स गानलक्षण पुनर्मानुषस्य शिरसः प्रतिधानलक्षण
यत् पशुवदीप क्रूर कर्म ' तत् ' ' आविष्कृतोपि ' इति सवनः ॥ १६ ॥

आविष्कृतोमीति प्रतिज्ञाने क्रूरकर्ममधुनी के ते इत्येवशादा—' इदं वै ' तन्मधु इत्यादि उपास्येव प्राप्य
स्वानुवादपूर्वक मन्त्रतन्त्रोह—आथर्वणायेति । (ऋ० स. १।१।१७।२२।) हे अश्विनी ! युवां ' आथर्वणाय
अथर्वणः पुत्राय—' दधीचे ' दध्यद्नाम्ने महर्षये अश्व्यथ्रं अश्वत्थवपि शिरो मस्तकं ' प्रत्यैरयत ' प्रत्ययत तदीय
मातुष शिरः प्रच्छिद्यन्त्यत्र निधाय अश्व्येन शिरसा तमृषिं समवोत्रपतित्यर्थः । ' स. ' महर्षिः, ' वा ' सुव्यास्यो
' मधुविद्यां ' ' प्रवोचन् ' प्रवोचद्योक्तवान् । स किं इत्येव जीवितमद्रेहमात्म्य स्वशिरस्येदपूर्वक अश्व्यशिरसा
मधु उक्तवान् इत्येव आह—ऋतायप्रिति । सुव्यास्या प्रवर्षेविद्या मधुविद्यां च वक्ष्यामि इति पुत्र इमां प्रतिज्ञां
सत्यां कुर्वन् परिपालयितुमिच्छन् जीविनादपि हि सत्यधर्मपरिपालनां शुद्धतां रायेतस्य सिद्धमेतत् । किं तन्मधु
इत्येव आह—स्त्राष्ट्रमिति । त्वष्टा आदित्यः तस्य सवमि त्वाष्ट्रं “ तद्दृष्टदिति परान् तपनिवाऽप्यादित्यो-
ऽभवत् ” (स० १।४।१।१०) इति । तत्प्रतिमथानार्थं प्राक्कर्म कर्म तत्र प्राक्कर्म कर्मांगभूत परिज्ञानं तत्
' त्वाष्ट्रं ' मध्ये ' प्रवोचन् ' अथि तु यत्कस्य गोय्य ' रहस्य ' एतन्नामवपि विज्ञानं मधु मधुनासंगेनोदमहानं
अप्यस्यद्वयप्रकाशितं तत्र ' वा ' सुव्यास्यो प्रवोचदित्यनुवर्तन इत्यर्थः ॥ १७ ॥

प्रवर्षेकर्मार्षयोः प्रथमद्वितीययोरेष्यापयोरेष्यः प्रवर्षेत्तत्रप्यास्यात्तिकोदतहर्नुन्त्यां मंत्रास्यां प्रकृतिवः ।

(मि) इदमै तन्मुधु । दध्यद्वायव्युणोऽश्विभ्यामुवाच तुदेतद्वपिः
 पुश्यन्नुवाचत् । रूपं रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तुदस्य रूपं प्रतिरूपेणाय ।
 इन्द्रो मायाभिः पुरुषरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशैत्ययमै
 हरयोऽयमै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि च तुदेतद्वृद्धापूर्वमन-
 परमनन्तरमवाह्यमयमात्मा ब्रह्म सुर्वानुभूयित्यनुशासनम् ॥ १९ ॥

द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः । पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशत् ”-इति । स वा अयं
 पुरुषः सर्वासु पूर्णं पुरिशयः । न एनेन किञ्चन अनावृतम् । न एनेन किञ्चन असंवृतम् ॥ १८ ॥

इदं वै तन्मुधु दध्यद्वायव्युणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतत् ऋषिः पश्यन् अवोचत् । “ रूपं रूपं
 प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिरूपेणाय । इन्द्रो मायाभिः पुरुषरूप ईयते युक्ता
 ह्यस्य हरयः शता दश ”-इति । अयं वै हरयः । अयं वै दश च सहस्राणि बहूनि
 चानन्तानि च । तदेतत् ब्रह्म अपूर्वमनपरमन्तरमवाह्यम् । अयमात्मा ब्रह्म सर्वाणुभूः । इत्य-
 नुशासनम् ॥ १९ ॥

इदानीं ऋषिर्वायव्योस्तु तृतीयचतुर्थाध्यायपर्यन्तं उत्तराम्बा ऋग्या प्रकाशयित्वा इत्यतः “ इदं वै तन् ”
 उन्नाथे माकणमन्त्र प्रवर्तते-पुरश्चक्रे इति । प्रकरणब्रह्म ईश्वरो अथ्यक्तेन नामरूपं व्याकुर्वाणो भूतादिसो-
 पुरःतर पर्वीकृतम्यो भूतेभ्यो भूरादीन् लोकान् सृष्ट्वा-‘ पुरः ’ पुराणि शरीराणि-‘ द्विपदः ’ द्विपादुपल-
 सितानि मनुष्यशरीराणि ‘ चक्रे ’ कृतवान् । तथा ‘ चतुष्पदः ’ चतुष्पादुपलसितानि ‘ पुरः ’ पञ्चशरीराणि
 ‘ चक्रे ’ । एव शरीराणि नानाविधानि सृष्ट्वा ‘ सः ’ ईश्वरः ‘ पुरः ’ पुरस्तात् आत्मप्रवेशात्पूर्वं ‘ पश्यी ’
 छिद्रगशरीरी ‘ भूत्वा ’ ‘ पुरः ’ शरीराणि ‘ पुरुषः ’ पुलवरूपं सन् ‘ आविशत् ’ प्रविशत् । इतिहान्दो
 मत्रसमाप्तियोक्तकः । कथमात्मनः पुरत्वमित्यामाङ्गायां श्रुतिस्तत् व्युत्पादयति-स वा अयमिति । ‘ स वै ’
 स एव ‘ अयमात्मा ’ सृष्ट्यादिकर्तृत्वा प्रवृत्तः ‘ सर्वासु पूर्णं ’ सर्वशरीरेषु पुरीशेते इति व्युत्पत्त्या ‘ पुरिशयः ’
 सन् पुरुष इत्युच्यते । नन्वेव आघातधेयनिर्देशान् ईतापत्तिः न्यादित्यत आह-जैनेनेति । एनेनानेन परमात्मना
 ‘ किञ्चन ’ किञ्चिदपि अनाहृतमनाच्छादित नास्ति । तथा ‘ एनेन ’ ‘ किञ्चन ’ असत्त्वं अतस्तेनुपवेशितं
 नास्ति । तथा च परमात्मैव अतर्वर्तिर्भवेन कार्यकारणरूपेण व्यवस्थितः । न ततोऽप्यकिञ्चिदस्तीति ‘ पुरश्चक्रे ’
 इति श्रवः संश्लेषतः आत्मैकत्वमाचष्टे इत्यर्थः ॥ १८ ॥

“ इदं वै तन्मुधु ” इत्यादि पूर्ववत् । एव शरीरेषु प्रविष्टः परमात्मा निरूप्य इत्यन आह-रूपं रूपमिति ।
 (ऋक् सू. १६ । ४७ । १८) ‘ सः ’ ईश्वर-‘ रूपं रूपं ’ उपाधिभेदं देह देह प्रति-‘ प्रतिरूपः ’ रूपान्-
 तर प्रतिविम्बं ‘ बभूव ’ । ननु-किमर्थमस्ती प्रतिविम्बमाव आपयते-तत्राह-तदस्येति । ‘ तन् ’ प्रतिविम्बत्वं
 अस्यात्मनो निरुपाधिकत्वं ‘ रूपं ’ स्वरूपं ‘ प्रतिरूपेणाय ’ आत्मसाध्यात्मप्रतिरूपेणाय शब्दात्कार्याधिभेदेन
 तत्रप्रकाशनायेत्यर्थः । यदि हि नामरूपे न व्याक्रियेते तदा अस्यात्मनो निरुपाधिकं प्रमाणमनाद्यै रूपं न प्रति-
 रूपायेत । यदा पुनः कार्यकारणमात्रा नामरूपे न्याहते मन्त्रः, तदा अस्य रूपं प्रतिरूपायते इति भावः ।

(मु) अथ वंशः । (स्तु) तुदिदुम्भयश्च श्रोत्रपर्णाश्चास्त्रोत्रपर्णाभ्यो
 गौतमाद्गौतमो व्यात्स्याद्वात्स्या व्यात्स्याच्च पाराशश्चाच्च पाराशश्च
 साङ्कृत्याच्च भारद्वाजाच्च भारद्वाजऽभौदवाहुश्च शाण्डिल्याच्च शाण्डिल्यो
 वैजयापाच्च गौतमाच्च गौतमो वैजयापायनाच्च वैष्टपुरेयाच्च वैष्टपुरेयः
 शाण्डिल्याच्च रौहिणायनाच्च रौहिणायनः शौनकाच्चात्रेयाच्च रेभ्याच्च रेभ्यः
 कौण्डिन्यायनाच्च कौण्डिन्यायनः कौण्डिन्यात्कौ-
 ण्डिन्यः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्याच्चाप्रिवेइयाच्च ॥ २० ॥

अथ वंशः—तदिदं १ वयं श्रोत्रपर्णात् । २ श्रोत्रपर्णादगौ गौतमात् । ३ गौतमो वात्स्यात् ।
 ४ वात्स्यो वात्स्याच्च पाराशश्चाच्च । ५ पाराशर्यः साङ्कृत्याच्च भारद्वाजाच्च । ६ भारद्वाज भौद-
 वाहेश्च शाण्डिल्याच्च । ७ शाण्डिल्यो वैजयापाच्च गौतमाच्च । ८ गौतमो वैजयापायनाच्च
 वैष्टपुरेयाच्च । ९ वैष्टपुरेयः शाण्डिल्याच्च रौहिणायनाच्च । १० रौहिणायनः शौनकाच्च आत्रेयाच्च
 रेभ्याच्च । ११ रेभ्यः रौहिणायनाच्च कौण्डिन्यायनाच्च । १२ कौण्डिन्यायनः कौण्डिन्यात् ।
 १३ कौण्डिन्यः कौण्डिन्यात् । १४ कौण्डिन्यः कौण्डिन्याच्च आप्रिवेइयाच्च ॥ २० ॥

' ष्ट ' परमेश्वर ' मायाभि ' नामरूपविषयमिथाऽभिमानात्मना परिणामि ' पुस्त्य ' वदरूपः
 ' ष्ट ' प्रतीचने निधेय जलमृषवत् । मायाभिविति वदवचन विशयाणां वाद्व्यादुपपन्नम् । तथापि परमात्मनो
 वदरूपत्वे किं मान इत्यत आह—युक्ता हीति । स्ये युक्ता वाचिन इव ' ति ' यस्मान् ' अय्य ' प्रतीचो रथ-
 रजानीये शमरे ' युक्ता '—' हरय ' इद्रियागि ' शला ' शतानि ' ददा ' च प्राणिभेदसङ्ख्यात् शतानि
 दत्त इ भवति । प्रत्येव स्वविषयान् प्रतिद्वर्ततीति इत्यादिद्रियागि हरयः । इतिशब्दो मन्ममादिशौतकः । ननु—
 अय्य हरय इति नवप्रतीचि, परमेश्वर अन्ये हरय शब्दे दृतापत्तिः इत्यत आह—अयं वा इति ।
 ' अय वै ' अयमेवासा हरय ' इद्रियाद्रिरूपेणैवाविद्यया मानात् । ' अय वै ' अयमेवासा ' ददा च सङ्-
 यागि ' ' वदति चानेतापि च ' इतिशब्दितानीन्द्रियागि प्राणिभेदसङ्ख्यात् । इदानीं अप्यात्मन पारमार्थिक
 स्वरूपमाह—तदेतद्ब्रूयन्ति । न विद्यते पूर्वं कारणं यत्र तदपूर्वम् । न विद्यते अपरं कार्यं यत्र तदन्तरम् । न
 विद्यते अन्तरालं जायन्तं वस्तु यत्र तदनन्तरम् । न विद्यते वायुं बहिर्भूतं वस्तु यस्मान् तदन्तरम् । यन् एतादृशं
 ' ब्रह्म ' तदेतन्ननु समस्तं ब्रह्म । न तद्व्यतिरेक्यमस्ति । किं पुन तद्व्य अतमनेऽर्थांतर इत्याहुष्या नेत्याह—
 अयमात्मेति । ' अय ' प्रत्यगात्मीर ब्रह्म । कोऽसौ प्रत्यगात्मा तत्रह—सर्वानुभूतिरिति । यः सर्वमात्मा
 सर्वानुभवति स ' सर्वानुभू ' । दृशा श्रोता मना विज्ञाता स एव प्रत्यगष्टमेत्यर्थः । अयमेव सर्ववेदितानामर्थ
 इत्युपसङ्गति—इत्यनुमानमिति । एवापि ' अनुमान ' सर्ववेदानोपरिदाः । एतद्व्यतमरेति अनर्थनिवृत्ति-
 दशा आनदाकान्तिरथ शास्त्रार्थं परिममत्तः ॥ १९ ॥

अपेक्षानीं स्वविद्यार्थस्य स्तुत्यर्थं मनुष्यादथ स्वाध्यायार्थो जयार्थश्च जन्निदाया अय वरा भारत्यने—

(त्रा) आम्रिवेद्यः सैनवान् । (त्सै) सैनवः पुराशर्ष्यान्पुराशर्ष्यो ज्ञानू-
कण्ण्याञ्ज्ञानूकण्ण्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणञ्च गीतमाञ्च
गीतमो भारद्वाजाद्भारद्वाजो वैजवापायनुद्वैजवापायनुः कौशिकायनुः
कौशिकायनुिध्वृतकौशिकादधृतकौशिकः पुराशर्ष्यायणान्पुराशर्ष्या-
यणः पुराशर्ष्यान्पुराशर्ष्यो ज्ञानूकण्ण्याञ्ज्ञानूकण्ण्यो भारद्वाजाद्भार-
द्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणञ्च यास्कुाच्चासुरायणेष्वध्वणेऽध्वणिरौपजन्ध-
नेरौपजन्धनिडासुरासुरिभ्रिर्भारद्वाजाद्भारद्वाजऽआध्वेयात् ॥ २१ ॥

(द्रा) आत्रेयो माण्टेः । (र्मा) माण्टिर्गौतमाद्गौतमो गौतमाद्गौतमो
वात्स्याह्यात्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कुशोर्यास्कुाप्यात्कुशोर्यः
काप्यः कुमारहारित्नात्कुमारहारित्ना गालवाद्गालवो विदूर्भार्कौण्डिन्या-
द्विदूर्भार्कौण्डिन्या वत्सुनपातो वाभ्रवाद्दत्सुनपाद्वाभ्रवः पयः सौभ-
रात्पन्थाः सौभरोऽयान्यादाङ्गिरसादयान्यऽआङ्गिरसऽआभूतेस्त्वग्धा-

१९ आम्रिवेद्यः सैनवान् । १६ सैनवः पुराशर्ष्यात् । १७ पुराशर्ष्यो ज्ञानूकण्ण्यात् । १८ ज्ञानू-
कण्ण्यो भारद्वाजात् । १९ भारद्वाजो भारद्वाजाच्च आसुरायणञ्च गीतमाञ्च । २० गीतमो भार-
द्वाजात् । २१ भारद्वाजो वैजवापायनान् । २२ वैजवापायनः कौशिकायनेः । २३ कौशिकायनि-
ध्वृतकौशिकात् । २४ धृतकौशिकः पुराशर्ष्यायणान् । २५ पुराशर्ष्यायणः पुराशर्ष्यात् ।
२६ पुराशर्ष्यो ज्ञानूकण्ण्यात् । २७ ज्ञानूकण्ण्या भारद्वाजात् । २८ भारद्वाजो भारद्वाजाच्च
आसुरायणञ्च यास्काच्च । २९ आसुरायणेष्वध्वणेः । ३० अध्वणिरौपजन्धनेः । ३१ औपजन्ध-
निगमुरेः । ३२ आसुरिर्भारद्वाजात् । ३३ भारद्वाज आत्रेयात् ॥ २१ ॥

३४ आत्रेयो माण्टेः । ३५ माण्टिर्गौतमात् । ३६ गौतमो गौतमात् । ३७ गौतमो वात्स्याह्यात् ।
३८ वात्स्यः शाण्डिल्यात् । ३९ शाण्डिल्यः कुशोर्यास्कुाप्यात् । ४० कुशोर्यः काप्यः कुमार-
हारितात् । ४१ कुमारहारित्ना गालवात् । ४२ गालवो विदूर्भार्कौण्डिन्यात् । ४३ विदूर्भार्-
कौण्डिन्या वत्सुनपातो वाभ्रवात् । ४४ वत्सुनपात् वाभ्रवः पयः सौभरात् । ४५ पन्थाः सौभरः
अपास्यादाङ्गिरसात् । ४६ अयान्यादाङ्गिरसात् आभूतेस्त्वग्धा-

अनु वैश इति । वश इव ' वश ' । यथा वशुवश पर्वण्य पर्वणो भिद्यते । तददमाप्रवृत्ति आनुलज्जानेय
वशः । अन्वयद्वयस्य आकार्यपरपरक्रमो वश इत्युच्यते । तत्र प्रथमतः शिष्य पठन्त्यन आचार्यो बोधयति ॥२०॥

' आम्रिवेद्य. ' - ' सैनवान् ' आकर्षान् अधीतवान् इत्यादि ॥ २१ ॥

' आत्रेय ' माण्डेरीतवान् । ' एतेमु ' किराट् ' वसण ' शिरण्यगर्भान् अर्पितवान् । ' शिरण्यगर्भ ' स्व-
१०१

डाभूतिस्तुत्रांशं विश्वरूपान्त्रांशं द्विश्वरूपस्तुत्रांशं ऽद्विश्वभ्यामद्विवृणो दधी-
च ऽ आथर्वणादध्यङ्गनाथर्वणो ऽथर्वणो देवाद्यथर्वणा देवो मृत्योः प्राच्यु-
धुँसनान्मृत्युः प्राच्युधुँसनः प्राच्युधुँसनात्प्रच्युधुँसन ऽ एकपरेकपिर्विबिष्यु-
जितेर्विप्रजित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः सनारुः सनातनात्सनातनः सनगा-
त्सुनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयम्भु ब्रह्मणे नमः ॥ २२ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे चतुर्थप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीये
प्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (४) २ । ५ ॥ (५) २-५ ॥

इति पंचमोऽध्यायः ॥ १४-५ ॥ कण्डिकासंख्या ॥ ७८ ॥

बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्यध्यायद्वयात्मकं प्रथमं मधुकाण्डं समाप्तम् ।

रूपात्वाद्यात् । ४८ विश्वरूपस्तुत्रांशं विश्वभ्याम् । ४९ अश्विनो दधीच आथर्वणात् ।
५० दध्यङ्गनाथर्वणोऽथर्वणो देवात् । ५१ अथर्वो देवो मृत्योः प्राच्युँसनात् । ५२ मृत्युः
प्राच्युँसनः प्राच्युँसनात् । ५३ मध्वंसन एकपरेः । ५४ एकपिर्विप्रजितेः । ५५ विप्रजित्तिर्व्यष्टिः ।
५६ व्यष्टिः सनारोः । ५७ सनारुः सनातनात् । ५८ सनातनः सनगात् । ५९ सनगः परमे-
ष्ठिनः । ६० परमेष्ठी ब्रह्मणः । ६१ ब्रह्म स्वयंभु । ब्रह्मणे नमः ॥ २२ ॥

प्रतिमात्वेद. इति तत् आचार्यपरंपरा नास्ति । यत्पुनश्च वेदाद्य तत्त्वयमु विष्य तस्मै ' ब्रह्मणे ' स्व-
यंभु वेदरूपेणावस्थिताय ' नमः ' वाङ्मन-कावकनः प्रहमीवो भवत्वित्यर्थः ॥ २२ ॥

इति श्रीहोत्रिकेराश्रमभगवत्सूत्र्यपादशिष्यस्य श्रीशंकरानिरुद्धपुराण परमहंसपरिव्रजकाचार्यस्य श्रीब्रह्मसुदेव-
ब्रह्मभगवतः कृते माध्यन्दिनीशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां
वासुदेवप्रकाशिकायां द्वितीयेऽध्याये पंचमं मधुकाण्डं परिसमाप्तम् ॥ १४ (५) २-५ ॥

द्वितीयोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १४ (५, ७, ८) १ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषदि आद्य मधुकाण्डं परिसमाप्तम् ॥

अथ चतुर्दशे काण्डे बृहदारण्यकोपनिषदि मध्यमं
द्विध्यायं याज्ञवल्क्यकाण्डं वा मुनिकाण्डम् ।

आदितः षष्ठेऽध्याये बृहदारण्यकोपनिषदि तु
तृतीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

आदितश्चतुर्थे वृ० आ० द्वितीये च प्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ।

जनको ह वैदेहो बृहदक्षिणेन यज्ञेनेजे । तत्र ह कुरुपञ्चालानाम्ब्राह्मणा-
ऽअभिसमेता बभूवुस्तुस्य ह जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव
कः स्विदेपाम्ब्राह्मणानामनुचानुतमऽडुति ॥ १ ॥

सु ह गवां सहस्रमुवरुोध । दशदश पादाऽएकैकस्याः शृङ्गयोरावद्धा
बभूवुस्तान्दोवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वो ब्रह्मिष्ठः सुऽएता गाऽनुद-
जतामिति ते ह ब्राह्मणा न दधृपुः ॥ २ ॥

अश्वलब्राह्मणम् ।

जनको ह वैदेहो बृहदक्षिणेन यज्ञेनेजे । तत्र ह कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणा अभिसमेता बभूवुः ।
तस्म ह जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव । कः स्विदेपां ब्राह्मणानामनुचानुतम इति ॥ १ ॥

स ह गवां सहस्रमुवरुोध । दशदश पादा एकैकस्याः शृङ्गयोरावद्धा बभूवुः । तान् दोवाच ।
ब्राह्मणा भगवन्तो यो वो ब्रह्मिष्ठः स एता गाऽनुदजतामिति । ते ह ब्राह्मणा न दधृपुः ॥ २ ॥

एव आगमप्रचानेन मनुकाभ्येनोक्तमेवार्थं उपपत्तिभिर्विरुत्वावितु पाह्वन्कीय काण्टमारम्यते । तत्र प्रत्याव
कर्तुं विद्वानस्तुत्यर्था विशाप्रानुपायप्रदर्शनाधी च आह्वयाविका अश्वलब्राह्मणेनारम्यते—जनको ह वैदेह स्या-
दिता । विदेहेषु मव ' वैदेह ' ' जनक. ' जनकनामा राजा ' ह ' किल बभूव । स च ' बृहदक्षिणेन यज्ञेन '
शाखांतरप्रसिद्धेन बृहदक्षिणाविशिष्टेनाधमेधेन वा ' ईजे ' अयजत् । ' तत्र ' तस्मिन् यज्ञे ' ह ' विद्वद्ब्राह-
म्येन प्रसिद्धानां ' कुख्याता ' पञ्चालानां ' च देशानां ' ब्राह्मणा. ' निमज्जिना दर्शनकामा वा ' अभिसमेता ' अमि-
जगता ' बभूवुः ' । तत्र महति विद्वत्समुदाये इत्या ' ह ' किल ' तस्य जनकस्य वैदेहस्य ' दत्तमनस्य ' क.
सेत् ' को नु खलु ' एषा ' ब्राह्मणानां मध्ये ' अनुचानुतम. ' सर्वे इमं अनुचाना कः स्विदेपामभिसमेतानु-
चानोऽनुचने समर्थो ब्रह्मिष्ठ ' इति विजिज्ञासा ' विशेषेण शासुमिष्ठा ' बभूव ' ॥ १ ॥

एषाव ' सः ' जनकः ' ह ' अनुचानविशेषेण विद्वान् सन् तद्विद्वानोपायार्थं ' गवां ' प्रथमव्यतीं धेनुतां

(८) अथ ह ब्राह्मणवल्क्यः स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवाच । (चै) एताः सौम्योदज सामश्रवाश्चे इति ता होडाचकार ते ह ब्राह्मणाश्चक्रुधुः कथन्तु नां ब्रह्मिष्ठो ब्रुवीतेति ॥ ३ ॥

अथ ह ब्राह्मणवल्क्यः स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवाच । एताः सौम्य । उदज सामश्रवाश्चे इति । ता होडाचकार । ते ह ब्राह्मणाश्चक्रुधुः । कथं तु नो ब्रह्मिष्ठः ब्रुवीतेति ॥ ३ ॥

' ब्राह्मणवल्क्यः ' गीष्-वल्की-उकारवामान । क्रिषिनिष्ठान्ना गावोऽनरुद्धा इत्यत आह-दुर्ज्ञेति । तन्ना-मेरौक्त्या गा श्रुत्वोर्विने ' दशदश पादा ' पल्लवुर्मगा पाद एवभूवा' सुगर्ण्यं दशदश पादाः ' आरुद्धा श्रुव ' । श्रुत्वोर्विति द्विवचनान् एरौक्यमिन् श्रुते पल्लव पादा आरुद्धा इत्यर्थः । एव गा अरु-रूप्य अनरुहन्तान् ब्राह्मणान् ' ह ' इति ' उवाच ' । हे ब्राह्मण! वेदाभ्यस्तनमश्नान्तर्यनिष्ठा ' भगवतः ' पूजार्ताः इति स्वतोऽय वाच ' युष्माकं मध्ये ' ब्रह्मिष्ठ ' अनिशयेन ब्रह्म ' स. एताः ' अरुद्धा गाः ' उद-जना ' उ-उदजयु स्वैरु प्रणि नयन्तु । ' स ' माहगा ' ह ' इति एवमुक्ता. ' न दधु आमनो ब्रह्मिष्ठो प्रष्टितान् न द्रग्वन्ता मवृत्ता इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथानन्तर-उदजस्यभूतदु ब्राह्मणेषु ' ह ' इति ' ब्राह्मणवल्क्यः ' स्वनामनिपमेव ब्रह्मचारिणमन्तेराभिन-मुवाच । इति ह सौम्य । सामश्रवाश्चे इति, एदुर्ज्ञेतिर्ब्रह्मिष्ठानार्थाः । सामभिरिधि श्रुणोर्नीति सामश्रवाः तस्य सनुदो वे सामश्रव । अथो यदुर्वेदविदो पादवल्क्यान् सामभिरिधिव्यमनुपपन्नमित्यर्थाधनुर्वेदो पादवल्क्य इति निदयति । स सामश्रव ' एता गा ' उदजोऽमराम्भरुहात्मनि । एव युरवचन श्रुवा ' ह ' इति ' ब्रह्म-चारी ' ना ' गा ' उडाचकार ' उक्ताभिनयान् आवाग्मिह प्रणि नैजानित्यर्थः । एव ब्रह्मिष्ठाय विधि-मवामग्रहणान् पादवल्क्येनात्मनो ब्रह्मिष्ठया प्रतिदत्तेति, अमराहमनि ब्रह्मिष्ठया प्रतिदायति इति मन्वानाम् ' ह ' ब्राह्मणाश्चक्रुधु क्रुद्धवन्त । तेषा क्रोधाभिप्रायमाह-क्रुधमिति । कथमय नोऽस्मात् एरौक्यप्रमानात्मने ' ब्रह्मिष्ठोऽस्मैति ' ब्रुवीत ' कथयेन् ' इतिशब्दः अभिप्रायमनादिश्लोकः ॥ ३ ॥

१-आवागमने-पञ्चमेऽश्वे । " इत्यादि बहुधा एका विनयिवा मनेतन्म् । कथयेन्नुपमानाना सह्य निदयो गवम् । कावरेताऽवहयानि निष्कणामवि भूयति । १५५। अथे श्रव गवा रजा निष्कणा विगतं द्विष । मन्थे द्विवद्वेपु शर्णवर्षे तयोपरा " । १६ । इति । अन्तेर्देवा- ' इत्यार्षेति । इत्यदिक् विचल ह्वा गवा सहस्र तथा निष्कया रीत हण्य च वर्य-शान्महप्रणि एव विरुधो श्यपितकामिणि । " पले हने देवि च निष्कोऽश्वे " इति अमरे न.ता.पं. १३।१११ । १५ । ईना-रणा कावर्गो न मथवे देवुमह । मृष्ट इति । इि यन् । सद्रुप्रवशाकानो गवा द्विमाप्रमथ्यकेषु श्रेष्ठे समु श्रवेक श्रेष्ठे श्रेष्ठे रीतगणो युसो कर्षेबहुतवन्महस्य एतस्य पादनया प्रणिनादिनामो विरुधो श्रुता द्विमाप्रमथ्यकेषु श्रवेण । तवाच एतद्रुप्रमथ निष्कया शुभने कणवल्क्यादेरेति भावः । अत्र सद्ये मन्थय रे धुनिगदरुश्रवद्विष बन्धुमिषयेषु मन्थयाम् । पञ्चव पादा एरौक्य श्रेष्ठे बद्धा द्रुपुके । एव च दशमहयानि निष्कमहया भवति । तत्रागि-अनेन प्रवहण म ब्रह्मण्येपु ना-मन्थयः " इति शारदस्तानिधिवनापुनरेन प्रनरीदवर्णनेऽवप्रकटनय च दशरुपेति वद विरुधेनातया मन्थयानिरे बन्धुम् ॥ १६ ॥

२- " निष्कमथी सद्रुमथने हनेवर्षेणो । बर्षाऽऽश्वने हेमपत्रे हेमवर्षेऽपि कंति मंदिनी " शक्रे एते प्रवर्तन्ते हेन्नु-टपुने पने । हनेऽपि च निष्कोऽश्वे " दशमहयान्यर्थः ॥

३- " पुत्रा वचस्पत्यवः । ते वै दशस्रः । कर्षोऽश्वी पञ्च कर्षेबहुतम् । दुर्धर्षिणो हेमोऽश्वे " इत्यमरे हेमपत्र. ४ ३२१६

(त्यु) अथ ह जनकस्य वेदेहस्य होताऽश्वलो बभूव । सु हैनम्प-
प्रच्छ त्वस्तु सुतु नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठांसीदेऽइति सु होवाच नमो
व्यमृष्टाक्षिणाय कुर्मो गोकामाऽएषु व्यपुष्टु स्मऽइति तुष्टु ह तुतऽएष
पुष्टुन्दङ्गं होताऽश्वलः ॥ ४ ॥

(लं) याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वं मृत्युनाऽऽप्तं सर्वंमृ-
त्युनाऽभिपन्नं कुत युजमानो मृत्योरातिमुच्यतेऽइति होत्रिष्वा-
ऽभिना न्वाचा व्याग्रे यज्ञस्य होता तद्येयम्व्राक्सोऽयमग्निः स होता सा
मुक्तिः साऽतिमुक्तिः ॥ ५ ॥

अथ ह जनकस्य वेदेहस्य होताऽश्वलो बभूव । स हैनं पप्रच्छ । त्वं तु सुतु नो याज्ञवल्क्य
ब्रह्मिष्ठांसीदे इति । स होवाच । नमो वयं ब्रह्मिष्ठाय कुर्मः । गोकामा एष वयं स्म इति । न ह
नत एव प्रष्टुं दध्न होताऽश्वलः ॥ ४ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वं मृत्युनाऽऽप्तम् । सर्वं मृत्युनाऽभिपन्नम् । केन यजमानो
मृत्योरातिमुच्यते इति । होत्रिष्वाऽभिना न्वाचा । वाच यज्ञस्य होता । तद्येयं वाक् ।
सोऽयमग्निः । स होता । सा मुक्तिः । साऽतिमुक्तिः ॥ ५ ॥

' २५ ह ' एव यज्ञेयं साधनम् । ' जनकस्य ' यजमानस्य । ' अश्वल ' जन्मनामा ' होता ' कर्त्तव्यः ।
' बभूव ' । ' स ' ब्रह्मिष्ठाभिनामी गजाश्रय-वाच इष्टु एतं साज्ञवल्क्य ह पप्रच्छ ' पृष्टवान् । कथं
हं याज्ञवल्क्य । सोऽस्मिन्पत्रे ' न्व नो यज्ञं ब्रह्मिष्ठांसीदे ' इति । पृष्टुतिर्निश्चयनाया । जनीदन्त्य वयन्दिरो
क्तिम एति सूत्रवर्ती धनियार्थवत्परवृत्तमुत्तरं प्रत्ययि-स्य हेति । ' स ' याज्ञवल्क्य ' ह उवाच ' । ' वयं
ब्रह्मिष्ठाय नमस्कृतम् ' । तावत् किमिति ' होत्रिष्वाभिना न्वाच स्वगृहं प्रति प्रस्थापिता, इत्येतत् सा-गोकामा
इति । ' वयं गोकामा एष वयं ' । जनीदन्त्य वयन्दिरो इति । ' स ' ब्रह्मिष्ठाप्रतिज्ञं सत् ' नत एव '
ब्रह्मिष्ठाप्रतिज्ञाकारणमेव होताऽश्वल ' प्र- ' दध्न ' मनो राजान ॥ ४ ॥

पुनरुक्तं साधनम् । यद्विष्वाऽभिना न्वाच स्वगृहं प्रति प्रस्थापिता, इत्येतत् सा-गोकामा
इति । ' वयं गोकामा एष वयं ' । जनीदन्त्य वयन्दिरो इति । ' स ' ब्रह्मिष्ठाप्रतिज्ञं सत् ' नत एव '
ब्रह्मिष्ठाप्रतिज्ञाकारणमेव होताऽश्वल ' प्र- ' दध्न ' मनो राजान ॥ ४ ॥

पुनरुक्तं साधनम् । यद्विष्वाऽभिना न्वाच स्वगृहं प्रति प्रस्थापिता, इत्येतत् सा-गोकामा
इति । ' वयं गोकामा एष वयं ' । जनीदन्त्य वयन्दिरो इति । ' स ' ब्रह्मिष्ठाप्रतिज्ञं सत् ' नत एव '
ब्रह्मिष्ठाप्रतिज्ञाकारणमेव होताऽश्वल ' प्र- ' दध्न ' मनो राजान ॥ ४ ॥

(ब्रह्मा) ब्राह्मवल्कयेति होवाच । युदिदधुं सुर्वमहोरात्राभ्यामातधुं सुर्वमहोरात्राभ्यामभिमपन्नङ्केन यजमानोऽहोरात्रयोरात्तिमितिमुच्यतऽद्भुत्पध्वर्युर्णात्त्विजा चक्षुषाऽऽदित्येन चक्षुर्व्यं यज्ञस्याध्वर्युस्तद्यदिदञ्चक्षुः सोऽसुवादित्युः सोऽध्वर्युः सा मुक्तिः साऽतिमुक्तिः ॥ ६ ॥

(ब्रह्मा) ब्राह्मवल्कयेति होवाच । युदिदधुं सुर्वम्पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामातधुं सुर्वम्पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामभिमपन्नङ्केन यजमानः पूर्वपक्षापरपक्षयोरात्तिमितिमुच्यतऽद्भुति ब्रह्मणात्त्विजा मनसा चन्द्रेण मनो वै यज्ञस्य ब्रह्मा तद्यदिदम्मनुः सोऽसौ चन्द्रः सु ब्रह्मा सा मुक्तिः साऽतिमुक्तिः ॥ ७ ॥

याज्ञवल्कयेति होवाच । यदिदं सर्वमहोरात्राभ्यामातम् । सर्वमहोरात्राभ्यामभिमपन्नम् । केन यजमानोऽहोरात्रयोरात्तिमितिमुच्यत इति । अध्वर्युर्णात्त्विजा चक्षुषाऽऽदित्येन । चक्षुर्वं यज्ञस्याध्वर्युः । तद्यदिदं चक्षुः । सोऽसुवादित्युः । सोऽध्वर्युः । सा मुक्तिः । साऽतिमुक्तिः ॥ ६ ॥

याज्ञवल्कयेति होवाच । यदिदं सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामातम् । सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामभिमपन्नम् । केन यजमानः पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामभिमपन्नमितिमुच्यत इति । ब्रह्मणात्त्विजा मनसा चन्द्रेण । मनो वै यज्ञस्य ब्रह्मा । तद्यदिदं मनः । सोऽसौ चन्द्रः । स ब्रह्मा । सा मुक्तिः । साऽतिमुक्तिः ॥ ७ ॥

होता । तत्र एव सति 'येय' यज्ञस्य 'यजमानस्य' 'वार्' सोऽय प्रतिदोऽदितिर्दोः स एव वाग्विक्रयमानत्रोऽपिहोता । 'स होता' अग्निश्लेषेण दष्टः 'सा मुक्तिः' शुश्वतिक्रमरूपाया मुक्तिः साधनम् । 'सा' दत्तरूपा मुक्तिर्ब्रह्म 'अतिमुक्तिः' फलभूताया अभ्यादिमादावतिश्रयाया अतिमुक्तिः साधनम् । सपा च आप्यात्तिकाम् आधिभौतिकाम् परैरिन्द्ररूपान् बाम्भोवृत्तशान् साधनद्रूपान् अपरैरिन्द्राभिदेवताद्विरूपेण होतारि दष्टिर्मुक्तिसाधनमित्यर्थः ॥ ६ ॥

स्वामाधिकान् अत्रानासगप्रदुक्तान् कर्मलक्षणान् मृत्योरेतिमुक्तिर्व्याख्याता । तस्य कर्मणः सासद्रस्य मृत्योः अत्रयमृतानां दर्शनमासात्कर्मसाधनाना यो विपरिणामहेतुः कालः तस्मात्कालान् प्रयगतिमुक्तिर्वक्तव्येतीदृशयन्त्यते । क्रियानुष्ठानव्यतिरेकेणापि क्रियाया प्रागूर्ध्वं च साधनविपरिणामहेतुत्वेन कालस्य व्यापारदर्शनात् तस्यात्कालानुपयगतिमुक्तिर्वक्तव्येति सामाह—यदिदं सर्वमहोरात्राभ्यां व्याप्नमिन्त्यादिना । स च कानो दिरूपः । अहोरात्रादिलक्षणं तिथ्यादिलक्षणं । तत्राहोरात्रादिलक्षणसाधनदतिमुक्तिर्ब्रह्म—'अहोरात्राभ्यां' हि सर्वं जायते बर्हते विनश्यति च । तथा यज्ञमावने पश्यत्य यजमानस्य चक्षुर्व्युत्थं, ताम्यां जायते बर्हते विनश्यति चेति मन्वथ- । सिष्टान्यक्षराणि पूर्ववन् भोग्यानि । यजमानस्य चक्षुर्व्युत्थंमिति साधनद्रव्यं अत्राप्याभिभूतपरिच्छेदे हिवा अपरैरिन्द्राभिदेवतादित्यमनसा दष्टं सन् मुक्तिः । सा मुक्तिरेवातिमुक्तिरिति पूर्ववत् । आदित्यममवावमापन्नस्य हि नाहोरात्रे समवत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

एतानी तिथ्यादिलक्षणकालान् अतिमुक्तिरूपते । इदिलक्षणत्वयोहोरात्रयोरादित्यः कर्ता । न प्रतिपत्तदीर्घं तिथीर्घं तस्मां तु इदिलक्षणयोगनेन चंद्रयाः । अत आदित्यमनेत्या अहोरात्रायपवन् चंद्रयास्या

(स्या) याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदमन्तरिक्षमनारंभणमिव
केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमतऽइत्युद्गात्रत्विजा वायुना
प्राणं प्राणो वै यज्ञस्योद्गाता तद्योऽयुमप्राणः सु वायुः सुऽचद्गाता सा
मुक्तिः साऽतिमुक्तिरित्यतिमोक्षाऽअथ संपदः ॥ ८ ॥

(दो) याज्ञवल्क्येति होवाच । कृतिभिरयमद्यर्गिभर्होताऽस्मिन्वजे
करिष्यतीति तिसृभिरिति कृतमास्तास्त्रिषुऽइति पुरोऽनुवाक्या च

याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदमन्तरिक्षमनारंभणमिव । अथ केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं
लोकमाक्रमते इति । उद्गात्रत्विजा वायुना प्राणेन । प्राणो वै यज्ञस्योद्गाता । तत् यः अयं प्राणः ।
स वायुः स उद्गाता सा मुक्तिः । साऽतिमुक्तिः । इत्यतिमोक्षाः । अथ संपदः ॥ ८ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । कृतिभिरयमद्य ऋग्भिर्होता अस्मिन् यजे करिष्यतीति । तिसृभिरिति ।

पूर्ववशापरपश्याथ इत्याह—याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वं पूर्ववशापरपश्याभ्यामाप्तमित्या-
दिना । ' ब्रह्मणोऽविजा मनसा चक्षुषः ' इत्यश्रवण्यात् । तत्राप्यश्रम ' यज्ञस्य ' यजमानस्य ' यदिदं
प्रतिद्व ' मनः ' ' सोऽमी ' चक्षुषोऽर्चिर्देव मन । अथात्म चक्षुषा अर्चिर्देवतमिति ' हि ' प्रतिद्वम् । स
एव चक्षुः ब्रह्मचिक । तेन यजमानस्य मनो ब्रह्मेति च सामान्यमपराच्छिन्नाऽर्चिर्देवत्वव्यवस्थाना दृष्ट सन्मुक्ति-
रित्यर्थः ॥ ७ ॥

यजमानस्य कालान्त्योरेतिमुक्तिर्याऽप्याता । स अतिमुच्यमान केनावशमेन परिच्छेदविषय मृयुमर्वाप
फल प्राप्नोतीत्येन आह—याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदमन्तरिक्षमित्यादिना । ' यदिदं ' प्रतिद्वमन्तरिक्ष-
माकाश अनारंभणमनारंभणमिव भासत इति शेषः । उद्गात्रोद्गात्स्वैव तद्गात्रवत्त्वेन तानु न ज्ञापत एत-
न्निद्राय । यत्नन् अज्ञायमान आलवन् तत्त्वेनेति सर्वदात्रा वृ-उच्ये । अन्यथा फलप्राप्तेरम्भवात् येना-
प्रपगावष्टमेन यजमान कर्मरत्न प्रतिपद्यमान अतिमुच्यते किं तन् इति प्रश्नविषय । ' अथ ' केनाक्रमणा-
वष्टमेन ' यजमान स्वर्गं लोकमाक्रमते ' स्वर्गं लोकं फल प्राप्नोति अतिमुच्यत इत्यर्थः । उद्गात्रत्विजा
वायुना प्राणेनेति । उद्गाता कृत्रिक अर्चिभूत परिच्छिन्न रूपम् । अणाम च प्राणः । एतदपमर-
च्छिन्नेन वायो रूपेण पश्यति । तेन वायुना प्राणेनावलवनेन कर्मरत्न स्वर्गं लोकं प्राप्नोति अतिमुच्यत
इत्यभिप्रायः । एवमनुत्त-वर्गादीनामपि वाय्वामना दर्शनं वक्ष्यमिष्यतिप्रेष्येरेमहर्त्वि-इतीति ।
इतीत्युदमहार्त्वि वचनम् । इत्येव प्रकारान्त्योरेतिमोक्षा इत्यर्थः । ' अथ नवद ' अथायुना ' संपदः '
उच्यते । संपदाम महता फलवतामध्वेयादिकर्मणा कर्मवादिना सामान्येनान्द्रीयम् कर्मसु विवक्षितफलनिर्दिष्टं
सम्पत्तिः संपदुच्यते । यथासाक्ष्यक्रियोगादिनिर्वर्तनेनाध्वेयादिकर्म मया निर्वर्त्यते इति एवान संपदित्यर्थः । यदा
फलस्यैव देवलोकादेरश्रवणवादिमामान्येनाभ्यादाइति संपादन संपदित्यर्थः । अत्र संपद आगम्यते ॥ ८ ॥

संपदापारम्भमुपपाद्य प्रभवाक्यमुत्पादयति—याज्ञवल्क्येति होवाच कृतिभिरित्यादिना । याज्ञवल्क्येति

याज्या च शुस्पैव तृतीया किन्त्राभिर्जयतीति पृथिविलोकमेव पुरोऽनु-
वाक्यया जयत्यन्तरिक्षलोकं याज्याया द्यौर्लोकश्च शुभ्यया ॥ ९ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । कृत्ययमुद्याध्वर्युरस्मिन्यज्ञऽआहुतीर्होष्यतीति
तिम्नऽइति कनमास्तास्तिम्नऽइति या हुताऽउज्ज्वलन्ति या हुताऽअति-
नुदन्ति या हुताऽअधिगुरते किन्त्राभिर्जयतीति या हुताऽउज्ज्वलन्ति
देवलोकमेव त्राभिर्जयति दीप्यतऽइव हि देवलोकः । या हुताऽअतिनुदन्ति
मनुष्यलोकमेव त्राभिर्जयत्यतीव हि मनुष्यलोकः । या हुताऽअधिगुरते
पितृलोकमेव त्राभिर्जयत्यधुऽइव हि पितृलोकः ॥ १० ॥

कनमास्तास्तिम्न इति । पुरोऽनुवाक्यया च याज्या च । अर्धेव तृतीया । किं ताभिर्जयतीति । पृथिवी
लोकमेव पुरोऽनुवाक्यया जयति । अन्तरिक्षलोकं याज्याया । द्यौर्लोकं शस्यया ॥ ९ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । कृत्ययमुद्याध्वर्युरस्मिन् यज्ञे आहुतीर्होष्यतीति । तिम्न इति । कनमा-
स्तास्तिम्न इति । या हुता उज्ज्वलन्ति । या हुता अतिनेदन्ति । या हुता अधिगुरते । किं
ताभिर्जयतीति । या हुता उज्ज्वलन्ति देवलोकमेव ताभिर्जयति । दीप्यत इव हि देवलोकः । या हुता
अतिनेदन्ति । मनुष्यलोकमेव ताभिर्जयति । अतीव हि मनुष्यलोकः । या हुता अधिगुरते । पितृ-
लोकमेव ताभिर्जयति । अध इव हि पितृलोकः ॥ १० ॥

होवाचेत्यभिमुर्गातराया । ' कतिमि ' कतिमत्रामि ' कतिमि ' कजातिमि अप ' होता ' अत्रामिन्
' यज्ञे ' ' इतिप्यति ' शत्रु इतिप्यति । इत्येवमथलेन पृथो याज्ञवल्क्य आह-विम्भिरिति । ' तिम्नि '
कजातिमि । एवमुत्तरमुत्तरत याज्ञवल्क्य प्रति पुनश्चात्ता स्वस्य पृच्छति-कनमास्ता इति । सन्नेय-
विषयोऽयं प्रथ । पूर्वम्बु सन्नेयादिषय । सन्नेयपास्तास्तिम्न कजातर इति पृष्टे उत्तरमाह-पुरोऽनुवाक्यया
चेति । प्राक् यामिज्ञानान् होरा प्रयुज्यमाना कजाति पुरोऽनुवाक्या इत्युच्यते । यागार्थं प्रयुज्यमाना कजा-
जाति, याज्या । शस्यार्थं प्रयुज्यमाना कजाति शस्य । मेव ' तृतीया ' त्रिमण्यारूपा । या काश्चन ऋचः
स्तोरिया वा अन्वा वा ता सवा एतास्त्रे विष्णु कजातिषु अन्वयतीर्यथ । एतासा एव पृच्छति-किं
ताभिरिति । ' नामि ' पुरोऽनुवाक्यायामि कजातिभिर्जयमान किं जयति ' किं कृत्य प्रयुज्यात् ।
उत्तरमाह-पृथिविलोकमेवेति । ' पुरोऽनुवाक्यया पृथिविलोकमेव जयति ' लोकमत्र समाप्त्यात् । ' अन्तरिक्ष-
लोकं याज्याया ' मन्वमन्वसमान्यात् । ' द्यौर्लोकं शस्यया जयति ' ऊर्ध्वेऽन्वसमान्यात् ॥ ९ ॥

एवमुक्त्वातिष्ठ एवमपरादने विहिते अध्वर्युरेताइतिष्ठ एवमपरादनेऽहितया पृच्छति-याज्ञवल्क्येति होवाच
कृत्ययमुद्याध्वर्युरित्यादिना । गमानार्थकमेतत् । ' या हुता ' सनिशान्नाहृतय, ' उज्ज्वलन्ति ' । ' या हुता '
मसायाऽअधिगुरतेति अतीव शब्दं कुर्वन्ति । ' या हुता ' एव सोमाहृतयोऽधिगुरते अः भूरेरेते गवा
शते । किं ताभिर्जयतीति । ताभिरेव निशादितानिरादिति किं जयतीति पृष्टे आह-या हुता उज्ज्वलं-

(को) याज्ञवल्क्येति होवाच । कृतिभिरयमगृ ब्रह्मा यजुन्दक्षिणतो देवताभिर्गोपायिष्यतीत्येकयेति कनमा सेकुंति मुनऽष्टुत्यनन्तम्भ्यै मुनोऽनन्ता विवृश्वं देवाऽअनन्तमेव स तेन लोकत्रयति ॥ ११ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । कृत्ययमद्योद्गताऽस्मिन् यज्ञे स्तोत्रिया स्तो-
प्यतीति तिष्यऽडिति कनमाम्नास्तिवृश्वं इति पुरोऽनुवाक्या च याज्ञ्या च शर्ष्या तृतीया । अग्निवत्तम । अग-

याज्ञवल्क्येति होवाच । कृतिभिरयमगृ ब्रह्मा यजुन्दक्षिणतो देवताभिर्गोपायिष्यतीति । एक-
येति । कनमा सेकुंति । मन एवेति । अनंत वे मन । अन्ता विवृश्वं देवाः । अनन्तमेव स तेन
लोक त्रयति ॥ ११ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । कृत्ययमद्योद्गताऽस्मिन् यज्ञे स्तोत्रिया स्तोप्यतीति । तिष्य इति ।
कनमाम्नास्तिवृश्वं इति । पुरोऽनुवाक्या च याज्ञ्या च शर्ष्या तृतीया । अग्निवत्तम । अग-

तीति । स यज्ञवल्क्येति होवाच । कृत्ययमद्योद्गताऽस्मिन् यज्ञे स्तोत्रिया स्तोप्यतीति । तिष्य इति ।
कनमाम्नास्तिवृश्वं इति । पुरोऽनुवाक्या च याज्ञ्या च शर्ष्या तृतीया । अग्निवत्तम । अग-
तीति । स यज्ञवल्क्येति होवाच । कृत्ययमद्योद्गताऽस्मिन् यज्ञे स्तोत्रिया स्तोप्यतीति । तिष्य इति ।
कनमाम्नास्तिवृश्वं इति । पुरोऽनुवाक्या च याज्ञ्या च शर्ष्या तृतीया । अग्निवत्तम । अग-
तीति । स यज्ञवल्क्येति होवाच । कृत्ययमद्योद्गताऽस्मिन् यज्ञे स्तोत्रिया स्तोप्यतीति । तिष्य इति ।
कनमाम्नास्तिवृश्वं इति । पुरोऽनुवाक्या च याज्ञ्या च शर्ष्या तृतीया । अग्निवत्तम । अग-

याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्वम् । ' कनमा ' कविर् आहवनीयस्य ' दक्षिणत ' ब्रह्ममे
श्वित्वा कृतिभिरयमगृ ब्रह्मा यजुन्दक्षिणतो देवताभिर्गोपायिष्यतीति । कृतिभिरिति पूर्वम् । कृतिभिरिति पूर्वम् । कृतिभिरिति पूर्वम् ।
नियंति प्रत्ययस्य दशादि इत्येवमेव प्रत्ययस्य कियत् । अत्र प्रत्ययस्य दशादि इत्येवमेव प्रत्ययस्य कियत् ।
वत्तम । अत्र प्रत्ययस्य दशादि इत्येवमेव प्रत्ययस्य कियत् । अत्र प्रत्ययस्य दशादि इत्येवमेव प्रत्ययस्य कियत् ।
कनमा
सेकुंति मन एवेति । ' मन एव ' दक्षता । मन्ता इति गान्धर्वे ब्रह्मा ' याज्ञवल्क्येति ' यज्ञो मनोऽज्ञा देवता
तया यज्ञोपायतीति भावः । अग्नि-मनसि कृत्वा यममं कृत्ययमद्योद्गताऽस्मिन् यज्ञे स्तोत्रिया स्तोप्यतीति ।
प्रतिदक्षिणतो देवताभिर्गोपायिष्यतीति । अत्र प्रत्ययस्य दशादि इत्येवमेव प्रत्ययस्य कियत् । अत्र प्रत्ययस्य दशादि इत्येवमेव प्रत्ययस्य कियत् ।

याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्वम् । ' कृति स्तोत्रिया स्तोप्यतीति ' । सायण्य नाम गीतिविशिष्ट
कृत्वा । समानस्य । प्रतिदक्षिणतो देवताभिर्गोपायिष्यतीति । अत्र प्रत्ययस्य दशादि इत्येवमेव प्रत्ययस्य कियत् । अत्र प्रत्ययस्य दशादि इत्येवमेव प्रत्ययस्य कियत् ।

प्राणऽएव पुरोऽनुवाक्याऽपानो वाज्या व्यानः शस्या किन्ताभिर्जय-
तीति यत्किञ्चेदुम्राणभृदिति ततो ह होताऽश्वलऽउपरराम ॥ १२ ॥

इति चतुर्दशं काण्डे चतुर्थप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीये
प्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (४) २ । ६ ॥ (६) ३-१ ॥

अथ ह्येनं जारत्कारवऽआर्त्तभागः पप्रच्छ । ब्राह्मणवल्क्येति होवाच
कुति ग्रहाः कृत्यतिग्रहाऽऽइत्यष्टौ गृह्याऽअष्टावतिग्रहा ये तेऽष्टौ गृह्याऽ
अष्टावतिग्रहाः कतमे तऽइति ॥ १ ॥

ध्यात्मम् । कतमास्ताः । या अध्यात्ममिति । प्राण एव पुरोऽनुवाक्या । अपानो वाज्या । व्यानः
शस्या । किं ताभिर्जयतीति । यत्किञ्चेदं प्राणभृदिति । ततो ह होताऽश्वल उपरराम ॥ १२ ॥

आर्त्तभागब्राह्मणं वा जारत्कारवब्राह्मणम् ।

अथ ह्येनं जारत्कारव आर्त्तभागः पप्रच्छ । ब्राह्मणवल्क्येति होवाच । कुति ग्रहाः कृत्यतिग्रहा
इति । अष्टौ ग्रहाः । अष्टावतिग्रहाः । ये तेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः कतमे त इति ॥ १ ॥

राम । अथियत् पुरोऽनुवाक्यप्रत्ययो गीतिरूपेण वर्तमाना अथियत्प्रत्ययका इत्येतदवगतम् । परं तु केन रूपेण
ता पुनर याम नवनीतिं प्र उचि-कतमास्ता इति । ' या अध्यात्म ' स्तोत्रियाः निम्न कचः कास्ता इति
उच उल्लमाह-प्राण एव पुरोऽनुवाक्यादिना । ' प्राण एव पुरोऽनुवाक्या ' प्राणपुरोऽनुवाक्ययोः परा-
गच्छिन्वामान्यात् । अपानो वाज्या ' अपानवाज्ययोः प्राणपुरोऽनुवाक्यान्वामानन्तर्गतामान्यात् । ' व्यान.
शस्या ' ' अष्टावतिग्रहाणश्चतुर्दशमिव्याहृतम् " इति श्रुत्यन्तरे शस्त्रप्रयोगश्च प्राणापानव्यादाभ्यतिरेकेण निरू-
षात् व्याने गम्यात् इति च । एवं प्राणादिषु पुरोऽनुवाक्यादिदृष्टिकरणस्य ऋत्विगुणिति-किं ताभिर्जय-
तीति । एत उच्ये उल्लमाह-यत्किञ्चेदं प्राणभृदिति । प्राणभृत्प्राणित्वात् यत्किञ्चेदमिति तमर्त्तं ' जयति ' ।
सप्तग्रहाणामन्वयिद्विद्वेदप्रत्ययान्यात् । पूर्वं विशेषत उच्यते सामान्येन उक्तिरियम् । ' ततो ह ' ।
तन्मन्त्रान्त प्रमर्त्तित्वात् अनावृत्त ' होता ' नाममन्त्रोच्चरन्त्वभिष्टावतिग्रहोपरराम ॥ १२ ॥

इति श्रीयोगेश्वरब्राह्मणस्य बृहदारण्यकोपनिषत्सु श्रीपाठकानिकरुद्रपुरस्य परमहंसपरिव्रजकाचार्यस्य
श्रीबामदेवब्राह्मणस्य कृतौ माध्यन्दिन्यसनपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशास्त्रोपनिषद्बृह-
दारण्यकटीकायां बामदेवप्रकाशिकायां सप्तमे मुक्तिकाण्डे याज्ञवल्क्यकाण्डे वा तृतीये-
ऽध्याये प्रथममन्त्रब्राह्मणपरिभाषणम् ॥ (१४ । (१) । १ । (१)

एव बालकध्यानात्मकं तन्माह श्रुतोरितिमुक्तिर्यामाता । इदानीं केरत्वात् इति ततो विष्टेरायोगान्मुमुक्षोः
सप्तग्रहोक्तवृत्तान्तार्थं येन महाविग्रहलक्षणान् ब्रह्मण्योरितिमुक्तिं ब्रह्मण्योविक्रमनुष्ठानार्त्तभागश्रावणमारभ्यते-
अथ ह्येनं जारत्कारवऽ आर्त्तभाग इति । ' ह ' शब्द ऐतिहास्यः । अत्रानेतरं अथने उपरले ' एव '

प्राणो वै गृहः । सोऽपानेनातिग्रहेण गृहीतोऽपानेन हि गन्धाञ्जिघ्रति ॥ २ ॥
जिह्वा वै गृहः । स रसेनातिग्रहेण गृहीतो जिह्वया हि उसांवि-
जानाति ॥ ३ ॥

वामै गृहः । स नाम्नाऽतिग्रहेण गृहीतो वाचा हि नामान्यभि-
बुदति ॥ ४ ॥

चक्षुर्वै गृहः । स रूपेणातिग्रहेण गृहीतश्चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति ॥ ५ ॥

श्रोत्रमै गृहः । स शब्देनातिग्रहेण गृहीतः श्रोत्रेण हि शब्दा-
ऽच्छृणोति ॥ ६ ॥

प्राणो वै ग्रहः । सोऽपानेनातिग्रहेण गृहीतः । अपानेन हि गंधान् जिघ्रति ॥ २ ॥

जिह्वा वै ग्रहः । स रसेनातिग्रहेण गृहीतः । जिह्वया हि रसान् विजानाति ॥ ३ ॥

वामै ग्रहः । स नाम्नाऽतिग्रहेण गृहीतः । वाचा हि नामान्यभिवदति ॥ ४ ॥

चक्षुर्वै ग्रहः । स रूपेणातिग्रहेण गृहीतः । चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति ॥ ५ ॥

श्रोत्रं वै ग्रहः । स शब्देनातिग्रहेण गृहीतः । श्रोत्रेण हि शब्दान् शृणोति ॥ ६ ॥

ग्रहणं प्राहवन्करं जरकागोत्रं 'जारकाव' अन्तर्गतम्यापयमार्गभागं पश्यति । याज्ञवल्क्येति होवा-
चेत्यभिमुखीररगाय पूर्ववत् । कति ग्रहाः कत्यतिग्रहा इति । रतिसन्दो वाक्परांतमगान्यर्थं । मुक्त्युत्ति-
मुक्तिप्रतिबोधित्वेन नामान्यत् प्रविद्धा 'ग्रहा' 'कति' कतिमत्याका, अतिग्रहाश्च कतिमत्याका ' इति
सत्याविषयोऽयं प्रश्नः । एव षष्ठे उत्तरमाह—अर्थां ग्रहा अष्टावतिग्रहा इति । तत् संप्रदानं पृच्छति
' ये तेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहा ' चाभिहिता ' ते कस्मै ' के ' इत्यर्थः ॥ १ ॥

एव षष्ठे उत्तरमाह—प्राणो वै ग्रह इति । ' प्राण ' इति प्राणमुच्यते प्ररग्यात् वातुता मस्ति स
प्राणाल्य प्राणो ग्रहवत् परवन्नाहेतुवान् गृह । ' स अपानेन ' गन्धेनातिग्रहेण ' गृहीतः ' । अपानो-
ऽपानेनातिग्रहेण । अपानमविद्यं वापानो गन्धं उच्यते । कथं तेन गृहीत इत्यत आह—अपानेन हीति ।
' हि ' यस्मान् अपानेन तस्यैव नामेन ' गन्धान् लोको जिघ्रति ' । अपानान् ग्रहणं तत्र प्राणेन सर्वे लोको
जिघ्रति इत्यतस्तेन प्राणो गृहीत इत्यर्थः ॥ २ ॥

' जिह्वा वै ग्रहः ' । स जिह्वागो ग्रहः ' रसेनातिग्रहेण गृहीतः ' । जिह्वया शान्ति रस सर्वे लोको
स्मरति । शरतेदुच्यते—जिह्वया हि रसान् विजानातीति ॥ ३ ॥

' वामै ग्रहः ' । अयामारं चिच्छ्रान्नाऽऽसगविषयाम्यदया अमन्वाकृतासम्यक्वाभन्नाशिवचनेत्वात् तया हि
वाचा लोको गृहीतोऽग्रहः । तेन ' वाहू ग्रहः ' । ग्रह इव ग्रहः । स वामाग्यो ग्रहः ' नाम्ना ' वक्तव्येन
विषयेनातिग्रहेण ' गृहीतः ' । वक्तव्यामनेन हि प्रमुक्ता वाक् सर्वानर्थेषु ज्ञेय इति प्रविद्धमित्यतिशयोक्त्याह—
वाचा हीति । ' हि ' यस्मान् लोको नाम वक्तव्यादेना ' वाचा ' ' नामान्यभिवदति ' ॥ ४ ॥

' चक्षुर्वै ग्रहः ' ' रूपेणातिग्रहः ' ॥ ५ ॥

' श्रोत्रं वै ग्रहः ' ' शब्देनातिग्रहः ' ॥ ६ ॥

मनो वै गृहः । स कुमेनातिग्रहेण गृहीतो मनसा हि कामान्का-
मुयते ॥ ७ ॥

हस्तो वै गृहः । स कुर्मणाऽतिग्रहेण गृहीतो हस्ताभ्याथँ हि कुर्म
करोति ॥ ८ ॥

त्वग्वै गृहः । स स्पृशेनानिग्रहेण गृहीतस्त्वचा हि स्पृशान्वेदयतेऽ
इत्यथो गृहाऽअश्वानिग्रहाः ॥ ९ ॥

(०) याज्ञवल्क्येति होवाच । युदिदथँ सुर्वमृत्योरुन्नङ्कुस्वित्सा
द्वंशता यस्या मृत्युत्तमित्यभिर्द्यु मृत्युः साऽपामुन्नमप पुनर्मृत्यु-
अयति ॥ १० ॥

मनो वै ग्रहः । स कुमेनातिग्रहेण गृहीतः । मनसा हि कामान् कामयते ॥ ७ ॥

हस्तो वै ग्रहः । स कुर्मणाऽतिग्रहेण गृहीतः । हस्ताभ्यां हि कर्म करोति ॥ ८ ॥

त्वग्वै ग्रहः । स स्पृशेनानिग्रहेण गृहीतः । त्वचा हि स्पृशान् वेदयते । इत्यथो गृ-
हः अश्वानिग्रहाः ॥ ९ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं नवं मृत्योरग्रम् । कास्वित्सा देवता । यस्या मृत्युगन्तमिति
अत्रिर्वै मृत्युः । सोऽपामग्रम् । अप पुनर्मृत्युं जयति ॥ १० ॥

‘ मनो ग्रह ’ ‘ कामोऽतिग्रह ’ ॥ ७ ॥

‘ हस्तो ग्रह ’ ‘ कर्मोऽतिग्रह ’ ॥ ८ ॥

‘ त्वग्वै ग्रह ’ ‘ स्पृशेनानिग्रह ’ इत्येव प्राणान्दामान्ता अष्टौ गृहाः ‘ गणना मृत्यानां ’ अष्टौवा
गृहाः ‘ दशरथ ’ ॥ ९ ॥

उपनिषद्गु प्रहातिर्ग्रे । पुनर्ग्रह-याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्वम् । ‘ यदिदं ’ व्याहृतं ‘ तवं ’ जा
‘ मृत्योरग्रं ’ मृत्युना मरानिग्रहलक्षणेन मृत्युः । उपनिषद्गुप्रहातिर्गणनायात् । कास्वित्सा तु ‘ सा देवता ’
‘ यस्या ’ देवताया मृत्युगन्तं भवेत् । यदि मृत्योरग्रं मृत्युं वदन्ति मुनिः । तर्हि तस्यामि मृत्युवत्स्वित्सा
स्वत् । अत्रि न वदन्ति । तदाऽपाम् । मरानिग्रहलक्षणं मृत्योरग्रं नोदयते । तन्न निनाशानावन्त् ।
प्रदुरतिनाय । अत्रि मृत्यु-शुभं तु-सह-अत्रिर्वै मृत्युरिति । ‘ अत्रिर्वै ’ प्रविदं ‘ मृत्युं ’ सर्वविनाशकत्वात्
सोऽपामिग्रहलक्षणम् । अत्रि-नश्यमाणं वा । एव मृत्योरग्रं मृत्युर्ग्रहलक्षणं साकारलक्षणो षट् सर्वं तु । स
मृत्योरग्रं तत्तत्प्राणान्दामान्दिति भावः । तेन सर्वमृत्युना मरानिग्रहलक्षणे वदन्ते नादिने मरानाम्नीउ उपर
मवन्ति-प्रेत-प्रमापितम् । अतो वशमेतान् पुनश्चदाम् सकलौ भवतीत्यर्थः । एवमुक्त्यं सर्वमृत्युर्ग्रहलक्षणे ।
फलमित्यत आह-अप पुनरिति । ब्रह्मनाशकारणे सर्वमृत्युना मरानिग्रहलक्षणे मृत्यो मरानि सति विद्वा
‘ पुनर्मृत्युं ’ पुनर्मरणां ‘ अद्वयति ’ निराकरोति पुनर्मरणाय न जायत इत्यर्थः ॥ १० ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रायम्पुरुषो म्प्रियते किमेनन्न जहातीति नाम्ने-
त्यनन्तमथै नामानन्ता द्विश्वं देवाऽऽनन्तमेव स तेन लोकञ्जयति ॥ ११ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रायम्पुरुषा म्प्रियन्तुऽउदस्मात्प्राणाः कामन्त्या
होरे नृनि नृति होवाच याज्ञवल्क्योऽत्रैव समवनीयन्ते सऽउच्छ्वयत्या-
ध्मातां मृतुः शोने ॥ १२ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । उत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निम्वागुप्येति व्वात-

याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्राय पुरुषो म्प्रियत । किमेनन्न जहातीति । नामान्ति । अनन्तं वै नाम ।
अनन्ता विश्वे देवाः । अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥ ११ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रायं पुरुषो म्प्रियते । उदस्मात्प्राणाः कामन्ति आहो रे नृति । नृति
होवाच याज्ञवल्क्यः । अत्रैव समवनीयन्ते । स उच्छ्वयति । आध्मातो मृतुः शोने ॥ १२ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्य अग्निं वागुप्येति । वात प्राणः । चक्षुः-

एव परम मद्दानेन मुक्तस्य किं प्राण एव समवनीयते आहोस्वित् स प्रयोजकमपि नवन । अथ प्राणा एव,
न तत्प्रयोजकं सर्वम्, तर्हि प्रयोजके विश्वात् पुन प्राणान् यमा । अथ सर्वत्र कामरूपमिदम् । सतो
मोक्ष उपपन्नं च प्रवर्षं उदस्मात्प्राणाः दशनिप्रायवान्नाह-याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो म्प्रियते
किमेने न जहातीतीति । ' यत्र ' यस्मिन् काले ' पुरुष ' विद्वान् ' नियत ' । नर्तनं किं ' न जहाति ' न
त्यजतीति । ' एव ' एतेन एव-नामेतीति । सर्ववर्षेन जहाति नाममात्रं तु न जहाति । सर्वं समवनीयते ।
नाममात्रं तु न लीयत इत्यर्थः । तादृशं च उच्यते-अनेन वै नामेति । आहोस्वित्वात् ' ति ' ' यं ' ' र्ति ' ' र्ति ' नाम । शुभो मुक्त इतिवत् ' यवत्परममपि ' । मन्त्रिणां शोभमान-अनन्ता इति । ' अनन्ता वै '
प्रमिता ' तिरे देवा ' । अन्तःसामान्यमिदं विद्वान् विश्वात् इवान् जहातीति दशनेनात्मन्वेनोदमथ ' स '
विद्वान् ' तन ' दशनेनानन्तमेव लोकं जयतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

साक्षात्कारेण जातं विद्वान् नियतं । न च तस्य प्राणा अ एव समवनीयन्त । किन्तु जीवन्मुक्तयेन स्वदा
निष्ठवृत्तिं तन्निष्ठाऽनुमान-याज्ञवल्क्येति होवाचेति शूबत् । य मामन्ता कामरूपेण सर्वत्र-पुना तन्निष्ठा-
ज्ञानमूर्त्यौ नास्ति सति विद्वान् पुनः ' यत्र ' यस्मिन् काले ' नियत ' । तदा अध्यात्मियमगाङ्गुस्वित्,
सकृदाप्राणा प्राणान्दो मया म मदवधारिणस्तु बान्तरूपा अल्पया सप्रयोजनका ' उदस्मान्ति ' उच्चं
ग-उत्ति ' आहोस्वित्तेति प्लुति-व्यवस्थायाः । इति पृष्ठ ' नृति ' नो-कामन्तीति ' होवाच याज्ञवल्क्यः ' ।
किन्तु ' अत्रैव ' परममपि ' कृता एते उच्यन्ते ' विद्वान् ' समवनीयन्ते ' एतौ-एतेन समवनीयन्ते प्रविष्टीयन्ते
ऊर्ध्वं एव समुद्रे । तर्हि धृत्वमिदं कथमपि यवेश्याया तस्या देहविषयवत्त्वं इत्यह-सऽउच्छ्वयतीति ।
उच्छ्वयति प्रविष्टयते । आध्मात्ति वातेन वायुना इतिवदाह्वये ' आमात मृतु ' निधेष्ट ' शोने ' अनो
देहमथैव मरणमना । बन्तनाशं मुक्तस्य न क्विदुमन्ति-वर्थः ॥ १२ ॥

अथ केन प्रयुक्तं प्रहातिप्रहलक्षणं ब्रह्मनिस्तेति-विधारिषया पृच्छति-याज्ञवल्क्येति होवाचेति । ' यत्र '

म्प्राणश्चक्षुरादित्यम्मुनश्चन्द्रग्निश्चः श्रोत्रम्पृथिवीर्ध्वं शरीरमाकाशमात्मौ-
पधीर्लोमानि व्वनस्पतीन्केशाऽअप्सु लोहितश्च रेतश्च निधीयते काय-
न्तदा पुरुषो भवतीत्याहर सौम्य इस्तम् ॥ १३ ॥

(मा) आर्तभागेति होवाच । (चावु) आवुमेवैतद्वेदिप्यावो नु नावेतत्स-
जनऽइति तौ होत्कृम्य मन्त्रयाश्चक्रतुस्तौ ह यदूचतुः कर्म ह वै तदूचतुरथ
ह यत्प्रशशर्थसतुः कर्म ह वै तत्प्रशशर्थसतुः पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा
भूवति प्रापः प्रापेति ततो ह जारत्कारवऽआर्तभागऽउपरराम ॥ १४ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे चतुर्थप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीय-
प्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (४) २ । ७ । (६) ३-२ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १४-(४) २ ॥
काण्डिकासंख्या १०४ ॥

रादित्यम् । मनश्चन्द्रम् । दिशः श्रोत्रम् । पृथिवीं शरीरम् । आकाशमात्मा । ओपधीर्लोमानि ।
वनस्पतीन्केशाः । अप्सु लोहितं च रेतश्च निधीयते । कायं तदा पुरुषो भवति इति । आहर
सौम्य इस्तम् ॥ १३ ॥

आर्तभागेति होवाच । आवुमेवैतद्वेदिप्यावः । न नावेतत्सजन इति । तौ होत्कृम्य मन्त्रयाश्च-
क्रतुः । तौ ह यदूचतुः । कर्म ह वै तदूचतुः । अथ ह यत्प्रशशर्थसतुः । कर्म ह वै तत्प्रशशर्थसतुः । पुण्यो
वै पुण्येन कर्मणा भवति । प्रापः प्रापेति । ततो ह जारत्कारव आर्तभाग उपरराम ॥ १४ ॥

यस्मिन् ममये अस्वादिदुष ' पुत्रस्य ' शिर पाण्यादिनिशिष्टस्य ' मृतस्य ' ' वाक् ' बागशिश्री देवता
' अग्निदेति ' अग्निचण्डलि । ' प्राण ' तदग्निश्री देवता प्राण वायव्येति, चक्षुरादित्यमय्येति सर्वत्र
सबन्धे । ' मन्त्रध्र, दिशः श्रोत्र, पृथिवी शरीर, आकाशमारमेति ' । अत्रात्मराम्येन आमाग्निर्देव इदया-
काशमुच्यते । स आकाशमय्येति । ' लोमानि ' शीवचरयिपत्ति । ' केशाः ' वनस्पतीनिपत्ति । ' लोहित '
रेतथाप्सु ' निर्धत्ने ' । इति पुनरादानश्रिगम् । ' तदा ' तस्मिन् काले ' अयं पुरुषः ' ' क ' कस्मिन्
आश्रये भवति । किमाश्रितः कार्यकारणसमयानुशादते, इति वृष्टे उचर वक्तु उपरोक्षपानमाह-आहरेति ।
हे सौम्य ! ' हन्त ' कर ' आहर ' देहति ॥ १३ ॥

हे आर्तभाग । इत्यमन्त्र्य ' ह ' विठ ' उवाच ' -आश्रमिति । आवुमेव एवाने गन्वा एतस्य तन्पृष्टस्य
वेदितव्यस्य यन् तत्त्वं तन् वेदिप्याव ' निरूपयिष्याव । " प्रथमाशाब्धे शिवचने मायायाश्च " (पर.सु. ७ । १ । ८८)
इत्यत्र मायायामित्युक्तवान् आवुमिति इत्यत्र छान्दसम् । इति इत्यपरोक्षपानमाह-न नाविति । यस्मान् ' नो '
आरपरोरेतस्य ' सजने न ' समुदाये निर्देष्टु न शक्यते । अशनेत्त्वादिविप्रतिदत्तेरित्यत्र एवमेव गानि-

ध्यावो विचारणायेति शेषः । एवमुक्त्वा यत्किञ्चित् तच्छ्रुतिः स्वमुखेनैवावष्टे—तौ हेति । 'तौ ह' पाङ्गवन्कार्त-
मागौ सवनदेशादुक्तस्य 'मत्रयथकृतु' । आदौ लौकिकवादपश्चात् एकैक परिगृह्य विचारितवतावित्यर्थः ।
'तौ ह' विचार्य सर्वानेव पूर्वपक्षान् स्वभाववादादीन् अपोय 'यन्' ऊचतुरुक्तवन्तौ । तद्गृह्यु, 'कर्म'
हेवाश्रय पुनः पुनः कार्यकारणोपादानहेतुम्, तत्र विचारवस्थया एकैति स्थित्वा ऊचतुरस्यवन्तौ । न केवल-
मूचतुः । 'अथ ह' अपि तु । कालकर्मद्वेषधरेषु अम्युपगतेषु हेतुषु यत्प्रशशमनुः । 'कर्म हिव' 'तत्प्रशश-
सतु' 'कर्मैव प्रधानकारणमिति प्रशसापदीपादित प्राधान्यमुपसहरति—पुण्या वा इति । यस्मादेव प्रहानिप्रहादि-
रूपकार्यकारणोपादान कर्मप्रयुक्तमिति निर्धारितम् । तस्मात् 'पुण्येन' शास्त्रविहितेन 'कर्मणा' देवादिषु
जायमान 'पुण्य' पुण्यात्मा ये भवति । 'पापेन' शास्त्रनिषिद्धेन 'कर्मणा' दयावरादिषु जायमानः
'पाप' पापात्मा भवति । 'तत' एव प्रथमनिर्णयानन्तर 'जारत्कारव आर्तमाग' मनसाऽपि अर्चित-
नीयपराजयोऽयमित्यभिप्रायेणोपरराम ॥ १४ ॥

इति श्रीहर्षिकेशत्रयभक्तभूषणपदादशिव्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेव-
ब्रह्मभावनः कृतौ माध्यन्दिनीयज्ञानपथब्राह्मणान्तर्गतमाष्यदिनशास्त्रोपनिषद्बृहदारण्यकटीकाया वासु-
देवत्रयाशिराया मध्यमे पाङ्गवत्केयकाण्डे वा मुनिकाण्डे तृतीयेऽध्याये द्वितीयमार्तभागब्राह्मण
वा जारत्कारवशाक्षण परिसमाप्तम् ॥ १४ (६) १-२ ॥



अथ चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

आदिनः पष्ठं बृ० आ० तृतीयेऽध्याये च तृतीयं ब्राह्मणम् ।



अथ हेनम्भुज्युल्लोहयापनिः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति हांवाच मद्रेषु
चरकाः पुर्यत्रजाम तु पतुञ्चलस्य काप्यस्य गृहानेन तुम्पामीदुहिता
गन्धर्व्वुगृहीता तुमपृच्छामु कांऽर्त्तुति सांऽन्नर्त्तुमुधुन्वाऽऽङ्गिरसऽङ्गिति तुं
यदा लांकुनामुन्तानुपृच्छामुथैनमञ्जुमु क पारिक्षिताऽअभवत्क पारि-
क्षिताऽअभवन्निति तुत्वा पृच्छामि याज्ञवल्क्य क पारिक्षिताऽअभव-
न्निति ॥ १ ॥

भुज्युब्राह्मणम् ।

अथ हेनं भुज्युल्लोहयापनिः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति हांवाच । मद्रेषु चरकाः पुर्यत्रजाम । ते
पतञ्चलस्य काप्यस्य गृहानेन । तम्पामीदु हिता गन्धर्व्वुगृहीता । तुमपृच्छाम । कांऽर्त्तुति । मो-
ऽन्नर्त्तुति । तुमन्वाऽऽङ्गिरस इति । त यदा लांकुनामुन्तानुपृच्छाम । अर्त्तुमञ्जुमु । क पारिक्षिता अभवत् ।
क पारिक्षिता अभवन्निति । तस्मा पृच्छामि याज्ञवल्क्य । क पारिक्षिता अभवन्निति ॥ १ ॥

'अथ ह' अनन्तरप्रकारेण "पुर्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति" इति श्रुत्या पुर्यमेव कर्म सर्वपुण्यार्थं
साधनमित्युक्तम् । तत्र मोक्षप्राप्तिं पुण्यार्थं वात् उल्लेखेण पुण्योक्तयेण मोक्षो मन्त्रिष्वर्त्तुप्राप्त्यानिर्वाण्यं विशा-
मयुक्तमिति कर्मणो मोक्षारम्भकत्वमन्वात्र मोक्षार्थानि कर्मार्थान्यत्र कर्मफलानां समासत्वेऽर्त्तुनायेव भुज्यु-
ब्राह्मणमारभ्यते-अथ हेनं भुज्युल्लोहयापनिर्त्तुति । 'अथ' जास्वकारवोपमानेन भुज्युमेति नामवात्
लक्षणस्य हात् तदप्यन्तं तादापनि 'एन एत्तत्' इत्यादि पूर्ववत् । स्वविद्यायां गुरुपरोक्षार्थं वा ज्ञापितु-
मात्तद्विज्ञानात्तरवन्ति-मद्रेषु चरका इति । मद्रा नाम जलपरा । तेषु देशेषु अथपनाये वनवर्णानां
विषयिणं अन्वेषो वा 'पुत्र्यत्रजाम' पतञ्चलस्य । 'ते' वन 'एतञ्चलस्य काप्यस्य' करिगोत्रस्य
गृहानां वनयात् वेगपृच्छाम । तस्य एतञ्चलस्य 'दुहिता' पुत्रिता 'गन्धर्व्वुगृहीता' गन्धर्व्विगन्धानां
केनचित् सन्धेन गृहानां आसीद्विभूत । 'त' एतञ्चलदुहितर्त्तुति गन्धर्व्वे 'कांऽर्त्तुति' कर्मत्वमिति नि-
तमाऽर्त्तुति सर्वे वनमपृच्छाम । 'स' गन्धर्व्वे पुनरुन्तानुपृच्छाम । नामनोऽङ्ग 'मुधुन्वा' गोत्रेण 'आङ्गिरस'
इति । तस्मात्प्रकारेण 'त' गन्धर्व्वे प्रति 'यदा' एतन्मद्रा कान्ते ओजनामनामन्वात्तुति 'अपृच्छाम' ।
'अथ' तदा 'एन' गन्धर्व्वे प्रति 'पारिक्षिता' पारितो दुरित क्षीयने वेन स पारितुं अश्वमेधः, तदावितः
पारिक्षिता, 'क' वनम् 'क' मना वपुर्दुरिति 'अञ्जु' पृष्टवतो वपुर्दुरिति । 'क पारिक्षिताऽअभवन्निति'
सर्वे स च गन्धर्व्वेऽप्यन्वमन्वत् । तेनेत्यत्र प्रथमं गन्धर्व्वेण दत्तोत्तरं नोऽङ्ग विद्याप्राप्तौ वाहकत्वं । 'क

सु होवाच । (चां) उवाच वै सु तद्गच्छन्नेने तत्र यत्राश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति कुन्वश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति द्वात्रिंशत्तन्मध्ये देवगथाङ्गुत्तान्मयं लोहस्तुष्टु ममन्तुं लोहकुण्डिकस्तावन्पृथिवी पृथ्वेति ताम्पृथिवीन्द्रि-
 स्तावन्समुद्रः पृथ्वेति तद्यावती क्षुरस्य धाम यावदा मुक्षिकायाः पञ्चता-
 वानुत्तरणाकाशस्नातिन्द्र सुपण्या भृत्या वायुवे प्रायच्छन्वायु-
 रात्मनि भिन्वा तत्रागमयत्यत्र पारिक्षिताऽऽभवन्नित्यत्रामेव ये सुवायुमेव
 पृशाश्वसं तस्माद्वायुरेव व्यष्टिः वायुः समष्टिरप पुनर्मन्व्युजयति सुर्व-
 मायुगति युऽप्यम्वेदुं नतो ह भुज्युल्लोहयायिनिरुत्तराम ॥ २ ॥

इति चतुर्दशं काण्डं अथ प्रपाठकं बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयं प्रपाठकं प्रथमं ब्राह्मणम् । १४ (५) ३ । १ ॥ (६) ३-३ ॥

म होवाच । उवाच वै न तत्र । अगच्छन्नेने तत्र । यत्राश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति । कुन्व-
 श्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति । द्वात्रिंशत्तन्मध्ये देवगथाङ्गुत्तान्मयं लोहस्तुष्टु ममन्तुं लोहकुण्डिक-
 स्तावन्पृथिवी पृथ्वेति । तद्यावती क्षुरस्य धाम । यावदा मुक्षिकायाः पञ्चम । तावानुत्तरणाकाशः । तानिन्द्रः सुपण्या भृत्या वायुवे प्रायच्छत् । तान्वायुगमनि भिन्वा तत्रागमयत् ।
 यत्र पारिक्षिताऽभवत् इति । पृथिवी च म वायुमेव यदागम । तस्माद्वायुरेव व्यष्टिः । वायुः समष्टिः ।
 अप पुनर्मन्व्युजयति । सर्वमायुगति । य एवं वेद । तथा ह भुज्युल्लोहयायिनिरुत्तराम ॥ २ ॥

पारिक्षिताऽभवत् इति ' तस्व ' स्ता ' वा ' पञ्चमि ' । त्रिंशत्तन्मध्ये च वेदानामि नां पर । लो वेत्
 त्वमज्ञाने गतीनेतुर्नोप्यतिगा । प्रथमा तावत् ' क प रक्षिताऽभवत् " इत्युक्तिः प्रतीत्यर्थः । द्वितीया
 तु वो हि " क पारिक्षिताऽभवत् " इति प्रतीत्यर्थे प्रति कृत तस्य प्रसुक्तिं सव' मोक्ष्यन्ममवर्षेति
 विवक्षया तदनुक्त्यभिप्रेयनाया । तृतीया तु मुनिं प्रति प्रतीत्यर्थः । इति विभागो योज्यः ॥ १ ॥

अज्ञाने गतीनेतुर्नोप्यतिगा इति ' म ' यावत् क्वो मुन्यु प्रति तत्राश्वमे-
 धयाजिनो गच्छन्तीति । द्वितीया अश्वमेधयाजिनो क तु ' इत्र गच्छन्तीति ' इति उक्तं तत्र
 गतिविषयता तावदभुवनतरोदात्तमणमन्-द्वात्रिंशत्तन्मध्ये वा इति । द्वे अग्निः जितान् द्वात्रिंशत्तन्मध्ये । द्वे अग्नि-
 स्तस्य इयो देवस्य तस्य इत्या एतन्नामो यत्राश्वमेधयाजिनो पारिक्षिते, तत्रैव देवगथाङ्गुत्तान् तन् द्वात्रिंश-

१-अश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति " तत्राश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति । तत्राश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति इति ११३ ।
 अश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति । तत्राश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति इति ११३ । द्वितीया तत्राश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति इति ११३ ।
 अश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति । तत्राश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति इति ११३ । तत्राश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति इति ११३ ।
 अश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति । तत्राश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति इति ११३ । तत्राश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति इति ११३ ।
 अश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति । तत्राश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति इति ११३ । तत्राश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति इति ११३ ।
 अश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति । तत्राश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति इति ११३ । तत्राश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति इति ११३ ।

दृष्टिगत् मन् वाचन्ति 'देवप्राह्मणसि' तावन्पारिमाणोऽय लोकाः । लोकालोकगिणिणा परित्तितः सप्तागरः सर्वेषां प्राणिना कर्मफलपमोक्षेणुयुत् । लौक्येये मूर्धादिभिः प्रकाश्यते इति स एष णत्वात् लोकाः । अत्र पर अलोकाः । 'न' च 'लोक' 'ममत्' ममत्त । पृथिवी द्विस्तावदिति । लोकपरिमाणान् द्विगुणपरिमाणो 'पर्वति' पारतो व्याप्य तिष्ठति । 'खिचन्द्रमनोर्नाम्नयूरेखनाभ्यते । सममुद्रसारिच्छिला तावती पृथिवी मृत्वा '() इति सृते । तथैव 'ता' पृथिवी पृथिवीपरिमाणतः । द्विस्तावदिति । द्विगुणपरिमाणो 'समुद्र' समत् 'पर्वति' व्याप्नोति । य धनोद्गमाचञ्चने पौराणिका । उक्त हि— 'अण्डस्यास्य समतानु सन्निविष्टोऽष्टनोदवि । ममतादूषणतोपेन धार्यमाण स तिष्ठति' () इति । एवं यधोनरोया लोकादिपरिमाणे विष्टे नदष्टान् अष्टकाङ्कधोर्विपरिमाणमाह -तद्यावतीति । तत्र अन्तर-धूसौ 'यावती' यावन्परिमाणा 'धुम्य धारा' अत्र क । अथवा 'गवन्' सौक्ष्मेण युक्त 'मञ्जिकायाः पर' पश्च । 'तावान्' तपरिमाणः कपालधोरन्तरेण मय्ये 'आकाशः' अवकाशः । यद्विशेषेद सर्वमुक्त तदाह-तानिन्द्र इति । तत्राकाशादरेण तावन्परिशितानधमेधयानिन प्रज्ञान् 'इद' परमेश्वर. अथमेधे सुपर्णाकारेण चितोऽस्ति स 'सुवर्ण' पञ्चपुण्ड्रात्मकः पत्नी 'मृत्वा' 'वापवे प्रापच्छत्' दत्तवान् । स्वस्य स्थूलबेनोक्तच्छिद्रद्वारा अण्डादुक्तिमितानमवात् युक्त वापवे प्रदानमिति भावः । 'वासु' पुनश्चात्पारिशितान् 'आह्वति' स्वस्मिन् 'धिता' स्थापयित्वा स्वामभूतान् हत्वा 'सत्र' तस्मिन् अगममद्गमितवान् । 'यत्र' पूर्वे अतिक्रान्तकालिका 'पारिशिताः' अथमेधयात्रिनोऽभव-त्रिति । इति शब्द आत्माविकारमार्तनर्थः । एवमाह्वयविकाया निगीतमर्थ आह्वयविकारतोऽमस्य श्रुतिरेव स्वमुखेनामभ्यवचष्टे-एवमिव वै इति । 'एवमिव वै' एवमेव । 'स' गर्ध्व । 'वासुमेध' क्रियाशक्ति-प्रधान सूत्रमेव पारिशिताता गति 'प्रसाराम' तुष्टाव । यस्माहायु, स्थावरजगमानी मृतानामतरामो-वद्विष म एव । तस्मान् 'वासुदेव' व्यष्टिः 'अप्यात्माधिभूताधिदैवमत्वेन व्यावृत्तरूपा विविधा अष्टिर्व्यतिः । तथा 'वासुदेव सप्तष्टिः' समाऽऽगतरूपा केवलेन सूत्रात्मना अष्टिर्व्यतिः । एतद्विज्ञानकालमाह-अप पुनरिति । 'य एव' समष्टिव्यष्टिरूप वाप्यात्मकनामानं 'वेद' उपागच्छति । स. 'पुनर्मृत्यु' पुनर्मरणे 'अजयति' । सकृन्मृत्वा पुनर्न म्रियते इत्यर्थं 'सर्वं' सर्गभ्रायुंति प्राप्नोति । 'ततो ह' आत्मतः प्रभ्रतिर्गयात् मुमु-र्तात्पानितरारणम् । स एव अमतिमात्तु निमर्दं प्राप्तवानिति भावः ॥ ३ ॥

इति श्रीशक्तिशालासंगवन्भूष्यादशिक्षस्य श्रीमातृकादिब्रह्मपुत्रस्य परमहंसपरिवाङ्मकाचार्यस्य श्रीना-
 मुदेवसंगमवतः द्वितीयाध्यायस्य उत्तरपद्यासंगमवर्तमान्याय्यद्विन्दराशुभनिबद्-
 बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां मध्यमे पात्रवचन्याकाण्डे वा मुनिकाण्डे
 तृतीयोऽध्याये तृतीयं मुमुक्षुकाण्डं परिममाम् ॥ ३४(६)३-९ ॥

—सिद्धा सर्वधर्मिस्त्वस्तिवपि—बैतण्यमसुण्डेव केन्द्रे ११५ । अत्रैति । अत्र पूर्वोक्तोक्तदेये वीटो लोकात्प्रकाशनामा
 कल्पमभ्युत्थितम् । तदा- एतन् लोकालोकवर्षावर्गस्य समुद्रस्य मध्यवर्तिमान् लोकानामूर्ध्वं तेषां चतुर्दिशोऽवस्येत् । अतोऽत्र मध्ये
 अस्मिन्ने गच्छति । अतोऽत्रात्तावन्परिमाणं तु-यत्रेतात्ता स्थूलानामूर्ध्वं देवलोके इति पुण्ड्राकाण्डे ११५ । अतोऽत्रैवेति ।
 अतोऽत्रेव वापते व्याप्यमाणे देव मानवोत्पत्तयेऽहम् अस्ति-व. वतिसति । अतोऽत्रात्तं देवो देवराजोऽप्यस्मन्-
 लोकः । देवस्य सूर्यस्य रोचकाः अतोऽत्रेव मेवमेवम् । ए वदेवो इतिपुनर्विती यावत् अवेत् । तत्रात्तं देवो
 एवंविद्यमानो इत्यर्थेऽस्ति । अथा तु कंठ इत्युक्तः । अतोऽत्रेव कर्मजन्तु सूर्यदे अनेने मुमुक्षुदिवसः ११६ ।
 लोकप्रत्ययं निष्कारादिदे-व-वदुर्दिशुको एतच्छुभं ननु एतद् । ननु-राजानि केलोऽत्रावद्येव तु वीजम् 'इति ११४

• अथ हैनङ्कडोऽऽः कौपीतकेयः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच यत्साक्षा-
 उपरोक्षाद्ब्रह्म युऽआत्मा सर्वान्तरस्तुम्मे व्युचक्ष्वेत्येषु तऽआत्मा सर्वा-
 न्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो योऽशनायापिपासे शोकम्मोहञ्जरा-
 मृत्युमृत्येत्येतस्यै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणः पुत्रैपणायाश्च वित्तैप-
 णायाश्च लोकैपणायाश्च व्युत्थायाय भिक्षाचर्यं चरन्ति या ह्येव पुत्रैपणा
 सा वित्तैपणा या वित्तैपणा सा लोकैपणोभे ह्येतेऽपुण्येऽएव भवतस्तु-
 स्मात्पण्डितः पाण्डित्यन्निर्विद्यं बाल्येन तिष्ठामेद्बाल्यञ्च पाण्डित्यञ्च
 निर्विद्याथ मुनिरमौनुश्च मौनुश्च निर्विद्याथ ब्राह्मणः सु ब्राह्मणः केन
 स्याद्येन स्यात्तेनेद्दृशऽएव भवति युऽएवमेव तुतो ह कडोडः कौपी-
 तकेयऽऽपरराम ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीय
 प्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १४१ (५) ३२॥ (६) ३-४ ॥

कडोडब्राह्मणं वा निर्गुणब्रह्मविद्याब्राह्मणम् ।

अथ हैनं कडोडः कौपीतकेयः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्साक्षादुपरोक्षाद्ब्रह्म । य
 आत्मा सर्वान्तरः । न मे व्याचक्ष्वेति । एष त आत्मा सर्वान्तरः । कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरः ।
 यः अशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमृत्येति । एते वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणः पुत्रै-
 पणायाश्च वित्तैपणायाश्च लोकैपणायाश्च व्युत्थाय, अथ भिक्षाचर्यं चरन्ति । या ह्येव पुत्रैपणा
 सा वित्तैपणा । या वित्तैपणा । सा लोकैपणा । उभे ह्येते पुण्ये एव भवतः । तस्मात्पण्डितः पाण्डित्यं
 निर्विद्यं बाल्येन तिष्ठामेत् । बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्यं, अथ मुनिः । अर्मानं च मानं च
 निर्विद्यं, अथ ब्राह्मणः । स ब्राह्मणः केन स्यात् । येन स्यात् । तेनेदृश एव भवति । य एवं वेद ।
 तुतो ह कडोडः कौपीतकेय उपरराम ॥ १ ॥

एवं पुत्रप्राप्त्यर्थं शान्तिप्रार्थनायां पुनः पुनर्ब्रह्मविद्यायां ब्रह्मविद्यायाः ब्रह्मविद्यायाः ब्रह्मविद्यायाः ब्रह्मविद्यायाः
 मन्तः ससत्त्वेति ब्राह्मणव्येगोक्तम् । इदानीं तस्य ब्रह्मविद्यायाः ब्रह्मविद्यायाः ब्रह्मविद्यायाः ब्रह्मविद्यायाः
 ब्राह्मणमारभ्यते-अथ हैनं कडोडः कौपीतकेय इति । अवागन्त ' ह ' इति ' कडोडः ' नामतः,
 कौपीतकेयस्य ' कौपीतकेय ' ' पप्रच्छ ' " याज्ञवल्क्येति होवाचेति " पूर्वम् । यदिति परात्मनत्वं
 विशेषम् । तस्य साक्षादुपरोक्षाद्ब्रह्मविद्यायाः विशेषम् । परोऽशनायादिभ्रमभ्युदात्म्यम् । ' य ' इति त्रिधात्मा
 विशेषम्, तस्य सर्वान्तर इति विशेषम् । परिच्छिन्नत्वादिभ्रमभ्याहृत्यम् । तथा च ' यद्रथ ' बृहत्स्य साक्षाद्-
 व्यवहितं तस्य ' सर्वान्तर ' इति व्यत्ययेन परोऽश्वमगौग श्रौतं ब्रह्मविद्यायाः यथा गौग न तथा गौगविशेषः ।

‘य.’ आ मा प्रत्यगान्ता ‘सर्वांतर’ सर्वान्यन्तर ; यश्च दग्धाऽथो साधान्येनाविकरन्त्येनानुगत. प्रविद्ध आत्मा
 प्रक्षेति । ‘त’ त्रयानिज प्रत्यगान्तात् ‘मे’ मस्य ‘व्यावृत्त’ विस्पष्ट कथय । यथा शृणो गृहीत्वा मां
 दर्शयति तद्वदित्यर्थः । इत्येवमुक्तो याज्ञवल्क्य. प्रत्याह-एष त आत्मा सर्वांतर इत्येतद्विशेषणम् साधा-
 दित्यादिसर्वविशेषणोपलक्षणार्थम् । तथा च य उक्तविशेषणरपलक्षितो ब्रह्मन्मैकबलरक्षण स ‘एषः’
 ‘ते’ तव कार्यकारणसत्तात्पर्यात्मा । पुनः पृच्छति-कतम इति । तत्र विंश एकः । तस्यान्यत्वे लिङ्गाभा-
 करणमपातो द्वितीय । यश्च परमात्मव्यवस्थान्तीति । तेषु मध्ये हे ‘याज्ञवल्क्य’ ‘-’ कतमः सर्वा-
 न्तर. ‘सर्वांतरत्वादिविशेषणोर्विशिष्टत्वात् विवक्षित इति वृष्टश्रम पक्ष गृहीत्वोक्तमाह-योऽद्वानायापिपामे
 इति । अशितुमिच्छा अशनाया । पानुमिच्छा पिपाता । ते ‘अशनायापिपाने’ ‘य.’ अत्येतीति
 वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण । प्राणिकर्मत्वान्तरानायापिपामे समभ्योदानम् । शोकं मोहामिति । अरतिभक्तिना
 शोकशब्देन-सत्कार्यभूत. काम उच्यते । इष्ट वस्तु उदित्य धिनपतो यदरमं तत्पूजाऽभिभूतस्य काम-
 वीजम् । तेन हि कामो दीयते । मोहो विपरीतप्रत्ययप्रनवोऽविवेक सम्बन्धानविरोधान् भूमा विद्या-
 शब्दवाच्य । कामस्य शोक, मोहो वृत्तस्य हेतुरिति भिन्नकार्यत्वात्शोकमोहोत्सामामकरणम् । तौ च
 मनोऽधिकरणौ । जरां मृत्युमिति । शरीरविपरिणामो वर्त्तमानिनादिर्दिग्ग ‘जरा’ । शरीरविच्छेदो विपरिणामा-
 वसान. ‘मृत्यु’ । ‘अपेति’ अतिक्रान्ति-इति प्रत्येक सञ्चयते । जरांमृत्यु च शरीरधिकरणौ । “स
 एष ते आत्मा सर्वांतर”-इति पूर्वोक्तान्वय । एवमुक्तज्ञानात् परित्याज्यं वक्तुमाह-एतं वै तमात्मनमिति ।
 य-असौ माशब्दव्यवहित अपरोऽशब्दागौ ब्रह्मादिस्यनरपताना मूलाना ‘सर्वांतर आत्मा’ अशनायापिपासा-
 दिभि मस्यार्थेन सदा न स्पृश्यते । ‘तमेन वै’ ‘आत्मान’ स्वभाव ‘विदित्वा’ पर ब्रह्म सदा सर्वमसार-
 विनिर्मुक्त नित्यतून अहमेकार्थमीति ध्रुवाचार्याम्ना कृत्वा ‘ब्राह्मण’ ब्रह्मनिष्ठा ब्राह्मण्यजायितव्यो वा ‘पुत्रैव-
 णाया’ पुत्रार्थेष्वा पुत्रैषणा ता पुत्रोत्पत्तिमुदित्य दारसमन्वेष्टालक्षणं तस्या । दारसमन्वेष्टव्यर्थः । विनै-
 षणायाश्चेति । वित्त विविध-मानुष देव च । मानुष गव्यदि । देव विद्या । कर्मसाधनस्य तस्य गव्यदेवपा-
 दानरूपा इच्छा विनैषणा । लोकेषणायाश्चेति । अनेन कर्म कृत्वा विद्वलोक जेष्वातीति विद्यामनुनेन
 वा देवलोक केवलया वा हिण्यार्थविद्या देवेन वितेन देवलोक जेष्वातीति इच्छा लोकेषणा ।
 एतास्य एषणाभ्य ‘स्यु-याव’ वैपरीयेनोयान कृत्वा मन्यास्य विधावेत्यर्थः । अधानतर शेषकालं
 देहभित्तर्यं ‘मिश्राचर्य’ मिश्रायं मन्तरण ‘चरति’ कुर्वति । “फलेच्छासाधनं मन्त्रमिति”-
 इति न्यायान् । लोकेषणैरेक इत्याह-या ह्येवेति । ‘या हि’ प्रविद्धा ‘पुत्रैषणा’ सैव
 ‘वित्तैषणा’ इष्टफलसाधनत्रादिनामान्यान् । ‘या’ पुत्रैषणाया एकवचनान्ना ‘वित्तैषणा’ कर्माया
 ‘सा लोकेषणा’ । साधनलोकेषणा प्रयुक्तवान् साधनेषणाया । एवमेकत्वेऽपि लोकेषणाया साधननारेणा-
 मिदं साधनसाधनं देनैवैषणा-उभे हीति । यथात् पूर्व ब्रह्मणा तमेतमात्मन विदित्वा सर्व-
 स्मान् साधनकर्मरूपान् एषणालक्षणान् स्यु-याव इष्टाऽष्टायं कर्म सत्कारन च द्विवा मिश्राचर्य
 चरति स्म । तस्यादचनतोऽपि ब्रह्मविद्विष्य. एषणास्यो-गुण्याय ‘पाठिय’ शास्त्रोया बुद्धि. पंदा
 तज्ञान् । ‘पाठिय’ वेदशास्त्रविचारलक्षण धर्मादतरांश्च ‘निर्विय’ निशेः विदित्वा आम्भान्
 निरवेषेण ह-अनन्तर ‘वायेन निष्ठामेन्’ । ध्वजगतेनेषणोऽभ्यन्तमद्विभिरकारसाधनं च तस्य
 मासो वाप तेन ‘वायेन’ वदन्नाकेन विपरिणामकृष्ट. शब्द ‘निष्ठामेन्’ स्यात्तुमिच्छेन् । वायवशात्प्रतिषेध
 मनन इवोदित्यर्थः । ‘वाय च पाठिय च निर्विय’ नि.शेषेण कृत्वा अधानन्तर मुनिर्मीनवान्

अथ हैनमुपस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच युन्साक्षाद्-
 परोक्षाद्ब्रह्म योऽआत्मा सर्वान्तरस्तुम्मे व्याचक्ष्वेत्येषु तऽआत्मा सर्वा-
 न्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो यः प्राणेन प्राणिति सु तऽआत्मा
 सर्वान्तरो योऽपानेनापानिति सु तऽआत्मा सर्वान्तरो यो व्यानेन
 व्यनिति सु तऽआत्मा सर्वान्तरो योऽदानेनादानिति सु तऽआत्मा
 सर्वान्तरो यः समानेन समानिति सु तऽआत्मा सर्वान्तरः सु हावाचोप-
 स्तश्चाक्रायणो यथा वै ब्रूयादसौ गौरसावुश्वऽइत्येवमुवेतद्रच्यपदिष्टम्भवति

उपस्तवाह्वणं वा निर्गुणात्मविद्याब्राह्मणम् ।

अथ हैनमुपस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म । य आत्मा
 सर्वांतरः । तं मे व्याचक्ष्वेति । एव त आत्मा सर्वांतरः । कतमो याज्ञवल्क्य सर्वांतरः । यः
 प्राणेन प्राणिति । स त आत्मा सर्वांतरः । योऽपानेनापानिति । स त आत्मा सर्वांतरः । यो

धराशक्तिमन्त्रव्यप्रवाहवान् निष्ठामेन्द्रियनुपगमे । निद्रिव्यासनं दुर्षादिव्यर्थं । एवमपीतं च । उक्तार्थ-
 पाठियवाल्क्यशब्दाभिधेयं श्रवणमननाएदं ' निद्रिव्य ' ' मीत ' चोक्तार्थमुनिशब्दात्तत्र निद्रिव्यासनाएव च
 ' निद्रिव्य ' अथान्तर ' ब्राह्मण ' निद्रिव्यचित्तनात्मपवात् सात्त्विकतत्त्वशैव ध्यात् । कृतकृत्यो मवेन्द्रियं ।
 उक्तं ब्राह्मण्यं प्राणवतो ब्रह्मविदं समाचारं पुच्छति-स ब्राह्मण इति । ' स ब्राह्मण ' ' केन ' चरणेनेदं
 स्याद्वेत् । अनियतं तस्य चरणभियुत्तरमाह-येनेति । ' येन ' चरणेन मवेत् । तेभेदश्च येनेति । येन केनचित्
 कल्पवस्थितचरणेन ' ईदं एव ' कृतकृत्य एव ब्राह्मण ' भवति । विहितमाचरतो निद्रिव्यं च न्यतः सुप्तबुद्धेः
 शुभाशक्त्यात् सत्यं धीकृत्यते । सत्यं च वासनावशात् व्यवस्थितैव चेष्टा नाव्यवस्थितेनेति न पर्येष्टा-
 चरणप्रयुक्तो दोष इति स्तुत्यर्थं येन क्षेत्रविचरणेनेति बोध्यम् । इदानीं विज्ञानकल्पाह-य एवं वेदेति । ' य '
 ब्राह्मण एवमेतत् ब्राह्मणवस्थानं अज्ञानायाद्यतीतामम्बरूपं नियन्तुमिति ' वेद ' जानाति । सोऽरीदं
 एवेतद्रहस्य एव ब्राह्मणो भवतीत्यनुभवते । ' ततो ह कनोटं कौशिकिरूपं उपरगम ' ॥ १ ॥

एति र्थोदयोः केशवनायकवृत्तपदादिसिद्धस्य श्रिषाठशानिक्रुत्तस्य पत्न्यहारादिजायन्तानां स्य र्थोऽनुसं-
 बन्धमावत् कृतो मायन्दिर्नक्षत्रशतपद्यब्राह्मणान्तर्गतमा पत्न्यहारादिगणितानि । दृष्टदोषमन्त्राणां
 वासुदेवप्रकाशिकानां तृतीयेऽपि वसुधे कनोटब्राह्मणं वा निर्गुणव्यवसायिकानां पति-
 समाप्तम् ॥ १४ (१) ३-४ ॥

एव ब्राह्मणत्रयेण सप्रयोजकं बन्धनमुक्तम् । वसुधे च केशवब्राह्मणे वधवर्त्म समन्वयान् आसन्नवह्म-
 षण्डितम् । माययेनो वद समरति, मोऽस्मि नास्ति वेति, अस्मि वे च त्रिकल्पतो देवताभ्यामन्वयः, तेष्वो
 विन्दवणो वेति विपुत्रो आत्मनो देहादिभ्यो विवेकनाशिसाम उपस्तवाद्यणमात्मने-अथ हैनमुपस्तश्चाक्रायण
 इति । अथान्तर ' ह ' चक्रस्याप्य आक्रायण उपस्तवासाः ब्राह्मणः । एते ' प्रवृत्तं यद्वत्तत्तं पप्रच्छेत्यादि

युदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म युऽआत्मा सर्वान्तरस्तुम्मे व्याचक्ष्वेत्येषु तऽ
आत्मा सर्वान्तरः कृतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो नु दृष्टेर्दृष्टारम्पश्येष्ठ
श्रुतेः श्रोतारं शृणुया नु मतेर्मन्तारम्मन्वीथा नु विज्ञातेर्विज्ञातार-
म्बिजानीयाऽएषु तऽआत्मा सर्वान्तरोऽतोऽन्यदार्तन्तुतो होपस्तश्चाका-
यणऽनुपरराम ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीय-
प्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (५) ३।३ ॥ (६) ३-५ ॥

व्यानेन व्यनिति । स त आत्मा सर्वान्तरः । य उदानेनोदनिति । स त आत्मा सर्वान्तरः । यः
समानेन समानिति । स त आत्मा सर्वान्तरः । स होवाचोपस्तश्चाकायणः । यया वै ब्रूयात् ।
असौ गौः । असावथ इति । एवमेवैतत् व्यपदिष्टं भवति । यदेव साक्षादपरोक्षात् ब्रह्म । य आत्मा
सर्वान्तरः । तं मे व्याचक्ष्वेति । एष त आत्मा सर्वान्तरः । कृतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरः । न दृष्टेर्दृष्टारं
पश्येः । न श्रुतेः श्रोतारं शृणुयाः । न मतेर्मन्तारं मन्वीथाः । न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः ।
एष त आत्मा सर्वान्तरः । अतोऽन्यदार्तम् । ततो होपस्तश्चाकायण उपरराम ॥ १ ॥

पूर्ववन् । पूर्वस्मान् कद्रोऽप्रभान् किंचिद्विशेष वक्तुं पूर्वोक्ते एव प्रथमप्रतिवचने अनुवदति—यः साक्षादित्याद्य
यः प्राणेन प्राणिनीत्यन. प्राक्कनेन ग्रन्थेन । यद्विशेषक्यनायायमनुवाद । त पूर्वांशुक विशेषमाह—यः
प्राणेनेति । ' य. प्राणेन ' मुखनामिकामधारिणा ' प्राणिति ' प्रागनवेश करोति । येन प्राण. प्रगमित
इत्यर्थः । ' स ते ' एव कार्यकारणमघातस्यात्मा उक्तविशेषगविशिष्टो विज्ञानमयः । एव ' योऽग्नेनापाविति '
' यो व्यानेन व्यनिति ' इत्यादि व्याहरेषुम् । सर्वा. कार्यकारणमघातात् प्राणनारिवेश. दाद्यन्त्येष
येन क्रियन्ते । उक्तकारणमघातविलक्षणो विज्ञानमय चेटप्रिता अस्ति । यतो या खड्ग अचेतनप्रवृत्तिः सा
चेतनाऽप्रिष्ठानुविका यथा रथादिप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । प्रथमप्रतिवचनयोस्तनुत्पत्त्वमाशक्ते—स होवाचोपस्त-
श्चाकायण इति । हे मुने । यथा कश्चित् गामथ वा प्रत्यक्ष दर्शयामीति पूर्वं प्रतिज्ञाय पश्चात् पथलति
' असौ गौ. ' यो वा धवति ' असावथ इति ' चलनारिर्किं. ' यया वै ' विद्विन ' ब्रूयात् ' व्यपदिशेत् ।
' एवमेव ' त्रय प्रत्यक्ष दर्शयामीति मन्प्रभानुसारं प्रणिजाय प्रागनारिर्किरेतद्ब्रह्म ' व्यपदिष्ट भवति ' त्वया ।
तया च—तद्वचनारिरेतत्त्वे प्रणिज्ञाहानि अत्रवैषयवचनतावस्यादिति भावः । किं बहुना गोनृष्णानिमित्तं न्यार्त्त
त्यक्त्वा मन्प्रभानुसार्युक्तं वदेत्यभिप्रायवान् पूर्वोक्तमेव प्रथमनुवदति—यदेव साक्षादित्यादिना - व्याचक्ष्वेत्येत्थं ।
यया मन्ः प्रथम प्रणिज्ञातन्ववात्मा एवलक्षण इति तां प्रणिज्ञामनुवर्ते एवेत्याशयवान् पूर्वोक्तमेवोत्तरनुवदति—
एष तऽ आत्मा सर्वान्तर इति । ' न्तु— " अस्मै-नरिसावथ इति " अत्रत्यपेक्षासाधयामेति जानामत इत्ये
इत्येवलक्षणो मन्प्रभो नानुवृत्त स्यादित्याशयवान् पूर्वोक्तमेव प्रथमनुवदति—कृतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तर
इति । सत्य, एतारशयेन च प्रथं । तर्हि नेवानुमुत् स्यात् । आत्मनो दृष्ट्यादिसाक्षित्वान् घटादिकम् विषयी-
कृतं असावश्चादित्यन्विष्याह—न दृष्टेर्दृष्टारमिति । दृष्टेर्दृष्टारचेयतित्याया लौकिक्या. कर्मभूतयाः ' दृष्टारं '

अथ हैनद्वाग्नीं वाचक्रवी पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वमप्सोतश्च प्रोतश्च कुस्मिन्वापऽओताश्च प्रोताश्चेति वायो गाग्नीति कुस्मिन्नु वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्याकाशऽएव गाग्नीति कुस्मिन्वाकाशऽओतश्च प्रोतश्चेत्यन्तरिक्षलोकेषु गाग्नीति कुस्मिन्वन्तरिक्षलोकाऽओताश्च प्रोताश्चेति द्यौर्लोकेषु गाग्नीति कुस्मिन्नु द्यौर्लोकाऽओताश्च प्रोताश्चेत्यादित्यलोकेषु गाग्नीति कुस्मिन्वादित्यलोकाऽओताश्च प्रोताश्चेति चन्द्रलोकेषु गाग्नीति कुस्मिन्नु चन्द्रलोकाऽओताश्च प्रोताश्चेति नक्षत्रलोकेषु गाग्नीति कुस्मिन्नु नक्षत्रलोकाऽओताश्च प्रोताश्चेति देवलोकेषु गाग्नीति कुस्मिन्नु देवलोकाऽओताश्च प्रोताश्चेति गन्धर्वलोकेषु गाग्नीति

गार्गीद्वाह्वणम् ।

अथ हैनं गार्गी वाचक्रवी पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वमप्सोतं च प्रोतं च । कस्मिन्नु आप ओताश्च प्रोताश्चेति । वायो गार्गीनि । कस्मिन्नु वायुरोतश्च प्रोतश्चेति । आकाश एव गार्गीति । कस्मिन्नु आकाश ओतश्च प्रोतश्चेति । अंतरिक्षलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु अंतरिक्षलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । द्यौर्लोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु द्यौर्लोका ओताश्च प्रोताश्चेति ।

अलौकिक्या स्वात्मरूपया नित्यया दृष्ट्या व्यापार हे उपस्त । त्व ' न परये ' न परयमि । न च कदाचि-
 ऽपि विषयत्वेन दृष्टेर्दृष्टा स्फुरतीत्यर्थः । तथा ' श्रुते ' श्रवणद्वये । तथा ' मते ' केवलतया मनोरूपे ।
 तथा ' विज्ञाते ' केवलतया बुद्धिते । समानमन्यत् । एवमुक्त्य दृष्टवादिसाजिग अन्यक्रियेन्द्रास्त्र वाऽप्री-
 त्युपसहसि-एष त आत्मा सर्वांतर इति । ' एष ' सर्वैरतैर्विशेषैर्विशिष्ट ' ते ' तवामा । जन एत-
 म्मादुक्तत्वात् आत्मानः । ' अन्यदातै ' विनाशि रक्षुमर्पादित्रिमिष्याभूतमित्यर्थः । " ततो होयन्तश्चाक्रायण उपर-
 रामेति " पूर्ववत् ॥ १ ॥

एति श्रीहर्षकेशवभगवत्पुत्रपदादिशिष्यस्य श्रीराठकानिकद्विपुत्रस्य परमहंसपरिव्रजकाचार्यस्य
 श्रीवासुदेवव्रजभगवतः कृतौ माध्यदिनीयदानपद्यत्राक्षगान्तर्गतमाध्यदिनशास्त्रोपनिषद्-
 बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवव्रजशािकायां तृतीयोऽध्याये एवम् उपस्यत्राखण
 निर्गुणात्मविद्याब्राह्मण वा परिमदानम् ॥ १४ । (१) ३ । ५ ॥

पूर्वब्राह्मणयो " यस्ताश्चिदपरोऽद्भुतस य आत्मा सर्वांतरः " एतद्य य सर्वांतर आमा उक्त । एतद्
 स्वरूपाधिगमाय शाकल्यब्राह्मणप्रसक्त ब्राह्मणत्रय आरभ्यते-तत्रानामभूतान् सर्वान् पदार्थान् तानन् गार्गी-
 ब्राह्मणेनाह-अथ हैनं गार्गीं वाचक्रवीति । अपानतर ' एन ' मुनि ' गार्गी ' नाम्न वषक्तोऽस्मिन्ना
 ' वाचक्रवी ' पप्रच्छत्यादि पूर्ववत् । ' यदिदं ' सर्वं भूषतादिकं पार्थिव धानुजान् ' जन्तु ' उदके स्वकारणे
 ' ओत च ' दीपिततनुवन् ' प्रोत च ' निर्मिततनुवन् सर्वतोऽन्तर्वर्तिभूताभिरिन्द्रियमिष्यर्थः । इत्यप्य
 सकुमुष्टिवन् विशर्षित । तथा च यथा येप पचीहता पृथिवी कार्यत्वात्स्वकारणभूतासु पचीहताम्बसु ओतः प्रेषा
 च सददपामनि कार्यत्वान् ' कस्मिन्नु ' एतु ' आप ओताश्च प्रोताश्चेति ' अनुपानविशया पृथो मुनिरत्तमह-

कुस्मिन्नु गन्धर्वलोकाऽओताश्च प्रोताश्चेति प्रजापतिलोकेषु गार्गीं
 कुस्मिन्नु प्रजापतिलोकाऽओताश्च प्रोताश्चेति ब्रह्मलोकेषु गार्गीं
 कुस्मिन्नु ब्रह्मलोकाऽओताश्च प्रोताश्चेति स होवाच गार्गीं माऽतिप्राक्षी
 र्मुति मूर्द्धा व्यपसदनतिप्रश्न्या वै देवताऽअतिपृच्छसि गार्गीं माऽति
 प्राक्षीरिति ततो ह गार्गीं वाचक्रव्युपरराम ॥ १ ॥

इति चतुर्विंशो काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीये
 प्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १४ (५) ३४ ॥ (६) ३-६ ॥

आदित्यलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु आदित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । चंद्रलोकेषु गार्गीति ।
 कस्मिन्नु चंद्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । नक्षत्रलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु नक्षत्रलोका ओताश्च
 प्रोताश्चेति । देवलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु देवलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । गन्धर्वलोकेषु गार्गीति ।
 कस्मिन्नु गन्धर्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । प्रजापतिलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु प्रजापतिलोका
 ओताश्च प्रोताश्चेति । ब्रह्मलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । स होवाच ।
 गार्गीं मा अतिप्राक्षीः । मा ते मूर्द्धा व्यपसद् । अनतिप्रश्न्या वै देवता अतिपृच्छसि । गार्गीं मा
 अतिप्राक्षीरिति । ततो ह गार्गीं वाचक्रवी उपरराम ॥ १ ॥

व्याख्यौ गार्गीति । हे गार्गी ! ' वायौ पचीकृते आप ओताश्च प्रोताश्च । ' कस्मिन्नु ' लब्ध ' वायुप्रोतश्च
 प्रोतश्चेति ' । ' आकाश एव गार्गीति ' । ' कस्मिन्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ' । ' अंतरिक्ष-
 लोकेषु ' पश्यादितिहेतुभूतेषु । तान्येव पचीकृतानि भूतानि सहजानि अद्वारिभ्रूलोका उच्यते । बहुवचन-
 न्वात्मकभूतानां बहुवचनेभ्यो बोध्यम् । प्रजापतिलोकाः । विराट्शरीरारमकपचीकृतपरमहामुतात्मकाः
 ' ब्रह्मलोकेषु ' तिर्य्यगर्भलोकेषु अपचीकृतपरभूतात्मकेषु ओतप्रोतभावेन वर्तन्ते । शेष सुवोम् ।
 एव पूर्ववदनुमानेन सूत्रमपि ब्रह्मलोकाश्च पृच्छतीं गार्गीं प्रतिषेधनि-स होवाचेत्यादिना । ' स '
 याज्ञवल्क्य ' ह ' उवाच । हे ' गार्गी ! ' यासु देवतासु ब्रह्मलोकास्तु ओतप्रोतभावेन वर्तन्ते । ताः प्राण-
 त्मभूता सूत्रदेवता आनुमानिकत्वप्रसन्नविषयतामतीत्य वर्तमानाः अनुमानेन ' मा प्राक्षी ' मा पृच्छेयर्थः ।
 प्रतिषेधनिकमे दोषमाह-मा ते मूर्द्धेति । पृच्छ्याथ ' ते ' तत्र ' मूर्द्धा ' मस्तक ' मा व्यपसद् ' विष्ट
 मा णेत् । पूर्ववदनुमानेन प्रकटयन् प्रतिषेधमुपसहरति-अनतिप्रश्न्या वै देवता इति । देवतानां सः प्रथ-
 मं आगतविषय । त प्रथमविषयमतिक्रान्तौ गार्गीं । प्रथम आनुमानिकत्वात् स प्रश्नो याममिन्द्रादिदेवतानां विषये ।
 ता अनतिप्रश्न्या , एतान् न अनतिप्रश्न्या . ' अनतिप्रश्न्या ' । स्वप्रथमविषया एव केवलज्ञानमगम्या इत्यर्थः । ' ता
 अनतिप्रश्न्या ' सूत्रदेवता वै ' अनतिपृच्छसि ' । अतो हे ' गार्गी ! ' मत्तुं चेत्पृच्छसि तर्हि ' मा अनतिप्राक्षी ' ।
 इति अनुग्रहार्थं निषेधः । ' ततो ह गार्गीं वाचक्रव्युपरराम ' इत्युपसंहारः पूर्ववत् ॥ १ ॥

इति श्रीहोमेशास्त्रसंग्रहवसुधैपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्रजकाचार्यस्य श्रीवासुदेव-
 ब्रह्ममन्त्रेण कृतौ मा-यदितीक्ष्णपपप्राज्ञगान्धर्वतन्माव्यन्दिनशास्त्रोनिषद्बृहदारण्यक-
 टीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीयेऽध्याये षष्ठं गार्गीब्राह्मणं
 परिसमाप्तम् ॥ १४ (१) ३-६ ॥

अथ हैनमुद्दालकऽआरुणिः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच मद्द्रेष्वव-
साम पतञ्जलस्य काप्यस्य गृहेषु यज्ञमधीयानास्तुस्यासीद्वाध्यां गन्धर्व-
गृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति सोऽब्रवीत्कवन्धऽआथर्वणऽइति ॥ १ ॥

सोऽब्रवीत् । (त्प) पतञ्जलकृपायं याज्ञिकांश्च वेत्येव तु त्वङ्काप्य
तत्सूत्रं युस्मिन्नयञ्च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि सन्ध्यानि
भवन्तीति सोऽब्रवीत्पतञ्जलः कृपायो नाहन्तद्भगवन्वेदेति ॥ २ ॥

सोऽब्रवीत् । (त्प) पतञ्जलकृपायं याज्ञिकांश्च वेत्येव तु त्वङ्काप्य

उद्दालकब्राह्मणं, अन्तर्यामिब्राह्मणं वा सृष्टिप्रवेशब्राह्मणम् ।

अथ हैनमुद्दालक आरुणिः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच । मद्द्रेष्ववसाम पतञ्जलस्य
काप्यस्य गृहेषु यज्ञमधीयानाः । तस्यामीद्वायां गन्धर्वगृहीता । तमपृच्छाम । कोऽसीति । सो-
ऽब्रवीत् । कवन्ध आथर्वण इति ॥ १ ॥

सोऽब्रवीत्पतञ्जलं काप्यं याज्ञिकांश्च । वेत्येव तु त्वं काप्य तत्सूत्रम् । यस्मिन्नयं च लोकः परश्च
लोकः सर्वाणि च भूतानि सन्ध्यानि भवन्तीति । सोऽब्रवीत्पतञ्जलः काप्यः । नाहं तद्भगव-
न्वेदेति ॥ २ ॥

सोऽब्रवीत्पतञ्जलं काप्यं याज्ञिकांश्च । वेत्येव तु त्वं काप्य तस्मैतस्यामिणम् । य इमं च लोकं परं च
लोकं सर्वाणि च भूतान्यन्तरो यमयतीति । सोऽब्रवीत्पतञ्जलः काप्यः । नाहं ते भगवन्वेदेति ॥ ३ ॥

एव गार्गीब्राह्मणे सूत्रदर्शकत्वं व्यापकगुणत्वं । इदानीं आगमिकगम्यं सूत्रं तदन्तर्गतपतञ्जलिन्यं च निर्वक्तुं
अन्तर्यामिब्राह्मणमाह-अथ हैनमुद्दालक आरुणिगिति । 'अथ' गार्गीयां पूर्वपातनयादुपलेशतत्पर
'उद्दालक' नामन अरण्ययापत्यमातरिर्ह 'एन' याज्ञवल्क्यः पप्रच्छेति पूर्ववत् । तस्य सूत्रादिविद्यायाः
आवाप्योपदेशोर्वकव्येनागमविषयव इत्यपिनुमायायिनामाह-मद्द्रेष्ववसामिति । 'मद्द्रेषु' देशेषु 'एवचन्म्य'
एवचन्नाम 'काप्यस्य' कविगोत्रस्य 'गृहेषु' यज्ञमधीयानां 'यज्ञदान्नाययन कुर्वन्ना शिष्या मनो वय
'अवसाम' उचिनवत् । 'तस्य' एवचन्म्य 'मार्या' 'गार्गीगृहीता' गन्धर्वेण अमानुषेण तत्त्वविशेषेण
गृहीता आविश 'आमन्ति' । 'न' गन्धर्व एवचलनक्रिया वय याज्ञिका त्व कोऽसीत्यपृच्छाम । एव पृष्ट
'म' गार्गे अमभगवन्वीत् । किं अहं नाम्ना 'कवन्ध' अथर्वगोत्रस्यमाथर्वण इति ॥ १ ॥

'स' गार्गे 'एवचल काप्य' याज्ञिकांश्च 'तच्छिष्यानामन्' प्रत्यवर्त्तन् । किं हे काप्य ! 'तु'
चित्तं' त्वं 'सूत्रम्' वेद्यं 'जमति' । किं तत्सूत्रमित्यपृच्छाम तद्विशिष्टं-यस्मिन्नयं चेति । 'यस्मिन्'
सूत्रे' अथ च लोकं 'इदं च जम' परश्च लोकं 'एव च प्रतिपद्यन् जम' सर्वाणि च भूतानि 'ब्रह्मादि-
स्तवर्षयानि' सन्ध्यानि । सप्रदिनानि सन्धि-व सूत्रे विष्टभ्यानि मथति । इति पृष्ट 'म' एवचलः
काप्य 'अवर्त्तन्' । किं हे 'भगवन्' ! इति सूत्रजम् 'अहं तन्मूत्रं न वेद' न ज्ञानानि इति ॥ २ ॥

एवमुक्तः 'स' गन्धर्व, पुनरुपाध्याय 'एवचल काप्य' याज्ञिकांश्चाम्ना प्रत्यवर्त्तन् । किं हे काप्य ।

तुमन्तर्स्यामिणं युऽइमुञ्च लोकं पुरञ्च लोकं सुवर्णाणि च भूतान्युन्तरो
यमुयतीति सोऽब्रवीत्पतञ्चलः काप्यो नाहन्तुम्भगवन्वेदेति ॥ ३ ॥

सोऽब्रवीत् । (त्प) पतञ्चलङ्कुप्यं याज्ञिकांश्च यो वै तुत्काप्य
सूत्रम्विद्यानुञ्चान्तर्स्यामिणं सुब्रह्मवित्सु लोकवित्सु देववित्सु वेदवित्सु
यज्ञवित्सु भूतवित्सुऽआत्मवित्सु सर्वविदिति तेभ्योऽब्रवीत्तदहमेद
तुञ्चेत्त्वं याज्ञवल्क्य सूत्रमुविद्वांस्तुञ्चान्तर्स्यामिणम्ब्रह्मगवीरुदजसे मूर्धां ते
विपतिप्यतीति ॥ ४ ॥

वेद वाऽअहुङ्गौतम तत्सूत्रम् । (न्तु) तुञ्चान्तर्स्यामिणमिति यो वाऽ
इदङ्कुश्च ब्रूयाद्देद वेदेति युथा वेत्थ तथा ब्रूहीति ॥ ५ ॥

सोऽब्रवीत् पतञ्चल काप्यं याज्ञिकांश्च । यो वै तत् काप्य सूत्रं विद्यात् तं चांतर्यामि-
णम् । स ब्रह्मवित् । स लोकवित् । स देववित् । स वेदवित् । स यज्ञवित् । स भूतवित् ।
स आत्मवित् । स सर्ववित् । इति तेभ्योऽब्रवीत् । तदहं वेद । तद्येत्त्वं याज्ञवल्क्य सूत्रमवि-
द्वांस्तं चांतर्यामिणम् । ब्रह्मगवीरुदजसे । मूर्धां ते विपतिप्यति इति ॥ ४ ॥

वेद वा अहं गौतम तत्सूत्रं तं चांतर्यामिणमिति । यो वा इदं कथं ब्रूयात् । वेद वेदेति । यथा
वेत्थ । तथा ब्रूहि इति ॥ ५ ॥

‘ त ’ ‘ जु ’ वितर्के, सूत्रान्तर्गतमंतर्यामिणं ‘ वेप्य ’ । कोऽत्रावतर्पामभ्याकाश्यां त विशिनष्टि—यऽइमं च
लोकमिति ‘ य इम च लोक ’ इत्येतदुक्तार्थम् । योऽन्तरोऽन्तर सन् ‘ यमपति ’ दाह्यत्रमिदं भ्रमपति ।
एव स्वमुखिल व्यापार कारयतीति यावत् । एवमुक्तं ‘ स ’ पतञ्चल. काप्य ’ हे भगवन्निति सऽनन् विन-
येनाब्रवीत् । ‘ नाह त ’ सूत्रान्तर्गतमंतर्यामिणं वेदेति ॥ ३ ॥

एव विनय दृष्ट्वा ‘ स. ’ गन्धर्व स्वम्याचार्यत्वकाम. सन् फलेन प्रलोभयितुं ‘ पतञ्चल काप्य ’ याज्ञि-
कौशात्रवेत् । हे ‘ काप्य ! ’ ‘ तन्मूत्र ’ तस्यैव सूत्रस्य नियन्तारं सूत्रान्तर्गतमंतर्यामिणं च ‘ वै ’ निश्चितं यः
कश्चिन् विद्यादिजानीयात् । ‘ स ब्रह्मवित् ’ स परमात्मवित्, ‘ स लोकवित् ’ स लोकाश्च भूरादीन् अंतर्यामिणा
नियम्यमानान् वेत्ति । ‘ स देववित् ’ स देवांश्चाग्नीयादीन् लोकान्मतेन नियम्यमानान् वेत्ति । ‘ स वेदवित् ’ स
वेदाश्च सर्वप्रमाणभूतान् वेत्ति । ‘ स यज्ञवित् ’ स यज्ञान् वेदविहितान् यथोक्तिप्रोमादीन् वेत्ति । ‘ स भूतवित् ’
स भूतानि ब्रह्मादीनि सूत्रेण धियमागानि सन्दर्शयित्वांतर्यामिणा निदग्भमानानि वेत्ति । ‘ स आत्मवित् ’ स
आत्मानं कर्तृत्वभोक्तृत्वविशिष्टं तेनैकान्त्यामिणा नियम्यमानं वेत्ति । ‘ स सर्ववित् ’ स सर्वं च जानात् तथाभूतं
वेत्ति इति । एव सूत्रान्तर्गतान्तर्पामिणोर्विज्ञाने स्तुते प्रदुःखेभ्योऽमिमुखेभ्योऽम्भम्याचार्यमुख्येभ्यो गन्धर्वः
सूत्रान्तर्पामिणो स्वरूपमब्रवीत् । तत्स्वरूपमहं ‘ वेद ’ गन्धर्वाङ्कुप्यमसन् जानामि । किमेतावता इत्यत
आह—तञ्चेदमिति । हे याज्ञवल्क्य । ‘ स ’ ‘ वेप्य ’ ‘ तत् ’ उक्तविशेषणविशिष्टं ‘ सूत्रं ’ ‘ तन्मन्तर्यामिणं च ’
‘ अविद्वान् ’ अजानन् अत्रमवि सञ्चेत् ‘ ब्रह्मगवी. ’ ‘ यमपति’ स्वभूता गा- अन्यायेन ‘ उदजसे ’ उन्नपति ।
तर्हि मच्छापरम्यं ‘ ते ’ तव ‘ मूर्धां ’ मलाकः ‘ विपतिप्यति ’ विपत्य एतिप्यतीति ॥ ४ ॥

एवमुक्तो याज्ञवल्क्य आह—वेद वा अहमिति । ‘ गौतम ’ इति गेत् यस्योदाहकस्यैव स गौतम. तत्सम्बो-

वायुर्वै गौतम तत्सूत्रम् । (म्वा) वायुना वै गौतम सूत्रेणायुश्च लोकः
 परश्च लोकः सुर्वाणि च भूतानि सुन्द्वेषानि भवन्ति तुस्माद्दे गौतम
 पुरुषश्चेतमाहुर्व्यस्रथैसिपतास्याङ्गानीति वायुना हि गौतम सूत्रेण
 सुन्द्वेषानि भवन्तीत्येवमुचैतद्वाङ्मवल्कयान्तर्व्यासिणम्ब्रूहीति ॥ ६ ॥

युः पृथिव्यान्तिष्ठन् । (न्यू) पृथिव्याऽभन्तरो यमुपृथिवी न वेद
 यस्य पृथिवी शरीरं युः पृथिवीभन्तरो यमुपति तु तऽआत्माऽन्तर्व्या-
 म्यमुतः ॥ ७ ॥

वायुर्वै गौतम तत्सूत्रम् । वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च
 भूतानि सुन्द्वेषानि भवन्ति । तस्माद्दे गौतम पुरुषं प्रेतमाहुः । व्यस्रथैसिपतास्यांगानि इति । वायुना
 हि गौतम सूत्रेण सुन्द्वेषानि भवन्ति इति । एवमेवैतद्वाङ्मवल्कय ! अंतर्पामिणं ब्रूहीति ॥ ६ ॥

युः पृथिव्यां तिष्ठन् । पृथिव्या अन्तरः । यं पृथिवी न वेद । यस्य पृथिवी शरीरम् । यः
 पृथिवीभन्तरो यमुपति । स त आत्माऽन्तर्पाम्यमुतः ॥ ७ ॥

यन हे गौतम ! ' अहं ' याङ्मवल्कयोऽपि गन्धर्वोदित ' तत्सूत्र ' ' तमन्तर्पामिण वेद ' जानामि । इत्येवमुक्तो
 गौतमः प्रत्याह-यो वा इदमिति । य कथित्वाङ्मवल्कयोऽपि ' यत् ' स्वयं वेदेति । ' इद वै ' निश्चित आत्मान
 स्थापयन् ' ब्रूयान् ' कि तेन गन्धर्वेन । कारणं दर्शय । ' यथा वेद्य ' जानामि ' तथा ब्रूहीति ' ॥ ६ ॥

एवमुक्तो याङ्मवल्कयो ऋषयोऽहो वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च
 भूतानि सुन्द्वेषानि भवन्ति इति । तस्माद्दे गौतम पुरुषं प्रेतमाहुः । व्यस्रथैसिपतास्यांगानि इति । वायुना
 हि गौतम सूत्रेण सुन्द्वेषानि भवन्ति इति । एवमेवैतद्वाङ्मवल्कय ! अंतर्पामिणं ब्रूहीति ॥ ६ ॥
 युः पृथिव्यां तिष्ठन् । पृथिव्या अन्तरः । यं पृथिवी न वेद । यस्य पृथिवी शरीरम् । यः
 पृथिवीभन्तरो यमुपति । स त आत्माऽन्तर्पाम्यमुतः ॥ ७ ॥

एवमुक्तो याङ्मवल्कय आह-यः पृथिव्यामिति । ' यः पृथिव्या तिष्ठन् ' वर्तमानो भवति सः अंतर्पामी ।
 एवमुक्ते सर्वः पृथिव्यां तिष्ठतीति सर्वत्र प्रसंगो वा भूदिति विशिनष्टि-' पृथिव्या अंतरः ' अन्यतर इति । तत्र

(तो) बुऽआदित्ये तिष्ठन् । (ब्रा) आदित्यादन्तरो बुमादित्यो न वेद् बुस्यादित्यः शरीरं बुऽआदित्यमुन्तरो यमुयति सु तऽआत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ १२ ॥

(तो) बुश्चन्द्रतारके तिष्ठन् । (छंश्च) चन्द्रतारकादन्तरो बुश्चन्द्रतारकन्न वेद् बुस्य चन्द्रतारकं शरीरं बुश्चन्द्रतारकमुन्तरो यमुयति सु तऽ आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ १३ ॥

(तो) यो दिक्षु तिष्ठन् । (न्दि) दिग्भ्योऽन्तरो यन्दिशो न विदुर्बुस्य दिशः शरीरं यो दिशोऽन्तरो यमुयति सु तऽआत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ १४ ॥

(तां) यो विद्युति तिष्ठन् । (न्वि) विद्युतोऽन्तरो बुन्विद्युन्न वेद् बुस्य विद्युच्छरीरं यो विद्युतमुन्तरो यमुयति सु तऽआत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ १५ ॥

(तां) यु स्तनयित्नां तिष्ठन् । (न्स्त) स्तनयित्नादन्तरो युं स्तनयित्नुर्न वेद् बुस्य स्तनयित्नुः शरीरं यु स्तनयित्नुमुन्तरो यमुयति सु तऽआत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतऽइत्याधिदेवतमुयाधिलोकम् ॥ १६ ॥

य आदित्ये तिष्ठन् । आदित्यादन्तरः । यमादित्यो न वेद् । यस्यादित्यः शरीरम् । य आदित्य-
मुन्तरो यमुयति । स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ १२ ॥

यश्चन्द्रतारके तिष्ठन् । चन्द्रतारकादन्तरः । यं चन्द्रतारकं न वेद् । यस्य चन्द्रतारकं शरीरम् ।
यश्चन्द्रतारकमुन्तरो यमुयति । स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ १३ ॥

यो दिक्षु तिष्ठन् । दिग्भ्योऽन्तरः । यं दिशो न विदुः । यस्य दिशः शरीरम् । यो दिशोऽन्तरो
यमुयति । स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ १४ ॥

यो विद्युति तिष्ठन् । विद्युताऽन्तरः । यं विद्युन्न वेद् । यस्य विद्युच्छरीरम् । यो विद्युतमुन्तरो
यमुयति स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ १५ ॥

यः स्तनयित्नां तिष्ठन् । स्तनयित्नादन्तरः । यं स्तनयित्नुर्न वेद् । यस्य स्तनयित्नुः शरीरम् ।
यः स्तनयित्नुमुन्तरो यमुयति । स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः । इत्याधिदेवतम् । अयाधिलोकम् ॥ १६ ॥

“ बुऽआदित्ये ” ॥ १२ ॥

“ बुश्चन्द्रतारके ” इति द्रविकवद्राव. ॥ १३ ॥

“ यो दिक्षु ” ॥ १४ ॥

“ यो विद्युति ” ॥ १५ ॥

“ य स्तनयित्नां ” इत्यधिदेवतमन्तर्यामिनिषय दशनं देवतमूकम् । अयान्तर्यामिनिषेत् अन्तर्यामि-
दशनमुच्यत इत्यर्थः ॥ १६ ॥

(कं यः) यः सर्वेषु लोकेषु तिष्ठन् । (न्तसु) सर्वेभ्यो लोकेभ्योऽन्तरो यथै सर्वे लोका न विदुर्ब्रह्मस्य सर्वे लोकाः शरीरं यः सर्वान्-
लोकान्तरौ यमयति सु तऽ आत्माऽन्तर्ब्रह्ममृतऽ इत्युऽ एवाधिलोक-
मयाधिवेदम् ॥ १७ ॥

(दं यः) यः सर्वेषु वेदेषु तिष्ठन् । (न्तसु) सर्वेभ्यो वेदेभ्योऽन्तरो यथै सर्वे वेदा न विदुर्ब्रह्मस्य सर्वे वेदाः शरीरं यः सर्वान्वेदान्तरौ
यमयति सु तऽ आत्माऽन्तर्ब्रह्ममृतऽ इत्युऽ एवाधिवेदमयाधियज्ञम् ॥ १८ ॥

(ज्ञं यः) यः सर्वेषु यज्ञेषु तिष्ठन् । (न्तसु) सर्वेभ्यो यज्ञेभ्योऽन्तरो यथै सर्वे यज्ञा न विदुर्ब्रह्मस्य सर्वे यज्ञाः शरीरं यः सर्वान्-
न्यज्ञान्तरौ यमयति सु तऽ आत्माऽन्तर्ब्रह्ममृतऽ इत्युऽ एवाधि-
यज्ञमयाधिभूतम् ॥ १९ ॥

(तं यः) यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् । (न्तसु) सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यथै
सर्वाणि भूतानि न विदुर्ब्रह्मस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यः सर्वाणि
भूतान्तरौ यमयति सु तऽ आत्माऽन्तर्ब्रह्ममृतऽ इत्युऽ एवाधिभूत-
मयाध्यात्मम् ॥ २० ॥

यः सर्वेषु लोकेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो लोकेभ्योऽन्तरः । यं सर्वे लोका न विदुः । यस्य सर्वे लोकाः
शरीरम् । यः सर्वान् लोकान्तरौ यमयति । स त आत्माऽन्तर्ब्रह्ममृतः । इत्यु एवाधिलोकम् ।
मयाधिवेदम् ॥ १७ ॥

यः सर्वेषु वेदेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो वेदेभ्योऽन्तरः । यं सर्वे वेदा न विदुः । यस्य सर्वे वेदाः
शरीरम् । यः सर्वान्वेदान्तरौ यमयति । स त आत्माऽन्तर्ब्रह्ममृतः । इत्यु एवाधिवेदम् । अया-
धियज्ञम् ॥ १८ ॥

यः सर्वेषु यज्ञेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो यज्ञेभ्योऽन्तरः । यं सर्वे यज्ञा न विदुः । यस्य सर्वे यज्ञाः
शरीरम् । यः सर्वान्यज्ञान्तरौ यमयति । स त आत्माऽन्तर्ब्रह्ममृतः । इत्यु एवाधियज्ञम् ।
मयाधिभूतम् ॥ १९ ॥

यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरः । यं सर्वाणि भूतानि न विदुः । यस्य सर्वाणि

'सर्वेऽ लोकेषु' लोका. मोगस्थानानि तेऽ ' इत्यु एव अविज्ञोक्त मयाधिवेद ' इति पूर्ववत् व्याख्येयम् ॥ १७ ॥

" यः सर्वेषु वेदेषु " " इत्यु एवाधिवेदमयाधियज्ञम् " इति पूर्ववत् ॥ १८ ॥

" यः सर्वेषु यज्ञेषु " इति सामान्यताकर्माणि निर्दिश्यते । " इत्यु एवाधियज्ञमयाधिभूतम् " इति ।
पूर्ववत् ॥ १९ ॥

" यः सर्वेषु भूतेषु " इत्यु एवाधिभूतमयाध्यात्मम् " इति पूर्ववत् ॥ २० ॥

(तं) वुः प्राणे तिष्ठन् । (न्ना) प्राणादन्तरो वृत्तान्तो न वेदे ऽस्य प्राणः शरीरं वुः प्राणदन्तरो वदयति स तऽआत्माऽन्तर्भावम्वसृतः ॥ २१ ॥

(तो) वाचि तिष्ठन् । (न्ना) वाचोऽन्तरो वृत्तान्तो न वेदे ऽस्य वाक्शरीरं वाचोऽन्तरो वदयति स तऽआत्माऽन्तर्भावम्वसृतः ॥ २२ ॥

(तो) वक्षुभुवि तिष्ठन् । (वृक्षु) वृक्षुऽन्तरो वृक्षुर्न वेदे ऽस्य वक्षुः शरीरं वक्षुऽन्तरो वदयति स तऽआत्माऽन्तर्भावम्वसृतः ॥ २३ ॥

(तो) वुः श्रोत्रे तिष्ठन् । (न्श्रो) श्रोत्रोऽन्तरो वृत्तान्तो न वेदे ऽस्य श्रोत्रं शरीरं वुः श्रोत्रदन्तरो वदयति स तऽआत्माऽन्तर्भावम्वसृतः ॥ २४ ॥

(तो) वुः मनसि तिष्ठन् । (न्म) मनोऽन्तरो वृत्तान्तो न वेदे ऽस्य मनः शरीरं वुः मनोऽन्तरो वदयति स तऽआत्माऽन्तर्भावम्वसृतः ॥ २५ ॥

मृतानि शरीरम् । यः सर्वाणि मृतान्यन्तरो वदयति । स त आत्माऽन्तर्भावम्वसृतः । १५५ ५११ विमृतम् । अवाप्यात्मम् ॥ २० ॥

यः प्राणे तिष्ठन् । प्राणादन्तरः । यं प्राणो न वेद । यस्य प्राणः शरीरम् । यः प्राणोऽन्तरो वदयति । स त आत्माऽन्तर्भावम्वसृतः ॥ २१ ॥

यो वाचि तिष्ठन् । वाचोऽन्तरः । यं वाक् न वेद । यस्य वाक् शरीरम् । यो वाचोऽन्तरो वदयति । स त आत्माऽन्तर्भावम्वसृतः ॥ २२ ॥

यश्चक्षुषि तिष्ठन् । चक्षुषोऽन्तरः । यं चक्षुर्न वेद । यस्य चक्षुः शरीरम् । यश्चक्षुऽन्तरो वदयति । स त आत्माऽन्तर्भावम्वसृतः ॥ २३ ॥

यः श्रोत्रे तिष्ठन् । श्रोत्रोऽन्तरः । यं श्रोत्रं न वेद । यस्य श्रोत्रं शरीरम् । यः श्रोत्रोऽन्तरो वदयति । स त आत्माऽन्तर्भावम्वसृतः ॥ २४ ॥

यो मनसि तिष्ठन् । मनोऽन्तरः । यं मनो न वेद । यस्य मनः शरीरम् । यो मनोऽन्तरो वदयति । स त आत्माऽन्तर्भावम्वसृतः ॥ २५ ॥

“ यः प्राणे ” प्राणाद्ये वायुमहिते ॥ ११ ॥

“ यो वाचि ” ॥ २२ ॥

“ यश्चक्षुषि ” ॥ २३ ॥

“ यः श्रोत्रे ” ॥ २४ ॥

“ यो मनसि ” ॥ २५ ॥

(तो) यस्त्वचि तिष्ठन् । (घंस्त्व) त्वचोऽन्तरो यन्न्यङ्ग्न व्वेद यस्य त्वक्छरीरं यस्त्वचमुन्तरो यमुपति सु तऽ आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ २६ ॥

(तो) यस्तेजसि तिष्ठन् । (घंस्ते) तेजसोऽन्तरो युन्तेजो न व्वेद यस्य तेजः शरीरं यस्तेजोऽन्तरो यमुपति सु तऽ आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ २७ ॥

(तो) यस्तमसि तिष्ठन् । (घंस्तु) तमसोऽन्तरो यन्तमो न व्वेद यस्य तमः शरीरं यस्तमोऽन्तरो यमुपति सु तऽ आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ २८ ॥

(तो) यो रेतसि तिष्ठन् । (न्त्वे) रेतसोऽन्तरो वृथुँ रेतो न व्वेद यस्य रेतः शरीरं यो रेतोऽन्तरो यमुपति सु तऽ आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ २९ ॥

(तो) युऽआत्मनि तिष्ठन् । (त्ना) आत्मनोऽन्तरो यमात्मा न व्वेद यस्यात्मा शरीरं युऽआत्मानमुन्तरो यमुपति सु तऽ आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ ३० ॥

(तोऽह) अदृष्टो द्रष्टा । (द्याऽथु) अथुतः श्रोत्राऽमतो मन्त्राऽविज्ञातो

यस्त्वचि तिष्ठन् । त्वचोऽन्तरः । यं त्वक् न वेद । यस्य त्वक् शरीरम् । यस्त्वचमन्तरो यमुपति । स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ २६ ॥

यस्तेजसि तिष्ठन् । तेजसोऽन्तरः । यं तेजो न वेद । यस्य तेजः शरीरम् । यस्तेजोऽन्तरो यमुपति । स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ २७ ॥

यस्तमसि तिष्ठन् । तमसोऽन्तरः । यं तमो न वेद । यस्य तमः शरीरम् । यस्तमोऽन्तरो यमुपति । स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ २८ ॥

यो रेतसि तिष्ठन् । रेतसोऽन्तरः । यं रेतो न वेद । यस्य रेतः शरीरम् । यो रेतोऽन्तरो यमुपति । स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ २९ ॥

य आत्मनि तिष्ठन् । आत्मनोऽन्तरः । यमात्मा न वेद । यस्यात्मा शरीरम् । य आत्मानमुन्तरो यमुपति । स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ ३० ॥

अदृष्टो द्रष्टा । अथुतः श्रोत्राः । अमतो मन्त्राः । अविज्ञातो विज्ञाता । नान्योऽस्ति द्रष्टा

“ यस्त्वचि ” ॥ २६ ॥

“ यस्तेजसि ” । तेजः प्रकाश शार्ङ्गापन्नम् ॥ २७ ॥

“ यस्तमसि ” । नाशो व्यावर्णा मके ॥ २८ ॥

“ यो रेतसि ” प्रजनने ॥ २९ ॥

“ य आत्मनि ” जन्मात्मनि ॥ ३० ॥

कामान् पुनः कालान् महानगाः श्विन्यादिदेवता, मनुष्यादिभ्य आत्मनि निष्कृतमात्मनो नियन्त्रात्मन्तर्ध्या-

विज्ञाता नान्योऽस्ति द्रष्टा नान्योऽस्ति श्रोता नान्योऽस्ति मन्ता नान्यो-
ऽस्ति विज्ञातेषु तऽआत्माऽन्तर्व्याम्यमृतोऽतोऽन्वदार्तम् । उद्दालकऽ
आरुणिरुपरराम ॥ ३१ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीये
प्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (५) ३।५ ॥ (६) ३-७ ॥

अथ ह वाचकनुवच्युवाच । ब्राह्मणा भगवन्तो हुन्ताहमिमं याज्ञवल्क्यं
द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि तौ चेन्मे विवक्ष्यति न वै ज्ञातु सुष्माकमिमं कुश्वि-
द्वह्योवञ्जेतेति तौ चेन्मे नु विवक्ष्यति मूर्च्छाऽस्य विपतिप्यतीति स्पृच्छ
गार्गीति ॥ १ ॥

नान्योऽस्ति श्रोता । नान्योऽस्ति मन्ता । नान्योऽस्ति विज्ञाता । एष त आत्माऽन्तर्व्याम्यमृतः ।
अतोऽन्वदार्तम् । ततो ह उद्दालक आरुणिरुपरराम ॥ ३१ ॥

वाचकनवीब्राह्मणं, अक्षरब्राह्मणं वा सृष्टिप्रवेशब्राह्मणम् ।

अथ ह वाचकनवी उवाच ! ब्राह्मणा भगवन्तः । हन्त ! अहमिमं याज्ञवल्क्यं द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि ।

मिग न विदुर्मिन्य आह-अदृष्टो द्रष्टेति । न दृष्टः ' अदृष्टः ' । कस्यचिन् बहुदर्शनस्य विषयत्वमनापन्नः
सन् दृष्टिस्वरूपत्वात् चक्षुषि सन्निहितवाच स्वय द्रष्टा । तद्वत् ' अभुज ' श्रोत्रविषयत्वमनापन्न सन् स्वय-
मनुभवशक्तिः सकलश्रोत्रेण सन्निहितवान् ' श्रोता ' । तथा ' अमन ' मन मरुत्पविषयमनापन्नः । दृष्टे
श्रुते एव हि सर्वैः सकल्पयति । अदृष्टत्वाद्दधुतत्वादेवामतः । अङ्गमननशक्तिवान् सर्वमनसु सन्निहितवाच
' मन्ता ' । तथा ' अविज्ञाता ' निश्चयागोचर रूपादिवत् सुखादिवद्वा अनापन्न स्वय तु अङ्गसविज्ञानशक्ति-
त्वान् तत्सन्निहितवाच ' विज्ञाता ' । ननु-तथाऽप्येवं निर्यतृतिप्लेव्यादिभेदेन दृष्टदृष्टव्यादिभेदेन च भेद स्यात्
स्याशकायामाह-नान्योऽस्ति द्रष्टेति । एतदन्तर्व्यामिणः ' अन्य ' अपरः ' द्रष्टा ' नास्ति ' । तथा
" नान्योऽस्ति श्रोता " इत्यादि व्याख्येयम् । उपपादितमन्तर्व्यामित्वरूपमुपमहति-एष त आत्मेति ।
' अमृतः ' सत्सारधर्मवर्जिनः सर्वसत्सारिणा कर्मफलविमागकर्ता ' एष ते ' तत्र ' आत्माऽन्तर्व्यामी ' । अतः
अन्तर्द्वारदान्तः ' अन्यदार्तम् ' । " ततो होदालक आरुणिरुपरराम " इति पूर्ववत् ॥ ३१ ॥

इति श्रीद्विभेदावस्यभगवत्पुन्यपादशिक्षणस्य धीमच्छकानिरुद्धपुत्रस्य परमहत्पात्रावकाचार्यस्य श्रीवासुदेव-
ब्रह्मणवतः कृतौ भाष्यदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकाया
वासुदेवकाशिकाया तृतीयोऽध्याये सप्तम उद्दालकब्राह्मणमन्तर्व्यामिब्राह्मण सृष्टिप्रवेश-
ब्राह्मणं वा परिसमाप्तम् ॥ १४ (६) ३-७ ॥

पूर्वसिद्धं शक्यते सूत्रान्तर्व्यामिणौ प्रश्नप्रत्युक्तिभ्या निर्धारितौ । सम्प्रति अघनापादिविनिर्मुक्त निराधिकं
साक्षादपरोशास्वात्तार ब्रह्म वक्तुम् अक्षरब्राह्मणं प्रवर्तते-अथ ह वाचकननुवाचेति । ' अथ ' सोमप्रियस्यु-

सा होवाच । (चा) अहम्बै त्वा याज्ञवल्क्य युथा काश्यो वा वेदेहो
 वोम्रपुत्र उच्यन्धनुरुधिज्यङ्कृत्वा द्वौ बाणवन्तौ सपत्नातिव्याधिनी
 हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठेदुमुवाहन्वान्द्राभ्याम्प्रशुभ्यामुपेदस्थान्तौ मे
 ब्रूहीति पृच्छ गार्गीति ॥ २ ॥

सा होवाच । सुदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो युदशाकपृथिव्या युदन्तरा

तौ चेन्मे विवक्ष्यति, न वै जानु युष्माकमिमं कश्चित् ब्रह्मोयं जेतेति । तौ चेन्मे न विवक्ष्यति ।
 मूर्धास्थ्य विपत्तिष्यतीति । पृच्छ गार्गीति ॥ १ ॥

सा होवाच । अहं वै त्वा याज्ञवल्क्य । यथा काश्यो वा वेदेहो वोम्रपुत्र उच्यं धनुरधिज्यं कृत्वा
 द्वौ बाणवन्तौ सपत्नातिव्याधिनी हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठेत् । एवमेव अहं त्वां द्वाभ्यां प्रशुभ्यामुपो-
 दस्याम् । तौ मे ब्रूहीति । पृच्छ गार्गीति ॥ २ ॥

सा होवाच—यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवः, यद्वाकपृथिव्याः, यदन्तरा चावापृथिवी इमे, यदूर्ध्वं च,
 भवच्च, भविष्यच्च इत्याचक्षते, कस्मिंस्तदीतं च प्रोतं च इति ॥ ३ ॥

निर्वाणान्तरं पूर्वं याज्ञवल्क्येन निर्विद्राभुर्देषानभयादुपरता सनी पुनः प्रष्टु शाल्यादुद्रां प्रार्थयन्ती ' ह ' किल
 वचननोर्दिहिता ' वाचनरी ' पुनरवाच । किं ! हे ' ब्राथणा भागवन्त ' पूजावन्त, मम वचः शृणुतेति शेषः ।
 ' हत ' यद्युत्तमिर्भक्तानाम्नि, तर्हि—' अहमिम याज्ञवल्क्य ' पुनर्द्वौ ' प्रशौ प्रश्नामि ' । ' तौ ' प्रशौ चेषदि
 कथयन्मि मय ' विवक्ष्यति ' विस्पष्ट कथयिष्यति । नहि ' जानु ' कदाचित् ' युष्माक ' मन्मे ' कश्चित् '
 कोऽप्यन्यत्तम ' म ' याज्ञवल्क्य ' ब्रह्मोयं ' ब्रह्मवदन प्रति ' नयै ' नैव ' जेता ' जयकर्ता मवेदिति शेषः ।
 अन्यच्च शृणुन । ' तौ ' प्रशौ चेषदि ' मे ' मय ' न विवक्ष्यति ' विस्पष्ट बन्तु समर्थो न भविष्यति ।
 तर्हि—' अयं ' याज्ञवल्क्यस्यैव ' मूर्धा ' दिर ' विपत्तिष्यति ' विस्पष्ट पतिष्यतीत्येवमुक्ता ब्राह्मणा अनुब्रू-
 प्रददु । ' पृच्छ गार्गी ' ' प्रश्न कुर्विति ॥ १ ॥

तेव लम्बानुङ्गा गार्गी ' ह ' याज्ञवल्क्य प्रति ' उवाच ' । हे ' याज्ञवल्क्य ' । ' त्वा ' त्वा ' अहं ' द्वौ
 प्रशौ प्रश्नामि ' इत्यनुपस्थते । कौ ताविति जिज्ञासाया सपोर्दुस्तरव कोनयितु इष्टानुपूर्वकं तौ प्रश्नौ आह-
 यथा काश्यो वेति । ' काश्यो वा ' काशिशु भव, काश्यं लोके शूरत्वेन प्रसिद्ध । ' वेदेहो वा ' विदेहान्त-
 राजा ' उपपुत्र ' शूरान्वय इत्यर्थः । उच्यमिति । उन् ऊर्ध्वं यानि गन्तुनि विलून भवति इत्युच्य अवतारित-
 श्याक धनुर्धाय पुनरधिज्य ' कृत्वा ' आरोपितस्यान्त किणय ' द्वौ बाणवन्तौ ' बाणशब्देन वाराये यो वरा-
 षडह, मन्थयन्ने,स उच्यते । तेन विनाशनि शरो भवति । अतो बाणवन्ताविति विशिनष्टि । सपत्नातिव्याधिना-
 विति शरोरेव विशेषणम् । सपत्न शत्रु अनिरायेन वेदु शलि ययोन्तौ शत्रोरतिरायेन पीडाकरी । ईदशो शो
 शरो ' हस्ते कृत्वा ' ' उपोत्तिष्ठेन् ' शत्रोः समीपत आत्मान दर्शयेन् । एवमेवाह ' त्वां ' शरस्यानीगन्ध्या
 प्रतान्या ' उपोदस्था ' त्वसर्वापि उधिनवत्यमि । तत्तत्त्वं ब्रह्मविबेत्तार्द्रं ' तौ ' प्रश्नौ तयोर्मेवा क्रियमाणयोः
 प्रश्नयोश्चर ' मे ' मय ' शूहि ' । एतन्तौ याज्ञवल्क्यो हे ' गार्गी । पृच्छ ' यथेष्ट प्रश्नं क्व । इत्युक्-
 वानिति शेषः ॥ २ ॥

' सा ' एवमुक्ता गार्गी ' ह उवाच ' अपृच्छन् । हे याज्ञवल्क्य ! ' यन् दिवः ' युमङ्कितान् उपरिततदी-
 १२६

यावापृथिवीऽइमे यद्भूतञ्च भुवञ्च भुविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिँस्तडांतञ्च
प्योतञ्चेति ॥ ३ ॥

सु होवाच । यदूर्ध्वंङ्गार्गि दिवो यदवाकपृथिव्या युदन्तरा यावा-
पृथिवीऽइमे यद्भूतञ्च भुवञ्च भुविष्यच्चेत्याचक्षतेऽआकाशे तडोतञ्च
प्योतञ्चेति ॥ ४ ॥

सा होवाच । नमस्ते याज्ञवल्क्य सो मऽएतम्व्यवाञ्चोऽपरस्मै धारय-
स्वेति पृच्छ गागीति ॥ ५ ॥

सा होवाच । यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाकपृथिव्या युदन्तरा
यावापृथिवीऽइमे यद्भूतञ्च भुवञ्च भुविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिन्नेव तडोतञ्च
प्योतञ्चेति ॥ ६ ॥

स होवाच—यदूर्ध्वं गार्गि दिवः, यदवाकपृथिव्याः, यदन्तरा यावापृथिवी इमे, यद्भूतं च,
भुवञ्च, भुविष्यञ्च इत्याचक्षते, आकाशे तडोतं च प्रोतं च इति ॥ ४ ॥

सा होवाच । नमस्ते याज्ञवल्क्य । यो म एतं व्यवोचः । अपरस्मै धारयस्वेति । पृच्छ
गागीति ॥ ५ ॥

सा होवाच—यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवः, यदवाकपृथिव्याः, यदन्तरा यावापृथिवी इमे, यद्भूतं च,
भुवञ्च, भुविष्यञ्च इत्याचक्षते, कस्मिन्नेव तडोतं च प्रोतं च इति ॥ ६ ॥

कालान् ऊर्ध्वमुपरि अग्नि । दव ' पृथिव्या ' अधस्तादकपालाद्वाहू अग्रे वर्तते । यव ' यावापृथिवी
अन्तरा ' यावापृथिव्योरुत्कपालोर्मध्ये अग्नि । ये च ' इमे ' प्रतिदद्यावापृथिवी स्त । यद्भूतमन्तं च
यद्भूतवर्तमानं स्वव्यापारस्य च भविष्यद्वर्तमानकालादूर्ध्वमाग्नि शिगमस्य च । यन्तरेदा ' यन्मावसत कथयता-
गमत । तस्मै ' इतजान जगन् यस्मिन्नेक भवतीत्यर्थे तस्मैतद्ग पूर्वोक्त ' कस्मिन्नेतं प्रोतं च ' उत्पत्ती स्थितौ
लभे चेत्येव स्थिति कालेषु पृथिवीमानुसम्बन्धे वर्तत इत्यर्थे ॥ ३ ॥

' स ' याज्ञवल्क्य ' उवाच ' । हे ' गार्गि ! ' ' यन् ' त्वरोक्त ' ऊर्ध्वं दिव ' इत्यादि तन्मै यन्मू-
लमन्तं । ' तद् ' व्याहृतं जगदात्मकं सूत्रं अन्वयान्तरान्द्रवाप्ये नराणाणां च अन्तर्निमित्तं ' अतः च प्रोत-
च ' उत्पत्ती स्थितौ लभे चेत्येव स्थिति कालेषु पृथिवीमानुसम्बन्धे वर्तत इत्यर्थे, ॥ ४ ॥

' सा ' एव वराहवृक्षप्रथमब्राह्मणी ' उवाच ' ' ह ' हे ' याज्ञवल्क्य ' यस्मै ' मे ' मम ' एत ' इति
पूर्वप्रश्न ' व्यवोच ' विशेषणवाचकवान् अग्नि । अतस्ते तुभ्यं नपोऽस्तु । अन्तरस्मै ' द्वितीयान् प्रश्नाय
' धारयस्व ' इतिवृत्त । आत्मनमित्यर्थ । इतर आह—' पृच्छ गागीति ' ॥ ५ ॥

" सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य " इत्यादिप्रश्ने प्रतिवदन् त्रेयुस्तीर्थादस्यावधारणार्थं पुनरुच्यते—
किंविदूर्ध्वमर्थोत्तरमित्यर्थः । गार्गो मयं ययोक प्रयुज्यते " कस्मिन्नेतं तडोतं च प्रोतं च " इत्युच्यते तस्मै
पतन्विस्तारानेव इष्टमित्यर्थः ॥ ६ ॥

सु होवाच । यदूर्ध्वं गार्गी दिवां यदवाकपृथिव्या यदन्तरा द्यावा-
पृथिवीऽहमे यदूतञ्च भवञ्च भविष्यच्चेत्याचक्षतऽआकाशऽएव तदोतञ्च
प्योतञ्चेति कस्मिन्वाकाशऽओतश्च प्योतश्चेति ॥ ७ ॥

सु होवाच । (वै) एतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणं । अस्मिन्मूल-
मनपवहस्वमर्दांर्घमलोहितमन्नेहमच्छायमतमः । ऽवाध्वनाकाशमसङ्गम-
स्पर्शमगन्धमरसमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेजुस्कमप्राणसमुखमना-
मागोत्रमजरममुरमभयममृतमरजोऽशब्दमुषितमसृष्टमपूर्वमनपरम-
नन्तरमवाहयञ्च तदश्रोति कुश्चन न तदश्रोति कुश्चन ॥ ८ ॥

स होवाच—यदूर्ध्वं गार्गी दिवाः, यदवाकपृथिव्याः, यदन्तरा द्यावाः पृथिवी इमे, यदूतं च,
भवञ्च, भविष्यञ्च इत्याचक्षते, आकाश एव तदोतं च प्रोते च । इति कस्मिन्नु आकाश
ओतश्च प्योतश्चेति ॥ ७ ॥

स होवाच । एतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणं अभिवदन्ति । अस्मूलम् । अनशु । अहस्सन् । अदी-
र्घम् । अलोहितम् । अस्नेहम् । अच्छायम् । अतमः । अवायु । अनाकाशम् । अमंगम् । अस्प-
र्शम् । अगन्धम् । अरसम् । अचक्षुष्कम् । अश्रोत्रम् । अवाक् । अमनः । अतेजः । अम्राणम् ।
अमुखम् । अनाम । अगोत्रम् । अजरम् । अमरम् । अभयम् । अमृतम् । अरजः । अशब्दम् ।
अषितम् । अषुष्टम् । अपूर्वम् । अनपरम् । अनन्तरम् । अवाहयम् । न तदश्रोति कंचन ।
न तदश्रोति कुश्चन ॥ ८ ॥

एव पृष्टं ' स ' यादवन्क्य, ' ह उवाच ' हे ' गार्गी ! ' यत्र ' ऊर्ध्वं दिव ' इत्यादि पृष्टवत्यनि
' तदाकाश एव ' ओतप्रोतभावेन वर्तत इत्यवगारितवान् यादवन्क्यः । द्वितीय प्रश्नबहिः—कस्मिन्वाकाश
इति । ' कस्मिन् ' खड्ड ' आकाशः ओतश्च प्रोतश्चेति ' । आकाश एव तावत् कालत्रयानीत्यादुर्वाच्यः ।
ततोऽपि कष्टतममष्ट यस्मिन् ' आकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ' । अत अवागप्यिति कृत्वा न प्रतिपद्यते सा ।
अप्रतिपत्तिर्नाम निग्रहस्थानं तार्किकमनसि । अवागप्यमपि वदति । विदप्यित्तिर्नाम निग्रहस्थानं यदवाहयस्य
वदनम् । सा हि विरुद्धा प्रतिपत्तिः । अतो दुर्बल प्रश्न मन्यते गार्गीति माव ॥ ७ ॥

तदोषददमपि पतिर्निर्विवाह—स होवाचेति । ' स ' यादवन्क्य ' ह उवाच ' । हे ' गार्गी ! '
' एत् ' त्व " कस्मिन्वाकाशः " इत्यादिना कस्मिन्वाचिष्ठान पृष्टवत्यनि । ' एतदक्षरं वै ' न भूयति न भूयति
वा तदक्षरं शुद्धं तत्र ' ब्राह्मणं ' त्रयविधं ' अभिवदति ' कथयति । ब्राह्मणानिवदनकथनेन नहमवाच्य
धर्म्यानि । न च—न प्रश्निपदेय, इत्येव लोकोत्तरं पतिहरति । एवमगच्छेत् प्रश्ने पुनर्गार्गी प्रतिपद्यत त्तु प्रश्न
भूहि किं तदक्षरं यद्व्यप्यता अभिवदतिस्त्वुलं यादवन्क्य आह—अस्मून्मिन्त्यादि । स्मून्वादन्यदस्मून् तत् । एव
साहि अशु । अगोत्रम्यत्र ' अन्त्यु ' । अन्त्यु ताहि ह्यत्र । ह्यवादन्यदहमन् । एव ताहि दीर्घं । ताहि दीर्घ-

(ने) एतस्य वाऽअक्षरस्य प्रशासने गार्गी द्यावापृथिवी विधृते
 तिष्ठतऽएतस्य वाऽअक्षरस्य प्रशासने गार्गी सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ
 तिष्ठतऽएतस्य वाऽअक्षरस्य प्रशासने गार्गीहोराष्ट्राण्यर्द्धमासा सासाऽ
 ऋतुवः सम्बत्सरा विधृतास्तिष्ठन्त्येतस्य वाऽअक्षरस्य प्रशासने
 गार्गी प्र्याच्योऽन्या नद्यः स्युन्दन्ते श्वेतुभ्यः पूर्वतभ्यः प्रतीच्योऽन्या
 र्वा राश्व दिशमेतस्य वाऽअक्षरस्य प्रशासने गार्गी दुदत्तम्मनुष्याः
 पृश्रश्नन्ति युजमानन्देवा दुर्व्यम्पितुरोऽन्वायत्ताः ॥ ३ ॥

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठतः । एतस्य वा अक्षरस्य
 प्रशासने गार्गी सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी अहो-

मदीवंम् । एवमेवैधनुर्मि । परिमाणप्रतिषेधैर्द्व्यर्धमप्रतिषेधे न द्वय तदक्षरमिति भाव । अस्तु ताह आश्रये
 गुणो लोहितः । तनोऽपि अन्यदलोहितम् । तर्हि अस्तु अथा गुण स्नेहः । तनोऽप्यन्यदस्नेहम् । अन्
 तर्हि छाया दक्षिणः तमो च्यातः । सर्वथाऽपि अन्यः । 'अवाप्तु' । अस्तु तर्वाकाशः । 'अनाकाशम्' । अस्तु त
 जजुवपात्तमः । 'अवगम्' । तदि स्पशोऽस्तु । 'अवशम्' । तर्हि मनोऽस्तु । 'अगधम्' । तर्हि रमोऽस्तु
 'अरसम्' । तथा 'अचक्षुष्क' । न हि चक्षुस्य करण विषये । अत 'अचक्षुष्कम्' । तथा 'अश्रोत्र'
 "पश्यत्यवधुः स शृगोत्पकर्णः"-() इति मन्त्रवर्णान् । तथा 'अवाक' । तथा 'अमन'
 तथा 'अनेजसम्' । अविद्यमान अन्यादिप्रकाशान् तनोऽस्य तदनेजसम् । तथा 'अप्राण' आध्यामि
 वायु प्रतिषेधः । अत अप्राणमिति । तर्हि मुख दारमस्तु । न विषये मुखे प्रसिद्ध यस्य तदमुपम् । 'अना
 नामरहितम्' । 'अगोत्र' न विषये गोत्र यस्य तदगोत्रम् । गोत्रादन्वया । 'अजर' वृद्धत्वार्थरहितम्
 'अमर' मरणार्थरहितम् । तर्हि आपेक्षिक अमत्त्व दद्यादिवद्विषयः । अतः 'अमन' सर्वथा मीतिवज्रं
 अत एवापृत अभिक्रामचवर्जितमित्यर्थः । 'अरजः' न विषये रजो यस्मिन्तदरज रजसोऽप्यन्वया
 'अशब्द' न विषये शब्दो यस्मिन्तदशब्द शब्दादन्वया । 'अविष्ट' न विष्टमिति 'अविष्टम्' । 'अ
 वृते' न सकृत्माकारो यस्य तदवृत्तम् । 'अपूर्व' अविद्यमान पूर्व यस्य तदपूर्वम् । 'अनतर' अविद्यमान
 अपर यस्य तदन्तरम् । 'अनतर' अविद्यमानमनतर उद्विद यस्य तदन्तरम् । 'अवाद्य' न विषये वा
 यमेति 'अवाद्यम्' । अपरिच्छिन्नमित्यर्थः । अनामयकालामानयेन प्रयेक निषेधादाकेर्भक्तुभेदागमना एकं
 वृत्त्य निषेधेति-न तदश्रोत्रेति केचनेत्यादिना । 'तदश्र' 'अवय' 'अविष्ट' विषयः 'नाशनेति' नाशनेति
 न युक्ते इत्यर्थः । 'कथन' कोऽपि लोके तद नाशनेति' नाशनेत्यर्थः । "अश मोत्रेण"-(१
 पा. ब्रया. प. ११) इति धातो वशादिगण न् "अन्वयो बहुवन्"- (पा. सू. ३।१।८६)
 इति व्यत्ययेन इतु प्रयोगो बोद्धव्यः । अत एव परस्मै- ननुपपन्नम् ॥ ८ ॥

एव अशेषविशेषाग्निषेधात्तत्त्वेन तस्माद्गुणेन च अ गन्तिने सिद्धेऽपि इदानीं लभ्येव अविष्टमिति न-
 संबन्ध ईश्वरामभूतत्वादिवाच्येन अनुमानप्रमाणानुसन्धयति-एतस्य वा अक्षरस्येति । परेण च अविष्ट-
 ३१२९

(०) यो वाऽएतदक्षरमुविदित्वा गार्गीम् । (गर्ग्यं) अस्मिँल्लोके जुहोति
ददाति तपस्पत्यपि बहूनि वर्षसहस्राण्युन्तवानेवास्य सु लोको भवति
यो वाऽएतदक्षरमुविदित्वा गार्ग्यस्माल्लोकात्प्रैति स कृपणोऽथ युऽएत-
दक्षरङ्गार्गीं ध्वित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स ब्राह्मणः ॥ १० ॥

रात्राणि अहंमाता माता ऋतवः संवत्सरा विधृतास्तितृण्ति । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गीं
प्राच्योऽप्या नयः स्यंदंते श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्यः । प्रतीक्ष्यः अन्या या या च दिशम् । एतस्य वा
अक्षरस्य प्रशासने गार्गीं ददन्त मनुष्याः प्रशंसन्ति । यजमानं देवाः । दूर्वं पितरोऽन्वापत्ताः ॥ ९ ॥

यो वा एतदक्षरमुविदित्वा गार्गीं अस्मिँल्लोके जुहोति ददाति तपस्पत्यपि बहूनि वर्षसहस्राणि ।
अंतवानेवास्य स लोको भवति । यो वा एतदक्षरमुविदित्वा गार्ग्यस्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः । अथ
य एतदक्षरं गार्गीं विदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स ब्राह्मणः ॥ १० ॥

मन्त्र सर्वतर साक्षात्परोक्षद्वय य आत्मा अशनायाऽदिधर्मोऽतः । ' एतस्य वै ' ' अक्षरस्य ' ' प्रशासने '
 आत्मा हे ' गार्गी । ' चात्रापृथिवी ' द्यौश्च पृथिवी च चात्रापृथिवी । दिवचनलोपरग्राहस्य । ते ' विष्टे '
 हस्तन्य ' पञ्चाणादिकन् ' निष्टनः ' वर्तेते । अतन्तदस्त्वेव । " येन द्यौस्त्रा पृथिवी च दृष्टा येन स्वः स्वभित
 येन नाकः ' (वा. स. अ. ३९ । १) इति मन्त्रवर्गात् । तथा हे गार्गी । एतस्योक्तरस्याक्षरस्य
 ' प्रशासने ' आज्ञाया ' सूर्याचन्द्रमसौ ' सूर्यश्च चन्द्रमाथ ' सूर्याचन्द्रमसौ ' ' विष्टौ ' नियतौ ' निष्टनः '
 इति श्रुत्यादिकत् । तथा ' अहोरात्राणि अहंमामा माया ऋतवः संवत्सराः ' इत्येते काळावयवाः सर्व-
 चारंज्ञानाभक्तवर्तमानस्य जनिमतः कल्पितारो विधृतान्तिष्ठन्ति नियता वर्तन्ते । यथा लोके प्रमुष्ण नियतितो
 गकः सर्वे आन स्वयं चाम्रतो गणयन्ति । तथा प्रमुष्णानिव एषा काळावयवाना नियन्तु तदक्षरस्यैव ।
 तथा ' प्राथ्यः ' प्राग्वचनाः प्राग्विगमनाः ' नयः ' गगाद्याः । ' श्वेतेभ्यः ' द्विषवदादिभ्यः ' पर्वतेभ्यः '
 गेरिभ्यः ' स्वदन्ते ' अन्यथाऽपि प्रसर्जुन्तु सहस्रान्यो यथा प्रवर्तिता एव नियताः प्रवर्तन्ते । तदेतत्प्रशास्युर्निष्टनः ।
 १० ' प्रतीभ्यः ' प्रतीर्वादिगमना निष्वायाः । ' नयः ' अन्यथा नयः ' यो या च ' दिशमनुप्रशान्ता
 अक्षरप्रशासनादप्यपि तथैव प्रवर्तन्ते । तद्वि किम् । किंच- ' ददन्त ' तु खान्जितान गोहित्वादीन् प्रयजन्तं
 पुत्रं ' मनुष्याः । " हिरण्यदा अमृतं भजन्ते " (ऋ. ५) इत्यादिप्रमाणान् अपि ' प्रशंसन्ति ' स्तुतिं कुर्वन्ते । तथा
 च- एतस्य प्रशासनस्य फलवत्त्वफलकत्वेन तत्कर्तुं अक्षरं सिद्धम् । न च- स्वातन्त्र्येण देवादिकर्तृक एव
 फलवत्त्व इति वाच्यं, तेषामर्वाध्यानीनत्वादित्याह- यजमानं देवा इति । ' देवाः ' इन्द्रादयः अन्यथा
 नोऽपि समर्पा अपि जीवित निर्विनाशश्च च पुरोडाशाद्युपबन्धनप्रयोजनेन अनीध्वरमिति ' यजमानं अन्वा
 पत्ता ' अनुगताः । तथा ' पितरः ' अर्धमादयः । ' दूर्वं ' दूर्वाहोम ' अन्वापत्ताः ' अनुगता इत्यर्थः । यो
 न कथयित्वा प्रष्टित्वेन विष्टित्वेन वा वर्तते । स दूर्वाहोमः । दूर्वासाभ्यो होमो दूर्व्यः तम् । तथा च- देश-
 दीप्त्यामी मनुष्याश्चिन्वाभ्यर्हन्तिहृत्वास्व नियतृक्यकनिर्यथ ॥ ९ ॥

किंच यस्य ध्वानेन नियता सत्तारोरादिः । यद्विशनेन च सत्तारविष्टेद । तद्विच अक्षरनिनि माध-
 नितुं कर्मणोश्च मोक्षहेतुवन्ति पद्य निष्करोति- यो वाऽ एतदक्षरमिति । हे ' गार्गी । ' यो वै ' कथि-

(स्त) तद्वाऽएतदक्षरङ्गार्गि । (गृध्रं) अदृष्टं दृष्टुतथै श्रोत्रमत-
मन्त्रविज्ञातम्बिज्ञातु नान्यदस्ति द्रष्टु नान्यदस्ति श्रोतु नान्यदस्ति मन्तु
नान्यदस्ति विज्ञात्रेतद्दे तदक्षरङ्गार्गि यस्मिन्नाकाशऽओतश्च श्रोत-
श्चेति ॥ ११ ॥

सा होवाच । ब्राह्मणा भगवन्तस्तु देव बहु मन्यध्वं युदस्मान्नमस्का-

तद्वा एतदक्षरं गार्गि अदृष्टं द्रष्टु । अश्रुतं श्रोतु । अमन्त्रं मन्तु । अविज्ञातं विज्ञातु । नान्य-
दस्ति द्रष्टु । नान्यदस्ति श्रोतु । नान्यदस्ति मन्तु । नान्यदस्ति विज्ञातु । एतद्दे तदक्षरं गार्गि । यस्मि-
न्नाकाश ओतश्च श्रोतश्चेति ॥ ११ ॥

सा होवाच । ब्राह्मणा भगवन्तः ! तदेव बहु मन्यध्वम् । यत् अस्मान्नमस्कारेण मुच्यार्ध्वं । न वै
जातु युष्माकमिमं कश्चित् ब्रह्मोद्यं जेत्येति । ततो ह वाचक्रान्पुपरगम ॥ १२ ॥

एतदक्षरं गार्गि अविज्ञाय ' अस्मिन् लोके ' कर्मलोके ' जुहोति ' देवोदेवोऽसकल्पित द्रव्य-
मग्नौ प्रक्षिपति । तथा ' ददाति ' गोमहिरण्यादिक प्रयच्छति । ययति ' बहूनि ' अनेकानि ' वर्षसहस्राणि तप-
स्यति ' तपश्चाद्राज्यादिक आचरति । तथापि ' अन्य ' कर्तु ' न लोक अतवानेव भवति । तस्मात्-
मग्नि क्रियमाणं कर्म तत्कालोपयोगात् क्षीयत एव । न नित्यमोक्षफलक भवतीत्यर्थ । तथा हे ' गार्गि ! '
' यो वै ' एतदक्षरमहं ब्रह्मास्मीत्यविदित्वा ' अस्माद्धोक्तात् ' कर्मलोकात् ' प्रेति ' क्रियते । ' स कृपण '
अज्ञपणकीतो दासादिरिव दनि. कर्मफलस्यैव मोक्षा न तु मोक्षस्यैवपर्य. । ' अय ' तु ' य एतदक्षर '
श्रुत्याचार्योपदेशान्मो " अहं ब्रह्मास्मि " इति ' विदित्वा ' ' अस्मात् लोकात्प्रेति ' ' स ब्राह्मण ' ब्रह्म-
विन्सुक्त इत्यर्थः ॥ १० ॥

अग्नेर्दहनप्रकाशकत्ववन् स्वामाविक्रमस्वाश्रयस्य प्रशास्त्वमित्याह-तद्वा एतदक्षरं गार्गिति । हे ' गार्गि ! '
' तद्वा एतदक्षरं ' " अन्धूलमनन्वादि " वाक्येनावगतम् । ' अदृष्टं ' दृष्टव्यविषय ' स्वय द्रष्टु ' दर्शित्वरूप-
त्वात् । एवमश्रुतं श्रोत्रविषयत्वात् स्वय न ' श्रोतु ' श्रुतित्वरूपत्वात् । एवममन्त्रं मन्तस्योऽविषयत्वात् स्वय ' मन्तु '
मन्तित्वरूपत्वात् । एवमविज्ञातं विज्ञातवित्वात् स्वय ' विज्ञातु ' विज्ञानित्वरूपत्वात् । किंच एतस्य नानाव-
शकां निराकरोति-नान्यदस्ति द्रष्टु इत्यादिना । प्रहृतादक्षरान् ' अन्यत् द्रष्टु ' दर्शनक्रियाकर्तुं नास्ति ।
एतदेव दर्शनक्रियाकर्तुं । एव " नान्यदस्ति श्रोतु " इत्यादि व्याख्येयम् । एव मज्जानीत्यस्मात्तान्नात्वं
निराकृत्य, इदानीं विजातीयानाम्प्रतामतात् एतदुभयगोदिवन् पारिकल्पितवत् प्रदर्शयितु उपसहारज्यात्रेण तन्ना-
नात्वं प्रतिषेधति-एतद्दे तदक्षरं गार्गिति । हे ' गार्गि ! ' " यस्मिन्नाकाश ओतश्च श्रोतश्च " एतदेव साक्षा-
दपरोक्षादस्य, य आत्मा सर्वोत्तरोऽज्ञानावादिस्तसारथ्यर्मातीनः " एतद्दे तदक्षर " इत्येतदक्षर इयम् । एतत्पृथिव्यादे-
रुकाशान्तस्य सत्यस्य सत्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥

' सा ' गार्गि उक्तप्रश्नरूपनिर्णयधोत्री ' उवाच ' । हे ब्राह्मणा भगवन्तः ! तदेव बहु मन्यध्वं ' बहुमान-
विषय वुरूप प्रमाणादुक्तमित्यर्थः । किं तत् ? यदस्मात्पाहवन्तान् ' नमस्कारेण मुच्यार्ध्वं ' मुच्यन्तम् ।

रेण मुच्यते न वै ज्ञातुं सुष्माकमिमङ्कुश्चिद्रह्योद्यजेतेति ततो ह वाच-
क्रथ्युपसाम ॥ १२ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीये
प्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ १४ (५) ३६ ॥ (६) ३-८ ॥

अथ हैनम्बिदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ । कति देवा यज्ञवल्क्येति सु
हेतुष्वेव निविदा प्रीतिपदे यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते त्रयश्च त्री
च ज्ञाता त्रयश्च त्री च सहस्रेत्योमिति होवाच ॥ १ ॥

शाकल्यब्राह्मणग्रन्थो वा शाकल्यब्राह्मणम् ।

अथ ह एनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ । कति देवा यज्ञवल्क्येति । स हेतुष्वेव निविदा प्रति-
पदे । यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते । त्रयश्च त्री च ज्ञाता । त्रयश्च त्री च सहस्रेति ३३०६
इति होवाच ॥ १ ॥

अग्ने नमस्कारं कृत्वा अग्नादात्मनो यन्मोहनं सदेव बहु मन्यन्वमित्यर्थः । जयन्तु अस्मिन्मासि नादाकनीयः ।
निभुतं कार्यत ' कम्मान् ' ' न वै जानु ' कदाचिदपि ' सुष्माक ' मन्वे कश्चिन्कोऽपि ' इमं याज्ञवल्क्यस्य '
' ब्रह्मणो ' वचनं प्रति ' वैव जेता ' । " प्रज्ञो वैमथ विवश्यति न वै जेता भविता " इति पूर्वमेव प्रति-
ज्ञातम् । अथापि ममात्ममेव निधयः । क्रथोय प्रति एतत्तुच्यो न कश्चिद्विद्यते इति । ' ततो ह ' एव ब्राह्मणो
हितमुपदिश्य ' वाचक्रवी उपराम ' ॥ १२ ॥

इति श्रीहर्षनिराश्रमभावबुधप्रसादशिष्यस्य श्रीपाठशान्तिद्वयपुत्रस्य परमहंसपरिभाषकाचार्यस्य
श्रीवामदेवब्रह्ममवत कृतौ माध्यन्दिनीयज्ञानपथकाश्रयान्तर्गतमाध्यन्दिनशास्त्रीनिषद्वृह-
दारण्यकटीकाया वासुदेवप्रकाशिकाया तृतीयेऽध्यायेऽष्ट- वाक्कनवीजब्राह्मणमभार-
ब्राह्मणं सृष्टिर्देवताइण वा पमिसमानम् ॥ (१४) (१) ३ । ८ ॥

एव यन्मासादित्यादि प्रमुन्य सर्वान्देवतिल्लपयदार साशास्त्रादिग्रन्थाधिकं कर्होदादिब्राह्मणत्रयेण निर्दिशि-
तम् । तत्र अत्रयामिब्राह्मणे " य पृथिव्या विष्टम् " इत्यादिश्रुत्याऽप्याहुतविषये मूर्धनेरेषु पृथिव्यादिषु निर-
स्येषु तन्म नियन्तुवसुक्तम् । इदानीं नियन्त्रयानां देवताभेदानां प्रागात्तमकोदाकल्पपरं वस्तुनिर्दिशं इत्येतदर्थं
शाकल्यब्राह्मणग्रन्थे-अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः इति । ' अथ ' मार्गप्रश्ननिर्णयान्तः ' एन '
याज्ञवल्क्य शाकल्यपथ ' शाकल्यः ' विदग्धः ' इत्येवमात्मा ' पप्रच्छ ' । हे ' याज्ञवल्क्य ' !
' कति ' सिद्धमन्वासा ' देवा ' इत्येव पृष्ट ' स ' याज्ञवल्क्य ' यावत ' यावन्त्यात्ता देवाः
' वैश्वदेवस्य ' शक्यन् ' निविदि ' ' उच्यन्ते ' धूमने । तावतो देवान् ' ह ' किल कथमायत्त ' निविद्य
प्रतिपदे ' । या मन्वासा शाकल्य पृष्टवान् तां मन्वासां निविद्यन्त इत्यन्वयः । निविद्यन्त देवतान्प्रदायाव-

कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । त्रयस्त्रिंशदित्यामिति होवाच कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति षडित्यामिति होवाच कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रयऽइत्यामिति होवाच कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वावित्यामिति होवाच कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्युध्यर्द्धऽइत्यामिति होवाच कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्येकऽइत्यामिति होवाच कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥ २ ॥

तु होवाच । महिमानऽएवैपामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवाऽइति कतमे ते त्रयस्त्रिंशदित्यास्तऽएकस्त्रिंश-

कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । त्रयस्त्रिंशदिति । ॐ इति होवाच । कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । षडिति । ॐ इति होवाच । कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । त्रय इति । ॐ इति होवाच । कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । द्वाविति । ॐ इति होवाच । कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । अध्यर्द्ध इति । ॐ इति होवाच । कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । एक इति । ॐ इति होवाच । कतमे ते त्रयश्च त्री च शता । त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥ २ ॥

स होवाच । महिमान एवैपामेते । त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति । कतमे ते त्रयस्त्रिंशदि ३ । अष्टौ वसवः । एकादश रुद्राः । द्वादशादित्याः । त एकस्त्रिंशत् । ८-११-१२=३१ ॥ इन्द्रश्च प्रजापतिश्च । त्रयस्त्रिंशदिति ॥ ३१-१-१=३३ ॥ ३ ॥

कानि मत्रपदानि कानिचिदंशदेवे शस्त्रे शस्यन्ते । तान्येव निविलज्जकानि मत्रपदानि दशंपनि-त्रयश्च त्री च ज्ञानेति । ' त्रयश्च ' देवा । देवाना त्रीणि च शताति । पुनरन्येव ' त्रयश्च त्री च सहस्रेति ' त्रीणि सहस्राणि ऽविकानि । इयं मया मयमा मया बहुवचनत्वं लज्जा अनेनमया उक्तं वदितव्या । ' अनेना वै विश्वे देव '-() इति वृत्तमुक्तत्वात् । उक्ता मया गात्रान्योऽङ्गिकोऽपिपाह-ओमिति होवाचेति । ॐ इत्यङ्गीकारे । एवमशा षट्त्रिंशदित्याः षट्त्रिंशदलभ्या मय्या मया मय्यक् त्वरा ज्ञानेर्ध ॥ १ ॥

पुनस्तान्येव देवाना मनोवचिना मया पृच्छति-कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । त्रयस्त्रिंशत् त्रयो दशैव एव इति दशनामत्रोत्रिकाना मया मया पृच्छता पुन मय्येवम्बुप्य पृच्छति-कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति । व्याख्यानार्थम् ॥ २ ॥

स ' त्रयः पृष्टो वापुत्रस्य, ' ह देवा ' । ' एषा ' त्रयस्त्रिंशतो देवाना ' एते ' त्रयश्च त्री च शत-त्वादयो ' मत्रिमान ' विभूवन । ' माधनम् ' त्रयस्त्रिंशदेव देवा इति । ' कतमे ' के ' त्रयस्त्रिंशदिति ' शस्यन्ते इष्ट एत आह- अष्टौ वसव एकादश रुद्र द्वादशादित्या । ' ते एते एकस्त्रिंशत् ' । दशैव प्रत्यभिधेति ' त्रयस्त्रिंशो ' त्रयस्त्रिंशत् सूक्तमिति ॥ ३ ॥

कतमे वृषवऽडुति । (त्य) अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चांतरिक्षश्चा-
दित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वृषवऽएतेषु हीदथ् सर्व्वम्बुसु
हितमेते हीदथ् सर्व्वम्बासुयन्ते तद्यदिदथ् सर्व्वम्बासुयन्ते तस्माद्ब्रुव-
ऽडुति ॥ ४ ॥

कतमे रुद्राऽडुति । दशमे पुरुषे प्राणाऽआत्मैकादशस्ते बुदाऽस्मान्मु-
र्त्याच्छरीरादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति तद्यद्रोदयन्ति तस्माद्बुद्राऽडुति ॥ ५ ॥

कतमुऽआदित्याऽडुति । द्वादश मासाः सम्यत्सरस्यैतुऽआदित्याऽएते
हीदथ् सर्व्वमाददाना युन्ति तद्यदिदथ् सर्व्वमाददाना युन्ति तस्मा-
दादित्याऽडुति ॥ ६ ॥

कतमे वसव इति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चांतरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्च चंद्रमाश्च नक्षत्राणि
चैते वसवः । एतेषु हीदं सर्वं बसु हितम् । एते हीदं सर्वं वासयन्ते । तद्यदिदं सर्वं वासयन्ते । तस्मा-
द्बसव इति ॥ ४ ॥

कतमे रुद्रा इति । दशमे पुरुषे प्राणाः । आत्मैकादशः । ते यदाऽस्मान्मर्त्याच्छरीरादुत्क्रामन्ति ।
अथ रोदयन्ति । तद्यद्रोदयन्ति । तस्माद्बुद्रा इति ॥ ५ ॥

कतम आदित्या इति । द्वादश मासाः संवत्सरस्य । एत आदित्याः । एते हीदं सर्वमाददाना
यन्ति । तद्यदिदं सर्वमाददाना यन्ति । तस्मादादित्या इति ॥ ६ ॥

एव मकोचादिभूतसंख्यानिर्णये कृते सस्येयान् देवान् क्रमेण पृच्छति - कतमे वसव इति । उत्तरमाह -
अग्निश्च पृथिवी चैति । अन्याद्या नभ्यगता ' एते वसव ' । कथं ? ' हि ' यस्मान् ' एतेषु ' अन्यादिद्
कर्मफलमाधनात्मकं ' सर्वं ' ' बसु हित ' स्थितं ' तस्माद्बसव ' । ' हि ' यस्मात् एते अन्यादयः
प्राणिनां कर्मफलाश्रयत्वेन कार्यकारणसघातरूपेण तज्जिवात्त्वेन च विपरिणमतो जगदिदं ' सर्वं वासयन्ते ' ।
यस्माद्वासयन्ते तस्मात्पुनः तेषां बसुत्वमित्यर्थं ॥ ४ ॥

तथा - कतमे रुद्रा इति । पुरुषसंस्मरणेण ' दशमे ' प्रतिज्ञा ' दश प्राणा ' ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियरूप्याः ।
' आत्मा ' मनश्च एकादशसंख्यापूरणः । कथमेषां रुद्रत्वमित्यत आह - ते यदेति । ' ते ' प्राणाः ' यदा '
पश्चिन् काले ' मर्यात् ' त्रियमाणान्छरीरात् ' उत्क्रामन्ति ' । ' अथ ' तदा सबधिभूतान् प्राणिनः
' रोदयन्ति ' । तद्यन्मिन्नुत्क्रान्तिकाले यस्माद्बोदयन्ति सबधिनः । ' तस्मान् रुद्राः ' इति निद्व निर्वचनम् ॥ ५ ॥

कतम आदित्या इति । संवत्सरा मकस्य कालस्य ये अवयवाः ' द्वादश मासाः ' त्याग्निमादिदेवताविशिष्टाः
' एते आदित्या ' । कथं ? ' हि ' यस्मान् । ' एते ' मासाग्निमानिनो देवाः पुनः पुनः परिवर्तमानाः प्राग्निदा-
मायूषि कर्मफलं चेरीदं ' सर्वमाददाना ' गृह्णन् तपाददत एव ' यन्ति ' गच्छन्ति । यस्मादिदं ' सर्वमाद-
दाना यन्ति ' ' तस्मादादित्या इति ' ॥ ६ ॥

कतमऽइन्द्रः कतमश्च प्रजापतिरिति । स्तनपित्तुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजा-
पतिरिति कतमस्तनपित्तुरित्यग्निरिति कतमो यज्ञऽइति पशु-
ऽइति ॥ ७ ॥

कतमे षडिति । (त्य) अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षञ्चादित्यश्च
द्यौश्चेते षडित्येते ह्येवेदं सर्वं षडिति ॥ ८ ॥

कतमे ते त्रयो देवाऽइति । (ती) इमऽएव त्रयो लोकाऽएषु हीमे सर्वे
देवाऽइति कतमो तौ द्वौ देवावित्यन्नश्चैव प्राणश्चेति कतमोऽध्यर्द्धऽइति
योऽयम्पवत्सऽइति ॥ ९ ॥

तदाहुः । (र्द्यु) यदयमेकऽएव पवतेऽथ कयमध्यर्द्धऽइति यदस्मि-

कतम इन्द्रः । कतमः प्रजापतिरिति । स्तनपित्तुरेवेन्द्रः । यज्ञः प्रजापतिः इति । कतमः स्तन-
पित्तुरिति । अग्निरिति । कतमो यज्ञ इति । पशव इति ॥ ७ ॥

कतमे षडिति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्चेते षडिति । एते ह्येवेदं
सर्वं षडिति ॥ ८ ॥

कतमे ते त्रयो देवा इति । इम एव त्रयो लोकाः । एषु हीमे सर्वे देवा इति । कतमो तौ द्वौ
देवाविति । अन्नं चैव प्राणश्चेति । कतमोऽध्यर्द्ध इति । योऽयं पवत् इति ॥ ९ ॥

तदाहुः । यदयमेक एव पवते । अथ कयमध्यर्द्ध इति । यदस्मिन्निदं सर्वमध्याभ्रं । तेनाध्यर्द्ध
इति । कतम एको देव इति । स यज्ञ । त्यदित्याचक्षते ॥ १० ॥

कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति । स्तनपित्तुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिः । ' यज्ञः प्रजापतिः ' ।
' कतमस्तनपित्तुरिति ' । ' अग्निरिति ' । अग्निर्विजापरपर्यायं बीरं बलम् । तस्य मेऽज्ञादाभिमानोन्द्र-
नित्यत्वेन इदं वम् । ' कतमो यज्ञ इति ' । ' पशव इति ' । पशूना हि यज्ञसामनाभ्रयन्वान् यज्ञस्वारूपत्वाच्च
पशवो यज्ञ इत्युच्यन्ते ॥ ७ ॥

कतमे षडिति । ' अग्निश्च पृथिवी चेति ' । चन्द्रमन नक्षत्राणि वर्जयित्वा वसुध्वेन षडित्ता अन्यादप्य एव
षट् भवन्ति । ' हि ' यस्मान् त्रयस्त्रिंशदादि यदुक्तं ' इदं सर्वं ' देवजातं ' एतं ' अन्यादप्य । ' एव षट् '
भवन्ति । सर्वो हि क्त्वादिविस्तरः । एतेष्वेव वसुषु अन्तर्भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

कतमे ते त्रयो देवा इति । ' इम एव त्रयो लोकाः ' इति । पृथिवीमग्निं चैकीकृत्य एको देवः । अन्त-
रिक्षं वायुं चैकीकृत्य द्वितीयः । दिक्मादित्यं चैकीकृत्य तृतीयः । ' एवमेते एव त्रयो देवा ' । ' हि ' यस्मान् ।
' एषु ' अन्यायाः । ' सर्वे देवाः ' अन्तर्भवन्ति । तेन एत एव त्रयो देवा इत्युक्तम् । ' कतमो तौ द्वौ देवा-
विति ' । ' अन्नं चैव प्राणश्चेति ' । एतौ द्वावेव देवौ । अन्नयोः सर्वेषामुक्तानां देवानामन्तर्भावः । ' कतमो-
ऽध्यर्द्ध इति ' । ' यः अथ ' वाग्नो वायुः ' पवते ' । सः अध्यर्द्ध इति शेषः ॥ ९ ॥

तदाहुः इति । तत्र अध्यर्द्धशब्दस्य वायुविषये उक्ते सति शाकल्यदास्यो वादिनः आहुषोदयन्ति । यद्यतः

त्रिदशं सुर्वमध्याध्नोतेनाध्यक्षेऽडुति कतमऽपुको देवऽडुति स च्छुभ्र
त्यदित्याचक्षते ॥ १० ॥

पृथिव्येव यस्यापतनम् । (अ) चक्षुर्लोको मनो ज्योतिष्यो वै तम्पु-
रुषम्विद्यात्सुर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद
वाऽअहन्तम्पुरुषं सुर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य षडपुवायुं
शारीरः पुरुषः सुऽएष वृद्धैव शाकल्य तस्य का देवतेति स्त्रियऽडुति
होवाच ॥ ११ ॥

पृथिव्येव यस्यापतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै सं पुरुषं विद्यात् सर्वस्यात्मनः
परायणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य ।
य एवायं शारीरः पुरुषः स एषः । वृद्धैव शाकल्य । तस्य का-देवतेति । स्त्रिय इति होवाच ॥ ११ ॥

‘अप’ वायुरेक ‘एव पतनं’ वाति । अतः कय ‘अध्यक्षे’ श्वाशेष । योगमात्रित्य परिहृति-
यद्भिस्मिन्निति । यस्मान् ‘अस्मिन्’ वायी सति ‘इद सर्वं’ चराचर अप्यात्रन्’ अधिकार्यदि
प्राणन् । ‘तन’ हेतुना ‘अध्यक्षे’ वायुरित्यर्थ । ‘कतम एको देव इति । ‘स महेति’ । ‘सः’
इति प्राण परावृत्तने । अष्टाध्याया (श. प. ११।६।३।१०) तथा दर्शनात् । ‘सः’ प्राणः
‘ब्रह्म’ स्वदेनामज्ञानात् सूत्रामन्वयेण सर्वकार्याणा मण्णाच्च कारणभूतो महद्ब्रह्मस्युच्यते । तस्मात् प्राण
‘त्यदिति’ परोऽज्ञानिनार्येन शब्देनावक्षते तद्ब्रह्मति । कथयन्ति । प्राणविद इति शेषः । सप्तशान्तिर्भुम-
शब्दयन्वादिनि भावः ॥ १० ॥

तदेव सकोवविस्नोराभ्या प्राणम्बरूपमुजम् । इदानीं तस्यैव प्राणस्य ब्रह्मण पुनरपि मेदो यानार्थमुपदि-
श्यत-पृथिव्येव यस्यापतनमित्यादिना । ‘यस्य’ देवस्य ‘पृथिव्येवापतनं’ आप्रव. शारीरम् । ‘चक्षुर्लोक’
लोकस्यत्यनेनिति लोह आलोकस्तत्प्राणम् । चक्षुषा लोकेषुपति पश्यति सोऽयं ‘चक्षुर्लोकः’ । ‘मनो ज्योतिः’ ।
मनसो ज्योतिषा सकल्पविकल्पादिकार्यं करोति य । सोऽयं ‘मनोव्योतिः’ । पृथिवीशारीरश्चक्षुर्देवानो मनसा
सरूपयिता पृथिव्यनिर्मानो कार्यकारण-न्यातवान् देव इत्यर्थ । ‘यो वै’ एव विशिष्ट ‘त पुरुषः’ ‘सर्वस्या-
त्मन’ आध्यात्मिकस्य कार्यकारण-न्यातस्यात्मन परममन पर आश्रय. तं परात्मनम्’ मानुजेन स्वइत्सनि-
रिपरूपेण क्षेत्रधर्मान्धिने ब्रह्मधर्मान्धिनस्य पितृजन्म्याग्निमज्जापुत्ररूपस्य करणात्मनश् परममन ‘विद्यात्’
विज्ञानिष्यात् । स वै ‘स एव’ वेदिता भ्यान्’ य एतदेव वेति । स एव पण्डितः स्यान् इत्यभिप्रायः ।
हे ‘पण्डितन्वर !’ त्वमजानन्नेव पत्नानिर्मानोऽयासाधनेन सम्बोधयति । हे शाकल्य ! ‘वै’ निश्चितमहं ‘त
पुरुषः’ ‘वेदं’ जानामि । न्व ‘य सर्वस्यात्मन’ ‘परायणमाद्य’ कथयन्ति । इत्युक्ते. शान्त्यस्य
बचनं द्रष्टव्यम्-“ यदि त्व वेद्ये त पुरुषं तर्हि ब्रूहि मि विशोषण. अनौः ।” शृणु, यदिशोषण. स. इत्याह-य
एवायं शारीरः इति । पादिर्वेदो शारीरं मव शारीर मानुकोऽप्यत्राप्य इत्यर्थ. । ‘स एषः’ देवो
यन्मया पृष्ट । ह ‘शाकल्य’ । कित्त्वत्र बतस्यमति चेत्; पिशोषणान्तरतद्देव पृथ्यैवेत्यर्थ. । एवं

रूपाण्येव यस्यायतनम् । (अ) चक्षुर्लोको मनो ज्योतिर्भ्यो वै तम्पुरुष-
 म्विद्यात्सुर्व्वस्यात्मनः परायणथँ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद
 वाऽअहन्तम्पुरुषथँ सुर्व्वस्यात्मनः परायणं यमात्य यऽ
 पुवासावादित्ये पुरुषः सुऽएष वृदैव शाकल्य तस्य का देवतेति बुधुरिति होवाच ॥ १२ ॥

(चा) आकाशऽएव यस्यायतनम् । (अ) चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्भ्यो
 वै तम्पुरुषम्विद्यात्सुर्व्वस्यात्मनः परायणथँ स वै वेदिता स्याद्याज्ञ-
 वल्क्य वेद वाऽअहन्तम्पुरुषथँ सुर्व्वस्यात्मनः परायणं यमात्य यऽ
 पुवासावायौ पुरुषः सुऽएष वृदैव शाकल्य तस्य का देवतेति प्राणऽ
 इति होवाच ॥ १३ ॥

रूपाण्येव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात्सुर्व्वस्यात्मनः
 परायणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषम् । तदस्यात्मनः परायणं यमात्य ।
 य एवासावादित्ये पुरुषः स एषः । वृदैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । बुधुरिति होवाच ॥ १२ ॥

आकाश एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात्सुर्व्वस्यात्मनः
 परायणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषम् । तदस्यात्मनः परायणं
 यमात्य । य एवायं सायां पुरुषः स एषः । वृदैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । प्राण इति
 होवाच ॥ १३ ॥

प्रशोभित म आकाशोऽप्रवेक्ष्य आनोऽर्दितो मत्र रव आह—‘ तस्य ’ शाकल्य ददस्य ‘ का देवता ’
 विमुपत्तिकरणञ्च विवञ्चितम् । शाकल्य प्रति मुनिस्वरमह—इति धृतिस्मान् प्रयाह—स्विय इति होवाचेति ।
 लोभिसुक्तस्यालस्य स्तो हि मन्त्रस्य चोदितस्य विवञ्चितम् । तस्मात् पदतत्त्वतोऽपि विषयान् श्रियात् ।
 लोहितान् त्वदमन्त्रितस्य वाजस्यमित्यत्राहुः कामरुप्यध्रमूत् शर्म मरति । इति श्रीत्यां विवञ्चि-
 त्ति नात्र ॥ ११ ॥

एव परायणत्वक आधरप्रायेण तुभ्याधत्वात् वृषत्वात्प्रायेणोऽपि इति उक्तस्यैवम् । यं यदात्मनोऽहं
 तस्यैव यदादि व्याख्यातन्—रूपाण्येव यस्यायतनमिति । ‘ रूपाणि ’ सुहृत्प्रायेण । “ यत्सुर्व्वम् ”
 इत्यादि सर्वं वृत्तम् । य एवासावादि वै पुरुष इति । सर्वेषां हि सत्यां विष्टिः स्यात्तदिति पुरुष ।
 ‘ तस्य का देवतेति ’ । ‘ बुधुरिति होवाच ’ इति । ‘ यमुपत्तिकरणञ्च विवञ्चितम् आकाशेऽहं देवत्वम् इति ॥ १२ ॥

‘ आकाश एव यस्यायतनम् । य एवायं सायां पुरुष इति । आकाशेऽहं देवत्वम् । यमुपत्तिकरणञ्च
 विवञ्चितम् वाचो वाचु । ‘ तस्य का देवता ’ इति । ‘ प्राण इति होवाच ’ इत्यादि व्याख्यानोऽप्युक्तोऽपि
 देवत्वम् इति ॥ १३ ॥

कामऽएव यस्यायतनम् । (ॐ) चक्षुर्लोको मनो ज्योतिर्भ्यो वै तम्पु-
रुषम्बिद्यात्सुर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद
वाऽअहन्तम्पुरुषं सुर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य सुऽएवासी चन्द्रे
पुरुषः सुऽएव वुदैव शाकल्य तस्य का देवतेति मनऽइति
होवाच ॥ १४ ॥

तेजऽएव यस्यायतनम् । (ॐ) चक्षुर्लोको मनो ज्योतिर्भ्यो वै तम्पु-
रुषम्बिद्यात्सुर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद
वाऽअहन्तम्पुरुषं सुर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य सुऽएवायमग्नौ पुरुषः
सुऽएव वुदैव शाकल्य तस्य का देवतेति वागिति होवाच ॥ १५ ॥

तमऽएव यस्यायतनम् । (ॐ) चक्षुर्लोको मनो ज्योतिर्भ्यो वै तम्पु-
रुषम्बिद्यात्सुर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वाऽ
अहन्तम्पुरुषं सुर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य सुऽएवायुञ्छायामुयः
पुरुषः सुऽएव वुदैव शाकल्य तस्य का देवतेति मृत्युरिति
होवाच ॥ १६ ॥

काम एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः पर-
ायणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषम् । सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य ।
एवासी चन्द्रे पुरुषः स एवः । वदैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । मन इति होवाच ॥ १४ ॥

तेज एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः पर-
ायणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषम् । सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य ।
एवायमग्नौ पुरुषः स एवः । वदैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । वागिति होवाच ॥ १५ ॥

तम एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः पर-

'काम एव यस्यायतनम्' छिन्दनिकरायिणाथ 'काम.' कामघोरः पुरुष इत्यर्थः । 'य एवासी चम्
पुरुष' इति । कामायतनस्य हि देवस्य चन्द्रे विरिष्ट कार्यम् । कामिना हि चन्द्रे प्रीतिविशेषो जायते
'तस्य का देवतेति' । 'मन इति होवाच' । मनसो हि अग्र्यमनः । चन्द्रस्याधिदेवतस्य निष्पत्तिः ॥ १४ ॥

'तेज एव यस्यायतनम्' 'य एवायमग्नौ पुरुष.' इति । तेजःशक्तनस्य हि देवस्याग्नौ विशेषव्यथानम्
'तस्य का देवतेति' । 'वागिति होवाच' । वाचो हि भाष्याभिक्रया अग्नेरिदिव्यस्य निष्पत्तिः ॥ १५ ॥

'तम एव यस्यायतनम्' 'तम इति धावेरोऽन्धकार. प्रगृह्यते । अभ्यातम्' 'आयामय.' अब्रानमयः 'पुरुषः'

(च्वा) आपऽएव यस्यायतनम् । (झ) चक्षुर्लोको मनो ज्योतिर्धो वै तम्पुरुषम्विद्यात्सुर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वाऽअहन्तम्पुरुषं सुर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ युऽपुवायुमम्पु पुरुषः सुऽएव वेदैव शाकल्य तस्य का देवतेति व्वरुणऽइति होवाच ॥ १७ ॥

रेतऽएव यस्यायतनम् । (झ) चक्षुर्लोको मनो ज्योतिर्धो वै तम्पुरुषम्विद्यात्सुर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वाऽअहन्तम्पुरुषं सुर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ युऽपुवायुमपुत्रमुयः पुरुषः सुऽएव वेदैव शाकल्य तस्य का देवतेति प्रजापतिरिति होवाच ॥ १८ ॥

शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यः । (स्त्वा) त्वां स्विदिसे ब्राह्मणाऽअङ्गारावक्ष्यणमक्रतारेऽइति ॥ १९ ॥

यणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषम् । सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ । य एवायं छायायणः पुरुषः स एषः । वेदैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । मृत्युरिति होवाच ॥ १६ ॥

आप एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात्सुर्वस्यात्मनः परायणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषम् । सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ । य एवायमम्पु पुरुषः स एषः । वेदैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । वरुण इति होवाच ॥ १७ ॥

रेत एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात्सुर्वस्यात्मनः परायणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषम् । सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ । य एवायं पुत्रमुयः पुरुषः स एषः । वेदैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । प्रजापतिरिति होवाच ॥ १८ ॥

शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यः । त्वां स्विदिसे ब्राह्मणा अङ्गारावक्ष्यणमक्रता ३ इति ॥ १९ ॥

' तस्य का देवतेति ' । ' मृत्युरिति होवाच ' । मृत्युरिति तस्य निष्कारणम् । " मृत्युर्नैवेदमाह्वयान्ति " (श. प. १० । ६ । १ । १) इति श्रुते ॥ १६ ॥

' आप एव यस्यायतनम् ' साधारण्यं सर्वा अपः प्रमृदन्ति । ' य एवायमम्पु पुरुष ' इति । वार्यायुपतताङ्गारावक्ष्यणेषु विशेषायतनम् । ' तस्य का देवतेति ' । ' वरुण इति होवाच ' वरुणादि वायान्त्य निष्पत्ति ॥ १७ ॥

' रेत एव यस्यायतनम् ' । ' य एवायं पुत्रमुयः पुरुष ' इति । रेत आयतनस्य हि विशेषायतनं पुत्रः । पुत्रमुय इति चात्पिप्रजापुत्राणां च नृजातानि प्रमृदन्ति । ' तस्य का देवतेति ' । ' प्रजापतिरिति होवाच ' ।

' प्रजापति ' तिनोत्पत्तेः । तिनोति हि पुत्रम्योत्पत्ति ॥ १८ ॥

एवमप्यस्य देव-लोका-मुत्पत्तेरेतं त्रिः । त्रिःशाऽऽत्मन विन्वदावपित एवै हो देवः प्रजादेव एव उपमनस्य-

याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्यः । (त्या) यदिदं कुरूपचालानां ब्राह्मणान्त्यवादीः किञ्चिद् विद्वानिति दिशो वेद सुदेवाः सप्रतिष्ठाऽ इति यदिशो वेदस्य सुदेवाः सप्रतिष्ठाः ॥ २० ॥

किन्देवतोऽस्याम्भुःश्यान्दिश्यसीति । (त्या) आदित्यदेवतऽइति सुऽ आदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठितऽइति चुक्षुषीति कस्मिन्नु चुक्षुः प्रतिष्ठित- भवन्तीति रूपेण्डिति चुक्षुषा हि रूपाणि पश्यति कस्मिन्नु रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीति हृदयऽइति हृदयेन हि रूपाणि जानाति हृदये ह्येषु रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीत्येषुमेवेतुद्याज्ञवल्क्य ॥ २१ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्यः । यदिदं कुरूपचालानां ब्राह्मणान्त्यवादीः किञ्चिद् विद्वानिति दिशो वेद सुदेवाः सप्रतिष्ठाः इति । यदिशो वेदस्य सुदेवाः सप्रतिष्ठाः ॥ २० ॥

किन्देवतोऽस्यां प्राच्यां दिश्यसीति । आदित्यदेवत इति । स आदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । चुक्षुषीति । कस्मिन्नु चुक्षुः प्रतिष्ठितं भवतीति । रूपेण्डिति । चुक्षुषा हि रूपाणि पश्यति । कस्मिन्नु रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीति । हृदय इति । हृदयेन हि रूपाणि जानाति । हृदये ह्येषु रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीति । एवमेवेतद्याज्ञवल्क्य ॥ २१ ॥

सुप्रतिष्ठ । अधुना दिग्बिम्बान् पञ्च विभक्तस्य सर्वस्य जगतो हृदयस्मिन् उपसंहारार्थं श्रुतिं प्रवर्तते, तत्र याज्ञवल्क्यो यदपि अथावा ॥४॥ तन्मा पृच्छतु इति चेत्सि निवार, तूष्णीभूत शाकल्य ग्रहेणैवावेमुपग्राह-शाक- ल्येन होवाच याज्ञवल्क्य इति । हे 'शाकल्य' । त्विदिति त्वित्के । नृत्तमिने ब्राह्मणस्त्वामगारावधाय अगारा अवधारयन्ते निष्पन्ने यस्मिन् सदशादौ तदगारावधाय सन्दशादि । तत् 'अकता ३' इति प्लुति- विचारणार्था । 'अकत' कृतवन्त इति 'याज्ञवल्क्य' 'उवाच' । त्वमगारात्पार्थिवेन मया दक्षमान- मामान न सुन्दमे इत्यभिप्राय ॥ १९ ॥

एवमुक्तं शिलोपदेशे शाकल्यो विपरोत्ताय इतिवा चोदयन्त्याह-याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्य इति । हे 'याज्ञवल्क्य' त्व 'एव' 'एद कुरूपचालानां' 'ब्राह्मणान् अत्यवादी' 'तन्वानि स्वयं प्रीकाम्तामगारा- वधायन कृतवन्त इति । त्वि 'ब्रह्म विद्वान्' 'जानन् सन् एव ब्राह्मणान्प्रतिष्ठितानि' इति शाकल्य उवाच । एवमुक्तो याज्ञवल्क्यो मम दिग्बिम्बं त्रयविज्ञानं तावदस्मिन्त्याह-दिशो वेदेति । अत्र 'दिशो वेद' जाने । दिग्बिम्बं विज्ञानं मनस्वीत्यर्थं । तत्र न केवलं पिडमारं जने । अपि तु-'मदेका' 'देवेदिगा- ष्ठात्प्रि' सह वर्तमानम् । किञ्च-'सप्रतिष्ठा' 'दिशो' 'वेद' जानामीति पुनः पृच्छति शाकल्यः-सक- दिग्बिम्बं यदि 'वयः प्रतिज्ञानम् ॥ २० ॥

तदिदं याज्ञवल्क्य । त्व 'अस्यां प्राच्यां दिशि' 'किन्देवतोऽसि' का देवता यस्यामो किन्देवत । कया देवताया त्व प्राचीदिशूयेन मय्य इत्यर्थं । अस्यां दिशा का देवतेति प्रष्टव्यं 'किन्देवत' इति प्रश्न-

किन्देवतोऽस्यान्दक्षिणायान्दिश्यसीति । यमदेवतऽडुति सु यमः
कुस्मिन्प्रतिष्ठितऽडुति इम्पिणायामिति कुस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठिता
भवतीति श्रद्धायामिति यदा ह्येव श्रद्धत्तेऽथ दक्षिणान्ददाति श्रद्धायाम्
ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठिता भवतीति कुस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीति
हृदयऽडुति हृदयेन हि श्रद्धत्ते हृदये ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीत्येवमु-
च्यते ॥ २२ ॥

किन्देवतोऽस्यां दक्षिणायां दिश्यसीति । यमदेवत इति । यमः यमः कुस्मिन्प्रतिष्ठित इति । दक्षि-
णायामिति । कुस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठिता भवतीति । श्रद्धायामिति । यदा, तत्र श्रद्धत्ते । अथ
दक्षिणां ददाति । श्रद्धायां ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठिता भवतीति । कुस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीति ।
हृदय इति । हृदयेन हि श्रद्धत्ते हृदये ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीति । एवमेवैतच्छास्त्रवल्क्य ॥ २२ ॥

करण मुनेर्दिगुपसनात् तादात्म्यसंपत्तिर्जाति बोधविभुम् । स हि याज्ञवल्क्यो दिक्षु पृथग् विभक्त दिशात्मभूत
हृदयत्मानं तद्गारेण सर्वज्ञगदान् वेनोपगम्याहमग्नि दिशाग्निं पूर्वामिसुखे व्यवस्थित आह-आदित्यदेवत
इति । प्राच्यां दिशि आदित्यो देवता यस्य मम सोऽहमादित्यदेवतः । तथा देवतया प्राचीदिग्गुपमापन्न इत्यर्थः ।
“ सदेवा ” इत्युक्तम् । “ सप्रतिष्ठा ” इति तु ककल्पमित्यत आह-स आदित्यः कुस्मिन् प्रतिष्ठित
इति । श्रोत्रविकारणे एव प्रतिष्ठितत्वमाह-चक्षुर्नीति । “ चक्षुः ” सूत्रो अजायत ”-(वा. स. ३१-१२)
इति मन्त्रवगन्तु । कार्यं हि कारणे प्रतिष्ठितं भवति । पुनश्चक्षुःशब्दात्कृत्-कृच्छति-कुस्मिन्नु चक्षुः प्रतिष्ठितं
भवतीति । उत्तरमाह-रूपेष्विति । अत्र हेतुमाह-चक्षुःसा हि रूपाणि पश्यतीति । अतो रूपारब्ध चक्षुः
व्यञ्जकस्य व्यग्यस्तमानजानोपल्वात् । रूपोपादक कृच्छति-कुस्मिन्नु रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवतीति । उत्तर-
माह-हृदये इति । हृदयमिति सुदिमनसो एकीकृत्य निर्देश । न तु मामवदतिष्य । हृदयारब्धानि रूपाणि
रूपाकारेण हृदये परिणतानि । अत्र हेतु - ‘ हि ’ यस्मात् ‘ हृदयेन ’ हृदयम्यबुद्ध्या सर्वो लोकः ‘ रूपाणि ’
सर्वाणि ‘ जानाति ’ । बुद्ध्याग्निं ज्ञोमात्ररूपिणानीति स्मरतीत्यर्थः । तस्मात् ‘ हृदये ह्येव ’ सर्वाणि वामना-
त्मकानि ‘ रूपाणि ’ ‘ प्रतिष्ठितानि ’ भवतीत्युपमद्वये शाकल्योऽङ्गीकरोति-एवमेवैतदिति । हे ‘ याज्ञवल्क्य ’ ।
‘ एतत् ’ त्वदुक्तं ‘ एवमेव ’ । माऽप्येव ज्ञापय इत्यर्थः ॥ २१ ॥

“ किन्देवतोऽस्या दक्षिणाया दिश्यसीति ” । पूर्ववन्त्यामान्यतोऽर्थो बोद्धव्यः । विशेषस्तु कथ्यते । तत्र
दक्षिणाया दिशि का देवता । ‘ यमदेवत इति ’ । मम दक्षिणादिग्भूतस्य यमो देवता । ‘ स यम ’ यमराजः
‘ कुस्मिन्प्रतिष्ठित इति ’ । ‘ दक्षिणायामिति ’ । तस्मात् हि दक्षिणा दिक् । यमस्य तत्रावस्थितः । ‘ कुस्मिन्नु
दक्षिणा प्रतिष्ठिता भवतीति ’ इत्यु मुनिः-“ दक्षिणा दक्षणे समदर्शनरूपो न्यून समदर्शने ”-(त्रि. १ ।
३-७) इति निष्कमाश्रितोत्तरमाह-श्रद्धायामिति । श्रद्धा नाम मन्त्रसहिता आत्मिकपशुद्विर्दिष्टमुक्तं तया ।
तस्मात् कथं प्रतिष्ठिता दक्षिणेति । ‘ हि ’ यस्मात् ‘ यदेव श्रद्धत्ते ’ श्रद्धा करोति । ‘ अथ ’ तदा ‘ दक्षिणां
ददाति ’ तदायमदक्षिणां ददाति । तस्मात् ‘ श्रद्धायां ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठितेति ’ । ‘ कुस्मिन्नु अत्र प्रतिष्ठा-

किन्देवतोऽस्याम्प्रतीच्यान्दिश्यसीति । वरुणदेवतऽइति स वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठितऽइत्यप्स्वितीति कस्मिन्नु आपः प्रतीष्ठिता भवन्तीति उत-
सीति कस्मिन्नु उतः प्रतीष्ठितम्भवतीति हृदयऽइति तस्मादपि प्रतीरूप-
आतुमाहुर्हृदयादिव सृप्तो हृदयादिव निर्मितऽइति हृदये ह्येव उतः
प्रतीष्ठितम्भवतीत्येवमेतुद्याज्ञवल्क्य ॥ २३ ॥

किन्देवतोऽस्यामुडीच्यान्दिश्यसीति । सोमदेवतऽइति स सोमः कस्मि-
न्प्रतिष्ठितऽइति दीक्षायामिति कस्मिन्नु दीक्षा प्रतीष्ठिता भवतीति सत्य-
ऽइति तस्मादपि दीक्षितमाहुः सत्यम्बडेति सत्ये ह्येव दीक्षा प्रती-
ष्ठिता भवतीति कस्मिन्नु सत्यम्प्रतीष्ठितम्भवतीति हृदयऽइति हृदयेन हि
सत्यं जानाति हृदये ह्येव सत्यम्प्रतीष्ठितम्भवतीत्येवमेतुद्याज्ञवल्क्य ॥ २४ ॥

किन्देवतोऽस्या प्रतीच्यां दिश्यसीति । वरुणदेवत इति । स वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति ।
अप्स्विति । कस्मिन्नु आपः प्रतिष्ठिता भवन्तीति । रेतसीति । कस्मिन्नु रेतः प्रतिष्ठितं भवतीति ।
हृदय इति । तस्मादपि प्रतिरूपं जातमाहुः—हृदयादिव सृप्तो हृदयादिव निर्मित इति । हृदये ह्येव
रेतः प्रतिष्ठितं भवतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २३ ॥

किन्देवतोऽस्यामुडीच्यां दिश्यसीति । सोमदेवत इति । स सोमः कस्मिन्प्रतिष्ठितऽइति । दीक्षाया-
मिति । कस्मिन्नु दीक्षा प्रतिष्ठिता भवतीति । सत्य इति । तस्मादपि दीक्षितमाहुः—सत्यं वेदेति ।
सत्ये ह्येव दीक्षा प्रतिष्ठिता भवतीति । कस्मिन्नु सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीति । हृदय इति । हृदयेन हि
सत्यं जानाति । हृदये ह्येव सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २४ ॥

तेति । ' हृदय इति ' हृदयस्य हि इति श्रद्धा । ' हि ' यस्मात् ' हृदयेन श्रद्धा ' । इतिथ कस्मिन्प्रति-
प्रतिष्ठिता भवति । तस्मात् ' हृदये ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवति ' । ' ह्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ' इति । २३ ॥

' किन्देवतोऽस्या प्रतीच्यां दिश्यसीति ' । तस्या वरुणोऽधिदेवता । स प्रतीचोऽदिभूतस्य स वरुणो देवता ।
' स वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति ' । ' अप्स्विति ' । अतो हि वरुणः कार्यम् । " श्रद्धा वा आपः " ।
" श्रद्धातो वरुणमनुवत " इति श्रुत्यन्तरान् । ' अतश्च रेतसि प्रतिष्ठिता इति ' । " रेतसो द्याप-
नृश " इति श्रुत्यन्तरान् । तत्र रेतो हृदये । यस्मात् हृदयस्य कार्यं रेतः कामो हृदयस्य वृत्तिः । कामिनो
हि हृदयादेत अस्मिन्प्रतिष्ठितः । अत्रैव लोकप्रसिद्धिमाह—तस्मादपीति । ' तस्मादपि ' प्रतिरूपमनुक्तं
पुत्र ' जल ' आहर्नोऽस्मिन् । अत्र दिगुर्हृदयादिवापुत्र ' सत्य ' इति श्रुतिः । ' हृदयादिव निर्मितः ' ।
यथा सुवर्गेन निर्मितः कुडलः, एवमित्यर्थः ॥ २३ ॥

' किन्देवतोऽस्यामुडीच्यां दिश्यसीति ' । ' सोमदेवत इति ' । ' अत्र सोमजना सोमदेवता वैशीत्य

क्रिन्देवतोऽस्यान्ध्रुवापान्दिश्यसीति । (त्यु) अग्निदेवतऽडुति
सोऽग्निः कुस्मिन्प्रतिष्ठितऽडुति व्वाचीति कुस्मिन्नु व्वाक्प्रतिष्ठिता भव-
तीति मुनसीति कुस्मिन्नु मुनः प्रप्रतिष्ठितम्भवतीति हृदयऽडुति कुस्मिन्नु
हृदयम्प्रतिष्ठितम्भवतीति ॥ २५ ॥

(त्यु) अहँल्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यः । (लक्ष्यो) युत्रैतदन्यत्रास्म-
न्मन्यासै युत्रैतदन्यत्रास्मत्स्याच्छ्रुतानो वैनुदद्युर्व्युपाधँसि वैनद्विमभी-
रश्चिति ॥ २६ ॥

क्रिन्देवतोऽस्यां ध्रुवायां दिश्यसीति । अग्निदेवत इति । सोऽग्निः कुस्मिन्प्रतिष्ठित इति ।
वाचीति । कुस्मिन्नु वाक् प्रतिष्ठिता भवतीति । मुनसीति । कुस्मिन्नु मुनः प्रतिष्ठितं भवतीति । हृदय
इति । कुस्मिन्नु हृदयं प्रतिष्ठितं भवतीति ॥ २५ ॥

अहँल्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यः । युत्रैतदन्यत्रास्मन्मन्यासै । युत्रैतदन्यत्रास्मत्स्यात् । श्रुतानो
वैनुदद्युः । वपासि वा एनद्विमभीरश्चिति ॥ २६ ॥

निर्देशः । ' स सोमो दीक्षायां प्रतिष्ठित इति ' । दीक्षितो हि यजमान सोमं क्रीणाति । कृतिन सोमेनेष्ट्वा
ज्ञानवान् सोमदेवताऽप्रतिष्ठिता सोम्यामुत्तरा दिश प्रतिपद्यत इति भावः । सा च दीक्षा सत्ये यस्मात्प्रतिष्ठिता ।
' तस्मादग्निं ' तस्मादेव ' दीक्षित सत्यं वदेत्साहू । ' कारणनाशे कार्यनाशो मा भूत्, इत्यभिप्रायवन्त-
पञ्जिता इति शेषः ॥ २४ ॥

' क्रिन्देवतोऽस्यां ध्रुवायां दिश्यसीति ' । मेरोः समन्ततो वसता अन्यत्रिधारात् ऊर्वा दिक् लुक्च्युच्यते ।
ऊर्वायां हि प्रकाशभूयस्त्वादग्निदेवता । स चाग्निर्वाचि प्रतिष्ठित । सा च वाङ्मनसि प्रतिष्ठिता । " मनसा
वा एव वाग् भूता मनो वा इदं पुष्पाद्वाच इत्येव मैतद्वादीरिष्यल्ललमिब ह वै वाग् वदेयन्मनो न
इशात्तस्माद्वाह भूता मनमेति " (श. प. ३ । २ । ४ । ११) इत्यध्वरे ध्रुवस्यान् वाचो मनसि प्रतिष्ठितत्वं
युक्तम् । तस्यैव मनसोविलासत्स्वभावान् अर्धान्मनोद्वारा इदमे उपमहार उक्तः । तत्र सर्वात्मक इदं पृच्छति-
कुस्मिन्नु हृदयं प्रतिष्ठितं भवतीति ॥ २५ ॥

एव पृष्ठ. ' याज्ञवल्क्य ' उत्तरमाह-अहँल्लिकेति । अहनि लीयते इति व्युत्पत्ते नूत एव प्रेतभूतोऽनीति
लक्ष्यते । पतो यत्किञ्चित्प्रेतवद्भाष्ये इति प्रेतनाम्ना शाकल्य सम्बोधयन् ' ह याज्ञवल्क्य उवाच ' । ' यत्र '
यस्मिन् काले ' एतत् ' इदं अन्य शरीरस्य आत्मभूत अम्मदम्मत एतस्माच्छरीरादन्यत्र क्वचिदेशात्ते वर्तते
इति यदि ' मन्यासै ' मन्पसे । ' वत्र ' यदा ' एतन् ' इदं अम्मदम्मत अस्माच्छरीरादन्यत्र देशात्ते
स्याद्भवेत् । तदा ' श्रुतानो वा ' एनच्छरीर अयुर्भवेत्तेषु । ' वपासि वा ' पक्षिणो गृणादय एनच्छरीर ' विमर्शी-
त् ' विचोदयेयुः विकर्षेत्तिति । तस्मान्मनि शरीरे एव इदं प्रतिष्ठितम् । तच्छरीरतनि नामकर्मरूपात्मक
स्यात् इदमे प्रतिष्ठितमिति अर्पादुक्तमित्यर्थः ॥ २६ ॥

कुस्मिन्नु त्वञ्चात्मा च प्रतिष्ठितौ स्थऽडिति । प्राणऽडिति कुस्मिन्नु
 प्राणः प्रतिष्ठितऽडित्यपानऽडिति कुस्मिन्प्रपानः प्रतिष्ठितऽडिति व्यानऽ
 डिति कुस्मिन्नु व्यानः प्रतिष्ठितऽडित्युदानऽडिति कुस्मिन्नुदानः प्रति-
 स्थितऽडिति समानऽडिति ॥ २७ ॥

सुऽएष नेति नेत्यात्मा । (त्माऽगृ) अगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्षो न
 हि शीर्ष्यतेऽसद्गोऽसितां नु सज्यते न व्ययतऽडित्येतान्यष्टावायतना-
 न्यष्टौ लोकाऽअष्टौ पुरुषाः स यस्तान्पुरुषान्व्युदुह्य प्रत्युह्यात्यकामी
 चन्त्वौपनिषदम्पुरुषम्पृच्छामि तञ्जन्मे नु विवक्ष्यसि मूर्द्धा ते विपति-
 प्यतीति त्रुँ ह शाकल्यो न मेने तुस्य ह मूर्द्धा विपपात तुस्य द्वाप्य-
 न्यन्मन्यमानाः परिमोपिणोऽस्थीन्युपजहुः ॥ २८ ॥

कुस्मिन्नु त्वं चात्मा च प्रतिष्ठितौ स्थ इति । प्राण इति । कुस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इति ।
 अपान इति । कुस्मिन्प्रपानः प्रतिष्ठित इति । व्यान इति । कुस्मिन्नु व्यानः प्रतिष्ठित इति । उदान
 इति । कुस्मिन्नुदानः प्रतिष्ठित इति । समान इति ॥ २७ ॥

म एष नेति नेत्यात्मा । अगृह्यो, न हि गृह्यते । अशीर्षो, न हि शीर्ष्यते । अमंगोऽपिनो
 न सज्यते न व्ययते । इत्येतान्यष्टावायतनानि । अष्टौ लोकाः । अष्टौ पुरुषाः । म यस्तान्पुरुषान्
 व्युदुह्य प्रत्युह्यात्यकामीत् । तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि । तं चेन्मे न विवक्ष्यसि, मूर्द्धा ते
 विपतिष्यतीति । तं ह शाकल्यो न मेने । तस्य ह मूर्द्धा विपपात । तस्य द्वाप्यन्यन्मन्यमानाः
 परिमोपिणोऽस्थीन्युपजहुः ॥ २८ ॥

एव वायकारणयोर्द्वयवर्तित्वेनान्योन्यप्रतिष्ठा उक्त्या । अत्रान्ने अग्नि कुत्र प्रतिष्ठिते इति पृच्छति-कुस्मि-
 द्विति । दशमानो उच्यतेऽयमत्र प्राणो 'प्रतिष्ठितौ' । कुस्मिन्नु प्राण प्रतिष्ठित इति । 'अपाने
 इति' साऽपि प्राणद्वयि अपानद्वया चैव निगूढे । तर्हि प्राणव गच्छेत् । स वायान्- 'व्याने' मन्मन्-
 वृत्तिरूप । अन्वधा उभयोन्वोभोगमनमेव भवन् । स च व्यान 'उदाने' नाभिम्यद्वृत्तिरूपे हीयन्मदानपि ।
 तिस्रोऽपि वृत्त्यन्त्र चैव निवृत्ता । तर्ह नान्यगतयो भवेयु । म चोदान 'समाने' सूत्रमशान्द्रवाप्ये ।
 समप्रतिष्ठा हेता सवा वृत्तव रत्नये ॥ २७ ॥

सोऽपि एवान् अतर्पामिणि । सोऽप्यग्ने वृत्तयो वदमि इति अर्थादितिमेवेति मया कृति स्वदेव
 वक्ष्ये स्वत्पुत्रमह-म एष इति । य मूलतर्पामिष्यतानादिशब्दभूत 'स' परमात्मा 'अग्ने' प्रदान-
 र्थेव मूर्तोमूलभासने "नेति नेति"-(रा. य. सू. उ. १४।१।३।११) इत्येव एकयोमादितिचैत्रेण सिद्ध
 आत्मा । निषेधद्वारा निर्दिष्टमेव स्वद्वयनि-अगृह्य इत्यादिना । सोऽप्यत्मा न गृह्य, 'अगृह्य' । अन्मन्
 सर्वकार्यधर्मादीनां तस्यत्पुत्रः । इत्यु. । अन्मन् हि गृह्यते । विवरणयोर्वर व्याहृतौ वस्तु तत्र महतीरत्न,

(२) अथ ह याज्ञवल्क्यऽ उवाच । ब्राह्मणा भगवन्तो यो वः कामु-
यते सु मा पृच्छतु सुर्वे वा मा पृच्छत यो वः कामयते तुम्यः
पृच्छानि सुर्वान्वा वः पृच्छान्नीति ते ह ब्राह्मणा नु दधुषुः ॥ २९ ॥

अथ ह याज्ञवल्क्य उवाच । ब्राह्मणा भगवतो यो वः कामयते स मा पृच्छतु । सर्वे वा

इदं तु तद्विपरीतमानमतत्वं । तथा ' अर्शाणि ' यद्वि मूर्तं महत् शरीरादि तच्छीर्षते । अथ तु तद्विपरीतः ।
अतः ' न हि शीर्षते ' । तथा ' अमया ' अमूर्तं । ' असित ' अवद । बहो मूर्तांतरेण सवच्यमानः
संगते । अथ च तद्विपरीतः । अतः न सज्येन । तथा अवदत्वात् व्ययते इति । अथ पुन पूर्वमेवा-
व्यायिकामनुम्य अथ प्रतिभूतः । अत्रप्रवित्स्त्वेन मा अथ पृच्छतीति सापराध्व्य सपादयितुं याज्ञवल्क्यः । पृच्छति-
एतान्यष्टावायननामीत्यादिना । ' एतानि ' उक्तानि पृथिव्यादीनि ' अष्टावायनानि ' । ' अष्टौ लोका '
" चतुर्लोको मनो ज्योतिः " - इत्येवम् । ' अष्टौ पुरुषा ' " शरिभ पुरुष " इत्यादयः । ' तान् ' शरिभपुरुषी-
नष्टौ पुरुषान् ' स य ' कश्चित् ब्रह्म । आयतनलोकपुल्लैत्रिकभेदेन ' व्युदुष ' विद्विष्य लोकस्थितिमुप-
पाद्य पुन प्राचीदिगादिद्वारेण इदमात्मनि ' प्रयुष ' उपसह्ये पश्चान् इदयायामविलक्षणमपि समानांतमुपाधि-
धर्ममत्यक्तामिदतिज्ञानवान् स्वनेत्रात्मना व्यवस्थितः । ' तमौपनिषद् ' उपनिषत्स्त्वेन विज्ञेय नान्यप्रमाणगर्भं
' पुरुष ' अज्ञानावादिभर्मवर्जित हे शाकल्य । ' त्वा ' त्वा ब्रह्मविद्याभिमानिन ' पृच्छामि ' । ' त चेत् '
पुरुष ' मे ' मत्त ' न विवक्ष्यमि ' विमृष्ट न कथयिष्यमि तर्हि ' ते ' तत्र अत्रमदिद् ब्रह्मविद्याभिमानिन
' मूर्धा ' शिर ' विपतिभ्यति ' विमृष्ट पतिभ्यतीति । इतिशब्दआख्यायिकासमष्टितोक्तः ।

एव शाणे दत्ते किं कृतमिति जिज्ञासाया श्रुतिर्वाह-तं ह शाकल्य इति । तमौपनिषद् पुरुष ' शाकल्यो
न मेने ह ' न विज्ञानवान् । किंतु- ' तस्य ह ' शाकल्यस्य ' मूर्धा विपदान ' विपतिन । ब्रह्मविद्विज्ञेयं
परलोकविभोगोऽपि म्यादिति दर्शयितुं अष्टाण्याया (द्य. प. ११ । १ । ३ । ११) निर्दलामार्यायिका
सूचयति-तस्य हाप्यन्यदिति । न केवलमसौ मृत एव । किंच- ' तस्य ' शाकल्यस्याङ्गिहोत्रेण सम्कारार्थं
शिष्यैर्ब्रह्मवदन वदुषा गृहान्प्रति नीयमानानि ' अस्थीन्वपि ' परिमोषिणस्तस्मत्ता अन्यजनमेवैवीयत इति
' मन्वमाना ' सनोऽप्यजहु अपद्रवत इत्यपि । इति पूर्वदृष्टान्तायिका इह सूचिता । अष्टाण्यायां किञ्च
शाकल्येन सह पाञ्चवन्धस्य समानत एव सवादे निवृत्त । तत्र पाञ्चवन्धेन शापो दत्त । " पुरेनिर्धे
मरिष्यमि न तेऽर्थानि चन गृहान् प्राप्स्यन्तीति । स ह तर्धं ममार । तस्य हाप्यन्यन्वम्यमाना परिमोषिणो-
ऽप्यङ्गिपञ्चदहन्मामात्रोऽशाशं म्यादुत योवविपरो भवति " (द्य. प. ११ । १ । ३ । ११) इति । पुरे-
न्वपि इति पञ्चमर्थं चतुर्थं । आग्निन्वाग्निपुं पुरस्तादेवेति । अग्नीदि चने-पत्र चनराऽऽप्यर्थ ।
' उपवारी ' परिभवकर्ता इति तमितिभुनेर्थं । ब्रह्मविदि विदंभिन मवितत्यमिति आवात्तार्थं महती हीय
ब्रह्मविद्यायुनतिष्टावज्ञाया ऐहिकामुष्मिकविरोध स्यात् इति विद्यायुनये च इह सा एषा आग्नायिका सूचि-
तेति भावः ॥ २८ ॥

एष्य ब्रह्मगो मेति नेषति अन्यप्रतिपदशांशं निर्देश कृते तस्यैव इदानीं विधिमुपेन निर्देशः
कर्तव्यः, जगती मूल च ब्रह्मवद, इत्येतदर्थं धृतिपार्यायिकामेव पुनस्तुम्यं ब्राह्मणास्तुमिदनायाय ब्रह्मव

(स्ता) भ्रान्दैतैः श्लोकैः पप्रच्छ । यथा वृक्षो वृनस्पृतिस्तथैव पुरुषोऽमृषा । तस्य पर्णानि लोमानि त्वगस्योत्पाटिका बहिः ॥ ३० ॥

त्वचऽपवास्य । रुधिरं प्रस्पृन्दि त्वचऽउत्पटः । तस्मात्तद्वातुत्रात्प्रैति रसो वृक्षादिव्राहतात् ॥ ३१ ॥

मांसान्यस्य शकराणि । किनाटं स्नाव तुत्स्थिरम् । अस्थीन्यन्तरतो दाहूणि मज्जा मज्जोपमा कृता ॥ ३२ ॥

मा पृच्छत ? यो वः कामयते । तं वः पृच्छानि । सर्वान् वा वः पृच्छानीति । ते ह ब्राह्मण न दधृषुः ॥ २९ ॥

तान् हतैः श्लोकैः पप्रच्छ—“ यथा वृक्षो वनस्पतिस्तथैव पुरुषोऽमृषा । तस्य पर्णानि लोमानि त्वगस्योत्पाटिका बहिः ॥ ३० ॥

त्वच एवास्य रुधिरं प्रस्पृन्दि त्वच उत्पटः । तस्मात्तद्वातुत्रात्प्रैति रसो वृक्षादिव्राहतात् ॥ ३१ ॥

मांसान्यस्य शकराणि किनाटं स्नाव तुत्स्थिरम् । अस्थीन्यन्तरतो दाहूणि मज्जा मज्जोपमा कृता ॥ ३२ ॥

नीयमानमनर्थाय स्यादिति न्याय दर्शयितुं ब्राह्मणानुमितिप्रसिद्धेनूत पराजयं कर्तुं यावद्वक्ष्यो ब्राह्मणान् पृष्टवान् इत्याह—अथ हेति । ‘ ह उवाच ’ । ‘ व. ’ युष्माकं मध्ये ‘ यः ’ यावद्वक्ष्य पृच्छामीति ‘ कामयते ’ स्पृष्टति । ‘ स ’ ‘ मा ’ मा पृच्छतु । ‘ सर्वे वा ’ यूप ‘ मा ’ मा ‘ पृच्छत ’ । यद्वा ‘ व. ’ युष्माकं मध्ये यावद्वक्ष्यो मा पृच्छन्विति ‘ य कामयते ’ ‘ त ’ पुरुष ‘ व ’ युष्माकं मध्ये वर्तमान अह ‘ पृच्छानि ’ । ‘ सर्वान् वा ’ ‘ व ’ युष्मान् अह ‘ पृच्छानि ’ । इत्येवमुक्त्वा अपि ‘ ते ब्राह्मणा ह ’ ‘ न दधृषुः ’ । किंचिदपि प्रयुक्त्वा दानु न प्रागत्मा सवृत्ता इत्यर्थं ॥ २९ ॥

जातकारणं प्रपु तावन् पुरुषवृक्षयो साम्यं श्लोकरूपेणाह—तान् हतैः श्लोकैरिति । ‘ तान् ’ अग्रगण्यानानपि ब्राह्मणान् इतिवचनमात्रेण ‘ श्लोकैः ’ ‘ ह ’ किल ‘ पप्रच्छ ’ । ‘ यथा ’ लोके ‘ वृक्ष ’ । तस्य विशेष्य वनस्पतिरिति । तत्र वृक्षस्य महत्त्वमिति अनुपनयितेति भावः । “ अपुण्याः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृता ” इति । यथा अध्वयः । ‘ तथैव ’ तन्मथमेव ‘ पुरुष ’ इत्येवम् ‘ अमृषा ’ - विष्णो सत्यमेवैतन् । एतत्सत्यं पुरुषस्य ‘ लोमानि ’ तत्तथासीमानि वनस्पतेः ‘ पर्णानि ’ । ‘ त्वन् ’ ‘ अस्य ’ पुरुषस्य-वृक्षस्य तु तन्मथासीया ‘ बहिःस्पाटिका ’ बहिर्भूता नीरस्ता त्वक् ॥ ३० ॥

‘ त्वच. ’ एव सकाशात् ‘ अस्य ’ पुरुषस्य ‘ रुधिरं प्रस्पृन्दि ’ नि सर्त्तयति शेषः । प्रस्पृन्दते नि-सर्त्तयति प्रस्पृन्दि । वृक्षस्यापि ‘ त्वच. ’ सकाशादेव ‘ उत्पटः ’ वृक्षनिर्वासः प्रस्पृन्दते नि सर्त्तयति शेषः । एवमुक्तं साधर्म्यं अनुमतेन गमयति—तस्मात्तदिति । यस्मात् वनस्पतेः पुरुषस्य च सर्वमेव सामानम् ‘ तस्मात् तन् आत्मनात् ’ इतितात् पुरुषात् ‘ तन् ’ रुधिरं ‘ प्रैति ’ निर्गच्छति । ‘ आह्वानान् ’ जिज्ञान् ‘ वृक्षान् ’ वनस्पतेः ‘ रस इव ’ निर्वासो यथा प्रैतिगति शेषः ॥ ३१ ॥

किंच—अस्य ‘ पुरुषस्य ’ ‘ मांसानि ’ वनस्पतेस्तु तत्तथासीमानि ‘ शकराणि ’ शकरानित्यर्थः ।

बृहक्षो वृक्णो रोहति । मूलाश्रवतरः पुनः । मर्त्यः स्विन्मृत्युना
वृक्णः कुस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥ ३३ ॥

रुतसऽडुति मा वोचत । जीवतस्तत्प्रजायते । जातऽएव न जायते को
न्वेन जनयेत्पुनः ॥ धानारुहऽउ वै वृक्षोऽन्यतः प्येत्य सुम्भवः । यत्सु-
मूलमुद्देह्युर्वृक्षत्र पुनराभवेत् । मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कुस्मान्मू-
लात्प्ररोहति ॥ विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातेर्द्रातुः परायणम् ॥ तिष्ठमानस्य
तद्भिदऽडुति ॥ ३४ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीये
प्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (५) ३ । ७ ॥ (६) ३-९ ॥

बृहक्षो वृक्णो रोहति मूलाश्रवतरः पुनः । मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कुस्मा-
न्मूलात्प्ररोहति ॥ ३३ ॥

रेतस इति मा वोचत जीवतस्तत्प्रजायते । जात एव न जायते को न्वेनं
जनयेत्पुनः ॥ धानारुह उ वै वृक्षोऽन्यतः प्रेत्य संभवः । यत्समूलमुद्देह्युर्वृक्षं
न पुनराभवेत् । मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कुस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥ विज्ञानमानन्दं
ब्रह्म रातेर्द्रातुः परायणम् । तिष्ठमानस्य तद्भिदः ॥ इति ॥ ३४ ॥

'किनाट' नाम वृक्षस्य शकलेभ्य अल्पन्तर काष्ठसल्लस्य बन्कलरूप उच्यते । 'तत्' तन्व्यानीयं पुरुषस्य 'खाव'
अभियमलस्यो धातुविशेष । तदुभय किनाट खाव च 'स्थि' इहम् । पुरुषस्य जान्न्योऽन्यतरत् 'अन्धीनि'
भवति । तथा वृक्षस्य किनाटस्यान्यतरत् 'दास्मि' काष्ठानि । 'मजा' मज्जैव वनस्पतेः पुरुषस्य च
'मज्जोपमा ह्यतः' मजाया उपमा मज्जोपमा । नान्यो विशेषोऽस्मीत्यर्थः । मजाशब्देनोपपन्न अस्मिन्काष्ठगतः
साह उच्यते ॥ ३२ ॥

अथ वृक्षपुरुषयोर्वैकर्ष्यकथनपुरःसरं जगत्कारणं वृच्छति—यद्बृक्ष इत्यादिना । यद्यदि वृक्षो वृक्णश्छिनः
'पुनः' पुनरपि मूलाश्रवतरं पूर्वस्मात् अभिनवतरं 'रोहति' प्ररोहति प्रादुर्भवति । त्विदिति विलकें ।
'मर्त्यः' मनुष्य 'मृत्युना' यमेन 'वृक्ण' मारिण कस्मान्मूलाकारणात् 'प्ररोहति' पुनर्जायते । यत्
णस्माद्विशेषणान् प्राप्त् वृक्षपुरुषयो सर्वे सामान्यमवगतम् । अथ तु वनस्पतौ विशेषो दृश्यते यत् छिन्नस्य प्ररोह-
णम् । न तु पुरुषे मृत्युना वृक्णे पुनः प्ररोहणं दृश्यते । भवितव्यं तु इत्यस्मिन् प्ररोहणेन । तस्मान्मृतस्य
पुरुषस्य कृतं प्ररोहणमिति सुस्मानहं वृच्छार्थित्वर्थं ॥ ३३ ॥

तत्र शकामुद्राख्य निरायष्टे-नेतम इति । हे ब्राह्मणा ! 'रेतस' मकारात्पुरुषं प्ररोहतीति 'मा वोचत'
ईव वक्तुमर्हसि । कस्मात् 'पस्मान्जीवनं पुरुषान्द्रेत' 'प्रजायते' त भूतान् । अतो न रेतः कारणमिति चर्ष्य ।
अथ मावः—न खाव मृतपुरुषशब्देन एकं शरीरं अभिधीयते । किन्तु प्रत्येकान्ते विनीतं सर्वमेव शरीरं जानं

जान् अनिर्वीयते । तदा च तदानीं जीवतः कम्पारि पुरुषस्याभावात् मृतस्य च रेतमः असद्भावात् न रेतः कारगमिति । इदानीं स्वभाववादमवलम्ब्य नोदयति—जात एवेति । यस्तु मृत न पुनर्नैव जायते ' जात-
स्वादेवेति । अनिष्पत्तो हि ममत्र प्रष्टव्यः न जानम्य । अयं तु जात एव । अतः अग्निन् विषये प्रश्न एव
भोगपद्यत इति चेत् तन्न, नेति पृथक् वाक्यम् । यन्मत्र जान एवेति । तन्न, किं तर्हि मृत पुनरपि जायत
एव । अन्यथा अष्टताम्यागमनवृत्तनारात्रमगः स्यात् । अतो व. पृच्छामि । ' एन ' पुरुष हृत ' सु ' वितर्के ।
' पुन को जनयेत् ' उत्पादयेत् । अग्नि च ' धानारह उ वै वृष्ट ' । धाना बीज वटकणिकादि । तस्याः
सकारात् रोहतीति वानारह । उरान्द्र अण्यर्थः । न केवल काङ्क्ष एव । किंतु बीजरहो
वृष्टो भवति । वैशब्द प्रतिद्विधोक्तकः । तथा च यथा यथा वै वृष्टः काङ्क्षहो वानारहश्च ' प्रेत्य '
मृत्वा ' अन्यत् समव ' काटान् वानातोऽपि प्रेत्य समवो भवेत् इति प्रतिद्वम् । न तथा मृतस्य
पुरुषस्य पुनरुपसौ किंचिदपि कारण दृश्यते, भवितव्य च तन्नेति मात्रः । यद्यदि ' वृष्ट समूल ' सह मूलेन
धानया वा उद्बृहेयुष्मच्छेद्युल्पाटयेयुः । तदा ' न पुनरामवेत् ' पुनरागत्य न भवेत् । तस्मात् व. पृच्छामि
सर्वस्वीव जगतो मूलम् । ' मयं चिन्मृत्युना वृक्ष्य कश्मान्मूलात्प्ररोहतीति " । अनन्तरमेव व्याख्यातार्थम् ।
तत्र विजडुर्जात्याः यतो मृतः पुन प्ररोहतीति । ब्राह्मणैर्जगतो मूलं न विज्ञातम् । अतो ब्रह्मिष्ठत्वात्
याहवक्ष्येन गावो इता ब्राह्मणाश्च जिता । समाप्ता आख्यायिका । यज्रगतो मूलं येन च शब्देन साक्षात्
व्यपदिश्यते ब्रह्म यथाहवत्क्यो ब्राह्मणात् पृष्टवान् । तत् स्वेन रूपेण श्रुतिरुपम्यमाह—विज्ञानमानन्दमिति ।
विज्ञानिर्विज्ञान कूटस्थचिन्मात्ररूप, तेषानन्द, न विषयविज्ञानवत् दुःखानुविद्धम् । किं तर्हि प्रसन्न शिवमगुल-
मनापाम निव्यनुमनेकरसमित्यर्थः । किं तत् उभयविशेषणवत् ' त्रय ' अक्षरम् । रातेर्धनस्य दक्षिणारूपस्य
' दातु ' कर्महतो यज्रमानस्य ' परायण ' परागति । कर्मफलस्य प्रशान्तरूपेण सर्वफलदानृत्व भाष्यवृद्धि-
समर्थितम् " फलमत उपपत्ते " (धे. ब्र. सू. ३ । २ । ८ । ३८) इत्यग्निभक्तिकरणे । अधिकारणोर्थ-
स्तत् एवात्रवेद । किं च एषणात्म्यो व्युत्पाद्य तस्मिन्नेव मोहानीति ब्रह्मणि निष्ठत्वंकर्मवृद्धिति ' तिष्ठमान '
तस्य तदेव ब्रह्म वेतीति तद्वि तस्य ब्रह्मणि तिष्ठमानस्य ' तद्विदः ' अत्रविदश्च ' परायण ' परा गतिरिति । एवि-
शब्द समाप्तिचौक ॥ ३४ ॥

इति श्रीहिरण्यकिंशकप्रसंगवेत्तुल्यपादशिष्यस्य श्रीगाडकानिन्दपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृती भाष्ये दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाथ्यदिनशाब्दोपनिषद्-
बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीयोऽध्याये नवमं शाकल्यब्राह्मणं
शाकल्यब्राह्मणग्रन्थो वा परिसमाप्तः ॥ १४ । (६) ३ । ९ ॥

१-अधिकारणार्थमग्रहस्तु- " कर्मैव फलत्वं यथा कर्मराजिन ईश्वर । अतुर्वाच्यत्वात् कर्मणः फलदात्वात् ॥ १ ॥
नचैतन्नकर्मणसुते शब्दं ब्रह्मवित्तं चत्वारः । कर्मणस्तं फलं यत्तेर्वात्पूर्वरातेऽवस्था ॥ २ ॥
(ई. न्या. ३ । २ । ८) इति ।

जनको ह वैदेहऽआत्ताञ्चके । (क्रेऽथ) अथ ह याज्ञवल्क्यऽआवव्राज
सु होवाच जनको वैदेहो याज्ञवल्क्य किमर्थमचारीः पशूनिच्छन्नवन्ता-
दित्युभयमेव सम्प्राडिति होवाच युते कश्चिद्व्रवीचुच्छृणवामिति ॥ १ ॥

(त्यु) अत्रवीन्मऽउदङ्कः शौल्बायनः । प्राणो वै ब्रह्मेति युथा
मात्मान्पितृमानाचार्यवान्भूयात्तथा तुच्छौल्बायनोऽब्रवीत्प्राणो वै
ब्रह्मेत्यप्राणतो हि किं स्प्यादित्युव्रवीचु ते तस्यायतनमप्रतिष्ठाह
मेऽब्रवीदित्येकपाद्वाऽएतत्सम्प्राडिति ॥ २ ॥

पडाचार्यवाङ्मणं वा उदङ्कवाङ्मणम् ।

जनको ह वैदेह आत्ताञ्चके । अथ ह याज्ञवल्क्य आवव्राज । स होवाच जनको वैदेहः ।
याज्ञवल्क्य किमर्थमचारीः । पशूनिच्छन्नवन्तानिति । उभयमेव सम्प्राडिति होवाच । युते कश्चिद-
ब्रवीत् । तच्छृणवामिति ॥ १ ॥

अब्रवीन्म उदङ्कः शौल्बायनः । प्राणो वै ब्रह्मेति । यथा मात्मान्पितृमानाचार्यवान्भूयात् ।
तथा तच्छौल्बायनोऽब्रवीत् । प्राणो वै ब्रह्मेति । अप्राणतो हि किं स्प्यादिति । अब्रवीचु ते तस्या-
यतनं प्रतिष्ठाह । न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत्सम्प्राडिति ॥ २ ॥

एव शाकान्यवाङ्मणे सच्चिदानन्दम निर्द्धारितम् । इदानीं तस्यैव प्राणायधिष्ठार्त्रिं वाग्वादिदेवतासु त्रय-
दृष्टिशरा निर्गमय षडाचार्यवाङ्मणं कूर्चवाङ्मणं चेति ब्रह्मण्यद्वयमारम्भते । ब्रह्मण्यद्वयम् तु आख्यायिका आचार्य-
मनथर्द्धारिसंपन्नैरे विद्या लभन्त्या इत्याचार्यदर्शनार्थं बोद्धव्या । ' जनको ह वैदेह आत्ताञ्चके ' आसन कृतवान्
दर्शनकामेभ्य आस्थायिका दत्तवानित्यर्थ । ' अथ ह ' तन्निम्नेवावगमे याज्ञवल्क्य आजगाम । तदनु च याज्ञवल्क्य
पथावत् भास्वर ' ह ' जनक उवाचोक्तवान् । हे ' याज्ञवल्क्य-! ' किमर्थमचारीगतोऽसि । ' किं ' पुनरपि
' पशून् ' गाः ' इच्छन् ' । आहोस्विन् ' अण्वन्तान् ' सूक्ष्मानान् सूक्ष्मवस्तुनिर्गमध्वान् मत्त श्रुत्वा तदनुचर वक्तु
आगतोऽसि । इति पृष्ठ किमुक्तवान् इत्यत आह-उभयमेवेति । हे ' सम्प्राद् ' । हे सार्वभौम ! ' उभयमेव '
पशव प्रश्नाश्चेति द्वयमपि समागमने निमित्तमिति ' ह ' मुनिरवाच । सम्प्राडिति । " राजा वै राजभूयेनेष्ट्वा
मवति, सम्प्राद् वाजपेयेन " (श. प. ९ । १ । १ । १३ ।) इत्युक्तत्वात् वाजपेययाजिनो लिंगम् । पशु,
हिमवत्सैन्युपपत्स्य देशस्य राजा इति सूचितम् । राजा अज्ञानमर्थ उपदेशुकाको मुनिः पृच्छति-यस्ते कश्चिदिति ।
अनेकाचार्यसेवो हि भवानिति ' ते ' तुभ्य कश्चिदाचार्यो यदब्रवीन् ' तन् ' वय ' शृणुवाम ' उपदेशस्य
सदस्यपरिष्कार्यमिति ॥ १ ॥

इतर आह-अब्रवीन्म उदङ्कः शौल्बायनः प्राणो वै ब्रह्मेति । ' उदङ्क. ' नाम्नः । शुन्वम्यादन्य
' शौल्बायन. ' । ' प्राण ' वायुदेवता ' ब्रह्मेति ' ' मे ' मद्म उक्तवान् । उदङ्कोपदिष्टमर्थं स्तोत्रकामो
याज्ञवल्क्यः । तस्यास्तत्रयोजकपूतनुद्विरयमाह-यथा मात्मानिति । यस्य पुत्रस्य सम्पन्नपुत्राश्चो भावा

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । प्राणऽएवायुतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रिय-
मित्येनदुपासीत का प्रियता याज्ञवल्क्य प्राणऽएव सम्प्राडिति होवाच
प्राणस्य वै सम्प्राडकामायायाज्यं याजयत्यप्रतिगृह्यस्य प्रतिगृहा-
त्यपि तुत्र वधशंका भवति चान्दिशमेति प्राणस्यैव सम्प्राडकामाय
प्राणो वै सम्प्रादपरमं ब्रूह्य नैनंप्राणो जहाति सुवर्ण्येनम्भूतान्य-
भिक्षरन्ति ॥ ३ ॥

म व नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । प्राण एवायुतनम् । आकाशः प्रतिष्ठा । प्रियमित्येनदुपासीत ।
का प्रियता याज्ञवल्क्य । प्राण एव सम्प्राडिति होवाच । प्राणस्य वै सम्प्राड कामायायाज्यं
याजयति । अप्रतिगृह्यस्य प्रतिगृह्णाति । अपि तुत्र वधशंका भवति । यां दिशमेति । प्राणस्यैव
सम्प्राड कामाय । प्राणो वै सम्प्राद परमं ब्रह्म । नैनं प्राणो जहाति । सुवर्ण्येनं भूतान्य-
भिक्षरन्ति ॥ ३ ॥

विप्रे । ' म मान्मान् ' । नत इत्वं यस्य पिता अनुशास्ता वर्तेत ' स रिनुमान् ' । उच्यतेतान्पूर्वं
भाममावर्तमान् आचार्यो यस्यानुशासना विद्यते ' स आचार्यवान् ' । एवमतत्प्रथोक्तभूतशुद्धिरवमथुक्तः
कश्चिदाचार्यो यथा स्वशिष्याय ब्रूयात् ' तथा अग्नौ शौन्वायन ' तुभ्य ' तत् ' ' प्राणो वै त्वय ' इति ' अत्रवीन् ' ।
अत्र मुनिरेव हेतुमाह—अप्राणतो हीति । ' अप्राणद. ' प्राणनक्रियामकुर्वन् ' किं हि स्यात् ' । न हि
तस्य रह वा अमुत्र वा किञ्चन प्रयोजनं स्यात् । यथोक्तविषया कृतकृत्यत्व मन्वान राजान प्रत्याह—अत्रवीन्तु
ते " नि । हे राजन् ! ' ने ' तुभ्य ' तस्य ' प्राणदेवस्य ब्रह्मण ' आयतनं प्रतिष्ठा ' च ' तु ' पुनरत्रैव किन् ' ॥
आयतनं नाम शरीरम् । प्रतिष्ठा नाम त्रिष्वपि कालेषु य आश्रय तम् । ' एव पृष्टो राजा अह—न मेऽर्वादिनि ।
तदुभय शौन्वायन ' मे ' माय ' नात्रवीन् ' । यथैव तर्हि हे ' सम्प्राट् ' । एतदुपासनं ' एकपादै ' एकः
पदो यस्य ब्रह्मणः । तदिदमेकपादेव त्रयं त्रिभिः पादैः शूलममुपास्यमानमपि फलदायकं न भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

एव मुनिता उक्तो राजा सवित्तस्य पृच्छति—स वै नो ब्रूहीति । हे ' याज्ञवल्क्य ! ' ' स ' त्वं विश्वे
नोऽग्नस्य ' ब्रूहि ' कथय । प्रतिष्ठानायतनं चेति दोषः । एवमुक्तो मुनिरेव—प्राण एवायुतनमिति । प्राण
एव ' धाणेत्रिपदेव प्राणदेवस्य ब्रह्मण ' आयतनं ' शरीरं ' आकाशं ' अव्याहृतं ' प्रतिष्ठा ' । तस्यो-
पनिधिस्थितिलयकालेषु आश्रय । एतन्प्राणदेवनास्य त्रयं प्रियमित्येननाम्नोपासीत । प्रियमिति उपनिषद्ब्रह्मणध-
तुर्धं पादः । चतुर्भिः पादैः पूर्णत्वेन फलदावान् ' प्रियमिति ' कृत्वा ' एतत् ' ब्रह्मोपासयेति भावः । प्राण-
देवब्रह्मरूपप्रियमितीरमुपासमानुपनिषत् प्रतिष्ठायतनवत् निजा वा इति जिज्ञासया पृच्छति—का प्रियतेति ।
हे ' याज्ञवल्क्य ! ' ' का प्रियतेति ' । ' एव पृष्टो मुनिरेवाचेकवान् । हे ' सम्प्राट् ! ' ' प्राण एव ' प्राणदेव-
ब्रह्मण ' प्रियता ' । न ततो व्यतिरिक्ता प्रियतेति । कथं पुनः प्राण एव प्रियतेत्युच्यते—प्राणस्य वै इति ।
हे ' सम्प्राट् ! ' ' प्राणस्य वै कामाय ' प्राणानिदुःखार्थार्थं हि पुमान् ' अवाच्य ' एतितदिमिति ' याजयति ' ।
तथा अप्रतिगृह्येभ्योऽपि ' प्रतिगृह्णाति ' । अपि च—धनापर्यं वा तस्करादित्कर्तव्यमिति दिशमेति गच्छति ।

देवो भूत्वा देवानुप्येति । यः एषुश्विद्वानेतदुपास्ते हस्त्युपमथं सहस्र-
न्ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मे-
ऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति कऽएषु ते किमब्रवीदिति ॥ ४ ॥

(स्य) अत्रवीन्मे जित्वा शैलिनः । (नो) वामै ब्रह्मेति युथा
मातृमान्पितृमानाचार्यवान्भ्रातृया तुच्छैलिनोऽब्रवीद्रामै ब्रह्मेत्यु-
वदतो हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनमप्रतिष्ठासु मेऽब्रवीदि-
त्येकपाद्वाऽएतत्सम्प्राडिति ॥ ५ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य वाग्वायतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रजन्म्येन-
दुपासीत का प्रजुता याज्ञवल्क्य वाग्गेव सम्प्राडिति होवाच वाचा वै

देवो भूत्वा देवानुप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्युपमं सहस्रं ददामि इति होवाच
जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः । पिता मेऽमन्यत-नाननुशिष्य हरेतेति । क एव ते
किमब्रवीदिति ॥ ४ ॥

अत्रवीन्मे जित्वा शैलिनः । वामै ब्रह्मेति । यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्भ्रातृया
तुच्छैलिनोऽब्रवीत् । वामै ब्रह्मेति । अवदतो हि किं स्यादिति । अब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठासु ।
न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत्सम्प्राडिति ॥ ५ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । वाग्वायतनम् । आकाशः प्रतिष्ठा । प्रजन्म्येनदुपासीत । का प्रजुता
याज्ञवल्क्य । वाग्गेव सम्प्राडिति होवाच । वाचा वै सम्प्राडित्युः प्रजायते । ऋग्भेदो यजुर्वेदः साम-

' सत्र ' तस्या दितिः ' कथशब्दा ' शब्दादिह्रस्वनिमित्ता शक्ता भवति । तदेव सत्र ' प्रणयैव मन्त्रात्
कामाय ' तस्याप्राग ' वै ' सम्राट् परम तत्र ' । एवमुपानितु फल्गवाह-ननं प्राग रति । ' एन
मयोत्तरकविद प्रागदेवता ' न जहति ' । ' सर्वांगि ' च ' भूतानि ' एनमुपासक ' भविष्यति ' बधि-
दानादिभिः सयोजयति ॥ ३ ॥

य एव विद्वान् एतन्प्रागदेवतारूप ब्रह्मोपाने स इति ' देवो भूत्वा ' आविर्भूतदेवमात्रो भूत्वा पुन शरीर-
पातोत्तरकाल ' देवान् अमेति ' अगिगच्छति । विद्यानिकषार्थं प्रविशन् इत्याह-हस्त्युपममिति । हस्ति-
मुख्य ऋषभो यस्मिन् गोसहस्रे तदेवभूत् ' सहस्रं ददामीति ' ह ' ' जनको वैदेह उवाच ' । एवमुक्त ' स '
याज्ञवल्क्य ' उवाच ' । ' अननुशिष्य ' शिष्यामहत्वा शिष्य कृतार्थमहत्वा शिष्याह्नन ' नाहरेत् ' रति
' मे पिता भ्रमन्वत ' मन्यते स्य । ममानि अश्वमेधानिप्राय इत्यर्थः । ' क एव ' कश्चिदेव ' ते ' तुम्य
' निमब्रवीदिति ' ॥ ४ ॥

एव मुनिना पृष्टो राजा अह-अत्रवीन्मे जित्वा शैलिन रति । ' जित्वा ' नामत । शिल्पिन्यापयं
' शैलिनः ' । ' वामै ब्रह्मेति ' । वागनिमानिनी देवताऽनित्वादि शैलिनः । ' अवदत्त ' मूक्यम् ॥ ५ ॥

स वै नो ब्रूहि । ' वाग्वायतनमाकाशः प्रतिष्ठा ' । एतदपदेवताऽएव सत्र ' प्रजन्म्युपानित ' । ' का

सम्प्राद्वन्धुः प्रज्ञायतऽऋग्वेदो वसुध्वैदुः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरसऽ
इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि
व्याख्यानानि वाचैव सम्प्राद प्रज्ञायन्ते वाग्वै सम्प्रादपरमम्रह्म नैन-
म्वाग्जहाति सर्वाण्येनम्भूतान्यभिक्षरन्ति ॥ ६ ॥

देवो भूत्वा देवानुप्येति । यऽएवम्विद्वानेतदुपास्ते इत्युपमं महर्षं ददामीति होवाच जनको वेदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत
नाननुशिष्य हरेतेति कुऽएव ते किमब्रवीदिति ॥ ७ ॥

(त्व) अत्रवीन्मे वक्कुर्वाण्यः । (श्रु) चक्षुर्वै ब्रह्मेति यथा मातृमा-
न्पितृमानाचार्यवान्भूयानुयातुथा तद्वाण्योऽब्रवीच्चक्षुर्वै ब्रह्मेत्यपश्यतो हि
किं स्यादित्यब्रवीच्चु ते तस्यायतनमप्रतिष्ठाञ्च मेऽब्रवीदित्येकपाद्वाऽ
एतत्सम्प्रादिति ॥ ८ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । चक्षुरेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा सत्य-

वेदोऽथर्वागिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि
वाचैव सम्प्राद प्रज्ञायन्ते । वाग्वै सम्प्राद परमं ब्रह्म । नैनं वाग्जहाति । सर्वाण्येनं भूतान्य-
भिक्षरन्ति ॥ ६ ॥

देवो भूत्वा देवानुप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । इत्युपमं महर्षं ददामीति होवाच जनको
वेदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः । पिता मेऽमन्यत-नाननुशिष्य हरेतेति । क एव ते किम-
ब्रवीदिति ॥ ७ ॥

अब्रवीन्मे वक्कुर्वाण्यः । चक्षुर्वै ब्रह्मेति । यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान् भूयात् । तथा
तद्वाण्योऽब्रवीत् । चक्षुर्वै ब्रह्मेति । अपश्यतो हि किं स्यादिति । अब्रवीच्चु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठाञ्च
न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत्सम्प्रादिति ॥ ८ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । चक्षुरेवायतनम् । आकाशः प्रतिष्ठा । सत्यामित्येनदुपासीत् ।

प्रहनेति ' वृष्टो मुनि वाग्देवतैव प्रहता न ततो व्यतिरिक्ता इत्युक्त्वा सत्र हेतुमाह-वाचा वै सम्प्रादिति ।
' वाचा वै ' वाग्देवतैव ' बन्धुः प्रज्ञायते ' । अथमाकाशं चक्षुरित्युक्ते प्रकर्मणो ज्ञायते सर्वेति शेषः । तथा
वाग्देवतानि व्याख्यातानि मैत्रेयब्राह्मणे उक्तार्थानि ' वाचैव ' ' प्रज्ञायन्ते ' अतः ' वाग्वै परमे ब्रह्म' ॥१॥

" देवोभूत्वा " इति व्याख्यातम् ॥ ७ ॥

अब्रवीन्मे वक्कुर्वाण्यः इति । वक्कुर्वाण्यः इति नामतः वृध्यत्वात् ' वाण्यः ' तद्विष्टाञ्च देवता आदित्यः ।
' अपश्यतो हीति ' विशेष ॥ ८ ॥

स वै न इति । सत्य ' चक्षुरेव ' चक्षुरित्येवमेवायतनम् । सत्यामित्यादि ब्रह्मण उपनिषत् । चक्षुषः सत्यं

मित्येनदुपासीत का सत्यता याज्ञवल्क्य चक्षुरेव सम्प्राडिति होवाच चक्षुषा
 वु सम्प्रादपश्यन्तमाहुरद्राक्षीरिति सुऽआह्राद्राक्षमिति तत्सत्युम्भवति
 चक्षुर्वै सम्प्रादपरमम्ब्रह्म नैनश्चुर्जहाति सर्वाण्येनम्भूतान्याभि-
 क्षरन्ति ॥ ९ ॥

देवो भूत्वा देवानप्येति । युऽएवम्विद्वानेतदुपास्ते इस्तृपभथं सद्वस-
 न्ददामीति होवाच जनको व्येदेहः सु होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽम-
 न्यत नाननुशिष्य हरेतेति कुऽएव ते किमब्रवीदिति ॥ १० ॥

(त्य) अब्रवीन्मे गर्हभीविपीतो भारद्वाजः । श्रोत्रमेव ब्रह्मेति यथा
 मातृमात्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तद्भारद्वाजोऽब्रवीच्छ्रोत्रमेव ब्रह्मेत्यु-
 श्रुष्वतो हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनम्प्रतिष्ठात्र मेऽब्रवी-
 दित्येकपाद्वाऽएतत्सम्प्राडिति ॥ ११ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । श्रोत्रमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठाऽनन्तऽ
 इत्येनदुपासीत काऽनन्तता याज्ञवल्क्य दिशऽएव सम्प्राडिति होवाच

का सत्यता याज्ञवल्क्य । चक्षुरेव सम्प्राडिति होवाच । चक्षुषा वै सम्प्रादपश्यन्तमाहुरः । अद्राक्षी-
 रिति । स आह । अद्राक्षमिति । तत्सत्यं भवति । चक्षुर्वै सम्प्रादपरमं ब्रह्म । नैनश्चुर्जहाति ।
 सर्वाण्येनं भूतान्याभिक्षरन्ति ॥ ९ ॥

देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । इस्तृपभं महस्रं ददामीति होवाच जनको
 व्येदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः । पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति । क एव ते किम-
 अब्रवीदिति ॥ १० ॥

अब्रवीन्मे गर्हभीविपीतो भारद्वाजः । श्रोत्रं वै ब्रह्मेति । यथा मातृमात्पितृमानाचार्यवान् ब्रूयात् ।
 तथा तत् भारद्वाजोऽब्रवीत् । श्रोत्रं वै ब्रह्मेति । अगृभ्वतो हि किं स्यादिति । अब्रवीत्तु ते तस्या-
 यतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत्सम्प्राडिति ॥ ११ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । श्रोत्रमेवायतनम् । आकाशः प्रतिष्ठा । अनेन इत्येनदुपासीत ।

सायणनि-चक्षुषा वै इति । हे सम्प्राद ! ' चक्षुषा ' ' पश्यन्ता ' ' वै ' पुण्य लोका ' आहु ' । त्व हन्ति-
 मद्राक्षीरिति । स चेदद्राक्षन्तित्याह । तदा तत्सत्यमेव मन्वर्तानि म व ॥ ९ ॥

" देवो भूत्वा " इति व्याख्यानमायमेव ॥ १० ॥

' गर्हभीविपीत इति ' नामन । ' भारद्वाज इति ' गोत्रन । ' श्रोत्र ' तदभिमानिनि दिव्येयता ॥ ११ ॥

' श्रोत्रमेव ' श्रोत्रेन्द्रियमेवायतनम् । दिशः अनन्तत्वं सायणनि-वस्माद् इति । कश्चित्तुमात् ' यो का च '

तस्माद्देवैः सम्प्राद्व्याहृक्काश्च दिशद्गच्छति नैवास्याऽ अन्तद्गच्छत्यमन्ता
हि दिशः श्रोत्रं हि दिशः श्रोत्रं चैव सम्प्रादपरमन्त्रस्तु नैनं श्रोत्रं ज-
हाति सर्वाण्येन भूतान्पभिक्षरन्ति ॥ १२ ॥

देवो भूत्वा देवानुप्येति । यऽएवुम्विद्वानेतदुपास्ते इत्स्यृषभं सहस्र-
न्ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽम-
न्यत नाननुशिष्य हरेतेति कऽएव ते किमब्रवीदिति ॥ १३ ॥

(त्य) अब्रवीन्मे सत्यकामो जाबालः । (लो) मनो वै ब्रह्मेति यथा
मातृमान्पितृमानाचार्यवान्भूयात्तथा तत्सत्यकामोऽब्रवीन्मनो वै ब्रह्मे-
त्यमनसो हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनप्रतिष्ठाञ्च मेऽब्रवी-
दित्येकपाद्वाऽएतत्सम्प्राडिति ॥ १४ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । मनऽएवायतनमाकाशः प्रतिष्ठाऽऽनन्दऽ
इत्येनदुपासीत काऽऽनन्दता याज्ञवल्क्य मनऽएव सम्प्राडिति होवाच

काऽनेतता याज्ञवल्क्य । दिश एव सम्प्राडिति होवाच । तस्माद्देवैः सम्प्राद् यां कां च दिशं
गच्छति । नैवास्या अन्तं गच्छति । अन्ता हि दिशः । श्रोत्रं हि दिशः । श्रोत्रं वै सम्प्राद् परमं
ब्रह्म । नैनं श्रोत्रं जहाति । सर्वाण्येन भूतान्पभिक्षरन्ति ॥ १२ ॥

देवो भूत्वा देवानुप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । इत्स्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको
वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः । पिता मेऽमन्यत-नाननुशिष्य हरेतेति । क एव ते किम-
ब्रवीदिति ॥ १३ ॥

अब्रवीन्मे सत्यकामो जाबालः । मनो वै ब्रह्मेति । यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान् भूयात् ।
तथा तत्सत्यकामोऽब्रवीत् । मनो वै ब्रह्मेति । अमनसो हि किं स्यादिति । अब्रवीत्तु ते तस्या-
यतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत् सम्प्राडिति ॥ १४ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । मन एवायतनम् । आकाशः प्रतिष्ठा । आनन्द इत्येनदुपासीत ।

प्राचिन्मुदीची वा ' दिश गच्छति ' सोऽस्या ' दिशोऽन्त ' ' नैव गच्छति ' नैव मानोति । अतः, ' अन्तं
हि दिशः ' । तथाऽपि श्रोत्रब्रह्मणः किमायानमित्यत आह-श्रोत्रं हि दिश इति । दिश्यामी हि पार्थिवानि-
ष्टानावच्छिन्न श्रोत्रमित्युच्यते । अतः तपोऽस्त्रमित्युच्यते । तस्मादिष्टानन्त्येव श्रोत्रस्यानन्त्यम् ॥ १२ ॥

" देवो भूत्वा " इत्येतद्व्याख्यातम् ॥ १३ ॥

' सत्यकाम इति ' काश्रतः । अजाताया अग्र्ये ' जाबालः ') ' मनो वै ब्रह्मेति ' । तद्विग्रही कर्तुं
देवता ॥ १४ ॥

' मन एवायतनमिति ' करगोक्तिः । मनस आनन्दत्वं साधयति-मनसा वै इति । हे ' मन्नाद् ' ।

मनसा वै सम्प्रादस्त्रियमभिहर्ष्यति तस्याम्प्रतिरूपः पुत्रो जायते सुऽ
आनन्दो मनो वै सम्प्रादपरमम्ब्रह्म नैनम्मनां जहाति सर्वाण्येनम्भूतान्य-
भिक्षरन्ति ॥ १५ ॥

देवो भूत्वा देवानुप्येति । यऽएव विद्वानेतदुपास्ते हृदयमभ्यर्त्तुं सहस्र-
न्ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽम-
न्यत नाननुशिष्य हरेतेति कऽएव ते किमब्रवीदिति ॥ १६ ॥

(त्य) अब्रवीन्मे विदग्धः शाकल्यः । (ल्यो) हृदयमेव ब्रह्मेति यथा मातृ-
मांस्त्रियमनाचार्यवान्भूयात्तथा तच्छाकल्योऽब्रवीद्धृदयमेव ब्रह्मेत्यु-
हृदयस्य हि किं स्यादित्युब्रवीत्तु ते तस्यायतनम्प्रतिष्ठाश्रु मेऽब्रवी-
दित्येकपाद्वाऽएतत्सम्प्राडिति ॥ १७ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । हृदयमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा स्थिति-
रित्येनदुपासीत का स्थितिता याज्ञवल्क्य हृदयमेव सम्प्राडिति होवाच

का आनन्दता याज्ञवल्क्य । मन एव सम्प्राडिति होवाच । मनसा वै सम्प्राद् त्रियमभिहर्ष्यति ।
तस्यां प्रतिरूपः पुत्रो जायते । स आनन्दः । मनो वै सम्प्राद् परमं ब्रह्म । नैनं मनो जहाति । सर्वा-
ण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति ॥ १५ ॥

देवो भूत्वा देवानुप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हृदयमभ्यर्त्तुं सहस्रं ददामी इति होवाच
जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः । पिता मेऽमन्यत—नाननुशिष्य हरेतेति । क एव ते
किमब्रवीदिति ॥ १६ ॥

अब्रवीन्मे विदग्धः शाकल्यः । हृदयं वै ब्रह्मेति । यथा मातृमांस्त्रियमनाचार्यवान् भूयात् ।
तथा तच्छाकल्योऽब्रवीत् । हृदयं वै ब्रह्मेति । अहृदयस्य हि किं स्यादिति । अब्रवीत्तु ते तस्या-
यतनं प्रतिष्ठाश्रु । न मेऽब्रवीत् इति । एकपाद्वा एतत्सम्प्राडिति ॥ १७ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । हृदयमेवायतनम् । आकाशः प्रतिष्ठा । स्थितिरित्येनदुपासीत ।

‘मनसा’ ‘त्रिय’ ‘अभिहर्ष्यति’ ‘अभिहर्ष्यति’ कानिकर्मनामसु पठित । ‘तस्या’ त्रियं ‘प्रतिरूप.’
दिव्यभावनास्तुरूप’ ‘पुत्रो जायते’ । ‘स’ पुत्र आनन्दहेतुत्वात् ‘आनन्द.’ ॥ १५ ॥

‘देवो भूत्वा’—इति व्याख्यातमेव ॥ १६ ॥

‘विदग्ध’ नामत । शाकल्यस्य ‘शाकल्य’ । ‘हृदयं वै ब्रह्मेति’ । हृदयमित्यतिना देवता
प्रत्ययतिरिचुष्यते ॥ १७ ॥

‘हृदयमेवायतनमिति’ आप्तानिहृदयोक्ति । हृदयस्य स्थितिरिति सायणनि—‘हृदयं वै सम्प्राद् सर्वेषां

हृदयस्यै सम्प्रादसुर्वेषामभूतानाम्प्रतिष्ठा हृदयेन हि सुर्वाणि भूतानि
प्रतिष्ठन्ति हृदयस्यै सम्प्रादपरमम्बुह्यु नैनथ्यै हृदयजहाति सुर्वाण्येन-
भूतान्यभिज्ञरन्ति ॥ १८ ॥

देवो भूत्वा देवानुप्येति । अणुवुम्बिद्वानेतदुपास्ते हस्त्युपमथ्यै सहस्र-
न्ददामीति होवाच जनको वैदेहः सु होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽम-
न्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ १९ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीये
प्रपाठकेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (५) ३।८ ॥ (६) ३-१० ॥

अथ ह जनको वैदेहः कूर्चादुपावसुर्पशुवाच । नमस्ते याज्ञवल्क्यानु
मा शाधीति सु होवाच युथा वै सम्प्राणमहान्तमध्वानमेष्यन्वथम्वा
नावम्वा समाददीतैतुमेवैतुभिः सप्राहितात्माऽस्येवमृन्दारक-
ऽआठ्यः सुन्नधीतवेदऽचक्रोपनिषत्कऽइतो विमुच्यमानुः क गमिष्य-

का स्थितिता याज्ञवल्क्य । हृदयमेव सम्प्राडिति होवाच । हृदयं वै सम्प्राद सुर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा ।
हृदयेन हि सर्वाणि भूतानि प्रतिष्ठन्ति । हृदयं वै सम्प्राद परमं ब्रह्म । नैनं हृदयं जहाति ।
सर्वाण्येन भूतान्यभिज्ञरन्ति ॥ १८ ॥

देवो भूत्वा देवानुप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्युपमं सहस्रं ददामि इति होवाच
जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः । पिता मेऽमन्यत-नाननुशिष्य हरेतेति ॥ १९ ॥

कूर्चब्राह्मणम् ।

अथ ह जनको वैदेहः कूर्चादुपावसुर्पशुवाच । नमस्ते याज्ञवल्क्य । अनु मा शाधीति । म
होवाच । यथा वै सम्प्राद महान्तमध्वानमेष्यन् मयं वा नावं वा समाददीत । एवमेव एताभि-

भूताना प्रतिष्ठेति । ' हि ' यत् ' हृदयेन सर्वाणि भूतानि ' नामरूपसर्वात्मकानि ' प्रतिष्ठन्ति ' ।
' सम्प्राद हृदय परम ब्रह्म ' ॥ १८ ॥

" देवो भूत्वेति " - पूर्ववत् ॥ १९ ॥

इति श्रीहर्षिकिराजहोमगवत्पुत्रपादशिष्यस्य श्रीशालकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्रजकाचार्यस्य श्रीशामुदेवं-

ब्रह्मगवतः कृती साध्यन्द्रीरक्षतप्रथमगान्तातमायदिनशास्त्रोपनिषदुबुहदारण्यकटीकायां

वासुदेवप्रकाशिकायां सृष्टियेऽध्याये दशमं पदाचार्यशामुदेवकृतब्राह्मणं वा

परिसमाप्तम् ॥ १४ (६) ३।१० ॥

पूर्वसिन्धुअचार्यब्राह्मणे कानिचिदुपावनानि ज्ञानमाध्वानानुनाति । इदानीं तैर्वैदस्य ब्रह्मणो जागृदिशाप
ज्ञातार्थं कूर्चब्राह्मणमारभ्यते-अथ ह जनको वैदेह इति । अपानन्तर ' ह ' निष्ठ ' जनको वैदेह ' कूर्चा-

सीति नाहन्तुद्रगवन्वेद युञ्ज गमिष्यामीत्युथ वै तेऽहन्तुद्रक्षामि युञ्ज
गमिष्यसीति ब्रवीतु भगवानिति ॥ १ ॥

सु होवाच । (ब्रु) इन्धो वै नामिषु योऽयुन्दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तम्वाऽ
एतमिन्धुं सुन्तक्षिन्द्रऽइत्याचक्षते परोऽक्षणेव परोऽक्षप्रियाऽइव हि
देवाः प्रत्यक्षद्विपः ॥ २ ॥

रूपनिषद्भिः समाहितात्माऽसि । एवं वृन्दाम्क आहवः सन् अधीतवेद् उक्तोपनिषत्कः इतो
विमुच्यमानः क गमिष्यमीति । नाहं तद् भगवन् वेद । यत्र गमिष्यामीति । अथ वै ते अहं तद्
वक्ष्यामि । यत्र गमिष्यमीति । ब्रवीतु भगवानिति ॥ १ ॥

स होवाच । इन्धो वै नामिषः । योऽयं इक्षि गोऽक्षन्पुरुषः । तं वा एतमिन्धुं मन्तमिन्द्र इत्याच-
क्षते परोऽक्षणेव । परोऽक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विपः ॥ २ ॥

दामनविशेषान् उच्यते ' उप ' समीप ' अवसर्गन् ' तत्पार्श्वो एतन्नित्यर्थः । उवाचोक्तान् । हे याज्वल्क्य !
' ते ' तुभ्य ' नम ' नति अस्त्विति शेषः । त्व तु ' मा ' मा ' अनुज्ञाति ' शिष्य । येन परममहादेन
मिता अहमहृतार्थ एव तत् ज्ञान उपदिशति भावः । इतिशब्दो वाक्यपरिसमाप्त्यर्थः । सुमुक्षते इय वाच्य
ज्ञान तन्नाम च । तत्र ज्ञाननामन राजोऽस्तीति दृष्टान्तद्वयक कथयतीत्याह-स होवाचेति । ' म ' एव प्रार्थनो
याहवन्क्य ' ह ' उवाच ' हे ' सम्राट् ' । यथा दे ' लोके पुमान् महात्मन श्रीगमत्वात्न मर्गो म्येतेन ज्ञेयेन
वा ' एषन् ' गमिष्यन् वधाक्रम ' रथ वा ' ' नात्र वा ' ' म्माददीत ' सन्त्यत्र प्रकारेण परिगृहीयान् । एव-
मेतानि " प्रियमिष्येनस्पान्तीत " (रा. प. वृ. ११-१-०३) इत्यायुक्तानि ' उपनिषद्भिः ' समाहितानां
सयुक्ताया अथन्तनमृत्नान्त करणोऽसि । न क्वचन्मुपनिषत्समाहितः । किञ्च ' एव हृत्परक ' वृष्य ' आहव
ईश्वरो नदरिद्र इत्यर्थः । वनादिसम्पन्नोऽसि ' सन् ' अवसर्गन् ' अगतो उदो यत्न मोऽपनस्प-
येद । आचार्यैरुक्ता उपनिषदो एते तुभ्य स त्व ' उक्तोपनिषत्कः ' । एव सर्वविभूतिसम्पन्नोऽसि सन् अय-
मवस्य एवेति याज्वल्क्य ब्रह्म न विदित्वन्, तावद्दृष्टार्थ एवेति बोधयितु ज्ञाननाम्ना मयाद्रोपसत्तत्तन्मूला
मुक्तिं पृच्छति-तूतो विमुच्यमान इति । इतोऽमदेहान् विमुच्यमान एतान्निर्दण्ड्यानीशानिन्दानि-
नानि समाहितोऽसि सन् ' क ' कश्चिन् गमिष्यति ' दि वन्तु प्रार्थयति । इत्येव पृष्टो राजा अह-
नाहमिति । हे ' भगवन् ' । पूजावन ' अहं ' तद्रतश्च इन्तु ' न वेद ' न ज्ञाने ' । यत्र ' गमिष्यामि '
यत्र गन् हृतम् । एषन्तो मुनिराह-अथ वै तेऽक्षमिति । ' ते ' तुभ्यमहं तद्भुत् ' वक्ष्यामि ' कथयि-
ष्यामि । यत्र गमिष्यति ' यत्र गन् हृतार्थ म्मा इत्यर्थः । राजा अह-ब्रवीतु भगवानिति । मा ' भग-
वान् ' प्रमत्त तर्हि ' ब्रवीतु ' कथयतु इत्यर्थः ॥ १ ॥

इदानीं वैश्वानरसप्राज्ञानुवादेन वक्तव्यतया प्रतिज्ञातं दुरीयं ब्रह्म प्रतिपादयितुं आदौ वैश्वानरान्निजं जाप-
दन्निमानिजं वैश्वं दशयति-स होवाचेत्येवो वै नामिष इति । ' म. ' याज्वल्क्य ' ह उवाच ' । ' इन्दे '
दीपने जागरिते स्थूलार्थमोक्षयनेन सरा मुरगान् स्तीरो नम ' वै ' प्रमिद्र एव । अदियान्तर्गतं पुरुष-
अधुर्वै ब्रह्मेति पुरोक्तं । कोऽनादिर्गो नानेति अदिश्वत् पुरुषमुक्त्वा अप्यम तपह पोऽयमिति । ' गोऽयं '

(प्रोऽथ) अथैतद्भामेऽक्षणि पुरुषरूपम् । (सु) एषाऽस्य पुत्नी
 विराट्पत्न्योरेषु सत्स्तावो यऽएषोऽन्तर्हृदयेऽआकाशोऽथैनयोरेतद्भ्रं
 यऽएषोऽन्तर्हृदये लोहितपिण्डोऽथैनयोरेतद्भावुरणं यदेतद्भ्रं
 जालकुमिवुथैनयोरेषा सृतिः सती सञ्चरणी येषा हृदयादूर्ध्वा नाड्योच्च-
 रति ॥ ३ ॥

अथैतद्भामेऽक्षणि पुरुषरूपम् । एषाऽस्य पुत्नी विराट् । तयोरेषु संस्तावः । य एषोऽन्तर्हृदये
 आकाशः । अथैनयोरेतद्भ्रम् । य एषोऽन्तर्हृदये लोहितपिण्डः । अथैनयोरेतद्भावुरणम् । यदेतद्भ्रं-
 हृदये जालकुमिव । अथैनयोरेषा सृतिः सती संचरणी । या एषा हृदयादूर्ध्वा नाड्योच्चरति ॥ ३ ॥

‘ दक्षिणेऽक्षन् ’ अक्षणि पुरुषोऽप्यत्यरूपमापन्न । ‘ त वै एत ’ पुत्र्य दीप्तिगुणत्वादस्य ‘ ह्यथ ’ इति
 प्रत्यक्षनाम । तमिन्ध मन्तमिन्ध इति परोऽश्लेषेण ‘ इन्द्र इत्याचक्षते ’ । इन्द्रशब्दोऽन्यथारणार्थः । परोऽश्लेषेण
 कथयन्तीत्यर्थः । कुन्त. १ ‘ हि ’ यस्मात् ‘ देवा. परोऽक्षप्रिया ’ परोऽक्षनामग्रहणप्रिया एव । अग्नि च-
 प्रत्यक्षनामग्रहण द्विषन्तीति ‘ प्रत्यक्षद्विष. ’ ॥ २ ॥

एकस्यैव वैधानस्योपासनाय प्रामाणिक इन्द्रधेन्द्राणी चेति मिथुन कल्पयति-अथैतद्भामेऽक्षणि पुरुष-
 रूपमित्यादिना । प्रामाणिकत्वानर्थ अथशब्दः । ‘ अथ ’ एतदेवोक्तं पुरुषरूपं ‘ कामे अक्षणि ’ अक्षिणत सत्
 अथैवोक्तस्य इन्द्रस्य मोक्षधेन्द्रानस्य ‘ एषा विराट् पुत्नी ’ मोक्षत्वात् । तथा च यदेतन्मिथुनं जागरिते
 वैधशब्दवाच्यं तदेवैक स्वप्ने तेजमशब्दवाच्यमिति अर्थादुक्तमेव । अत एव अत्र एतन्नावम्पय मिथुनम्पान-
 माह-तयोरेषु इति । तयोरेन्द्रेन्द्राण्यो स्वप्नावस्थामापन्नो ‘ एव ररहाव ’ । सधून यत्र न्योऽन्य
 सत्तत्र युवति न. ‘ मन्त्र ’ । कोऽती । ‘ य एष ’ प्रसिद्ध. ‘ अन्तर्हृदये ’ हृदयन मात्परिहृत्वा-
 त्तर्भ्ये ‘ आकाश ’ मुषि । स इत्यर्थः । ‘ अथ ’ एतदोक्तान्पथयोरेन्द्रेन्द्राण्यो. एतद्व्यमागमत्रं मोक्ष-
 रियतिहेतु । किं तन् ‘ य एष ’ ‘ अन्तर्हृदये ’ ‘ लोहितपिण्ड. ’ इति । प्रथमं तावन् जन्ममत्र द्वेषा
 विपरिणमते । तत्र यत् स्थूल तदधो गच्छति । यदन्यत्सूक्ष्म त पुनरग्नितो पच्यमानं द्वेषा विपरिणमते । तयोरेष्ये
 यो मन्त्रो रस । स पाचनीतिकरायामुपचिनोति । य. पुनरग्नितो रस । ‘ स एष. ’ लोहित एव पिण्डः
 ‘ लोहितपिण्ड ’ । ननु-लोके सुक्तवती. स्वप्नोश्च प्रावरणं दृष्टम् । तथा अनयोरेषु प्रावरणेन मन्त्रितव्यम् ।
 किं तन् इत्यनेध्यायमाह-अथैनयोरेतद्भावुरणमिति । ‘ अथ ’ मोक्षस्वप्नानन्तरं ‘ एतयो. ’ पूर्वोक्तयो.
 ‘ एतप्रावरणं ’ ‘ यदेतन् ’ ‘ अन्तर्हृदये जालकुमिव ’ अनेकलाङ्गिच्छिद्रबहुलत्वात् जालकुव प्रतिभासमानमित्यर्थः ।
 इदानीं तयो स्वप्नात् जागरितमग्नमागमाह-अथैनयोरेषा सृतिरिति । ‘ अथ ’ स्वप्नानन्तरं जाग्रस्थानमाग्नि-
 रग्नितोरेतयोरेषा ‘ सती ’ सोमना ‘ सृति. ’ अर्घ. ‘ संचरणी ’ संचरतः स्वप्नाजाग्रतमनयेति संचरणी ।
 का सा ‘ या एषा ’ इत्येतात् ‘ इत्येतेतात् ’ ऊर्ध्वा ’ अग्निमुखा सती ‘ नाड्या ट्छरति ’ रदृच्छति ।
 सा सृतिरित्यर्थः ॥ ३ ॥

ता वाऽअस्यैताः । (०) हिता नाम नाड्यो युधा केजः सहस्रधा
भिद्युऽएताभिर्वृत्वाऽएतमास्रवद्वाप्तवति तस्मादेषु प्रविविक्ताहारतरऽइव
भवत्यस्माच्छरीरादात्मनः ॥ ४ ॥

(स्तु) तुस्य वाऽएतस्य पुरुषस्य । प्राची दिक्प्राञ्चः प्राणा दक्षिणा
दिग्दक्षिणाः प्राणाः प्रतीची दिक्प्रत्युञ्चः प्राणाऽउदीची दिगुदञ्चः
प्राणाऽऊर्वा दिगूर्वाः प्राणाऽअर्वाची दिगर्वाञ्चः प्राणाः सुर्वा दिशः
सुर्वे प्राणाः ॥ ५ ॥

ता वा अस्यैता हिता नाम नाड्यः । यथा केजः सहस्रधा भिन्नः । एताभिर्वा एतमास्रवत्
आस्रवति । तस्मादेषु प्रविविक्ताहारतर इव भवत्यस्माच्छरीरादात्मनः ॥ ४ ॥

तस्य वा एतस्य पुरुषस्य । प्राची दिक् प्राञ्चः प्राणाः । दक्षिणा दिक् दक्षिणाः प्राणाः ।
प्रतीची दिक् प्रत्युञ्चः प्राणाः । उदीची दिक् उदञ्चः प्राणाः । ऊर्वादिक ऊर्वाः प्राणाः । अर्वाची
दिक् अर्वाञ्चः प्राणाः । सर्वा दिशः सुर्वे प्राणाः ॥ ५ ॥

इदानीं वैश्वनैजस्योः अन्तर्विक्रमः भोजुश्च सूःमता इत्येतद्वदसंनार्य इन्द्रियाश्रिताना नाड्यपतराणा परेमाः
सच्छातमाह—ता वा अस्यैता हिता इति । 'यथा' लोके एक 'केजः' 'सहस्रधा भिन्नः' अयन्
सुस्यो भवति । एवं सुस्य 'अस्य' पुरुषस्य देहसम्बन्धिन्य 'एता' मन्त्रात् जामदग्न्यादि-व्यवहारहेतुभूता
'नाड्य' शिरः । 'हिता नाम' हिता इत्येव नाम्ना स्वयन्ना अन्तर्देहे प्रविष्टिता मन्तीनि शेष । इदयाश्च
विरुद्धास्ताः सर्वत्र कदम्बकेसरवत् युगपत् स्थाननिशेषेषु प्रसृताः सचो व्यवस्थिता इत्यर्थः । उक्त-
नाड्यनिमित्तप्रयोगकथनपूर्वकं सूःमत्तमत्वकथनप्रयोजनमाह—एताभिर्वा एतमास्रवदिति । एताभिर्नोडीभिरत्यन्त-
सूःमाभिर्वै एव 'एत' देह आस्रवद्वच्छन् शरीरं व्याप्नुवन् पूर्वोक्तसूःमत्तरमन्नं कर्तुं 'आस्रवति' कारणान-
कारणभेदज्ञानदेवतास्त्वान् व्याप्नोतीत्यर्थः । यदर्थमेतास्ता सूःमत्तमत्वमुक्त तत्प्रयोजनमाह—तस्मादेषु
प्रविविक्ताहारतर इवेति । यस्मान्नाड्याश्रितं सूःमत्तं देवताद्वारा भुजानः सन् अर्धं किंवापि कारणदेवताः
करणानि अन्तःकरणं च किंवाह्यं प्रीणयति । राजम्यानीयेन विद्यात्मना अनविष्टितानां भोगे स्वात्मन्या-
मावत् । तस्मात् एष नैजस 'प्रविविक्ताहारतर' अनिरायेन प्रविविक्ताहारः प्रविविक्ताहारतर इति
विशदः । कस्मात्प्रविविक्ताहारतत्त्वमित्येत आह—तस्माच्छरीरादात्मन इति । 'शाश्वतो' स्थूलशरीरोन्मयेः
वैश्वानरामन् सकाशादिनि यावत् । तस्य हि मूत्रपुरीषादिस्यूजापेक्षया विद्योत्पन्नपदकारणमत्यन्तं प्रविविक्तमेव किंवा-
स्यतिकर त्वम ततोऽपि सूःमत्तरम् । इवशब्द उपसर्गः । तथा च—यथा प्रविविक्ताहारो वैश्वः । तथा अर्धं नैजसो
न प्रविविक्ताहार एव । किं तु प्रविविक्ताहारतर इति योजना ॥ ४ ॥

वैश्वनैजस्योरेव श्रुत्या साक्षात्प्रतिष्ठितान् नैजसप्राणद्वारा तुष्टिप्रदानमित्यत्र साक्षादेव निर्दिष्टव्य इत्यभिप्रेत्य
तुष्टये क्षीमस्य नैजसस्य उपास्यप्राणद्वारा परिच्छेदहेतुभूता ये अस्मात्प्राणाः तेषां उपास्यत्वं सत्प्राणव्योद-
न्यामन्याज्येन नैजसस्य प्रवृत्त्या तुष्टये च न दर्शयति—तस्य वा एतस्य पुरुषस्य प्राची दिक् प्राञ्चः प्राणा

सुऽएष नेति नेत्यात्मा । (त्साऽगृ) अगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्व्यो
न हि शीर्व्यतेऽसद्गोऽसितो न सज्यते न व्युथतेऽभयम्बै जनक प्राप्नो-
ऽशीति होवाच याज्ञवल्क्यः सु होवाच जनको वैदेहो नमस्ते याज्ञव-
ल्क्याभयन्त्वा गच्छताद्यो नो भगवन्नभयम्बेद्वयसऽइमे विदेहाऽअयमहु-
मस्मीति ॥ ६ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीये
प्रपाठके नवमं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (५) ३१॥ (६) ३-११ ॥

इति षष्ठोऽध्यायः पञ्चमः प्रपाठकश्च समाप्तः ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयोऽध्यायः तृतीयः प्रपाठकश्च समाप्तः ॥
प्रपाठककण्डिकासंख्या ॥ १०७ ॥ अध्यायकण्डिकासंख्या ॥ १३३ ॥

स एष नेति नेत्यात्मा । अगृह्यो न हि गृह्यते । अशीर्व्यो न हि शीर्व्यते । असंगोऽसितो न
सज्यते न व्युथते । अभयं वै जनक प्राप्नोऽपि इति होवाच याज्ञवल्क्यः । स होवाच जनको
वैदेहः । नमस्ते याज्ञवल्क्य । अभयं त्वा गच्छतात् । यो नो भगवन्नभयं वेदयसि । इमे विदेहाः ।
अयमहुमस्मीति ॥ ६ ॥

इति । स एष इत्यनूनसैजस सूक्ष्मभूतेन प्रागेन निद्रियमाण प्राग एव भवति । ' तस्य वै एतस्य पुरुषस्य '
विदुषः क्रमेण वैधानिरात् संजम प्राप्नस्य तस्य अन्विकारणात्पण्डितुरीयपदाविष्टस्य तैजसस्य वै ' प्राक् '
प्रागचतीति प्राक् ' प्रागा ' नामाहारा अप्रत सचरत प्राची दिग्वा सवृत्ता, अथात्मादिपरिच्छिन्ना प्राग-
सर्वान् दिक्षु स्थिता, विदुषस्तुरीयपदप्राप्तस्य परिच्छेदहेतुनाशान् तन्मिवेकीभूता सन् तत्तदिदमात्रमहृत्
प्रयजूमते लीला इत्यर्थ । एव ' दक्षिणा दिग्दक्षिणा प्रागा ' इत्यादि व्याख्येयम् । तथा ' च-उपाधिभूतार्थं
लव दर्शयन्ती धुनि, रूपरहितस्याप्यात्मनो लव कारणान्मनि दर्शयन्तीति भार' ॥ ९ ॥

एवं सर्वोपसंहार इत्वा अवस्थितस्य पुण्यस्य विदुषः दिं स्वरूपमित्यपेक्षाया अविद्यमानकार्यमात्राभावमात्रि-
त्वेन तद्विलक्षण निष्प्रपञ्च स्वरूपमिति दर्शयति-स एष नेति नेत्यात्मेत्यादिना न व्युथते इत्यनेन ।
व्याख्यातार्थं वाक्यम् । इदानीं यत् प्रथमा महत्स्वरूपज्ञापनार्थं ब्राह्मणस्यात्मको प्रथम उपदिष्ट । तस्य ज्ञानस्या-
परोक्षानुभवस्य फलमाह-अभयं वा इति । हे ' जनक ' ! त्वं ' अभय ' जन्ममरणदिनिमित्तभयाभाव ' वै '
निश्चयेन ' प्राप्नोऽपि ' । नात पर तव शोक । ' इति ह ' ' याज्ञवल्क्य, ' उवाचोक्तवान् । एतावता " अय
वै तेऽहं तद्व्याकर्षीति " अन्विकारणं तदुपदिष्टम् । इदानीं स्थित-इत्यर्थमहृत्वा ततो दक्षिणा न प्राप्ता इति
मुनिमन भवन् राजा दक्षिणा दिक्षुः समानुभवम् । इत्यर्थताहेतुभूत जात इति ज्ञापितवानित्याह धुनि-
स होवाच जनको वैदेहो नमस्ते याज्ञवल्क्य । न. जनक उवाच । हे ' याज्ञवल्क्य ' ! सप्ता-

दायमानमेव दत्तवने ' ते ' तुष्य विमह विद्यानिष्कयाय दाम्ये । तम्प्राप्तुम्यं ' नमः ' नमस्कारः अस्तु ।
 स्वामिनि सपन्नं ज्ञानं ज्ञापयित्वा गवार्दीनां दक्षिणां एतच्छानानुत्तरूपत्वमभिप्रेत्य दक्षिणांतरं निवेदयति—अभयं
 त्वा गच्छताद्यो नो भगवन्नभयमिति । हे ' भगवन् ! ' यस्त्व नोऽस्मान् ' अमय ' ब्रह्म ' वेदयसे ' ज्ञान-
 यमि अज्ञानव्यञ्जानावनयनेन प्रापितवानसीति यावत् । त ' त्वा ' स्वामिनि ' अमय ' ' गच्छतात् ' गच्छतु ।
 ' इमे विदेहा ' तत्र यथेष्टं भोगाय सन्तु । अथ चाह तत्र दासत्वात् स्थितोऽग्निः । यथेष्टं मा रोज्यं च प्रपद्यस्वेति
 वाक्यार्थः । इदं दक्षिणादानं व्यवहारदर्शित्वमवष्टम्ब्यौक्तम् । तत्र तस्य नाम्नेव दक्षिणेऽग्निः राहोऽग्निप्रायः । अत्रितीभि-
 ब्रह्माग्नेभ्यमनुभवत स्वान्मादिति तस्य वस्तुन अमावात् । तद्रुक्तं—“ अहं ममेकविधाधी, सहेतुर्नाशिता यदा ।
 पूर्णाग्निनि तदा दृष्टं क कस्मै किं व दित्सति ” इति ॥ १ ॥

इति श्रीद्वर्पादेशत्रयभगवद्भूष्यपादशिष्यस्य श्रीगण्डकानिरुद्धपुरस्य परमहंसपरिव्रजसंन्यासार्थस्य श्रीसायुदेवब्रह्म-
 भागततः कृतौ माष्यदिर्नाथशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाष्यन्दिनशास्त्रोपनिषद्बृहदारण्यकटीकाया वासुदेव-
 प्रकाशिकायां तृतीयेऽध्याये एकादश कूर्ध्वनाम्न्य परिसमाप्तम् ॥ १४ (१) ३-११ ॥

तृतीयेऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १४ (वृ. उ.) ३ ॥



अथ चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थप्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

आदितः सप्तमेऽध्याये वृ० आ० चतुर्थेऽध्याये च प्रथमं ब्राह्मणम् ।



जनकश्च वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम । सु मेने न वदिष्येऽइत्युथ ह
युञ्जनकश्च वैदेहो याज्ञवल्क्यश्चाग्निहोत्रे समूदतुस्तस्मै ह याज्ञवल्क्यो
व्वरन्ददौ सु ह कामप्रश्नमेव व्वच्चे तुश्च हारस्मे ददौ तुश्च ह सम्प्राडेव
पूर्वः पप्रच्छ ॥ १ ॥

ज्योतिर्ब्राह्मणम् ।

जनकं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम । सु मेने । न वदिष्ये इति । अथ ह युञ्जनकश्च वैदेहो
याज्ञवल्क्यश्चाग्निहोत्रे समूदतुः । तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ । स ह कामप्रश्नमेव वच्चे । तं हारस्मै
ददौ । तं ह सम्प्राडेव पूर्वः पप्रच्छ ॥ १ ॥

भयुकाण्डे तावन् बुधनुप्रविष्ट ईश्वरः अविद्यया अकृतस्त्वमायन इति “ तन्न पश्यल्लक्ष्मो हि सः ”
(श. प. बृ. १४ । १ । २ । १९) इत्यादिनोक्तम् । पुनस्तस्मैवाविद्यानिरासेन स्वरूपावस्थान चागमप्राप्त-
येन निर्द्धारितम् । एव भयुकाण्डे निरूपित आत्मा यत्साक्षादपरोक्षादित्यादिलक्षणो जल्पन्यायमवलम्ब्य अखण्ड-
प्रत्यक्षत्वेन निरूपितः । तस्मैव वादन्यायेन स्वरूपनिर्णयाय वागादिदेवतसु ब्रह्मदृष्टिद्वारा “ एवो ह वै ”
(श. प. बृ. १४ । १ । १९) इत्यादिना वागवाचक्यस्यैवादिप्रदर्शनेन तुरीये “ नेति नेति ” इत्यादिलक्षणं ब्रह्मामन्व-
सुपदिष्टम् । इदानीं पूर्वोक्तं वागवाचक्यस्या अनुसृत्य महता तर्केण अनेकविप्रतिपत्तिनिरासद्वारेण देहादित्यति-
रिक्तशुद्धस्वप्नप्रकाशानविशयानन्दस्वभावलक्षणं पूर्वोक्तमेवाजान अविगमयितुं ज्योतिर्ब्राह्मणमारभ्यते जनकं ह
वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगामेति । विश्वप्रहणे शिष्यस्य ब्रह्मादिलक्षणाचारविप्रकाशानार्था ब्रह्मविद्यास्तुत्यर्था च
हयमाह्वयायिका । ऐतिह्यपोतको ह्यस्य । ‘ जनक वैदेह ’ प्रति ‘ याज्ञवल्क्यः ’ योगक्षेमार्थं ‘ जगाम ’
गतवान् । ‘ सः ’ गच्छन् याज्ञवल्क्यो रात्रे अहं किञ्चिदपि ‘ न वदिष्ये इति मेने ’ विचारयामास । यद्वा-
‘ सम एनेन ’ इति छेदः । तथा च ‘ एनेन ’ राज्ञा अहं ‘ सवदिष्ये ’ इत्यभिप्रायवान् ‘ वैदेहं जनकं जगामे-
त्यर्थः । ननु— ‘ न वदिष्ये ’ इति सकल्लोड्गि शक्यतेऽपि प्रश्नेऽपि उक्तदानेन मुनेः स्वप्रतिज्ञाहानौ को हेतुरिति
व्योश्रयः सत्रदिष्य इति च व्याख्याया बरदानमेव हेतुरिति कथयितुं कर्मकाण्डवृत्तामाह्वयायिकामाह—अथ ह
युञ्जनकश्च वैदेह इत्यादिना । ‘ ह ’ किञ्च यत्र कर्मकाण्डे (श. प. ११ । १ । १०) ‘ वैदेहो जनकः ’ ‘ याज्ञ-
वल्क्यश्च ’ परात् ‘ अग्निहोत्रे ’ निमित्ते ‘ समूदतुः ’ सम्वादं कृतवन्तौ । तत्र जनकस्याग्निहोत्रविषयं विद्वान् विश्व-
मुपसृज्य पवित्रोऽयं याज्ञवल्क्यः ‘ तस्मै ’ जनकाय क्ति ‘ वरं ददौ ’ वरं वृणीष्येऽयुक्तवानित्यर्थः । ‘ सः ’ जनकः
‘ ह ’ पित्र, ‘ कामप्रश्नमेव ’ इच्छाप्रश्नमेव ‘ वच्चे ’ वरं कृतवान् । ‘ तं ’ च वरं याज्ञवल्क्यः ‘ ह ’ ‘ तस्मै ’ रात्रे

याज्ञवल्क्य क्रिञ्ज्योतिरयम् पुरुषऽद्विति । (त्या) आदित्यज्योतिः सम्म्रा-
डिति होवाचादित्येनैवायञ्ज्योतिषाऽऽस्ते पुल्ययते कर्म कुरुते विपुर्ध्वे-
र्त्तित्येवमुवैतुद्याज्ञवल्क्य ॥ २ ॥

(लक्ष्या) अस्तमितऽआदित्यं याज्ञवल्क्य । क्रिञ्ज्योतिरेवायम्पुरुषऽ
इति चन्द्रज्योतिः सम्म्राडिति होवाच चन्द्रेणैवायञ्ज्योतिषाऽऽस्ते पुल्य-
यते कर्म कुरुते विपुर्ध्वेर्त्तित्येवमुवैतुद्याज्ञवल्क्य ॥ ३ ॥

याज्ञवल्क्य क्रिञ्ज्योतिरयम् पुरुष इति । आदित्यज्योतिः सम्म्राड् इति होवाच । आदित्ये-
नैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पुल्ययते कर्म कुरुते विपुर्ध्वेर्त्तित्ति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २ ॥

अस्तमित आदिभ्ये याज्ञवल्क्य क्रिञ्ज्योतिरेवायम् पुरुष इति । चन्द्रज्योतिः सम्म्राड् इति
होवाच । चन्द्रेणैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पुल्ययते कर्म कुरुते विपुर्ध्वेर्त्तित्ति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ३ ॥

‘ ददौ ’ दत्तवान् । एव प्राप्तवरो राजा किं कृतवानित्याह—तं इ मन्त्राडेवेति । ‘ पूर्व- ’ इत्यत्र लिङ्गमवि-
हितम् । ‘ न वदित्ये ’ इत्यागत लुष्णीम्भूत ‘ त मन्त्रादेव ’ ‘ पूर्व ’ पूर्व ‘ पप्रच्छ ’ लब्धवरत्वात्पृष्टवा-
निति मन्त्र ॥ १ ॥

किं पप्रच्छेत्यपेक्षया प्रथमात्मवेतन्यस्वरूपं जिज्ञासमानं कार्यकरणमनात्तरा पुरवो ज्योतिर्निर्वर्त्यमास-
गमनादिकार्यं स्वाभिनेनेत्र ज्योतिषा अनुगृहीतो निर्वर्तयति, किं वा—स्वव्यतिरेकेनेति सन्दिग्धानं पृच्छति—
याज्ञवल्क्य क्रिञ्ज्योतिरयम् पुरुष इतीति । हे ‘ याज्ञवल्क्य ’ ‘ अयं पुरुष ’ कार्यकरणमनात्प्र-
थित्वापादिमान् पिण्ड ‘ क्रिञ्ज्योति ’ किं ज्योतिरेव्य विद्यते स क्रिञ्ज्योति । येन ज्योतिषा अनुगृहीतो-
ऽयमासनादिस्वप्नहार करोति इति पप्रच्छ इत्यर्थः । तर्हि देहादि तद्व्यतिरेकं वा इति प्रदुरभिप्रायज्ञो मुनिः
अयं हि राजा व्यतिरेकं ज्योतिरेव पृच्छति इति तयाविधमेव इतरसर्वज्योतिरहितस्वप्नार्यवर्थायां विविक्षनया
बोधयितुकामो जागरिते तापान् दृष्टान्तभूतानि आदित्यार्दानि वाग्लानि ज्योतीन्नि उपन्यस्यतीति दर्शयति—
आदित्यज्योतिः सम्म्राडिति होवाचेत्यादिना । आदित्यो ज्योतिर्वन्मयासावादित्यज्योतिः पुरुष इति
होवाचेत्यर्थः । तदेवोपपादयति—आदित्येनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते इति । ‘ आदित्येनैव ’ चक्षुषीऽनुपादेकेण
देहकारणव्यतिरेकेनैवायं प्राहृत ‘ पुरुष आत्मे ’ उपविशति ‘ पुल्ययते ’ परेति गच्छतीति यावत् । “ उप-
सर्गस्यापत्नी ” (सा.मू. ८।१।१९) इति परे सत्यं लब्धम् । गत्वा क्षेत्रमरन्थ वा तत्र ‘ कर्म कुरुते ’ पश्चादिपरेति
भूयो निर्वर्तते इत्यर्थः । मयातादिव्यतिरेकमेव ज्योतिरासनादिकात्प्राप्तिल्युक्तं राजा अग्निकारिणि—एवमेवैतद्या-
ज्ञवल्क्येति ॥ २ ॥

पपति एकेनैवादिन्यपर्यायेण व्याप्तिप्रहसन्व । तयाऽपि वज्ञो दृष्टान्तः । व्याप्तिं द्रष्टयन्ति, इति मन्त्रा प्रथ-
मनिवचनात्प्रां ज्योतिर्ज्योतिरन्तराणि दर्शयति—अस्तमित आदित्य इत्यादिकण्डिकाचतुष्टयेन “ कतम
व्यत्मा ” इत्यत्र प्रकृतेन । परविशेषोऽत्र व्याख्यायने—क्रिञ्ज्योतिरेवायं पुरुष इति । प्रथं ददौकर्तुं सर्वत्र
एवकार । चन्द्रो ज्योतिरेव स चन्द्रज्योति ॥ ३ ॥

(लक्ष्या) अस्तमितऽआदित्ये याज्ञवल्क्य । चन्द्रमस्यस्तमिते किञ्ज्यो-
तिरेवायम्पुरुषऽइत्यग्निज्योतिः सम्प्राडिति होवाचामिनेवायञ्ज्योतिषा-
ऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपर्येतीत्येवमुवैतुद्याज्ञवल्क्य ॥ ४ ॥

(लक्ष्या) अस्तमितऽआदित्ये याज्ञवल्क्य । चन्द्रमस्यस्तमिते
शान्तेऽग्नौ किञ्ज्योतिरेवायम्पुरुषऽइति व्वाग्ज्योतिः सम्प्राडिति होवाच
व्वाचैवायञ्ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपर्येतीति तस्माद्दे
सम्प्राडपि यत्र स्वः पाणिर्न विनिर्ज्ञायतेऽथ यत्र व्वागुच्चरत्युपैव
तत्र न्येतीत्येवमुवैतुद्याज्ञवल्क्य ॥ ५ ॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चंद्रमस्यस्तमिते किञ्ज्योतिरेवायं पुरुष इति । अग्निज्योतिः
सम्प्राड इति होवाच । अग्निनेवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपर्येतीति । एवमेवैत-
द्याज्ञवल्क्य ॥ ४ ॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चंद्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ किञ्ज्योतिरेवायं पुरुष इति ।
वाग्ज्योतिः सम्प्राड इति होवाच । वाचैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपर्येतीति ।
तस्माद्दे सम्प्राडपि यत्र स्वः पाणिर्न विनिर्ज्ञायते ; अथ यत्र वागुच्चरति ; उपैव तत्र न्येतीति । एव-
मेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ५ ॥

एव अग्निज्योतिरेव स. ' अग्निज्योतिः ' इत्येव सर्वत्र बोद्धव्यम् । अग्निनेवायमित्येतन् प्रभावमभ्यादर्शना-
मन्युपलक्षणम् । ततोऽपि पुरुषप्रवृत्तिदर्शनादित्यर्थः ॥ ४ ॥

वाचैवायमित्यत्र वाक्येन शब्दः परिगृह्यते, नेन्द्रियम् । तस्मिन् शब्दाद्ये विषये श्रोत्रमन्त्रेऽप्यसनादि-
ज्योति कार्यदर्शनात् । ननु-शब्दस्वादित्यवन् ज्योतिष्वप्याप्रतिदे. कथं ? तस्य ज्योतिष्वेनामनादिकार्यहेतु-
तंति चेत्, उच्यते । प्रथमं तावत् श्रोत्रमन्त्रे शब्दाद्ये विषये श्रोत्रेन्द्रिय दीयते । दमे च तस्मिन् मनसि
विवेक उपशयते । तेन च मनसा पुरुषो वाचा चेष्टा प्रतिपद्यते । " मनसा श्वे पश्यति मनसा शृणोति " -
(श.प.बृ.१।१।१८) इति श्रुतेः । इत्येतत्सर्वमग्निमेत्याह-तस्माद्दे सम्प्राडपि यत्र स्वः पाणिरिति । यस्मान्
शब्दाद्यप्या वाचा ज्योतिषा अयं व्यवहरति । तस्मात्प्रसिद्धं वाचो ज्योतिष्वेवम् । कथं ? ' यत्र ' यस्मिन् काले
प्राहृताज्यादी ' स्व ' स्वकीयोऽपि पाणिर्हस्तः ' न विनिर्ज्ञायते ' विस्मय एव दृश्यते । अथ तस्मिन् काले
वाद्यज्योतिष्व, अभावेन सर्वचेष्टानिरोधे प्राप्ते ' यत्र ' यस्मिन्प्रदेशे ' वागुच्चरति ' कश्चिन् वा मयति गर्दमो वा
रीति । तेन शब्देन ज्योतिषा ' तत्र ' तस्मिन्प्रदेशे ' उपन्येति ' उपगच्छन्नेव सजिहितो भवति । मार्गं यद्
वा प्रतिपश्यति इति यावत् । एतद्वाग्ज्योतिर्निर्देशेण गन्धादेरेत्युपलक्षणम् । परं तेषामपि शब्दवाच्यहेतुत्वम्
इति भावः ॥ ५ ॥

(लक्ष्म्या) अस्तमितऽआदित्ये याज्ञवल्क्य । चन्द्रमस्यस्तमिते शान्ते-
ऽग्नौ शान्तायाम्बाधि किञ्च्योतिरेवायम्पुरुषऽऽत्त्यात्मज्योतिः सम्प्रा-
दिति होवाचात्सुनैवायञ्च्योतिषाऽऽस्ते पल्पयते कर्म कुरुते विपश्ये-
तीति ॥ ६ ॥ शतम् ७४०० ॥

कतमुऽआत्मेति । योऽयम्विज्ञानमयः पुरुषः प्राणेषु हृद्यन्तुज्योतिः
सु समानः सन्नुभौ लोकौ सुञ्चरति ध्यायतीव लेलायतीव सुधीः स्वप्नो
भूत्वेमुं लोकमुतिक्रामति ॥ ७ ॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चंद्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ शान्तायां बाधि किञ्च्योतिरेवायं
पुरुष इति । आत्मज्योतिः सम्प्राद इति होवाच । आत्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्पयते कर्म कुरुते
विपश्येतीति ॥ ६ ॥

कतम आत्मेति । योऽयं विज्ञानमयः पुरुषः प्राणेषु हृद्यन्तुज्योतिः । स समानः सन्नुभौ लोकौ
सञ्चरति । ध्यायतीव लेलायतीव । सुधीः स्वप्नो भूत्वा इमं लोकमुतिक्रामति ॥ ७ ॥

एतावता यो व्यवहारः स व्यवहृदेहेन्द्रियाद्यनिर्गतज्योतिः साम्यः । यथा आदित्यादिसाम्यो जाग्रद्व्यव-
हारः, इति व्याप्तिः सिद्धा । एव मिद्धाया व्यक्ती स्वप्नसुषुप्त्योरपि कन्धुसममवियोगदेशात्तत्प्राप्तनादेः उत्पानस्य
व ज्योतिः कार्यस्य दर्शनाद्भवितव्यं तत्राप्यतिरिक्तेन केनचित् ज्योतिषा, इत्यनुमानतो ज्योतिर्मात्रे मिद्रे लप-
न्वस्तान्ना ज्योतिषां तत्र योग्यानुपलम्बित्वापितत्वात् केन ज्योतिषा तदा अतो व्यवहारं करोतीति तद्विशेष
राजा पृच्छतीति दर्शयति-अस्तमित आदित्य इत्यादिना । उन्नरमाह-आत्मज्योतिः सम्प्रादिति होवा-
चेति । आत्मैव ज्योतिरस्य स तथा । आत्मेति कार्यकरणानिरिक्तं तद्व्यवहारकं अपराधीनप्रकाशं ज्योतिरपिधी
यते । तस्यैवमनो ज्योतिषः अर्थात् अत स्थस्य सूर्यादिविलक्षणस्य कार्येणान्वयमाह-आत्मनैवायं ज्योतिषा-
ऽऽस्त इत्यादिना ॥ ६ ॥

यद्यपि सवातानुमाहकमामज्योति सवातातिरिक्तं तद्विज्ञानीय चेति न्यायतो निर्गलितम् । तथाऽपि सूक्ष्म
न्यायस्य दुर्विज्ञेयत्वात्तुमाहकादिन्यादेरनुमाहकमज्ञानममानजानीयवदशनाच्च बुद्ध्यादिव्यतिरेकत्वविधवाभावात्
सन्दिहानो राजा पृच्छति-कतम आत्मेतीति । कोऽज्ञाता मा किंस्वरूप इति प्रश्नार्थः । बुद्धव्यवहारकः स्वयं
मदवमासमान आत्मेति प्रतिबचनमाह-योऽयं विज्ञानमयः पुरुषः प्राणेषु धिति । हे राजन् ! ' य. ' आत्म
त्वया पृष्टः । ' सोऽय ' ' विज्ञानमय ' विज्ञापते अनेनेति व्युत्पत्तेर्विज्ञानं बुद्धिः तन्मपस्यप्राप्तो विज्ञानमय
' पुरुषः ' नियतपूर्व इत्यर्थः । " पुरुष एवेद सर्वम् " (वा. स. ११ । १) इति श्रुतेः । प्राणेष्विति सामौष्य-
लक्षणा सप्तमी विज्ञानमयस्य तद्रूपतिरेकप्रदर्शनार्था । यो हि येषु भवति स तद्व्यतिरिक्त एव भवति । अतः
' प्राणेष्विति ' प्राणेष्वो व्यतिरिक्त इत्यर्थः । एव प्राणमदीयस्यो विज्ञानमय इत्युक्ते प्राणमाज्ञानं तस्य स्यात् ।
अतो विज्ञानेन्द्रि-हृद्यन्तुज्योतिरिति । इन्द्रन्द्रो भर्ग्येन्द्रविषयः । तास्त्व्यान् अत्र इच्छन्तेन लक्षणया

स ब्राह्मणपुरुषः । (पौ) जायमानः शरीरमभिसंपद्यमानः पाप्मभिः
सुप्तसृज्यते सुप्तकामन्त्रियमाणः पाप्मनो विजहाति मृत्यो रूपाणि ॥८॥

स वा अयं पुरुषः जायमानः शरीरमभिसंपद्यमानः पाप्मभिः संसृज्यते । स उक्तामन्त्रियमाणः
पाप्मनो विजहाति मृत्योः रूपाणि ॥ ८ ॥

बुद्धिरुच्यते ' इदि ' बुद्धौ अन्वर्तमानं ज्योतिरामा । " आत्मनैवाय ज्योतिषाऽऽप्ते " इत्यादौ तस्मै
ज्योतिष्ट्वेन प्रकृत्यान् पूर्णो बुद्धिरर्पणाभिव्यक्तः सर्वाभिसक्तः शुभो निरतिशयस्वप्रकाशकस्वभाव
आत्मेति वाक्यार्थः । एवमात्मनो नित्यमुक्तस्य अविद्यया बुद्ध्यादितादात्म्याभ्यासादेव सत्तारित्व इति
दर्शयितुं सूक्ष्मदेहादिन्यारिक्ततया आत्मनः शुद्धत्वदर्शनाय वा स्वप्न प्रक्रमते—स समानः सन्निति । यो इत्यत-
श्चोपि ' पुरुष आत्मा ' म समानः ' सन् इच्छन्द्याच्यायां बुद्धेः प्रकृतत्वाद् सन्निरित्वात् तथा समानः सदाः
अन्वोऽन्वयमांश्यामेन तत्ताव विडवत् तादात्म्यमापन्न सन् ' उभौ लोको ' प्रतिपन्नप्रतिपत्तयो इहलोक-
परलोकौवनुक्रमेण उपास्येदेहेन्द्रियसघातं त्यजन् अन्य चोपाददत् ' सचरति ' परिभ्रमति । आत्मा सचरति
ब्रह्म । न तस्य स्वप्न सचरणमित्यर्थः । एतदेव प्रत्यक्षेणाभिधीय दर्शनमिति—छपायतीव लेलापतीवेति । यतो
ध्यानव्यापारवती बुद्धि तत्त्वेन चिन्महाशक्त्योनीरूपेणावभासयन् तत्सदृश आत्मा ' ध्यायतीव ' ध्यान करणेव
यथा चनुष्योग लोहादिषु अदमाभक्तत्वेनानुगतौ बद्धिश्चतुष्कोण एव प्रतीयते तद्वत् । तथा ' लेलापतीव ' च-
तीव बुद्ध्यादिषु करणेषु प्राणादिषु वायुषु च लसु तदवभासकतया तसमान आमाऽपि चतुर्ध्वेति प्रतीयते ।
यथा चतुर्धा नावि नत्थेन कृशाधलनंविनि प्रतीयते तद्वत् । न तु ज्योतीरूपस्यात्मनः परमार्थतो ध्यान
चरन वेत्यर्थः । कुनो हेतोरेतदवगम्यते, इत्यत आह—सुधीः स्वप्न इति । प्रकृत आत्मा यस्मात्सर्वो बुद्धैर्य-
मायन् ' स्वप्नो भूत्वा ' स्वप्नाकारपरिणतधीवृत्त्वभासकत्वेन तदाकारो भूत्वा एव लोक जागर्तलक्ष्यं लौकिक-
कशास्त्रियव्यवहारस्यदकार्यकरणमयत् ' अतिक्रमति ' अतीच क्रामति । तदभिमान स्वजनीत्यर्थः ॥ ७ ॥

यथा एकस्मिन् देहे स्वप्नजागर्तते सचरत आत्मनो देहाद्व्यतिरेकः । तथा इहलोकपरलोकयोः सचरोन्त्याऽपि
तस्य नद्यातिरेक उच्यते इति दर्शयति—स वा अयं पुरुषो जायमान इति । ' सोऽय ' प्रकृतः । ' पुरुषो
जायमान ' ' पाप्मभिः संसृज्यते ' इत्यन्वयः । नात्मनो जायमानाव प्रशादिवन् । स्वरूपेणानिभ्यमानत्वात् ।
किं तु—शरीरं देहेन्द्रियादिसंज्ञानमभिसंपद्यमानं मन्त्रात्मभाव प्रतिपद्यमान इत्यर्थः । जायमाने शरीरे आमाभिमान
एव जायते इत्युक्तं भवति । वैशाख्ये—ब्रह्मण्यार्थं, अभिसंपद्यमान एवेत्यत्र सचरत्यते । पाप्महाद्यो धर्मस्यायु-
लक्षकः । पाप्महाद्येन देहसम्बन्धेनुमात्रं विवक्षितम् । ' न ह वै सदागौरम्य सतः त्रिप्राणिवयोरेपहतिरस्मि "
() इति श्रुत्यनन्तरम् । तथा च—पाप्मनिर्धर्मो धर्मोऽर्थे करणे, ' समुत्पन्ने ' सपुत्पन्ने । शरीरमा-
त्मनैवानिमन्यमानः पुरुष इत्यर्थः । स एव पुनर्देहात्पारमर्तीभूतकर्मण्ये सति ' त्रियमाणः ' सन् ' उक्तामन् '
शांतातर प्रति उर्ध्वं क्रामन् नातेव समुत्पान् ' पाप्मनः ' कार्यकरणलक्षणात् ' विजहाति ' परित्यजति । तत्रा-
भिमानपरिचयान्तरैरेव वैर्विमुच्यत इत्यर्थः । ' त्रियमाणः ' इत्यस्य न्यायसा उक्तामन्निति । तथा ' मृत्यो '
' रूपाणि ' च विजहातिपिपत्तयः । मृत्युशब्दानं तस्य रूपाणि अकाराधिकार्यकरणानि रूप्यन्ते प्रतीयन्ते न
प्रतीयन्त इति रूप्यणि । अतः सचरणादिकं नामनं स्वामविद्वज् । बद्धेरीवोप्यन्वभावः । स्वामाविके मति
परिचयान्तरैरेव इति हेतुम् ॥ ८ ॥

तस्य त्र्याप्तस्य पुरुषस्य । द्वेऽप्य स्थाने भुवत्तद्द्वयं परलोक-
स्थानञ्च सन्ध्यन्तृतीयं स्वप्रस्थानन्तस्मिन्सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नुभे
स्थाने पश्यतीदृञ्च परलोकस्थानञ्च ॥ ९ ॥

(आ) अथ यथाऽऽक्रमोऽयुम्परलोकस्थाने भवति । तमाक्रममाक्रम्यो-
भयान्पाप्मनऽआनन्दांश्च पश्यति स यत्रायुम्प्रत्युपितैत्यस्य लोकस्य
सर्ववितो मात्रामपाडाय स्वयुम्बिहृत्य स्वयुग्निर्भूमयि स्वेन भासा स्वेन
ज्योतिषा प्स्वपित्युत्रायम्पुरुषः स्वयुञ्ज्यातिर्भवति ॥ १० ॥

तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवनः । इदं च परलोकस्थानं च । सन्ध्यं तृतीयं स्वप्र-
स्थानम् । तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नुभे स्थाने पश्यति, इदं च परलोकस्थानं च ॥ ९ ॥

अथ यथाऽऽक्रमोऽयं परलोकस्थाने भवति । तमाक्रममाक्रम्य उभयान् पाप्मन आनंदांश्च
पश्यति । स यत्रायं प्रस्वपितैति । अस्य लोकस्य सर्ववितो मात्रामपाडाय स्वयं विदस्य स्वयं
निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपिति । अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति ॥ १० ॥

एवमुक्त्वात् त्रियमासः शरीरमेतिसपद्यमान इयागमवशापरलोकात्मिभे निद्वेऽपि प्रत्यरेण न तस्मिन् ।
परलोकविषय च प्रत्यक्ष नास्ति । अतो नास्ति परलोक इत्याशयः, अस्ति परलोक प्रत्यक्षसिद्ध इति प्रतिपाद-
नाय " तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने " इत्यात्म्य " स यत्रायं प्रस्वपिति " (क. ९-१०) इत्यतः प्राक्तनो मन्वः
प्रवर्तिष्यते । प्रथम तद्गुणोद्घातनेन स्थानभेदं दर्शयति - तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवन इति ।
' वे ' प्रसिद्धौ । तस्मैतस्य प्रकृतस्य ' पुरुषस्य ' ' द्वे एव स्थाने भवन ' । न तृतीयं यद्युयं वा स्थानमस्तीति
यावत् । के त द्वे स्थाने । ' इदं च ' यदनेमान् प्रतिपन्नजन्मशरीरेन्द्रियविषयमन्वन्वि सुवादिवेदनातिष्ठिष्ट
प्रत्यक्षतोऽनुभूयमान, परलोक एव स्थानं ' परलोकस्थानम् ' तदेतत्परादिविषयोऽन्यकालानुमान्य दिव्यम् ।
देहस्यैवतिरिक्तस्वप्नप्रदहस्यापि विद्यमानवान् कथं द्वे एवैवैववान् इत्यन्वोत्तर-सन्ध्यं तृतीयमिति । यत्
' तृतीय ' स्वप्रस्थानं तस्य यम् । परलोकस्थानोऽक्रमोः सन्धी भव सन्ध्यं न म्यानान्तरम् । यथा स्वप्नतृतीयमेव
स्थानम् । यथाया दूरणं तृतीयम्, इति दूरणप्रत्ययवशात् । रशनी यदर्थमुनोद्घातं हृतं, तदर्थपति-तस्मिन्-
सन्ध्यं स्थाने तिष्ठन्नुभे स्थाने इति । ' सन्ध्ये स्थाने ' स्वप्नभूमौ ' तिष्ठन् ' वर्तमानं सन् ' इदं च '
' परलोकस्थानं ' चेयुभे स्थाने पश्यति । एतदुक्तं भवति भाष्ये वरनि य स्वेन पश्यति स पूर्वजन्मानुभूत-
विषयमेव तद्भाष्यमाशयित्वा मन् पश्यति, तदानीं कालस्य ऐरिक्तमुक्तप्रनुभवानावात् । मन्मे तु वरनि इन्द्रि-
याणां स्थूलार्थप्रदग्ममध्यज्ञं इह तन्मते अनुभूतविषयकमेव ध्वनं प्रायं पश्यति । कल्पं वरनि पुन परलोक
रिवाप्तुः । विद्याकर्मादिमन्भूतो भाविजन्मविषयकं स्वप्नं प्रायं पश्यति । तस्मान् अन्ते वयम्प्रादौ देहं जन्मनि
असम्मान्यमानस्यं दशनं परलोकमद्रापे प्रत्यक्षं प्रमणमिति ॥ ९ ॥

ननु-स्वप्नस्थानं एव आमा तस्मिन्नि सन् केन विभिन्नं परलोकं पश्यतीत्येवमन्वह-अथ यथा-
ऽऽक्रमोऽयं परलोकस्थाने भवतीति । अथेति वाक्योऽऽक्रमार्थं । अऽक्रम-पश्येनेति वाक्यम आश्रयोऽयं

न तत्र रथा न रथयोगा न पयानो भवन्ति । (न्य) अथ रुथान्त्रय-
योगान्पथः सृजते न तत्रानन्दा मुदः प्रमुदो भवन्त्युथानन्दान्मुदः प्रमुदः
सृजते न तत्र वेशान्ताः स्वन्त्यः पुष्करिण्यो भवन्त्युथ वेशान्ताः
स्वन्तीः पुष्करिणीः सृजते स हि कर्ता ॥ ११ ॥

न तत्र रथा न रथयोगा न पयानो भवन्ति । अथ रथान् रथयोगान् पयः सृजते । न तत्रानंदा
मुदः प्रमुदो भवन्ति । अथानंदान् मुदः प्रमुदः सृजते । न तत्रवेशान्ताः स्वन्त्यः पुष्करिण्यो भवन्ति ।
अथ वेशान्ताः स्वन्तीः पुष्करिणीः सृजते । स हि कर्ता ॥ ११ ॥

हेमः विद्यार्कमूर्ध्वप्रहालक्षणेन यादृश आक्रमो यस्य सोऽथ ' यथाऽऽक्रमोऽथ पुरपः ' । ' परलोकस्थाने '
प्रतिपत्तव्ये निमित्ते यथाऽऽक्रमो भवति । यादृशोऽन परलोकप्रतिपत्तिसाधनेन विद्यार्कमूर्ध्वप्रहालक्षणेन युक्तो
भवति । ' तमाक्रम ' परलोकस्थानाय उन्मुखीभूत बीजभूत आक्रम्यावष्टम्य ' उभयान्पापनः ' पापरुलालि
दुःखानि ' आनदान् ' धर्मफलभूतान् सुखविशेषाश्च पदपतीत्यर्थः ।

पूर्वं आदित्यादित्योत्तिरमावेऽपि आनन्दादित्योति कार्यदर्शनान् ' अथ ' पुमान् आत्मज्योतिषेव व्यवहृतो-
त्सुक्तम् । इदानीं आदित्यादित्योतिर्मि. अमरपृष्ठश्रिदात्मा यथा साक्षादेव प्रत्यभवेन स्वप्रकाश इत्यमृत
शक्यते, तथा प्रदर्शनायाह-स यत्रार्थं प्रस्वपितीति । ' सः ' प्रकृत. आत्मा ' यत्र ' यस्मिन् काले
' प्रस्वपिति ' प्रकर्षेण स्वान् स्वप्नमनुभवतीत्यर्थः । स च सप्याख्य स्वप्न प्रतिपद्यमानः किमाश्रयः केन
विधिना प्रतिपद्यत इत्याकाशायामाह-अस्य लोकस्य सर्वावत इति । ' अस्य ' इष्टस्य ' लोकस्य ' जाग-
रितलक्षणस्य स्थूलदेहस्य कथंभूतस्य ' सर्वावत ' सर्वमवतीति सर्वावत् तस्य सर्वावत. । सर्वावत् वाह
" अथो अथ वा आत्मा सर्वेषा भूताना लोकः "-(स प. च. १४।१।२।३८) इत्यश्वी व्याख्यातम् । यत्र सर्वा-
भूतपौनिकमात्रा अव्याम्नादिविभागयुक्ता ससर्गाकारणभूता अस्य विद्यत इति सर्वानेव सर्वावत् । दर्श
छादसम् । तस्य ' सर्वावत ' मात्रामेकदेशमत्रैव अपादायापच्छिद्य गृहीत्वा जाग्रदृष्टवामनावासितः सति-
त्यर्थः । इदानीं केन विधिना स्वप्न प्रपद्यत इत्याह-स्वप्यं विहृष्येत्यादिना । स्वप्न प्रतिपद्यमान आत्मा
' स्वप ' स्वेनैव स्वरूपेण न तु करणतदेवतादिना ' विहृष्य ' देह पानयित्वा निश्चेष्ट कृत्वा । तथा ' स्वप-
मेव ' स्वकर्मानुसारिस्वप्नदेहे प्रातिभासिक ' निर्माय ' निष्पाद्य । ' स्वेन भासा ' इति इत्यमेव तृतीया ।
स्वेनात्मीयेन मात्रोद्गादानलक्षणेन ' भासा ' दर्शना सर्वज्ञानात्मवेन अत करणरूपप्रकाशरूपेणेति यावत् ।
' स्वेन ज्योतिषा ' इति कर्तारि तृतीया । स्वेनात्मज्योतिषा अल्पमदक स्वभावेन निमित्तं वस्तु विषयीकृत्य
' प्रस्वपितीति ' प्रस्वापनकार उक्त इत्यर्थः । फलितमाह-अत्रार्थं पुठप इति । ' अत्र ' एतस्यो स्वप्ना-
वस्थाया ' अथ पुठप. ' आत्मा स्वयमेव ज्योतिर्भवति । आदित्यादेस्तदानींमिमाणात् रदित्याया चोपमद्वन्त्वात्
मनसश्च विषयकारणैवेवेक्षयान् पारिषोपादात्मा स्वप्नज्योतिरित्यर्थः ॥ १० ॥

ननु-स्वप्नेऽपि सर्वस्यादित्यादे. इत्यमानदात् कथं परिषोपात् स्वप्नज्योतिर्बुधनिदिरित्याशक्त्या तस्य
सर्वस्य वासनामारनिर्मितत्वात् तत्राप्या विविक- स्वप्नज्योतिरिति निश्चेतु स्वप्ने वाश्रयाद्यभावे तावदाह-न तत्र
रथा न रथयोगा न पयानो भवन्तीति । ' तत्र ' स्वप्ने ' रथा. ' प्रमिदा. ' इत्यर्थुज्यत इति ' रथ-

तदुप्येते श्लोकाः । स्वप्नेन शारीरमभिग्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीति-
शीति । शुक्रमादाय पुनरैति स्थानत्वे हिरण्मुयः पौरुषः एकहंसः ॥ १२ ॥
प्राणेन उक्षुष्टपरङ्कुलायम् । (म्व) बहिष्कुलायादमृतश्चरित्वा । सुऽ
ईयतेऽमृतो यत्रकामश्च हिरण्मुयः पौरुषः एकहंसः ॥ १३ ॥

तदुप्येते श्लोकाः-“ स्वप्नेन शारीरमभिग्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीति । शुक्र-
मादाय पुनरैति स्थानं हिरण्मुयः पौरुष एकहंसः ॥ १२ ॥

प्राणेन उक्षुष्टपरं कुलायं बहिष्कुलायादमृतश्चरित्वा । स ईयते अमृतो यत्रकामं
हिरण्मुयः पौरुष एकहंसः ॥ १३ ॥

योगा ' अथादय । ' स्थान ' रथमार्गा । एते प्रयेक ' न भवतीति ' सर्वकामिन्यभ्यन्तं न सत्ये-
त्यर्थ । रथायमारोहित्तदनुप्राहकं प्रियाकोकारेऽप्युल्लङ्घ्यार्थ । तदु-स्वने रथादीनामनाशेत्, कथमासन ।
इत्याशक्य, रथादिसारनाना वृथादीनामनाशेऽपि वासनामात्रनिष्ठा भासते इत्याह-अय रथान् रथ-
योगान्पथः सूत्रेण इति । अथापि सर्वानेव रथादीन् वासनात्मकान् ' सूत्रेण ' । एतच्च ' सर्वानो मात्राम् '
रथादिना उक्तस्य प्रपञ्च इत्यर्थ । एवमन्याथापि स्वप्ने दृश्यमानस्य वायव्यभावप्रदर्शनपुर सर वासनात्मव
दर्शयति-न तत्रानंदा मुदः प्रमुद इति । ' तत्र ' स्वप्ने ' आनन्द ' सुप्तसामान्याति ' मुद, ' पुत्रादि-
सम्पन्ननिमित्ता ह्येति । मुद एव प्रकरोतिता ' प्रमुद, ' वेशाता ' शुद्धमर्गिणि ' सत्रय, नय, ' पुष्करिण्य, '
तजाग। । आनन्ददो वेशानादप्यथ स्वप्ने न भवतीति । अय तु " तत्तत्र सूत्रेण " इति पूर्ववत् व्याख्या ।
इद तु " आनन्देनाय उपोतिथाऽऽप्ते " इत्यारे प्रपञ्च । कथमेत सर्वमपि सूत्रेणैवासाह-स हि कर्तेति ।
' हि ' यस्मान् ' स, ' आया ' कना ' । तस्मान् सूत्रेणैति योजना । न हि अत्र कर्तृव वाङ्मय-या-म-
नोऽभिहितम्, हि तु परिणममानवात्मनावाङ्मितामात्रमेत्यर्थ ॥ ११ ॥

इदानीं उक्तेऽर्थे मन्त्राणामपि समनिरन्त्याह-तदुप्येते श्लोका इति । ' तत् ' तस्मिन्नुक्तेऽर्थे श्रवण्योति-
पृथादिलक्षणे ' एते ' वःयमाणा ' श्लोका ' मन्त्रा मतीति शेष । तत्र स्वप्नप्रवेशतस्साक्षिप्रकाशक मन्त्रादे
पठति-स्वप्नेन शारीरमिति । स आया ' स्वप्नेन ' स्वप्नभावेन वासनामारोपणेन । शारीरमिति स्वप्ने
वृद्धि । ' शरीर ' ' अनिग्रह्य ' निषेधप्रायाय अल्लङ्घयतिस्वाभाव्यान् स्वप्नसुप्तं सत् सुप्तान् वषमना
कारोगोद्भूतान् अन्त करणवृत्त्याप्रयान् वायव्यात्मिकान् सर्वानेव भावान् स्वप्ने रूपेण प्रत्यभ्यभिचान् ' अनि-
चाकर्ताति ' अत्रुपया आगच्छन्त्या अभित सर्वान्मतापर्यति अवसानवर्तित्यर्थ । स्वाप्नमोक्षये पुनर्वर्गापरित
मेतीति द्वितीयादेन दर्शयति-शुक्रमादायेति । ' शुक्र ' शुद्ध उपोतिस्मत् रत्नियदिमात्राण्य ' सादाय '
गृहीत्वा ' पुन ' स्वप्नेऽनुकर्मण्येवमानन्तर जाग्रदौगैऽनुकर्मणा जागरित ' स्थानमेति ' । ' आ इति '
भाग्यउति । ' हिरण्मय ' वैश्वान्वोति स्वभाव । ' पौरुषः ' पुण्य स्वार्थे वृद्धि । ' एकहंस ' एकश्वानौ
हमभेति एकहंस । " ह्य हिनागप्यो "-(भा. पा. अ. प. २) इत्यस्य रूपम् । हम, एक एव जापस्वप्न,
इहोक्तान्तोक्तौ च ह्यन्ति गण्यन्ति द्वितीयाति वा एकहंस इत्यर्थः ॥ १२ ॥

पुनरपि स्वप्नगत विशेषं बहून्मन्त्रान्तरं पठति-प्राणेन उक्षुष्टिति । ' प्राणेन ' पचरुषिणेन ' अन्तर '

स्वप्नान्तुऽउच्चावचमीयमानः । (नो) रूपाणि देवः कुरुते बहूनि ।
उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदुतेवाऽपि भयानि पश्यन् ॥ १४ ॥

आराममस्य पश्यति । न तद्दक्षन् पश्यतीति तद्व्यायतम्बोधये-
दित्याहुर्दुर्भिभपञ्ज्यथ् हास्मै भवति युमेव नु प्रतिपद्यते ॥ १५ ॥

स्वप्नान्त उच्चावचमीयमानो रूपाणि देवः कुरुते बहूनि । उतेव स्त्रीभिः सह मोद-
मानो जक्षदुतेवाऽपि भयानि पश्यन् ॥ १४ ॥

आराममस्य पश्यति न तं कश्चन पश्यति—इति । तं नायतं बोधयेदित्याहुः ।
दुर्भिषज्यं हास्मै भवति । युमेव न प्रतिपद्यते ॥ १५ ॥

निरुद्ध अनेकाशुचिमरत्वात् अयन्तवीभस क्री पृथिव्या लीपत इति ' कुलाप ' नीड शरीरमिति यावन् ।
' रश्नन् ' पालयन् अन्यया मृतजाति. स्यात् सा माऽभूदिति रश्नन् । स्वप चामृत असगः सन् तन्मात
' कुलायात् बहिक्षात्वा ' यद्यपि शरीरस्य एव स्वप्न पश्यति तथाऽपि तस्यात्मनो देहस्थाकाशस्येव तामवध-
भावात् बहिक्षाणामिव कृत्वेषु शनैः । बुद्धिमभरणात्तदनुकुर्वन् सचरगमिव कृत्वा । ' यत्रकाम ' यत्र यत्र विषयेऽ
उद्गन्धति कामो भवति तं ' काम ' ' अमृत ' ' अमरगधर्मा सन् ' ' र्यते ' गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

युनरपि स्वप्नस्य विशेषात्सह—स्वप्नान्त इति । ' स्वप्नान्ते ' स्वप्नस्याने ' उच्च ' देवादिभाव ' अवच '
नि- ॥ दिभाव च, उच्च चावच चेत्युच्चावचम् इति समाहारः । स्वकर्मोद्गासित वासनामप उच्छ्रेष्ठं निरुद्धं च
स्वैवा मना स्वव ' र्यमान. ' गम्यमान प्राप्नुवन् ' ' देव ' शौचनात्मक. ' रूपाणि ' वासनामपानि शण्ट-
जातानि ' बहूनि ' अनङ्घ्येयानि ' कुर्वन् ' । तन्मताम्परिप्रशरणेनानुवर्तने । उतापि ' स्त्रीभिः सह मोदमानः
इव ' क्रीडमान इव । उतापि ' जगद्विव ' वयस्पादिनि सह हनतिव । ' अपि भयानि ' विनेति एम्य इति
भयानि निहृत्वाप्रादीनि ' पश्यति ' भवतीत्यर्थः । तथा च—इत्यशब्दप्रयोगेनास्त्वहेत्वभावात् स्वप्ने मुना-
यनुभव. अविद्यामते स्पृति ॥ १४ ॥

एव स्वप्ने निरुद्धिने किं पर्यवसित इत्येवञ्चाप्य तत्रान विन. स्वप्नोतिः पर्यवसित इति प्रदर्शनात्
भ्रवरेव पश्यति—आराममस्य पश्यन्तीति । अन्वत्मान ' आराम ' आक्रीडन प्रामत्तगार्योदिद्विज्ञाययुगमा-
गादिलक्षण वागनातिरिक्तमेव पश्यन्ति, सर्वे जना इति शेष. । ' न ' तु तमात्मान तत्र विविक्तप्रवृत्तेनावसतक
कश्चन कोऽपि ' पश्यति ' । तन्माशान्ता स्वप्ने अदस्य एव सन् भवनासने इति निश्चय । आमत स्व-
प्यातिदृष्टमित्यर्थ । इतिचन्द्रो मत्रोदाहरणसामान्यर्थः । अदो भाग्यहीनता लोकेत्यर्थः । यच्छक्यदर्शनमपि अदृष्ट-
रिक्ततया अनुभूयमानमपि आमान 'अयमहमर्थीति' ' न पश्यतीति ' लोके प्रति शिरन्नाऽ अनुकीराति
मत्राभिकेव धुनिरित्यभिप्राय । किं च—स्वप्न गत आमा विविक्त एवेत्यत्र लोकेप्रतिद्विरप्यस्तीत्याहु-तत्रायत्र-
मिति । तन्मामान सुप्त ' आसन ' भृश न बोधयेदित्याहुर्दुर्भिभपञ्ज्यथा जना. लोके कश्यन्त्यर्थः । जाग्रदेह-
गतेन्द्रियश्लेष्मणा. प्रबोदनादी परित्यग्य आत्मा स्वप्ननाडी. प्रविष्टो विविक्त एव स्वप्ने वर्तते इति लोकः
प्रायः पश्यतीति । अत एव नादीन्यप्यात्मगमनरूपैव सुप्त न बोधयेद्ग्रा इत्युदाहृति लोकेकी

(नेऽथो) अधो सुल्वाहुः । (जा) जागरितदेशेऽप्युवाचैष यानि इवैव
जाग्रन्पुश्यति तानि सुप्तऽइन्द्रत्रायम्पुरुषः स्वयुञ्ज्यातिर्भवतीत्यु-
मुवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽइम्भुगते सहस्रन्ददाम्युतऽऽर्घ्वंभिमोक्षयिषु
ब्रूहीति ॥ १६ ॥

अथो सुल्वाहुः । जागरितदेश एवास्व पृथः । यानि इवैव जाग्रत्पश्यति । तानि सुप्त इति ।
अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य । सोऽइ भगवते सहस्रं ददामि । अत
ऊर्ध्वं विमोक्षयिषु ब्रूहीति ॥ १६ ॥

इत्यभिप्रायः । भवत्येव स्वप्ने विवित्त । तथाऽपि भृशमप्रबोधने को हेतुरित्यत आह-दुर्भिक्ष्यं हाम्भः इति ।
यम्देशान्हुक्मादायापमृत । त य इन्द्रियदेश ' एव ' आत्मा पुनरं प्रतिपद्यते । सहसा प्रबोधित कदा-
चित् व्ययानेन इन्द्रियमात्मा प्रवेशयति । ततश्चाभ्यवाधियादिदोषप्रानौ ' अम्म ' देशाय सृष्ट ' दुर्भिक्ष्य '
दु खेन विषकर्म भवति कष्टेन विकृतिमनीयो देहो भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

इदानीं अन्यदीय मनस्वयञ्ज्योतिष्टवविधातक दृष्ट इति अम्भान् बोधयितु स्वप्नपरिसुप्तये च तदुपन्यस्यति-
अथो सुल्वाहुर्जागरितदेश एवास्वयं सुल्वादिना । ' अधो ' अपि ' गत्तु ' अन्ये ' आहु ' । किं ?
' एव. ' प्रसिद्ध ' जागरितदेश ' एवाभ्य विषय, न तु सन्त्यनिद्र स्थानांतर इह-लोकपरलोकान्या व्यतिरिक्त-
मित्यर्थः । जागरितदेशमेव स्वप्नविषयावे हेतुमत्याचक्षते इत्याह-यानि इवैव जाग्रदिति । ' हि ' यम्भान्
हम्यादीनि पदार्थजानानि ' वादि ' जाग्रन्जागरितदेशे ' पश्यति ' लौकिकः । तान्येव सुप्ताऽपि पश्यतीत्यर्थः ।
इतिशब्दो मत्तान्तरोपन्यासमाप्त्यर्थः । ननु-कथमेतत् स्वयञ्ज्योतिष्टवविधातकमिति चेत्, शृणु, यदि जागरित-
देश एवाय स्वप्नो जात । तदा जागरित इव स्वप्नेऽपि कार्यकरणमप्राप्तमिन्द्रियेन न ततो व्यतिरिक्त
स्वयञ्ज्योति मित्येत् इति स्वयञ्ज्योतिष्टव वाधित स्यादिति । अथ च पूर्वं पक्ष " अग्निहोत्र जुदोति "
" यवापु पवति " () इति न्यायेनार्थकम्पारमेहेण " स यथाय प्रस्वमिति " इत्यत प्रागेवाव-
गन्तव्यः । पूर्वपक्षस्य प्राथम्य इत्यस्यैव क्रमस्य न्याय्यत्वात् सन्त्यस्थानस्य तुर्नीरत्वात्सोपकार्येन तत्रोचितत्वा-
त्वेति द्रष्टव्यम् । नैतन्मार्गम्, " सवव " इत्यादिना मुक्तिः प्रमाणेन स्वप्नस्य पृथा वनिरूपण कृतम् इत्येतेनूत्पयन्ती
सुनिहृतमाह-अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीति । अधुसार्थः पूर्ववत् । एव मुनिना " स्वयञ्ज्योतिरामेति "
सायणिकमुपपत्तहारे कृते मुनिवचन राजा अगीकरोति-एवमेवैतद्याज्ञवल्क्येति । हे ' वाङ्मन्त्र्यः ! ' एतद्भगव-
नोक्त इत्यादिवाक्यमन स्वयञ्ज्योतिष्टवमेव । तत किं कृतवान् राजा इत्याह-सोऽइ भगवते सहस्रं ददा-
मीति । यन्वया एव बोधित ' सोऽइ ' जनक. ' मागवते ' गुणैरेतुभ्य विद्यानिष्कषार्थं ' सहस्रं ददामि ' ।
अर्थात् गवामिति सवत्येते इत्यर्थः । " कतम आ मा " इति शृष्टे " योऽय विज्ञानमय " इत्यादिना देहे-
न्द्रियमनोमुक्तिप्राणाहृष्टिविबुधुणः " स्वयञ्ज्योतिरामेति " प्रतिवचनेन निर्गीय मुनिरागत । राजा तु काम-
प्रभवद्वान्पश्यत्प्रेतेन कामकर्मादिव्यकृतवमाऽधर्मोतीतस्वरूपमात्माभूतस्य विविक्तमित्य मोक्षम्यादिर्वागितवान्
तन्निष्कषाय मुनिमपृच्छदिति दर्शयति-अत ऊर्ध्वं विमोक्षयिषु ब्रूहीतीति । विविष्टो मेष्टो भवत्येतेति
विनीक्ष सम्पक् ज्ञानम् । यत स्वयञ्ज्योतिष्टवह्य मोक्षमात्रावयव निर्गतम् । अत कारणदूर्ध्वमगनिर्गीय-

स वा ष एतस्मिन्स्वप्नान्ते । रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यञ्च पापञ्च
पुनः प्रतिन्यायुप्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तुयिव स यदत्र किञ्चित्पश्य-
त्यनन्वागतस्तेन भवत्यसद्गो ह्ययम्पुरुषऽदृष्ट्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य
सोऽहम्भगवते सहस्रं ददामि । अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ १७ ॥

म वा ष एतस्मिन् स्वप्नान्ते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रति-
योन्याद्रवति, बुद्धान्तायैव । म यदत्र किञ्चित्पश्यति, अनन्वागतस्तेन भवति । असंगो ह्ययं
पुरुष इति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य । सोऽहं भगवते सहस्रं ददामि । अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति १७

दन्तर ' विमोक्षायैव ' मोक्षसाधनभूतादितमिन्द्रात्मज्ञानायैव ' ब्रूहि ' । यथा मोक्षत्राणादिजनको मृत्युरात्मनः
स्वभावो न भवति तथा माक्षुपरिरोत्यर्थः ॥ १६ ॥

एव राज्ञा नियुक्तो मुनि मोक्षसाधनभावप्रदर्शनपुर सर तत्कारणभूतः । कर्मलक्षणो मृत्युर्नात्मनः स्वभाव इति
दर्शयितुं प्रवर्तमानत्वात् स्वप्नस्थानाज्जागरितदेशागमनमाह—स वा ष एतस्मिन्स्वप्नान्तं इति । यः
' ष ' स्वप्ने दर्शितः स्वयमेवेति ' स ' प्रकृत आमा ' वै ' प्रतिद्वः ' स्वप्नान्ते ' स्वप्नस्थाने ' रत्वा '
क्षीप्रादिस्तापेक्ष मनोवाक्यद्वेषेष्टालक्षण रमण कृत्वा वासनामात्रमाधनः सन् ' चरित्वा ' इत्यन्तः अनेकस्य
आचरणं कृत्वा ' दृष्ट्वैव ' ' पुण्यं च पापं चेति ' पुण्यं पुण्यफलं मुक्त्वा च पापं च पापफलं तु स च अनुभू-
यैव ' पुन ' स्वप्नान्तं प्रति पूर्वमाद्रमनान् प्रातिलोम्येन न्यार निश्चयेनागमनं यथा स्थान् तथा ' प्रति-
योनि ' जागरितनर्गाय पूर्वगृहीतवात्तनामनं स्थानं प्रति ' आद्रवति ' आगच्छति इत्यर्थः । किमर्थमित्यत आह—
' बुद्धान्तायैव ' जागरणायैव जागरणानुभववैक्येत्यर्थः । अत्र दृष्ट्वैवेत्येवकारादात्मनः स्वप्ने पुण्यपापकर्म
व्यावर्तिते । स्थानान् स्थानान्तरप्राप्तौ अस्यान दर्शयितुं पुन शब्दप्रयोगः । प्रतिशब्दः प्रातिलोम्यवार्त्ता । जाग-
रितान्त्वेष स्वप्नान्तुत्तमित्यनुलोम्यं तद्विपरिते प्रातिलोम्यम् । निशब्दो निश्चयवार्त्ता । अयनं अयं
गमनम् । इणो धातोर्गन्धार्थान् भावेऽर्थे वजि विहिते आय इति ऋषन् । योनिशब्दो बान्तावचनः । ननु—स्वप्ने
अन्मा श्वादि क करोति चेत्, तत्फलं च सम्भव्यते । यथा जागरिते कर्म कुर्वन्तकृतेन सम्भव्यते तथाशका
वारपति—म यदत्र किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवतीति । ' स ' आमा ' अत्र ' स्वप्ने ' यत् ' निमित्तं
पुण्यपापफलं ' पश्यति ' । ' तेन ' दृष्टेनानन्वागतं अननुबद्धो मवनीत्यर्थः । स्वप्ने तावदात्मनः कर्तृत्वं
न वास्तवमित्युक्तम् । अथो न स्वप्नकृतेन कर्मणा आमा वष्यते । यदि वस्तुतः कर्ता सन् वष्येत । तर्हि
स्वप्नकृतेन अपेक्षयानादिना स्वप्नस्थाने पापकारिणं मन्येत लोकः । न च कश्चिदपि तथा मन्यते । न वा स्वप्ने
अहमेवैतद्याज्ञवल्क्यमित्युक्तत्वं प्रामाणिका गृह्यन्त तत्संगो परिहरति । ननु—' स्वप्ने चेन्द्रियदूर्ध्वान्तं
त्रियं दृष्ट्वा क्षुरेददि । प्रायश्चित्तं तु तस्योक्तं प्राणायामाभ्युषोऽहं ' () इति वचनेन स्वप्ने रेत-
सञ्चलनमित्तप्रायश्चित्तविधानमात्रेण स्वप्ने कर्मनवधामत्वे नौरपद्यत इति चेत्, शृणु, नेतस्त्वन्मन्मन्मोगनिमित्त
प्रायश्चित्तम् । किं तु स-वादेव इन्द्रियलक्षणदाधारान् रेतस क्षरणनिमित्तं तस्य जागरिते प्रायश्चित्तमित्तं च ।
अन्यथा परमात्मनिमित्तमित्तमपि प्रायश्चित्तं विदध्यात्, न एकजनिमित्तमत्रम् । तस्मात् स्वप्नकृतेन कर्मणा
तत्कृतेन चाना सम्भव्यते इति तापर्यार्थः । कथं स्वप्नदृष्टेनामा अनन्वागतं स्वप्नेशायां हेतुमाह—असंगो
ह्ययं पुरुष इतीति । ' दि ' यस्मान् ' अत्र पुण्यः ' ' अमगः ' तस्मादनन्वागत इत्यर्थः । मुनितोक्त आत्मनः

तद्यथा महामत्स्युः । (५) उभे कूलेऽनुसञ्चरति पूर्वञ्चापरञ्चैवमु-
वायम्पुरुषऽएताऽऽभावन्तावनुसञ्चरति स्वमांस्तुञ्च बुदान्तुञ्च ॥ १८ ॥

तद्यथाऽस्मिन्नाकाशे । श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रान्तुः
सर्ध्वं हृत्य पक्षौ सँल्लयायैव ध्रियतऽएवमुंवायम्पुरुषऽएतस्माऽअन्ताय
धावति यत्र सुतो न कुञ्चन कामङ्कामयते न कुञ्चन स्थम्प्रुश्यति ॥ १९ ॥

तद्यथा महामत्स्य उभे कूले अनुसंचरति, पूर्वं चापरं च । एवमेवायं पुरुष एता उभावंता-
वनुसंचरति, स्वमांतं च बुदांतं च ॥ १८ ॥

तद्यथा अस्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रान्तः सँहत्य पक्षौ सँल्लयायैव
ध्रियते । एवमेवायं पुरुष एतस्मा अन्ताय धावति । यत्र सुतो न कुञ्चन कामं कामयते । न
कुञ्चन स्वप्नं पश्यति ॥ १९ ॥

कर्मासवध राजा अङ्गीकरोति—एवमेवैतयाज्ञस्तत्त्वमेति । हे 'याइवन्व्य' 'एतत्' 'भावाता' उक्त
त्वप्ने आत्मनः कर्मासवधत्वं 'एवमेव' इत्यङ्गीकृतं राजा इत्यर्थः । मुनितिलकवितेऽप्ये त्वा मनो दाइपं सूचयन्
राजा दक्षिणा प्रतिजानीति—सौऽङ्गं भगवते महर्षे दद्यामीति । उक्तार्थमेतत् । राजा मुने स्वस्मिन्भक्त्याश्य-
शका वास्यति—अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीतीति । कर्मप्रविवेकस्यापि मोक्षकहेतुत्वान् 'विमोक्षायैव ब्रूहीति'
पृष्टवानित्यर्थः ॥ १७ ॥

एव " स वाऽऽपऽगतमिन् स्वज्ञाने " - (श. प. १४ । ४ । १ । १७) इत्यनया कष्टिकया श्वनेवः
श्रोतारत्ना अत्रम्याइयेऽपि कामवसंद्रयुक्त्यातद्वयवकरणमतार इमेरसपृष्टोऽवदीकृतोऽमगत्वादिति प्रतिपादि-
तत् । ननु मचमन्धि वध सेन न वशीक्रियते' इत्यत्र दृष्टान् उच्यते । यथा स्व-जितबुद्धतात्मकावस्था-
द्वयस्य विधौ व्यन्धियामन् तदनुम्यूतम्यात्मन तद्विलक्षणं तद्रूपकमकर्मात्मकान् असागन्तु शोर्विक्रव च पर-
शीलस्य, मन्वेदनी दृष्टान्तमाह—तद्यथा महामत्स्य इति । तत्र परस्मिन्कुके 'तद्यन्' प्रविदमिति वा
'यथा' लोके 'महामत्स्य' महाधामौ मन्वपश्चेति महामत्स्यो नारेयमोक्षया अप्रकृत्य अवशीकृतो मग्न्योऽव
दृष्टान् । महच्छब्दविशेषणेन तादृश्याय विवक्षितत्वात् । तथा च यथा स मन्वः, तथा 'पूर्वमर' केलुमे 'पूर्वे'
तीरे तटी 'अनु' क्रमेण 'सचरति' । शौनस्य विष्टमरन् स्वच्छदवारं तटान्य' मित् एव मन् सचरन्त्यर्थः ॥

उक्तं दृष्टान्ते दाइपैतिक योजयति—एवमेवायं पुरुष एता उभावंतावनुसंचरतीति । यथा अय दृष्टान्तः
'एवमेवायं पुरुषः' 'स्वज्ञानं च' 'स्वप्नं बुदानं च' जागरितं च श्येनी 'उभावंती' 'अनु' क्रमेण
'सचरति' । अतः अवस्थारूपेऽपि उक्तस्य एवमेत्यर्थः । अतः अस्यात्मनः सन्तारित्वमाविदकमेव न
स्वतः । तदानीं निरुक्त्या तु स्वतः सिद्धं तस्य मुक्तिरिति " स वा अयं पुरुषो जायमान " - (श. प. १४ ।
४ । १ । १८) इत्यस्य महामत्स्यवाक्यतस्य अन्वयस्य सन्तुष्ट्यर्थः ॥ १८ ॥

एव महामत्स्यदृष्टान्तोपन्यासेनावस्थारूपेऽऽपि यपि कार्यकरणादिभ्यो व्यतिरिक्तं शुद्धबुद्धसुप्तमन्वाव आत्म-
स्वरूपं दर्शितम्, तथाऽपि एकैकमिन् वाक्ये एकैकमप्येकैकं च प्रदर्शयित्वा न पुनोऽह्यं तदाविवचामः ।

ता वाऽअस्येत्वाः । (०) हिता नाम नाह्यो यथा केशः सहस्रधा भिन्नस्ता-
वताऽणिम्ना तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य
पूरुणाऽभ्य युत्रैर्नङ्मुन्तीव जिनुन्तीव हुस्तीव विच्छापयति गर्तमिव
पतति युदेव ज्वाग्रद्रयम्पुश्यति तदज्ञाविद्यया भुयम्मन्यतेऽय युत्र राजेव
देवऽइवाहुमेवेदं सर्वमस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोकऽय युत्र
मुप्तो न कञ्चन कामङ्कामयते न कञ्चन स्वप्प्रम्पुश्यति ॥ २० ॥

ता वा अर्सेवता हिता नाम नाह्यः । यथा केशः सहस्रधा भिन्नः तावताऽणिम्ना तिष्ठन्ति ।
शुक्लस्य नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णाः । अथ यत्रैर्नङ्मुन्तीव जिनुन्तीव हुस्तीव
विच्छापयति गर्तमिव पतति । यदेव ज्वाग्रद्रयं पश्यति । तदज्ञाविद्यया भयं मन्यते । अथ यत्र
राजेव देव इवाहुमेवेदं सर्वमस्मीति मन्यते । सोऽस्य परमो लोकः । अथ यत्र मुप्तो न कञ्चन काम
कामयते । न कञ्चन स्वप्नं पश्यति ॥ २० ॥

इत्यथ दर्शनम् । अत्र सुप्तौ तथाविद्यमानत्वस्य सहदेव सुप्त प्रतिपत्तु शक्यमिति “ तदा अर्षितदाम-
कामम् ”-इत्यादिना तथा दर्शयितु तथाविस्मुत्प्रतिपत्तौ दृष्टान्तेन श्येनवत्प्रवर्तते इति श्रीमता शकटाचार्यणा
अनारिका । कानिकहरवहारिका तु एव स्वप्नुदातयो सचत आमन मसाराविलक्षणत्वं महामत्यदृष्टान
उक्त । इदानीं सुप्तानामपि तद्विलक्षणत्वं दर्शयितु श्येनादिदृष्टान्तमह-तयथाऽस्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो
वेति । ‘ श्येन ’ महाकाशो मन्दोऽपि पश्चिमिषेव । ‘ सुपर्णस्तु ’ वेगात्सरः अल्पविग्रहः । तथा च तत्प्रतिद
निदर्शनम् । ‘ यथा ’ लोकेऽस्मिन् प्रसिद्धे मौलिके ‘ आकाशे ’ श्येनो वा सुपर्णो वा ‘ पक्षी ’ विपरीतत्वं
विचित्र परिपतत कृत्वा मञ्जुगादानार्यभनेकतो श्रावा ‘ श्रान्. ’ परिपतनलङ्घने कर्मणा सिद्धं सन् ‘ पक्षी
सहस्र ’ सप्तमस्य सम्प्रसार्य पञ्चमो. स्वनीशमनाभिमुत्पमापाय ‘ सहस्राविव ’ नीडाविव ‘ श्रियेने ’
स्वामनेव स्वय धार्यत इत्यर्थः । सम्पक्त्वीयते अस्मिन्निति सद्गुणो नीड तस्मै । दार्शनिकमाह-
एवमेवायं पुरुष इति । यथा अथ दृष्टान्त ‘ एवमेवायं पुरुष ’ आत्मा ज्ञानस्वभावो परिप्राप्तयेन
श्रान्. सन् तच्छूनस्य हानार्यं ‘ एतस्मै ’ प्रतिदायात्ताय ज्ञानस्वभावोऽस्मान् पतिम्न ज्ञाते त्रपणि
सोऽस्त. तस्मै ‘ अनाय ’ अज्ञानलक्षणस्वतीयाय धारणीत्यर्थः । अन्तःशब्दरा यदनेकद्वयवत्त्वं
परितोषयितु विशेषगद्वयमाह-यत्र मुप्तो न कञ्चन कामं कामयते इति । ‘ यत्र ’ यस्मिन् अन्ते ‘ मुप्तः ’
मुप्तान् ‘ कञ्चन ’ कर्मणि काममभिलाषाणोक्तं, ‘ न कामयते ’ ‘ न कञ्चन स्वप्ने ’ च ‘ पश्यति ’ । सोऽस्तशब्दात्पः ।
तस्मै अनाय धारणीत्यन्वयः ॥ १९ ॥

ननु-जपस्वप्नोऽप्यपामेन सुप्तमिगलस्वाप्यात्मनो न शक्यं च तत्रापि मेदन्तेषु विद्यायाः सत्त्वात् स्वप्नास्य
न तावद्विद्या आत्मनः स्वप्नात्, तथा सति चैतन्यवत् तदनिदृष्टोऽप्येवोऽप्यते । अथभावत्वं तु कामकर्मादिबद्ध
ननिदृष्टोऽप्येवोऽप्यते, इति विचारपुर सर अथभावत्वं कथनद्वारा विशाकामकर्मादिहीनताय निरूपिताराम्यर-
पस्य प्रत्यक्षेण प्रदर्शनेच्छया उच्यते कश्चिदपि प्रवर्तते-ता वाऽअस्येत्वा हिता नाम नाह्य इति । या-
द्वं प्रकृता. ‘ ता. ’ ‘ वे ’ प्रतिदा. ‘ अस्य ’ शिःशान्यादिलक्षणस्य समास्य ‘ हिता. ’ इत्येव नामवय.

'नाड्य' शिरा । 'यथा' लोके 'केशः' वाच्य 'सहस्रम्' भिन्न मन् यावत्परिमणौ भवति । 'तावत्' । तत्र-
 स्पर्शमात्रेण 'अभिन्ना' अनु-वेन तिष्ठन्ति । अर्थात् इदमे इति गम्यते । 'इदयात् ऊर्ध्वां नाड्युच्यते' (श.प.
 १४।१।१।३) इति नाडीनां इदयात् निप्रसूनवचनवर्णादित्यर्थः । एताश्च सूत्रानात्पो धातुवैधर्म्यवशात् भुक्तान-
 स्सम्य नानाविधैः परिणामैः पूर्वन्ते । तान् चैवविग्रसु सकलदेहत्यापिनीयु प्रत्यगात्मोपाधिभूत जाग्रदृष्टपदार्थ-
 वासनाश्रयं स्फटिकमणित्ववच्छ लिङ्ग निप्रतित्यभिप्रेत्याह-शुक्लस्य नीलस्य पिंगलस्य हरितस्य लोहि-
 तस्य पूर्णा इति । षड्यस्त्रीपार्थे । शुभ्रेण पूर्णा इत्येव प्रत्येक सम्बध्यते । श्लेष्मबाहुष्ये वातचित्तयोर्गुणत्वेन
 ससर्गात् शुक्लकालो नाडीस्यः श्वेतो भवति । वातभूयस्त्वे सति इतरयोर्गुणत्वात् नाडीभ्योऽन्यसो नीलो भवति ।
 पित्तबाहुष्यादितरयो उपसर्जनत्वे सति नाडीस्थो रम पिंगलो भवति । वातश्लेष्माधिक्येन पित्ते मन्दे सति
 नाडीभ्योऽन्यसो हरितो भवति । तथा च धातूना साम्ये नाडीस्योऽन्यसः अन्यन्त लोहितो भवति । एवविग्रस्त-
 रसव्यापाना नाडीनामपि तादृशा वर्गा जायन्ते । तदुक्तं सुश्रुते-“ अरुणाः शिरा वातवहा नीला विषवहाः
 शिरा । असूयवास्तु रोहिण्यो गौर्यं श्लेष्मवहा. सृता ” () इत्यादि । तथा च-तासु नाड्यो पुरप्रस्य
 स्वापकाले धर्मादिनिमित्तवशात् पूर्वोक्तं लिङ्ग स्वान्तविदाभामसहित मिथैव नानाकार अवभासत इति भाव ।
 भवत्वेव, यथोक्तान् नाडीषु यथोक्तस्य लिङ्गत्वावस्थिति, कथमेतत्तत्रा कार्यद्वारा अविद्यानिवृत्तिरित्याकाशायामाह-
 अयं यत्रैवं प्रन्तीव अन्तीवेति । 'अथ' मूलादिधातुकार्थत्वात् अविद्यामये पूर्वोक्तं श्रेष्ठं प्राणुकनाडीषु व्यव-
 तिष्ठमाने सति 'यत्र' यस्मिन् स्वप्नकाले 'एत' स्वप्नदृश केचन दशत्र अन्ये वा नष्कारय 'प्रन्तीव'
 अन्ये केचित् 'जिनतीव' बशीकुर्वतीव दासादिरूपेण । कदाचिदेत 'हन्ती' 'विश्राययतीव' विश्राययती
 वेति यावत् । " विच्छ गतौ "-(धा पा. तु. प. १४२) । " गुरुषुपविच्छपिगिनिम्य आय " -
 (पा. सू. ३।१।२८) इति स्वार्थे आय प्रथय । तथा 'गर्भ' जर्गकूपादिक प्रति 'पततीव' ।
 वस्तुतो हननादिकारकाभावेऽपि मृषैव स्वप्नद्रष्टु एवविषयो वासनानिमित्त. प्रथय अविद्याय जायते ।
 सर्वत्र इवशब्दप्रयोगादित्यर्थे । निवृत्ताधर्मोद्गामितात कारणव्याश्रयस्येतावशात् त्वा म्क एवविद प्रतिभासो
 भवतीति भाव । एव स्वप्नस्य मिथ्यात्ववर्णने को हेतुर्दिव्योश्चारायाह-यदेव जाग्रदुपं पश्यतीति । 'यदेव'
 जागरेत 'अथ' मयहेतु हस्त्यादिक 'पश्यति' । तदेव भयकारणम् अत्राग्निम् स्वप्ने 'अविद्याया' वास-
 नादिकया मृषैवेति तया आत्मा मन्यते 'पश्यति' । अतो मृषैव स्वप्न इत्यर्थं । एनेन वाक्येन कार्यद्वारा
 स्वप्नेसहकारिका अनात्मत्वभावा अविद्या दर्शिता । यतो यदा कदाचिन् विद्याया निरोधीनमानानां अविद्यायां
 चोद्गृह्यमाणायामैव प्रत्यक्षिद्यादिनोक्त प्रत्यक्षत उपलभ्यते इति । इदानीं स्वप्नेसहकारिका च ता सुषुप्तवामनामिहा
 अनामशुभ्रामविद्या तत्कार्यप्रदर्शनद्वारा निरूपयति-अयं यत्र राजेव देव इवेति । 'अथ' अविद्यायामव-
 कृष्यमाणायाम् विद्याया उक्तव्यमाणायाम् सत्या 'यत्र' स्वप्नकाले 'राजेव' 'देव इव' स्वप्नमान 'मन्यन्ते'
 पश्यतीत्यन्वय । यदा जागरे राज्ये अद्विको राजाऽर्थात्स्वप्निकान् शब्द भवति । तदा तदासनावापित स्वप्नेऽपि
 राजाऽऽत्ममीति स्वा माने मन्यते । तथा जागरे देवादिविषयोपान्तिरूपा अविद्या अयं द्रष्टुर्जाता । तदा तदा-
 सनावापिततया देवोऽऽत्ममीति स्वप्नेषु कर्मोद्भव मन्वत इत्यर्थं । एतदपि दर्शत धृष्टेव । स्वप्नद्रष्टोपगदियव-
 गन्तव्यम् ; इदानीं सत्ये एवामिति विशेषार्थवशात् अविद्याया विनश्यमानादिति तस्या अनात्मभावत्व-
 निरूप्य आसतिव्योक्तवशात् सर्वसमावृत्तशब्द मोक्षरत्न आत्मव्यवहृत्तमिति स्वप्ने प्रत्यक्षत अनुभूयत इत्याह-
 अहमेवेदं सर्वमस्मीति मन्वत इति । 'अहमेव' 'इद सर्व' सर्वात्मक इति । न यत् अन्वदिति दर्शनेन
 यदा जागरे आत्मा स्वप्नाममोहनकार्यो भवति । तदा स्वप्नेऽपि सर्ववद्मेव चिन्मात्रम् । न तु स्वप्नेरेकेण
 भवति किंचिदिति 'मन्यते' जानाति । 'स.' सर्वसमाव. अन्वयान्न. पूर्वोक्तान् लोकानन्देय 'परम्.'

तदाऽवस्येतुत् । (दा) आत्मकाममाप्तुकामकामुत्तुं रूपन्तद्यया
 प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न ब्राह्मद्विकुञ्चन वेद् नान्तरमेवमुवापुत्तुं
 शारीरुऽआत्मा प्राञ्जेनात्मना संपरिष्वक्तो न ब्राह्मद्विकुञ्चन वेद्
 नान्तरम् ॥ २१ ॥

तदा अवस्येतदात्मकाममाप्तुकामकामुत्तुं रूपम् । तत्तु यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न ददति
 किञ्चन वेदं नान्तरम् । एवमेव अपि शारीर आत्मा प्राञ्जेनात्मना संपरिष्वक्तो न ददति किञ्चन
 वेदं नान्तरम् ॥ २१ ॥

पूर्व ' लोक ' विद्यायाः स्यादिति । इदं तु दत्तान् परमाप्तुविषयमेव, न तु अविद्यम् । पूर्वदत्त इव
 प्रयोगभावान् । अन्यन्तवमाविषयान् । यत्र इवदत्तप्रयोगादित्यर्थः । उक्तस्य लोकस्य एतेनविषयत्र
 विशेषणद्वयमाह-अथ यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयत इत्यादिना । अन्वयार्थं पूर्ववत् ॥ २० ॥

एव अविद्या आत्मबन्धनो न अर्त्नानि जितानिम् । य पुनरेकत्र पुर्वेष्टय निष्पन्नवदिवराणान्
 ददन्तिमुष्टि स पूरुक्किटिनामये ' अहमेवेदं सर्वमस्मीति मन्यते सोऽप्य परो लोके । ' इत्येनं कुर्यात् ।
 स एवदानीं चक्रादिभिर्हिना सुगुणवयया अत्रत्य कर्त्तव्यादतेन प्रकटीतुर्वह-टडा अस्वेष्टात्म-
 काममाप्तुकामकामं रूपमिति । ' तद्रेत्तु ' मनिर ' जस्य ' तवामनादमायक्य कामत. ' रूप ' तत्कृत-
 नियन्त्रण । हि तद्विषयभावमाह-प्राप्तुकाममिति । आत्मैव कामी यस्मिन् रूपे' तदात्मानं सुगुण-
 स्वार्थे हि कामयत इति काम, स कामैव, "विद्वान्त्वत्तद्वद् द्वन्द्व" इति ध्रुवे (स.प.१.४४.उ.३.७) इत्येनं
 पदेना मन्त्रमन्त्रमन्त्राणां स्यात्तद्विदानशामयति पुनरित्यथ । तत्र ' एव ' आत्मकाम ' कामयत इति
 सुगायत्र । तत्रेवा उच्यते रूपं तदात्मकम् । परमत्त्वरूपमैककल्पनीयां जगत्प्राज्ञिक्त्वात्साम्यमिति
 कामयतदात्मात्मनोवाक्च सुहृत्वात्तद्व्यापकत्वम् । यत्र एवमात्मनोत्तम्, अत्र एवात्मन् कामयत
 र्तिम् । काम, यत्रात् इत्यत्र मनस एव तदात्मनोत्तम् इत्यन्तु न संप्रत्यय कालमेवार्थः । सुप्तौ वेदनायै
 विशेषविद्यानायै, न तु आमन्त् स्वदत्तरोनिद्वानावात् । तस्मात् स्वदत्तरोत्तत्तद्व्याप्तं सुप्तौ सर्वत्र
 विशेषविद्यानायै हेतुमिति वक्तव्यं तदात्मक-तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न ददति किञ्चन वेदं
 नान्तरमिति । अन्य सुप्तौ तत्रैव अपि किञ्चनविद्यानायै अत्र दत्तम् । ' दा ' लोक ' विद्या ' वेद्युनि-
 त्वेन विद्या माह्वान्तमयना कामुकता न-पतिवत् ' समद्व दन्तवत् । एतेष्वानवत् कर्त्तव्यं
 पुनर्विद्वान्माह्वान्तमयना दन्ति वाक्च । एवविद्वान्मोक्षन्त तदात्मनोत्तम् अतन्त्र
 पुनत्त्वम् ' वेद ' वेदियुक्त ' किञ्चन ' किञ्चिदिति ' न वेद ' । इदं एव अन्यद्विद्वान्ति न जगन्ति ।
 ' न ' वा ' अन्वय ' एव सुप्तौ तु वा वा इत्यवच्छेदना ' वेद् ' इत्येति । एतेष्व-पूर्वे ददात्मानं च
 एतद् वेद । तथा ' अन्वयो न वेद् ' , मायो-अन्वय-विद्वान्-वद्विद्वान् इत्येति । अत्र कर्त्तव्यमिति
 एतेष्वे तदात्मनो अन्वयकर्मणि तदात्मनोत्तम् अन्वयविद्यानायै च स्वदेयमिति पुनः प्राग्गतं
 परेष्वन्वो न वेदिति त्वन् विद्वान् इति वाक्च । ददन्तिवत्तदाह-एवमेवायं शारीर आत्मा प्राञ्जेनात्मना
 संपरिष्वक्त इति । यथा जगच्छत्र । ' एवमेव ' ' अथ शारीर आत्मा ' यो भूतनात्मन्त्वं मैत्रव्येति-

(न्त) तद्वाऽअस्यैतत् । (वृ) अतिच्छन्दोऽपहतपाप्माऽभयुष्टं रूप-
मुशोकान्तरमुत्र पिताऽपिता भवति माताऽमाता लोकाऽअलोका देवा-
ऽअदेवा व्वेदाऽअवेदा यज्ञाऽअयज्ञाऽअत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति भ्रूणहा-
ऽभ्रूणहा पौलकसोऽपौलकसश्चाण्डालोऽचाण्डालः श्रमणोऽश्रमणस्ता-
पसोऽतापसोऽनन्वागतम् पुण्येनानन्वागतम्प्रापेन तीर्णो हि तदा सुर्वा-
न्दोकाहृदयस्य भवति ॥ २२ ॥

तदा अर्थतदतिच्छन्दोऽपहतपाप्माऽभयं रूपमशोकान्तरम् । अत्र पिता अपिता भवति । माता
अमाता । लोका अलोकाः । देवा अदेवाः । वेदा अवेदाः । यज्ञा अयज्ञाः । अत्र स्तेनः अस्तेनो
भवति । भ्रूणहाऽभ्रूणहा । पौलकसोऽपौलकसः । चाण्डालः अचाण्डालः । श्रमणः अश्रमणः ।
तापसः अतापसः । अनन्वागतं पुण्येन । अनन्वागतं प्रापेन । तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान्
हृदयस्य भवति ॥ २२ ॥

वत् प्रविभक्तं सत् जलादौ चन्द्रप्रतिबिम्बवत् रह कार्यकरणे प्रविष्ट इवासिन् । सोऽय शारीर क्षेत्रज्ञ आत्मा
जलापगामने चन्द्रप्रतिबिम्बस्य चन्द्रैकवत् कार्यकरणेषु स्वकारणेषु विलीनेषु सत्सु भूतमात्रमस्यारहितम् ।
प्रायेण निरतिशयपारंगुणवानरूपेण परमार्थेन स्वभाविकेन स्वेनात्मना परस्वार्थारूपेणात्रियासाक्षिणा सफार्ष्वक्त
व्यक्तमेकीभूत् सत् सर्वात्मा ' न वायुं किञ्चन ' बन्धन्तर स्वविलक्षणं विविद्धे । ' नायन्तर ' अयमहं
देवदत्तो ब्राह्मण सुखी दुःखी बति ' न वेद ' । न विशेषतः किमपि जानानीत्यर्थं ॥ २२ ॥

३ भुविमुपेयुषु पुत्रस्य विशेषविदालामात्र स्वाभाविकार्ष्वेस्त्वमेव हेतुः, न स्वयञ्चोतिष्वाभावः, इति
दृष्टान्तभेदोपपत्त्यात् काम्येन कामादिषु स्वयञ्चोतिष्त्वमेवैव इति प्राप्तमित्ये परिसमाप्त इदानीं प्रकृतिस्य
स्पर्शासौति-तदा अर्थतदतिच्छन्दोऽपहतपाप्माभयं रूपमशोकान्तरमिति । एवमादः सुपुत्री
परमात्मना सहैवयाय-या सर्वं मा महत् । तस्मान् अस्यायन तदेतत् पूर्वप्रकृतं ' रूप ' स्वरूप ' द्वै '
प्रतिद्वै बन्धमणलक्षणं एवम् । सोऽय सत् ' इत्यत्रायाः काम्यमन्वशोऽकर्ममिति विशेषण
धनुरेण विनिर्दिष्टि-अविच्छेदं इति । उद् काम अनिकान् अमदतिच्छन्दं काम्येनानिति
पावत् । उद् शब्दस्य गायत्र्यादिच्छन्दोविषयत्वेऽपि अत्र काम्यत्वित्ये उद् शब्दस्य योग्यम् ।
" स्वच्छन्द " इत्यादौ दृष्टान्तम् । ' न एवमेव काम्येन " (१९ क) इति काम्यस्य प्रकृतं वात्
त प्रयोऽरुमर्षाविषयमप्युक्तं महत् शब्दस्य काम्यविषयं " उद् शब्दो विवक्षितः । तस्य रूपविशेषणशब्दविच्छेद
इति भवति । तथा अयन्तपान् अयन्तं पाप्मा यमाम्भित्तुणो यमिन् रूपं तत् ' अयन्तपान् '
यमाम्भित्तुणोऽयमिति शब्दम् । ' यमिन् सन्तु-यन्त-यमसो विज्ञेहाति " (१९ क) इत्युक्तमनुकारेण एव
शब्दो यमाम्भित्तुणो इति ज्ञेयम् । तथा अयन्तं न विच्छेदं मय यत् रूपं तदयन्तम् । तथा ' अतो-
काम्यमिति ' न विच्छेदं शोभ अतो मये यमाम्भित्तुणोऽयमिति शब्दम् । शोकान्तरमिति शब्दम् । सुपुत्री विशेषका
हानानां चतुष्टयमेवमन्वशेन अविच्छेदं स्वयम् । एवमादिषु काम्येऽपि काम्यमन्वशेन प्रत्यक्षतं प्रदर्शय,

ए नो तदेतुमूनकर्माह्याविद्यामन्वयपरहितममयात्मनः सुप्तौ प्रत्यक्षमिच्छाह—अत्र पिताऽपिडा भवतीत्या-
 रि. १ । “ अनिच्छन्दोऽप्रहृतपामामय रूपम् ” इत्याद्युक्त्यामहस्याय सुप्तुनिष्ठान्ते ‘ पिता ’ जनयिता-
 ऽ पिता ‘ भवति ’ । तस्य हि निवृत्त पुत्र प्रति जननिवृत्तसम्बन्धेऽनुकर्मनिमित्तम् । तेन च पुत्रमन्वयनिमित्त-
 काया अपदमन्मन् काले असम्बद्ध एव । तस्मात्सुरसि तत्रातिवृत्तमेव । सामर्थ्यान् पुत्रोऽपि तत्रात्र इति
 गच्छते । उभयोर्जन्यजनकतालक्षणसम्बन्धनिमित्तकर्महेतुकं हि निवृत्तं पुत्रत्व च । तत्कर्मतिव्रमथ “ अपहृत-
 ऽन्म ” इत्यत्रोक्तं । अत्र पुत्रोऽपि तत्र अपुत्रो भवतीति । तथैव ‘ मत्ताऽप्राता ’ । ‘ लोका ’ कर्मविद्यायां
 शिता अजिताश्च ‘ अलोका ’ अन्य तत्कर्मसम्बन्धनामावात् । ‘ देवा ’ कर्ममाभूताः ‘ अदेवाः ’
 तत्कर्मसम्बन्धनामावात् । ‘ वेदा ’ प्रमाणत्वेन प्रत्ययत्वेन च सामर्थ्यान्तसम्बन्धामिभारका मन्त्रब्राह्मणकृष्णा
 षणीता अच्येतव्याश्चापि ‘ अवेदा ’ सम्पद्यन्ते तस्मिन् काले । ‘ यत्रा ’ अग्निष्टोमादिकर्परूपाः कृताः कर्तव्याश्च
 ‘ अपयत्रा ’ । ते हि पुत्रेण सह कर्मनिमित्तमेव सम्बन्ध्यन्ते । कर्प तु परमस्मैक्यसंज्ञापत्रे सुप्तौ पुत्रेण नास्ति तद-
 ष्टि-मन्व तत्रोक्तत्वादित्यथ । न केवलमुभयकर्मसम्बन्धानात्त आ मा । किं तर्हि अनुमेरपि अत्यन्तगौरैः कर्म-
 नितसम्बद्ध एव सुप्तौ वर्तते इत्याह—अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवतीत्यादिना । ‘ अत्र ’ सुप्तुस्थितान्ते परमात्मना एकी-
 भूतः अपमाना ‘ स्तेनोऽनस्तेनो भवति ’ । अत्र स्तेनशब्देन ब्राह्मणसुप्तु-हर्ता उच्यते महापादकी । भूगता सह
 पादात् । षोडशमाषपरिमित काचन सुवर्णं तावत् तनोऽन्तिकं वा ब्राह्मणस्यादहर्ता स्तेन इति यावत् । स तं
 महापातयेत् तस्मिन् काले विनिर्मुक्तो भवतीत्यर्थः । तेन सुप्तुब्रह्मज्ञानं ब्रह्मज्ञानं न प्रेरितप्रनुमत्रादिमाध्यायः ।
 तदुक्तं—“ वरिष्ठो ब्रह्मर्षी देव भूणहेत्यभिधीयते ” () इति । स ‘ भूगहा ’ तदा ‘ अभूगहा ’
 भवतीतिर्थः । न खल्वत्र केवलं आगतुकेन घोरकर्मणा विनिर्मुक्तं । किं तर्हि—अत्यतनिष्ठकृत्तानिप्रसङ्गेण सह-
 जेदादि कर्मणा विनिर्मुक्तं एवावमित्याह—पौलक्यमोर्पौलक्यमश्रांङालोऽचाण्डाल इति । नृद्रायां ब्राह्मण-
 ज्ञानो निषाद् । तस्मान् श्रियायां जात पुत्र्यम् । पुत्र्यम् एव पौलक्यम् । त्वापेऽग्नौ । तथा ब्राह्मण्यं
 शूद्राजानो जज्ञ्या चण्डाल । चण्डाल एव चाण्डाल । एतौ ‘ पौलक्यबाण्डालौ ’ तदानीं अनिनिमित्तकर्मणा
 अलंबकान् ‘ अश्वीन्सः अचाण्डालश्च ’ मवेतामित्यर्थः । तथा श्रमगहेतुभूतेरपि कर्ममिस्तदा मुक्त इत्याह—
 श्रमगोऽश्रमगणस्तापमोऽनापस इति । ‘ श्रमगः ’ परिव्राट् । स यत्कर्मनिमित्तो भवति । तेन विनिर्मुक्त-
 त्वान् ‘ अश्रमगः ’ । तथा ‘ तापम ’ वानश्रम्यः । ‘ अनापम ’ इत्यर्थः । अत्र परिव्राट्त्वानप्रत्ययस्य
 वर्गाश्रमेहेतुत्वा सर्वेषामपि कर्मणासुपलभ्यगार्थम् । शूद्राणां मोहोऽप्यानां सम्बन्धाना अनन्तत्वेन तेषां कण्यकोटिनि-
 रपि सख्यातुमशक्यत्वात् तत्रापकाणां कर्मणा ईविल्येतेषमहादूषकं सर्वकर्मालीनत्वसाह—अनन्वागतं
 पुण्येनानन्वागतं पापेनेति । “ अपहृतपामामय रूपम् ” इत्यनेवोपकालस्यानुवर्तमानत्वात् अनन्वागतमित्ये
 रूतविधौ ननुमकनिर्देशः । तथा च तदामस्य ‘ पुण्येन ’ शास्त्रविहितेन कर्मणा अनन्वागतमसवदम् ।
 एषा ‘ पापेन ’ विहितकण्येनप्रतिषिद्धक्रियालक्षणैरपि अनन्वागतमानरूपमित्यर्थः । ननु—तत्र सर्वपुण्यपाप
 एवमेव हेतुद्वयव्येनेनामा तदेतुमूनकमप्यत्र एवेत्याह—तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य
 भवतीति । ‘ हृदय ’ पुण्डरीकाकारो मानसिण्डः । तात्पर्यात् इह हृदयस्यो बुद्धिबदनः । शोकस्य
 इह कामवाची । काम एव इष्टार्थमाळभुगः । अत्रास विमुक्त वा इष्टव्यु तद्विश्व सत्त्वमनि पुनि शोकेन
 प्रीयते । अतो मुक्त शोकेनान्वय कामवाचित्वम् । “ न कचन काम कामते अतिच्छन्दः ” इत्यादिना
 एव पाठश्च । तथा च—‘ हि ’ मस्मात् “ अनिच्छन्दः ” इत्यादिवाक्योक्त्यात् । अत्राप्या ‘ तस्य ’ तस्मिन्
 सुप्तुस्थिते ‘ हृदयस्य ’ हृदयस्थया बुद्धेः सम्बन्धिनः ‘ सर्वान् शोकान् ’ कामान् ‘ तीर्णः ’ अनिकांशे

यद्वै तन्न पश्यति । पश्यन्वै तद्द्रष्टव्यं पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत् ॥ २३ ॥

(घ) यद्वै तन्न जिघ्रति । जिघ्रन्वै तद्घ्रातव्यं जिघ्रति न हि

यद्वै तन्न पश्यति । पश्यन्वै तद्द्रष्टव्यं न पश्यति । न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते, आविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यद्विभक्तं यत् पश्येत् ॥ २३ ॥

यद्वै तन्न जिघ्रति । जिघ्रन्वै तद् घ्रातव्यं न जिघ्रति । न हि घ्रातुर्घ्रातात् विपरिलोपो विद्यते, आविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यत् विभक्तं यजिघ्रत् ॥ २४ ॥

भवति । “ सत्ता सौम्य तदा सप्लो भवति ” () इति आदीये सुश्रुती परमात्मैक्यापत्तेरियुक्तत्वात् कामाश्रयाया बुद्धे सुश्रुतावभावाच्चैर्यथ । ततश्च सुश्रुतौ कामनिवृत्त्या तत्कार्यभूतसकलकर्मनिवृत्तेः युक्तं तगामनं पुत्र्यपापान्नामनन्वागतत्वमित्यर्थं ॥ २२ ॥

कामकर्मादिवत् सुश्रुतौ विशेषविज्ञानाभावात् न स्वऽप्योतिष्ठत्वामनं स्वभाव इति बोधिते छिद्युतपरिष्कार-
च्छातेनैकत्वापत्तिवशाद्विज्ञानाभावे न स्वयं उपोतिष्वाभावादिति समाश्रितम् । तत्र चार्थात् विशेषाभावदेव
विशेषविज्ञानाभाव इत्यपि सूचितम् । तदानीं चोपातुवाद्पूर्वकमतिरा स्पष्टीकर्तुं प्रवर्तते-यद्वै तन्न पश्यति
पश्यन्वै तद्द्रष्टव्यं न पश्यतीत्यादिना । ‘ वै ’ इत्यवधारणार्थः । तत्र सुश्रुतौ आमानेव पश्यतीति यज-
नीये तत्रया माऽनस्था । यतः तत्रैव स्वरूपचैतन्येन सर्वसाक्षिन्त्वात् पश्यन्नेव सन् द्रष्टव्यं पदार्पकतं ‘ न
पश्यतीति ’ अभिसम्बन्धीति स्वरूपदर्शनं विशेषादर्शनं च प्रतिज्ञायत इत्यर्थः । ‘ पश्यन्नेवास्ते ’ इत्यस्यां प्राथ-
मिकप्रतिज्ञायां तावत् हेतुमाह- न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते इति । ‘ हि ’ हेतौ । द्रष्टुर्वा सर्वसाक्षिन्त्वा
‘ दृष्टिः ’ । यद्वा, ‘ द्रष्टुः ’ कूटस्थदिन्मात्रस्य स्वरूपभूता या दृष्टिस्तस्याः ‘ हि ’ यस्मात् ‘ विपरि शोः ’
विनाशो नैव ‘ विद्यते ’ । अस्मिन्भावभूतौण्यस्येव । तस्मात् तत् जाग्रत्स्वप्नवत् सुश्रुतावपि आत्मा स्वय-
ज्योतिरेकैव । अनु-दृष्टे कर्ता हि द्रष्टा । यतः अनित्यक्रियाकर्तृविषय एव तृज्जयपानस्य शब्दस्य
प्रयोगो दृष्ट । यथा हेला भेला गन्धेति । तथा अत्रापि अनित्यक्रियाकर्तृविषय एव तृज्जयशब्दप्रयोगः ।
अतो न नियदृष्टिस्वरूपो द्रष्टेति चेत्, नैव दोषः । सविता प्रकाशरितेत्यादौ प्रकाशरूपेऽपि सवितारं तृचो
दर्शनम् । तस्मान्नियदृष्टिस्वरूप एवास्ति निदृग्म् । आगच्छेन्नियत्र माधयति-अविनाशित्वमिति । अवि-
नाशित्वमविपरिणामित्वम् । तस्माद्दिनागच्छेत्तुभूतविपरिणामहेतुत्वात् इत्यर्थः । विशेषविज्ञानाभावमन्विज्ञाया हेतुमाह-
न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येदिति । तत्र द्वितीयं प्रमातृस्वरूपं सामासिकं कारणत्वात् न
त्वस्ति । तत आत्मस्वरूपाद्यप्यनुभूतदिलक्षणं न त्वस्ति । ‘ ततो विभक्तं ’ रूपादिलक्षणं च न त्वस्ति ।
यन्पश्येत्प्रमाता प्रमाणेनेति योजना । तत इत्यपदानं सर्वज्ञातुपवर्तनीयम् । तथा च-स्वरूपचैतन्यस्य स्वर्भेऽपि
प्रमादृकरूपविषयत्वन्यत् विशेषदृष्टे नैवा च सुश्रुतावभावात् तत्कार्यविशेषदृष्टेरपि अभावः । अतो विशेषविज्ञा-
नाभावे न आत्मनः प्रकाशाभावश्च इति स्वऽप्योतिष्ठत्वं तस्मात्प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

यद्वै तन्न जिघ्रति ॥ २४ ॥

घ्रातुर्घ्राणाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु द्वितीयमस्ति तुतो-
ऽन्यद्विभक्तं यस्मिंश्चेत् ॥ २४ ॥

(घ) यद्वै तन्न रसयति । विजानन्वै तद्रसं न रसयति न हि रसापितृ
रसाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु द्वितीयमस्ति तुतोऽन्यद्विभक्तं
यद्रसयेत् ॥ २५ ॥

(घ) यद्वै तन्न वृद्धति । वृद्धन्वै तुद्वक्तव्यं न वृद्धति न हि वृक्तु-
वृक्तेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु द्वितीयमस्ति तुतोऽन्यद्विभक्तं
यद्वृद्धेत् ॥ २६ ॥

(घ) यद्वै तन्न शृणोति । शृण्वन्वै तुच्छ्रोतव्यं न शृणोति न हि
श्रोतुः श्रोतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु द्वितीयमस्ति तुतो-
ऽन्यद्विभक्तं युच्छृणुयात् ॥ २७ ॥

(घ) यद्वै तन्न मनुते । मन्वानो वै तुमन्तव्यं न मनुते न हि मन्तु-
र्मन्तेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु द्वितीयमस्ति तुतोऽन्यद्वि-
भक्तं युन्मन्वीत् ॥ २८ ॥

यद्वै तन्न रसयति । विजानन्वै तद्रसं न रसयति । न हि रसापितृ रसाद्विपरिलोपो विद्यते,
अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यद्विभक्तं यत् रसयेत् ॥ २५ ॥

यद्वै तन्न वृद्धति । वृद्धन् वै तत् वक्तव्यं न वृद्धति । न हि वृक्तुर्वृक्तेः विपरिलोपो विद्यते,
अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यद्विभक्तं यद्वृद्धेत् ॥ २६ ॥

यद्वै तन्न शृणोति । शृण्वन्वै तत् श्रोतव्यं न शृणोति । न हि श्रोतुः श्रोतेर्विपरिलोपो विद्यते,
अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यत् विभक्तं यत् शृणुयात् ॥ २७ ॥

यद्वै तन्न मनुते । मन्वानो वै तन्मन्तव्यं न मनुते । न हि मन्तुर्मन्तेर्विपरिलोपो विद्यते,
अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यद्विभक्तं यत् मन्वीत् ॥ २८ ॥

यद्वै तन्न रसयति ॥ २५ ॥

यद्वै तन्न वृद्धति ॥ २६ ॥

यद्वै तन्न शृणोति ॥ २७ ॥

यद्वै तन्न मनुते ॥ २८ ॥

यद्वै तन्न स्पृशति । स्पृशन्वै तुत्स्पृश्यन्तु स्पृशति न हि स्पृष्टु
स्पृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु द्वितीयमस्ति तुतोऽन्य-
द्विभक्तं युत्स्पृशेत् ॥ २९ ॥

(अ) यद्वै तन्न विजानाति । विजानन्वै तुद्विज्ञेयन्न विजानाति न हि
विज्ञातुर्विज्ञानाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु द्वितीयमस्ति
तुतोऽन्यद्विभक्तं युद्विजानीयान् ॥ ३० ॥

(त्स) सलिलऽणुको * द्रष्टाऽद्वैतो भवति । (त्प) एष ब्रह्मलोकः
सम्प्रादिति हैनमुवाचैपाऽस्य परमा सम्पुटेषोऽस्य परमा लोकऽणुपोऽस्य
परमऽआनन्दऽएतस्यैवानन्दस्याऽयानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ॥ ३१ ॥

यद् वै तन्न स्पृशति । स्पृशन् वै तत् स्पृश्यं न स्पृशति । न हि स्पृष्टुः स्पृष्टेर्विपरिलोपो
विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यद्विभक्तं यत् स्पृशेत् ॥ २९ ॥

यद् वै तत् न विजानाति । विजानन् व तत् विज्ञेयं न विजानाति । न हि विज्ञातु-
र्विज्ञानात् विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यत् विभक्तं
यद्विजानीयात् ॥ ३० ॥

सलिलः एको * द्रष्टा अद्वैतो भवति । एष ब्रह्मलोकः सम्प्राद्, इति हैनमुवाच । एषा अस्य
परमा संपुटः । एषोऽस्य परमो लोकः । एषोऽस्य परम आनन्दः । एतस्यैवानन्दस्याऽयानि भूतानि
मात्रामुपजीवन्ति ॥ ३१ ॥

यद्वै तन्न स्पृशति ॥ २९ ॥

यद्वै तन्न विजानाति । इत्यंते पर्यायाः पूर्वण समावायाः । यद्यपि मननविज्ञानयोश्चतुरादिसहकारित्वात् ततो
न युक्तं प्रवृत्तता । तथाऽपि चतुरादिनिरोधनपाऽपि भूतभविष्यदज्ञानविषयव्यापारः स्मरणादित्यो दृष्ट
इति तयो वृत्तग्रहणमिति बो-धम् ॥ ३० ॥

एव "यद्वै तन्न पश्यति" इत्यादिविस्मरेण उक्तत्पश्च प्राज्ञेनामना मपरिष्वक्तस्यामन स्वस्वोपसहारायमाह-
सलिलऽणुको द्रष्टाऽद्वैतो भवतीति । सलिलन् इव सलिल सलिलवद्भुद् इति यावत् । अनेन विजानीयसंबन्ध-
रूपत्वमुक्तम् । सजानीयमेदं बुदास्तैक इति विशेषणम् । न तु एकमवधारयैतिष्टयायंम् । "साक्षी चेत्त जेवजो
निर्गुणः" () इति अगुणचक्षुतिविरोधात् । यस्मात्सजानीयविजानीयभावस्य दृष्ट्यास्या-
माह, तस्मात्कारकत्वभावत्वात् अद्वैतेति पूर्णामरुणोतिनिर्धीयते । अद्वैति पदच्छेदे उक्तविशेषेण द्वयोपलक्षित-
स्वप्नमनो ज-त्वशाकावाणार्थं 'द्वैतेति' विशेषणम् । सजानीयविजानीयमेदं द्वैतत्वेऽपि धर्मगर्भित्वात्तद्वैत-
स्वप्नो भेदः स्यात् इत्यावाक्यं तस्मिन्त्वर्थं 'अद्वैत' इति विशेषणम् । द्वैत इत द्वीन इतिभ्य मासो द्वैत
तत्र विद्यते यस्मिन् स 'अद्वैतः' एकरत्न इत्यर्थः । एतेनायतो निजानिजत्वभावत्वाऽपि अज्ञान-विकीर्तनि

* अथ " एकाऽणुः " इत्येवमपि पदच्छेदो मन्त्रस्यो मन्त्रपुराणम् ।

स यो मनुष्याणां राद्दः समृद्धो भवति । (त्य) अन्येषामधिपतिः
सर्वैर्मानुष्यैः कामैः सम्पन्नतमः स मनुष्याणाम्परमुऽआनन्दः ॥ ३२ ॥

स यो मनुष्याणां राद्दः समृद्धो भवति, अन्येषामधिपतिः सर्वैर्मानुष्यैः कामैः सम्पन्नतमः । स
मनुष्याणां परम आनन्दः ॥ ३२ ॥

दर्शितम् । इदानीमनं सर्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति यत्पुनः पुनः पृष्ट, तस्योक्तमुक्तवान्मुनिः, इति श्रुतिरम्प्रा-
त्याह-एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति हैनमुवाचेति । आत्मनः अत्यन्त सतिहितत्वात् ' एषः ' इति निर्देशः ।
' एषः ' सुपुण्यवन्ध्यामापन्नः प्रत्यगात्मा ' ब्रह्मलोकः ' । लोकः लोकः ब्रह्म लोको ' ब्रह्मलोकः ' । स्व-
प्योनीरूप ब्रह्मेति यावत् । अत्र पठितपुरुषविग्रहे अद्वैतश्रुतिविरोध इति ब्रह्मव्यम् । हे ' सम्राट् ' । राजनि-
सद्योय ' इति ' एवमुक्तप्रकारेण ' ह ' किल ' एनं ' राजान जनक उवाचोपदिष्टवान्, याज्ञवल्क्य इति
शेषः । कथं पुनस्वाचेत्यपेक्षायामाह-एषाऽस्य परमा संपादिति । ' एषा अस्य ' विज्ञानमयस्य ' परमा '
उत्कृष्टा ' सपत् ' विभूति ' अकृतवत्त्वात् । अन्वास्तु विपरीताः हेया इत्यर्थः । ' एषः ' एव यथोक्तः ' अस्य '
विज्ञानमयस्य सुपुणो परमात्मैक्यमापन्नस्य ' परमः ' मोक्षलक्षणो लोकः । स्वयम्योति स्वभावाद्लोकशब्दस्य
मुल्यवृत्तिविषय स्वाभाविकः । अन्यस्तु साध्यत्वात्क्षयिष्युः । लोकशब्दस्यामुल्यवृत्तिविषयो गौणो हेय इत्यर्थः ।
' एषः ' एव यथोक्तः ' अस्य ' सुपुण्यस्य ' परमः ' स्वरूपानुभवलक्षणो मुदयो निरतिशयः । आनन्दः पूर्णा-
नन्द विषयेन्द्रियसम्बन्धजनिता आनन्दा परिच्छिन्ना अमुल्या अपरमाः हेया इत्यर्थः । किं च-बन्तुतो
नाम्येव आत्ममुखातिरिक्त वैषयिकमपि सुख इत्याह-एतस्मैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजावन्तीति ।
' एतस्मैव ' ब्रह्मानन्दस्य ' मात्रा ' कला पूर्णस्यानन्दस्य अविद्योत्यानेकनुद्विष्टव्यवच्छेदवशात् मात्राशब्दाह
विषयेन्द्रियसम्बन्धकाले विभाव्यमानां ' अन्यानि ' अविद्यया ब्रह्मणोऽन्यत्वेन परिकल्पितानि ब्रह्मादिस्तवय-
तानि ' भूतानि ' ' उपजीवन्ति ' उपभुजते । तावन्मात्रेणैव आनन्दोनि मन्तन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

यथा लोके लवणावपधैर्लवणाग्निं लोको बोधयति । तथा मानुषानन्दमारम्य ब्रह्मानन्दपर्यन्त उच्यते-
शतगुणितानिशयशालिना परब्रह्मानन्दावपवाना प्रतिपादनद्वारेण भवयतिन निवृत्तगुणितभेद अनतिशय ब्रह्म-
नन्द दर्शयितु उत्तरश्रुति प्रनर्ते । तत्र तावत् परमकाष्ठ गतस्य मानुषानन्दस्य स्वरूपमाह-स यो मनुष्याणां
राद्दः समृद्धो भवतीति । ' मनुष्याणां ' मन्वे ' सः यः ' कश्चित् भोगक्षमावयवै आध्यात्मिकैः ' राद्दः '
मसिद्धः इति अन्तःसाधनसम्पत्तिरुच्यते । ससिद्धाऽप्यन्तःसाधनसम्पत् बाह्यसाधनसम्पदभावे भोगासम्पन्न-
फलवर्तयित उच्यते-समृद्ध इति । ' समृद्ध ' बाह्यभोगसाधने सक्त्वन्दनाल्लकारादिभि सम्पन्न इति
यावत् । एतदुभयमात्मनस्य कवेऽपि आधिपत्य विना न निरकुरो भोगः स्यात् इत्यतो विशेषणम्-अन्येषा-
मधिपतिरिति । ' अन्येषां ' समानजातीयाना स्वतन्त्र ' अधिपति ' । न माण्डिक इति यावत् ।
ननु-बाह्यसाधनसम्पत्तिं बद्ध समृद्धपदं दैवसाधनस्यापि बाह्यसाधिशेषात् तत्सपत्तिमपि बद्धत्वेन सकोषका-
मावात् । अतो मानुषानन्दस्यापि गन्धर्वानन्दादिष्वन्तर्भावोपपत्तेः अस्य पृथगग्रह्य अनर्थकमिनीमामाशाकं मानु-
ष्यैरित्यनेन परिहर्तुं श्रुतिः पूर्वोक्तविशेषणसम्पत्ति स्पष्टयति-सर्वैर्मानुष्यैः कामैः सम्पन्नतम इति । मनुष्येऽ
भवैः ' मानुष्यैः ' कामैर्भोगैकरणैः सर्वैरसकुचितैः ' सम्पन्नतमः ' अतिशयेन सम्पन्नः सम्पन्नतमः

(न्दोऽथ) अथ ये शतम्नुष्याणामानन्दाः । सऽपुकः पितृणाञ्जितलोकानामानन्दः ॥ ३३ ॥

(न्दोऽथ) अथ ये शतम्पितृणाञ्जितलोकानामानन्दाः । सऽपुकः कूर्मदेवानामानन्दो ये कूर्मणा देवत्वमभिसम्पद्यन्ते ॥ ३४ ॥

(न्तेऽथ) अथ ये शतङ्कूर्मदेवानामानन्दाः । सऽपुकऽआज्ञानदेवानामानन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः ॥ ३५ ॥

अथ ये शतं मनुष्याणामानन्दाः, स एकः पितृणां जितलोकानामानन्दः ॥ ३३ ॥

अथ ये शतं पितृणां जितलोकानामानन्दाः, स एकः कर्मदेवानामानन्दः । ये कर्मणा देवत्वमभिसंपद्यन्ते ॥ ३४ ॥

अथ ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः, स एक आजानदेवानामानन्दः । यश्च श्रोत्रियः अवृजिनः अकामहतः ॥ ३५ ॥

पुत्रिष्टिरादिसदृशः । ' स. ' ' मनुष्याणां परम आनन्द ' । आनन्दानदिनोरपेदान् एवविधः पुमान् आनन्द इति निर्देश इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

एवविधमनुष्यान्दे. शतगुणिते समान पितृलोकवातिनां एक आनन्द इत्याह-अथ ये शतं मनुष्याणामानन्दा इति । आनन्दात्तरोपकर्मार्थे अथशब्दः । ' मनुष्याणां ' ' ये ' उक्तकारण ' शत ' शतगुणितः । आनन्दपेदा. ' स एक ' एवानन्द. ' पितृणां ' दक्षिणमार्गानुपादिना इत्यन्वय । के ते पितर इत्यतस्त्वा-न्विशिनष्टि-जितलोकानामिति । श्राद्धविडम्बित्युपशान्तिकर्मभिः पितृतोषणद्वारा जितो लोको ये ते । यदा जित्वा लोका येषामिति जितलोकाः, तेषां पितृणामित्यर्थः ॥ ३३ ॥

तथा पितृलोकानन्दो.पि शतगुणीकृत एक एव कर्मदेवानन्द इत्याह-अथ ये शतं पितृणां जितलोकानामानन्दा इति । व्याख्याय प्राप्तवान् । के कर्मदेवा इत्यपेक्षायामाह-ये कर्मणा देवत्वमभिसम्पद्यन्ते इति । ' ये ' अग्निहोत्रादिश्रौतैः ' कर्मणां ' ' देवत्वमभिसम्पद्यन्ते ' देवलोकं प्राप्नुवन्ति ते कर्मदेवा इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

तथा कर्मदेवानामानन्द शतगुणीकृत सन् स्वाभाविकदेवानामेक आनन्द इत्याह-अथ ये शतं कर्मदेवानामानन्दा इति । मनुष्यादिसर्गस्य प्रकृतेः प्रागेव देवत्वं प्राप्ताः ' ते ' आजानदेवा उच्यन्ते । ते तु पुंस्यन्यादिशतंस्वधारिणो महात्मन इत्यर्थः । इदानीमाजानदेवैक आनन्द तदुपास्तवधिकारिण आजानदेवानन्दान् प्राक्तनानन्देषु जानतैरुपपन्न आजानदेवाद्यानन्देषु मनुष्यस्य मनुष्यदेहे एव जीवन् श्रोत्रियस्यापि समान एवेत्याह-यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहत इति । अर्थज्ञानान्त एकशास्त्रविषयमध्ययनं यस्यान्ति स श्रोत्रियः शब्देनोच्यते । " श्रोत्रियंरुन्दोऽवीने " (पा. सू. ५।१।८४) इति पाणिनिभोक्तृत्वान् । वृजिन पापं तत्र विप्ले यस्य सः ' अवृजिन. ' पापरहितः कृत्ववेदोक्तकारिणान् । ' अकामहत. ' । आजानदेवावपितृनामन्देऽ

(तोऽथ) अथ ये शतमाजानदेवानामानन्दाः । सऽएको देवलोकऽ
आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः ॥ ३६ ॥

(तोऽथ) अथ ये शतन्देवलोकऽआनन्दाः । सऽएको गन्धर्वलोकऽ
आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः ॥ ३७ ॥

(तोऽथ) अथ ये शतङ्गन्धर्वलोकऽआनन्दाः । सऽएकः प्रजापति-
लोकऽआनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः ॥ ३८ ॥

(तोऽथ) अथ ये शतप्रजापतिलोकऽआनन्दाः । सऽएको ब्रह्म-
लोकऽआनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतऽएषु ब्रह्मलोकः सम्प्रा-
द्धिति ह्येनमुनुशशासैतुदमृतुथुं सोऽहम्भुगवते सहस्रन्ददाम्युतऽर्च्यु-
म्बिमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ ३९ ॥

अथ ये शतमाजानदेवानामानन्दाः, स एको देवलोक आनन्दः । यश्च श्रोत्रियः अवृजिनः
अकामहतः ॥ ३६ ॥

अथ ये शतं देवलोक आनन्दाः, स एको गन्धर्वलोक आनन्दः । यश्च श्रोत्रियः अवृजिनः
अकामहतः ॥ ३७ ॥

अथ ये शतं गन्धर्वलोक आनन्दाः, स एकः प्रजापतिलोक आनन्दः । यश्च श्रोत्रियः अ-
वृजिनः अकामहतः ॥ ३८ ॥

अथ ये शतं प्रजापतिलोक आनन्दाः, स एको ब्रह्मलोक आनन्दः । यश्च श्रोत्रियः अवृजिनः

विदुषा इति यावत् । चकारादेवविषय्य पूर्वानन्देषु विरक्तस्य आजानदेवानन्दसमान एवानन्द इति प्रदर्शितनि-
स्यर्थः । एवमुत्तराणि श्रोत्रियाणां पूर्वपूर्वानन्देषु वैरग्य उत्तरोत्तरानन्देष्वभिलाषक्षेपुषुभय तत्तदानन्दस्यप्रयो-
जन तत्तदुपासकानामिति द्रष्टव्यम् । श्रोत्रियस्य चेहानदोर्देश उपास्योपासकयोस्तुत्यानन्दप्रदर्शनज्ञाता परम्प-
विदः तदानन्दस्यप्रदर्शनार्थमिति-मिप्राय ॥ ३९ ॥

आजानदेवानन्दः शतगुणित सन् उपास्येन्द्रादीनां यन्निभूमौ तदुपासके च एक आनन्द इत्याह-अथ
ये शतमाजानदेवानामानन्दा इति । ' देवाना ' मृष्यादिभूतानां यष्टयानां निर्गसिद्धदेवादेशाऽपि उक्त-
ष्टानां ' लोक ' स्थानं तस्मिन् । शेष पूर्ववत् ॥ ३६ ॥

देवलोकानन्दः शतगुणित एक एवानन्दो गन्धर्वलोके तदुपासके च भवतीत्याह-अथ ये शतं देवलोक
आनन्दा इति । न्यस्त्यान पूर्ववत् । गार्गात्राजोऽपि देवलोकानां गन्धर्वलोकेष्वेव ओजप्रोत्सव उक्तः ।
सथैवात्रापि देवलोकात्तन्तं गन्धर्वलोकेभ्य युक्तम् ॥ ३७ ॥

गन्धर्व लोकानन्दः शतगुणित एक एवानन्दो विराट्शरीरे तदुपासके च भवतीत्याह-अथ ये शतं गन्धर्व-
लोक आनन्दा इति । ' प्रजापतिलोकः ' विराट्शरीरम् । शेष पूर्ववत् ॥ ३८ ॥

ब्रह्मलोकानन्दः शतगुणीकृतो हिरण्यगर्भस्य तदुपासकस्य च एक आनन्द इत्याह-अथ ये शतं प्रजापति-

स वाऽएषुः । (५) एतस्मिन्सम्प्रसादे रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यञ्च
प्रापञ्च पुनः प्रतिन्यायुम्प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव स यदत्र किञ्चि-
त्पुश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्युसद्गो ह्ययम्पुरुषऽइत्येवमुवैतद्याज्ञवल्क्य
सोऽहम्भुगवते सहस्रन्ददाम्युतऽऊर्ध्वमिभोक्षायैव ब्रूहीति ॥ ४० ॥

प्रकामहतः । एष ब्रह्मलोकः सम्प्राद इति हैममनुशशास । एतदमृतम् । सोऽहं भगवते सहस्रं
दामि, अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहि इति ॥ ३९ ॥

स वा एष एतस्मिन् सम्पसादे रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियो-
याद्रवति बुद्धांतायैव । स यदत्र किञ्चित् पश्यति । अनन्वागतस्तेन भवति । असंगो हि अप्यं
रूप इति । स्वर्गैवेतत् याज्ञवल्क्य । सः अहं भगवते सहस्रं ददामि, अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव
ब्रूहि इति ॥ ४० ॥

लोक आनन्दा इति । ' ब्रह्मलोक ' हिरण्यगर्भात्मा तस्मिन्नित्यर्थः । गन्धर्वादिषु आनन्दोत्कर्षापरकरो नत्र
एव सवस्तुहितारित्त्यान् ब्रह्मलोकमात्राविर्भावतरुण्यमस्य निर्दिश्यते । " यथ श्रोत्रिय " इत्यादि मानुषादि-
प्रापिषधि योग्यम् । यत्र श्रोत्रियवादिषु न मार्गमीम वादिसुगन्धुभवति । अन र्वेष्वपि योजयितुं युक्तम् ।
इति तस्मिन् एकोऽद्रेष्टयुगस्य - " मासुपजीवन्तीयन्तेन " कार्यकरणविनिर्मुक्तो य प्रयागत्मा निरतिशया-
नः परैरूर्ग प्रतिज्ञात । स एव " स वो मनुष्याणाम् " इत्यारभ्य "स एको ब्रह्मलोक आनन्द." इत्यन्तेन
प्र-पादित । तस्यैदानसुपमहारमाह-एष ब्रह्मलोकः सम्प्रादिति हैममनुशशासितदमृतमिति । ' एवः '
विशुष्य श्रोत्रिय प्रत्यक्षे निरतिशयानन्द ' ब्रह्मलोक ' ' एतदमृत ' मुख्य मोक्षमर्थमिति ' एन ' जनेक
' ह ' इत्य अनुशासनानुशासितत्वात् उपदिष्टवानित्यर्थः । एव मुनिशुभुप-नहार धरा राजावात्रेत्याह-सोऽहं
भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति । यथोक्तत्वात् सम्प्राद इति निर्दिष्टेन उपदि-
ष्टाया प्रागेव पशुकरे पर मानेन तस्मादूर्ध्वमपि मय ' ब्रूहीति ' विधानात्कथं । सहस्रदानप्रतिज्ञापूर्वक राजा
मुनि परमश्रेष्ठ्यर्थः ॥ ३९ ॥

एतत् " तद्यथाऽस्मिन्काले " इति वाक्यमाख्य " एव ब्रह्मलोक संप्रादिति हैममनुशशासितदमृतम् " इत्यन्त
वाक्यजानं सुपुत्रिविषयम् । तथा च सुपुत्रिविषयप्रविष्ट आत्मा स इत्यादीं ससात्त्व्याद्यष्टाधिकप्रदर्शनायं
जापदूर्ध्वं प्रापयित्वा । सुपुत्री दृष्टा तिक्रमबन्धस्य अन्यत्र साद्यतिपुमदाकनत्वात् यदभिरत्यामत सुपुत्रि-
हानाजगत्तत्त्वान्प्राप्तिमाह-स वा एष एतस्मिन् सम्पसादे रत्वा चरित्वादिना । मय्यक प्रदीत्युपम-
निति मय्यात्. सुपुत्रिण्यत तस्मिन् ' सम्पसाद ' । " तीर्थे हि तदा यथाऽलोकान् इत्यपि भवति " " तस्मिन्
एकोऽद्रेष्टयो भवति " इति चोक्तत्वात् जगत्प्राप्तयेभ्यो सुपुत्री प्रसादशितयान्तेति मया । ' बुद्धांताय '
जापदयोगेऽर्थः । जज्ञात्. र्वैव । अत्रापि राजा विदालिन्कथार्थं महमदानप्रतिज्ञापूर्वक मुनि पुन
परमश्रेष्ठ्यर्थः ॥ ४० ॥

(त्पु) अत्र ह याज्ञवल्क्यो विभयाञ्चकार । मेधावी राजा सर्वेभ्यो माऽन्तेभ्य उदरीत्सीदिति स युत्राणिमानं न्येति जडया वोपतपता वाऽणिमाननिगच्छति युथाऽऽम्बुम्बोदुम्बरम्बा पिप्पलम्बा बुद्धनात्प्रमुच्यतेऽमेवायुधुं शारीरऽआत्मैभ्योऽङ्गेभ्यः सम्प्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायुं प्रतिपो-
न्याद्रवति प्राणायैव ॥ ४१ ॥

अत्र ह याज्ञवल्क्यो विभयाञ्चकार । मेधावी राजा सर्वेभ्यो मा अन्तेभ्यः उदरीत्सीत् इति । यत्राणिमानं न्येति जरया वा उपतपता वा अणिमानं निगच्छति । यथा आम्रं वा उदुवं । पिप्पलं वा सन्धनात्प्रमुच्येत । एवमेव अयं शारीर आत्मा एभ्यः अङ्गेभ्यः सम्प्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायं प्रतिपोनि आद्रवति प्राणायैव ॥ ४१ ॥

शत. किं ब्रूमि येषामाह—अत्र ह याज्ञवल्क्यो विभयाञ्चकारेति । 'अत्र' " विमोहायैव नृणां अस्मिन् वाक्- श्रुते सति 'ह' किल 'याज्ञवल्क्य' 'विभयाञ्चकार' मीतवानित्यर्थः । ननु—कुतोऽप्य मुनेर्नप किं बक्तृत्वासामर्थ्यात् उत्तराहानाद्वा इत्याशङ्क्यां नैतदुपपन्नम् मयकारण, सर्वस्वात् । किन्तु अयं राजा नै-
तिवात् कामप्रभव्यानेन मोक्षफलकज्ञानलक्षण मदीय सर्वस्य ग्रहीत्यति इत्येतेदेव भयकारणम्, इत्येतेरा मेधावी राजा सर्वेभ्यो माऽन्तेभ्य उदरीत्सीदिति । यतः अयं ' राजा मेधावी ' प्रवाशाली । अत्र ' मा ' मा ' अन्तेभ्यः ' प्रश्ननिर्णयवाक्यान्तेभ्यः ' उन् अरौत्सीत् ' आह्वयेत् पुनः पुनरुत्सोऽपि ह्यरति-
त्यर्थः । इतिशब्दो भयहेतुकथनरूपश्रुतिवचनसमाप्त्यर्थः । जनको हि कामप्रज्ञां कुरीत सम सर्वस्य ग्रहीति, अतो हेतोर्नया अस्मात् भेतन्यमेव । न हि योमेऽपि पात्रे मुक्तिफलं ज्ञानं सहस्रोपदेष्टव्यमित्यभिप्रायः । त्व-
" किञ्चोतिरेवाय " इत्याहुन्त प्रभा. आदित्यजगतीतिरियादिनिर्णिताश्वेत् किमनिर्णितमुदिर " अ ऊर्ध्वं विमोहायैव नृणां इति " राठः प्रश्न इति चत् सत्य, यद्यपि पूर्वं सहेतुकौ ससारनोऽपि मुनिना उठै, तथाऽपि तत्र वा चामन स्तत्रजागरणो सचरणोक्तिः सा सर्वा तस्य लोकद्वयसवरणरूपससारदृष्टां-
बोक्ता । या पुनस्तास्य सम्प्रसादोक्तिः सा तु मोक्षदृष्टार्थार्था, इत्येवमन्यत राजा । अतो दाष्टातिक्रियावचन " अन् ऊर्ध्वमिति " प्रश्न उपपद्यते । तत्र " स यत्राणिमानं न्येति " इत्यारम्य " इति तु कामयमानः " इत्यन्तो प्रथ " उभावन्तावतुसचरति " इत्यादौ सूचितसहेतुससाररूपदार्शनिककथनपरो बोध्यः । " अतो कामयमानः " इत्यारम्य आदारीरकक्राङ्गणसमाप्ते ससावनमोक्षरूपदार्शनिककथनमिति सामान्यवृत्तिः ।
इदानीं स्वप्नाजागरणप्राप्तिवह्नोकातर गच्छत्यात्मा इत्यस्यार्थस्य मुक्तप्रतिपत्त्यर्थं ताददाह—स यत्राणिमानं न्ये-
सीति । ' स ' प्रकृत शिरःपाण्यादिमानं देहः ' यत्र ' यस्मिन् कात्रे ' अणिमानं ' अणोर्वाच कार्थं ' न्येति ' नितरामतिशयं एति गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः । ननु—अयं अणिमानमपि कस्मादेतोर्गच्छतीत्यपेक्षायामाह—जरया वोपतपता वाऽणिमानं निगच्छतीति । ' जरया वा ' स्वमेव कालपकलवत् जीर्णं, अणिमानं निगच्छति । ' उपतपता वा ' उपतपन्निपुवतपन् ज्वलतिशोः, तेनोपतपता वा ' अणिमानं निगच्छति । तेन हि उप-
पमानो विषमाहितया भुक्ताचरणानावात् अन्नरसेनानुपवीरमानः इडः काश्चमारगत एवेत्यर्थः । जरणी-
मथो रोगादिरिपीडनं काश्चापश्चिह्न इत्येते अनर्थाः शरीरवनः अवश्यमाविन इत्येतेदपि लोकप्रसिद्धं कुर्या

तद्यथाऽनः सुप्तमाहितम् । (सु) उत्सुर्जघायादेवमुवायुर्धुं शरीरुऽ
आत्मा प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढऽत्सुर्जघाति ॥ ४२ ॥

तद्यथा राजानमायन्तम् । (सु) दुग्धाः पृत्येनसः सूतग्रामण्योऽन्नैः
पानैरावसथैः प्रतिकल्पन्तेऽयमायात्ययमागच्छतीत्येवुर्धुं हैवम्बिदुर्धुं
सुवर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पन्तऽइदम्ब्रह्मायातीदमागच्छतीति ॥ ४३ ॥

तद्यथाऽनः सुप्तमाहितमुत्सर्जघायात् । एवमेव अयं शरीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना अन्वारूढः
सर्जन्तीति ॥ ४२ ॥

तद्यथा राजानमायन्तमुग्धाः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽन्नैः पानैरावसथैः प्रतिकल्पन्ते । अयमा-
याति । अयमागच्छतीति । एवं ह, एवंविदं सर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पन्ते । इदं ब्रह्मायाति । इद-
मागच्छतीति ॥ ४३ ॥

गमयार्थमेवेत्यत इति भावः । तत कथं शरीरं विमुचनीत्यपेक्षया दृष्टातमाह-यथाऽऽहं वांदुम्बरं इति ।
यथा 'दृष्टातो लोके ' आन्न ' फल ' उद्वर वा फल ' पिप्लव वा ' फल ' बन्धनात् ' इत्येन सह फल मेन
मेन बन्धने स इतो बन्धननेतु शान् बन्धनम्, वृत्तमेव वा बन्धन यस्मिन् फल रमेन बन्धते तद्वन्धन, तस्मा-
त्प्रत्याह ' प्रमुष्येत ' वातायनेऽग्निमिधिवशात् विच्छिद्येत इत्यर्थः । दाष्टान्तिकमाह एवमेवायं शारीर
भार्यैभ्योऽङ्गेभ्य इति । यथा अयं दृष्टान्त ' एवमेव ' अयं शारीर आत्मा ' शरीरे स्थूले भव शारीर आत्मा
किमोपधिको लिङ्गदेह एव आमप्रकाशित ' अण्योऽङ्गेभ्य ' देहावयवेष्व, चक्षुरादीन्द्रियमपानेभ्य ' स-
द-
दुः ' सन्त्यगोपावेन प्रकर्षेण निलययथा मुक्त्वा पुनर्वाकार ' प्रतिन्याय ' प्रतिगमन यथागत तथा ' प्रति-
गोपि ' योनिं प्रति स्थानविशेषं प्रति विद्याकर्मपूर्वसंस्कारवशात् ' आद्रवति ' गच्छतीत्यर्थः । यथा स्वप्नाजग-
रेण ततः स्वप्नमिति पुन पुन पुमान् प्रतिपद्यते, तथैव पुनर्देहान्तरमिति प्रतिपादनार्थं पुन दन्द । प्रति-
न्यायमिति शब्दावयवार्थं पूर्ववत् । किमर्थमित्यपेक्षायामाह-प्राणायवेति । ' प्राणाय ' प्राणव्यूहायैव प्राणाना-
पानविशेषक्रियामेवावस्थानाय देहान्तरपहणायेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

इदानीं लोकाहोकातर गच्छत्यात्मा इत्यस्वार्थस्य सुखप्रतिपत्त्यर्थं दृष्टातमाह-तद्यथाऽनः सुप्तमाहितमु-
त्सर्जघायाति । तत्र दृष्टान्त - ' यथा ' लोके ' अन्न ' शकट ' सु ' सुदु मृश वा ' समाहित ' उद्वर-
जुमन्मूर्धभाडादिगृहोपकरणेनाज्ञावेन च सपन्न माराकानं सन् ' उन्सर्जन् ' नानाविध शब्द कुर्वन् यापादूच्छेत्
गच्छतिनेनाविष्टित सदित्यर्थः । दाष्टान्तिकमाह-एवमेवायं शारीर आत्मेति । यथा अयं दृष्टान्त ' एवमेव ' अयं
अयं शरीर ' शरीरे स्थूले भव आत्मा किमोपधिक स्वप्नपदान्ताविव बन्धनमणान्यां कार्यकरणमरोहोक्तशान्धाः
एतेकेपरलोकात्पुनश्चारे सन् ' प्राज्ञेन ' परेणात्मना स्वयय्येति स्वभावेनान्वारूढोपिष्टितोऽनन्यमान
' उत्सर्जन् ' मरणाकाले मर्मकृतनममृतवेदनापीडितमज्जनो हिक्किकालक्षण शब्द कुर्वन् ' याति ' गच्छति ।
अन्योतिवा अवयवमपाने लिङ्गे प्राणप्रधाने गच्छति सति तदुपाधिक आत्मा गच्छन्ति, न तु परमार्थतो
लिङ्गाधिक आत्मा गच्छति ॥ ४२ ॥

ननु-अप्य मुनूर्धो कुनो देहान्तर यदसौ गच्छेत्, कर्तुंस्मादात् । न तावत् सद्यत स्वात्, देहेन्द्रिय-

तद्यथा राजानमप्रिययासुन्तम् । (सु) उग्र्याः प्रत्येनसः सूतग्राम-
ण्यऽउपसमायुन्त्येषुथुं हेवश्चिदुथुं सुर्वे प्राणाऽउपसमायन्ति युषेतदूर्ध्वो-
च्छ्वासी भवति ॥ ४४ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४ । १ ॥ (७) ४-१ ॥

तद्यथा राजानं प्रिययासन्तं उग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्य उपसमायन्ति । एवं ह, एवंविदं सर्वे
प्राणा उपसमायन्ति । यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति ॥ ४४ ॥

वियुक्तस्य तन्निर्माणे असावर्ष्यात् । न चान्यद्वत् राज्ञो गृहनिर्माणकर्मवृत्त्यादिवत् अस्य देहनिर्माणस्यैवासावर्ष्यात्,
इति शक्त्या स्वकर्मोपाहितान्यैव भूतानि तत्कर्मप्रेरितानि तद्विषाकर्मपूर्वप्रशानुमानत्, सुममसुम वा देह कृ-
कर्मोपयोगार्थं कृत्वा प्रतीक्षन्ते, इत्येव समावाप्त्यमाने अर्थे दृष्टानमाह-तद्यथा राजानमायंतमुग्राः प्रत्येनस
इति । ' उग्राः ' जातिविशेषा । दश उभे हिमे कर्मणि राज्ञा नियुक्ता कूरकर्मण उग्राः । ' प्रत्येनस '
एन, पाप तद्वान् इह एन शब्देनोच्यते तथा च-एनः एन, पापिन पापिन प्रति शासनार्थं नियुक्ता, कूरकर्मण
' प्रत्येनस ' उभेभ्यो भिन्नाधिकारा इति यावत् । ' सूता ' ब्राह्मण्या क्षत्रियाज्जाता सकरजातिविशेषा ए-
वाहनश्रोत्रिणा । ' ग्रामन्थः ' प्राग्नेतारः । सूताश्च ग्रामन्थेति इन्द्र । तथा च-मत्त दृष्टान् । यथा
लक्षे राजानं राज्याधिकारं आपन्नमागच्छन्त् ' उग्रा प्रत्येनस ' ' सूतग्रामन्थ ' राजकषिया । एते रश्-
भ्राममन बुद्ध्या तदग्रामनात् पूर्वमेव अन्वैर्ष्यमोज्यनेष्टवोऽप्यलक्षणीधनुर्विद्वेः पाने, ' क्षीरेत्कदिभिराम-
ग्निश्च प्रासादगोपुरतोरणादिभिः प्रतिकल्पते निष्पन्नैरेव प्रतीक्षते इत्यर्थः । किं कुर्वतः प्रतीक्षन्ते इत्यत अह-
अपमायात्पयमागच्छतीति । अप रादा ' आयाति अपमागच्छति ' इत्येव वदन्त सन्तः प्रतीक्षन्ते ।
पुनरतिरादास्येयथ । दाष्टानिकमाह-इदं हेवविदं सर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पन्त इति । यथा अ
दृष्टान् । एव ह तिल ' एवविदः ' कर्मफलवेदितार समारिण सर्वाणि भूतानि पञ्चभूतानि इति कर्तुं
करणानुसर्गिण च आदित्यादीनि सप्ताधिकर्मप्रयुक्तानि तैरेव कर्मफलोपयोगमार्गं शरीरादिभिः ' प्रतिकल्पते '
प्रतीक्षन्ते । स्वामनि देहावाकारणरिणो आन्माभिव्यक्ति वाञ्छन्ते इत्यर्थः । तानि भूतानि कथं प्रतीक्षन्ते
इत्येवाध्यामाह-इदं ब्रह्मायातीदमागच्छतीति । ' इदं ब्रह्म ' मोक्ष कर्तुं तु अन्मात् ' आराणि '
आगच्छति इत्यादरेण वदन्ति प्रतीक्षन्त इत्यर्थः । समारिणि जीव अपमागच्छन्तः इत्येवोपयोगस्तु तस्य समुजो
ब्रह्माभिलषद्वापराट्, कथं वा अथ ' ब्रह्मास्मीति ' मनिर्येव इति तत्त्वबोधनार्थं वा श्रुत्या कृत इति भावः ।
अत्र शारांशरमकचमामनो वर्तते इत्येवावातेवासो विवक्षित । न तु इदं भूतानि राजभृत्पवत् देहमारभ्य प्रती-
क्षन्ते, पश्चादात्मा राजवत्तव गच्छतोऽप्यराशोऽपि शारांशरकमूतेः सर्वमामनो गमनमिति निदातमिथेने । प्रती-
क्षापुण्यत्सम् एवविदमि युक्तकर्मफलवेदकानिवेदनमुच्यते शतव्य ॥ ४४ ॥

एवमामनो ब्रह्मातदेहं हित्वा देहान्तरं जिगमिषत्, तन्निर्माणे सहायकमनिहन्ता । इदानीं गच्छ-
समारिण के अनुगच्छन्ति । अनुगच्छन्तीति किं स्वातन्त्र्येण, सप्ताधिकर्मप्रयुक्त्या वा अनुगच्छन्तीति वि-
१२०६

स युत्रायुः शरीरुऽआत्मा । (त्माऽव) अवलपन्तीत्य सम्मोहमिव
न्येत्यथैवमेते प्राणाऽअभिसमायन्ति सुऽएतास्तेजोमात्राः समभ्यादुदानो
हृदयमेवान्बुवक्रामति ॥ १ ॥

शारीरकब्राह्मणम् ।

स युत्रायं शारीर आत्मा अवलपं नीत्य सम्मोहमिव न्येति । अथैवमेते प्राणा अभिसमायन्ति ।
स एतास्तेजोमात्राः समभ्यादुदानो हृदयमेवान्बुवक्रामति ॥ १ ॥

साया ससारिकर्मप्रेरिता एव वागाद्योऽनुगाऽन्तीति निर्णेतुं तावन् दृष्टान्तमाह—तद्यथा राजानं प्रयिया-
सन्तमुद्राः प्रत्येनसः सुतग्रामपथ उपनमायन्तीति । लक्षणं दृष्टान्तं । यथा—‘ प्रयियासन्तं ’ प्रकर्षेण
यातुमिच्छन् राजानं पूर्वोक्ता उगाद्य ‘ उ । ’ समर्थे सम्पत्क्रीमावेन ‘ आयन्ति ’ आगच्छन्ति । राजा सह-
गमनार्थं अनाज्ञया एव केचन तज्जिगमिषामिहा इत्यर्थं । दाष्टान्तिकमाह—एवं हृदयं विद् सर्वे प्राणा उप-
समायन्तीति । यथा अयं दृष्टान्तं ‘ एव हृ ’ इति ‘ एव विद् ’ कर्मफलवेदिनार मसारिणं ‘ प्रयिया-
सन् ’ मरणकाले सर्वे प्राणा वागाद्य ‘ उपनमायन्ति ’ अनाकारिता एव सन्तस्ते तत्कर्मप्रेरिताः सह-
गमनार्थं ‘ उप ’ समर्थे ‘ सम् ’ एक्रीमावेन ‘ आयन्ति ’ आगच्छन्तीत्यर्थं । एवमात्मना सह गच्छन् प्राणाः
स्वाश्रयेणापञ्चीकृतभूतपञ्चकेन शरीररश्मिक्रीमयेन सहैव गच्छन्ति । आश्रयगमनमन्तरेण आश्रयिणो गमनाममवाप्नु-
यति द्रष्टव्यम् । अचेतनानामपि रथादीनां चेतनारिश्ठितानां प्रवृत्तिवत् वागदीनामपि भोक्तृकर्मनियन्त्रितानां
प्रवृत्तिः सम्भवतीति भावः । कस्मिन् काले न च न क्वाः कस्मिन्कियं प्रयोज्यते—एतन्नदृष्टोऽवामो भवतीति ।
एतदिति क्रियाविशेषणम् । तथा च—सृतावुपविद्यताया उदात्तायै वायौ प्रवले सति ‘ एतन् ’ ऊर्वेऽवामिव
यथा म्यालया ‘ यत्र ’ यस्मिन् काले ‘ ऊर्वेऽवामिव ’ भवति ‘ तस्मिन् काले तद्भवत्यर्थं । मरणा-
न्तरे हि प्राणा सर्वे प्राणिवु ब्रह्मादधतीयुसाः । शब्दोक्तैकैकान्तित्तित्ति तु पुनरेव न नै क्वायायिनः,
ब्रह्महात्म्यादिति भावः ॥ ४४ ॥

इति श्रीदिर्घांशुब्रह्मसंहितायाम् अष्टाध्याय्ये श्रीशारदाभिरुद्रपुत्रस्य एतदध्यायविवाङ्मन्त्राचार्यस्य
श्रीतामुदेवब्रह्मवाते कवी सायणविरचितेन शारदायाम् अष्टाध्याय्ये अष्टाध्याय्ये अष्टाध्याय्ये अष्टाध्याय्ये
हृदयतमकरीकायं वासुदेवप्रकाशिकानां वसुदेव्याय प्रथमं अर्पितं भग-
वते नमः ॥ १४ ।। ५ । ४ ।। ॥

प्रस्तुते नमोऽथैवमेते ॥ अथ शारीर आत्मा अवलपन्तीत्य सम्मोहमिव न्येत्यथैवमेते प्राणा अभिसमायन्ति ।
तद्विशदी कर्मन् काले कथं वी विजन्त्या समर्थं वागन्तव्यं इत्यादिवाच्यता इत्यर्थं श्रुतिस्मरणं
प्रवर्तते स यत्रायं शारीरुऽआत्माऽअवलपन्तीत्य सम्मोहमिव न्येत्यथैवमेते प्राणा अभिसमायन्तीति ।
‘ तन्मात्रं सुतग्रामपथं ’ इत्यादी प्रवृत्तं भोक्तृ ‘ शारीर आत्मा ’ यत्र ‘ यस्मिन् काले उदात्तं ननुमि-
ष्येतिवे सति ‘ अत्रैवमिव ’ अवलपन्तीत्य शरीरमिव नीयं निजराजिका प्रथमं नदा ‘ सम्भवेदिति ’
सृष्टनामिव अविवेकतामिव ‘ निजरा एति ’ इति । अथ ‘ तदा एवमात्मन कर्तव्यं इति प्रवृत्तिः ।

‘ अन्येषो वा शतैस्देशेभ्यः ’ श्रोत्रादिभ्यः सकाशात् निष्कामनीत्यर्थः । तस्मात् सकर्मवानुष्ठेयमिति श्रुत्वा ननु-निर्गच्छता प्राणाना मध्यं कथ्य प्राधान्यमित्यपेक्षायामाह-तुत्कामन्तं प्राणोऽनुत्कामतीति । यथार्थं यथाश्रुतं ‘ तं ’ विज्ञानानामाह ‘ उत्कामन्तं ’ परलोकाय प्रथितं परलोकाय उद्भूतामिप्राय ‘ अनुत्कामन्तं ’ प्राणं सर्वाधिकारस्थानीयो राज्ञ इवात्रिकाया राजानमुत्कामतीति । तं च ‘ प्राणमनुत्कामन्तं ’ अग्राह्यत इत्येव ‘ सर्वं प्राणा ’ ब्रह्मादयः प्रथमस्य परिवारस्थानीयाः अनुत्कामन्तान्यर्थः । न चात्रानुत्कामन्तः कर्मात्कामः । किं तु-विज्ञानमप्यहं प्राधान्यद्योतकम् । तथा हि-वागादयो हि प्राणा मुख्यप्राणार्थिताः इति श्रुत्याद्यदो निर्णयतम् । अतो वागाद्यपेक्षया मुख्यप्राणस्य प्राधान्यम् । तथा मुख्यप्राणोऽपि स्थित्यनुत्कामणादौ षोडशवर्षीयः । अतो मुख्यप्राणोऽपेक्षया विज्ञानानामाह प्राधान्यम् । एतच्च प्राधान्यमभिप्रेत्य इह अनुशब्दं प्रयुज् । लिङ्गावभासात्कर्म्यात्मनो लिङ्गस्य च उत्कर्मणे देशकालभेदाभावान्न न क्रमार्थः अनुशब्द इति भावः । यत्र विद्यमानस्यार्थसिद्धमाह-संज्ञानमेवान्वयवकामतीति । यथोक्तमप्याश्रुत् स्वकर्मानुत्कारिणाविदेशविज्ञानादौ भवति । तथा उत्कामन्त्यन्तरं ‘ महानमेव ’ विशेषज्ञानोद्भान्तमेव गन्तव्यं ‘ अन्वयवकामिति ’ अनुत्कामन्त्यर्थः । तथा च दुःस्वहानिमिच्छता मरणकाले स्वातन्त्र्यार्थं तत्साधनोपनिषद्भिहितशरीरं पचयन् महीष्यम् । किं च-सर्वशुभकर्मैश्च प्रयत्नेन अशुभकर्मनिषेधित्वेन च शास्त्रस्य इह कर्मभूमौ महानात्पो इति । सोऽपि मृतिकाले स्वातन्त्र्यार्थं पुण्योपचयकर्तव्यता दर्शयति । अतस्तदपि यथाऽधिकारं कर्मभूतं प्रकरणात् । यदुक्तं इत्याश्रयप्रयोजनं तदेव स्पष्टयति-न एव ज्ञः सविज्ञानो भवतीति । ‘ नमः ’ सुमूर्ति आत्मा ‘ इह ’ ज्ञातृत्वमात्र एव मन् मविज्ञानं । पूर्वप्रज्ञाऽऽद्यमावनाय शानेन शानेन च वर्तमानो भवति । स्वन्वे इव विशेषविज्ञानवान् भवतीत्यर्थः । एतच्च मविज्ञानत्व कर्मवशादेवैव मती न मन्वत्रेण । स्वातन्त्र्येण हि मविज्ञानत्वे सर्वं कृतकृत्यं स्यात् । नैव तु तदुच्यते । तस्मात् कर्मोत्कामाणां भाविदेशविषयकान्तं कर्मण्यन्याश्रितवामनामकनिशोऽज्ञानं सर्वोऽप्योक्तं अन्वयकाले मविज्ञानोऽपि । पूर्वं शक्यत्वं मश्रुतामपारं उन्मत्तव्यतीत्युक्तम् । तत्रेदानीं हि ननु परलोकस्य प्रथितं तत्र । १० । ६ सम्भारस्थानीयं परलोकं ननु यदुक्तं । तत्र शरीराधारमरु च क्रिमिति विज्ञानायामाह-नं । १० । ३ । सम्भारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति । प्रमाणान् अग्रमाणाश्च ज्ञानं सम्प्रज्ञानमशरज्ञानमित्यथाज्ञाननाशोऽप्येव ननुभवत् ज्ञानमात्रं इह विद्याशान्देनोच्यते न परमात्मज्ञानम् तस्य मसारविरोधित्वत्वात् । शास्त्रोऽद्वैतकल्पनावतो वा यत् दृष्टादृष्टार्थस्वरूपं वाऽस्मिन् कायमास्य तमर्षे इह त्वर्षशान्देनोच्यते । क्रियमाणस्य ही तत्कर्मण्य च मुक्तस्य यः सम्प्रकारो इति मखिलः सा पूर्वप्रज्ञेत्युच्यते । इह विद्याकर्मणो कार्याकोटिरुच्यते इत्येव च न कृतम् । पूर्वप्रज्ञायामनुद्भवत्वात् तस्यार्थं पृथक्त्वम् । प्राणस्य तस्या मुख्यमातस्य कर्मणं परितोत्काम जायमानस्य मूलत्वाच्च । न च-एतस्या कर्माद्यनुत्कारादौ प्रयोक्तृत्वमेव नास्ति कुलं प्राक्त्वमिति भावः । पूर्वप्रज्ञोद्भववानुद्भवनिमित्तकस्य बहुतरस्य कारस्य दर्शनत्वात् । तथा हि-केवाचित् कमुचित् किणसु चि-कर्मादिलक्षणानु विवेकान्याम जन्मन पवारस्य कोटौ च दृश्यते । केवाचित् पुनरत्यन्तमुपग्राह्यमपि किणसु चि निर्माणादिलक्षणानु अकोशलं दृश्यते । अतः पूर्वप्रज्ञया विद्या विद्याकर्मणी तत्फलभोगे वा न कस्यचिदर्थे नियुक्तं तस्या प्राधान्यम् (*) । अथवा विद्याकर्मण्या च पूर्वप्रज्ञया उद्भवात् तयोः कायेकोटिवत्त्वत्वं च नम् । इतस्तथा. कार्यत्वात् पृथक्प्रकरणम् । सन्ध्याऽपि कार्यकारणकोटयोः द्वैतस्य निदर्शयति । तस्यादेतत् त्रयं विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञास्य स कतिफलभारस्थानीयं परलोकापारथेयमिति । तथा च-त परलोकेऽपि विद्या च कर्म च ‘ विद्याकर्मणी ’ उक्तरूपे ‘ सधन्वाभेते ’ सम्प्रगन्वारभेते अनुत्कामन्तं । पूर्वप्रज्ञा चोत्कामन्तं

तद्यथा तृणजलायुक्ता । तृणस्थान्तं गत्वाऽऽत्मानमुपसंहरत्येवमुवा-
यम्पुरुषऽइदं शरीरन्निहत्याविद्याङ्गमयित्वाऽऽत्मानमुपसंहरति ॥ ४ ॥

तद्यथा पेशस्कारी । पेशसो मात्रामपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरं
रूपन्तनुतुऽएवमेवायम्पुरुषऽइदं शरीरन्निहत्याविद्याङ्गमयित्वाऽन्यन्न-
वतरं रूपन्तनुते पित्र्यम्वा गान्धर्वम्वा ब्राह्मम्वा प्राजापत्यम्वा देवम्वा
मानुष्यम्वाऽन्येभ्यो वा भूतेभ्यः ॥ ५ ॥

तद्यथा तृणजलायुक्ता तृणस्थान्तं गत्वा आत्मानमुपसंहरति । एवमेव अयं पुरुष इदं शरीरं
निहत्याविद्यां गमयित्वा आत्मानमुपसंहरति ॥ ४ ॥

तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रामपादाय अन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुते । एवमेव अयं
पुरुष इदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वा अन्यन्नवतरं रूपं तनुते । पित्र्य वा । गान्धर्व वा ।
ब्राह्म वा । प्राजापत्यं वा । देवं वा । मानुषं वा । अन्येभ्यो वा भूतेभ्यः ॥ ५ ॥

सम्बन्धने, इति वाक्ययोजना । तस्मादेव विद्यार्कमूर्खप्रज्ञास्य त्रय देहात्मप्रतिपाद्युपभोगसाधनम् । तस्मात्
विद्यार्कमूर्खे शुभमेव ममाचरेत् शुभफलमेति प्रररणार्थं ॥ ३ ॥

एव नभूतविद्यादिसम्भारो देहान्तरं प्रतिपद्यमानं कथं सप्रतिपद्यत इत्यत्रापि दृष्टान्तमाह—तद्यथा
तृणजलायुक्ता तृणस्थान्तं गत्वाऽऽत्मानमुपसंहरतीति । न तत्र इदंभूतवान्मनस्य त्रियमाणस्य तथा वामनया
देहान्तरमवाप्य अयं दृष्टान्तः । ' यथा ' एव प्रकारेण तृणजलायुक्ता ' तृणस्थान्तमवगत्या गत्वा अर्थात्पुणान्तर
माश्रित्य आमानमात्मन पूजावयवमुपसंहरति अग्निमावयवस्थाने इत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमाह—एवमेवायं पुरुष
इदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वाऽऽत्मानमुपसंहरतीति । यथाऽपि दृष्टान्तः । ' एवमेवायं पुरुष '
 ' यं प्रष्टुं समारो ' ' २ः शरीरं ' पूर्वादानं ' निहत्य ' स्वप्रतिपत्तिस्तुपि पातयित्वा ' अविद्यां गमयित्वा '
 अचेतनं कृत्वा अस्माभिमानत्यागनं प्रसादनया वामनया अर्थाच्छरीरान्तरं गृहीत्वा ' आमानमुपसंहरति ' ।
तस्माद्भूमिनि आत्मनश्च प्रतिपद्यत न पूर्वदेहे इत्यर्थः । एतन् एतद्व्यक्तं पददन्ति पौष्टिकिका—तृणजला-
युक्तादृष्टान्तात् देहान्तरं गृहीत्वा पूर्वदेहं मुञ्चन्त्यप्येति स्पृष्टदेहविशिष्टस्यैव परलोकगाममिति । यस्मात् देह-
निर्गमनाप्रागवस्थासम्बन्धे यथोक्तं इत्यस्या वामना विद्यार्कमूर्खमिति भाविदेहं स्पृशति । अतोऽपि तत्रोत्थितान
करोति । पुनस्तु पूर्वदेहं त्यजन्तीत्येवमिदं तृणजलायुक्तादृष्टान्तं श्रुत्वा दक्षितः । तस्मात् पूर्वदेहविशिष्टस्यैव
परलोकगाममिति असुखमिति ॥ ४ ॥

एव जलायुक्तात् वामनस्यैव शरीरान्तरं गच्छत आत्मन तदात्मस्वरूपि एव भूतार्थानि "तद्यथा राजानं"
इत्यादावुक्तम् । तत्र किं नियोगात्तमेव भूतपत्रकं पूर्वदेहदेहस्यैवमर्दने अन्यदन्त्यदेहस्यमात्रेण । किं वा
अन्यदन्त्यदेव भूतपत्रकमन्त्यमर्दने देह जननीति सन्देहे तत्तद्वनपत्रकोत्पत्तौ कारणान्तरस्य शून्यत्वात् मायायाः
सर्वकारणत्वेऽपि तत्तदेहस्यमनस्यैव तत्तदुपपन्नभूतपत्रकोत्पादकत्वे प्रमाणान्तात् प्रतिदेहात्म भूतपत्रक-

स वाऽअयमात्मा वृद्ध । विज्ञानमुयो मनोमुयो वाङ्मुयः प्राणमुय-
श्चक्षुष्मयः श्रोत्रमुयऽआकाशमुयो वायुमुयस्तेजोमुयऽआपोमुयः पृथिवि-
वीमुयः क्रोधमुयोऽक्रोधमुयो हर्षमुयोऽहर्षमुया धर्ममुयोऽधर्ममुयः
सर्व्वमुयस्तुष्टदम्मुयोऽदोमुयऽदुति यथाकारो यथाचारी तथा भवति
साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः पुण्येन कुर्मणा
भवति पापः पापेनेति ॥ ६ ॥

स वा अयमात्मा ब्रह्म । विज्ञानमयः । मनोमयः । वाङ्मयः । श्रोत्र-
मयः । आकाशमयः । वायुमयः । तेजोमयः । आपोमयः । पृथिवीमयः । क्रोधमयः । अक्रोध-
मयः । हर्षमयः । अहर्षमयः । धर्ममयः । अधर्ममयः । धर्ममयः । तदुदा इदंमयः । अदोमयः । दुति ।
यथाकारी यथाचारी तथा भवति । साधुकारी साधुर्भवति । पापकारी पापो भवति । पुण्यः पुण्येन
कर्मणा भवति । पापः पापेनेति ॥ ६ ॥

व्यक्तिभेदे यानामाशब्द न द्वितीय पक्ष सम्बन्धव्यभिक्त्येव प्रथमपक्षमेकानीकारयितु इष्टान्तमाह—तद्यथा
पेशास्कारीति । तद्यत्र निवोशास्त्वमेव मायामय भूतपञ्चक प्रतिदेहात्म्य उपादानम् इत्यस्मिन्नर्थे दृष्टतः ।
' यथा ' लोके पेशा सुवर्णं तत्करोतीति ' पेशास्कारी ' सुवर्णकार ' पेशासः ' सुवर्णस्य ' माया ' पूर्व-
रवनामपदावापि अद्योपशुच ' अन्यत् ' पूर्वस्मादचनाविशेषात् भिन्न भवादिभि नत्र ' नवनर ' अभिनवतर
कन्याणादपि कल्याण कल्याणतरमनिशोभन ' रूप ' ' तनुते ' निभिनोति इत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमाह—
एवमेवार्थं पुरुषऽ इदं शरीरं निदृश्येत्यादिना । ' रूप ' नरदानविशेष देहान्तरम् । अन्यत्तु पूर्ववत् ।
किं तदात्म्यमात्रं शरीरमित्यपञ्चामाह—पिण्डं वा गान्धर्वं वा ब्राह्म वा प्राजापत्यं वा देवं वा मानुषं
वेति । पितृभ्यो हित ' पित्र्य ' पितृलोकोपयोगमिति यावत् । एव तत्तदोपयोगयोगेन तदन्तमक व्याख्ये-
यम् । ' ब्रह्म ' हिरण्यगर्भं, तदोपयोगयोगेव ब्राह्मम् । प्राजापतिर्विशष्ट तदोपयोगयोगेव ' प्राजापत्य वः '
शरीरम् । ' तनुते ' इति प्रायेकमसिम्बन्धत्वं । देहव्यक्त्यामानन्त्येन प्रत्येक कथयितुमशक्यं वात् अनुक्तं
नानामान्यसम्बन्धेन गृह्णाति—अन्येभ्यो वा भूतेभ्य इति । यथाकर्म यथाश्रुत ' अन्येभ्यो भूतेभ्यः ' प्रेत-
निर्गमादिभ्यः सकाशात् शरीरं तनुते इति सम्बन्धत्वं । तस्यार्द्रात्मनदेहात्म्यसम्बन्धत्वेन भूतानि शरीरान्तरात्म-
काणि । तदशास्त्रस्य ससरणमिति भावः ॥ ६ ॥

योऽयमात्मन समारसम्बन्ध स वास्तवो न भवति किं तु—औपनिषदिक एवेति तदुपायिनो दर्शयितु
आत्मनो वास्तवस्वरूपमाह—स वाऽ अयमात्मा ब्रह्मेति । ' स. ' प्रकृतः सत्तरी । वैश्वान्तस्त्वयुस्यर्थः ।
अयमपि विद्यातत्कार्यविनिर्मुक्तः स्वप्रकारः अपरोऽहमात्मा वृष्टस्य साधुः विद्वान्, एवभूतः सोऽहमात्मा
' वे ' ' ब्रह्म ' अशनायायननिप्रदमाः मैव अस्य समारिणो वास्तव रूपमिति दर्शय । त्रैलोक्य सत्तरमात्मा अविद्या-
प्रकृत्य प्रतियोगः । पुनः सम्यक् ज्ञानात्तद्व्ययं ब्रह्मैवावतिष्ठत इति भावः । यदाती यात्प्रयुक्तः एवविधरणमनो

बन्धः तातुगार्थान् आह-विज्ञानमयो मनोमयो वाङ्मयः प्राणमय इति । विज्ञान बुद्धिः तन्मयः तद्रागः ।
 बुद्धर्व्याख्यानादि धर्मस्य कर्तृभावे आत्मन्यारोपे । अतस्त-प्रायः । अस्मिन् प्रकरणे सर्वोऽपि भवत् प्रागर्थः,
 न तु विकारार्थः । मनसः सन्निकर्षान्मत्रोमय । विज्ञानमयञ्च चिन्मय बोधलक्षणम् । मनोमयत्वमहकारमयबोधलक्षण-
 मिति द्रष्टव्यम् । बदनव्यापारकाले वाङ्मय स । प्राणमयः पञ्चत्रिकरतन्मयस्त-प्रायः । तथा रूपदर्शनकाले
 चक्षुर्मय । शब्दश्रवणकाले श्रोत्रमय । एतच्च रसनादेः कर्मेन्द्रियाणां बोधलक्षणपरमित्यर्थः । एव प्राण-
 तुमयादिशरणं चक्षुरादिकरणमत्र सन्नामा शरीरस्यभेदभूतमयोऽपि भवतीत्याह-आकाशमयो वायुमय-
 स्त्रेजोमय आपोमयः पृथिवीमय इति । आकाशशरीरारभे आकाशमय । तथा वायव्यशरीरारभे वायु-
 मय । तेजसशरीरारभे त्रेजोमय । तथा वरुणलोकेशु आप्यशरीरारभे आपोमय । पार्थिवशरीरारभे पृथिवी-
 मयः । एव कार्यकरणसंघातमय सन्नामा तत्रामिष्यज्यमानातरामवृक्षयुगाधिकञ्च भवतीत्याह-क्रोधमयो-
 ऽक्रोधमयो हर्षमयोऽहर्षमय इति । प्राप्ताप्राप्तवन्ववेदशक्तिन तद्विषयामिलाषः स्वविषयभोगावसानमन्तरणे
 केनचिन् प्रतिहृत्यमानश्चेद्भवति, तदा क्रोधरूपेण परिणमते । तन्मय क्रोधमयः । स क्रोवो यदि केनचि-
 द्दूपायेन निवर्तितं स्यात् ननु प्रमत्तचित्त अतोऽत्र तन्मयोऽक्रोधमय इत्यर्थः । तथा दृष्टवस्तुसयोगानिमित्तो
 हर्षः, तन्मय 'हर्षमय' । दृष्टवस्तुवियोगनिमित्त 'अहर्षः', तन्मय 'अहर्षमय' । एवमक्रोधहर्ष-
 मयये क्रोधहर्षमयत्वे चात्मनः, क्रमेण पुण्यपुण्यमयत्व भवतीत्याह-धर्ममयोऽधर्ममय इति । न हि क्रोधादिभि-
 र्तिना धर्माधर्मप्रतिशुद्धययत्न इत्यर्थः । एव वर्णाधर्ममयः सन् सर्वज्ञानो भवतीत्याह-सर्वमय इति । सर्वस्य
 व्याकृतान्वाकृतस्य जागतो धर्माधर्मकार्पत्वेन तसः कश्च प्रतिपद्यमानस्त-मयः सन् 'सर्वमय' भवतीत्यर्थः ।
 ननु-व्याकृतमात्रस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेऽपि अव्याकृतमयत्वर तदभावात्, कथं सर्वमयत्व ज्ञातुं शक्येत इत्या-
 काशाया अपरोऽङ्गोणं कार्यकिंन तत्कारणभूत परोऽङ्गोऽपि धूमाद्वह्निविव ज्ञातुः शक्यते इत्यभिप्रेत्य सर्व-
 मयत्व साययति-तद्यदेदंमयोऽदोमय इतीति । यत्किमपि कर्म शुभाशुभचेष्टारूपं साक्षादुपलभ्यते । नत्
 इरमित्येवोच्यते । तेन प्रत्यक्षेण किंन भावनारुद्रपरोऽङ्गत्वकारणत्वेन अनुमीयमान अद्र इत्युच्यते । तथा
 च यदा यस्मिन् समये अ-यमा गृह्यमा विषयादिमयः तदा 'इद्रमय' इत्यर्थः । तथा कार्येण
 अनुमीयमानभावनतमस्तविषयादिमय 'अदोमय' । तदिति पद सर्वमयत्वमाधनोऽसह्यार्यम् । तदिदं
 सर्वमयत्व सिद्धमित्यर्थः । इदानीं विज्ञानमयादिवाक्याथ यक्षिष्याह-यथाकारी यथाचारी तथा भ-
 तीति । यथा कर्तुं शीलमस्यास्तीति 'यथाकारी' । यथा चरितुं शीलमस्यास्तीति 'यथाचारी' ।
 सः 'तथा' तादृशी 'भवति' । कारणवशानुक्तो भवति । कारण नाम विधिप्रतिषेधग्रन्था नियता
 क्रिया, चरण तु अनिषत्क्रिया, इति विशेषः । एव यथाकारित्याद्यन्त्य तथा भवतीत्येतत् व्याचष्टे-
 साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवतीति । साधुरुद्धृष्ट विनृण्यवर्षादिनोके भवति । 'पाप'
 निरुद्ध एव स्यात्प्रादी 'भवति' जायते इत्यर्थः । ननु-साधुकारित्यादौ ताण्डिल्यप्रत्ययध्रुवगान् भूयोऽप्यान्त-
 देन पुण्यपापसम्बन्धो भवति न सकृदनुष्ठानान्, इत्याशकाया प्राप्ताया सकृदनुष्ठानादपि पुण्यपापसम्बन्धो भवे-
 वेति दर्शयितुं शकार्वाक्य ताण्डिल्यप्रत्यय विहाय आह-पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन इतीति ।
 'पुण्य' पुण्यवान्, 'पाप' पापवान् । तथा च पुण्यपापकर्मान्यामे ताण्डिल्यशयो भवतीत्येवपरीतैव
 ताण्डिल्यप्रत्ययोपशान्त्य । न तु सकृदनुष्ठानान् त-कालमन्वन्भावपरत्वेत्यर्थः । यत् एव उक्तदृष्टादृष्ट-
 योनिप्राप्तौ पुण्यापुण्ययोरेवामासारणकारणत्व, इतरेथा तु साधारणत्वम्, अतः सर्वदा पुण्यमेवानुष्ठेयम् ।
 नेतरत्, इति भावः ॥ ६ ॥

(त्वु) अथां खुत्वाहुः । काममयऽपुत्रायम्पुरुषऽडुति स युथा-
कामो भवति तथाक्रतुर्भवति युथाक्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म
कुरुते तदभिसम्पद्यतऽडुति ॥ ७ ॥

तदप इच्छाको भवति । तदप सत्तत्सह कर्मणैति लिङ्गम्मुनो यत्र निप-
क्तमस्य । प्राप्यान्तद्कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करात्ययम् । तस्मा-
ह्योकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणऽडुति नु कामयमानोऽथाकामयमानो
यांऽकामो निष्कामऽआत्मकामऽआप्तकामो भवति न तस्मात्प्राणाऽ
नुत्कामन्त्येवैव समुवनीयन्ते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति ॥ ८ ॥

अथो खुत्वाहुः । काममय एवायं पुरुष इति । स यथाकामो भवति तथाक्रतुर्भवति । यथा-
क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते । यत्कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यते इति ॥ ७ ॥

तदेव श्लोको भवति—“तदेव सत्तत्सह कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निषक्तमस्य । प्राप्यान्तं
कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करात्ययम् । तस्माह्योकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे ।”

पुत्रप्राप्तयेव समारामाकारणकारणवमिति यदिदमुक्तं तन् पूर्वपञ्चीकृत्य ददानीं काममैवामाशरणकार-
णवमिति सिद्धातमभिप्रेत्याह—अथो खुत्वाहुः काममय एवायं पुरुष इतीति । पूर्वपञ्चाङ्गतर सिद्धातमभि-
प्रेत्याह्येनातौक अभ्योशब्दः । ‘मलु’ निश्चयं । स्थूलदश एके आचार्यां पुत्रप्राप्तयेवोऽपुत्र
इत्याह कथयति । अन्ये पुत्रवामोक्तकृताला ‘अयं पुत्र’ वायु काममय एव’ कामो विप्रारित्वा
तन्मय इत्याह । न चैव सति अविद्यायां समारहेतु बानुपपत्तिः, तस्या स्वतः तदेवतुलानुपपत्तेः इष्टवान् ।
महत्कारणैश्चापि नु काममैव प्राशान्यान् काम एव असाशरण कारण ममारस्य । उक्तयो पुत्रप्राप्तयो-
रपि तदभावेऽनुदवात् “अकामस्य क्रिया काचित् दृश्यते नेह कश्चित् । यद्यपि दृष्टे किञ्चित् तत्त-
मस्य चेष्टितम् ”—इति मनुस्मरणात् । कामान् य कामयते मन्यमान स काममैवामाशरण-
कारणत्वात् युक्त काममय एवैवकारणमित्यर्थः । कया प्रणाहया कामस्य समारकारणवमित्योऽप्यामाह-
स यथाशामो भवति तथाक्रतुर्भवति यथाक्रतुर्भवति एवादिना । स आत्मा मामान्यत काममय सन्
‘यथाकाम’ यादशेन कामविषयेन युक्तो भवति, तथाक्रतुर्भवति । क्रतुनांमाप्यवसाय, यदन्तरा क्रिया
प्रवर्तते । काम एव रूपदभिलाषमात्रे यस्मिन् विषये अभिपत्को भवति । स तस्मिन् विषये अविहृत्यमान स्फुटी-
भवन् क्रतुवसाययेन तन्मय आत्मा भवतीति दावन् । स ‘यथाक्रतुर्भवति’ यादशकर्मविषयेन क्रतुना युक्तो
भवति । ‘तत्तत्’ इत्ये । यद्विषय क्रतु स्वयं तत्कलविषये तवोप्य कर्म निर्वर्तयतीति दावन् । ‘यत्कर्म
कुरुते’ तदभिसम्पद्यते’ तदीय फलमभिसम्पद्यते प्राप्नोति । तस्मान्नैवमप्येव काममयैव हेतुरित्यर्थः ॥ ७ ॥

ब्राह्मणोक्तोऽयं मज्जिमन्निमाह—तदेव श्लोको भवति तदेव सत्तत्सह कर्मणैतीति । तत्तत्र ब्राह्मणोक्तोऽयं
एव सार्द्धं ‘भोक्तः’ मन्त्रो भवति । ‘अस्य’ उद्देश्याभिलाषस्य ‘क्रिया’ मन्त्रदशावयवस्यैव मन्त्र-प्रधान-

इति तु कामयमानः । अथाकामयमानः । योऽकामो निष्काम आत्मकाम आत्तकामो भवति । न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्ति । अत्रैव समवनीयन्ते । ब्रह्मैव मन् ब्रह्माप्येति ॥ ८ ॥

वान् मन प्रादुवाचम् । यद्वा प्रमादादिसानी येन माश्वेण मत्स्या लिभ्यते, तन्मनो लिङ्गिति तर्हि
 ' मनो पत्र ' यस्मिन् शतश्रे कले ' निष्क ' निष्कयेन नक्त भवति । तन्मनः सङ्गल-पक्षरूपायण ' सन् '
 ' क्रमणा ' फलारभकीभूतकर्मणा ' सह ' ' तदेव ' गतय फलमिति गन्तव्यमित्यर्थः । तथा च-यदभिलाषान्
 सक्रम कृतवान् तत्र मनोऽविषद्वृतशान् तन क्रमणा महाम्य त-फलप्राप्तिरिति वाक्यार्थे स्थिते कामो मूल
 समारम्भेयवगतम् । तथा च पर्याप्तकामस्य उक्तमनश्च " इव सर्वं प्रवर्तयति कामाः " - ()
 इति श्रुत्यन्तरान् अवगम्यमपुत्रार्थस्य दुःखदुःखैर्जीवन्मुक्तस्य अविशित ईशैव जीवदवस्थायामेव कामविनाशश्रवणान्
 अर्गन् विद्यमानान्यपि कामाणि कामहीनस्य निष्फलप्रसवानि इत्यवगते काम एव ससारे हेतुरिति भावः ।
 ननु- कामप्रभाल मपरति चेत्; कर्मफलभोगालम्ब कामाभावात् मुक्तिरेव भविष्यतीत्याकाशमाह-प्राप्त्यांति
 कर्मणः न्यादिना । अप फलान्त कामी शक्तिमन् लोके पक्किक्रमं करोति ' तस्य ' ' कर्मण ' भोगेन
 अन्तमवसाने ' प्राय ' कर्मफलभोगममिति गावाः ' तस्यान् लोकात् ' भुक्तभोगान् ' पुनरेति ' आगच्छति ।
 ' अस्मि लोकात् वर्षणे ' । कर्मप्रदानवान् श्रम लोकात् कर्मण इति विग्रहणम् । श्रमिन्मनुष्यलोके कर्मकर-
 गाथमिदम् । तस्मादेव फलान्न सन् कर्म कृत्वा त-फलभोगार्थं गच्छति । नतश्च पुन कर्मकृत्यार्थमागच्छती-
 त्येवभूतमरणप्रवाहस्य विना प्रत्यक्षानमनु उदात्त न कर्मफलभोगावसाने मुक्ति शक्येति भावः । इदानीमज्ञान-
 कारणेन काम एव ससारानीयारणकारणमि युक्तमुपसहरति-इति तु कामयमान इति । इत्येव ' तु ' म्बु
 ' कामयमान ' समरन्ति शेष । एव इयता प्रवचने अवस्थाद्वयदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकभूत ससार सकारणको
 दृष्टान्तः । इदानीं योधिदानिहनेनेव पुन सुखिदातत्प्राप्तमनः कामादिहीन रूप मोक्षद्वय तभूत यन् अति-छन्दो-
 वाक्पेनोक्त तस्य दार्ष्टान्तिकभूत मोक्षाय मोक्षस्वरूपमाह-अथाकामयमान इत्यादिना । अथवाच-
 ससारप्रकरणेति हेतुर्वा । यस्मान् कामयमान एव एव समरति । तस्मादकामयमानो विदाल कचित्समरति ।
 " न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ति " इति वचनान् कामानावे तदुत्थन समरणहेतुर्कामावाच । किं तर्हि " ब्रह्मैव
 मन् ब्रह्माप्येति " इत्यभिप्रेत्यान्वयः । इतोऽकामयमानः स्यादित्यत्र आह-योऽकाम इति । वाग्येव शब्दाद्यर्थेषु
 दृष्टियुक्तिरुक्ता कामा यस्य न मन्ति स ' अकाम ' इत्यर्थः । अकामोऽपि कुतो हेनोपियत आह-निष्काम
 इति । अतिब्रह्मराष्ट्रिता शब्दादिवामनात्मका अन्तस्था ये कामा ते निर्गता यस्मान् स ' निष्कामः ' ।
 अत अकामयन्ते वाया निरूप्यन्ते । निष्कामयन्ते तद्वेनुभूता आतरा इति अपौनस्त्वल्पित्यर्थः । कथं च
 निष्कामयन् भवन्त्येवेषुआयामाह-आत्मकामि इति । अतैव सर्वमिति ज्ञानेन सर्वशब्दादिप्रपञ्चस्य आत्मनाप्रत्वे
 प्रमित्येव स्वातिपेक्ष्यप्रमित्यवराष्ट्रिय आत्मकामवम् । अतः शब्दादिमाध्यमुत्प्रेत्यादि आत्मनाप्रवन् आत्मैव
 कामो यस्य स ' अकामकाम ' इत्यर्थः । अत एव-आप्तकाम इति । ओला. कामा येन स ' आप्तकामः ')
 अ-मयान वादाभिराम-अभिन्याय । अर्थादा मन्त्वज्ञानाभावे अकामयमानत्वामवगन् ससारो दुर्वार इति
 आत्मनो ज्ञानाय यतित्यमिति सूचिन प्रवति । किमेवविधस्य भवनीयपेक्षाया मोक्ष एव मवनीत्याह-न तस्मा-
 त्प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव मन् ब्रह्माप्येतीति । ' तस्मान् ' अकामयमानात्सकाशादि
 ' प्राणा ' वागादयः ' नोत्क्रामन्ति ' । कामाभावेन कर्मानावे सति गमनकारणभावात् । किं तु-तत्तलोह-
 निःशिमोदर-विद्वन् अत्रैव ब्रह्मस्वरूप एव ' समवनीयते ' सप्रलयात्पन्ने इत्यर्थः । स चाकामयमानो जीवन्नेव ' ब्रह्मैव

तदेव श्लोको भवति । यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ॥ अथ मृत्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ ९ ॥

तद्यथाऽहिनिर्ल्वयनी । व्वल्मीके मृता प्युत्यस्ता शयीतेषुमेवेदथै
शरीरथै शेतेऽथायुमनुस्थिकोऽशरीरः पञ्चऽआत्मा ब्रह्मवु लोकुऽएषु
सम्प्रःडिति होवाच याज्ञवल्क्युः सांऽदम्भुगयते सहस्रन्ददासीति होवाच
जनको वैदेहः ॥ १० ॥

तदेव श्लोको भवति—“ यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मृत्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ”—इति ॥ ९ ॥

तद्यथा अहिनिर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शरीरे, एवमेव इदं शरीरं शेते । अयायम-
नुस्थिकोऽशरीरः प्राज्ञ आत्मा ब्रह्मैव लोकः । एव प्राज्ञ इति होवाच याज्ञवल्क्यः । सोऽइं भगवते
सहस्रं ददामि, इति होवाच जनको वैदेहः ॥ १० ॥

सन् 'सुपुण्यव्यापामित्र अपरिच्छिन्ननिप्रवेशाद्देवतात्पविज्जोति स्वभाव सन् ' ब्रह्मायेति ' प्राप्नोति
नि-ययामन्वादेव अप्येतिशब्देन प्राप्तिरूपचर्यते इत्यर्थः ॥ ८ ॥

इदानीं काममय समस्तानि ब्राह्मणोक्तेऽर्थे यथा पूर्वप्रकरणे मन्त्रोदाहणेन कृतं तथा अत्र, प्युक्तंऽर्थे मन्त्रोदा-
हृति-तदेव श्लोको भवति यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते इति । तत्रापि ननु के मोक्षतत्त्वात्, ' एष श्लोकः ' मन्त्रः
' भवति ' अन्वयमकामस्य ब्रह्मविदः ' यदा ' यस्मिन् काले विद्यापरिपाकावस्थायां ' हृदि श्रिताः ' ' ये कामाः '
तुल्यात्वेन अत्र द्वियमाणा द्विविधद्विप्रप्रश्नितेऽनुभूता सन्तो जगज्जनका कामनामका । तैः ' सर्वे ' सम-
' प्रमुच्यन्ते ' मन्त्रोक्तो विधीयते । न तु सुपुमात्रेण कारणामना अवदिष्टे । ' अथ ' अना हेतौ सङ्गत-
कारवियोगलक्षणात् तदा ' मृत्यु ' मरणमर्थाऽपि सन् ' अमृत ' अमरणमर्था भवतीति यावत् । तत्र च
कामवियोगादमृतो भवतीति निर्देशसामर्थ्यात् अवियोगलक्षणा अनामयित्वा कामा मृत्यो भवतीत्यवगम्यते ।
किं तदमृतत्वं क्व वा भवतीत्यत उच्यते—अत्र ब्रह्म (समश्नुते इति) अनामिनेव शरीरे स्थितं, सन् ' ब्रह्म '
' समश्नुते ' ब्रह्माभूतो भवति ब्रह्मभावापत्तिलक्षणा मोक्ष एवाभूतत्वम् । तत्र विद्यानिशरोर एव कामनिर्मुखा
अभिव्यज्यन्ते । स्वतः सिद्धमेवेत्यर्थः ॥ ९ ॥

ननु-विदुषः सर्वोत्पत्तिव्यापामित्राणां विद्यादिषु वाचिनेष्वपि अमो देहे नेदृशं ततोऽप्य पूर्व-
वन् देहं हित्वा द्विधा वैदुष्यमेवेत्याशकाया तन्निराकरणार्थं तावन् दृष्टानमाह—तद्यथा-
ऽहिनिर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतेति । तत्र दृष्टान्तः । ' यथा ' लोके अहिः सर्पाः
यस्या त्वचि नितरा लीयन्ते ना सर्वस्य स्वक् ' अहिनिर्ल्वयनी ' । सा ' मृता ' अहिदेहवियुक्ता ' कर्मीः '
सर्पाप्रये ' प्रत्यस्ता ' प्रतिक्षिप्ता सर्पेणानात्मभावेन परित्यक्ता सती ' शयीते ' वर्तेते । सर्वे च यथा तत्र
निगमनप्रवेशो कुर्वन्ति निर्गमहाहृतिको वर्तेत इति अपरो दृष्टान्तः अर्थात् विवक्षित इत्यर्थः । निर्मोक्तदृष्टान्तत्वं

(स्त) तदुपेते इलोकाः । (५) अणुः पन्था विवृतरः पुराणो माथुँ

तदुपेते श्लोकाः—“ अणुः पन्था वितरः पुराणो नां सृष्टोऽनुवित्तो मयैव । तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्मविद् उत्क्रम्य स्वर्गं लोकमितो विमुक्ताः ॥ ११ ॥

सावदाष्टांतिकमाह—एवमेवेदं शरीरं ग्रेत इति । यथाऽप्य दृशत. ' एवमिदं शरीरं ' म्यूळ सूक्ष्म च सर्व-स्थानियेन मुनेन परित्रक्तं मृतमिव सम्बन्धवर्जितं ' शेतं ' विशया सम्बन्धहेतोर्विधायाम्. समुच्छेदादिति । ननु—दृशते मर्तनिर्माकयोर्भेदेनावभ्यनितत्वं दार्शानिकेऽपि विद्वत्तेऽङ्गोभ्यां स्यात् । अन्यथा देहदेहि-भावातिदेरेति चेन्मा मस्या. । यथा अहिनिर्मैकयो पूर्ववदिदानीं मिय सम्बन्धो नास्ति । तत्रदेहिदेहयोपि पूर्ववत् मिथ्याऽभिमानाप्य. सम्बन्ध इदानीं नास्तीत्येतावन्मात्राभ्यां विवक्षितं वादित्वमिदमेव संप्रदृशतस्य दार्ष्टान्तिक-माह—अथाऽप्यनस्तिक्वोऽशरीरः प्रकृत आरिमा ब्रह्मैव लोक एव सम्प्रादिति होवाच याज्ञवल्क्य इति । अथशब्दो हे-वर्थ. । अथ सकारणस्य देहस्य त्यागोदित्यर्थः । अपमान्मा आत्मस्वरूपापनो विद्वान् ' अन-त्यक्त. ' । अन्दीनि मरणमर्मकशरीरगतमज्जाऽरिदक्रान्तेऽङ्गुलुवचानुगल इत्यम् । न विद्यते अस्थि मण-धर्मक मज्जादिक यस्मिन् स अनत्यक्त. अमृत इत्यर्थ. ; तथा चाग्निहोम्ये श्रुते—“ उभर ईतदरे प्रजा-पतिराम मन्त्रे चैवाभूत् च ” (श. प. १०।१।४।१) ति प्रकृत्य “ अथ पुरीः निवपति तद्वास्तीतद-सुतो व-गं व तौ तन्मर्त्यं मर्त्यं चमृदुमर्त्यं त्वत् ” (श. प. १०।१।१।४।७) इति । अमृत उतो हेतोरेत्यत आह—‘ अशरीर. ' । अविद्वद्दृष्ट्या शरीरस्यः सृष्ट्या ' अशरीर. ' एव । अत एव ' प्राज्ञः ' साज्ञः । स च एतद्विशेषणविशिष्टो विद्वान् ' ब्रह्म ' अदानावादिर्जितः परमा भव । ब्रह्मात्म्यं कणलासनादि-विषयं च चापि तु ' लोकं च ' स्वभक्तान् अने विधेयं च वे-भम् । दाज्ञ-भ्यं मुनिं सम्राटिति ' राजानं पश्येत् इत्येव ' ह ' किल ' उवाच ' उक्तवान् । तथा च—आवर्तकसमस्तभूतस्य विदुषो देहसम्बन्ध-हेत्वजालवन्तो पूर्ववत्परिभ्रमिमानामावाल विचारैरर्थमिति भाव । य एवं मुनिना विमोक्षाधि. कामप्रसन्नो वतो दत्त. । स यद्यपि सहंभुतो दन्त-नी गच्छन्तो दृशतपूर्वतो जनकयाज्ञवल्क्याप्याभिकारुपासिण्या ध्रुया सविस्तरो निर्गत । तथापि यो साग्नात्प्रज्ञानेनुपन्यासस्य पूर्वमसद्वृत्तत्वेऽपि ज्ञानोदन्त्यन्त-रामभूतशमार्थना तत्रानुगत्वान्ने सह भूवेऽपि सम्पन्नो विद्यामात्रस्येन विद्यास्य इति वक्तव्यविशेष-सम्बन्धात् सहसदानमेव राजा स्वजिज्ञासानिवृत्तभाव मूवपन् प्रलज्जे, न सर्वस्व उत्तरिष्येत्याह मुनि.—सोऽहं भगवते महस्यं द्दामीनि होवाच जनको वरेइ इति । ' सोऽहं ' इय विवाञ्जित्वत्वं ' भगवते ' ' सहस ददमिति ' पूर्ववत् । नन्वेव वक्तव्यमंगोऽपि चन्, राजा पूर्ववत् ' अत ऊ-र्व विमोक्षाधेव ब्रह्मिति ” कस्यल पृ-उदिति चेत् सः. शास्त्रे आनो-व्यमानं ज्ञानादन्वयत् साध्यामोक्षमात्रमधीक्षते । मन्थासादेभु तद्विषय साध-नत्वादिति विवक्षन् विमोक्षार्थेति नापृ-उत् । विदुषो हि नि शेषकेशोयसमात्मकस्वरूपावस्थितस्य स्वत. निद्वः सन्धासादिः, न ज्ञानसाधनम् । किं तु “ सन्धाभेन तनु सकेत् ” () इति ह्येते प्रविदस्ति-कर्मानुष्ठानमिति न तत्र जिज्ञासा । विविदिषो पुन. “ त्यजन्तं हि तच्छ्रेयं त्वक्तु. प्रत्यक् परं पदम् ” इति वचनात् ज्ञानार्थेवेन सन्धास नपार्थकरो वक्तव्यः इति युक्तं तदर्थं महसदानमिति भाव ॥ १० ॥

“ अथाकामपमान ” इत्यादिव-अनेन “ यदा सर्वं प्रनुष्यते ” इति मन्त्रेण च ज्ञानादेव मुक्तिरिति यः

स्पृष्टोऽनुवित्तो मुयैव । तेन धीराऽभ्रपियन्ति ब्रह्मविद्ऽउत्कृष्य स्वर्गं
लोकमितो विमुक्ताः ॥ ११ ॥

तस्मिन् शुक्लमुत नीलमाहुः । पिङ्गलथं हरितं लोहितञ्च । एष पन्था
ब्रह्मणा हानुवित्तस्तेनेति ब्रह्मवित्तैजसः पुण्यकृच्च ॥ १२ ॥

तस्मिन् शुक्लमुत नीलमाहुः पिङ्गलं हरितं लोहितं च । एष पन्था ब्रह्मणा हानु-
वित्तस्तेनेति ब्रह्मवित्तैजसः पुण्यकृच्च ॥ १२ ॥

सङ्क्षिप्तोऽयं, तस्मिन् विवरणाया ' भ्येका ' मत्रा सतीति शेष । ' अत्र ' म्यूलादिनिष्कलविशेषातीतत्वात् ।
' वित्त ' विनीतौ विस्तृत इति यावत् दृक्लोकत्वात् अनन्ताभावगतित्वाद्वा । ' पुराण ' चित्तन निष्पद्युति-
प्रकाशितत्वात् । एवमुत ' पन्था ' त्रिकाम्यज्ञानलक्षणो मार्गः । स ' ना स्पृष्ट ' शान्तावापेक्षितो मामनु-
प्राप्त । यदा तूर्तवार्थं दितीया । मामिति मया स्पृष्टो लभ्य इति यावत् । न केवल लभ्य । किंतु— ' मयैव
चानुवित ' अनुपदननाम विद्याया परिपाकापेक्षया स्वावसानतालक्षणा निष्ठाप्रान्तिभुञ्जेति तृतीयवसानता । तथा-
चानुवित्त उत्कलक्षणाभिन्ना प्राप्ति । एवकार मया अनुवित्तोऽविति अपेक्षान्यवच्छेदाय । मयैवा नान्ययोग्य-
वच्छेदाय । ' तयोऽभिद्रवता प्रत्यनुप्यत '—() इति श्रुत्या श्रव्यविद्याया तरेमाधारणबोकेरिति
भव । एवकार अत्रान्ययोग्यवच्छेदो न भवति इत्यलंवाह—नेन धीराऽभ्रपियन्ति ब्रह्मविद् उत्कृष्य
स्वर्गं लोकमितो विमुक्ता इति । न स्वत्र मयैवाय मामोऽनुवित्त । किंतु—अप्येऽपि यं श्रव्यादित-
प्रज्ञावत् ' रीग ' सदा निद्रा नावन्त एव ' विमुक्ता ' सन्त इतोऽस्मान्छागीतान् ' उत्कृष्य ' हारीर-
पाताननस्वरे तेन ' तद्विद्यामार्ग ' म्वा परमादेवज्ञान मोऽप्रकरणात् न तु—विदितपलक्षण ' लोक '
स्वप्रकाशमपियन्ति अविगन्तन्ताप्यथ ॥ ११ ॥

यथोक्त अस्मिन्मोक्षमार्गा आरंभोऽयं उपासनाः उत्थार्य विचित्राणि ददन्तीति कायवर्तीत्याह—तस्मिन्शुक्ल-
मुत नीलमाहुः इति । तस्मिन् ' तदज्ञानलक्षण मोक्षमार्गं शुभमस्तिननुद इत्यस्याह । ' आहुः इति ' सव्या-
नुषंग । अपर शब्दोऽप्येवञ्च नानुवित्ति । अन्य तु वक्तिं कालात् दिनात् इति । क्वचित् पुनरेतद्व्यमणिवदिति
नयति । अपरे तु ज्ञानसुखसंगोहतिमिति । चकारो ब्रह्मणो ज्ञान्यार्जिताशा म्यकृतयामनुवित्तवार्थं । प्रापय
आदिन्यादिब्रह्मणो शुभदिक्कृत्यनुप्यत त प्राप्तिमायं अवाप्तौ विवदन्त इत्यथ । क्वचुत्तमु उपासनायां एव
एववि । न मोक्षमार्ग । तथा हि ' नायसो ' इति मार्गशरा आदिन्यादिनोऽपि प्रति निष्कामिति । नादीना च—
' शुक्लस्य नास्म्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णो ' इति नादीवर्ते अनेकवर्णमकवस्त्रोक्तवान् उपास्यम्या
दित्यादिब्रह्मणो शुक्लादिविशिष्टो माम उपासनामार्ग एव । न तु ब्रह्मविद्यालक्षणे मोक्षमार्गं निर्गुणशुनिविरो-
धात् । तस्मादात्मज्ञानतया निर्गुणब्रह्मवैषयवज्ञाननेव मोक्षमार्ग इत्येतदाह—एष पन्था ब्रह्मणा हानुवित्त इति ।
यदा त्रिकादिविद्ये प्रदीप्य जगद्वानुपयचौ तजोभाये निर्वर्णनिष्पत्ते । तथा एतद्वृत्तमामकवत् सर्वस्यैव
कामस्य शान्ता प्रज्ञेय मति प्रकृत्यनुदयसौ अथैव प्रपन्ना मन्त्रे कार्यक रणानामर्वाभावेऽज्ञाननिव्येय ' यदा '
ज्ञानमार्गो ' ब्रह्मणा ' परमात्मस्वरूपेण ब्राह्मणेन स्वकर्मवैषण्येऽनुवित्त । पूर्वोक्तनिष्ठा प्राप्ति इत्यर्थः । एव (अ-
तिरतिनिरासरणपुरासर मोक्षमार्गं निश्चिन्व ' तेन धीरा अभ्रपियन्ति ' इत्यत्रोक्त निगमवर्ति—तेनेति ब्रह्मवि-

अन्धन्तमः प्रविशन्ति । ये ऽसंभूतिमुपासते । ततो भूय ऽ इव ते तमो
युञ्जन्तु संभूत्याथ रताः ॥ १३ ॥

असुर्या नाम ते लोकाः । (५) अन्धेन तमसाऽऽवृताः । तांस्ते
प्रेत्यापिगच्छन्त्यविद्वाँसोऽबुधा जनाः ॥ १४ ॥

तदेव सन्तः । (स्तु) तद्बु तद्भवामो न चेदवेदी महती विनष्टिः । ये
तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवोपयन्ति ॥ १५ ॥

अन्धन्तमः प्रविशन्ति ये ऽसंभूतिमुपासते । ततो भूय इव ते तमो य उ संभूत्या
रताः—(वा. सं. ४० । ९ । १३ ॥ १३ ॥

असुर्या नाम ते लोका अंधेन तमसाऽऽवृताः । तांस्ते प्रेत्यापिगच्छन्त्यविद्वाँसो-
ऽबुधा जनाः । (वा. सं. ४० । ३) ॥ १४ ॥

तदेव सन्तस्तद्बु तद्भवामो न चेदवेदी महती विनष्टिः । ये तद्विदुरमृतास्ते
भवन्त्यथेतरे दुःखमेवोपयन्ति ॥ १५ ॥

संज्ञमः पुण्यकृच्छेति । अन्धोऽपि जगद्विन् ' तेन ' जगद्विद्यामार्गेण मोक्षमेति प्राप्नोति । जगद्विद्ये हेतुमीजस
इति । तेजनि इन्द्रसत्त्वे भवर्त्तजस क्षयितारोषकजसराशा आत्मप्रवणमुक्षिरिति वाक् । तेजसत्त्वे हेतु पुण्य-
कृच्छरिति । इशापूर्वलक्षण पुण्य करोतीति ' पुण्यकृत् ' । चकार उक्तहेतुमद्राक्त्रमसमुबपाथ । न ज्ञान-
कर्मणो समसमुबपाथ । तदुक्त—' कर्मणो कर्मणि पश्ये ततो ज्ञान प्रवर्त्तते '—() इति । किं च—
" अथम्य मूल निहृति क्षमा च कामस्य स्वः च पुंस्यध्र । रम्यं यागदि दना दमध मोक्ष्य सर्वैरम
प्रियस्य "—() इति । चतुर्विध पुण्यार्थे सायनभेद परेशाव नात्र सन्तुष्टोऽभिमत स्वर्थे ॥ १२ ॥

अनुज्ञानमार्गिभ्युपय मा गतः निन्दति— ३४ ' अदर्शनमक तम ' मोक्षदिपद्राच्य समारनिनामक
' प्रविशति ' प्रयच्छन् । क त ' ४ ' संभूति समभन संभूति सा यस्य कार्यस्य सा संभूति । तस्या
अन्या ' संभूति ' दवताप्रकृतिकारणमन्नाहृताण्य, ता संभूतिमन्याहृताण्य प्रकृतिकारण जयिष्वाकामकर्म-
र्थावभूता अदर्शनमिना ' उपासन ' अनुचनने इति वाक् । तन्मन्मादिति ' मूय इव ' बटुनादिव ' ते '
' तम ' प्रविशन्ति । क ' ' ये ' ' उ ' तु ' संभूत्या ' कार्ये जगति दिव्यगर्भाण्ये ' रता ' आत्मना उप-
निषदधन्नेक्षिण इति वाक् । अतो युक्त जा महाजर्त्तमाना तेषा अपि अत्र पतन्निषध ॥ १३ ॥

नन्वेव—यदि ते अदर्शनलक्षण तम प्रविशन्ति, तर्हि का क्षयितरिति आराकारात्तद्—असुर्या नाम ते लोका
इति । ये ' लोका ' अंधेन तमसाऽऽवृता ' वराणा ' ते लोका असुरा ' तानिदु रम्यवर्त्तना
' नाम ' प्रविद्धा । असु रमने इति लुपल । एतामनामदपमोक्ष्य देवाद्योऽव्यसुरा । तेषा स्वभूता
असुर्या निहृष्टा इति वाक् । ' तान ' मोक्षान् ' प्रय ' मृत्वा ' अगिगच्छति ' अथपनेर्भावाव प्राप्नु-
वन्ति । के ते ' ये ' अविद्वाँ ' न स्वत्र सामान्यन अविशाम । हि तु—' अनुया ' आत्मवर्त्तविना,
' जना ' प्राहृता जगदर्थिणी वा । अतो दम्यप्रत्य सुवर्त्तानिरेव क्षयित्वर्थे ॥ १४ ॥

न केवल तद्विदो विदना हतकदंबे श्रुतिमन्प्रविन्दन्तिरेव किं तु स्वादुःखमवरोऽप्यस्मीयाव-नदेव संन-

आत्मानञ्चेद्विजानीयात् । (६) अयमस्मीति पुरुषः । किमिच्छन्कस्य
कामाय शरीरमनुसञ्चरेत् ॥ १६ ॥

यस्यानुवित्तः प्रतियुद्धऽअत्मा । (त्माऽ) अस्मिन्त्सन्देहे गृह्णे प्रविष्टः ।
स विश्वकृत्स हि सर्वस्य कर्ता तस्य लोकः स उ लोक एव ॥ १७ ॥

आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः । किमिच्छन् कस्य कामाय शरीर-
मनुसञ्चरेत् ॥ १६ ॥

यस्यानुवित्तः प्रतियुद्ध आत्माऽस्मिन् सन्देहे गृह्णे प्रविष्टः । स विश्वकृत्स हि
सर्वस्य कर्ता तस्य लोकः स उ लोक एव ॥ १७ ॥

स्तदु तद्भवाम इति । ' तदेव ' तत्रैव प्रसिद्धे अनेकानर्थस्तकुले देहे एव अज्ञानदीर्घनिद्रादहिताः ' सन्तः '
वर्तमाना इव ' तदु ' तदानमिदं कथयन्ति कल्पभयात् तद्भव ' भवाम ' वर्तमाने । अहो कृतार्था वरमिदमि-
प्राय । मत्प्रभावज्ञाने सति कृतार्थत्व श्रुत्यनुभवान्यामुक्त्वा तदभावे दोषमाह—न चेद्वेदी महती विनष्टिरिति ।
यद्भवाम तद्भवन्त्व न चेद्विदितवतः । तर्हि अह ' अवेदी ' अविद्वान् मवेयमिति शेषः । वेदन वेदः
सोऽप्यात्मनि वेदी न वेदी अवेदी । तदा ' महती ' अनतपरिणामा जन्ममरणादिलक्षणा ' विनष्टिः '
विमरण स्यात् इति शेषः । एव पूर्वार्धेन उत्तमैवार्थं उत्तरार्धेन प्ररक्षयन्ति—ये तद्विदुरमुतास्ते भवन्तीति ।
यदा वर ब्रह्मविदो भूत्वा अस्माद्दिनशानादिमुक्ता । एव ' ये ' तद्भव विदुः ' तेऽप्यमृताः ' मुक्ता भवन्ति ।
अथ पुनर्न एव न विदु त ' तदरे ' अत्रहविद् जननमरणलक्षण दुःखमेषोक्तयन्ति प्रतिपद्यन्ते । न कदाचिदपि
दुःखात्रिवर्तते इत्यर्थः ॥ १६ ॥

तदेव मार्गतरनिद्राव्याजेन आत्मज्ञानमार्गं स्तुतः । पुनरपि तस्तुत्यर्थमेव तन्नित्यस्य कायदेशराहित्यं
दर्शयन्ति—आत्मानं चेद्विजानीयादिति । " अयमात्माब्रह्म " " अहं ब्रह्माऽस्मि " " तत्त्वमसि "—इत्यादि-
वाक्यात् ' पूरुष ' पुमान् ' अय ' परमात्मान्यः । अहमेवेत्यात्मानं हृत्स्य अज्ञानपापघनी च कथयन्तु
सर्वप्रकृतिषु यदि ' विजानीयात् ' । तर्हि स ' किमिच्छन् ' सर्वस्य वस्तुजलस्यत्पामात्रत्वान् स्वस्वव्यतिरिक्तं
किं वस्तु फलभूतमिच्छेत्, न किंचिदपि, इत्यपेक्षाया किंशब्दः । एतदेव प्रकटयन्ति—' कस्य कामाय '
कस्यै फलाय ' शरीरमनुसञ्चरेत् ' अनुनाग उन् शरीरोपाधिकृतदुःखमनुदुःखी स्यात् शरीरादिलक्षणात्मनः
संश्लेषतत्त्वान् न तदु तेन विद्वान् दुःखी स्यात् इत्यर्थः ॥ १६ ॥

न केवलं आत्मविशारदिकस्य कायदेशराहित्यं किं तु कृतकृत्या चाम्पियाह—यस्यानुवित्तः प्रतियुद्ध
आत्मेति । ' अस्मिन् ' प्रसिद्धे ' सन्देहे ' तेजोऽवज्ञादिभिर्भूते, मरित्यने समुपार्थयाने इति मदेहो देहः ।
तस्मिन् देहे । कथयन्ते ' आत्मानिकार्दानामयानामतिनकराद्गुणप्रदानभावेन दृश्यकरणशोभयतया ' गृह्णे ' दृष्टव्यं
जलमूर्ध्वप्रविष्टः ' आत्मा ' ' यस्य ' ब्राह्मणस्य । यदा येन ब्राह्मणेन ' अनुवित्तः ' अनुलक्ष्यः ' प्रतियुद्धः '
' अहमेति पर ब्रह्म ' इत्येव प्रख्यामत्वेन साक्षात्कृतश्च वर्तते इति शेषः । ' स ' ब्राह्मणः ' विश्वकृत् '
विश्वकर्ता कृतकृत्यः पूर्ण इत्यर्थः । तनु-विश्वकृत्स परप्रयुक्तमेव स्वादित्यन आह—तस्य लोकः इति ।

युदैतमनुपश्यति । (त्या) आत्मानन्देवमुञ्जसा । ईशानम्भूतभव्यस्य
न तदा विविकित्सति ॥ १८ ॥

यस्मिन्पञ्च पञ्चजनाः । (५) आकाशश्च प्पुतिष्ठितः । तमेव मन्यऽआत्मा-
नम्बिद्वान्ब्रह्मामृतोऽमृतम् ॥ १९ ॥

यस्माद्ब्रह्मविसम्बत्सरु- । (१०) अहोभिः परिवर्तते । तद्देवा ज्योति-
पाञ्ज्योतिरायुर्ह्योपासतेऽमृतम् ॥ २० ॥

यदैतमनुपश्यत्यात्मानं देवमेजसा । ईशानं भूतभव्यस्य न तदा विवि-
कित्सति ॥ १८ ॥

यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः । तमेव मन्य आत्मानं विद्वान्
ब्रह्मामृतोऽमृतम् ॥ १९ ॥

यस्माद्ब्रह्म सम्बत्सरुऽहोभिः परिवर्तते । तद्देवा ज्योतिषा ज्योतिरायुर्ह्यो-
पासतेऽमृतम् ॥ २० ॥

‘ तस्य ’ ब्राह्मणस्य सर्वोऽपि प्रपञ्च ‘ लोकः ’ आत्मैत्यर्थः । ननु—तर्हि लोकलोकिनोर्भेद एव स्यादित्यत
आह—स उ लोक एवेति । सोऽपि ब्राह्मणः सर्वस्य प्रपचम्य ‘ लोक एव ’ आत्मैवेत्यर्थः । तथा च—येन
मङ्गलेन प्रत्यागता प्रतिबुद्धतया अनुचितं स न ससारी । किं तु पर एव । यस्मात् विश्वकता सर्वस्य चान्म
सर्वं चारणमा । तस्मात् य. परमात्मः सर्वप्रकारभेदरहितं पूर्णतया वर्तते स एवाहन्स्मीति आत्मा अनु
स गतव्य इति ता पर्यार्थः ॥ १७ ॥

किञ्च—विदुषः विहिताकारणादिप्रयुक्त मय नालीति विद्या स्तोत्र मन्त्रान्दत्ताह—यदैतमनुपश्यतीति ।
‘ यदा ’ पुन कथंविद् परमकारणिक कथिदावार्थं प्राप्य ततो लब्धप्रसंगे. तन् ‘ अनु ’ पश्चात् ‘ एन ’
दृश्यस्य ‘ आत्मान ’ ‘ देव ’ शोभना मरु, यद्वा यथाकर्मानुरूपसर्वशोभिकर्मफलाना दातार देव भूतभव्यस्य
कालत्रयस्य ‘ ईशान ’ स्वामिन ‘ अजसा ’ साक्षान् ‘ पश्यति ’ अह ब्रह्मस्यैवामत्वेन विजानाति ।
‘ तदा ’ तदानीं ‘ न विविकित्सति ’ न सशयानो भवति । अहमग्निं सर्वा मा पर ब्रवेति निश्चितमतिर्नवती-
त्यर्थः । “ विविकित्सा तु सशय ” इत्यमर । यदा ‘ न विविकित्सति ’ न निन्दति सर्वस्यामयाजब-
दर्शने निन्दनीयस्य स्वस्य शरस्य वा अपावादेत्यर्थः । यदा, तदर्शानन्तर स्वामान अहृत्पार्थिवेन न
गर्हपतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

इदानीं तस्य तस्यात्मनः अमृतत्व सर्वानिष्ठानत्वेन साधयति—यार्भन्तु पञ्च पञ्चजना इति । ‘ यस्मिन् ’
ब्रह्मणि ‘ पञ्च ’ पञ्चन(पाता) ‘ पञ्चजना ’ पञ्चजनसङ्घाता. गन्धर्वा पितरो देवा अमुरा रुद्राणि आकाशाना.
‘ प्रतिष्ठिता ’ । यद्वा, प्राणादयः “ वाक्चक्षोषान् ” (रू. मी. १।४।१५) २९ इति स्याथेन प्राणेषु भ्रुवामन
मनश्चेति ‘ पञ्चजना प्रतिष्ठिता. ’ आकाशाश्च यस्मिन् सूत्रमोने प्रोने च सोऽप्याहृतएवश्च यस्मिन् प्रतिष्ठित ।
‘ एतद्दे तद्वर गार्गी यस्मिन्कारा ओनेथ प्रोनेथ ” (स. प. १४ बृ. उ २।१।११) इत्युक्तत्वात् । तमेवामान
भयानृत विद्वान् अहममृत इति ‘ मन्ये ’ जने । मान्द्वम्ब्राह्मणमात्रतत्त्वात् तन् च ननुवादित्यर्थः ॥ १९ ॥

ननु—ईशरोऽपि काशविकृत अतो न कालत्रय प्रति अन्व इत्यन्वयस्य इत्यत आह—यर्भन्तुर्वाह

प्राणस्य प्राणम् । (सु) उत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्या-
न्नमूनसो ये मनो विदुः । ते निचिक्युर्ब्रह्म पुराणमन्मन्मूनसैवाप्तु-
न्नह नानाऽस्ति किञ्चन ॥ २१ ॥

मृत्योः सु मृत्युमाप्नोति । सुऽइह नानेव पश्यति । मनसैवानुद्रष्टव्य-
मेतदप्रमयन्ध्रुवम् ॥ २२ ॥

प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुः ।
ते निचिक्युर्ब्रह्म पुराणमन्मन्मूनसैवाप्तुन्नह नानाऽस्ति किञ्चन ॥ २१ ॥

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति । मनसैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमय-
न्ध्रुवम् ॥ २२ ॥

सम्बन्ध इति । अथ सम्बन्धस्यः काक स्वानयवे, बहोनिरहोरात्रे, कार्यजात परिच्छिन्दन् यस्मादीश्वर-
इवांगेव 'परिवर्तते' न तमपि परिवर्तयति । एवमीशस्य समस्तविक्रियाहेतुकाकालिकमगोक्ष्या जन्मादि-
विकारा प्रतिविद्धा वेदितव्या । एवमूत तदीश्वरमरु ज्योतिषामादित्यादीनामपि ज्योतिस्त्वभावकम् । यन्ज्यो-
तिषा ज्योतिष्मन्तश्च ते प्रसिद्धा । 'अद्यत' अमरणपर्यन्तमायु इत्येव 'दि' निश्चयेन देवा आ मामस्येन
'उपामते' अनुसन्ध्वते । तस्मादायु कामेनायुर्गुणेन ब्रह्मोपास्यमित्यर्थ ॥ २० ॥

ध्रुवतर्मिमन्त्रे पञ्चजनप्रतिष्ठाभूतत्रयवित् अमृतो भवतीत्युक्तम् । कथं पुनरेववित्तमयविसोदय-
पत्ताया तददयप्रकारमाह—प्राणस्य प्राणमिति । प्राणनाः क्रिया कृत्वन् चि प्राण भवत्यानाभवदऽवाप्या
मनात्पत्या म्वन अनन्धवात् नित्यमिद्वत्प्रकाशमज्योतिषा अवभास्यमान एव मूर्ति कुलं । अतन्मन्त्र
श्च 'प्राणस्यापि प्राण' तथा चतुरादीनामपि त्रयप्रकाशहेतुनाऽभिधाना काश्चिदश्रितिममेव दर्शनादि-
क्रियाया अस्वातन्त्र्यान् तदवभासकमा मज्योतिषजुबोऽपि 'चक्षु' इत्यादि तुष्य व्याख्यानम् । उतशब्दो-
ऽप्यर्थे । तथा च—तामि केनचिदभिहितमि वनेते, करणत्वात्प्रादित्वत् इति । एव प्राणादिव्यापारमु-
मिनामिन्व तद्विलक्षणत्वन सुद प्रत्यगमान 'ये' निद' । 'ने' ज्ञासगा, 'अद्य' अमे मवम्
अन एव 'पुराण' विरन्धन 'ब्रह्म निचिक्यु' निश्चयेन ज्ञानवन् । अत एव स्वपदार्थपरिज्ञानप्रकारेण
यथोक्तवचनैरेव स्यादिति भाव । एवविरतभावानो किं भावनमित्येकस्या अज्ञादिमिद्वन् मन एव
यथेनप्रकारेण स्थितमितिवाह—मनसैवाप्तुन्नहमिति । उक्तलक्षण ब्रह्म " मनसैवाप्तुन्नह " प्राणस्य । न माना-
प्तोर्नेत्यर्थ । यद्यपि "यनी वाचो निवर्तते, अप्राय मनसा मह" (मै, उ, ब्र, व.) इत्यादिना मनसाऽयनवात-
न्वमित्युच्यते । तथाप्यत एव वृत्तिव्याप्य ब्रह्मेत्युपगमऽस्ति शक्यतः । ननु—एवमादिप्राणव्यादिभावेन भेद-
स्यादिव्यापारमाह—नेह नानाऽस्ति किञ्चनेति । 'इह' अवान्तवियवे ब्रह्मणि किञ्चिदपि 'नाना' भेदः
अविश्वरूपोदयवित्तिकेण परमार्थतो नाम्निमित्यर्थः ॥ २१ ॥

इदानीं भेददर्शनविन्द्या नानावाभाव इदयति—मृत्योः स मृत्युमाप्नोति । इत्यादौऽभिनयार्थः ।

विरजः परऽआकाशात् । (द) अजुऽआत्मा महान्ध्रुवः । तुमेव धीरो
विज्ञाय प्रज्ञाङ्कुर्वीत व्रातज्ञः । नानुध्यायाद्बहुंशुब्दान्वाचो विगलापनं
हि तदिति ॥ २३ ॥

स वाऽअयमात्मा । सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः
सर्वमिदं प्रज्ञास्ति यदिदं किञ्च स नु साधुना कुर्मणा भूयातीऽएवा-
साधुना कनीयानेषु भूताधिपतिरेषु लोकेश्वरऽएषु लोकपालः स सुसुर्वि-
धरणऽएषां लोकानामुसम्भेदाय ॥ २४ ॥

विरजः पर आकाशादज आत्मा महान् ध्रुवः । तुमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत
व्रातज्ञः । नानुध्यायाद्बहुं शब्दान् वाचो विगलापनं हि तत् ॥ इति ॥ २३ ॥

म वा अयमात्मा । सर्वस्य वशी । सर्वस्येशानः । सर्वस्याधिपतिः । सर्वमिदं प्रज्ञास्ति । यदिदं

‘ य रह ’ वचसि ‘ नात्रेव परसि ’ । स मृतोपगतान् पुन मृ युमा वेति जन्ममरणमत्तात्वेके परित्रमर्ति-
त्यथ । द्वैताभावे कथ अ-द्रष्टव्य इत्येवशासामह-मनेभेवानुद्भवमिति । यस्मात् ‘ ता ’ प्र, तस्मान्
‘ मनसैव ’ शब्गादिशमनुद्रष्टव्य साक्षात्कर्तव्य यस्मादेकैकान तस्मादेतद्ब्रह्म ‘ अद्रमय ’ अद्रमे, तथा ‘ ध्रुव ’
निय अविचाली र्थ ॥ २२ ॥

उक्तं ध्रुवः शेषेभ्यमुपवापति-विरजः पर आकाशादिति । यमात्म दिक्कण (२) विज्ञाय यस्मान्
त विज्ञाय । अज आकाशात् अयाजनात्प्रात् पर ‘ अनिरिक । अज एव ‘ अज न जायत इत्यज ।
अननानिषे शब् ‘ जायत अग्नि विपरिणामते बर्धते अपर्धीयते वितस्वति ’ (निरु १ । १ । ८) इत्युक्तं
सर्वे भावविकारा निविदा वदितव्या, नेश जन्मादिवात् । एकभूत आसः किरारिमास इत्युच्यते ।
‘ महान् ’ परिमाणतो महत्तम । ‘ यमायन नापरमग्नि विजित् । यस्मान्नागीरो न ज्वापोऽस्मि विजित् ”
(न. उ. प्र ४) इति ध्रुवन्तरान् । ते सद्भ्रुव अविनाशाव्यथ । यथोक्तजन्मुदगत विगमवति-तमेव धीरो
विज्ञायते । ‘ गत ’ गिमान् त्रायग ‘ तसब ’ निःशुद्धादिलक्षणा मान ‘ विज्ञाय ’ पदायमुडि सप्याय
शब्धन उपदेशतश्च प्रज्ञां वाचसाधुनालक्षणा अयवशोऽप्राज्ञाशान्तिरूप परमपुण्यार्धतुभूता तन्ममसादि-
वाक्यवशात् ‘ वृर्वीत ’ सप्यदयेदित्यर्थ । बहुशब्दायत्ने शेषमाह-नानुध्यायाद् बहु-उद्देशान् इति ।
‘ बहुन् ’ प्रभूतान् शब्दाकानुध्यायात् नानुविन्देत् । बहुशब्दाव्ययनविशेषेण “ वाचो विगलापनं हि
तदिति ” । ‘ हि ’ यस्माद्बहुशब्दाव्ययनं वाच. ‘ वाग्निद्रयस्य ’ शिखापनं विशेषण ग्लानिकर धमजन-
कम् । तस्माद्बहुशब्दाव्ययनप्रतिषेधमात्प्रात् नानुध्यायात्वात्तदोक्तं तस्माद्बहुशब्दाव्ययनोऽनुज्ञायते । “ अन्या
वाचो विमुच्यते ३ इत्येव ध्यायता मानन् ” - () इत्याश्वकण्डोक्तिरिति वाच ॥ २३ ॥

पूर्वं “ तदेव सत्त्वह कर्ममैति ” (क ८) इत्यादिमन्त्रेण “ स यत्राय शारिर्ह आत्माऽवलयम् ” (क १)
इत्यादिवाचनेन च कामादिहेतुमहितो मुमुक्षुर्णां हेतुत्वेनोक्तं “ यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते ” (न. १) इत्यादिमन्त्रेण

तुमेतुम्वेदानुवचनेन विविदिषन्ति । अत्रह्युच्येण तुपसा श्रद्धया यज्ञेना-
नाशकेन चेतुमेव विविदित्वा मुनिर्भवत्येतुमेव प्रवृत्ताजिनो लोकमीप्सुन्तः
प्रव्रजन्ति ॥ २५ ॥

किं च । स न साधुना कर्मणा भूयान् नो एवासाधुना कनीयान् । एष भूताधिपतिः । एष
लोकेश्वाः । एष लोकपालः । स सेतुर्विधम्य एषां लोकानामसंभेदाय ॥ २४ ॥

तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषति । ब्रह्मचयेण । तपसा । श्रद्धया । यज्ञेन । अनाशकेन । एतमेव
विवदित्वा मुनिर्भवति । एतमेव प्रवृत्ताजिनो लोकमीप्सुन्तः प्रव्रजन्ति ॥ २५ ॥

“अथाशमरमान” (क. ८) इत्यादिब्राह्मणेन च नेषमेवार्थिलक्षितं सम्यग्धीहेतुको मोक्ष उक्तः । पुनश्च
तन्वरूपं “अथु पथा वितर” (क. १) इत्यादिल्लोके प्रपचितम् । इदानीं विविदिषावाक्येन ब्रह्म-
रामेनि ब्रह्मस्य वेदस्य काम्यराशिवाजितस्य विविदिषोक्तयनार्थमस्मिन्नध्याये उक्तं सकलमामज्ञान-सं वा अय-
मात्मा (क. २४) इत्यास्य “एषां लोकानामसंभेदाय” (क. २४) इत्येवमन्तेनानूपते । सशब्देन
उपोनिर्वाहयोगोक्तं विज्ञानरक्षणमत्र जीव पराधुस्य तमेव वैशब्देन स्मारयित्वा तस्य “विरजः पर आकाशादत्र
अहमेति” अत्र्यवहितोक्तं परमार्थमेव इतिशब्देन श्रुतिनिर्दिशतीति—प वा अयमिति पदत्रयममुदा-
यायं । इत्यमुक्तमाज्ञानमनुसृत-फलमाह—सर्वस्य वशीत्यदिना । सर्वस्य ’ ब्रह्मेन्द्रादेः ’ वशी ’ सर्वे । हि
ब्रह्मेन्द्रादिगण अस्य वशे वर्तत इति यावत् । “एतस्य वा अन्नस्य प्रशासन” (श. प. बृ. १४।१।१।१।१)
इत्यादिनेकेष्वानुसृतस्यैतद्विशिष्टे हेतु । यतः ‘सर्वस्य’ ब्रह्मेन्द्रादेरीशान् । स्वामी । ननु—यथा बलवत्तदमा-
न्यादीन् प्रति राजपुत्रस्य वशित्वं तददेवाभ्यानि स्यादित्यतः “सर्वस्याधिपतिः” इति विशेषणम् ।
‘अधिपति’ अधिष्ठात्र पालयिता महाराजवत् स्वतंत्र इति यावत् अधिपतिन्वादीशान् । ईशित्वाच वशी-
त्यर्थः । किं च—सर्वमिदं प्रशान्तिं यदिदं किंचेति । यत्किंचिन् ‘इदं सर्वं’ जगत्प्रशासति । ननु—एवं शासना-
ल्लक्षकवत् धर्माधर्ममयौ ईश्वरान् स्तान् इत्यत्र आह—स न साधुना कर्मणा भूयानिति । सोऽधिपति-
विद्वान् । ‘साधुना’ शास्त्रविहितेन ‘कर्मणा’ पूर्ववस्थितो नृशान् मवति न बहति । ‘असाधुना’ शास्त्र-
प्रतिषेधेन ‘कर्मणा’ प्रागवस्थितं ‘नो एव कनीयान्’ अलरीयान् अल्पतरो न भवत्येकेत्यर्थः । पालनादि-
मर्तुमन्त्रन्यत्रमोदिकलमन्त्रस्य कथं नास्तीत्यभिप्रेत्य दिशस विदिशति—एष भूताधिपतिरेव लोकेश्वर इति ।
यस्मादेव विद्वान् भूताधिपतिः भूतमात्रस्य स्यात्तज्जगत्सामस्तथाधिपतिः तत्सत्त्वानिवास्तः, कार्याणां कार-
णारीनमताकृत्वात् । तथा ‘एष ईश्वर लोकेश्वर’ लोकस्य धर्मादेरपि ईशितुं शीलमन्येति स लोकेश्वरः ।
धर्मादेरपि नियमनशील इत्यर्थः । तस्माच्च कामकर्माधिपापलेप्साविद्वज्जीववन्तः स्य धर्मादिमन्त्रवः
अग्निः । तथा ‘एष लोकपाल’ लोकान् अनिमकार्याणि भूतानि तत्तत्कर्तृकरणेण तत्र तत्र चेतनारूपेण च
पालयतीति ‘लोकपाल’ । किं च—यथा उदकप्रवाहविष्टमकं ‘सेतु’ तददेव स परमत्मा सेतुः । किं-
विदिशति—विभरणं विभारकं । यथा सेतुं भीमादिव्यवस्था विभारयति । तथा वर्गाप्रमादिव्यवस्थाया
विभारक इत्यर्थः । किमर्थम् ? एषां भूरादिव्रह्मलोकानां ‘लोकानां’ ‘असंभेदाय’ संभेदं सत्त्वं तदभावयति ।
एव राजनैलक्ष्मणाभ्यां तद्वर्मादिमन्त्रव इत्यर्थः ॥ २४ ॥

इदं एषा अधिष्ठात्रायाः वाचो विन्द्यापनं हि तन् (क. २१) इति श्लोकेन विहिता सकला

मन्त्रिणा अनुदित । तन्मन्त्रैकदेशवर्जितम् इत्याप्य कर्मकाण्डस्य अविश्वान् २५५२ विजिनो दक्षपति-
 समेते वेदानुबचनेन विविदिर्दिंति ब्रह्मचर्येण तस्या अद्रया यजेतानाशकेन च इति । तत्रात्मनी
 वर्गानां अन्वयनदी अविश्वान् चत् अत्र द्विनानां उपकारो बोद्धव्यः । वेदो मन्त्रवस्तुगतकः अनु-
 ष्यते मुख्यवस्तुत्वर पश्यते । इति वेदानुबचनं यदानुबचनम् । तथा च द्विजा अविश्वान् १ ।
 ' तनेन ' मन्त्रेण विवेचनं औपनिषद पुत्र ' वेदानुबचनेन ' नियन्वाप्यात्मलक्षणेन अन्तःकरणगुणित्वात्
 ' विविदिर्दिंति ' वेदेषु निष्ठति । न तु विद्येते । स्वात्मनेन ईश्वरामविषयानां बुभुक्षतानां अपि दुर्लभ-
 स्वत् । " न त्वौनिषदं प्रुषधिति " तद्विदुषुः पुरुषशेषेभ्यश्च उपनिषदेकाम्यं वाच्यमात्रं न साक्षादेतन्मार्थं
 वेदानुबचनानि । किं तु विविदिर्दिंतिवेति । तथा ' ब्रह्मचर्येण ' स्त्रीपरिपश्यतिवृत्तिलक्षणेन नैष्ठिकेन प्रपचारि-
 कर्षणा । तथा ' तपसा ' निनमेन शान्तिपरमौक्तिकप्रयागविधिवशात् शीतदिग्दृशसहस्रं तपः, तेन तपसा ।
 तथा ' अद्रया ' अद्रष्टादेशु कर्मसु देवताहानादिषु च वेदबोधितेषु आत्मिक्यबुद्धिं धत्ता तथा । तथा ' यजेत '
 द्रव्ययजेत ह्यनपठेन च । तथा ' अनाशकेन ' कामानशनलक्षणेन च ' विविदिर्दिंति ' प्रत्येकं सम्बध्यते । अत्र
 कामानशनमेकानाशकम् । न तु, मोक्षनाशकम् । एषा सति मरणसम्भवेन आत्मविविदिर्दिंतिनेरनुबचकाशात् । यद्वा
 सकर्तृपूर्वकं मरणोत्तमशनवर्जनमनाशकम् । वेदानुबचनादेनाशकत्वं च ऐहिकविविदिर्दिंतिनां अन्ते नियमाभावात् ।
 ऐहिकस्यापि साधनस्य जन्मान्तरविविदिर्दिंतिनां मुक्तिहेतुत्वात् । तथावाग्निन् जन्मनि साधनवत्पुत्रसम्पत्तिश्चेन्न
 जाता । सार्धं आमरणान्तिफलमनसा कुर्यात् । यद्वा पुनर्दिवं साधनवत्पुत्रसम्पन्नो भवति । तदा आमरण-
 मनसान् दूरादेव त्यजेत् । तस्य " श्रेयस्यो मन्तवः " इत्यादिश्रुत्या श्रवणादायैव विनिवृत्तवादिनि भावः ।
 तस्मादेदे यानि काम्यानि कर्षणयुक्तानि परमकासाद्यन ईहेतव इति यदा ज्ञायन्ते तदा तेषु जिह्मा उपायः । त
 ततश्च भित्वायनुष्ठानान् पारिशुद्धबुद्धे विविदिर्दिंतिनां कर्मणो मुक्तिहेतुत्वे सिद्धे काम्यदर्शकत्वात्पता विदेति
 तात्पर्यं बोध्यम् । एव कर्मकाण्डोत्प्रेरक्ययनादिकर्मणि उपपन्नवेदनेष्टान् किं स्यात्, इत्यत आह-एतमेव विदिर्दिंति
 मुनिर्भवतीति । उक्तैरपी, बुद्धिशास्त्रा विविदिर्दिंतिनां मुख्योत्प्रेरणा श्रवणाद्युष्ठान् चेत्यनेन कर्मण ' एतमेव '
 भोग्यकरणे मन्त्राणां गम्यां उत्कृष्टक्षणमाप्तानमेव ' विदित्वा ' साक्षात्कृत्य ' मुनिर्भवति ' मननशोको योगो
 मर्कट्यर्थः । एतमेवैव्यवहारणात् प्रव्यागमवेदनेमेव मुनिर्भवेत्तुः । न कर्मनेदस्त्वद्देहानादिकम् । अतः,
 अविश्वान्निरेधि अविश्वान्निरेधकर्मत्यागिता वन्यामिनामंत्रं मुक्तिं भवति न कर्मणा इति अर्थादुक्तं भवति । इदानीं
 अर्थोक्तं सन्वासे मुनिप्राथम्यमर्थोक्तिमिच्छता तन्नाशत्वेन विदगानि-एतमेव प्रव्राजिनो लोकमीप्सन्तः
 प्रव्रजन्तीति । ' एतमेव ' महत्प्रमाणान् एव ' लोक ' अन्तःकरणगुणित्वात् ' ईप्सन् ' आनुमिष्यन्त
 विविदिर्दिंतिः ' प्रव्राजिनः ' प्रव्रजनशक्ता वैश्यानिद्रासञ्चिन्तो मुमुक्षवः, ' प्रव्रजति ' प्रकर्षेण सर्वाणि कर्माणि
 सन्त्यस्यन्तीति सन्त्यागो विधीयते । " आमेवोष्ठाकृपाडो भवति " इतिवर्तिवर्थः । ' एतमेव लोकमीप्सन्तः '
 ईश्वरधारणात् बाह्यलोकत्रयंभूनां पापिष्ये नाधिकार इति गम्यते । न हि भाग्यं प्रति जिगमिषोः कारि-
 निवासिनः, पूर्वाभिमुक्तामन साधनम् । " सोऽव मनुष्यलोकः पुनरैव जन्म, नाप्येन कर्मणा, कर्मणा
 विदुल्लोको विषया देवलोकाः " (रा. प. बृ. १४ । १ । १९) इति श्रुत्या बाह्यलोकत्रयादिनां पुत्रादि-
 साधनान्तरस्य निषेधितत्वात् ॥ २५ ॥

(न्त्ये) एतद्भस्म वै तत्पूर्वे ब्राह्मणाः । (५) अनूचाना विद्वांश्चैतः
प्रजासु कामयन्ते किम्प्रजया करिष्यामो येषाम्नोऽयमात्माऽयं लोकऽ
इति ते ह स्म पुत्रैपणायाश्च वित्तैपणायाश्च लोकैपणायाश्च व्युत्थायाय
भिक्षाचूर्णश्चरन्ति वा ह्येषु पुत्रैपणा सा वित्तैपणा वा वित्तैपणा सा
लोकैपणोभ्ये ह्येतेऽपुपणे एवऽभवतः ॥ २६ ॥

सुऽएष नेति नृत्यात्मा । (त्माऽ) अगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्षो न हि
शीर्षतेऽसङ्गोऽसितो नु सज्यते न व्युत्थतऽइत्युतः प्रापमुकरवमित्युतः

एतद् ह स्म वै तत्पूर्वे ब्राह्मणाः अनूचाना विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते । किं प्रजया करिष्यामः ।
येषां नः अपमात्मा अयं लोक इति । ते ह स्म पुत्रैपणायाश्च वित्तैपणायाश्च लोकैपणायाश्च
व्युत्थायाय, अथ भिक्षाचूर्णं चरन्ति । या होव पुत्रैपणा सा वित्तैपणा । या वित्तैपणा सा लोकै-
पणा । उभे होने एपणे एव भवतः ॥ २६ ॥

स एष नेति नेत्यात्मा । अगृह्यो न हि गृह्यते । अशीर्षो न हि शीर्षते । असंगोऽसितो

ननु-अत्र कथं सम्पासे विधिरिति निश्चेतुं शक्यते " प्रजजन्तीति " वर्तमानोपदेशात् इति सद्ये अन-
प्यपासिद्धार्येव दशशक्तिभिरेव निश्चये. इत्यभिप्रेत्य तस्य विधित्वनिर्णयहेतुमर्थवादं दर्शयति-एतद् भस्म
वैतत्पूर्वे ब्राह्मणाऽऽनूचाना विद्वांसः प्रजां न कामयन्त इत्यादिना । ' ह स्म ' इत्येवो ऐतिहासी
निपातो वैशान्द. स्मरणार्थः । तःतदिति पदाम्बा तदेतदाल्लोकार्थिना पारिजाज्जे कारणमुत्पद्यत इति श्रुते.
प्रतिज्ञाप्यते । अत्र प्रजाशब्द. कर्मोपासनयोरेषुपलङ्गणार्थः । तथा च-तरेत-पारिजाज्जे स्पष्टं एव ' इ '
विष्ठ ' वै ' स्पर्धते । ' पूर्वे ' अतिक्रान्तकालिकाः ' ब्राह्मणा ' जातिमन्तो वा ' अनूचाना, ' अनु-
वचनममर्था. ' विद्वान्. आशमद्वा. ' प्रजा ' तदुपलक्षिते कर्मविधे च ' न कामयन्ते स्म ' पुत्रादिसाध-
नानि नावृत्तिप्रति-स्मृत्यर्थः । ननु-पुत्रादिसाधन परिप्यजतां तेषां कोऽभिप्रायः इत्यत्र आह-किं प्रजया
करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इतीति । ' येषां ' नोऽस्माकं परमार्थदादीनां ' अयं ' नित्य-
सन्निहितो अशनायादिवर्जित आत्मैव ' लोक. ' पुत्रार्थः । स एव ' प्रजया ' पुत्रकर्मप्रतिपादिलोकस्य
साधनमूनाभिः ' किं करिष्याम ' । लोकस्यदेवपुत्रादिसाध्य नैव पद-प्र. इति पुत्रादिकमाश्रित्यनोप्यर्थः । इति-
शब्दः अग्निप्रापसमाप्तियेवैतकः । ननु-ते पूर्वे ब्राह्मणा. एव साहस्यसाधनव्यवहारं निन्दन्तः तन्प्रातिद्विषयव-
भाषाय किं कृतवन्त इत्येवभाषासाह-च्ये इ पुत्रैपणायाश्चेत्यादि-एपणे एव भवतः इत्यत्र व्याख्ययन्त ।
यस्मादेवं पूर्वे विद्वांसः प्रजादिभ्यो निवृत्ताः प्रवर्जिता एव । तस्मात् अनुनासना अग्नि प्रजयेपुरीयेवमर्थवाद-
वान्यं विशिष्यन्मन्त्रेणाम्बन्धनात् स्वसम्बन्धसिद्धये लोकैर्जीसन्तः प्रजजन्तीत्यस्य संप्रत्ययविधिवान्यं
निष्पन्नवर्तति सिद्धम् ॥ २६ ॥

कन्वेक्ष्यति, आत्मलोकार्थिनां विधिरिति नियमेव पारिजाज्जमेव विधीयते । कर्मणामग्निं तस्मान्कन्वेनालुपेप
त्वादित्येवकार्यां तस्मान्कन्वेन उप-प्रापदिविद्विभङ्गत्वेन कर्मोपासनान्न कर्मोपादनं अनुपेपमित्यभिप्रेत्याह-

कल्याणमकरवामित्युभेऽउभे ह्येषुऽएते तरत्यमृतः साध्वसाधुनी नैन-
ङ्कृताकृते तपतो नास्य केन चन कुर्मणा लोको मीयते ॥ २७ ॥

तदेतद्ब्रुवाऽभ्युक्तम् । (मे) एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कुर्मणा
वर्द्धते नो कुनीयान् । तुस्यैव स्यात्पदविचुम्बित्वा न कुर्मणा लिप्यते
प्रापकेनेति तुस्मादेवम्बिच्छान्तो दान्तुऽउपरतुस्तितिशुः श्रद्धावित्तो
भूत्वाऽऽत्मनुयेवात्मानम्पश्येत्सुर्वमेनम्पश्यति सुर्वोऽस्यात्सा भवति सुर्व-
स्यात्सा भवति सुर्वम्पाप्मानन्तरति नैनम्पाप्मा तरति सुर्वम्पाप्मान-

न सज्यते न व्ययते इति । अतः पापमकरवामिति । अतः कल्याणमकरवामिति उभे । उभे ह्येष एते
तरत्यमृतः साध्वसाधुनी । नैनं कृताकृते तपतः । नास्य केन चन कर्मणा लोको मीयते ॥ २७ ॥

तदेतद् ऋचा अभ्युक्तम्—“ एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्द्धते, नो
कुनीयान् । तस्यैव स्यात्पदवित्तं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेन ”—इति ।

स एष नेति नेत्यात्मेत्यादि—न व्ययत इत्यतम् । व्याख्यातार्यमेतच्छाकल्यब्राह्मणे । ननु—ए एव
सर्वेषणाविनिवृत्तः स एष नेति नेत्यादिलक्षणमात्मानमात्मत्वेनाङ्गम्य तद्गुणैश्च वर्तते । तस्य कर्मान्तर-
माणस्य ब्रह्मविदं किं स्यादित्यपेक्षायाम्बह—अतः पापमकरवामित्यादि । ‘अन’ अमान्निमित्तान् शरीर-
धारणादिहेतोः अविवेककृतान् रागादंः पापपुण्य कर्म ‘अकरव’ कृतवानस्मि । कष्ट खड्ग मम वृत्तम् । अनेन
कर्मणा अह नरक प्रतिपत्स्ये इति कर्मकृतः परिताप पूर्वोक्तलक्षण ब्रह्मविद न तरति न व्याप्नोति । तथा
‘अन.’ फलविषयकामनिमित्तान् ‘कल्याण’ यज्ञादिलक्षण पुण्य शोभन कर्म ‘अकरव’ कृतवानस्मि ।
अन. अह देहान्तरे अस्य फल सुख उपमोक्षे इत्येवोपि हर्षः त न तरति न व्याप्नोतीत्यर्थः । इषेवमुभे
दे पापपुण्यफले कष्टदृष्टेरूपे त न तरत इति शेषः । एव यथोक्तमविदः तापहर्षानिस्पर्शे को हेतुरित्यपेक्षायां
तमाह—उभे ह्येष एते तरत्यमृतः साध्वसाधुनी इति । ‘अनृतः’ अमरणधर्मा ‘एष’ ब्रह्मवित् ‘उभे
एते’ ‘साध्वसाधुनी’ पुण्यपापलक्षणे कर्मयोगी ‘हि’ निश्चिन ‘तरति’ अतिक्रामति । अरन्धान्तरन्ध्रयो-
र्मौण्डानाम्या क्षीणत्वात् अर्धस्य विकीर्णितत्वेनास्यप्रेषादित्यर्थः । इतिशामविदो धर्मादित्तन्वन्तो नास्तीत्याह—
नैनं कृताकृते तपत इति । नित्याद्यनुष्ठानं ‘कृत’ तथैवाकरगम ‘अकृतम्’ एते अपि ‘कृताकृते’ क्रमेण
फल्दान्प्रत्यवायेत्यादात्मः अत्रब्रह्मविदस्य ‘एन’ ब्रह्मविदं ‘न तपतः’ नोद्विजयत इत्यर्थः । किं च—
नास्य केन चन कर्मणा लोको मीयत इति । ‘अस्य’ ब्रह्मविदः ‘केन चन’ केनापि ‘कर्मणा’ साध्व-
प्रतिविद्वेतापि ‘लोको’ पुरुषार्थः. ‘न मीयते’ न हिस्यते । “ मीञ् हिमत्याम् ” (धा. पा. ब्रया. ट. ४)
इति षालु । ततश्च सत्त्वज्ञानात्प्रकाशित्वात्प्रोक्तान्निता भस्मीकरगादुत्तरकाशिकपोत्तु अर्कुरुन्वेनामसेषान्तु
शरीरतपकपोत्तु उपमोक्षेनैव क्षयात् ब्रह्मविदः कर्मकार्यमन्वन्ध्याभावात् न कर्ममन्वन्ध इति तात्पर्यार्थः ॥ २७ ॥

एवमुक्ते ब्रह्मविद्याकले मन्त्र सवाद्यनि—तदेतद्ब्रुवाऽभ्युक्तमेव नित्यो महिमा ब्राह्मणस्येत्यादिना ।
तदेतद्ब्राह्मणेनेति ब्रह्मणुत्वं ‘ऋचा’ मन्त्रेणाभ्युक्तम् प्रकाशितम् । कथं ‘साध्वसाधुनी’ ब्रह्मविदस्यकर्मसर्वेषणात्

न्तपात्रि नैनम्पाप्मा तपति विषापो विजरो विजिघत्सोऽपिपात्रो
ब्राह्मणो भवति युऽएवम्बेद ॥ २८ ॥

तस्मादेवंवित् श्रान्तो दात उपरतस्तितीक्षुः श्रद्धावित्तो भूत्वा आत्मन्येवात्मानं पश्येत् । सर्वमेतं पश्यति । सर्वः अस्यात्मा भवति । सर्वस्यात्मा भवति । सर्वं पाप्मानं तरति । नैनं पाप्मा तरति । सर्वं पाप्मानं तपति । नैनं पाप्मा तपति । विषापो विजरो विजिघत्सः अपिपात्रो ब्राह्मणो भवति । य एवं वेद ॥ २८ ॥

‘ एषः ’ साधननिष्कृष्ट नेतिनेत्यादिलक्षणत्वस्वरूपभूत ‘ महिमा ’ ऐश्वर्यविशेषः स्वामाविकत्याजिन्यः । अन्ये स्वविद्याकामकृताः महिमानो न नित्या इत्यर्थः । कुतो विद्वन्महिम्नो नित्यत्वमित्यपेक्षाया हेतुमाह—न कर्मणा वर्द्धते नो कर्मापापानिति । शुभलक्षणेन कृतेन ‘ कर्मणा ’ एष महिमा ‘ नवद्वेने ’ वृद्धिलक्षणां विक्रिया न प्राप्नोति । तथा अशुभेन ‘ कर्मणा ’ ‘ नो कर्तव्यान् ’ नापि अपक्षयलक्षणां विक्रियां प्राप्नोति । एताभ्यां च निषेधान्यां अन्या अपि विक्रियाः निषिद्धाः । तासामपि उपवयापचयहेतुत्वात् अतः अविक्रियत्वान् नित्य एष महिमेत्यर्थः । अस्य महिम्नो नित्यत्वंऽपि किं स्यादित्यपेक्षायां स्वस्वरूप तत्पर्यलक्षणं जानीत्यादित्याह—तस्यैव स्यात्पर-
विदिधि । यत् एष नित्यः । तस्मात्तस्यैव महिम्नः स्वपदार्थस्य ‘ पश्येत् ’ पश्य वेदित्वा भवेदित्यर्थः । तत्-
पश्येदनेऽपि किं स्यादित्यपेक्षायामाह—तं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेनेतीति । ‘ त ’ महिमानं स्वरूपं
‘ रद ’ विदित्वा ’ ज्ञात्वा ‘ पापकेन ’ धर्माधर्मलक्षणेन ‘ कर्मणा ’ ‘ न लिप्यते ’ न सम्बन्धेत् । उभयस्यापि
संसारहेतु वाविशेषात्—पापकर्मिण्युभयमपि गृह्यते । एव सति धर्मशब्दप्रयोगेऽपि उभयग्रहणसम्भवा यद्यपि
स्यात्तयापि धर्माधर्मयोर्हेतुत्वयोस्तन्नाथं पापशब्दप्रयोग इत्यर्थः । इतिशब्दः ऋक्सामान्यर्थः । तर्हि तत्पदसाक्षा-
त्कार कथं स्यादित्यपेक्षायामाह—तस्मादेवंविच्छ्रान्तो दात उपरतस्तितीक्षुः श्रद्धावित्तो भूत्वाऽऽत्मन्ये-
वात्मानं पश्येदिति । यस्मादेव अकर्मसम्बन्धी एष ब्राह्मणस्य महिमा नेति नेत्यादिलक्षणः । तस्मात्कारणात्
एवविद आमो कर्मतत्कलत्सम्बन्धशून्य इत्यापातनो जानन् प्रथमं यात संसारदुःखेन तमः खिन्नो वा । उपरत-
वाग्देन्द्रियव्यापार इति यावत् । “ अमुतपनि खेदे च ”—(या.वा.दि.प ९८) इत्यस्य धानोः निश्रान्तं रूपं यात
इति । उक्तं च—“ निवृत्तेन्द्रियलीन्यस्तु यातः शातपथ कथ्यते । तपःकेशसहो दातो दातर्वागिस्तु शास्त्र-
विन् ” () इति । अनन्तर ‘ दातः ’ अन्तःकरणवृत्त्यातो निवृत्तः । न हि बाह्यकरणानां विषया-
निनिवेशनिवृत्तिमन्तरेण अन्तःकरणस्य विषयानिषिद्धो व्यावर्तते । ‘ उपरतः ’ सर्वेषणाविनिर्मुक्तः विषिन्ता ह्यनसर्व-
कर्मात्मनाम्नी । ‘ पितृशु ’ जीवनविच्छेदेहेत्वनिरिक्रमतीत्यादिद्रव्यतद्विषयः । ‘ श्रद्धावित्तः ’ श्रद्धां
आस्तिक्यपुद्गिरेदं विच सात्मन यस्य स श्रद्धावित्तः । इदिपातःकरणचलनरूपव्यापारव्यावृत्त्या तदेकात्म्यवान्
इति यावत् । एतच्च “ वाच्यं च पाणिद्वयं च निर्विषयं ” इत्येवमुक्तम् । एतावता यत्र कर्तुं स्वान्त्रयम् तेषां
कर्मणां निवृत्तिः श्रान्तादिपरिष्कता । यत्र तु सत्याधीश्वरोभिनिद्रालस्वादौ पुंसो न स्वान्त्रयं तन्निवृत्तिः अदा
वित्तं इति पदेनेति मेदः । तथा चैव प्रकारेण ‘ श्रद्धावित्तो भूत्वा ’ ‘ आत्मन्येव ’ स्वे कार्यकारणसंघाते एव
‘ आत्मानं ’ प्रत्यक्चेतयितारं ‘ पश्येत् ’ साक्षात्कुर्यात् । तथा च—आश्रमायतुष्टानमिह विधिवत् इति विव-
क्षितमित्यर्थः । तर्हि किं तावत्परिमाणमेवात्मानं पश्येत् इत्यत आह—सर्वमेतं पश्यतीति । ‘ सर्वं ’ समभ्य
एवमात्मानं ‘ पश्यति ’ । नाप्यदात्मन्यतिरिक्तं किमपि पश्यति । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यास्यं स्थानत्रयं दिव्या
धननामुत्तिर्भवतीत्यर्थः । कुतो हेतोरेत्यत्र आह—सर्वोऽस्यात्मा भवति सर्वस्यात्मा भवतीति । ‘ अथ ’

स वाऽएष महानजऽआत्मा । (त्माऽन्ना) अन्नादो वसुदानः स यो
 हेवमेतुम्पद्धान्तमजुमात्मानमन्नादुम्बसुदानं वेदं विन्दते वसु ॥ २९ ॥

स वाऽएष महानजऽआत्मा । (त्माऽजु) अजुरोऽसुरोऽभयोऽमृतो
 ब्रह्माभयंभ्ये जनकं प्यातोऽसीति होवाच ब्राह्मवल्क्यः सोऽहम्भगवते
 विदेहान्ददामि माञ्चापि सह दास्यायेति ॥ ३० ॥

स वा एष महानज आत्मा अन्नादो वसुदानः । स यो हेवमेतं महांतमजमात्मानमन्नादं वसुदानं
 वेदं । विन्दते वसु ॥ २९ ॥

स वा एष महानज आत्मा अजुरोऽसुरोऽभयोऽमृती ब्रह्म । अभयं वै जनकं प्रातोऽसि, इति
 होवाच याज्ञवल्क्यः । सः अहं भगवते विदेहान् ददामि । मां चापि सह दास्यायेति ॥ ३० ॥

ब्रह्मविदः 'सर्व' समन्त. प्रपद. 'आत्मा' भवति । किं च--'सर्वस्य' प्रपद्यस्य स्वयंशान्ता भवति ।
 यथोक्तं साधनेवदिते ताशक्तकारे सति किं त्पादित्वेषेक्षायामाह-सर्वं पाप्मानं तर्तीति । अथ तु ब्रह्मविदुः
 'सर्व' पाप्मानमुक्त्वा 'तर्ति' आत्मभावेन व्याप्नोति अतिक्रामतीत्यर्थः । किंच-एवमज्जान पश्यन्तो
 'एन' ब्राह्मराप्सा पुण्यापुष्यलक्षण. कामनिषिद्धाचरणरूपः 'न तर्ति' न व्याप्नोतीत्यर्थः । इत्यथ
 विदुषो न कर्मसम्बन्धोऽतीत्याह-सर्वं पाप्मानं तर्तीति । ब्रह्मविदुः 'पाप्मानं' कृताकृतलक्षणं सर्वान्म-
 दर्शनरूपमहिता 'तर्ति' मस्वीकरोतीत्यर्थः । किं च-नैतं पाप्मा तर्तीति । 'एन' ब्रह्मविदुः 'पाप्मा'
 कृताकृतलक्षण उक्त्वाः इष्टफलप्रप्त्यायोत्पादनाभ्यां न तर्तीत्यर्थः । एव कर्मसम्बन्धे किं मवतीत्यत
 आह-विपासो विजरो विजिवत्सोऽपिपासो ब्राह्मणो भवतीति । एवमित् 'विपासः' विगत पासो
 धर्माधर्मलक्षणो यस्य स विपासः । विगता जरा यस्मात् स. 'विजर' विगता त्रिषन्मा अक्षुमिच्छा यस्मात्
 स 'विजिवत्सः' । न विद्यते पिपासा पातुमिच्छा यस्य स 'अपिपान.' । एवभूत. एतस्यामवस्थायां
 सुखवशात्सगो भवति । एतस्मात् ब्रह्मण्यरूपवस्थापानात्प्राक् गौगजालम्प्रमित्यर्थः । एवमुपास्यस्वरूप दर्शयित्वा
 तदुपासनाफलमाह-य एव वेदेति । 'य एव' पूर्वोक्तयुगविशिष्टमात्मानं 'वेद' उपासते अहमस्मि एवभूत
 आत्मेति स पूर्वोक्तविपासादिगुणविशिष्ट एव भवतीति शेषः ॥ २८ ॥

एव निरपारिक्रमज्ञानात्कीवस्य फलमुक्तम् । संप्रति तोराधिकरज्ञानान् अन्त्युदपफल दर्शयिष्यन्
 तत्स्वरूपमाह-स वा एष महानज आत्माऽन्नादो वसुदान इति । योऽप्य जनकयाज्ञवल्क्यस्यापिकायां
 विद्यायां विज्ञानात्मा 'म वै' स एव 'एष. महानज आत्मा' 'अन्नाद' सर्वभूतस्य. मन् सर्वान्तात् ।
 यद्वा अजशब्देन चराचरतत्तु जगतुं शब्दे । तस्याया सहायकः । तथा वसु धन भोगसाधन सर्वप्राणि-
 कर्मफल ददातीति 'वसुदान.' । एवमुपास्यस्वरूप दर्शयित्वा तदुपासनाफलमाह-म यो हेवमेतं महांत-
 मजमात्मानमन्नादं वसुदानं वेदं विन्दते वसु इति । 'य एव' पूर्वोक्तमहर्षादिगुणविशिष्ट 'आत्मानं
 वेद' उपासते अहमस्मि एवभूत आत्मेति स. 'वसु' कर्मफलजान 'विन्दते' लभते सर्वार्थवादेवेत्यर्थः ।
 अनया कश्चिद्या "शनेदतिः परायण"- (श. प. वृ. १४ । ३ । ३४) इति उक्तस्यैव कर्मफलस्य
 उपसहार इतः इति अपौरुषेयस्य ब्रह्मण्यम् ॥ २९ ॥

इदानीं सक्तुं दिवां मन्त्राज्ञान्यामुपरिष्टमुपसहरति याज्ञवल्क्य इति श्रुतिस्मान् प्रति दर्शयति-

स वा ऽएष महानज्ज्ऽआत्मा । (त्माऽज्ज) अजुरोऽमुरोऽभयोऽमृतो
व्रह्माभयम् वै व्रह्माभयम् हि वै व्रह्म भवति घुऽएवम्भुद ॥ ३१ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १४। (६)४।२ ॥ (७) ४-२ ॥

स वा एष महानज्ज् आत्मा अजुरोऽमुरोऽभयोऽमृतो ब्रह्म । अभयं वै ब्रह्म । अभयं हि वै ब्रह्म
भवति । य एव वेद ॥ ३१ ॥

स वा एष महानज्ज् आत्माऽजुरोऽमुरोऽभयोऽमृतो ब्रह्माभयं वै जनक प्राप्नोऽसीति ह्येवाच पात्र-
वलक्य इति । यो ब्रह्मणोऽदावुक्तो विज्ञानमयो जन्ममरणैरित्यन्तर्निमान् स्वपदवाच्यमृत- सोऽन सशब्देनोच्यते ।
पैशब्दं प्रतिज्ञायं । एषशब्देन तु विद्यया प्रथमज्ञाननकार्ये नित्यमुक्तस्वपदलक्ष्य उच्यते । तस्य गुह्यस्य
स्वपदार्थस्य महानित्यादिविशेषणम् । तथा च- ' स वा एष- ' यथोक्तं प्रत्यगात्मा ' महान् ' स्वपदज्ञानादि-
रुच्यः अपरोऽऽ परमाभिवेति वाक्यार्थः । एषमह ब्रह्मेति वाक्योपपरमात्मैकत्वविज्ञानात् अविद्यातकार्ये
प्रपन्नते मति प्रत्यगात्मनो यद्व्य तदिदानीमुच्यते- ' अज- ' इत्यादिपदैः । यस्मान् एज्जमर्णादिवदत्मा विना-
विद्या कार्याकरणमना न जायते । तस्मादजो जन्मरहितः । अत एवाज्जः कालावर्तिष्ठन्नेहादिञ्च न जीर्णनी-
त्यर्थः । यत् ' अज- ' अत एवाज्ज- प्राणव्यागरूपमरणरहितः । अत एवामृत- निरन्वयनाशरूपः । अत्र जन-
प्रतिषेधेनैव विकारांतराणां तन्मूलकत्वात् सत्प्रतिषेधस्यापि अर्थनिवृत्त्येऽपि शब्देन प्रतिषेधो जरादीनां परमा-
र्थैक्यसंज्ञान्यायार्थः । यत् एव सर्वविकाराण्यर्थः । अत एव ' अमय ' मय हि नाम अविद्याकार्यं सत्प्रति-
षेधेन मात्रविकारप्रतिषेधेन च अविद्याऽपि प्रतिषिद्धा वेदितव्येति भावः । हे ' जनक ' सत्राद् । ' अमय वै '
अविद्याकार्यरहितमेव ब्रह्म परमात्मनश्च त्वं ' प्राप्नोऽसि ' इत्येव ' ह ' किल ' याज्ञवल्क्यः ' उवाचैत्यर्थः ।
राजा तु आत्मोपमशेषविद्यात्मि योनेयितु सर्वस्वदानं प्रतिबुद्ध इत्यह-सोऽहं भगवते विदेदान् इदामि मां
चापि महद् दास्यायेति । ' दास्याय ' दामकर्मणे इदानीति चशब्दात्मवच्यते । इतिशब्दो निरूपितत्वाया सर्व-
वेदानुशासनरूपाया विद्याया परित्तमानियोजक इत्यर्थः ॥ ३० ॥

इदानीं " निष्कान्तस्य तद्विद परश्वय " (सा प. वृ. १।२।१४) इत्युक्तमैव ब्रह्मत्वैक्यज्ञानरूपोत्पन्नवशात्पर्य-
महिमा कृति प्रवर्तते- स वा एष महानित्यादि ब्रह्मेति पदपर्यन्तम् । अत्रार्थः पूर्ववत् । कथं पुनरमयपुणरितिष्ठ-
हरणमनो ब्रह्मत्वं, अत आह-अमय वै ब्रह्मेति । एव विषयपरिशीलेन विशात्मक्यामुक्त्या विद्याकर्म कथयति-
अभयं हि वै ब्रह्म भवति य एव वेदेति । ' एव ' यथोक्तमात्रान् ' अमय ब्रह्म ' ' यो वेद ' । स-
' अमय इति हि भवति मुक्तो मकथैत्यर्थः । य इह ग वा एष महानित्यादिना अन्ते सञ्चिषोऽर्थः । स एव
सर्वपतिः प्रतीत्यतः । एव एव सर्वसम्यक् सात्वत्य तत्पर्यायं इति ॥ ३१ ॥

इति श्रीऋषीन्द्रोक्तब्रह्मण्येऽहं पदपदसिष्यस्य श्रीराडकानिहहृदयस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीशंभुदेवब्रह्मण्येऽहं श्रीऋषीन्द्रोक्तब्रह्मण्येऽहं पदपदसिष्यस्य श्रीराडकानिहहृदयस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
बृहदारण्यकसंहितायां ब्रह्मसूत्रप्रकाशिकायां चतुर्थोऽध्याये द्वितीयं शारंगिक-
काण्डं परित्तमान् ॥ १४। (७) ४।२ ॥

अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भाव्ये बभूवतुः । (मैत्रेयी) मैत्रेयी च कात्यायनी
च तयोर्है मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव स्त्रीप्रज्ञेव * कात्यायनी साऽन्यु-
वृत्तमुपाकरिष्यमाणः ॥ १ ॥

(णो) याज्ञवल्क्यो मैत्रेयीति होवाच । प्रब्रजिष्यन्वाऽअरेऽहुमस्मा-
त्स्थानादस्मि हुन्त तेऽनुया कात्यायन्याऽन्त इकरुवाणीति ॥ २ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । यद्गु मऽइयुम्भगोः सर्वा पृथिवी धित्तेन पूर्णा

याज्ञवल्क्यमैत्रेयीसंवाद्वाह्यम् ।

अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भाव्ये बभूवतुः । मैत्रेयी च, कात्यायनी च । तयोर्है मैत्रेयी ब्रह्म-
वादिनी बभूव । स्त्रीप्रज्ञेव कात्यायनी । सोऽन्यत् वृत्तमुपाकरिष्यमाणः ॥ १ ॥

याज्ञवल्क्यो मैत्रेयीति होवाच । प्रब्रजिष्यन्वा अरे अहमस्मात्स्थानादस्मि । हुन्त । ते अनया
कात्यायन्या अन्तं करवाणीति ॥ २ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । (अनु मे इयं भगोः सर्वा पृथिवी धित्तेन पूर्णा स्यात्, स्यां नु अहं तेना-

पूर्वमगमप्रधानेन मधुकाण्डेन ब्रह्मोन्मत्तव निर्द्धारितम् । पुनस्तस्यैव नान्वन्यास्तित्वमुपपत्तिप्रधानेन याज्ञ-
वल्क्येन काण्डेन पञ्चप्रतिपक्षपरिग्रहं कृत्वा जसपराजयप्रधानजल्पन्यायनो विचारितम् । तदेव चास्मिन्काण्डे
शिष्याचार्यसंबन्धेन तत्तन्निर्णयप्रधानेन वादन्यायेन सविस्तरं विचार्य उपसङ्गनम् । अथेदानीमस्य तिगमस्थानस्य
मैत्रेयीप्राज्ञगमारभ्यते । यद्वा मधुकाण्डे मैत्रेयीप्राज्ञेन आगमबलात्सुक्तिसाधनभूता सन्याससहिता अन्वविद्या
उक्ता । मैत्रेयुना न्यायप्रधाने मुक्तिकाण्डेऽपि मुक्तिहेतुत्वेन न्यायनो मतव्येत्वेत्तदभिप्रायेणैव ब्राह्मणं प्रवर्तते—अथ
ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भाव्ये बभूवतुः इति। तत्र वास्याख्यरागा व्याख्यानं पूर्ववदेवात्रापि प्रतिपत्तव्यम् । यानि तु
अज्ञराप्यत्राधिकानि तानि व्याख्याम्याम । हेतुप्रधानवाक्यान्तरं आगमप्रधानेन मैत्रेयीप्राज्ञेन प्रतिज्ञानोऽर्थो
निगम्यते, एतेन हेतुतरोपदेशानन्तरं अथराब्द । हराब्दं पूर्ववृत्तव्ययोरु । ' याज्ञवल्क्यस्य ' मुने, ' ह '
किल ' मैत्रेयी कात्यायनी ' चित् द्वे भाव्ये बभूवतुः ' । तयोः पत्न्योर्मध्ये ' ह ' किल ' मैत्रेयी ' ' ब्रह्मवादिनी '
ब्रह्मवदनदीना ' बभूव ' । ' कात्यायनी तु ' ब्रह्मप्रज्ञेव ' स्त्रिया उचिन्वा या प्रज्ञा गृहप्रयोजनान्वेषणालक्षणा ।
सैव विधत्ते सत्या सा स्त्रीप्रज्ञेव । बभूवैत्यनु-गः । एव सति ' स ' याज्ञवल्क्य पूर्वस्मात् गार्हस्थ्यलक्षणात्
वृत्तात् ' अन्यद् ' पारिव्राज्यालक्षणं ' वृत्त ' वर्तनमुपाकरिष्यमाण उपविहीर्षे सन् ' हे मैत्रेयीति ' ज्येष्ठा भार्या-
सामान्य ' ह ' किल ता उवाच इत्युत्तरवाक्येन संबन्धः ॥ १ ॥

' प्रब्रजिष्यन् ' प्रवर्षेण ब्रजिष्यन् मन्यमिष्यन्नित्यर्थः ॥ २ ॥

" अनु मे " इति पाठांतरम् " स्थान्वह तेनाभूताऽऽहो १ चेति " इति च पाठांतरम् । स्या भवेयम् ।
आहो ३ इति पञ्चमस्योत्तरात् तिपात् ॥ ३ ॥

* " ब्रह्मप्रज्ञेव " इति कान्व पाठ । १-अत्र सर्वत्र " पाठान्तरम् " इत्युक्तिः. (उ. भा. उ. ध. २. भा. ४) पूर्वोक्तप्रा-
द्विपद्य पाठ इत्यभिप्रायिका ।

स्यात्स्थान्महन्तेनामृताऽऽहोरेनेति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोप-
करणवृत्ताजीवितन्तुयैव ते जीवितुं स्यादमृतत्वस्य तु नाशाऽस्ति
वित्तेनेति ॥ ३ ॥

सा होवाच मेत्रेयी । येनाहन्नामृता स्याद्दक्षिमहन्तेन कुर्ष्यां युदेव भग-
वान्बुध तदेव मे ब्रूहीति ॥ ४ ॥

सु होवाच याज्ञवल्क्यः । प्रिया खलु नो भवती सती प्रियमवृत्-
क्षन्त खलु भवति तेऽहन्तुदक्ष्यामि व्याख्यास्यामि ते व्वाचन्तु मे व्याखु-
क्षाणस्य निदिध्यासस्वेति ब्रवीतु भगवानिति ॥ ५ ॥

सु होवाच याज्ञवल्क्यः । न वाऽअरे पत्युः कामाय पुतिः प्रियो भव-
त्यात्मनस्तु कामाय पुतिः प्रियो भवति न वाऽअरे जापुयै कामाय
जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति न वाऽअरे
पुत्राणाद्कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया

मृता, आहो ३ नेति । नेति होवाच याज्ञवल्क्यः । यथैवोपकरणवृत्ता जीवितं, तथैव ते जीवितं
स्यात् । अमृतत्वस्य तु नाशाऽस्ति वित्तेनेति ॥ ३ ॥

सा होवाच मेत्रेयी । येनाहं नामृता स्याम्, किमहं तेन कुर्याम् । युदेव भगवान्बुध । तदेव
मे ब्रूहि इति ॥ ४ ॥

सु होवाच-याज्ञवल्क्यः । प्रिया खलु नो भवती सती । प्रियमवृत्तम् । इत खलु भवति । ते अहं तद्
दक्ष्यामि व्याख्यास्यामि ते । वाचं तु मे व्याचक्षाणस्य निदिध्यासस्वेति । ब्रवीतु भगवानिति ॥ ५ ॥

सु होवाच याज्ञवल्क्यः । न वा अरे पत्युः कामाय पुतिः प्रियो भवति । आत्मनस्तु कामाय
पुतिः प्रियो भवति । न वा अरे जापुयै कामाय जाया प्रिया भवति । आत्मनस्तु कामाय जाया

' सा होवाच मेत्रेयीति ' पूर्वम् ॥ ४ ॥

" प्रिया खलु नो भवती सती प्रियमवृत्तम् खलु भवति तेऽहं तद्दक्ष्यामि " इति पाठान्तरम् । " वाचम् " इत्यधिकम् । भवती-वमित्यर्थे । " अहन्तुम् " अवर्तयत् । वर्तितव्यसि । प्रियो लोपश्लोको बोध्यः । हे भवति ' ते ' तुभ्यं तुष्टोऽहं ' इत खलु ' ' तद् ' अमृतवसाधन ' दक्ष्यामि ' व्याख्यास्यामि । इत्यादि समानम् ॥ ५ ॥

" न वा अरे वेदानां कामाय, यजानां कामाय " च इति उपनिषद्गमधिकं सुगमार्थम् । " आत्मा म्बरे " इति " मेरेत्यामनि वा अरे दृष्टे धुने मने विज्ञाते " इति च पाठान्तरं समानार्थम् ॥ ६ ॥

भवन्ति न वाऽअरे वित्तस्य कामाय वित्तम्प्रियुम्भवत्यात्मनस्तु
 कामाय वित्तम्प्रियुम्भवति न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियुम्भव-
 त्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियुम्भवति न वाऽअरे क्षत्रस्य कामाय
 क्षत्रम्प्रियुम्भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रम्प्रियुम्भवति न वाऽअरे लोकाना-
 नाङ्कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया
 भवन्ति न वाऽअरे देवानाङ्कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय
 देवाः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे वेदानाङ्कामाय वेदाः प्रिया भवन्त्या-
 त्मनस्तु कामाय वेदाः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे यज्ञानाङ्कामाय यज्ञाः
 प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय यज्ञाः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे भूताना-
 नाङ्कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि
 भवन्ति न वाऽअरे सर्वस्य कामाय सर्वम्प्रियुम्भवत्यात्मनस्तु कामाय
 सर्वम्प्रियुम्भवत्यात्मा न्वरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो
 मैत्रेयात्मनि वाऽअरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञातेऽइदं सर्वं विदितम् ॥ ६ ॥

(म्ब्र) ब्रह्म तम्परादात् । (यो) योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रन्त-
 म्परादाद्योऽन्यत्रात्मनः क्षत्रम्वेद लोकास्तम्परादुच्योऽन्यत्रात्मनो लोका

प्रिया भवति । न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया
 भवन्ति । न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति ।
 न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । न
 वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति । न वा
 अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति । न वा
 अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय देवा भवन्ति । न वा अरे वेदानां
 कामाय वेदाः प्रिया भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय वेदाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे यज्ञानां कामाय
 यज्ञाः प्रिया भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय यज्ञाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि
 प्रियाणि भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति । न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं
 प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मा नु अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो
 निदिध्यासितव्यो मैत्रेयि । आत्मनि वा अरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितम् ॥ ६ ॥

ब्रह्म तं परादात् । यः अन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद । क्षत्रं तं परादात् । यः अन्यत्रात्मनः क्षत्रं
 वेद । लोकास्तं परादुः । यः अन्यत्रात्मनो लोकान्वेद । देवास्तं परादुः । यः अन्यत्रात्मनो

“ वेदास्त परादुः ” “ यज्ञानं परादुः ” इत्यधिकं सुगमम् ॥ ७ ॥

न्वेद देवास्तम्परादुर्व्योऽन्यत्रात्मनो देवान्वेद वेदास्तम्परादुर्व्योऽन्य-
त्रात्मनो वेदान्वेद यज्ञास्तम्परादुर्व्योऽन्यत्रात्मनो यज्ञान्वेद भूतानि
तम्परादुर्व्योऽन्यत्रात्मनो भूतानि वेद सर्वन्तम्परादाद्योऽन्यत्रात्मनः
सुर्वभ्वेदम्भ्रंष्टुद्वक्षुमिमं लोकंऽइमं देवाऽइमे वेदाऽइमं यज्ञाऽइमानि
भूतानीदं सुर्वं युदयमात्मा ॥ ७ ॥

स युथा दुन्दुभेह्यमानस्य । न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय दुन्दु-
भस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्यावाप्तस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥

स युथा वीणायै व्याद्यमानस्य । न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय
वीणायै तु ग्रहणेन वीणावाप्तस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥

स युथा शब्दस्य ध्यायमानस्य । न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय
शब्दस्य तु ग्रहणेन शब्दस्वप्नस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ १० ॥

स युथाऽऽर्द्धेधाष्टेभ्याहितस्य । पृथग्भूमा विनिश्चरन्त्येवम्याऽअरे
ऽस्य महतो भूतस्य त्रिश्चसितमंतश्चद्वगंडो यजुर्वेदुः सामवेदोऽथर्वा-

देवान् वेद । वेदानं परादुः । यः अन्यत्रात्मनो वेदान् वेद । यज्ञानं परादुः । यः अन्यत्रात्मनो
यज्ञान् वेद । भूतानि न परादुः । यः अन्यत्रात्मनो भूतानि वेद । सर्वं तं परादुः । यः अन्यत्रा-
त्मनः सर्वं वेद । इदं ब्रह्म । इदं सत्त्वम् । इमं लोकः । इमं देवाः । इमे वेदाः । इमे यज्ञाः ।
इमानि भूतानि । इदं सर्वम् । यत् अयमात्मा ॥ ७ ॥

स युथा दुन्दुभेह्यमानस्य न बाह्यान् शब्दान् शक्नुयात् ग्रहणाय । दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दु-
भ्यावाप्तस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥

स युथा वीणायै व्याद्यमानस्य न बाह्यान् शब्दान् शक्नुयात् ग्रहणाय । वीणायै तु ग्रहणेन
वीणावाप्तस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥

स युथा शब्दस्य ध्यायमानस्य न बाह्यान् शब्दान् शक्नुयात् ग्रहणाय । शब्दस्य तु ग्रहणेन
शब्दस्वप्नस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ १० ॥

स युथा आर्द्धेधाष्टेभ्याहितस्य पृथग्भूमा विनिश्चरन्ति । एवं वा अरे अस्य महतो भूतस्य

“ स युथा दुन्दुभेह्यमानस्य ” ॥ ८ ॥

“ स युथा वीणायै व्याद्यमानस्य ” ॥ ९ ॥

“ स युथा शब्दस्य ध्यायमानस्य ” ॥ १० ॥

इदं दाननिमित्तं धर्मजातम् । इदं होमनिमित्तम् । आशितमन्नदाननिमित्तम् । पालितं पशुदाननिमित्तं

द्विरसऽइतिहासः पुराणम्विद्याऽउपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्या-
नानि व्याख्यानानि दत्तं हुतमाशितुम्पायितुमयश्च लोकः पुरश्च लोकः
सर्वाणि च भूतान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निश्चसितानि ॥ ११ ॥

स यथा सर्वांसामपां समुद्रऽएकायनम् । (मे) एवम् सर्वेषां
स्पृग्गानान्त्वगोकायनमेवम् सर्वेषां गन्धानां नामिकेऽएकायनमेवम्
सर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकायनमे-
कायनमेवम् सर्वेषां सङ्कल्पाना-
म्मुनऽएकायनमेवम् सर्वेषां वेदानां हृदयमेकायनमेवम् सर्वेषां
कर्मणां हस्तावेकायनमेवम् सर्वेषां मध्वनां पादावेकायनमेवम् सर्वेषां
पामानन्दानामुपस्थऽएकायनमेवम् सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायन-
मेवम् सर्वांसाम्विद्यानाम्वागोकायनम् ॥ १२ ॥

(११) स यथा सैन्धवघ्नः । (नोऽ) अनन्तरो बाहयः कृत्स्नो रसघन-
ऽएव स्यादेवम्वाऽअरुऽइदृग्महद्भूतमनन्तुमपारुऽकृत्स्नः प्रज्ञानघनुऽयुवै-

निश्चितमेतत् । यत्, ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः अथर्वगिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः
श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि । दत्तं हुतमाशितं पायितमयं च लोकः पुरश्च लोकः
सर्वाणि च भूतानि । अस्यैवैतानि सर्वाणि निश्चसितानि ॥ ११ ॥

स यथा सर्वांसामपां समुद्र एकायनम् । एवं सर्वेषां स्पर्शानां त्वगोकायनम् । एवं सर्वेषां
गन्धानां नामिके एकायनम् । एवं सर्वेषां रसानां जिह्वेकायनम् । एवं सर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकाय-
नम् । एवं सर्वेषां शब्दानां श्रोत्रमेकायनम् । एवं सर्वेषां संकल्पानां मन एकायनम् । एवं सर्वेषां
वेदानां हृदयमेकायनम् । एवं सर्वेषां कर्मणां हस्तावेकायनम् । एवं सर्वेषां मध्वनां पादा-
वेकायनम् । एवं सर्वेषां पामानन्दानामुपस्थ एकायनम् । एवं सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायनम् । एवं
सर्वासां विद्यानां वागोकायनम् ॥ १२ ॥

स यथा सैन्धवघ्नोऽनन्तरो बाहयः कृत्स्नो रसघन एव स्यात् । एवं वा अरे इदं महद्भूत-

धर्मजानम् । अथ च लोकः इदं च जन्म । पुरश्च लोकः प्रतिपत्त्य च जन्म । सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादि-
स्थावस्तानि ॥ ११ ॥

“ स यथा सर्वांसामपां समुद्रः एकायनमिति ” समानम् ॥ १२ ॥

“ स यथा सैन्धवघ्नोऽनन्तरो बाहयः कृत्स्नो रसघन एव स्यात् ” इति पाठान्तरम्, प्रलयावस्थायामरूपबोध-
कम् । सुगमार्थम् ॥ १२ ॥

तेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य सुज्ञाऽस्तीत्यरे
ब्रवीमीति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ १३ ॥

सु होवाच मैत्रेयी । (म्यु) अत्रैव मा भगवान्मोहान्तमापीपदन्न वाऽ
अहमिदं विजानामि न प्रेत्य सुज्ञाऽस्तीति ॥ १४ ॥

सु होवाच याज्ञवल्क्यः । (ल्यो) न वाऽअरेऽहं मोहं प्रवीमि । अविनाशी
वाऽअरेऽयमात्माऽनुच्छिन्तिधर्मा मात्रासर्गस्त्वस्य भवति ॥ १५ ॥

अद्वै तन्न पश्यति । पश्यन्वै तद्द्रष्टव्यं पश्यति न हि द्रष्टृदृष्टेर्विपरि-
लोपो विद्यतेऽविनाशित्वाद् न तु द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं
यत्पश्येत् ॥ १६ ॥

मन्तमपारं कृत्वः प्रज्ञानघन एव । एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति । न प्रेत्य संज्ञा-
ऽस्ति इत्यरे ब्रवीमि । इति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ १३ ॥

मा होवाच मैत्रेयी । अत्रैव मा भगवान्मोहान्तमापीपदत् । न वा अहमिदं विजानामि । न
प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति ॥ १४ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः । न वा अरे अहं मोहं प्रवीमि । अविनाशी वा अरे अयमात्मा अनु-
च्छिन्तिधर्मा । मात्रासर्गस्त्वस्य भवति ॥ १५ ॥

यत् वै तत् न पश्यति । पश्यन् वै तद्द्रष्टव्यं न पश्यति । न हि द्रष्टृदृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते,
अविनाशित्वाद् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यत्पश्येत् ॥ १६ ॥

“मोहान्तमापीपदन्न वा अहमिदं विजानामिति” पाठान्तरम् । ‘अत्रैव’ प्रज्ञानघने “न प्रेत्य
संज्ञाऽस्ति” इति वदन् ‘मगवान्’ ‘मा’ मा ‘मोहान्तं’ मोहमन्ते ‘आपीपदत्’ आहारितवान् समो-
हितकानित्यर्थः । अतः अहं इदमन्तव्यं लक्षणं ‘न वै’ नैव जानामीत्यर्थः ॥ १४ ॥

“अविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छिन्तिधर्मा मात्रासर्गस्त्वस्य भवतीति” पाठान्तरम् । ‘अरे मैत्रेयि’
‘अहं मोहं न प्रवीमि’ । एत. ‘अनं’ प्रकृतं ‘आत्मा’ ‘अविनाशी’ वित्तु शक्ति एतत् स विनाशी, न
विनाशी अविनाशी । तत्र हेतुः—यतः ‘अनुच्छिन्तिधर्मा’ लच्छिन्तिरुच्छेदो विकारो धर्मो यस्य स लच्छिन्तिधर्मा ।
न लच्छिन्तिधर्मा अनुच्छिन्तिधर्मा । अविनाश इत्यर्थः । तर्हि आत्मनः कस्य सत्तारादिक्रियात्वं इत्यत
आह—‘तु’ पुनः ‘अस्य’ प्रकृतम्यात्मनः । मात्रासर्गः’ चतुरादिकरणसम्बन्धो भवति । मीढने विपदा
यानिस्ता मात्रा इति विषयप्रकाशहेतुभूतानि चतुरादिकरणानि मात्राः । तानिः संसर्गः सम्बन्धः ॥ १५ ॥

“यत् वै तत् न पश्यति” इदं कश्चिद्व्याख्यानं (श. प. बृ. १४ । ४ । १) व्याख्यातम् ॥ १६ ॥

(द्य) यद्वै तन्न जिघ्रति । जिघ्रन्वै तुद्घ्रातुव्यञ्च जिघ्रति न हि घ्रातुघ्राणाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद्वितीयमस्ति तुतोऽन्यद्विभक्तं युजिघ्रेत् ॥ १७ ॥

(द्य) यद्वै तन्न रसयति । विजानन्वै तद्वसन्न रसयति न हि रसयित् रसाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद्वितीयमस्ति तुतोऽन्यद्विभक्तं युद्वसयेत् ॥ १८ ॥

(द्य) यद्वै तन्न वदति । वदन्वै तुद्वक्तुव्यञ्च वदति न हि वक्तुर्वृत्तेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद्वितीयमस्ति तुतोऽन्यद्विभक्तं युद्वदेत् ॥ १९ ॥

(द्य) यद्वै तन्न शृणोति । शृण्वन्वै तुच्छ्रोतव्यञ्च शृणोति न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद्वितीयमस्ति तुतोऽन्यद्विभक्तं युच्छृणुयात् ॥ २० ॥

यत् वै तत् न जिघ्रति । जिघ्रन् वै तत् घ्रातव्यं न जिघ्रति । न हि घ्रातुघ्राणाद्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यत् जिघ्रेत् ॥ १७ ॥

यद्वै तत् न रसयति । विजानन् वै तत् रसं न रसयति । न हि रसयित् रसाद्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यत् रसयेत् ॥ १८ ॥

यत् वै तत् न वदति । वदन्वै तत् वक्तव्यं न वदति । न हि वक्तुर्वृत्तेर्विपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वात् न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यत् वदेत् ॥ १९ ॥

यत् वै तत् न शृणोति । शृण्वन् वै तत् श्रोतव्यं न शृणोति । न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यत् शृणुयात् ॥ २० ॥

“ यद्वै तन्न जिघ्रति ” ॥ १७ ॥

“ यद्वै तन्न रसयति ” ॥ १८ ॥

“ यद्वै तन्न वदति ” ॥ १९ ॥

“ यद्वै तन्न शृणोति ” ॥ २० ॥

(घ) यद्वै तन्न मनुते । मन्वानो वै तुन्मन्तुव्यञ्च मनुते न हि मन्तुर्मन्ते-
र्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाञ्च तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं
युन्मन्वीत् ॥ २१ ॥

यद्वै तन्न स्पृशति । स्पृशन्वे तुत्स्पृष्टव्यञ्च स्पृशति न हि स्पृष्ट-
स्पृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाञ्च तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्वि-
भक्तं युत्स्पृशेत् ॥ २२ ॥

(च) यद्वै तन्न विजानाति । विजानन्वे तुद्विज्ञेयञ्च विजानाति न
हि विज्ञातुर्विज्ञानाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाञ्च तु तद्वितीयमस्ति
ततोऽन्यद्विभक्तं युद्विजानीयात् ॥ २३ ॥

(दु) युत्र वाऽअन्युदिव स्यात् । (तु) तुत्रान्योऽन्युत्पश्येदन्योऽन्यु-
विद्येदुन्योऽन्युद्रस्येदुन्योऽन्युदभिवदेदुन्योऽन्युच्छृणुयादुन्योऽन्युमन्वी-
तान्योऽन्युत्स्पृशेदुन्योऽन्यद्विजानीयात् ॥ २४ ॥

यत् वै तत् न मनुते । मन्वानो वै तत् मन्तव्यं न मनुते । न हि मन्तुर्मन्तेर्विपरिलोपो विद्यते,
अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं युन्मन्वीत् ॥ २१ ॥

यत् वै तत् न स्पृशति । स्पृशन् वै तत् स्पृष्टव्यं न स्पृशति । न हि स्पृष्टः स्पृष्टेर्विपरिलोपो
विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यत् स्पृशेत् ॥ २२ ॥

यत् वै तत् न विजानाति । विजानन् वै तत् विज्ञेयं न विजानाति । न हि विज्ञातुर्विज्ञानात् विपरि-
लोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यत् विजानीयात् ॥ २३ ॥

यत्र वा अन्यादिव स्यात् । तत्रान्यः अन्यत्पश्येत् । अन्यः अन्याञ्जयेत् । अन्यः अन्यद्रम-
येत् । अन्यः अन्यशभवेत् । अन्यः अन्यत् शृणुयात् । अन्यः अन्यत् मन्वीत् । अन्यः अन्यत्
स्पृशेत् । अन्यः अन्याद्विजानीयात् ॥ २४ ॥

“ यद्वै तन्न मनुते ” ॥ २१ ॥

“ यद्वै तन्न स्पृशति ” ॥ २२ ॥

“ यद्वै तन्न विजानाति ” ॥ २३ ॥

एव अविद्येदुदिवेन कल्पेन विशेषविज्ञानात्मनः तद्रूपत्वे तु तद्रूपत्वः, इत्यन्वयव्यतिरेकान्या औपधिक-
मात्पर्ये विशेषविज्ञानमिति दर्शयितुं “ न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं ” इति (क. ११-२१)

(द्यु) द्युत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् । (त्त) तत्केन कुम्पयेत्तत्केन
 कुम्भिष्येत्तत्केन कुम्भृ रसयेत्तत्केन कुम्भिवदेत्तत्केन कुम्भृ शृणुयात्तत्केन
 कुम्भन्वीत तत्केन कुम्भृ स्पृशेत्तत्केन कुम्भिवजानीयाद्येनेदथ् सर्व-
 भिवजानाति तत्केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन विजानीयादित्युक्ता-
 नुशासनाऽसि भैत्रेय्येतावदरे सुल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः
 पृवव्राजु ॥ २५ ॥

(ज्ञा) अथ वृथंशुः । (स्तु) तुदिदम्वयथ् शीर्षणाद्याच्छौर्षणाद्यो

यत्र तु अस्म्य सर्वमात्मैवाभूत् । तत् केन कं पश्येत् । तत् केन कं जिघ्रेत् । तत्केन कं रसयेत् ।
 तत्केन कुम्भिवदेत् । तत्केन कं शृणुयात् । तत् केन कं मन्वीत । तत् केन कं स्पृशेत् । तत् केन
 कं विजानीयात् । येनेदं सर्वं विजानाति । तं केन विजानीयात् । विज्ञातारमरे केन विजानी-
 यात् । इति उक्तानुशासनाऽसि भैत्रेयि । एतावदरे सुल्व अमृतत्वम्, इति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः
 भवव्राज ॥ २५ ॥

अथ वंशः । १ तदिदं वयं शीर्षणास्यात् । २ शीर्षणाद्यो गीतमात् । ३ गीतमो वात्स्यात् ।

व्यतिरेको दर्शितः । इदानीमन्वयमाह—यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यं पश्येदित्यादिना । ' यत्र वे '
 यस्मिन्नेव जागरिते स्वप्ने वा ' अन्यदिव ' आत्मनो वस्वन्तरमिव अविशग्रत्पुपस्थापित स्याद्भवेत् । ' तत्र '
 तस्मिन्नेवस्थापितोऽर्थे ' अन्य ' अविशगल्पितम् वस्वन्तरात् भिन्नमिव आत्मानं मन्यमानः । ' अन्यत् ' स्वप्नात्
 विभक्त स्तान्विषोष वस्वन्तर ' पश्येत् ' उपलभेत । जिघ्रेदित्यादि समानम् ॥ २५ ॥

एतावता " एतेभ्यो भूतेभ्यः " (क. १३) इत्यत्र सूचितो भूताविद्योपाधिकः सप्ता इति व्याख्या-
 तम् । इदानीं " महद्भूतमन्तमदारं " (कं. १३) इत्यादि सूचितं ब्रह्मदर्शनं व्याख्यास्यन् भूतोपाध्य-
 माथेन विशेषविज्ञानलक्षणमसाराभाव इति पुनर्यतिरेकमाह—यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदि-
 त्यादिना । " उक्तानुशासनाऽसि भैत्रेय्येतावदरे मन्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवव्राज " इत्यधिकम् ।
 हे ' भैत्रेयि ! ' इत्येव त्व ' उक्तानुशासना ' उक्तमनुशासनं सप्तन्यासमात्मज्ञानलक्षणं यस्याः सा त्वं उक्ता-
 नुशासना ' अति ' भवसि । ननु—तस्याऽपि किं बन्धनान्तरं किञ्चिन्न भविष्यति न हि इत्याशयेनह ' अरे
 भैत्रेयि ! ' यत् त्व मां पृष्टव पति—' यदेव भगवान् केद तदेव मे ब्रूहीति " तदमृतत्वं अमृतत्वसाधनम्
 ' एतावदेव ' सुल्वं निश्चितम् । यदेतत् सप्तन्यासमा मपरिज्ञानम् । न त्वचिकं किञ्चिदस्ति । तस्मादेतावदेव
 त्वया अमृतत्वसाधनं विज्ञेयम् इत्येवं ' ह ' किल प्रियायै मार्गयै यपत्तेमात्मज्ञानमुक्त्वा यपेच्छया
 ' याज्ञवल्क्यः ' प्रवव्राज ' प्रवृत्तवान् । यापूर्वं प्रतिज्ञातं " प्रवृत्तमिच्छामीति " तत्कारित्यर्थः । एतावता
 परिसमाप्तो ब्रह्मविद्याध्यः सकरोऽपि शास्त्रार्थः ॥ २५ ॥

इदानीं याज्ञवल्क्योऽप्युक्तमनुशासनात् वशप्रतिपादकं कंदिकापितृमारभ्यते—अथ वंश

व्यो गौतमाद्गौतमो वृत्रात्स्याद्वात्स्यो वृत्रात्स्याच्च पाराशर्व्याच्च पाराशर्व्यः साङ्कृत्याच्च भारद्वाजाच्च भारद्वाजऽ औद्वाहेश्च शाण्डिल्याच्च शाण्डिल्यो वैजवापाच्च गौतमाच्च गौतमो वैजवापायनाच्च वैष्टपुरेयाच्च वैष्टपुरेयः शाण्डिल्याच्च रोहिणायनाच्च रोहिणायनः शौनकाच्च जैवन्तायनाच्च रेभ्याच्च रेभ्यः प्रौतिमाप्यायणाच्च कौण्डिन्यायनाच्च कौण्डिन्यायनः कौण्डिन्याभ्याद्कौण्डिन्याऽ और्णवाभ्येभ्यऽ और्णवाभाः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्याच्चाग्निवेश्याच्च ॥ २६ ॥

(चा) आग्निवेश्यः सैतवात् । (त्से) सैतवः पाराशर्व्यात्पाराशर्व्यां जातूकण्ण्याञ्जातूकण्ण्यां भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च गौतमाच्च गौतमो भारद्वाजाद्भारद्वाजो बलाकाकौशिकाद्बलाकाकौशिकः कापायणात्कापायणः सौकरायणात्सौकरायणश्चैवणेश्वणिरौपजन्धनेरौपजन्धनिः सायकायनात्सायकायनः कौशिकायनेः कौशिकायनिष्कृतकौशिकाद्घृतकौशिकः पाराशर्व्यायणात्पाराशर्व्यायणः पाराशर्व्यात्पाराशर्व्यां जातूकण्ण्याञ्जातूकण्ण्यां भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च यास्त्रावासुरायणश्चैवणेश्वणिरौपजन्धनेरौपजन्धनिसुरेडासुरिभ्र्भारद्वाजाद्भारद्वाजऽ आग्नेयात् ॥ २७ ॥

४ वात्स्यो वात्स्याच्च पाराशर्व्याच्च । ५ पाराशर्व्यः साङ्कृत्याच्च भारद्वाजाच्च । ६ भारद्वाज औद्वाहेश्च शाण्डिल्याच्च । ७ शाण्डिल्यो वैजवापाच्च गौतमाच्च । ८ गौतमो वैजवापायनाच्च वैष्टपुरेयाच्च । ९ वैष्टपुरेयः शाण्डिल्याच्च रोहिणायनाच्च । १० रोहिणायनः शौनकाच्च जैवन्तायनाच्च रेभ्याच्च । ११ रेभ्यः प्रौतिमाप्यायणाच्च कौण्डिन्यायनाच्च । १२ कौण्डिन्यायनः कौण्डिन्याभ्याम् । १३ कौण्डिन्यो और्णवाभ्येभ्यः । १४ और्णवाभाः कौण्डिन्यात् । १५ कौण्डिन्यः कौण्डिन्यात् । १६ कौण्डिन्यः कौण्डिन्याच्चाग्निवेश्याच्च ॥ २६ ॥

१७ आग्निवेश्यः सैतवात् । १८ सैतवः पाराशर्व्यात् । १९ पाराशर्व्यां जातूकण्ण्यात् । २० जातूकण्ण्यां भारद्वाजात् । २१ भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च गौतमाच्च । २२ गौतमो भारद्वाजात् ।

इत्याख्य-ब्रह्मणे नमः इत्यन्तम् । अथ सामेतेषां गत्य कल्पस्यात्मविज्ञानस्य प्रवचनजननरं यादवन्वैदिकस्य च । कल्पते इति शेषः । प्रथमातः शिष्यः । पचन्मते गुरुः । इति मनुकान्तरं व्याख्येयम् ॥ २६ ॥

“ आग्निवेश्यः सैतवात् ” ॥ २७ ॥

(दा) आत्रेयां मुण्टेर्मुण्टिगुंतिमाद्गौतमो गौतमाद्गौतमो व्वात्स्या-
 डात्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कुशोर्ष्यात्कुप्यात्कुशोर्ष्यः कुप्यः
 कुमारहारित्वात्कुमारहारितो गालवाद्गालवो विदम्भोर्कौण्डिन्याद्दि-
 दम्भोर्कौण्डिन्यो व्वत्सुनपातो व्वाभ्रवाद्दत्सुनपाद्वाभ्रवः पथः सौभरा-
 त्पन्थाः सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसादयास्यऽ आङ्गिरसऽ अभूतेस्त्वाष्ट्रा-
 दाभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपपात्त्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्यामाश्विनौ
 दधीचऽ आयर्व्वणाद्ध्यङ्ङाथर्व्वणोऽथर्व्वणो वैवावथर्व्वा वैवो मृत्योः
 प्राध्वुष्टुसनान्मृत्युः प्राध्वुष्टुसनः प्राध्वुष्टुसनात्प्राध्वुष्टुसनऽ एक-
 प्त्येरेकर्षिप्रविप्रजित्तेर्विप्रजित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः सनारुः सना-
 तुनात्सनातुनः सुनगात्सुनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी वृद्धणो वृद्ध स्वयुम्भु
 वृद्धणे नुमः ॥ २८ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
 प्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४।३।(७) ४-३ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थोऽध्यायः ॥ १४-४ ॥

इति द्वितीयं सुहृदुपदेशनिर्भोपपत्तिप्रधानं मुनिकाण्डं याज्ञ-
 वल्क्यकाण्डं वा परिसमाप्तम् ॥ २ ॥

अस्मिन् अध्याये च काण्डिकासंख्या ॥ १०३ ॥

२३ भारद्वाजो बलाकार्कशिकात् । २४ बलाकार्कशिकः काषायणात् । २५ काषायणः सौक-
 रायणात् । २६ सौकरायणत्रैवणेः । २७ त्रैवणिरौपजंघनेः । २८ औपजंघनिः सायकायनात् ।
 २९ सायकायनः कौशिकायनेः । ३० कौशिकायनिर्घृतकौशिकात् । ३१ घृतकौशिकः पारा-
 शर्यायणात् । ३२ पाराशर्यायणः पाराशर्यात् । ३३ पाराशर्यो जादूकर्पात् । ३४ जादू-
 कर्पो भारद्वाजात् । ३५ भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च यास्काच्च । ३६ आसुरायणत्रैवणेः ।
 ३७ त्रैवणिरौपजंघनेरासुरेः । ३८ आसुरिर्भारद्वाजात् । ३९ भारद्वाज आत्रेयात् ॥ २७ ॥

४० आत्रेयो माटेः । ४१ मांटीर्गौतमात् । ४२ । गौतमो गौतमात् । ४३ । गौतमो वात्स्यात् ।

“ आत्रेयो माटेः ” ॥ २८ ॥

४४ वात्स्यः शंडिल्यात् । ४५ शंडिल्यः कैशोर्यात्काण्यात् । ४६ कैशोर्यः काप्यः कुमारहारि-
 तात् । ४७ कुमारहारितो गालवात् । ४८ गालवो विदर्भीर्कांडिन्यात् । ४९ विदर्भीर्कांडिन्यो
 वत्सनपातो वाभ्रवात् । ५० वत्सनपाद्वाभ्रवः पथः सीभरात् । ५१ पथाः सौमरोऽप्यास्यां-
 गिरसात् । ५२ अप्यास्य आंगिरस आभूनेस्त्राष्ट्रात् । ५३ आभूनेस्त्राष्ट्रो विश्वरूपात्वाष्ट्रात् ।
 ५४ विश्वरूपस्त्राष्ट्रः अश्विन्याम् । ५५ अश्विनीं दधीच आयर्वणात् । ५६ दधीच् आयर्वणः
 अयर्वणो देवात् । ५७ अयर्वा देवो मृत्योः प्राध्वंसनात् । ५८ मृत्युः प्राध्वंसनः प्रध्वंसनात् ।
 ५९ प्रध्वंसन एकपंः । ६० एकपिर्विप्रजितेः । ६१ विप्रजित्तिर्पथेः । ६२ प्यथिः सनारोः ।
 ६३ सनारुः सनातनात् । ६४ सनातनः सनगात् । ६५ सनगः परमेष्ठिनः । ६६ परमेष्ठी ब्रह्मणः ।
 ६७ ब्रह्म स्वयंभु । ब्रह्मणे नमः ॥ २८ ॥

इति श्रीहवीकेसवमभावावृत्त्यवादर्शिष्यस्य श्रीपाटनानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिनामकाचार्यस्य
 श्रीबामुदेवत्रयभगवतः कृती मान्यदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमान्यन्दिनशाखोरनिषद्बृह-
 दारण्यकटीकार्या बामुदेवत्रकाशिकाया चतुर्थेऽध्याये कृतीव याज्ञवल्क्यमंत्रेयी-
 सवाद्ब्राह्मण परिसमाप्तम् ॥ १४ । (७) ४ । ३ ॥
 चतुर्थेऽध्यायश्च समाप्तः ॥ (बृ. उप.) १४-४ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि मध्यमे याज्ञवल्क्यकण्डे मुनिकाण्डे वा परिसमाप्तम् ॥



अथ चतुर्दश काण्डे बृहदारण्यकोपनिषद्ग्रन्थम्^Y
 द्विध्यायं खिलकाण्डम् ।

आदितोऽष्टमेऽध्याये बृहदारण्यकोपनिषदि तु
 पञ्चमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

आदितः षष्ठे बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थे च प्रपाठके चतुर्थे ब्राह्मणम् ।

ॐ ३ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय
 पूर्णमेवावशिष्यते ॐ ३ खं ब्रह्म ब्रह्मपुराणम् वायुरं खमिति ह स्माह
 कौरव्यायणीपुत्रो वेदोऽयुन्नाह्मणा विदुर्व्येदेनेन युद्धेदितव्यम् ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
 प्रपाठके च चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥१४॥ (६) १४॥ (८) ५-१॥

शांतिब्राह्मणम् ।

“ ॐ ३ पूर्णमदः, पूर्णमिदं, पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय, पूर्णमेवाव-
 शिष्यते ” ॥ “ ॐ ३ खं ब्रह्म ”—(वा. सं. ई. उ. ४० । १७) खं पुराणम् । वायुरं खमिति
 ह स्माह कौरव्यायणीपुत्रः । वेदोऽयं ब्राह्मणा विदुः । वेदेनेन युद्धेदितव्यम् ॥ १ ॥

तदेव यत् विज्ञानं देवत्वममृतं वसुधैव कुटुम्बकम् आत्मा निरपारिकः अशनापायनीनो यदेव साक्षात्परोऽशाह्वयं य
 आत्मा सर्वान्तरो नेति नेत्यादिलक्षणं काण्डद्वयेन निर्धारितं । अमुना तत्सर्वोपाधिवैशिष्ट्यमापन्नस्य प्रमाणप्रमे-
 पादिब्यवहागविषयतामुत्तमानुभवस्यामुदवक्तव्यमि क्रममुक्तिरुत्तमि कर्ममशुद्धरूपमिति चेति त्रिविधोपायानामिति पूर्वत्रातु-
 क्तानि वक्तव्यानि—इत्येवमर्थं खिलकाण्डे प्रवर्तते । पूर्वत्रातुक्तं वक्तव्यत्वेन परिशिष्टं खिलमिति हि खिलकाण्डम् ।
 तत्र सर्वोपायमयमभूतान् अकारो, दमो, दान, दया, इति पदयान् विभिसन्ती श्रुति पूर्वमात्रमाधात्म्य-
 विज्ञाननिद्वये निष्पामृतकार्यकारणमवप्रमश्रित्य तापर्यं व्याख्यानस्य महत्तमं शुद्धस्वरूपं पूर्वोपात्कार्यकारण-
 सम्बन्धस्य हेतुत्वं योनित्यनुभवदिति—पूर्णमद इति मन्त्रेण । 'अद' इति परोऽशाभिर्नामि सर्वतमम् । पूर्णमिति—
 “ वा दानदानपूर्वदन्तमपष्टच्छन्ना । ”—(पा. सू. ७ । २ । २७) इति कर्मरि निष्ठान निदानितम् । तथा
 च—' अद ' परोऽशा ब्रह्म पूर्णमादावन् व्याप्ति निस्तर निरपारिक चेत्यर्थः । अनेन लक्ष्य तत्पदार्थं दर्श-
 णिवा लक्ष्य स्वगर्ह्यं दर्शननि—पूर्णमिदमिति । यदि नामरूपोपाधिविशिष्टव्यञ्जहारान्न तदपि केवलेन

१—अत्र काण्डस्य विवर्तने नमबेद, खिलकाण्डस्य परीक्षणवचनानुसृतं काण्डस्य मनुष्यव्यवहारवचनानुसृतं
 शिष्टव्यवहारविषयकत्वं चेति मन्तव्यम् ॥

स्वेन निन्दाम्नामना परमानम्बहरेण ' पूर्णं ' व्यापि । न तु उदरितेन विशिष्टेन रूपेण पूर्णमित्यर्थः । एव
 लक्ष्यौ तावदाथायुक्त्वा तावेष वाच्यभूतो कथयन्त्वपदास्य पूर्णत्वे हेतु दर्शयति-पूर्णात्पूर्णास्तु च्यत इति ।
 ' पूर्णात् ' कारणामनोऽविद्यासहायान् ' पूर्णमेवोदच्यते ' उद्विष्यते उद्वृच्छतीत्यर्थः । सप्रथमैक्यदानस्य मह-
 पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यत इति । पूर्णस्य कार्यामनो वयसः ' पूर्णं ' पूर्णत्वमादान गृहीत्वा
 आत्मस्वरूपैकरसवसायाय अविद्याहृत भूतमात्रोपाधिभिमर्गज जन्मबाधनस्य विद्यानिरस्तस्य ' पूर्णमेव ' अन्तर-
 मवाप प्रदानमनैकसम्भवाव केवल ब्रह्मविशिष्यत इत्यर्थः । " ब्रह्म वा रदमप्र आनीतुद्रामन्मेवावेदं ब्रह्म-
 र्मसि तस्मा सर्वमभवत् "-(श. प. बृ. उ. १।२।२१) एतुद्रमम्यधुव्यं एवानेनमन्त्रेणोपमहनः । नत्र
 " पूर्णमद्र पूर्णमिदम् " इत्यनेन ब्रह्म वा इति पदस्यायं टक्तः । " पूर्णात्पूर्णम् " इत्यादिमन्त्रशेषेण " रदमप्र आनीत् " इत्यादेर्यं टक्तः । अत्र एकवाक्यस्येनोपक्रमोपहारशरीरकल्प्यथुनितापर्यधिज्ञान् शास्त्रप्रतिपाद्य ब्रह्मैक्य-
 मेवेति तापर्यार्थः । अतुना ध्यानविधानार्थं तस्मिन् विनियुक्तं मन्त्र तावदाह-ॐ ई त्वम्रह्मेति । एह
 ध्यानमायनत्वेनैव ॐ कारव्योपदेशः । अत्र ब्रह्मरद ॐकारालम्बनस्य विशेष्यमभिधानम् । तस्य ब्रह्मशब्दस्य
 बृहद्रन्तुनामान्यवाचिन सर्वत्र प्रमत्तौ खमिति विशेषणम् । नैलमुपलभितवन् एवद्रगो. सामानाधिकरण्यात्
 तत्रोक्तवन्निदि । तथा च-यथा विष्णुब्राह्मिनाथा शिलादिप्रतिमाया विष्णुसुद्धि. नियमे, तथा ॐकारे ख
 ब्रह्मेत्युपासन कर्तव्यमिति वाक्यार्थः । अस्मिन्नेव खगब्दान् मौनिकखप्रतीतिमांऽभूदित्यभिप्रायेण सत्रविधियोजकं
 ब्राह्मण प्रवर्तते-सुमुगुणमिन्द्रादि । ' पुराण ' कित्तव ' ख ' परमानाऽऽकाशमिति यावत् । तथा च-
 खमिति विशेषणेन बृहदर्थसामान्यवाचिनो ब्रह्मस्य अनादिकारणवैतन्यविषयत्व निश्चितमित्यर्थः । ननु-
 अथ्य कारणब्रह्मण अर्थाद्विद्यत्वात् कथमोद्धारं तदुपास्यमित्यतः कारणतरमाह-चायुरं खमिति इ स्माह
 कौरव्यासणीपुत्र इति । चायुर्विद्येने यस्मिन् तन् ' चायुरं ' ' न ' मौनिकाकारा तद्विष्टित ब्रह्म ॐकार-
 लम्बन, मौनिककारो खराब्दप्रयोगस्य बहुलमुपलभान् ' इति ' ' कौरव्यासणीपुत्रः ' ' ह ' मिक शह-
 स्मोक्तवान् । एवं सति कारणब्रह्माकारब्रह्मरदशरीरमि धीतत्वाविशेषान् ॐकारे दृष्टिद्वयमिष्टकामि मावः ।
 एवमोक्तप्रतीक कार्यकारणोपयविवं ब्रह्म ध्येयमित्युक्तम् ।

इदानीं प्रणवस्य यथोक्तब्रह्मवाचकत्वं सागरनि-वेद्योऽयं ब्राह्मणा विदुर्बर्द्धनेन यदेदित्ययमिति । परमात्
 ' तन् वेदिनस्य ' प्रकारमनात्मनि गीरमान ब्रह्म तन् एतेनोकारेण ' वेद ' सागरः पुनान् विबालन्ति उप-
 लभन्ते । तस्मादेतेऽयमोद्धार इति वाक्या विदुर्विचिन्वन्तः । यद्यपि ॐ ब्रह्ममन्त्राद्वा ब्रह्मणो वाचका. मन्त्रि,
 तथाऽपि धुतिप्रामाण्यान् ओंकारो ब्रह्मणो नैदित्मनिशानमतिप्रियतमं नामेयब्रह्मण्ये । इनरस्वारी वेदव तु
 वेदिनस्येदं दनहेतुत्वादेव । तस्मात् विशिष्टोऽयमोद्धारो ब्रह्मोन्निस्सारत्वेन प्रतिपत्तव्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीदशरिंकाभट्टभगवत्कृतवाराहसिंहस्य श्रीशतपथब्राह्मणस्य एतदंशोपाख्यानब्रह्मवाचस्य
 धीशानुदेवसंभवावत्-वृत्तौ मायन्दिनीरक्षणपद्मब्रह्मणान्तर्गतामन्त्रिनिरासणो-
 निपदबृहदारण्येकन्यास्यनामा बामुदेवसंभवाशिक्षायां नृत्तं विद्यमाने
 एवमेवैतन्मन्त्रं प्रथमं शक्तिनामग पठितमात्मन् ॥ १४ (८) १-१ ॥

१-अत्र एव च ब्रह्मरदशरीरमा-ॐ उद्विष्यति निर्देको ब्रह्मभक्तिव. पुत्र " इति अथयुक्तः, तथा चायुर्वे " तस्य
 वाचका इव " इति सत्रप्रसूति लक्षणे ।

त्रयाः प्रजापत्याः । प्रजापती पितरि ब्रह्मचर्यमृषुर्देवा मनुष्याऽ
असुराः ॥ १ ॥

(५) उपित्वा ब्रह्मचर्यन्देवाऽऽजुः । (वृ) ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो
हेतुदक्षरमुवाच दऽडुति व्यज्ञासिष्टाऽडुति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दाम्य-
तेति नऽआत्येत्यामिति होवाच व्यज्ञासिष्तेति ॥ २ ॥ शतम् ७२०० ॥

(त्य) अथ हैनमनुष्याऽऽजुः । (वृ) ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो

दमदानदयेति त्रिकोपदेशत्राहणम् ।

त्रयाः प्रजापत्याः प्रजापती पितरि ब्रह्मचर्यमृषुः—देवा मनुष्या असुराः ॥ १ ॥

उपित्वा ब्रह्मचर्यं देवा ऊचुः । ब्रवीतु नो भवानिति । तेभ्यो हेतुदक्षरमुवाच द इति । व्यज्ञासिष्टा इ
इति । व्यज्ञासिष्मेति होचुः । दाम्यतेति न आत्येति । अ इति होवाच व्यज्ञासिष्तेति ॥ २ ॥

अथ हैनं मनुष्या ऊचुः । ब्रवीतु नो भवानिति । तेभ्यो हेतुदेवाभरमुवाच द इति । व्यज्ञासिष्टा इ
इति । व्यज्ञासिष्मेति होचुः । दत्तेति न आत्येति । अ इति होवाच व्यज्ञासिष्तेति ॥ ३ ॥

एवाम्यन्तर सर्वोपासिसाधन अकार इत्युक्तम् । इदानीं वाच्यं दमादिसाधनत्रय विधातव्यम् । तेनापि
विशिष्ट एव वाङ्मयतरङ्गिः सन् सर्वोपासिष्ट अधिक्रियते । अतस्तद्विधानानामेवाह—त्रयाः प्रजापत्याः
प्रजापती पितरि ब्रह्मचर्यमृषुरिति । त्रयास्त्रिकारः ' प्रजापत्या, ' प्रजापतेरपत्यभूताः ' प्रजापती '
विण्प्रत्ययि ' पितरि ' स्त्रीति शिष्या, सत, ' ब्रह्मचर्य ' ऊचुरधिकृतः । के ते प्रजापत्या इत्यपेक्षायामाह—
देवा मनुष्या असुरा इति । सुबोध्यम् ॥ १ ॥

तत्सं किं इति इत्येवाह—उपित्वा ब्रह्मचर्यं देवा ऊचुरिति । ते देवा मनुष्या असुराश्च ' ब्रह्म-
चर्यमुक्त्वा ' ऋषेण प्रथं कुर्वाणाः प्रथमं ' देवा, ' ऊचुरुक्तवत् इत्यर्थः । किमित्यपेक्षायामाह—ब्रवीतु नो
भवानिति । भवान्तोऽम्भ्य अनुशासनं ' ब्रवीतु ' कथयत्वित्यर्थः । एव हेतुदक्षरमुवाच प्रारभ्यते प्रजापति- किमा-
हेत्यपेक्षायामाह—तेभ्यो हेतुदक्षरमुवाच द इति । तेभ्योऽर्थस्यः ' ह ' किल ' द ' इत्येतदक्षरं ' वर्ण-
मात्र उवाचोक्तवान् । देवानेव शिष्यत्वात् देवा स्वोपदिष्टविद्यारतिपत्तिपरतेश्च पितृ पृष्टवान् इति दर्शयति—
व्यज्ञासिष्टा इ इति । (लुक्तिर्वचःशर्णा) मणोरदिष्टस्याभरत्सार्थं यूप विज्ञानवन्ते न वा इति प्रथमार्थः । एव
पृष्टे देवोक्तं प्रति वचनं कथयति—व्यज्ञासिष्मेति होचुरिति । विज्ञातवन्तो वपमित्युच्यते । यथैव तर्क्यता
किं मनोऽपि प्रजापतेराकाशात् स्वनिद्रामानुसारेण देवैस्वगतमर्थं दर्शयति—दाम्यतेति न आत्येतीति ।
स्वभावतः अज्ञाना यूप मत्तः ' दाम्यन् ' दाया भवतेति एव नोऽप्यान् ' अत्य ' कथयति इत्युक्तवत् इत्यर्थः ।
देवोक्तं प्रजापतिर्दक्षेति तवान् इत्यह—अ इति होवायेति । अ इत्येवमिव विज्ञादयति—व्यज्ञासिष्तेति । सम्भक्
इति भवति इति अर्होक्तवदित्यर्थः । समानमुत्तरपर्यायद्वयेऽपि व्याख्यानम् ॥ २ ॥

स्वभावतो लुब्धा यूप अतः ' दत्त ' यथाशक्या अत्रादिक विभजन इति नोऽप्यात्पथ । किमित्यन्
प्यापती हितमिति स्वनिद्रामानुसारेण मनुष्या दत्तार्थं ज्ञातवत् इति मनुष्यसर्वापितात्यर्थः ॥ ३ ॥

हेतुदेवाक्षरमुवाच द ऽडुति व्यज्ञासिष्टा ३ ऽडुति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्द-
त्तेति न ऽआत्येत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्तेति ॥ ३ ॥

(त्यु) अथ हेनमुसुरा ऽऊचुः । (च्चु) च्चुवीतु नो भवानिति तेभ्यो हे-
तुदेवाक्षरमुवाच द ऽडुति व्यज्ञासिष्टा ३ ऽडुति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दयध्व-
मिति न ऽआत्येत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्तेति तुदेतुदेवैषा देवी वागु-
नुवदति स्तनयित्नुर्दद ऽडुति दाम्यत दत्त दयध्वमिति तुदेतुत्रयुष्टे
शिषेहमन्डानन्दयामिति ॥ ४ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (६) ४ । ५ ॥ (८) ५-२ ॥

अथ हेनमुसुरा ऊचुः । ब्रवीतु नो भवानिति । तेभ्यो हेतुदेवाक्षरमुवाच द इति । व्यज्ञासिष्टा ३
इति । व्यज्ञासिष्मेति होचुः । दयध्वमिति न आत्येति । ॐ इति होवाच व्यज्ञासिष्तेति । तुदेत-
देवैषा देवी वागनुवदति । स्तनयित्नुर्दद इति । दाम्यत दत्त दयध्वमिति तुदेतत्रयं शिषेत् ।
दमं दानं दयामिति ॥ ४ ॥

एव कृत् यूय हिंसादिपत् । अतः ' दयध्व ' प्राणियु दया इत्यन्त एष्युतमम्मान्प्रति, इत्यसुरा दका-
रायं गृहीतवन्तः । इत्यसुरपर्यायनामपर्यायं । प्रजापतेरनुशान्तन प्राणार्मादित्यत्र लिङ्गमाह-तदेतदेवैषा देवी
वागनुवदतीति । तदेतत्प्रजापतेरनुशान्तन ' एषा देवी वागनुवदति ' । तेन रूपेण प्रवर्तत इत्यर्थः । का
एषा देवी वाक्, कथं वा सा धृपते, इत्यपेक्षायामाह-स्तनयित्नुर्दद इति । अत्र विसृष्टिकरणं तु सर्वत्र
वर्गान्तःप्रमाणोद्धारणम् । यः ' स्तनयितु ' नैषा देवी वाक् । दकारजनयोच्चारणेन तु स्तनयित्नुदात्तानुकरण-
मात्रं विवक्षितम् । न तु त्रिव, प्रमाणात्वात् शयर्थः । ननु-सर्हि विदेकारोच्चारणं द्विमर्थं, तेषां च को वा
अर्थः । इत्यत आह-दाम्यत दत्त दयध्वमिति । दमो दानं दयध्वमिति । त्रिकारोच्चारणमित्यर्थः ।
यस्येति विद्वान्प्रमाणोद्धारणम् । अर्थवाटो विधेयस्त्वावकत्वेन प्रवृत्तः । तस्यमिदानीं विद्वानि-तदेत-
त्वयं शिषेहमं दानं दयामिति । यस्मात्प्रजापति दाम्यत दत्त दयध्व इति स्तनयित्नुस्त्वेणानुशान्तन-
तन्मात्राणाम् ' दम दानं दया ' ' इत्येतन्न शिषेत् ' उपादयान् । प्रजापतेरनुशान्तनमम्मानि । कर्तव्य-
मिति मर्ति कुर्यादनुशान्तनो मनुष्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकब्राह्मणस्य श्रुतिपाठव्याख्यानस्य परमहंसपरिव्रजकाचार्यस्य श्रीबामुदेव-
ब्रह्मसंज्ञक हनौ माध्वन्दिनीशक्तनरपद्मयोगान्तर्गतमाध्वन्दिनशास्त्रोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां
बामुदेवव्याख्यानोत्तरांशे त्रिंशत्काण्डे पचमेऽध्याये द्विंशत्यं दमदानदपेतित्रिकोपदेशक
ब्राह्मणं परिममाप्तम् ॥ १४ (८) ५-२ ॥

वायुरनिलममृतम् । (म्भु) भुस्मान्तं शरीरम् । ॐ ३ क्रतो स्मर । क्विवे स्मरामि नय सुपथा रायेऽअस्मान्त्रिश्चानि देव व्वयुनानि विद्वाञ् । युयोध्यस्सुहृदुराणमेनो भूयिष्ठान्ते नुमऽउक्तिम्विधेमुति ॥ १ ॥
इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके च षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४।६ ॥ (८) ५-३ ॥

सूर्यान्व्योरुपस्थानब्राह्मणम् ।

“ वायुरनिलममृतम्, भस्मान्तं शरीरम् । ॐ ३ क्रतो स्मर । क्विवे स्मर ।

नन्वेव दमादियुक्तस्यापि शरीरपाने तु नामृतत्वं आ-व्याप्तिकवात्वादिप्रतिबन्धान् स्यत् आह-वायुरनिल-
ममृतमिति । ममाभूतस्य तन्मस्य शरीरपाने सति तन्मस्य आ-व्याप्तिकप्राणरूपः ‘ वायु ’ ‘ अनिल ’ वाद्य वायु
अमृतमविदैविकं प्रति गच्छति शेषः । एतद्व्याप्यमन्त्रेषामपि देवानामुपलक्षणार्थम् । अन्येऽपि देवाः स्वा
एवां प्रकृतिं गच्छन्तिवत्यर्थः । नन्वेव देहस्थदेवतानामप्रतिबन्धकत्वेऽपि देहस्थैव सूक्ष्मतां गतस्य प्रतिबन्धक-
त्वात् नामृतमिति सिद्धिरित्यत आह-भस्मान्तं शरीरमिति । शरीरमपि ‘ भस्मान्त ’ सत् पृथिवी प्रति वायु ।
भस्मान्तर्लिंगात् कर्मिण एवैतदुपस्थानम् । न सन्त्यागिनामिति गम्यते । तेषां दाहसम्भवादित्यर्थः । एतमुप-
स्थानमुक्त्वा अग्नेरुपस्थानमाह-ॐ ३ क्रतो स्मर क्विवे स्मरेति । ‘ ॐ इति क्रतो इति च ’ अग्निदेवता-
सम्बोधनार्थमेव शब्दौ । अवतीयोनीश्वर सर्वरक्षणः । तच्च जाडरप्रतीकत्वेनैवामितं वादमिः । अग्निश्च ऋतु-
साध्यत्वेन ऋतुमिच्छुष्यते । तथा च-हे ॐ ३ ! क्रतो ! अग्ने ! ‘ स्मर इति ’ इष्टां गतिं जिगमिषता मया
स्मरणे त्वं नियुज्यसे । अन्तःकाले हि त्वया स्मरणे कृते सति इष्टा गतिः प्राप्यते । अतः प्रार्थयते । ‘ क्विवे ’
कन्वृणाप लोकाय ‘ स्मर ’ । पुनरपि अग्निविवयप्रार्थनान्तरमाह-अग्ने नय सुपथेति । हे ‘ देव ! ’ योना-
त्मक ‘ अग्ने ! ’ त्वं ‘ त्रिश्चानि वयुनानि ’ सर्वाणि प्रशानानि ‘ विद्वाञ् ’ । इतिवादि वयुनभद्रं कर्णपूर्वप्रत्ययो-
रुपलक्षणार्थम् । एतानि ‘ विद्वाञ् ’ जानन् हि त्वं ‘ अस्मान् ’ त्वदुपासकान् ‘ सुपथा ’ शोभतेनोत्तरेण
पुत्रेण मार्गेण पुनरावृत्तिरहितेन ‘ नय ’ प्रापय । क्रियर्थः । ‘ राये ’ धनाय कर्मफलभोगेनेति यावत् । किं च-
अमृतममृतं । सुहृदुराणं सुहृदिल बचनाममृत देवयानप्राप्तिप्रतिबन्धकं ‘ एनः ’ पाप ‘ युयोधि ’ विशेष्य
विनाशयेत्यर्थः । वयं तु देहावसानकाले अन्यैर्भुमशक्ताः । इदानीं ‘ ते ’ तुभ्यं ‘ भूयिष्ठ ’ बहुतमा
‘ नमःउक्ति ’ नमस्कारवचनं ‘ विधेम ’ समर्पयामः । नमस्कारस्मान्तमर्पणेन परिचरेमः । तच्च त्वया सर्वाभिकर्षणेन
मादमित्यर्थः । इतिशब्दः समानिद्योतकः ॥ १ ॥

इति श्रीहोत्रोक्तश्रौतसमाहृत्युपपादशिष्यस्य श्रीपटिकानिन्दपुरस्य परमहंसपरिव्रजकाचर्यस्य श्रीविमुनेः-

ब्रह्मभाष्यतः कृतौ भाष्यदिर्नस्यशून्यपत्राङ्गान्तर्गतमाव्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यक-

ब्राह्मणार्थां वामदेवप्रकाशिकायां तृतीये लिङ्काण्डे षष्ठमेऽध्याये तृतीये

सूर्यान्व्योरुपस्थानब्राह्मणपरिमामम् ॥ १४ (८) ५-३ ॥

१-२-४. घ. ईशोपनिषदि “ अमृतममृतम् ” इत्यनयो पदयोर्नन्वे “ अमृतम् ” इति पदद्वयमधिकं विद्यते ॥

२-४-४. घ. ईशोपनिषदि “ क्विवे स्मर ” इत्यस्य द्वाविधापदे “ वन-स्मर ” इति वाच्यमधिकं वर्तते ॥

एष प्रजापतिर्व्यङ्मृदयम् । (मे) एतद्ब्रह्मैतत्सर्व्वन्तुदेतन्व्यक्षरं
 हृदयमिति हृदयेकमक्षरमभिहरन्त्यस्मै स्वाश्वान्ये च घुऽएवम्वेद दऽ
 इत्येकमक्षरान्ददन्त्यस्मै स्वाश्वान्ये च घुऽएवम्वेद षमित्येकमक्षरमेति
 स्वर्गु लोके घुऽ एवम्वेद ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
 प्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४।७॥ (८) ५-४ ॥

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्, विश्वानि देव षयुनानि विद्वान् । युषोध्यस्मज्जुहू-
 राणमेतः, भूयिष्ठा ते नमउक्ति विधेम ” (वा. सं. (ई. उ.) ४०। १५। १६) इति ॥ १ ॥

हृदयब्रह्मोपासनं ब्राह्मणम् ।

एष प्रजापतिः, यत् हृदयम् । एतत् ब्रह्म । एतत्सर्व्वम् । तदेतत् व्यक्षरं हृदयमिति । हृ-
 इत्येकमक्षरम् । अभिहरन्त्यस्मै स्वाश्वान्ये च । य एवं वेद । द इत्येकमक्षरम् । ददेत्यस्मै स्वाश्वान्ये
 च । य एवं वेद । षमित्येकमक्षरम् । एति स्वर्गु लोकम् । य एवं वेद ॥ १ ॥

इदानीं सोपाधिकस्य ब्रह्मणो नित्पाधिकस्वरूपे अनधिहतानां ध्यानपेदोक्त्यर्थं उत्तर प्रत्यजात प्रवर्तने ।
 तत्र प्रजापतिर्देवार्दानामनुशास्ता इति सामान्यतः श्रवणात् दक्षादित्यपि प्रजापतिव्यशक्त्वा माऽभूदिति प्रजा-
 पतिं विशिनष्टि—एष प्रजापतिर्व्यङ्मृदयमिति । हृदयशब्दस्तत्स्यबुद्धिमिषयः । यस्मिन् हृदये शाकल्यब्राह्मणो
 “ किंदेवगोऽस्याम् ” (वृ. उ. ६।१।११) इत्यादिनामरूपकार्थ्या द्वित्रिमागेनोपसहार उक्तः ।
 तत् ‘ हृदय ’ ‘ एषः ’ एव देवायनुशास्ता ‘ प्रजापतिः ’ न तु दक्षादित्यर्थः । उक्तहृदयस्यो-
 पास्यवार्थं ब्रह्मत्वमाह—एतद्ब्रह्मेति । ‘ एतत् ’ हृदय ‘ मत्त ’ श्रेयजानस्य हृदयेन न्यातवत् । अतो
 हृदय ब्रह्मत्वेव दीर्घकालादनेतर्येण भावेनोपास्यमित्यर्थः । ननु—कथं हृदयस्य प्रजापतिना सह ऐक्यमुच्यते
 हृदयस्य सुप्तत्वात् प्रजापतेश्च सर्वोत्तरत्वात् शयत आह—एतदसर्व्वमिति । ‘ एतत् ’ हृदय ‘ सर्व्व ’ सर्व्वमक
 शाकल्यब्राह्मणोक्तत्वेन । प्रजापतिरपि अत्रब्राह्मणोक्त (४।३।१) र्थिया सर्व्वमकः । अतः सर्व्वमकत्वान्न
 युक्त तयोरेक्यवचनमित्यर्थः । एवमुपास्यत्वेन निद्रस्य हृदयस्य क्षुत्त्यर्थं तज्जामाश्रीकदेशोपासनमाह—तदेतद्दृश्य-
 क्षरमित्पादिना । तदेतत्प्रसिद्धं हृदयनाम ‘ व्यक्षर ’ त्रीणि अक्षराणि यस्येति व्युत्पत्तेरित्यर्थः । कानि पुन-
 स्त्रीव्यक्षरान्पितृप्रेक्षायां सफल दर्शयन् प्रथमाक्षरं तावदाह—हृ इत्येकमक्षरमभिहरन्त्यस्मै स्वाश्वान्ये च य
 एवं वेदेति । यस्मात्समै हृदयब्रह्मणे ‘ स्वा. ’ इदियाणि ‘ अन्ये च ’ विषयाः शब्दादयः स्व स्व कार्यमभिह-
 रति । हृदय च मोक्षस्य स्वविषयं सुखादिकं अभिहरति । तस्मात् हृदयनामाक्षरत्वेन सर्व्वं हृतेराहृदिकर्मणो
 हृ इत्येतत् रूपम् । ‘ यो वेद ’ कामे विदुषे स्ता इत्ययः अन्ये च सम्बन्धिनः अभिहरति । बलिमिति वाक्य-
 शेषः । पूर्व्वन् द्वितीयाक्षरमाह—द इत्येकमक्षरं ददन्त्यस्मै स्वाश्वान्ये च य एवं वेदेति । यस्मात् पूर्व्वोक्तः
 ‘ स्वा अन्ये च ’ हृदयब्रह्मणे स्व स्व वीर्यं ‘ ददति ’ ददते प्रयच्छन्त्यित्यर्थः । हृदयं च मोक्षे तददाति ।

तद्वै तुदेतुदेव तदास । सत्यमेव स यो हैवमेतन्महद्यक्षुम्प्रथमजम्वेद
सत्यम्ब्रह्मेति जुयतीमांछोकाजितऽ इन्वसावसत् ऽ एवमेतन्महद्यक्षुम्प्रथम-
जम्वेद सत्यम्ब्रह्मेति सत्युं ह्येव ब्रह्म ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठकेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (६) ४।८॥ (८) ५-५ ॥

इदयब्रह्मणः सत्यमित्युपासनाविधिब्राह्मणम् ।

तद्वै तत् एतदेव तदास-सत्यमेव । स यो हैवमेतन्महद्यक्षुं प्रथमजं वेद-सत्यं ब्रह्मेति । जपती-
मान् लोकान् । जित इन्वसावसत् । य एवमेतन्महद्यक्षुं प्रथमजं वेद-सत्यं ब्रह्मेति । सत्यं
ह्येव ब्रह्म ॥ १ ॥

तस्मात् ददतीर्दनकर्माणो द श्वेतद्रुप इत्याश्वत्थेन सम्बद्धं ' यो वेद ' अस्मि त्रिदुषे स्वाध्याये च स्व
स्वं वीर्यं ददन्ति प्रयच्छन्तीत्यर्थः । " दद दाने " (धा. पा. म्वा. धा. १७) इत्यस्य धातोरात्मनेपदिनोऽपि
भौवादिकस्य व्यत्ययेन परस्मैपदं बोद्धव्यम् । तथा तृतीयमश्वत्थाह-यमित्येकमक्षरमेति स्वर्गं लोकं य एवं
वेदेति । यस्मात् ' स्वा अन्ये च ' विषया इदयब्रह्म प्रति ' यन्ति ' । इदय च मोक्ष्य प्रलेखि । तस्मादिणो
गल्पस्य यमित्येतत् रूपं इदयनामाश्वत्थेन संबद्धं ' यो वेद ' स विद्वान् ' स्वर्गं लोक ' प्रति ' एति '
गच्छति । एतत्कलमत्र विद्वान्नामरूपनेवेत्यर्थः । तथा च इदयनामाश्वत्थेऽश्वत्थोपासनादपि विशिष्ट फल प्राप्नोति,
किमु वक्तव्यं इदयस्वरूपोपासनादिति इदयस्तुत्यर्थमेव नामाश्वत्थोपासनात्प्राप्तः, न तु नामाश्वत्थोपासनानि श्रीणि
इत्यतस्वरूपोपासनमन्तरमिति चत्वार्षत्रयोपासनानि विपश्चितानीति बोद्धव्यम् ॥ १ ॥

इति श्रीद्विपक्षिशतब्रह्मण्युपासनादिशिवस्य श्रीपाठकानिरूपणस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासु-

देवब्रह्मण्यवतः कृतौ मान्यदिनीशतपयत्राज्यान्तर्गतमाप्यदिनशाखोरनिषद्बृहदा-

रण्यकटीकानां वासुदेवप्रकाशिकाया तृतीयं खिलकाण्डे षष्ठमेऽध्याये चतुर्थं

इदयब्रह्मोपासनब्राह्मण परिस्मात्तम् ॥ १४ (८) १।४ ॥

एतत्सर्वं इदयाख्यस्य ब्रह्मणः सत्यमित्युपासनावर विव्रिततीर्त्ता भुक्तिराह-तद्वै तुदेतुदेव तदासेति । अत्र प्रथम-
स्तच्छन्दोऽइदयाख्यब्रह्मपरामर्शी । वेदान्दः स्मरणार्थः । तदुच्यते विधातरूपेणैव इदयाख्यब्रह्मण एव विधातरेषति-
काऽर्थो द्वितीयस्तच्छन्दः । किं तद्विधातरमि यपेश्यायं वक्ष्यमाणविधान्तरेपेतदेवेत्यनेन शब्देनोक्त्वा तस्य पूर्वोक्त-
इदयब्रह्मणा सामानाधिकरण्याप्रदर्शनायन्तृतीयस्तच्छन्दः । तथा च ' तद्वै ' इदय ब्रह्म ' एतदेव ' वक्ष्यमाण-
प्रकारं ' तदासेति ' पर्यवतिनोऽर्थः । कोऽसौ वक्ष्यमाणः प्रकार इत्यपेशोपामाह-सत्यमेवेति । यद्ब्रह्म इदया-
त्मनोर्त्तं तस्यमेव । तत्र त्वञ्च सत्यम् । पञ्चभूतात्मकमाधिदैविक तत्त्वं हिरण्यगर्भोमकमित्यर्थः ।
तस्य स्वरूपकथनपूर्वकं ताद्विज्ञानकथनाह-स यो हैवमेतं महद्यक्षुं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति जपतीर्मां-
छोकाजिति । ' यः ' शाबको महदपरिच्छेदं महत्त्वान् ' यश्च ' इत्य ' प्रथमजं ' सर्वस्मात् विपशदेः
सत्कारिणः सकाशात्पूर्वमेवोपज्ञे एवंविधं ' सत्यं ब्रह्म वेद ' । ' सः ' ' इमान् लोकान् जयति ' । यथा

आपऽ एवेदमग्रऽ आसुः । (स्ता) ताऽ आपः सत्यमसृजन्त सत्यं ब्रह्म
ब्रह्म प्रजापतिम्प्रजापतिर्देवान् ॥ १ ॥

(वाँस्ते) ते देवाः सत्यमित्युपासते । तदेतत्त्र्यक्षरं सत्यमिति सऽ
इत्येकमक्षरन्तीत्येकमक्षरममित्येकमक्षरम्प्रथमोत्तमेऽक्षरे सत्यम्पद्यतो-

सत्यस्य ब्रह्मणः स्तुतिब्राह्मणम् ।

आप एवेदमग्र आसुः । ता आपः सत्यमसृजन्त । सत्यं ब्रह्म ब्रह्म प्रजापतिम् । प्रजापतिर्देवान् ॥ १ ॥

ते देवाः सत्यमित्युपासते । तदेतत्त्र्यक्षरं सत्यमिति । स इत्येकमक्षरम् । तीत्येकमक्षरम् ।

सत्येन ब्रह्मणा इमे लोका आमसान्ताः, तद्वदित्यर्थः । वैमुनिकन्यायेन फलतरमाह-जिन इन्द्रमावम-
दिति । ' इत् ' इत्य सत्येन ब्रह्मणा अमृताया शत्रुञ्जितः । तथा अनेनापुपासनेनामौ शत्रुञ्जित अव-
दन्तु भवतु । तथा च लोका येन जिताः तस्य शत्रुञ्जे किं वचन्यमित्यर्थः । कथमीदृशिविद्वान्नात् उपा-
सकत्वेन फलमित्येवाप्या उक्तोक्तकम्पानुवादपूर्वकं हेतुमाह-य एवमेतन्महद्यज्ञमित्यादि सत्यं इव ब्रह्मे-
त्यन् । ' हि ' यस्मात्सत्यमेव ' ब्रह्म ' उक्तीत्या लोकाजित् शत्रुञ्जित । तस्मान् तदुपासकत्वापि उपा-
सनात्सुखमुक्तं फलं युक्तमेवेत्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीद्वैविद्वान्मन्वाद्यन्यत्राह-नपादशिश्वस्य श्रीपाठकानिहृदपुत्रस्य परमहंसार्जुनाजकाचार्यस्य श्रीवासुदेव-

ब्रह्मणावतः । इतो मायन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाय दिनशास्त्रोपनिषद्बृहदारण्यक-

व्याख्यानं वासुदेवप्रकाशिकायां तुनीने क्लित्नागडे पञ्चमेऽध्याये पञ्चम

सत्यमित्युपासनाविधिब्राह्मण परिसमाप्तम् ॥ १४ (<) ९-९ ॥

इदानीं सत्यस्य ब्रह्मणः स्तुत्यं तस्य प्रथमत्रय साधयति-आप एवेदमग्र आसुरिति । अग्निशोकादि-
कर्मसु ह्यमाना आहृतयः पयःसोमादिकाः अत्राशुशब्देनोच्यन्ते । तथा च यथोक्ता ' आपः ' जगती बीज-
भूता अत्राहृतयमना अवस्थिताः ' एव ' ' इत् ' सर्वं नामरूपायक विकारजान् जगत् ' अग्रे ' सृष्टेः पूर्वं
' आसुः ' । तान्पद्व किञ्चिद् विकारजातमार्तीदिति वाक्यार्थः । इदानीमन्वाद्यन्यत्राह-नपादशिश्वस्य मूलकारणात् सूत्रो-
पनिषद्-ता आपः सत्यमसृजन्तेति । अनलश्रयाः पुनरापौ भूतान्तरसहिताः ' सत्यं ' सूत्रामकं
हिरण्यगर्भमसृजन्त सृष्टयन्त्यः । एतेन सत्यस्य ब्रह्मणः प्रथमत्रय निवृत्तिर्यर्थः । एतस्य पूर्वोक्ततात्पर्यं इदं-
सत्यब्रह्मणः सकाशात् भिन्नवदश्व वारयति-सत्यं ब्रह्मेति । एवं सत्यस्य ब्रह्मणः प्रथमत्रय निरूप्य तस्यैव
महत्त्वं साधयति-ब्रह्म प्रजापतिमिति । तन्मन्त्र ' ब्रह्म ' हिरण्यगर्भात्स्य वत् ' प्रजापतिं ' प्रजानां प्रति विचार-
मसृजनेत्यनुपपन्नः । तथा च सर्वत्राशुशब्देनोच्यन्ते सूत्रामकं सत्यं ब्रह्म महदित्यर्थः । इदानीं तस्य
पञ्चमं निरूपयितुं उपनिषदित्यनुपपन्नः सकाशादिन्द्रादिदेवतासृष्टिमह-प्रजापतिर्देवानिति । अनुपपन्नस्य
शुभ्रः । देवतासृष्टिदिति महत्त्वमाध्यापयति वा न्याहवा बोध्या ॥ १ ॥

अप पञ्चममाह-ते देवाः सत्यमित्युपासत इति । यस्मादेव सृष्टयन्ते ' देवाः ' निरवयवि निरव-
मनीय ' सत्य ' सत्यं ब्रह्मेत्यनुपपन्नः । इत्यनो पञ्चमं तदित्यर्थः । तथा चैव निदं प्रथमत्रयं महत्त्वं सत्यं ब्रह्म
सर्वत्राशुशब्देनोच्यन्तेति नारः । इदं पञ्चमं तदित्यनुपपन्नः सत्यस्य ब्रह्मणः स्तुत्यं तस्यैव वार्जयामकतामह-तेदेवत्र्यक्षरं

ऽनृतन्तुदेतद्वृतं सत्येन परिगृहीतं सत्यभूयमेव भवति नैवम्बिद्वा-
समनृतं हिनस्ति ॥ २ ॥

तद्यत्तुत्सत्यम् । (म) असौ सुऽआदित्यो बुऽएषुऽएतस्मिन्मुण्डले
पुरुषो बुश्चायुन्दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तुवेत्तावुन्योऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ रश्मि-
भिर्बुऽपुपोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः प्राणिरयममुष्मिन्सु बुदोत्कामिष्यन्भवति
शुद्धमेवैतन्मुण्डलम्पश्यति नैनमेते रश्मयः प्रत्यायन्ति ॥ ३ ॥

अमित्येकमक्षरम् । प्रथमोक्षमे अक्षरे एतयम् । मध्यतोऽनृतम् । तदेतद्वृतं सत्येन परिगृहीतं
सत्यभूयमेव भवति । नैवं विद्वांसमनृतं हिनस्ति ॥ २ ॥

तद्यत् तत्सत्यम् । असौ स आदित्यः । य एष एतस्मिन्मुण्डले पुरुषः । यश्चायं दक्षिणेऽक्ष-
न्पुरुषः । तावेतावन्योऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ । रश्मिभिर्वा एषोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः । प्राणिरयममुष्मिन् ।
स यदोत्कामिष्यन् भवति । शुद्धमेवैतन्मुण्डलं पश्यति । नैनमेते रश्मयः प्रत्यायन्ति ॥ ३ ॥

सत्यमितीति । तदेतदन्वयिनि नाम त्र्यक्षरमित्यर्थः । कानि तान्यक्षराणीत्यपेक्षायामाह-स इत्येकमक्षरं
तीत्येकमक्षरममित्येकमक्षरमिति । भवन्वेवमक्षरत्रयम् । तत्र किमिच्छोक्षापामक्षरस्वरूपदर्शनात्तुरूप फल
कथयितुं तेषां स्वरूप तावदाह-प्रथमोक्षमे अक्षरे सत्यं मध्यतोऽनृतं तदेतद्वृतं सत्येन परिगृहीतं
सत्यभूयमेव भवतीति । तत्र नेत्रा ' प्रथमोक्षमे अक्षरे ' सकाराकारौ सत्यमनृतं मृद्युरुपाभावान् । ' मध्यत. '
मध्ये वर्तमानं तीत्यक्षरमनृतं मृद्युरुपा मृद्युनयो तकारसामान्यात् । तदेतद्वृतं तीकाराद्य मृद्युरुपां
' सत्येन ' सकाराकारालक्षणेन ' परिगृहीतं ' व्याप्तं अगर्भाविनम् । अतस्तस्मात्किञ्चिक्कारेणान् ' सत्यभूय-
मेव ' भवतीत्यर्थः । एव सत्यवाङ्मय अन्वयस्य मृद्योरुत्पत्त्याकिञ्चिक्कारेण च विजानत, फलमाह-नैवं विद्वांसमनृतं
हिनस्तीति । एवमित्य सत्यवाङ्मय सर्वस्य मृद्योरुत्पत्त्याकिञ्चिक्कारेण च ' विद्वांस ' जानन् ' अन्वय '
पदाधिन् प्रमारोक ' न हिनस्ति ' फलदानेन न व्याप्नोति । बुद्धिपूर्वकस्यानृतस्य विदुषोऽपि
वाचकवादित्यर्थः ॥ २ ॥

एव विशिष्टसत्योपाविस्मृत्वा इदानीं तन्मैवाध्यापिकाधैविकसंस्थानभेदे वैशिष्ट्यं कल्पयित्वा तदुपास्यर्थ-
माह-तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्य इति । यत्सत्यं त्रयं पूर्वोक्तं ' तत् ' ' अतो स ' प्रतिद्व. । कोऽनौ ।
' आदित्य ' । क पुनरदित्य ! ' य एष. ' ' एतस्मिन् ' प्रतिद्वे ' मुण्डले ' ' पुरुष. ' मण्डलाभिधानी ।
' यश्च दक्षिणेऽक्षन् ' दक्षिणे अक्षणि ' पुनरः ' सः समौ सत्यं तत्रैवत्यर्थः । ननु-प्रदेशभेदवर्तिनो, स्थान-
भेदेन भेदात् उपासनाभेदः स्यात् इत्याशङ्क्यामाह-तावेतावन्योऽन्यस्मिन् प्रतिष्ठिताविति । तावेतावा-
दित्याश्रित्यै पुरुषो एकस्यैव सत्यस्यैव स्थानविशेषो यस्मान् तस्मादन्वोऽन्यस्मिन् आदित्यश्चक्षुषि चाभ्यु-
ध्यादित्ये ' प्रतिष्ठितो ' । अतस्तयोर्भिन्नत्वेनैव प्रतिप्राममानन्तेऽपि बलतो भेदाभावात्प्रामासनाभेद इत्यर्थः ।
कथं तावन्योऽन्यस्मिन् प्रतिष्ठितावित्यपेक्षया परस्परौपकारोपकारकभावनेत्याह-रश्मिभिर्वा एषोऽस्मिन्प्र-

युऽ एष एतस्मिन्मुण्डले पुरुषः । (स्तु) तस्य भूरिति शिरः एषकथं
शिरःएकमेतदक्षरम्भुवऽइति वाहू द्वौ वाहू द्वेऽएतेऽअक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा
द्वे प्रतिष्ठे द्वेऽ एते अक्षरे तस्योपनिषद्वहुरिति हुन्ति पाप्मानञ्जहाति च
युऽ एवम्वेद ॥ ४ ॥

य एष एतस्मिन्मुण्डले पुरुषः । तस्य भूरिति शिरः । एकं शिरः । एकमेतदक्षरम् । भुव इति
वाहू । द्वौ वाहू । द्वे एते अक्षरे । स्वरिति प्रतिष्ठा । द्वे प्रतिष्ठे । द्वे एते अक्षरे । तस्योपनिषद्व
अद्वरिति । इति पाप्मानं जहाति च । य एवं वेद ॥ ४ ॥

तिष्ठितः प्राणैरयममुष्मिन्निति । आदित्योऽस्मिन्धभुवि अथ्यत्तमे । ' रश्मिभिः ' प्रकाशनेनोपबुद्धेन् ' प्रति
ष्ठितः ' ' अथ ' च चाभुवः प्राणैश्चभुरादिभिरिन्द्रिषैर्मण्डल प्रकाशयन् अमुष्मिन्नादित्ये अधिदैवते प्रतिष्ठितः ।
अनयोऽप्यकार्योपकारकभावस्य प्रसिद्धत्वादित्यर्थः । इदानीं ज्ञानारिष्टं पुमान् कथं नाम हितमाचरेदित्य-
भिप्रायवती श्रुतिश्चभुरादित्यपुरुषप्रमद्गागतमरिष्टदर्शनमाह—स यदौत्क्रमिष्यन् भवति शुद्धमेवैतन्मुण्डलं
पश्यतीति । सोऽस्मिन् शरिरे मोक्षा विज्ञानमयः । ' यदा ' यस्मिन् काके ' उक्कमित्यन् ' प्राणात्पश्यन्
' भवति ' नदा स विज्ञानमयश्चाभुव एतद्विन्मुण्डलं ' शुद्धमेव ' विरश्मि एव केवलं चन्द्रमुण्डलमिव पश्यति ।
उक्कमणकाले चानुषादित्यवोऽष्टदिवन्धनोपकारोपकारकभावनिरूतेः, औदासीन्येनावधिष्ठमानत्वादित्यर्थः ।
समारिणः परलोकाहिताय यं न कर्तव्यत्वे सावगानार्थं प्राणद्विक्रमरिष्टदर्शनं प्रदर्शय, इदानीं प्रकृतयोः परस्परौ-
कार्योपकारकत्वमुक्तं निगमयति—नैनमेते रश्मयः प्रत्यायंतीति । ' एते रश्मयः ' ' एते ' चाभुः पुरुष
' न प्रत्यायन्ति ' स्वानिकर्मानुरोधेन पूर्वमागच्छन्तोऽपि तत्कर्मक्षये पुनः नावर्तते इत्यर्थः ॥ ३ ॥

एव स्थानद्वयसम्बन्धि सत्यत्रययोः प्यानमुक्त्वा तस्यैव व्याहःपवपत्रकत्वेन प्यानमाह—कण्डिकाद्वयेन—य एष
एतस्मिन्मुण्डले पुरुषस्तस्य भूरिति शिर इत्यादिना । ' य एषः ' ' एतस्मिन् मुण्डले पुरुषः ' सत्यनामा
' तस्य ' ' भूरिति ' प्रथमा व्याहृतिः । ' शिरः ' । उपयोः प्राथम्यसाम्यादित्यर्थः । एव प्रथमव्याहृती
शिरोऽष्टपञ्चारोपे सामान्यातरमाह—एकं शिर एकमेतदक्षरमिति । यथा ' शिर एक ' तथा भूरित्यक्षरमपि
' एकम् ' ततो ऽतः सत्र तदव्यारोपगमित्यर्थः । द्वितीयव्याहृती आदित्यपुत्रवाहूदृष्टिमाह—भुव इति वाहू इति ।
तत्र शिवनामान्यनियामकमाह—द्वौ वाहू द्वे एते अक्षरे इति । तृतीयया व्याहृती पाददृष्टिमाह—स्वरिति
प्रतिष्ठेति । प्रतिष्ठेति अनयेति—' प्रतिष्ठा ' पादौ । तत्र सामान्यमाह—द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे इति ।
भुवरिति र्णाविक्षेपेण एते अक्षरे द्वे इत्यर्थः । एवमुदात्तरङ्गाः अन्विमुक्षीकृत्यार्थं रहस्यं नामाह—तस्यो-
पनिषद्वहुरिति । ' तस्य ' व्याहृत्यवपवस्य सत्यत्रयणः । ' अह ' ' अयुरनिषन् ' रहस्यं नाम । येनाभि-
धानेनाभिधीयमानं तस्य लोकावदन्विमुक्षीभवति । तद्विदं नामेत्यर्थः । उगान्निफलमाह—इन्ति पाप्मानं जहाति
च य एवं वेदेति । आहूर्त्तस्य हस्तेर्नहतेर्वा अमुपनये ह्ने हस्त्वे च उरुमर्गस्य टिलोने च सति मिद-
महस्तेतहूर्त्तं हस्तेर्नहतेर्धेति ' यो वेद ' । सः ' पाप्मानं इति जहाति च ' त्यति चेत्यर्थः ॥ ४ ॥

(दा) अथ योऽयुन्दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः । (स्तु) तस्य भूरिति शिरऽपक^१श्च
शिरऽपकमेतदक्षरम्भुवऽडुति बाहू द्वौ बाहू द्वेऽएतेऽअक्षरं स्वरिति
प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वेऽएतेऽअक्षरे तस्योपनिषद्भूमिति हन्ति पाप्मान-
जहाति च युऽएवम्बुद ॥ ५ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके नवमं ब्राह्मणम् ॥ १४(६) १९ ॥ (८) ५-६ ॥

विद्युद्ब्रह्मेत्याहुः । (विं) विद्वानाद्विद्युद्विद्यत्येन^२ सुर्वस्मात्पा-
प्मानो युऽएवम्बुद विद्युद्ब्रह्मेति विद्युद्व्येव ब्रह्म ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके दशमं ब्राह्मणम् ॥ १४(६) ४ । १० ॥ (८) ५-७ ॥

अथ योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः । तस्य भूरिति शिरः । एकं शिरः । एकमेतदक्षरम् । भुव इति
बाहू । द्वौ बाहू । द्वे एते अक्षरे । स्वरिति प्रतिष्ठा । द्वे प्रतिष्ठे । द्वे एते अक्षरे । तस्योपनिषद्
भूमिति । हन्ति पाप्मानं जहाति च । य एवं वेद ॥ ५ ॥

विद्युद्ब्रह्मोपासनाब्राह्मणम् ।

विद्युत् ब्रह्मेत्याहुः । विद्वानात् विद्युत् । विद्यत्येनं सर्वस्मात्पाप्मानः । य एवं वेद-विद्युत्
ब्रह्मेति । विद्युत् हि एव ब्रह्म ॥ १ ॥

एवमादिदिविक व्याहृत्यवयव ब्रह्मेतिवा आध्यात्मिकमाह-अथ योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुष इत्यादि पूर्व-
वत् । अस्यापि रहस्य नामाह-अहमित्तीति । पूर्वोक्तप्रक्रियेवास्य प्रत्यगात्मभूतत्वात् हन्तेर्जहातिश्च-
तद्भवमहमिति यो वेद-स हन्ति पाप्मानमित्येतत्सर्वं पूर्ववत् ॥ ५ ॥

इति श्रीदधीकेशब्रह्मभगवत्पुण्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिन्दुनस्य परमहंसपरिमाणकाचार्यस्य श्रीवासु-
देवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यदिनरात्रौपनिषद्बृहदारण्यकब्राह्मण्यायाममुदेवप्रकाशिकायां
तृतीये खिलकाण्डे षष्ठमेऽध्याये षष्ठ सत्यस्य ब्रह्मणः स्तुतिब्राह्मण
परिसमाप्तम् ॥ १४ (८) ५-६ ॥

एतस्यैव सत्यब्रह्मणः अशोकपाठस्यसकमुपासनान्तरमाह-विद्युद्ब्रह्मेत्याहुः इति । ' आहुः ' ब्राह्मणा इति
शेषः । तस्य विचिनमाह-विद्वानाद्विद्युदिति । मेधाचार्यकारस्य विद्वानादवखड्गानां विदारणात् ' विद्युत् ' ।
पापहेत्वशनाश्वकारस्य विदारणात् ब्रह्म विद्युदित्यर्थः । एवमुपासितुः फलमाह-विद्यत्येनं सर्वस्मात्पाप्मानो य
एवं वेद विद्युद्ब्रह्मेतीति । ' यो विद्युत् ब्रह्मेति एव वेद ' एवमुपासकं ' सर्वस्मात् ' समन्तान् ' पाप्मानः '

मनोमयोऽयम्पुरुषः । (पो) भाःसत्यस्तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा
 यवो वेवमयमन्तरात्मन्पुरुषः सुऽएष सुर्वस्य वृशी सुर्वस्येशानः
 सुर्वस्याधिपतिः सुर्वमिदम्प्रशास्ति यदिदद्विकुञ्च सुऽएवम्वेद ॥ १ ॥
 इति चतुर्दशेकाण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थप्रपाठके
 एकादशं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४ । ११॥ (८) ५-८ ॥

अथ शाण्डिल्यविद्याग्रंथः ।

मनोमयपुरुषोपासनाब्राह्मणम् ।

मनोमयोऽयं पुरुषः भाःसत्यः । तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो वा, एवमयमन्तरात्मन्पुरुषः । स एष सर्वस्य वशी । सर्वस्येशानः । सर्वस्याधिपतिः । सर्वमिदं प्रशास्ति । यदिदं किंच । य एवं वेद ॥ १ ॥

पापात् विद्यन्वत्तद्वदति पृथक्करोतीत्यर्थः । ब्रह्मेति शेषः । फलस्योपास्तानुगुणवत्माह-विदुद्वेषेव ब्रह्मेति ।
 'हि' यस्मात् 'ब्रह्म विदुन्' तमोमूलकपापविदारकमेव । तस्माद्युक्तं तदेव फलमित्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीहरीकेशप्रभुभक्तविरचयित्वादिशिवस्य श्रीपाठकानिरुद्वपुत्रस्य परमहंसपरिमात्रकाचार्यस्य
 श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृती माध्यन्दिनीयज्ञतपस्यब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्-
 बृहदारण्यकव्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे षष्ठमेऽध्याये
 सप्तमं विद्युद्ब्रह्मोपासनाब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४।(८)५-७ ॥

उपासीनामनेकत्वात् प्रत्येकमनेकविशेषणत्वाच्च तथैव प्रकृतेश्च ब्रह्मणः मनशान्तिकम्पोरामन विधित्वन्ती
 श्रुतिराह-मनोमयोऽयं पुरुषो भाःसत्य इति । 'अयं पुरुषो मनोमयः' मनःप्रायः मनसि उच्यते मन-
 स्त्वात् मनसा चोच्यते मानवात् मनसि अहमित्यभिमानज्ञानवत्त्वात् 'मा सत्यः' मा एव सत्य स्वरूप यस्य
 सोऽयं मा.सत्यो धारकः सर्वाणीकभामकमनोमयवादीत्यर्थः । तस्य ध्यानाद्यर्थमौचितिक स्वरूप कथयन्ती श्रुतिः
 सप्तमविशेषमाह-तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो वेति । 'यथा व्रीहिर्वा यवो वा' परिमाणतः ।
 एवपरिमाणो विज्ञानमयः 'तस्मिन्' इति द्वे 'अन्तर्हृदये' हृदयमध्ये । योगिनिर्दयस्य इति शेषः । इदं
 त्वौचितिक परिमाणम् । स्वाभाविकं तु आनन्दमेवेत्यभिप्रेय दाष्टान्तिकमाह-एवमयमन्तरात्मन् पुरुषः स एष
 सर्वस्य वशीत्यादि । यथा दृष्टतः । 'एवमन्तरात्मन्' अन्तरामनि हृदयाकाशे 'अयं पुरुषः' योगिनिर्दयस्य
 इति शेषः । सर्वस्य वशीत्यादि यदिदं किञ्चेत्यन्त शारीरकब्रह्मणे (बृ. उ. ४।२।१४) व्याख्यातार्थम् ।
 उपासितुः कृत्वमाह-य एवं वेदिति । एवमित्यनोमयब्रह्मोपासनात्तः सात्प्राराधनित्वे फलम् । "त यथा ययो-
 पान्ते"-(श. प. १०।१।२।२०) इति श्रुतेः । न त्वफलनिदानादरगिधितिल्यर्थो बोधः ॥ १ ॥

इति श्रीहरीकेशप्रभुभक्तविरचयित्वादिशिवस्य श्रीपाठकानिरुद्वपुत्रस्य परमहंसपरिमात्रकाचार्यस्य
 श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृती माध्यन्दिनीयज्ञतपस्यब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्-
 बृहदारण्यकव्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे षष्ठमेऽध्यायेऽष्टमं
 मनोमयपुरुषोपासनाब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४।(८)५-८ ॥

व्वाचन्धेनुमुपासीत । तस्याश्चत्वार स्तनाः स्वाहाकारो वषट्कारो
हन्तकारः स्वधाकारस्तस्यै द्वौ स्तनौ देवाऽउपजीवन्ति स्वाहाकारश्च
वषट्कारश्च हन्तकारुम्मनुष्याः स्वधाकारम्पितरस्तस्याः प्राणुऽऋषभो
मनो वत्सः ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके द्वादशब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४ । १२॥ (८) ५-९ ॥

वेदत्रयीवाग्धेनुपासनाब्राह्मणम् ।

वाघं धेनुमुपासीत । तस्याश्चत्वारः स्तनाः—स्वाहाकारो वषट्कारो हन्तकारः स्वधाकारः ।
तस्यै द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति । स्वाहाकारं च वषट्कारं च । हन्तकारं मनुष्याः । स्वधाकारं
पितरः । तस्याः प्राण ऋषभः । मनो वत्सः ॥ १ ॥

अथ पुनस्तस्यैव ब्रह्मणो वाङ्मयधेनुम्बन्धेनोपासनं महाप्रकार्यमाह—वाघं धेनुमुपासीतेति । वाङ्मये-
नात्र वेदत्रयी प्रख्या । न तु करणं तन्मयात् वा तदेवता वा तदन्वयमेतु स्वाहाकारादीनामसम्भवात् । अतः
'वाच' वेदत्रयीलक्षणं धेनुं वा धेनुः तामुपनीत सदा अतुर्वर्तित्यर्थः । एवमुपासने निमित्तं धेनुसामान्यमाह—
तस्याश्चत्वारः स्तना इति । हतशब्दः अश्लेषार्थवाचकः । शेषः प्रतिद्वयार्थः । स्वामिन्यो धेनुः एव इव
वाग्धेनुः एतद्यतुर्मि । स्तनैर्देवादिभ्योऽत्र क्षरतीत्यर्थः । क. क स्तनमुपजीवन्तीत्येकाया विनियोगमेदमाह—
तस्यै द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्तीत्यादिना स्वधाकारं पितर इत्येतेन । 'तस्यै' तस्या धेन्वा । 'स्वाहाववड्या'
हि देवेभ्यो हविर्देवते । अतः 'देवाः स्वाहाकारं च वषट्कारं चोपजीवन्ति' । हन्तानि मनुष्येभ्योऽत्र प्रप-
च्छन्ति । अतः 'हन्तकारं मनुष्याः' उपजीवन्तीत्यनुवङ्गः । स्वधेति हि विदुष्यः कथं ददति । अतः
'स्वधाकारं पितरः' उपजीवन्तीति प्रसिद्धमित्यर्थः । क पुनस्तस्याः प्रसूतिहेतुं सेना को वा पुतः स्तन्यप्रसव-
हेतुर्वत्स इत्येकाया तावाह—तस्याः प्राण ऋषभो मनो वत्स इति । प्राणेन हि बलशनेन वाक् प्रसूयते ।
अप्राणस्य वायुधारणदर्शनात् । अन्तस्तां वेत्वा 'प्राणः' ऋषभ इव 'ऋषभः' तथा मन्त्रा बालोच्य
वाक् स्वाहाकारोऽप्यर्थं क्षरति । " यद्दे मन्त्रा प्यायति तद्वाचं वदति "—(तै.स. ६।१।७) इति श्रुतेः । अतः
'मनो वत्सः' इत्यर्थः । एतदुपासकस्य यथोक्तवायुपात्रिकत्रयमग्निपत्रिवेव कल्पम् । " त यथा यथोपासते तदेव
भवति "—(श. प. १०।१।२।२०) इति श्रुतेरिति यावत् ॥ १ ॥

इति श्रीद्वैतशिवयोगवसुधैपारशिवस्य श्रीपाठकानिन्दुपुत्रस्य परमहन्पारिव्राजकार्यस्य श्रीवासु-
देवब्रह्मणवतः कृती मातृदिनीपसत्तयवाङ्मयान्तर्गतमातृदिनीसाखीनिषद्बृहदारण्यक-
व्याख्याया वासुदेवप्रकाशिकाया तृतीये खिलकाण्डे षष्ठमेऽध्याये नवमे वेदत्रयीवाग्धेनु-
पासनाब्राह्मणं परिसम्पन्नम् ॥ १४ (८) ५-९ ॥

अयमग्निर्वैश्वानरः । (सो) योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदि-
दुमद्यते तस्यैष घोषो भवति यमेतत्कुर्णावपिधाय शृणोति स यदोत्क-
मिष्यन्भवति नैतद्घोषश्च शृणोति ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके त्रयोदशं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६)४१३॥ (८) ५-१०॥

एतद्वै परमन्तुपः । (पो) बुद्ध्याहितस्तप्यते परमं ह्येव लोकजयति
युऽएवम्येदैतद्वै परमन्तुपो बुम्प्रेतमुरण्यश्च हुरन्ति परमं ह्येव लोकजयति

जठरस्थवैश्वानरोपासनाब्राह्मणम् ।

अयमग्निर्वैश्वानरः । योऽयमन्तः पुरुषे । येनेदमन्नं पच्यते । यदिदमद्यते । तस्यैष घोषो भवति ।
यमेतत्कुर्णावपिधाय शृणोति । स यदोत्कमिष्यन् भवति । नैतं घोषं शृणोति ॥ १ ॥

ज्वरादिव्याध्यादेस्तपस्वोपासनाब्राह्मणम् ।

एतद्वै परमं तपः । यद्द्वयाहितस्तप्यते । परमं ह्येव लोकं जयति । य एवं वेद । एतद्वै परमं

प्रवृत्तस्यैव ब्रह्मणः कौक्षेयाश्रित्त्वमापन्नस्यापरोऽश्वं दर्शयितुं पुनरुपायनात्तरमाह-अयमग्निर्वैश्वानर इति ।
कोऽस्मान्श्रित्वित्वात् आह-योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यते इति । ' यद् ' यस्मात् ' येनेद-
मद्यतेऽन्न ' तद्येन ' पच्यते ' स विराडात्मा प्रजापतिर्जाठरोऽग्निर्विषयः । तत्सद्भावे किं मानमित्यपेक्षायामाह-
तस्यैष घोषो भवतीति । तस्याग्नेरन्ने पचमानस्यैषः ' घोष ' शब्दो भवतीत्यर्थः । कोऽसौ घोष इत्यपेक्षायाम्
प्रत्यक्ष एवेत्याह-यमेतत्कुर्णावपिधाय शृणोतीति । एतदिति क्रियाविशेषणम् । अगुलिन्यां ' कर्णावपिधाय '
अपिधानं कृत्वा य घोष एतच्छ्रवणं यथा स्यात् तथा ' शृणोति ' । स घोषो यथोक्तवैश्वानरसद्भावे प्रमाण-
मित्यर्थः । एव वैधानरमग्निं प्रजापतिरूपमुपासितुः फल तु तद्भावापत्तिरेवेति द्रष्टव्यम् । प्रासङ्गिकमरिष्टदर्शन-
माह-स यदोत्कमिष्यन् भवति नैतं घोषं शृणोतीति । सोऽत्र शतरे भोक्ता ' यदोत्कमिष्यन् ' इत्या-
त्पर्यार्षम् ॥ १ ॥

इति श्रीद्विषीकेशत्रयमगवत्पुण्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिहृदपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीबामु-
देवप्रभमगवतः हृती माष्यदिनीरशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाष्यदिनशाखोरनिषद्बृहदारण्यक-
न्याख्यायां बामुदेवभक्तशिष्यायां वनशिषे तिलकाण्डे षष्ठेऽध्याये दशम वैश्वानरो-
पासनाब्राह्मणं परितभासम् ॥ १४ । (८) ५ । १० ॥

एवं तस्योपासनानि कानिचित्कालानुत्तरानि । इदानीमत्रस्योपासनानि कानिचित् फलानि दर्शयति-
एतद्वै परमं तपो यद्द्वयाहितस्तप्यते इति । ' न्याहितः ' न्यायितुको अत्रापिपरिगृहीतः सन् ' यत्प्यते ' ।

युऽएवम्बुदेतद्वै परमन्तपो युम्प्रेतमग्नावभ्यादुधति परमथुँ ह्यैव लोक-
जयति युऽएवम्बुदे ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके चतुर्दशं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६)४१४॥ (८) ९-११ ॥

यदा वै पुरुषः । (पोऽस्मा) अस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति
तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खन्तेन सुऽऊर्ध्वऽआक्रमते सुऽ
आदित्यमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा डुम्बरस्य खन्तेन सुऽ

तपः । यं प्रेतमरण्यं इहन्ति । परमं ह्यैव लोकं जयति । य एवं वेद् । एतद्वै परमं तपः । यं प्रेतम-
ग्नावभ्यादधति । परमं ह्यैव लोकं जयति । य एवं वेद् ॥ १ ॥

सर्वांसामुपासनानां गतेः फलस्य च विधायकं ब्राह्मणम् ।

यदा वै पुरुषः अस्माल्लोकात्प्रैति । स वायुमागच्छति । तस्मै स तत्र विजिहीते ।
यथा रथचक्रस्य खम् । तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते । स आदित्यमागच्छति । तस्मै स तत्र

‘ तदेतद् ’ ‘ वै ’ निश्चितं ‘ परम तपः ’ तु स्वसामान्यात् । व्याधिना अभिभूयमानं तमनिन्दन् अविषीरंश्च
सन् तपमन्थने मयेति बुद्धिं बुर्वादित्यर्थः । एव चितयत्, किं फलं मन्नीयैश्यायमाह-परमं ह्यैव लोकं
जयति य एवं वेदेति । ‘ य एवं ’ उत्तरादिपाठेन तप इति ‘ वेद् ’ स ‘ परम ’ तपसोऽनुकूलं ‘ लोकं
जयति ’ प्राप्तौर्नामर्थः । तपोपासनान्तरमाह-एतद्वै परमं तपो यं प्रेतमरण्यं इहन्तीति । ‘ यं प्रेत ’ मा
कृत्विजो ज्ञानयो वा ‘ अरण्य ’ प्रति अग्निं ‘ हरति ’ । ‘ एतद्वै परम तपः ’ इति मुमुक्षुत्वस्यैव चितयेत् ।
धानप्रस्थवन् प्रमादरण्यागमनतामान्यात् । स तपोऽनुरूपं लोकं जयतीत्यर्थः । तथा पुनरुपासनान्तरमाह-एतद्वै
परमं तपो यं प्रेतमग्नावभ्यादधतीति । ‘ यं प्रेत ’ मां ज्ञानयोऽग्नावभ्यादधति प्रक्षिपन्ति । ‘ एतद्वै परम तपः ’
इति मरणान्द्रागोर् विधयेत् । अग्निप्रवेशतामान्यात् । स, अग्निप्रवेशानुरूपं लोकं जयतीत्यर्थः । अत्र परमलोक-
शब्देन तत्तुपासनयोगफलभेदस्य विभक्तिवत्त्वान् नोपासनैक्यशब्देति भावः ॥ १ ॥

इति श्रीहर्षविरचितप्रभाष्ये पृथपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिन्द्यपुत्रस्य परमहंसपरिव्रजकाचार्यस्य श्रीवासु-
देवप्रभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतामाध्यन्दिनशास्त्रोपनिषद्बृहदारण्यक-
शास्त्रायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे षष्ठमेऽध्याये एकादशे श्वरादि-
व्याख्यानस्तरीरूपोपासनान्तराण्यपरिसमाप्तम् ॥ १४ (८) ९ । ११ ॥

इदानीमग्निं प्रकरणे उक्तानां सर्वांसासनानां गतिं अनुक्तं फलं च दर्शयितुमिदं ब्राह्मणमारण्यते-यदा वै
पुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते इति । ‘ यदा ’ यस्मिन् कांडे

ऊर्ध्वऽआक्रमते सु चन्द्रमसमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा
 दुन्दुभेः सन्तेन सुऽऊर्ध्वऽआक्रमते सु लोकमागच्छत्यशोकमहिमन्तु-
 स्मिन्वसति शाश्वतीः समाः ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
 प्रपाठके पञ्चदशं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४।१५॥ (८) ५-१२ ॥

अन्नम्रह्मेत्येकऽआहुः । (स्त) तत्र तथा पूयति वाऽअन्नमृते प्राणा-

विजिहीते । यथा उर्वरस्य स्वम् । तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते । स चन्द्रमसमागच्छति । तस्मै स तत्र
 विजिहीते । यथा दुन्दुभेः स्वम् । तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते । स लोकमागच्छति अशोकमदिमम् ।
 तस्मिन् वसति शाश्वतीः समाः ॥ १ ॥

अन्नप्राणयोरेकग्रहोसनाविधायकं ब्राह्मणम् ।

अन्नं ब्रह्मेत्येक आहुः । तत्र तथा । पूयति वा अन्नमृते प्राणात् । प्राणो ब्रह्मेत्येक आहुः ।

आयुषः क्षणम् ' पुरुषः ' विद्वान् ' अस्माहोक्ताश्चेति ' शरीरं परित्यजति । ' सः ' उपासकमदा ' वायु-
 मागच्छति ' । ' स ' च वायु स्मितित्यन्तिर्गमन्तु अनेनोऽन्तरिक्षे तिष्ठन् ' तस्मै ' सम्प्राप्ताय विदुषे
 तदर्थं ' तत्र ' स्वामिनि ' विजिहीते ' स्वात्मावपवान् विष्णविति उद्वेकरो याम्यान्मिःपर्यः । कियत्परिमाण
 तच्छिद्र कियते, स्वप्रेक्षापमाह-यथा स्वचक्रस्य स्वं तेन स ऊर्ध्वऽ आक्रमते इति । ' यथा ' वायुपरि-
 माणं ' स्वचक्रस्य ' ' स्व ' उद्वेकं तावत्परिमाणेन उद्वेकं ' स ' विद्वान् ' ऊर्ध्वः ' ऊर्ध्वं ' आक्रमते '
 उपरि गच्छतीत्यर्थः । स ऊर्ध्वं गच्छन् क गच्छतीत्यपेक्षामाह-स आदिन्यमागच्छति तस्मै स तत्र विजि-
 हीते यथा उर्वरस्य स्वं तेन-यादिना यथा दुन्दुभेः स्वं तेन सऽ ऊर्ध्वऽ आक्रमते इत्यन्तेन । ' उर्वरः '
 वादिवविशेषः । शेषं स्वार्थं । एवमुपर्युपरि गच्छतं तत्र विश्रामं स्वप्रेक्षायां विश्रामनीयाह-स लोक-
 मागच्छत्यशोकमहिमं तस्मिन् वसति शाश्वतीः समा इति । ' स ' उपासकः ' लोक ' प्रजापति-
 मागच्छति । किंविशिष्टः ? ' अशोक ' माननेन दुःखेन विवर्जित ' अहिम ' मित्रवर्जित शरीरदुःखवर्जितम् ।
 यदा आत्म्यां पशन्त्या क्रमेण दुःखकृता मनसि स्थित्यनुभवते । न लोक आगत्य ' तस्मिन् ' शाश्वतीर्न-याः ' समा '
 सन्वन्तस्तान् बहवन्तान्तर्यामिन् ' वसति ' वसन् करोति । एतदनुक्तकथोदासनकल्पमुक्तमित्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीहर्षोद्देशकपद्मवन्द्यविरचितस्य श्रीशतसप्ततिर्ब्रह्मपुराणस्य परमं सप्तविंशतितमोऽध्यायः

श्रीब्रह्मदेवब्रह्मण्यतः कृत्वा माय्यदिनीयसतपध्वज्यगन्तान्तमाय्यदिनसागोदनेयदु-

बृहदारण्यकटीकायां ब्रह्मपुराणसाहित्यायां तृतीये विंशत्यां षष्ठे पञ्चमोऽध्यायः

इत्यस्य सर्वमामुपासनायां पञ्चम्यं मन्त्रेण विचारकं ब्राह्मणं

परिमलमन् ॥ १४।(८) ५।१२ ॥

एतानीं पुनः प्रकृतब्रह्मण्यस्यैवानुवर्तन्ती भवन्ति । वि-यति गुणद्वयविशिष्टप्राणोत्पत्तिरहोदमन
 विशिष्टकलक विधानु आदी एतस्यैवोपास्यवतिर्गमयो युक्तोदाह-अन्नं ब्रह्मेत्येक आहुस्तत्र तथैवादिना

प्राणो ब्रह्मेत्येकऽआहुस्तत्र तथा शुष्यति वै प्राणऽऋतेऽऋते ह त्वेव
देवतेऽएकधाभूयम्भूत्वा परमताङ्गच्छतः ॥ १ ॥

(स्तु) तद् स्माह प्रातृदः पितरम् । (द्वि) किं स्वित्वेवैवम्विदुषे साधु
कुर्वात्किमेवास्माऽअसाधु कुर्वादिति सु ह स्माह पाणिना मा प्रातृद
कुस्त्वेनयोरेकधाभूयम्भूत्वा परमताङ्गच्छतीति ॥ २ ॥

तस्माऽउ हेतुदुवाच । वीत्युन्नमै व्युञ्जे हीमानि सुर्वाणि भूतानि

तत्र तथा । शुष्यति वै प्राण ऋतेऽऋतः । एते ह त्वेव देवते एकधाभूयं भूत्वा परमतां
गच्छतः । ॥ १ ॥

तद् स्माह प्रातृदः पितरम् । किं स्वित्वेव एवं विदुषे साधु कुर्वात् । किमेवास्मा असाधु
कुर्वादिति । स ह स्माह पाणिना । मा प्रातृद । कुस्त्वेनयोरेकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतीति ॥ २ ॥

तस्मा उ हेतुदुवाच । वीति । अन्नं वै वि । अन्ने हीमानि सर्वाणि भूतानि विद्यानि ।

परमताङ्गच्छत इत्यन्तेन । ' अन्न त्रयेत्येके ' आचार्या ' आहु ' । ' तत्तथा न ' प्रहीतव्यम् । यतः
प्राणाद्भक्षकान् ' क्ते ' विना ' अन्नं दूषति ' द्वियने प्रीतिभावमापद्यते इति ' वै ' प्रसिद्धम् । तथा ' प्राणो
ब्रह्मेत्येक आहु ' । तदनि ' न तथा ' तथा न त्रय । यत ' अन्नान् ' अदनीयान् ' क्ते ' ' प्राण. शुष्यति '
शेषमुदीति ' वै ' प्रसिद्धम् । अथ तु न द्वियने न शुष्यति च । " अङ्गयोऽशोथ एव च " (म. गी. २।२४) इति
स्मृतेः । परमान् एव " क्तेन वन्व नोपरयते । तस्मान् ' ह ' किल ' एते एव तु देवते ' अन्नप्राणलक्षणे
' एकधाभूय ' एकधाभावं ' भूत्वा ' गत्वा ' परमतां ' परमन्व ' गच्छत ' ब्रह्मत्वं प्राप्नुत इत्यर्थः ॥ १ ॥

अन्नप्राणयोरेकत्वेन ब्रह्मदृष्टिं कार्या इत्येतमर्थं इतिहानोक्त्या ब्रह्मवति-तद् स्माह प्रातृदः पितरं किं
स्वित्वेवैव विदुषे साधु कुर्वात्किमेवास्माऽअसाधु कुर्वादिति । तद्देतदलमागैकचक्रपदशनं विद्वान् ' ह '
किल प्रातृदनामा अर्षीधरो दृष्टं सन् स्व ' पितरं ' प्रति ' आह स्म ' । निश्चिदिति विनोक्तं । यथा मया
अन्नं परिकल्पितम् । ' एव ' त्रयं ' विदुषे ' ' नाहु ' गोमनं पुत्रां ' किञ्चित् ' कुर्वात् । न किञ्चिदस्य कर्तव्य-
मिच्छते । अनेन सर्वम्यापि प्राप्तव्यस्य प्राप्तवान् । तथा ' अस्मै ' विदुषे ' अनाहु ' असोमनं वा ' किमेव '
दुर्वात् । न किञ्चिदपि दुःपत् । लोक इति शेषः । अन्य निरन्नाशेषात्तात्पर्यात् । इतिशब्दं प्रातृद्वचनमसि-
धोमक इत्यर्थः । एवमन्नप्राणयोरेकत्वविज्ञानवतो न साधुकरणेन महत्त्वं नाप्यसाधुकरणेन सञ्चितं च, किन्तु-तस्य
वृत्तव्यवहारेण पुण्योक्तं सति नैताव मात्रविज्ञानात् वृत्तव्यता पुण्यस्य, किन्तु-अभिन्नं ज्ञानव्याप्तरमियमिप्रत्य
विना पुत्रं वापनीयत्वं स ह स्माह पाणिना मा प्रातृद कुस्त्वेनयोरेकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतीति ।
' स ' विता ' ह ' किल ' ह ' प्रातृद ' इति पुत्रं नम्योच ' पाणिना ' हस्तेन वापन् ' मा ' मैव बोध. इति ' आह
स्म ' प्रत्ययेऽपदित्यर्थः । एतयोरेकप्राणयोरेकगन्धं ' असा ' ' कन्तु ' को वा विद्वान् ' परमतां गच्छति ' न
कश्चिदपि । तस्मान्नैव वक्तुमर्हति । अहृतव्योऽप्याविनीयर्थः ॥ २ ॥

कथं तर्हि हानान् वृत्तव्यं न स्यात् इत्येवमात्रप्राणयो मदात्तिकयो. एकत्वविज्ञानात् तथा म्यात् । न

क्षत्रं प्राणो वै क्षत्रम् । (म्ना) प्राणो हि वै क्षत्रं ज्ञायते हैनम्प्राणः
क्षणितोः पृ क्षत्रमात्रमाप्नोति क्षत्रस्य सायुज्यं सलोकताजयति यः
एवम्वेद ॥ ४ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके सप्तदशं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४ । १७।(८) ५-१४ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पष्ठः प्रपाठको बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थः
प्रपाठकश्च समाप्तः ॥१४ (६) ४ ॥ कण्डिकासंख्या ॥१२९॥

क्षत्रम् । प्राणो वै क्षत्रम् । प्राणो हि वै क्षत्रम् । ज्ञायते हैनं प्राणः क्षणितोः । प्र क्षत्रमात्र
माप्नोति । क्षत्रस्य सायुज्यं सलोकता जयति । य एवं वेद ॥ ४ ॥

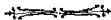
इदानीं प्राणस्य पालकगुणवन्धेनोपासनमाह-क्षत्रं प्राणो वै क्षत्रमिति । यस्मात्प्राण ' क्षणिति
' वै ' प्रसिद्धम् । तस्मात् क्षत्रमित्युपासितित्यर्थः । पूर्वप्राणस्य क्षत्रशब्दवाच्यत्वं साधयति-प्राणो हि वै
क्षत्रं ज्ञायते हैनं प्राणः क्षणितोः । ' एन ' देहनिष्ठ ' प्राणो ह ' ' क्षणितो ' शब्दादिभिर्नित
पुनर्मांसद्वयं कुर्वन् यस्मात् ' ज्ञायते ' पालयति । तस्मात् क्षत्रप्राणम् ' प्राण ' ' वै ' प्रसिद्धं क्षत्र
मित्यर्थः । एतद्देशनपत्माह-प्र क्षत्रमात्रमाप्नोतीति । प्रशब्दः आनेनेत्यनेन नवत्यने । क्षत्रमा
' प्राप्नोति ' । प्राण एव भवतीत्यर्थः । " मात्र कामर्थेऽप्यारणे " (१।३।१०८) इत्यमरः । यदा ' क्षत्र
प्राण ' प्राप्नोति ' । विविदिष्ट ' आ ' सामर्थ्येन ' ज्ञायते ' पालयतीत्यात्मन् । सोऽयं पूर्ववत् ॥ ४ ॥

इति श्रीहर्षनिशम्भमहात्म्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिन्दुप्रभस्य परमहंसपरिव्रजकाचार्यस्य
श्रीवामुदेवब्रह्मवर्त कृतौ माण्डिकीयसप्तमब्राह्मणान्तर्गतमायदिनशापोपनिषद्-
बृहदारण्यकब्राह्मणस्याथ वामुदेवप्रकाशिताया तृतीये पिलकांडे पचमेऽध्याये
चतुर्दशे प्राणोपासनाब्राह्मण परिष्कारम् ॥ १४ । (८) ५-१४ ॥



अथ चतुर्दशे काण्डे सप्तमे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि
पञ्चमे प्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

आदितोऽष्टमेऽध्याये वृ० आ० पञ्चमेऽध्याये पञ्चदशं ब्राह्मणम् ।



भूमिरन्तरिक्षं चौरित्यष्टावक्षुराणि । (प्य) अष्टाक्षरं ह वाऽष्टकङ्गा-
यस्यै पदमेतदु हास्याऽएतत्स श्रावदेषु लोकेषु तावद्ध जयति योऽस्याऽ
एतदेवुम्पदम्वेदु ॥ १ ॥

(५) ऋचो यजूषि सामानीत्यष्टावक्षुराणि । (प्य) अष्टाक्षरं ह वाऽ
ष्टकङ्गायस्यै पदमेतदु हेवास्याऽएतत्स श्रावतीयन्वयी विद्या तावद्ध
जयति योऽस्याऽएतदेवुम्पदम्वेदु ॥ २ ॥

गायत्र्यहोपासनाब्राह्मणम् ।

भूमिरन्तरिक्षं चौरिति अष्टावक्षुराणि । अष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्ये पदम् । एतदु हास्याऽ
एतत् । सः श्रावदेषु लोकेषु, तावद्ध जयति । योऽस्या एतदेवं पदं वेदु ॥ १ ॥

ऋचो यजूषि सामानीनि अष्टावक्षुराणि । अष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्ये पदम् । एतदु
हेवास्याऽ एतत् सः । यारतीयं त्रयी विद्या, तावद्ध जयति । योऽस्या एतदेवं पदं वेदु ॥ २ ॥

ब्रह्मणो हृदयार्थेकोरापि विशिष्टस्योपासनामभिहितम् । अथ साम्प्रत गायत्र्युपाधिविशिष्टस्योपासन कथ-
नोपनिषत्स्यते । सकलच्छन्दसा हि गायत्रीछन्दः प्रगतभूतम् । तत्प्रयोजनं प्राणान् गायत्रीति कथयिष्यति ।
न शान्त्येषा छन्दस्य प्राण प्राणप्राणवाम् । प्राणा मभूता च सा, सर्वच्छन्दसा चापि प्राण । प्राणश्च क्षत-
त्राणान् क्षत्रमिति कथितम् । प्राणश्च गायत्री । तस्मात्तदुपासनमेव विनास्यते द्विजोत्तमजन्मगायत्री-
निमित्तम् । तस्मात्प्रधाना गायत्री । “ ब्रह्मणो व्युत्पाद्यमिषद्वन्द्वि स ब्राह्मणो विरजो विशिक्रिणो
ब्राह्मणो भवति ” इत्युत्पत्त्यर्थमम्बन्धं ब्राह्मणस्य दर्शयति तत्त ब्राह्मणस्य गायत्रीजन्ममूलम् ।
अतो वक्तव्यं गायत्र्या, यत्तत्तम् । गायत्र्या हि सृष्टो द्विजोत्तमो निरुत्तरा एव उत्तमपुरुषार्थसाधने
अभिहितम् । अतस्तन्मूलं परमपुरुषार्थसम्बन्धम् । तस्मात्तदुपासनविधानाय ब्रह्मे-भूमिरन्तरिक्षं चौरित्यष्टा-
वक्षुराण्यष्टाक्षरमित्यादि । भूमिरन्तरिक्षं चौरित्येतानि अष्टावक्षुराणि यस्य तदिदमष्टाक्षरम् । ‘ ह वै ’ प्रसिद्ध-
वचोक्तौ । ‘ ए. ’ प्रथमं ‘ गायत्र्ये ’ गायत्र्या ‘ एद ’ यकारेणैवाष्टकङ्गायम्, ‘ एतदुह ’ एव । एतदेवास्याः
‘ पद ’ पाद प्रथमो मूल्यादिकङ्गा त्रेलोक्यानां अष्टावक्षुराणामान्याम् । एवमेतन् त्रेलोक्याग्रस्य गायत्र्याः
प्रथम पाद ‘ यो वेद ’ तर्पितफलम् । ‘ स ’ विद्वान् ‘ यावन् ’ वक्षित्वित् ‘ एतु लोकेषु ’ जेतव्य तावन्तर्वा
‘ जयति ’ । ‘ योऽस्या एतदेव पदं वेदु ’ ॥ १ ॥

तथा ‘ ऋचो यजूषि सामानीनि ’ त्रयीविद्यानामाक्षराणि । एताभ्याष्टौ । एव तथैवाष्टाक्षरं ‘ ह वा एकं

प्राणोऽपानो व्यानऽडृत्यष्टावक्षुराणि । (प्य) अष्टाक्षरं ह वाऽप्यक-
ङ्गायञ्चै पदमेतदु हेवास्याऽएतत्स खावदिदमप्राणि तावद्ध जयति यो-
ऽस्याऽएतदेवुम्पदम्वेदु ॥ ३ ॥

(दा) अथास्याऽएतदेवु । तुरीयन्दर्शतुम्पदुम्परोरजा युऽएप तपति यद्वै
चतुर्थन्ततुरीयन्दर्शतुम्पदमिति ददृशुऽइव ह्येषु परोरजाऽडृति सुर्वसु
ह्येषु रजुऽउपपुर्वपरि तपत्येवुं ह्येषु श्रिया बुशसा तपति योऽस्याऽएत-
देवुम्पदम्वेदु ॥ ४ ॥

सैषा गायत्री । (त्व्ये) एतस्मिँस्तुरीये दर्शते पदे परोरजसि प्यतिष्ठिता

प्राणोऽपानो व्यान इति अष्टावक्षुराणि । अष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदम् । एतदु हेवास्याः
एतत् । सः खावदिदं प्राणि, तावद्ध जयति । योऽस्या एतदेवं पदं वेदु ॥ ३ ॥

अथास्या एतदेव तुरीयं दर्शत पदम् । परोरजाः य एप तपति । यद्वै चतुर्थं, ततुरीयम् । दर्शतं पद-
मिति । ददृशु इव ह्येषः । परोरजा इति । सर्वसु ह्येष रज उपर्युपरि तपति । एवं ह्येष श्रिया यशसा
तपति । योऽस्या एतदेवं पदं वेदु ॥ ४ ॥

सैषा गायत्री एतस्मिन् तुरीये दर्शते पदे परोरजसि प्रतिष्ठिता । तद्वै तत्सत्ये प्रतिष्ठिता ।

गायत्र्यै पद ' द्वितीयम् । ' एतदु हेवास्या. एतत् ' ऋग्यजु सामलक्षणम् । अष्टाक्षरत्वमाम्नायादेव ।
' स खावनी इय त्रयी विद्या ' त्रया विद्या यावत् फलमाप्यते ' तावद्ध जयति ' । ' योऽस्या एतत् ' गायत्र्या-
ख्यलक्षण ' पद वेद ' ॥ २ ॥

तथा ' प्राणः अपानः व्यान ' एतावपि प्राणाद्यभिधानाक्षराण्यष्टौ । तत्र गायत्र्यास्तुरीय पदम् । ' खावदिद
प्राणि ' जान ' तावद्ध जयति ' । ' योऽस्या एतदेव ' गायत्र्यास्तुरीय ' पद वेद ' ॥ ३ ॥

अपानन्तर गायत्र्यास्त्रिपदाया शब्दलक्षणापास्तुरीय पद कथ्यते । अभिधेयभूत ' अम्ना ' प्रकृताया गायत्र्या
' एतदेव ' वक्ष्यमाण ' तुरीय पदम् ' तुरीय दर्शत पदम् । परोरजा य एप तपति इति । तुरीयमित्यादिवाक्य-
पदार्थं व्याचष्टे स्वपमेव श्रुति । ' यद्वै चतुर्थं ' प्रसिद्ध लोके तदिह तुरीयशब्देनोच्यते । ' दर्शत पद ' इत्यस्य
कोऽर्थ ' इत्यभिधीयते । ' ददृशु इव हि एष ' हि मण्डलान्तर्गत. पुरुषः । अतो दर्शत पद गद्यते । ' परोरजाः '
इत्यस्य पदस्य कोऽर्थ इति कथ्यते । ' सर्व ' क्लृप्तं ' उ हि एष ' मण्डलस्य पुरुष ' रज. ' जात समस्त
लोकेमिति यावत् । उपर्युपरिपिपत्यमावेन सर्वं लोकं रजोजात ' तपति ' । उपर्युपरिपि वीप्सा समस्तलोका-
पिपत्यस्यापनार्था हि । सर्वसन्देनेव सिद्धत्वात् वीप्सा अपार्थिका । नाय दोषः । येषामुपरिष्ठात् सूर्शो इत्यने
तद्विषय एव सर्वसन्दो भवेत् इत्याशङ्कानिरासार्था वीप्सा । " ये चामुष्मात् परसंचो लोका. तेषा चष्टे देव-
कामानां च " इति ध्युयन्तरान् । तस्मान् सकलनिरौघार्था वीप्सा । यथा अमावाहित्य. सर्वपिपत्यलक्षणाया
' श्रिया ' यशसा ' च एयाया ' तपति ' । ' योऽस्या एतदेव ' तुरीय दर्शत ' पदं वेद ' ॥ ४ ॥

' सैषा ' त्रिपदेका या त्रैलोक्यत्रैविद्यप्राणादित्रयलक्षणा ' गायत्री ' एतस्मिन्धनुषं ' तुरीये दर्शते पदे परोरजसि

तद्वै तत्सत्ये प्रतिष्ठिता चक्षुर्वै सत्यञ्चक्षुर्हि वै सत्यन्तस्माद्यदिदानीन्द्वा
विवदमानावेयातामहमद्राक्षमहमश्रौषमिति अऽएव च्छूयादहमद्राक्षमिति
तस्माऽएव श्रुद्ध्याम ॥ ५ ॥

तद्वै तत्सत्यम्बुले प्रतिष्ठितम् । (म्प्रा) प्राणो वै बलन्तुत्प्राणे
प्रतिष्ठितन्तस्मादाहुर्वुलं सत्यादोर्जायऽइत्येवुम्बेष्वा गायत्र्यध्यात्मं
प्रतिष्ठिता ॥ ६ ॥

सा हेष्वा गयॉस्तत्रे । प्राणा वै गयास्तुत्प्राणोस्तत्रे तद्यद्गयॉस्तत्रे
तस्माद्गायत्री नाम स यामेवामूमन्वाहैषैव सा स अस्माऽअन्वाह तस्य
प्राणोस्त्रायते ॥ ७ ॥

चक्षुर्वै सत्यम् । चक्षुर्हि वै सत्यम् । तस्माद्यदिदानीं द्वौ विवदमानावेयातामहमद्राक्षमहमश्रौषमिति ।
य एव च्छूयादहमद्राक्षमिति । तस्मा एव श्रुद्ध्याम ॥ ५ ॥

तद्वै तत्सत्यं बले प्रतिष्ठितम् । प्राणो वै बलम् । तत्प्राणे प्रतिष्ठितम् । तस्मादाहुः—बलं सत्या-
दोर्जाय इति । एवं उ एषा गायत्री अध्यात्मं प्रतिष्ठिता ॥ ६ ॥

सा हेष्वा गयॉस्तत्रे । प्राणा वै गयाः । तत्प्राणान् तत्रे । तद्यद् गयान् तत्रे । तस्मात्
गायत्री नाम । स यामेवामूमन्वाह । एषैव सा । स यस्मा अन्वाह । तस्य प्राणान् त्रायते ॥ ७ ॥

प्रतिष्ठिता 'मूर्तमूर्तरसवान्मूर्तस्य रसापाये हि बन्तु नीरममप्रतिष्ठित भवति, यथा काष्ठादिद्रव्यभारम् । तद्वत्तथा
मूर्तमूर्तमक जगन् गायत्री सूत्रे प्रतिष्ठिता तत्रम वात् स ह त्रिभिः पदिः । ' तद्वै ' तुरीय पद ' सत्ये प्रतिष्ठि-
तम् ' । ऋि पुनन्तस्यमिन्त्याख्यायते । ' चक्षुर्वै सत्यम् ' । कथं ! चक्षुः सत्यमित्याह—' चक्षुर्हि वै सत्यम् '
कथं ! प्रमिथ्यते । तस्माद्यदिदानींमिष्व ' द्वौ विवदमानौ ' विरुद्ध वेदमानौ एयातामामच्छेताम् । ' अहमद्राक्ष '
दृष्टवानस्मि इति । अन्य आह, ' अहमश्रौष ' इति । यत् चमा दृष्ट न तथा तद्वत् अस्मीति । तयोः ' य एव
ह्यान् अहमद्राक्षमिति '—' तन्मै एव श्रुद्ध्याम ' न पुनर्यो ह्यादहमश्रौषमिति । श्रोतुर्वृथा श्रवणमपि समवति ।
न चक्षुषो मृषा दर्शनम् । तस्मान्वाश्रौषमिति कथितवने श्रुद्ध्याम । तस्मात्सत्यप्रतिपत्तिहेतुत्वात् सत्यं चक्षुः ।
तस्मिन् सत्ये चक्षुषि सह त्रिभिर्विदेः पदिः तुरीय पद प्रतिष्ठितमिति यावदुक्तं च स आदित्यः कस्मिन् प्रतिष्ठित
इति । चक्षुषीति ॥ ५ ॥

' तद्वै ' तुरीयपदाश्रय ' तत्सत्यं बले प्रतिष्ठितम् ' । किं पुनस्तद्वलमिति ज्ञेयं । ' प्राणो वै बलम् ' । तस्मिन्
' प्राणे ' बले ' प्रतिष्ठितम् ' तत्सत्यम् । तथा चोक्त सूत्रे—' तदोर्जाय प्रोतत्र " () इति । यस्मा-
द्वेने सत्यं प्रतिष्ठितम्, ' तस्मादाहुर्वुलं सत्यादोर्जाय ' ओजस्तरमित्याह । यस्मिन् हि यदाश्रितं भवति ।
तस्मादाश्रितान् आश्रयन्त्य बलवत्तरन् प्रमिद्धम् । न हि दुर्वलं बलवत्तरदाश्रयभूतम् । ' एवम्बेषा ' एवमुक्त-
न्यायेन उ एषा ' गायत्री ' अन्व्यात्ममव्यक्ते प्राणे ' प्रतिष्ठिता ' । ' सा एषा गायत्री प्राणे ' । अतो
गायत्र्या जगन् प्रतिष्ठितम् ॥ ६ ॥

यस्मिन् प्राणे सर्वे देवा एक भवन्ति सर्वे वेदाः कर्माणि कृत्वा च, ' सा ' वै गायत्री प्राणरूपा

तां ह्येके सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुः । (वृत्ति) व्यागनुष्टुवेतद्वाचमनुष्टु-
मऽइति न तथा कुर्म्याद्वायुमिष्टुमनुष्टुयाद्यदि ह वाऽअपि वृद्धिब्रुव प्रती-
गृह्णाति न ह्येव तद्वायुत्रयाऽएकचतु पटुम्प्रति ॥ ८ ॥

स युऽइमास्त्रील्लोकान्पूर्णां प्रतिगृह्णीयात् । (त्तो) सोऽस्याऽएत-
त्प्रथममुपडुमाभुयादुथ युवतीयुत्रयी विद्या यस्तुवत्प्रतिगृह्णीयात्सो-
ऽस्याऽएतद्वितीयमुपडुमाभुयादुथ युवद्विदुम्प्राणि यस्तुवत्प्रतिगृह्णीया-

तां ह्येके सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुः । वागनुष्टुप । एतद्वाचमनुष्टुम इति । न तथा कुर्वात् । गायत्री-
मेवानुष्टुयात् । यदि ह वा अपि वृद्धिब्रुव प्रतिगृह्णाति । न ह्येव तद्वायुत्रया एकचतु पटुं प्रति ॥ ८ ॥

स य इमान् त्रीन् लोकान् पूर्णान् प्रतिगृह्णीयात् । सोऽस्या एतत्प्रथमं पदमाप्नुयात् । अथ
यावतीयं त्रयी विद्या । यस्तुवत्प्रतिगृह्णीयात् । सोऽस्या एतत् द्वितीयं पदमाप्नुयात् । अथ याव-

सती जगत् आत्मा सा त्रया ' गयस्त्रये ' प्रातवती । के पुनर्गया । ' प्रागा ' वागादयः ' वे ' ।
गायशब्दकरणान् त्वास्त्रे । मंशा ' गायत्री नाम ' । ययामान् ' गयस्त्रये ' । ' तम्माद्वाचत्रोनाम '
गायत्राणाद्वाचत्रीति प्रथिता । ' स. ' आचार्य उपनीय त्रापणमष्टयं ' यामेवान् ' सावित्रीं
सविष्टुदेवताकामन्वाह पण्डोऽर्द्धवेदा समस्तान् ' एवैव ' साक्षाजगत्प्राणामिना जगत् आत्मा गायत्र्येव प्राणो
माणवकाय समर्पितो नान्य इत्याह । रदानो व्यापनानां नान्या ' स ' आचार्य ' यम्भे ' माणवकायान्वाहा-
नुवक्ति । ' तस्य ' ' गयान् ' प्राणान् ' त्रापणे ' नरकादिपणनान् ॥ ७ ॥

मत्तान्तर इष्ट्वा वदत्रे उपदेसया गायत्री इत्येव भविष्यति इति विन्नमो माऽन्-दित्यभिप्रेष्य मत्तान्तर इष्ट-
वितुमुपस्यन्ति-तां ह्येके सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुः इति । ' एके ' शानिनः " तमवितुर्द्विगीमहे वप देवस्य
भोजनम् ॥ श्रेष्ठ सर्वगतम तुर भगव्य धीमहि " -इत्यनुष्टुपच्छन्दस्यो ' ता ' प्रतिज्ञा ' सावित्री ' (से. आ.
॥ ११ ॥) सविष्टुदेवताकामन्वाह उपनीताय अन्वाहुरनुष्टुप इति । ' ह ' तदभिप्रायमह-वागनुष्टुप इति । " वागनुष्टुपिति
तद्यऽएव वाचो मरिमा " (श प. १०१३।१४) इत्यग्निरहस्ये प्रतिपादितवान् ' अनुष्टुप् ' ' वान् ' च शरीरे
सम्बन्धीरुपा । तस्याश्च वाच साक्षाजगत्प्राणामिना वागामिकाऽनुष्टुपेव वदत्रे वक्तव्या । तत्तमर्पणे हि
सम्बन्धी समर्पिता स्यात् । अनो वपमेनामनुष्टुपच्छन्दाणां ' वाच ' सत्स्वर्गमेवादेश्यमाणां माणवकायानुष्टुम इति
वदन्तस्त्वामेवोदिदन्ति । ' न तथा कुर्वात् ' । यत्ते आहु मूर्धैव तन् । ' गायत्रीमेवानुष्टुपान् ' । ननुपदेसो
हि सर्वमपि पुमर्पथेनजगत् वदत्र उपदिष्ट स्यात् । तस्या त्रैलोक्यत्रैविद्यतर्बनायात्मरुच्यनेन सर्वमपक-
त्वस्योक्तवान् । अष्टुष्टुपदेसो तु सरस्वतीमात्रमेवोपदिष्ट स्यात् । किं चेद प्राग्भक्तिकमुक्त्वा इदानीं गायत्री-
ज्ञानरुच्येनाभिप्रेषणं गायत्रीविद स्मृति-यान् ह वा अपि वृद्धिब्रुवति । ' यदि ह वै अति ' एक-
दिन् ' वृद्धि ' न हि तद्वर सर्वमनो नामानि किञ्चिद्विधायककारिकः । ' प्रतिगृह्णाति ' ' न ह्येव ' प्रतिप्रह-
जान ' गायत्र्या एकचतु ' एकमपि ' पटुं प्रति ' परोक्षम् । दूरतस्तु दोषाधायकत्वं तस्येवार्थः ॥ ८ ॥

स य इति । ' स यः ' गायत्रीवित् ' इमान् ' त्रयोदश ' अन्दि ' त्रिद्विधादिनदुर्गात् ' लोकान् '
' प्रतिगृह्णीयात् ' । ' सः ' प्रतिप्रहः ' अस्या. ' गायत्र्याः ' एतत्प्रथम पदं ' यन् व्यापयान् ' आनुयात् ।

त्सोऽस्याऽएतुतृतीयम्पदमाप्नुयादुथास्याऽएतुदेव तुरीयन्दर्शितम्पदम्परो-
रजा सुऽएप तुपति नैव केनचत्राप्यङ्कुतऽऽएतावत्प्रतिगृहीयात् ॥ ९ ॥

(त्) तुस्याऽऽपस्थानम् । (ङ्गा) गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतु-
ष्पद्यपदसि न हि पद्यसे । नमस्ते तुरीयाय दर्शनाय पदाय परोरजसेऽस्ताव-
दो मा प्र्यापदिति युद्धिप्यादस्तावस्मै कामो मा समर्द्धीति वा नु हैवास्मै
स कामः समृद्धयते वृत्माऽएवमुपतिप्रतेऽहुमदः प्यापसिति वा ॥ १० ॥

दिदे प्राणि । यस्तावत्प्रतिगृहीयान् । सोऽस्या एतत् तृतीयं पदमाप्नुयात् । अयास्या एतदेव
तुरीयं दर्शनं पदम् । परोरजा य एप तपति । नैव केनचनाप्यम् । कुत उ एतावत्प्रतिगृहीयात् ॥ ९ ॥

तस्या उपस्थानम्—“ गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदसि न हि पद्यसे ।
नमस्ते तुरीयाय दर्शनाय पदाय परोरजसेऽस्तावदो मा प्रापत् ”—इति । यं द्विप्यात्—
“ अस्तावस्मै कामो मा समर्द्धि ”—इति वा । न हैवास्मै स कामः समृद्धयते—यस्मा एवमुप-
तिष्ठते । “ अहुमदः प्रापम् ”—इति वा ॥ १० ॥

प्रथमदरविज्ञानकालेन भुक्त भवेत्, न तु अग्निकारोऽप्यादक, स प्रतिग्रहः । ‘ अय ’ पुनः ‘ यावती ’ इय
प्रती विद्या ‘ यन्तावत्प्रतिगृहीयान् ’ । ‘ स ’ ‘ अस्या ’ ‘ एतन् द्वितीयं पदमाप्नुयात् ’ द्वितीयपद-
विज्ञानकालेन भुक्त भवेत् । तथा ‘ अय ’ पुनः ‘ यावदिय प्राणि ’ ‘ यन्तावत् प्रतिगृहीयान् ’ । ‘ स. ’
‘ अस्या ’ ‘ एतन् तृतीयं पदमाप्नुयात् ’ । तेन तृतीयपदविज्ञानकाले भुक्त स्यात् । तथा च—पौलोत्पावच्छि-
न्नाय त्रैविद्यावर्तिउत्स्ये संप्रदायान्—उत्स्ये च प्रतिग्रहे पाठप्रविज्ञानकालमेवात्र भुक्त भवेत् । नागिकदोष-
भास्वत तस्य इति गायत्रीविज्ञानकालमेव श्रुत्या एव कल्पयित्वा इदमुच्यते । पाठप्रवचनमपि य. कश्चिदप्रति-
गृहीयान् तन् पाठप्रविज्ञानकालमेव उपनारगन् । न तस्य दोषकर्तृत्वे क्षमन् । न चैव वस्तुतो दाता
प्रतिग्रहीता वा गायत्रीविज्ञानकालेन तस्येत । दाता प्रतिग्रहीता च यथायथं तन्माच्यते । तथाईति नासा-
वस्य प्रतिग्रहोऽप्यारभ्यते । कस्मात्, यन्तोत्स्यधिकमपि पुरातनविज्ञान अवशिष्टमेव चतुर्थपादविषय गायत्र्या,
तदसंरति—अयास्या एतदेव तुरीयं दर्शनं पदं परोरजा य एप तपति, तवेतन् ‘ नैव ’ केतविद्विधि
प्रतिग्रहेणाय नैव प्राप्तिरिति यावत् । यथा पूर्वोक्तानि त्रीणि पदानि कुतश्चन नैवश्यामि । कथञ्चित् कस्मिन्त्वा
एवमिति जिनम् । तत्रत ‘ कुत उ एतावत्प्रतिगृहीयान् ’ त्रैलोक्यादिसम्भम् । अथैव श्रुतिविद्वां च मति न
गृहीयताज्ञानकालप्रतिग्रहनिषेधकसाधनविरोधः । तस्मात् गायत्री एवप्रकृत उपसर्गोति यावत् ॥ ९ ॥

एवमुक्तपदपुनःपुनःप्रतिग्रहविषयमेव मत्र वैदिककालविशेषोपासकथनार्थमेवतात्परि—तस्या उपस्थानमिति ।
अन्वयार्थ—‘ तस्या ’ गायत्र्या, ‘ उपस्थान ’ एष्य नमस्कृत्य अनेने मन्त्रेण । कोऽप्यौ मत्र इति व्यपत्ति—
गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदसि न हि पद्यसे । ‘ गायत्रि ’ । च त्रैलोक्यात्मकसादेन ‘ एकपदी ’ मवति ।
त्रैविद्यात्मकेन द्वितीयेन ‘ द्विपदी ’ अति । प्रागादिता तृतीयेन ‘ त्रिपदी ’ मन्त्रकालतर्गतपुनश्चउत्स्येन चतुर्थेन
प्राग्येन ‘ चतुष्पद्यपदि ’ एव चतुर्थे, पाठप्रवचनैः ‘ पद्यसे ’ शारते । अतः परं एतेन विशयाविकेन स्वेनात्मना

(वै) एतद् वै तुजनको वैदेहः । (हो) बुडिलमाश्वतराश्विमुवाच यष्टु हो तुद्रायत्रीविदुञ्जूयाऽभुय कथुँ हस्तीभूतो वहसीति मुषुथुँ ह्यस्याः सम्प्राणु विडाञ्चकरोति होवाच ॥ ११ ॥

एतद् वै तद् जनको वैदेहो बुडिलमाश्वतराश्विमुवाच । यष्टु हो तत् गायत्रीविदुञ्जूयाः । अय कथं हस्तीभूतो वहसीति । मुषं ह्यस्याः सम्प्राद् न विडाञ्चक इति होवाच ॥ ११ ॥

‘ अयदिति ’ । अत्रिद्यमान पद यस्याः तत्र येन पद्यमेसा त्वमपदसि । यस्मान् हि पयसे । नेति नेत्याम्भवात् । अनोऽप्यवहार्यविषया । अतस्त्वनादसीति । अथ पादत्रयापेक्षया चतुर्थपादस्य प्राधान्यमभिप्रेत्य तस्य नमस्करण-मुच्यते—नमस्ते तुगीषाय दर्शताय पद्माय परोरजमे इति । एव नमस्करणमुक्त्वा शेषेण यद्योननमस्कार-प्रयोजनमुच्यते । ‘ असौ ’ शत्रु याम्ना त्वःशक्तिविन्नकरः । ‘ अदः ’ याम्भरूपशत्रोः । यत् त्वप्रातिविन्नकर्तृत्वमम तच्च ‘ मा प्रापत् ’ नैव प्राप्तेऽु । रगिचान्दः पापश्रयफलोरस्थानमत्रपरिसमाप्त्यर्थः ।

इदानीं प्रष्टव्येष्वन प्रति उक्तोरस्थानमत्रे उहप्रदर्शनेनाभिचारेण उपस्थानात्तस्माद्—यं द्विष्यादिति । ‘ य द्विष्यात् ’ य प्रति द्वेषं कुर्वान् स्वयं विद्वान् । त प्रति अनेनोपस्थानम् । ‘ असौ ’ शत्रुमुक्तनामा इति तन्नाम गृह्णीयात् । ‘ अमे ’ देवदत्ताय शत्रवे अभिप्रेतः । ‘ कामः ’ अभिलिङ्गितोऽर्थः । ‘ मा समर्द्धि ’ सधुर्द्धि मा प्राप्तेऽु । तथा च—“ असावदो मा प्रापत् ” इत्यस्य स्थाने “ असावस्मे कामो मा समर्द्धि ” इत्युक्त्वा गायत्र्यस्यैकपदीत्यादिना पूर्वैर्नेन मन्त्रेणानिचक्षुपतिष्ठेनेति वाक्यार्थः । ‘ न हैशस्मै ’ देवदत्ताय शत्रवे ‘ स कामः सधुर्धते ’ । कस्मै । ‘ यस्मा एकमुपतिष्ठते ’ । कामिन प्रति आभिचारिकमुपस्थानात्तस्माद्—अहमदः प्राप-मिति वेति । अह ‘ अदः ’ देवदत्ताभिप्रेतं मदभिलक्षितं ‘ वा ’ ‘ प्राप ’ प्राप्नुया इति वा उपतिष्ठते । “ असावदो मा प्रापत् ” इत्यादित्रयाणां मत्रपदाना यथाक्ताम विकल्पः ॥ १० ॥

गायत्रीमुपविज्ञानमन्त्रेण तद्विज्ञानं पूर्णं न भवति । अतस्तद्विधानार्थं अर्थवार्त्तेऽभिर्नित्ये—एतद् वा श्या-दिता । ‘ एतद् ’ ‘ ह ’ किल ‘ ये ’ स्मरति । तन् तत्र गायत्रीविज्ञानविषये ‘ जनको वैदेहः ’ ‘ बुडिलम् ’ नामतः अश्वतराश्व्यापत्यमाश्वतराश्वि- त किल उतवान् । यन्तु इति वितर्के । ‘ हो ’ अहो आश्वर्यमेतत् । तदिति यदर्पे । यत् त्वं ‘ गायत्रीविन् ’ ‘ अनुया ’ गायत्रीविदहमस्मीति यदनुयाः । किमिदं तत् तस्य वचन-अनतुरूप अक्षयः । ‘ कथं ’ यदि गायत्रीविन् गायत्र्या प्रतिप्रहरोषेण ‘ हस्तीभूतः ’ हस्ती भूत्वा ह्याऽभिमानं ‘ वहसीति ’ । स प्रत्याह राज्ञा धारित- मुखं ह्यस्या इति ‘ हि ’ यस्मान् ‘ अस्या ’ गायत्र्याः ‘ मुषं ’ हे ‘ सम्प्राद् ’ ‘ न विडाञ्चक ’ “ गडुञ्चको वा ” इति (पा० सू० ७ । १ । ९१) इति स्मर्यात् । गिडाभावात् न श्चि न विडाञ्चकानस्मीति ‘ ह ’ ‘ उवाच ’ । एवमगविकलवान् गायत्रीविज्ञानं मम अफलं जातम् ॥ ११ ॥

१-अष्टोपधेयं पर्यायनम भेदात् ।

२-अह एवाह कथ्याप्यन—“ निपुनिमहकामधेतुर्वातकन्यमरादिनः ” ॥ ३५ ॥ इति मन्त्रप्रतिपादनार्थावस्यमन्त्रप्रवृत्तौ-
धायम् ४

तस्याऽअग्निरेव मुखम् । यदि ह वाऽअपि बृह्निवाग्भावभ्याद्बृधति सर्व-
मेव तत्सुन्दहृत्येवुषुं हेवैवंविद्यद्यपि बृह्निव पापड्डोति सर्वमेव तत्स-
प्साय शुद्धः पूतोऽजरोऽमृतः सम्भवति ॥ १२ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे सप्तमे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमे
प्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१४ । (७) ५।१॥ (८) ५-१५ ॥

इति चतुर्दशे काण्डेऽष्टमोऽध्यायः (१४-८) बृहदारण्यकोपनिषदि
पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥१४-५॥ कण्डिकासंख्या ॥ ३८ ॥

तस्या अग्निरेव मुखम् । यदि ह वा अपि बृह्निव अग्नावभ्याद्बृधति । सर्वमेव तत्संदहाति । एवं हेव
एवंविद्यद्यपि बृह्निव पापं करोति । सर्वमेव तत्सप्साय शुद्धः पूतोऽजरोऽमृतः सम्भवति ॥ १२ ॥

एव वदत प्रति राजा मुखमुपदिशति-तस्याऽ अग्निरेव मुखमिति । शृणु तर्हि ' तस्या. ' गायत्र्याः
' अग्निरेव मुखम् ' । ' यदि ह वै अपि बृह्निव ' इधन ' अग्नावभ्याद्बृधति ' लौकिका । ' सर्वमेव ' तत्सदह-
त्येवैवममसि । ' एवं ह ' एव ' एववित् ' गायत्र्या अग्निमुक्षि इत्येव वेत्तीयेववित् स्यात् स्वयं गायत्र्यामा
स्वयमग्निमुक्षगायत्र्यामा सन् ' यद्यपि बृह्निव ' बृह्निव ' पाप ' प्रतिग्रहादिदोष ' करोति ' । तत्सर्वं पापजातं
' सम्प्साय ' सम्पक् मशयिन्वा ' शुद्धः ' अग्निरेवपापमर्शरहित ' पूतश्च ' प्रतिग्रहजनितपापफलसवधरहितः
अग्निमुक्षगायत्र्यामा ' अजर. अमृतश्च सम्भवति ' ॥ १२ ॥

इति श्रीहृषिकेशिनामसमग्रसूक्तपादसिन्धुस्य श्रीपाठकानिरुद्धसुत्रस्य परमहंसपरिब्राजकाचार्यस्य

श्रीवासुदेवब्रह्मगवतः कृतौ माण्यदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाष्यन्दिनशालीनिषद्बृह-

दारण्यकटीकाया वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पञ्चमोऽध्याये पञ्चदश

गायत्रब्रह्मोपासनाब्राह्मण परिसमाप्तम् ॥ १४ । (८) ५ । १५ ॥

(बृ. उप.)-पञ्चमोऽध्यायश्च परिसमाप्तः ॥ १४ । (८) । ५ ॥



अथ चतुर्दशे काण्डे नवमेऽध्याये बृहदारण्यकोपनिषदि पष्ठेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

आदितः सप्तमे प्रपाठके वृ० आ० पञ्चमे प्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ।



श्वेतकेतुर्ह वाऽआरुणेयः । पञ्चालानाम्परिषदमाजगाम सऽञ्जाजगाम
ज्वलंम्प्रवाहणम्परिचारुयमाणान्तमुड्रीक्ष्याभ्युवाद कुमारार्ऽइति सु भोर्ऽ
इति ष्रुतिशुश्रावशुश्रिष्टो न्वसि पित्रेत्योमिति होवाच ॥ १ ॥

पञ्चाप्रविद्याब्राह्मणं वा श्वेतकेतुब्राह्मणम् ।

श्वेतकेतुर्ह वा आरुणेयः पञ्चालानां परिषदमाजगाम । स आजगाम ज्वलं प्रवाहणं परिचारु-
यमाणम् । तमुड्रीक्ष्याभ्युवाद कुमारार् इति । सु भोर् इति प्रतिशुश्राव । अनुश्रिष्टो न्वसि
पित्रेति । ॐ इति होवाच ॥ १ ॥

ओङ्कारो दमादिवय वाग्वादिदेवार्चनपूर्वकमन्युपान्तन ब्रह्मात्रमोपान्तनानि तत्कल तदर्थावगतिरित्येते
अर्था अस्मिन् षिलकाण्डे निर्हृता । सप्रति प्रागन्येन ब्रह्मोपान्तनानि सक्तानि श्रीमन्वादिदिकर्म च वक्तव्य-
नित्येनार्थं षट्ठीऽध्याय प्रवर्तते । तत्र कर्मकाण्डे ज्ञानकाण्डे वा यदमु प्रागन्येन नोक्त तदस्मिन् काण्डे
वक्तव्य अथ षिलकाधिकारवान् । तथा च तद्वक्तुं " श्वेतकेतुर्ह वाऽआरुणेय " इति ब्राह्मणम् एष्वर
सम्बन्ध । षिलकाधिकारोऽयं नत्र यदनुक्त तदनिर्वाणते इति सामान्यमवगति । पूर्वं " द्रवा ह प्राजापत्या "—
(श प वृ. १।१।१) इत्युड्रीक्ष्याभ्युवागे स्वामाविक्रान्तकर्मलक्षण पाप्मा सूचित । पर तु तस्येद कार्पमिति
विषाक्तमु नोक्त । शास्त्रान्तर्देव तु प्रदर्शितव्यक्तमप्रतिपत्त्यनेन प्रत्येन । ब्रह्मविद्यारमे तद्विद्यारमे विवक्षितत्वात्
नत्रापि संबन्धेन समगा पितृलोको विषय मयुक्तन च कर्मगा देवलोक (श प वृ. १।२।१४) इत्यभिहितम् ।
तत्र क्त पितृलोक प्राप्नोति येन वा देवलोक इति न गदितम् । तथेह षिलकाकरणे अशेषतो वक्तव्य-
नित्यत कार्पमिते । अन्त च सर्वोपनहार शास्त्रस्य इष्ट । तथा पञ्चमभाष्ये च ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणा
सुपुर्णगा " अग्ने नय सुपुष्पा "—(श प वृ ८।३।१) इति मार्गसाधन इत्यत् । तत्र सुपुष्पेति
विशेषणम् अनेकथा तथा सद्वातो मन्त्रेण सामर्थ्या प्रदर्शितम् । सुपुष्पेति विशेषणान्तमथ हृदयविक-
प्रतिरुचिर्माणा । ब्रह्मणि च " दृष्टवा " (२० ३) इत्यादि । ते च कति कर्मगो विशाक्तप्रतिपत्ति-
माणा इति सकलवचनसुपुष्पहारापेक्षमन्तन । एतवती हि भवगतिः । एतवान् कर्मगो विराक्तः ।
स्वानविसम्य शास्त्रान्तस्य च नविहास्येति एषा विशेषमवगति । " एतवदरे मन्वन्तव, सवृत्तस्य तु
नपराऽपि विवैत " (श. प वृ. ९।४।२) इत्यत्र कर्मज्युसमेत ज्ञाननेवावृत्तत्वमायननि युक्तम् । तत्र
हेतुर्नोक्त । ताकपनायेद ब्राह्मणम् । इत्यत्र विशेषमवगति । यस्यात् एव कर्मगो गति । न नित्ये
स्ववृत्तत्वे ब्रह्मसोऽस्ति । तस्मात् एतवदेवावृत्तवतायनमिति सामर्थ्याद्वैतु च सम्बन्धते । अति चोक्तमभि-

ध्वेत्य युधेमाः प्रजाः । प्रयुत्यो विप्रतिपद्यान्तारेऽडिति नेति होवाच
 ध्वेत्य युधेमूलोकम्पुनरापद्यान्तारेऽडिति नेति ह्रैवावाच ध्वेत्य युथाऽस्रौ
 लोकऽएवम्बहुभिः पुनःपुनः प्रयुद्भिर्न सम्पूर्यतारेऽडिति नेति
 ह्रैवावाच ॥ २ ॥

ध्वेत्य, यथेमाः प्रजाः प्रयुत्यो विप्रतिपद्यान्तारे इति । नेति होवाच । ध्वेत्य, यथेर्म लोकं पुन-
 रापद्यान्तारे इति । नेति ह्रैवावाच । यथाऽस्रौ लोक एवम्बहुभिः पुनः पुनः प्रयुद्भिर्न संपूर्यता रे
 इति । नेति ह्रैवावाच ॥ २ ॥

होत्रे—“ न स्वैरैतरोम्बहुभिर्न न गर्भि न प्रनिष्ठा न तृप्ति न पुनरावृत्ति न लोकं प्रयुत्थापिन केच्य”—
 (श. प. ११।६।२।४) इति । तत्र प्रतिबचने— ‘ ने वाऽनेऽआहुती हुने उक्रामत ’ (श. प.
 ११।६।२।६) इत्यादिना आहुते कार्यमुक्तम् । तत्रैकान्तुराहुतिलक्षणस्य कर्मण फलम् । न हि कर्तारमना-
 त्रिन्दाहुतिलक्षणस्य कर्मण स्वात्मोपकाराद्यादिकारात्म उपपद्यते । कर्मार्थस्वात्मकर्मण कारारमस्य साधना-
 श्रयवाच्य कर्मण । तत्राग्निहोत्रस्यार्थत्वान् अग्निहोत्रस्यैव कथयित्वा गदिन घट्टप्रकारमपि, इह तु तदेव
 कर्तुं फलमि युपदिश्यते घट्टप्रकारमपि । कर्मण फलविज्ञानस्य विवक्षितवान् तद्वारेण च पचाग्निदशान् इहो-
 त्तस्यापप्रतिपत्तिमान्ने विप्रतिपत्तन् । एवमशेषमवगायुपमह्वार । कमकाण्डस्यैवा निष्ठा । इत्येतत् इयं
 दिदर्शयिपुरारयादिना प्रणयति—श्वेतकेतुर्ह्रैवाऽआहुतेषु इति । श्वेतकेतुर्नाम अरुणस्यापत्यमा-
 रणि, तस्यापत्यमाकमेव । ऽपतिषाथो ह्यगन्ध । वैशन्तो निश्रवाथ । पित्राऽनुगिष्ठ सन् आत्मनो यथा-
 प्रयत्नाथ ‘ अलाना पारैवदमाजगाम । पञ्चाला प्रसिद्धा विद्वज्जनविशिष्टायेन । तथा परिषदमगन्त्य जित्वा
 राजोऽपि दामिषद जेभार्मीति मन्वेण ‘ न आजगाम । जैवल्गववापस ‘ जैवल्ग ‘ पञ्चालराज प्रसिद्धगानिवात
 स्वधृन्धै ‘ पुरैवारथमाग ‘ अ मन् र्विचारण कारयतमिषयथ । स राजा पूवमेव तस्य विद्याऽभिमानात्पूर्वं
 शुवा विनेनन्योऽप्यभिति न चा तनुनीश्वो प्रेस्य आगतमेव अम्पुवादा-युक्तान् ‘ कुमाथ ३ इति ‘ सम्बोध्य ।
 पृष्ठिर्भक्तमार्था । ‘ स ’ एवमुक्त ‘ प्रतिशुभाथ ’ । शो ३ इवप्रतिशुभमपि तत्रिय प्रति उक्तवान् ।
 उद्द सन् ‘ अनुशिष्टो तु ’ शापितो नु ‘ अमि ’ पत्रमि ‘ पित्रा ’ इत्युवाच राज । प्रसिद्ध चेतरे । ‘ अ
 इति ’ वादमनुशिष्टोऽसिम् । पृष्ठ वदि नरायमन् ॥ १ ॥

यथेव ‘ केच्य ’ विज्ञानामि किं, ‘ यथा ’ येन प्रकारेण ‘ रथा ’ प्रजा ‘ प्रतिदा ’ प्रयत्न ‘ प्रयत्न ’
 विप्रमाणा. ‘ विप्रतिपद्यान्तारे इति ’ विप्रतिपद्यन्ते । विचारणार्था ध्युति । विप्रतिपद्यान्तारे इति दीर्घव
 शब्दसन् । नमानेन मार्गेण गच्छन्तीता म गच्छेद्विच दत्त भवति । तत्र काश्चिप्रजा अनेन मार्गेण गच्छति
 काश्चिदर्थ्यनेति विप्रतिपत्ति । यथा ता प्रजा विप्रतिपद्यन्ते, तर्हि केच्येवथ । ‘ नेति होवाच ’ इतर ।
 तर्हि ‘ केच्य ’ । ‘ यथेम लोक पुनरापद्यान्तारे इति ’ पुनरापद्यन्ते । यथा पुनरापद्यन्ति इम लोकम् । ‘ नेति
 होवाच ’ श्वेतकेतु । ‘ केच्य ’ । ‘ यथा ’ ‘ अनौ ’ एव प्रसिद्धेन न्यायेन पुन पुनरपमह्व प्रयत्तिर्विचरणाः
 ‘ यथा ’ येन प्रकारेण ‘ न सम्पूर्यता ३ इति ’ न सम्पूर्यतेऽनौ लोक. । तर्हि केच्य ’ ‘ नेति ह्रैवावाच ’ ॥२॥

वेत्स्य युतिथ्यामाहुत्याथ हुतायाम् । (मा) आपः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय
वृद्धन्ती ३ ऽडिति नेति हेवोवाच वेत्स्यो देवयानस्य वा पथः प्रतिपदम्पितृ-
याणस्य वा अत्कृत्वा देवयानम्वा पुन्यानम्प्रतिपद्यते पितृयाणम्वा ॥ ३ ॥

(वाऽपि) अपि हि नऽऋषेर्वचः श्रुतम् । (द्वे) द्वे सृतीऽअशृणवम्पितृ-
णामहुन्देवानामुत मर्त्यानाम् । ताभ्यामिदम्बिश्वमेजत्सुमेति वृद्धन्तऽ
पितरम्मातरञ्चेति नाहमुतऽएकञ्च नु वेदेति होवाच ॥ ४ ॥

वेत्स्य, यतिथ्यामाहुत्यां हुतायामापः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय वृद्धन्ती ३ इति । नेति हेवो-
वाच । वेत्स्य उ, देवयानस्य वा पथः प्रतिपदं पितृयाणस्य वा । यत् कृत्वा देवयानं वा पुन्यानं
प्रतिपद्यते पितृयाणं वा ॥ ३ ॥

अपि हि नः ऋषेर्वचः श्रुतम्—“ द्वे सृती अशृणवं पितृणामहं देवानामुत मर्त्यानाम् ।
ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यदंतरा पितरं मातरं च ”—(वा. सं. १९ । ४७) इति ।
नाहमत एकंचन वेद इति होवाच ॥ ४ ॥

‘ वेत्स्य ’ ? ‘ यतिथ्यां ’ यत्सत्त्वाकाया आहुत्यामाहुतो ‘ हुतायां ’ ‘ आपः ’ पुरुषवाच. ‘ पुरुषस्य या वाच
सिच यासां वाक् साः पुरुषवाच. ‘ भूत्वा ’ पुरुषशब्दाव्याया वा भूत्वा यदा पुरुषाकारपरिणता तदा पुरुषवाचो
भवन्ति । ‘ समुत्थाय ’ सम्पुपाय उद्भूता. सत्य. ‘ वद्धन्ती ३ इति ’ । ‘ नेति हेवोवाच ’ । यद्येवं ‘ वेत्स्य
उ ’ ? ‘ देवयानस्य पथ. ’ मार्गस्य ‘ प्रतिपद ’ प्रतिपद्यते येन सा प्रतिपत् तां प्रतिपद ‘ पितृयाणस्य वा ’
प्रतिपदम् । प्रतिपच्छब्दवाच्यमर्थमाह—यत्कर्म ‘ कृत्वा ’ यथा विशिष्ट कर्म कृतेति यावत् । ‘ देवयान वा
पुन्यान ’ मार्ग ‘ प्रतिपद्यते ’ । ‘ पितृयाण वा ’ यत्कर्म कृत्वा प्रतिपद्यते । तत् कर्म प्रतिपदभिधीयते ।
तां प्रतिपद किं वेत्स्य ? देवलोकेपितृलोकप्रतिपत्तिमाधन किं वेत्स्येति यावत् ॥ ३ ॥

ननु—मार्गद्वयमेव नास्ति । तत्सद्भावे प्रमाणमावात् । स्व तृप्तेभ्यामत्रेण मद्रव्यामोक्षार्थं पृच्छति इत्याशङ्क्या-
माह—अपि हीति । ‘ अरि ’ अत्रापि अस्य प्रकाशकः ‘ ऋषेः ’ मन्त्रस्य ‘ वच. ’ वाच्य ‘ न. ’ श्रुतमस्ति ।
मन्त्रोऽयस्यार्थस्य प्रकाशको विद्यत इत्येतत् । कोऽनौ मन्त्र इत्यभिधीयते—द्वे सृतीऽअशृणवमिति । ‘ द्वे
सृती ’ द्वौ मार्गौ ‘ अशृणव ’ श्रुतवानस्मि । तयोरेका पितृणां प्रायिका पितृलोकमवका तथा सत्या पितृलोकं
प्राप्नोतीत्यर्थ. । अहमशृणवमिति व्यवहितेन सम्बन्ध. । ‘ देवानामुत ’ अपि देवानां सम्बन्धिनी अन्था । देवान्
प्रापयति सा । के पुन. उमान्यां सृतिभ्यां पितृन्देवाश्च गच्छन्तीति गद्यते—उत मर्त्यानामिति । ‘ उत मर्त्यानाम् ’
अरि मनुष्याणां सम्बन्धिनी । मनुष्या एव हि सृतिभ्यां गच्छन्तीति यावत् । ‘ ताभ्यां ’ सृतिभ्यां ‘ इद विश्वं ’
समस्त एजद्रक्षन् ‘ समेति ’ सम्पुगागच्छति । ते च द्वे सृती ‘ यदंतरा ’ ययोस्तत्रा यदन्तरा ‘ नितर मातरं
च ’ मातापित्रोस्तत्र मध्ये इत्येतत् । कौ ती मातापितरौ यावापृथिव्यावङ्कपाले इय वै माताऽनौ रितेति
हि न्याव्याय वावापृथिव्यो. पितृयानुव मन्थमकाम्बे सृतीपमराठञ्च्यत्रासंगेन (१८. ५. १९।८।१९।१९) ।
अङ्कपालोर्मध्ये समास्तिषय एव एते सृती, नस्यत्तिकाभूत्वागमनाय । इतर आह—नाहमिति । अनोऽप्यात्
प्रशङ्कमुत्पद्यन् ‘ एकंचन ’ एवमरि प्रभं ‘ न वेद ’ इति हेमाच श्वेतेरेत् ॥ ४ ॥

(त्र) अथ हेनम्बुसत्योपमन्त्रयाञ्चके । (केऽना) अनादृत्य वसतिङ्कु-
मारः प्रदुद्राव सऽञ्जागाम पितरन्तुं होवाचेति वाव किल नो भवान्पु-
डाऽनुशिष्टानवोचऽइति कथं सुमेधऽइति पञ्च मा प्रश्नान्नाज्जन्यवन्धु-
रप्राक्षीततो नैकश्चनु व्वेडेति होवाच कतमे तऽइतीमऽइति ह प्रतीका-
न्युदाजहार ॥ ५ ॥

सु होवाच । तथा नस्तुन्तात जानीथा सुथा सुदहृक्किञ्च व्वेद सुर्वमह-
न्तत्तुभ्यमवोचम्प्रेहि तु तत्र प्रतीत्य ब्रह्मचर्यं वत्स्यावऽइति भवानेव
गच्छत्विति ॥ ६ ॥

अथ हेने वसत्योपमन्त्रयाञ्चके । अनादृत्य वसति कुमारः प्रदुद्राव । स आजगाम पितरम् ।
तं होवाच । इति वाव किल नो भवान्पुराऽनुशिष्टानवोच इति । कथं सुमेध इति । पञ्च मा प्रश्नान्
राजन्यवन्धुरप्राक्षीत् । ततो नैकश्चन वेद । इति होवाच । कतमे त इति । इम इति ह प्रतीका-
न्युदाजहार ॥ ५ ॥

स होवाच । तथा नस्त्वं तात जानीथाः । यथा यदहं किञ्च वेद सर्वमहं तत्तुभ्यमवोचम् । प्रेहि
तु तत्र । प्रतीत्य ब्रह्मचर्यं वत्स्याव इति । भवानेव गच्छत्विति ॥ ६ ॥

अथानन्तर अपनीय विद्याभिमानार्थं ' एन ' प्रकृत श्लेकानु ' वसत्या ' वसतिप्रयोजनेन ' उपमन्त्रया-
ञ्चके ' इह वसन्तु भवन्त. पादमर्थं जानीयतामित्युपमन्त्रण कृतवान् राजा । ' अनादृत्य वसति कुमारः '
श्लेतनेत्. ' प्रदुद्राव ' प्रतिगतवान् । ' पितर ' प्रति ' स. ' आजगाम । पितरमागत्य बोवाच ' त ' ।
कथम् ? ' इति वाव किल ' एव किल । नोऽस्मान् ' भवान् ' ' पुरा ' समावर्तनकाले ' अनुशिष्टान् ' सर्वा-
भिर्विद्यानिर्वेच. ' अवोच. ' । ' इति ' सोऽलन पुत्रस्य वचः श्रुत्वा आह पिता । ' कथं ' केन प्रकारेण
पञ्च दु.खमुपजातम् । हे ' सुमेधः । ' शोभना मेवा यस्येति सुमेध. ' शृणु मम वषाहृत्ते- ' पञ्च ' सख्याकान्
' प्रश्नान् ' ' मा ' मा ' राजन्यवन्धुः ' राजन्या वन्धवो यस्तेति । परिभववचनेनैतन् राजन्यवन्धुरिति ।
अप्राक्षीत्पृष्टवान् । ततस्तस्मात् ' एकश्चन ' एकमपि ' न वेद ' न विज्ञातवानस्मि । ' कतमे ते ' राजा
पृष्टः प्रश्ना इति । ' इमे ' ते ' इति ' ह ' ' प्रतीकानि ' सुखानि प्रश्नानां उदाहरणमेदाहृदवान् ॥ ५ ॥

' स होवाच ' पिता पुत्र कुलमुपसामयन् ' तथा ' तेन प्रकारेण ' न. ' अस्मान् ' ' त्व ' हे ' तात ' ।
वसति ' जानीथा. ' गृहीया. । ' यथा ' ' यदहं किञ्च ' विज्ञानजात ' वेद ' । ' सर्वमह ' ' तत् तुभ्य-
मवोचम् ' श्लेव जानीथाः गृहीयाः । कोऽन्यो मम प्रियतरोऽस्ति त्वद्यः । यदर्थं रक्षिष्ये । अहमपि एतन्न
जानामि यदाज्ञा पृष्टम् । तस्मात्प्रेहि भागञ्च । ' तत्र ' गत्वा राक्षि ' ब्रह्मचर्यं वत्स्याव. ' विषयार्थं इति । स
आह-भवानेव गच्छत्विति । नाह तस्य मुखं निरंशितुमुत्सहे ॥ ६ ॥

सु होवाच नक्रांतीऽउवाच । तथा न - उवाच माऽपरधा च पिता-
महा बुधसुम्बुधतः पूर्वन्न कुत्सिंश्चतु ब्राह्मणुऽउवाच तुन्वहन्तुभ्यम्ब-
क्ष्यामि कां हि त्वेवम्बुवन्तमुहति प्रत्याख्यातुमिति ॥ ११ ॥

(त्य) असौ वै लोकोऽग्निर्गौतम । तस्यादित्युऽएव सखिद्रुमयो
धूमोऽहरविंश्चन्द्रमाऽअङ्गारा नक्षत्राणि विष्णुलिङ्गास्तुस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ
देवाः श्रद्धां जुहति तस्याऽआहुतेः सोमो राजा सुभवति ॥ १२ ॥

म नोपायनकीर्ती उवाच । तथा नस्त्वं गौतम माऽपराधाः । तत्र च पितामहा यथा ।
इयं विद्यतः पूरं न कस्मिंश्चन ब्राह्मण उवाच । ता त्वहं तुभ्यं वक्ष्यामि । को हि त्वैवं युवंतमर्हति
प्रत्याख्यातुमिति ॥ ११ ॥

असौ वै लोकोऽग्निर्गौतम । तस्यादित्य एव सखित् । अमग्नो धूमः । अहरविः । चन्द्रमा अङ्गाराः ।
नक्षत्राणि विष्णुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुहति । तस्या आहुतेः सोमो राजा
सम्भवति ॥ १२ ॥

मा भूदित्यर्थः । 'ब्रह्मे' प्रभूतस्य 'अनन्तस्य' अनन्तफलस्य 'अपर्यंतस्य' अपरिमितानिबन्धस्य पुत्रपौत्रादिकस्य इत्ये-
तदीदृशस्य त्रितस्य मां प्रयेव तु उदात्तामा भूत् नवीन् । न चाल्यन्नादेयमग्निं भवतः । एव कथिते आह- 'स'
त्व ' वै ' हं ' गौतम । ' ' तयैव ' न्यायेन शास्त्रविहितेन ' इच्छामि ' इच्छामिवाप्तुम् । इत्युक्तो गौतम आह-
' लीमि ' उपगच्छामि शिष्यत्वेनाह भवन्तमिति । ' वाचा ह स्म एव ' किल ' पूर्वं ' ब्राह्मण शत्रियान्
विचार्येन सन्तः यैश्चान् वा, क्षत्रिया वा वैश्यान् आपदि ' उपयन्ति ' शिष्यवृत्त्या हि उपगच्छन्ति नोपयन्नेन
न शुश्रूषामि ॥ १० ॥

अतः ' स ' गौतमः ' ह ' ' उपायनकीर्ती ' उपायनकीर्तिनमात्रेणैव ' उवाच ' उक्तवान् । नोपायन-
मकारपरिष्यंतान्तु द्रष्टव्यम् । उपायनमुपायन पादोपसर्जनम् । एव गौतमेन आपदन्तरे अभिहिते स होवाच
राजा पंडित मवा क्षमापयन् । ' तथा ' नोऽस्मान्प्रति ' मा अपर धा ' अपराध माऽकार्याः । अस्मदीयोऽपराधो
न प्रहृन्तव्य इति यावत् । ' यथा तत्र पितामहा ' । ' इयं विद्या ' त्वया प्रार्थिता इत्यस्य तस्मिन्नाहर्षं प्राक् ' न '
कस्मिंश्चिदपि ' ब्राह्मणे ' उवाचोपितकर्ता । तथा त्वमपि जानीषे । सर्वदा क्षत्रियपरपरयेव विद्या अगता । सा
स्थितिर्मयाऽपि रक्षणया यदि शक्यते इति कथित " देवेभ्यु वै गौतम तद्वरेषु मानुषाणां ब्रूहीति " । न पुनस्त-
वार्यो वर इति । अतः पर न शक्यते रक्षितुम् । तामपि विद्या ' अहं तुम्भ ' कथमिष्यामि । कोऽप्यन्योऽपि
' हि ' यस्मात् ' एव युवत त्वां अर्हति प्रत्याख्यातुं ' न कथयिष्यामीति । अहं पुनः कथं न वक्षे तुभ्यमिति ॥ ११ ॥

" असौ वै लोकोऽग्निर्गौतम " इत्यादिः चतुर्थः प्रश्नः प्राथम्येन निर्णयिते । काममग्नौ एतन्निर्गमनत्वत्वात्
स्तरप्रश्ननिर्गमस्य । ' असौ ' लोकोऽग्निः हे ' गौतम । ' पुलकेके अग्निदृष्टिः । बान्धुं विधीयते । यथा पोषि-
क्षुत्स्यो । तस्य शुभोकात् । ' आदित्य एव सखित् ' सखित्वनात् । आदित्येन हि सखित्वेऽग्नी लोकः ।

'सप्तमो धूमः' । सप्तमः उदयाननामाख्यात् । सूर्यादि रश्मयो निर्गताः । सप्तमश्च धूमो लोके उत्तिष्ठति ।
 'अहर्षिः' प्रकृताप्रान्यात् । 'चन्द्रमाः अगस्तः' तज्ज्योतिष्यसाराध्यात् । 'नक्षत्राणि शिबुकिमाः'
 अ-प-प्रकाराक-व-वामान्यात् । 'तस्मिन्' एवंगुणविशिष्टे 'एतस्मिन्नग्नौ' सुलोकाग्नौ 'देवाः' इन्द्रादयः
 'ग्रहा जुह्वन्ति' आहुतिद्वयभ्यानीयं प्रतिपद्यन्ति । तस्या आहुतेः 'मोमो राजा' शिबुया वायव्याग्नौ च
 'सप्तमवति' । तत्र के देवाः, कथं जुह्वन्ति, किं वा शक्यं एव हविरिति । अत्र कथितमभ्यासि । सप्तमेन
 शेषैरशोष्येषु क्रान्तिमित्वादिपरार्थवद्कृत्विर्णयार्थमग्निहोत्र उच्यते । "ते वा एते (अग्निहोत्रमभ्यासिन्यो) आहुती
 हुन्ते (सप्तमो) उक्तमन्त्रे । ते अन्तरिक्षमाविशन्तः । ते अन्तरिक्षमेवाहवनीयं युजन्ते । वायुं सप्तमम् । मरीचोऽपि
 युजन्त्यह्वयन्ति । ते अन्तरिक्षं तर्षयन्तः । ते तत्र उक्तमन्त्रे । ते दिवमाविशन्तः । ते दिवमाहवनीयं कुर्वन्ति ।
 आदित्यं सप्तमम् " । (श. प. ११।६।२।६-७) इत्येवमायमभिहितम् । तत्राग्निहोत्राहुती सप्ताग्ने एवोच्यते
 मन्त्रे । एषा इह पृथगेत्यादिशिष्टे एते आहवनीय्याग्निसप्तमिदमागारविष्टुलिङ्गादुत्तिष्ठन्ति । ते तथैवोच्यन्ते
 अस्याहोत्रादसु लोकम् । तत्राग्निहोत्रेण सप्तमं सप्तमं धूमो धूमनेन अहारा अहारात्वेन शिबुलिङ्गा शिबु-
 लिङ्गत्वेन आहुतिद्वयमपि परमाभ्याहुतिद्वयत्वेनैव सर्गादीं अग्न्याहुतावस्थासामपि परेण सूक्ष्मात्मना व्यति-
 ष्टेते । तत् दिव्यमानमेव सप्तमं अग्निहोत्रलक्षणं कर्म अयुर्वेणात्मना व्यवस्थितं सत् तत् पुन व्याकरणकाले
 नपेव अन्तर्गतादिना आहवनीयाभ्यादिभाव कुर्वत् विपरिणमते । तथैव इदानीमपि अग्निहोत्रास्य कर्म । एव-
 मग्निहोत्राहुत्ययुर्वपरिणामात्मकं जगत् सप्तमं इति आहुत्योर्गैव सुखत्वेन उक्तत्वादि आलोकप्रयुक्त्यापत्ता-
 यद् परार्थां कर्मप्रकारगे व्यस्तात् (श. प. ११।६।२ इत्यत्र) निर्णीता । इह तु कर्तुः कर्तव्यताकविभवात्
 सुलोकाग्न्यादि आरभ्य पश्चाद्दर्शन उत्तमार्गप्रतिपत्तिसामं विशिष्टकर्मफलभोगाय विधिभित्तमिति सुलोकादि-
 दर्शनं प्रस्तूयते । तत्र ये व्याख्यात्मिका प्राण्य इहाग्निहोत्रस्य होतातः त एवाभिदिकार्येण परिणताः
 सन्त इन्द्रादयो भवन्ति । इ एव तत्र होतारो सुलोकाग्नौ । तं च इह अग्निहोत्रस्य फलभोगीयाग्निहोत्र
 इत्यन्तः । न एव फलपरिणामकारणैः इति तत्कर्मभोक्तृत्वात् तत्र तत्र होतृत्वं प्राप्नुवन्ति तथा तथा
 विद्वान्गम्यमाना देवशब्दवाभ्या सन्तः, अत्र च वायवोद्वय अग्निहोत्रकर्माप्रपन्न इह आहवनीये प्रक्षिप्त
 अग्निना अक्षित अहृद्रेण मूर्ध्नि रूपाण्येण रूपेण विपरिणतं सह कर्त्तव्यमानेन अमु लोके भूमादिक्रमेणानरिक्षं
 अन्तरिक्षात् सुलोकं आविर्भवति । ताः सूक्ष्मा आहुतिकार्यभूताः अग्निहोत्रमभ्यासिन्यः कर्तुमहिताः श्रदा-
 सन्ध्याभ्यां गोमयलोके कर्तुं कार्यभारं सुलोकं प्रविश्यन्ते इत्यन्तं इत्यभिधीयन्ते । साम्प्रकं इत्या सुलोकं
 प्रविश्य गोमयलोके कर्तुं देहमाभ्यन्ते तदन्तं स्थानं । 'देवाः श्रदा जुह्वन्ति तस्या आहुते मोमो राजा सप्तमवति'
 "ग्रहा वा एते" इति श्रुतेः । "वेद्यं पतिश्रामाहुत्या हुतायामासः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्पन्नं वदन्ती इ
 इति" — (क २) प्रश्नः । तत्र च निर्णयविषये "अनी लोकोऽग्निः" इति प्रस्तुतम् । तस्यादायः
 कर्मफलवादिषु कर्तुं शक्यमित्या श्रदासन्ध्याभ्या इति अव्यवस्थायते । धूपसक्तं आपं पुरुषश्च इति
 व्यपदेशः । न तु इतदपि भूतानि कन्तीति । कर्मप्रयुक्तं कार्यसम्भ । कर्म चासप्तमवितम् । तत्तथापि
 प्राणस्य कर्त्तव्यत्वे तु न तत्र प्रत्यक्ष इति व्यपदेशः । कर्महोत्रो हि जन्मानं, तर्षय । तत्र यद्यपि अग्नि-

१-सोमो नाम वरुणलक्षणां प्रकृत्यानां पुरुषः । वरुणस्योर्विदेहस्तु-अप्रकृत्यान्वयं महत्सुखते । चन्द्रान्वयत्वा-
 द्भेदोऽत्र प्रकृत्यान्वयः । प्रकृत्यान्वयो इति सूत्रस्य भागं चित् तदर्थमेतौ देव सोमः इत्यभिधीयते । सोमश्चन्द्रवाभ्यां लक्षणात्
 बुद्धिस्यवकाशोऽप्याभ्यात् । अतो महत्सुखतेन तदर्थमेतौ देव चन्द्रो मरुर्विदेहः इत्यवयवम् । इत्यन्तं सोमस्य सोमः
 अस्यापत्यापत्याशिविनिर्गन्तः सत् तदन्तोर्वेन इत्यन्तं कर्मण्यप्यावते । तद्विदेहत्वात् सोमस्योर्कं कर्तुं शक्यत्वात् सोमस्य
 सोमः इति इत्यन्तम् । इति द्विवचनः ॥

पञ्चन्यो वाऽअग्निर्गौतम । तस्य सम्बन्धरुऽएव समिदम्भ्राणि धूमो
विष्णुर्द्विरेगुनिरुङ्गारा हादुनयो विष्णुर्द्विगास्तुस्मिन्नेतस्मिन्नश्रौ देवाः
सोमं जुहति तस्याऽआहुतेर्वृष्टिः सम्भवति ॥ १३ ॥

(त्य) अयम्वे लोकोऽग्निर्गौतम । तस्य पृथिव्येऽ समिद्रायुर्धूमो
रात्रिरर्द्धिशोऽङ्गाराऽअवान्तरदिशो विष्णुर्द्विगास्तुस्मिन्नेतस्मिन्नश्रौ
देवा वृष्टिं जुहति तस्याऽ आहुतेरन्नं सम्भवति ॥ १४ ॥

पञ्चन्यो वा अग्निर्गौतम । तस्य सम्बन्ध एव समित् । अभ्राणि धूमः । विद्युर्द्वि । अग्नि-
रंगागः । हादुनयो विष्णुर्द्विगाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नश्रौ देवाः सोमं जुहति । तस्या आहुतेर्वृष्टिः
सम्भवति ॥ १३ ॥

अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम । तस्य पृथिव्येव समित् । वायुर्धूमः । रात्रिरर्धिः । दिशोऽङ्गाराः ।
अवान्तरदिशो विष्णुर्द्विगाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नश्रौ देवा वृष्टिं जुहति । तस्या आहुतेरन्नं सम्भवति ॥ १४ ॥

लोकाद्भिन्नुद्भिर्गण उन्नवावदय प्रस्तुतं षट् पञ्चम्य अङ्गितोत्रे । तदाऽपि वदितानि समन्तात्त्र यन्मणि
अग्निनेत्रमूर्तानि लक्ष्यन्त । दाराऽग्निमन्वद रि पात्क कर्म प्रस्तुतानिहितम् कर्मणा पितृभ्यः ”
(श. प. वृ १४।१।३।२४) इति । वक्ष्यति च ‘ अयं ये वसेन क्षनेन तपसा लोकं वदन्ति ”-
(क. १९) इति ॥ १२ ॥

‘ पञ्चन्यो वा अग्निर्गौतम ’ । द्वितीय आहुत्यात् आहुत्योत्पत्तिक्रमेण । ‘ पञ्चन्यो ’ नम कृत्वा-
करणाभिमानी देवताया । ‘ तस्य सम्बन्ध एव समित् ’ । सम्बन्धेन हि शारदाऽग्निर्गौतमै स्वाजय-
द्विरेगुनिरेण पञ्चन्योऽग्निर्गौतमै । ‘ अभ्राणि धूम ’ धूमप्रभवत् धूमवदुपलक्ष्यवाङ्मा । ‘ विद्युर्द्वि ’ प्रकाश-
सम्पन्नात् । ‘ अवान्तरदिशो ’ उपरोन्मशान्तरमाप्त्यात् । ‘ हादुनयो ’ स्तनसिन्नुशब्दा विष्णुर्द्विगाः
विशपानेकत्वसामान्यात् । “ तस्मिन्नेतस्मिन् ” इति अहु पञ्चकरणनिर्देश । ‘ देवा ’ इति तत्र ईश्वर ।
‘ सोमं ’ राजानं ‘ जुहति ’ योऽसौ पुत्रोत्तमो भद्राया हुताया अभिनियत्त । सोमात् हुताये तन्मन्त्रो
हुतने तस्याध सोमाहुतेर्वृष्टिः सम्भवति ॥ १३ ॥

‘ अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम ’ । ‘ अयं लोक ’ अनेकप्रायुदभोऽन्वत्तया पृथिव्या समिद्रं सत् त्वद्वि ।
अन एवैक-तस्य पृथिव्येव समिद्रिति । ‘ वायुर्धूम ’ पृथिव्यात्प्रयत्नेयान्त्वामान्यात् । ‘ रात्रिरर्धि ’ न-
द्वयम् । न्यत्रमाश्रित्य वायुर्द्विरेगुनि । यथा समिद्राश्रयेण धूम । रात्रिरर्धि ‘ समिद्रमन्त्रेण तन्मन्त्रेण
अग्ने समिद्रमन्त्रेण हि अग्निं सम्भवति । तथा पृथिवी समिद्रमन्त्रेण दावगै पृथिवीगया हि हाश तप
कथयन्ति । ‘ दिशोऽङ्गारा ’ उपरोन्मशान्तरमाप्त्यात् । ‘ अवान्तरदिशो विष्णुर्द्विगा ’ उपरोन्मशान्-
तन्मन्त्रेण तस्मिन्नेतस्मिन्नश्रौ देवा वृष्टिं जुहति । ‘ तस्या आहुतेरन्नं सम्भवति ’ । वृत्त-
त्वरं प्रसिद्धत्वात् कीदृशवाचार्थः ॥ १४ ॥

पुरुषो वाऽअग्निर्गोतम । तस्य व्याचक्षेव समित्प्राणो धूमो व्यागर्धि-
शुशुरद्गाराः श्रोत्रम्बिष्फुल्लिगास्तुस्मिन्नेतुस्मिन्नश्रौ देवाऽअन्नं जुहति
तस्याऽआहुते रेतः सम्भवति ॥ १५ ॥

योषा वाऽअग्निर्गोतम । तस्याऽउपस्थऽएव समिल्लोमानि धूमो
श्रोत्रम्बिष्फुल्लिगास्तुस्मिन्नश्रौ देवा रेतो जुहति तस्याऽआहुतेः पुरुषः
सम्भवति सु जायते सु
जीवति यावर्जावत्यय चदा भिन्नयतेऽथैनमश्रुये हरन्ति ॥ १६ ॥

पुरुषो वाऽअग्निर्गोतम । तस्य व्याचक्षेव समित् । प्राणो धूमः । व्यागर्धिः । शुशुरद्गाराः । श्रोत्रं
बिष्फुल्लिगाः । तस्मिन्नेतुस्मिन्नश्रौ देवा अन्नं जुहति । तस्या आहुते रेतः सम्भवति ॥ १५ ॥

योषा वाऽअग्निर्गोतम । तस्या उपस्थ एव समित् । लोमानि धूमः । श्रोत्रम्बिष्फुल्लिगाः । तस्मिन्नेतुस्मिन्नश्रौ देवा रेतो जुहति । तस्या आहुतेः पुरुषः
सम्भवति । न जायते । सु जीवति । यावर्जावति । अथ यदा भिन्नयते । अथैनमश्रुये हरन्ति ॥ १६ ॥

'पुरुषो वाऽअग्निर्गोतम' । प्रसिद्ध शिरोहस्तादिमान् 'पुरुष' चतुर्थोऽस्ति । 'तस्य व्याचक्षेव' विद्या
सामान्यं समित् । 'व्याचक्षेव' चि मुच्यते दीपने पुरुषो वाचनव्याख्यायाश्चै । यथा समिद्धोऽस्ति । 'प्राणो धूम' ।
एतद् धर्मव्याचक्षेत् । स चतुर् हि प्राणोऽस्ति । वाऽ' शब्द 'अर्थे' व्यञ्जकत्वमाप्तवान् । अर्थोऽर्थञ्जकम् ।
'श्रोत्रं बिष्फुल्लिगाः' । 'श्रोत्रं' शब्द 'विष्फुल्लिगाः' । 'शुशुरद्गाराः' उपशमसाधदान् प्रकाशाप्रत्यक्षमाप्तवान् । 'श्रोत्रं
बिष्फुल्लिगाः' । 'बिष्फुल्लिगाः' । 'तस्मिन्नेतुस्मिन्नश्रौ देवा अन्नं जुहति' । अहो नैव देवा अन्नमिदं जुहन्ती
हरन्ते । तस्य दीप । प्राणाना एव बोधयन्ते । अग्निदेवमिन्द्रादयो देवा । त एवाध्यायं प्राणा । नै चालम्
पुरो प्रेक्षन् । तथा चाहुते रेतः सम्भवति । अन्नपरिणामो हि रेतः ॥ १५ ॥

'योषा वाऽअग्निर्गोतम' । योषेति स्त्री पत्न्यो होमाधिकरणोऽस्ति । 'तस्या उपस्थ एव समित्' । तेषां
हि ना समिध्वने । कोशेति धूमः । तद् यानतमाप्तवान् । 'श्रोत्रं बिष्फुल्लिगाः' । 'श्रोत्रं' शब्द 'विष्फुल्लिगाः' । 'शुशुरद्गाराः'
नैव देवा अन्नमिदं जुहन्ती हरन्ते । तस्य दीप । प्राणाना एव बोधयन्ते । अग्निदेवमिन्द्रादयो देवा । त एवाध्यायं प्राणा । नै चालम्
पुरो प्रेक्षन् । तथा चाहुते रेतः सम्भवति । अन्नपरिणामो हि रेतः ॥ १५ ॥

'योषा वाऽअग्निर्गोतम' । योषेति स्त्री पत्न्यो होमाधिकरणोऽस्ति । 'तस्या उपस्थ एव समित्' । तेषां
हि ना समिध्वने । कोशेति धूमः । तद् यानतमाप्तवान् । 'श्रोत्रं बिष्फुल्लिगाः' । 'श्रोत्रं' शब्द 'विष्फुल्लिगाः' । 'शुशुरद्गाराः'
नैव देवा अन्नमिदं जुहन्ती हरन्ते । तस्य दीप । प्राणाना एव बोधयन्ते । अग्निदेवमिन्द्रादयो देवा । त एवाध्यायं प्राणा । नै चालम्
पुरो प्रेक्षन् । तथा चाहुते रेतः सम्भवति । अन्नपरिणामो हि रेतः ॥ १५ ॥

'योषा वाऽअग्निर्गोतम' । योषेति स्त्री पत्न्यो होमाधिकरणोऽस्ति । 'तस्या उपस्थ एव समित्' । तेषां
हि ना समिध्वने । कोशेति धूमः । तद् यानतमाप्तवान् । 'श्रोत्रं बिष्फुल्लिगाः' । 'श्रोत्रं' शब्द 'विष्फुल्लिगाः' । 'शुशुरद्गाराः'
नैव देवा अन्नमिदं जुहन्ती हरन्ते । तस्य दीप । प्राणाना एव बोधयन्ते । अग्निदेवमिन्द्रादयो देवा । त एवाध्यायं प्राणा । नै चालम्
पुरो प्रेक्षन् । तथा चाहुते रेतः सम्भवति । अन्नपरिणामो हि रेतः ॥ १५ ॥

तस्याग्निरेवाग्निर्भवति । समित्समिद्धमो धूमोऽर्चिरर्चिरङ्गाराऽअङ्गारा
विष्कुलिङ्गा विष्कुलिङ्गास्तुस्मिन्नेतुस्मिन्नग्नी देवाः पुरुषं जुहति
तस्याऽआहुतेः पुरुषो भास्वरवर्णः सुभवति ॥ १७ ॥

तं युऽएवमेतद्विदुः । (य्यं) ये चामीऽअरण्यं श्रद्धां सत्यमुपासते तेऽर्चि-
रभिसुम्भवन्त्यार्चिषोऽहर्हऽआपूर्यमाणपशुमापूर्यमाणपश्यान्पण्मासा-
नुदङ्कादित्यऽपति मासेभ्यो
तान्वैद्युतात्पुरुषो मानसऽपत्य
पराः परावतो वसन्ति तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्ति ॥ १८ ॥

तस्याग्निरेवाग्निर्भवति । समित्समित् । धूमो धूमः । अर्चिरर्चिः । अङ्गारा अङ्गाराः । विष्कुलिङ्गा
विष्कुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नी देवाः पुरुषं जुहति । तस्या आहुतेः पुरुषो भास्वरवर्णः
सुभवति ॥ १७ ॥

ते य एवमेतद्विदुः । ये चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते । तेऽर्चिरभिसुम्भवन्ति । अर्चिषोऽहः ।
अह आपूर्यमाणपशुम् । आपूर्यमाणपश्यान्पण्मासानुदङ्कादित्य एति । मामेभ्यो देवलोकम् ।
देवलोकादादित्यम् । आदित्याद्विद्युत्तम् । तान् वैद्युतात्पुरुषा मानस एत्य ब्रह्मलोकान् नमयति । तं
सेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति । तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्ति ॥ १८ ॥

तस्याहुतिर्नाम्य प्रसिद्धोऽग्निर्व होमाधिकरणम् । न परिकल्प्योऽग्निः । प्रसिद्धैव 'समित् समित्' 'धूमो
धूमः' । 'अर्चिरर्चिः' । 'अङ्गारा अङ्गारा' । 'विष्कुलिङ्गा विष्कुलिङ्गा' यथाप्रसिद्धमेव समस्तमित्यर्थः ।
'तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नी देवाः' पुरुषमत्यहुतिं 'जुहति' । 'तस्या आहुतेः पुरुषो भास्वरवर्णः' अतिशयदीक्षिमान्
निषेकादिभिर्जन्वाहुत्यन्तैर्कर्मभिर्मस्कृतत्वान् 'सुभवति' निष्पद्यते ॥ १७ ॥

साप्रत प्रथमप्रदानिराकरणार्थं ब्रूते—ते इति । 'ते' के 'ये' 'एव' यद्योक्त एवाग्निदर्शनं 'एतन् विदुः'
एवशब्दान् अस्मितसिद्धमार्थद्वारविष्कुलिङ्गाश्रद्धादिविशिष्टाः पञ्चाग्रयो निर्दिष्टाः । तावैतान् पञ्चाग्नीन् त्रिदुरिति
यावन् । न तु अग्निहोत्राहुतिदर्शनविषयमेवैतदर्शनम् । तत्र हि उक्त उक्तान्यादिपदार्थघट्टक निर्गण्य दिवमेवा-
हवनीय कुर्वत इत्यादि । इहापि अनुष्य लोकस्याग्निर्व आदित्यस्य च समिन्व इत्यादिबहुताम्भम् । तस्मात्
तच्छेषमेवैतदर्शनमिति न पतिष्यामिति प्रदानप्रतिबचनपरिग्रहादतिथ्यामित्यस्य प्रसृत्य प्रतिबचनस्य वा याव-
देव परिग्रहः तावदेव एवशब्देन परब्रह्म युक्तम् । अन्यथा प्रदानार्थक्याविज्ञातत्वाच्च सख्यायाः अप्रत्येव वक्तव्याः ।
अथ विज्ञातमपि अनुष्यते । यथा प्राप्तस्यैवानुवादन युक्तम् । न तु अती लोकोऽग्निदित्ययोर्विष्कुलिङ्गाः ।
तयाऽप्यत्र नान्येन चोपलक्षण युक्तम् । धृत्यतराच्च समाने हि प्रकारेण उदोप्युक्तौ—“ एवाग्रान् वेद ”—

(छां उ. १ । १० । १०) इति पञ्चमपाया षोडशदानान् अन्तर्गोत्रमोषनेन पचाग्निदर्शनम् । यत्तु, अग्नि-
सन्निदादिसामान्यम् । तदग्निहोत्रमुच्यते मन्त्रोचाम । नन्मान् न उक्तात्वादियदार्थे यद् उपरिज्ञानान् अर्धित्वादिप्रतिपत्तिः
एवमिति प्रवृत्तोपादानेन अर्धिरादिप्रतिपत्तिविधानान् । के पुनस्ते ? ' ये एव विदुः ' गृह्य्या एव ।

ननु—तेषां यद्वादिताधनेन धूमादिप्रतिपत्तिर्विधित्वान् । न, अनेवविशामि गृह्य्याना यद्वादितामनोपपत्तेः ।
मिधुवानप्रम्यपोष अन्त अरण्यसम्बन्धेन प्राणात् । गृह्यथ्यर्कसम्बन्धेन पचाग्निदर्शनस्यात् । न चापि
ब्रह्मचरिण एव विदुरिति गृह्यन्ते । तेषां तु उत्तरे पथि प्रवेश स्मृतिप्रामाण्यात्—“ अष्टाशीतिसहस्राणामृषीणा-
मूर्ध्वरेतन्नाम् । उत्तोरणार्यम्णः पथाम्णेऽनृतन्त्र हि मेतिरे ”—() इति । तस्मात् ये गृह्य्या
एव अग्निहोत्र—अग्नेरपत्य इत्येव कमेणाग्निव्यो जान अग्निव्य इत्येव ये विदुस्ते च । ' ये चामी अरण्ये '
धान्यस्या परित्राजकाधारण्यनिष्ठा यद्वाऽप्रवायुना सन्त ' सत्य ' त्रय हिरण्यगर्भा मानसुपासने । न पुनः
' अद्वा ' चोपासने ' ते अर्धिरभिसम्भवन्ति ' ।

ये च गृह्य्या पचाग्निविद्या सत्य वा ब्रह्म न विदुः । तावत् यद्वायादुत्तिक्रमेण पंचम्यामाहुती हुतायां ततो
योशाऽग्नेर्जाता पुनर्लोकं प्रत्युत्प्राथिनोऽग्निहोत्रादि कर्मानुष्ठान्तरो भवति । तेन कर्मणा धूमादिक्रमेण पुनः
नित्कलोकं पुन परम्यादिक्रमेण इम भावन्ते । तत् पुनर्योशाग्नेर्जाता पुनः कर्म कृत्यंशेवधेव घटीयन्त्रवत्
गयागतिम्या पुन पुनरवर्णने । यदा त्वेव विदुः । ततो घटीयन्त्रवद्भ्रमणात् विनिर्मुक्ताः सन्त ' अर्धिरभिसम्-
भवन्ति ' । अर्धिरिति नाग्निश्वालाभाम् । किं तर्हि अर्धिरभिमानीनी अर्धे शब्दवाच्या देवता उत्तरमार्गलक्षणा
व्यवस्थितैव, तामभिसभवन्ति । न हि परित्राजकाना अर्धिषा एव साक्षात्सम्बन्धोऽस्ति । तेन देवतैवोपादीयते
अर्धे शब्दवाच्या । तत्तः अहर्देवनाम् । मरणकालनियमानुपपत्तेरह शब्दोऽपि देवतैव । आवुषः ध्रुवे हि
मरणम् । न एवविदा अहन्वेव मर्त्येव शय्यहर्मरणकालो नियन्तु शक्यते । न च रात्रौ प्रेता सन्त अह प्रतीक्षते
“ स यावक्षियते मनस्तवादादित्य गच्छन्ति ” इति ध्रुवन्तरात् । अह आर्यमागपञ्चम्यदेवता अतिवाहिता
आर्यमागपञ्चम्यदेवता प्रतिपद्यन्ते । शुद्धपञ्चम्यदेवतामित्यर्थः । ' आर्यमागपञ्चम्यदेवता वण्मासान् उदङ् ' उत्तरां
दिश ' आदित्यः ' सवितैव ' इति ' प्राप्नोति तस्मासान् प्रतिपद्यते ।

शुद्धपञ्चम्यदेवता अतिवाहिता सन्तो मासानिति बहुवचनान् सप्तचारिण्यः षडुत्तरागदेवता । नेभ्यः
' मासेभ्यः ' षण्मासदेवताभिरतिवाहिता देवलोकाभिमानीनी देवता प्राप्नुवन्ति । ' देवलोकादादित्य ' ।
' आदित्याद्भियुन ' विन्दुदभिमानीनी देवता प्राप्नुवन्ति । विन्दुदेवता प्रामान् ब्रह्मलोकवासी ' पुरव ' त्रयणा
मतस्या सृष्टः ' मानस ' कश्चिदेत्याश्रय ' ब्रह्मलोकान् गमयति ' । ब्रह्मलोकानिति अथरोत्तरभूमिर्नरेण भिन्ना
इति गम्यते । बहुवचनप्रयोगात् उपायवन्तारतम्योपपत्तेश्च । ते तेन पुरवेण गमिता सन्त ' तेषु त्रयरोक्तेषु '
' परा ' प्रकृष्टाः सन्त स्वप ' परावतः ' प्रकृष्टा सयाः सवन्सरोत्तनेकान् ' वसन्ति ' । त्रयगोऽनेकान्
कल्पान् वसन्तीति यावत् । तावत्तेषां त्रयलोकं गतानां ' नास्ति ' ' पुनराहृति ' । अग्निन् सत्तरे न पुनरा-
गमन्म् ।

' इहेति ' अस्मच्छावायां तेषां इहेत्याहुतिमात्रप्रहणमिति चेत् ; न, श्रोभूते पौर्णमासी इति यद्वत् ' इहेति '
विशेषानन्वयस्यात् । यदि हि नावन्त एव इहप्रहणमन्वयकमेव भवेत् । श्रोभूते पौर्णमास्याः श्रोभूतत्वमनुक्तं न
ज्ञायत इति विशेष्यित्त्वं । न हि तत्र धमाहृतिः शब्दो विपत्त इति शब्दशब्दो निरर्थक एव प्रयुज्यते । यत्र तु
विशेषणशब्दे प्रयुक्ते अन्विष्यमाणे विशेषणशब्दो चेन्न गम्यते । तत्र युक्तोऽपार्थक्येनेषु विशेषणशब्दः । न तु
सत्यां विशेषणशब्दावगतौ । तस्मात्तस्मात् कल्पान् ऊर्ध्वमाहृतिर्मन्यते ॥ १८ ॥

(स्तु) अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकञ्जयन्ति ते धूममभिसुम्भवन्ति धूमाद्वाविष्टं राज्ञेपक्षीयमाणपक्षुमपक्षीयमाणपक्षाद्यान्पण्मासान्दक्षिणाऽऽदित्यऽपति मासेभ्यः पितृलोकम्पितृलोकाच्चन्द्रन्ते चन्द्रम्प्राप्यात्रम्भवन्ति तांस्तत्र देवा युथा सोमथं राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनांस्तत्र भक्षयन्ति तेषां यदा तत्पर्यवेत्युथेमुमेवाकाशमभितिप्पद्यन्तऽआकाशाद्वायुम्बायोर्बृष्टिम्बृष्टः पृथिवीन्ते पृथिवीम्प्राप्यात्रं भवन्ति तऽएवमेवानुपरिवर्तन्तेऽथ युऽएतौ पुन्थानौ नु विवदुस्ते कीटाः पतङ्गा युद्विद्वन्द्वशूकम् ॥ १९ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे सप्तमे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमे प्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १४ (७) ५ । २॥ (९) ६-१ ॥

अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकं जयन्ति । ते धूममभिमंभवन्ति । धूमाद्वाविष्टम् । राज्ञेपक्षीयमाणपक्षम् । अपक्षीयमाणपक्षाद्यान्पण्मासान्दक्षिणाऽऽदित्य एति । मासेभ्यः पितृलोकम् । पितृलोकाच्चन्द्रम् । ते चन्द्रं प्राप्यात्रं भवन्ति । तास्तत्र देवा यथा सोमं राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेति एवमेनांस्तत्र भक्षयन्ति । तेषां यदा तत्पर्यवेति । अयमेवाकाशमभितिप्पद्यन्ते । आकाशाद्वायुम् । बायोर्बृष्टिम् । ते पृथिवीं प्राप्यात्रं भवन्ति । त एवमेवानुपरिवर्तन्ति । अथ य एतौ पन्थानौ न विदुः । ते कीटाः पतंगाः । यदिदं ददशूकम् ॥ १९ ॥

‘ अथ ’ पुनः । ‘ ये ’ नैव विदुः उक्तात्पायक्रितेनमन्वन्धपर्यवृत्त्यैव वेदितारः केवलकर्मिणो यज्ञेनादि होत्रादिना दानेन वहिर्वैदिभिश्चमागेषु द्रव्यसम्बन्धिभागलक्षणेन, तपसा वहिर्वेदेव दीशाम्यभिरितेन कृच्छ्यान्धारणादिना लोकं जयन्ति । शाखातरे “ लोकान् जयन्ति ”— (का. श. भा.) इति लोकानिति बहुवचनम् । तत्रापि फलनारतम्यमभिप्रेतम् । ‘ ते धूममभिसम्भवन्ति ’ । उत्तरार्गा इव इहापि देवता एव । धूमदित्यन्तवाय्या धूमदेवता प्राप्नुवन्त्यर्थः । आतिवाहिकत्वं च देवतानां तद्देव । ‘ धूमाद्वाविष्टं ’ रात्रिदेवता ततः अपक्षीयमाणपक्षदेवतात् । ततः ‘ यान् षण्मासान् ’ दक्षिणा दिशमादित्य ‘ एति ’ तान् मासदेवताविशेषान् प्राप्नुवन्ति । ‘ मासेभ्यः पितृलोकम् । ‘ पितृलोकाच्चन्द्रम् ’ । ‘ ते चन्द्रं प्राप्यात्रं भवन्ति ’ । ‘ ताम्त्र ’ अन्नभूतान् ‘ यथा सोमं राजानम् ’ इह यत्र कृत्रिज ‘ आप्यायस्वापक्षीयस्वेति ’ न मन्त्रः किं तर्हि । आप्याय्याप्याय्य चमसस्य मन्त्रेणापञ्च च त्रिषाप पुन पुनर्मन्त्रयन्तीति यावत् । एव देवा अपि सोमलोके लब्धदेहान् कर्मण उपकरणभूतान् पुन पुनर्दिशाम्यन्तः कर्मानुस्य फल प्रपञ्चयन्ति । इति तेषामप्यायन्तः सोमस्योप्यायन्तार्यं वा उपसृष्टेन उपसृष्टमभूतान् देवा । ‘ तेषां ’ कर्मिणां ‘ यदा ’ यस्मिन् काले ‘ तन् ’ यज्ञदानादिलक्षण सोमलोकाप्रापकं कर्म ‘ पर्यवेति ’ परिगच्छति परिशीः यत इति यावत् । ‘ अथ ’ तदा ‘ इमेव ’ प्रनिद्र ‘ आकाशम् ’ अभितिन्यद्यन्ते । यान्ताः श्वासाद्वाय्याः पुनलोकाम्नी इताश्वासः सोमाकारपरिणतः । यानिः सोमलोके कर्मिणामुपयोगाय देहं

यो ह वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ज्येद् । ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानाम्भवति प्राणो
वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानाम्भवत्यपि च ज्येष्ठान्भूयति
युऽएवम्वेद् ॥ १ ॥

ज्येष्ठश्रेष्ठब्राह्मणं वा प्राणधियाब्राह्मणम् ।

यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद् । ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वाना भवति । प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ।
ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति । अपि च येषां ब्रुभूयति । य एवं वेद् ॥ १ ॥

आत् । अन्वय ता कर्मक्षयात् द्वितरिण्ड इव भावव्यसर्गात् । प्रविविचने । प्रविविचना सूक्ष्मा कारा-
शब्दता इव भवति । तद्विदमभि र्वापत् । आकाशाशुभिति । ' वागेष्टि ' प्रति सम्पन्नते, पञ्चवाग्री सोम-
राजान् ब्रुवतीति । ततो वृष्टिभूता इमाः पृथिवी पन्तति । ' ने पृथिवी प्राण ' वृष्टिवापत् ' ज्वलि ' । तत्
गदित " तन्मन्त्रेणमिवाग्री देवा वृष्टिं जुदति । तस्या आङ्गिरस सम्भवति " इति । ते पुन पुत्रवाग्री इत्यन्ते
अन्ननुज्ञा ले निवि । ततो मेतोभूता घोराऽग्री इत्यन्त । ततो जायन्ते । ते लोह प्रकृत्यापित । प्रकृत्यापिते
अग्निरोक्षदिवसनुतिष्ठति । ततो धूमदिना पुन सोमसोक पुनरिष लोकाति । ' ने एवमेव ' वार्धगो
' अन्तु ' ' परिवर्तन ' घटीप्रवत् चक्रीभूता बभ्रमतीति गात्रम् । उत्तरमार्गाय सद्योमुक्तये वा दातव्यं ब्रह्म न
विदुरिति तु कामधमान समरति इति अभिहितम् । ' अथ ' पुनर्ये उल्ल दक्षिण च ' गतौ पथानौ न
विद् ' । उत्तरस्य दक्षिणस्य वा पथ प्रतिपत्तये ज्ञान कर्म वा नानुतिष्ठन्तिपेतेते हि मन्त्रोप्यात्परावर्ते ।
' ते नृणा पवणा ' । ' यदिद ' पञ्चेद ' ददन्तु ' दसमहाश्रित्येनद्रवति । एव हि एव ससागतिः
कष्टा । अस्या निभद्रस्य पुनरुद्धार एव दुःखम् । तथा च ध्रुवन्तर - " तानीषानि क्षुद्राभ्यमहदावर्तानि भूतानि
भवन्ति न जायन्ते विपन्ने " इति । तन्माहृत्स्नोन्नाहेन यथाशक्ति स्वाभाविककर्मरातरित्या लेन दक्षिणोत्तर-
मार्गाप्रतिवद्धप्राप्तिसाधन कर्म ज्ञान चानुतिष्ठेतेति वाक्यार्थः । तथा चबोचत् । " अतो वै छन्द दुर्नि प्रनर
तम्भानुमेते " () इति ध्रुवन्तराद् मोक्षाय प्रयत्नेत्यर्थः । एव प्रथा सर्वे निर्गता ।
" अतो वै लोह " (क. १२) इत्यारम्भ " पुत्रव. सम्भवति " (क. १६) इति चतुर्थे. प्रथ. ।
" पतिष्यामाहृत्या " (क. ३) इत्यादि प्राणयेन । पञ्चमस्तु द्वितीयेन " देववानस्य वा पथ प्रतिपद
पिनृवागस्य वा " (क. ३) इति दक्षिणोत्तरमार्गाप्राप्तिना उत्कथनेन । तेनैव च प्रथम । अष्टोत्तरस्य केचि-
दपि प्रतिपद्यन्ते केचिद्धन (क १८ । १९) इति । त्रिप्रतिपदिः पुनरावृत्तिधेति द्वितीय प्रथ. । त्रिप-
दादिक्रमेण इम लोकासागच्छन्ति (क १४) इति । यथाऽतो लोकोन सम्पूर्णे (क. १९) कीटपवगादि-
प्रतिपत्तेषु केचिद्विद् (क. १९) इति द्वितीयेऽपि प्रथो निर्गीतः ॥ १९ ॥

इति श्रीहर्षकिरात्रयनगवत्सूत्रपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिन्दुप्रस्य परमहंसपरिव्राजसार्थस्य

श्रीतामुदेवकर्मभगवतः कृतौ मान्यदिनीपशक्तयवाक्यान्तर्गतमाज्यदिनशास्त्रोपनिषद्-

बृहदारण्यकटीक्षायां बामुदेवप्रकाशिकायां द्वितीये स्थलकाण्डे षष्ठेऽध्याये

प्रथम पञ्चाभिधियाब्राह्मण वा श्वेतनेतुब्राह्मण

परिसमाप्तम् ॥ १४ । (९) १ । १ ॥

प्राणो गायत्रीसुक्त पूर्वम् । कर्मस्वपुनः कारणान् प्राणमारो गावःशाः न पुनर्वागादिवावः इति । यस्मत्

द्यो ह वै वृत्तिष्ठाभ्वेद । वृत्तिष्ठः स्वानाम्भवति व्वाग्वै वृत्तिष्ठा वृत्तिष्ठः
स्वानाम्भवति वृत् एवम्भेद ॥ २ ॥

द्यो ह वै प्रतिष्ठाभ्वेद । प्रतिष्ठितिष्ठति समे प्रतिष्ठितिष्ठति दुर्गे चक्षुर्व्वं
प्रतिष्ठा चक्षुषा हि समं च दुर्गे च प्रतिष्ठितिष्ठति प्रतिष्ठितिष्ठति समे प्रति-
तिष्ठति दुर्गे वृत् एवम्भेद ॥ ३ ॥

द्यो ह वै वृत्तिष्ठा वेद । वृत्तिष्ठः स्वानां भवति । व्वाग्वै वृत्तिष्ठा । वृत्तिष्ठः स्वानां भवति । य एवं
वेद ॥ २ ॥

द्या ह वै प्रतिष्ठां वेद । प्रतिष्ठितिष्ठति समे । प्रतिष्ठितिष्ठति दुर्गे । चक्षुर्व्वं प्रतिष्ठा । चक्षुषा हि समे
च दुर्गे च प्रतिष्ठितिष्ठति । प्रतिष्ठितिष्ठति समे । प्रतिष्ठितिष्ठति दुर्गे । य एवं वेद ॥ ३ ॥

उपेष्टश्च श्रेष्ठश्च प्राणो न का द्यो उष्ट्रश्चेष्टश्च । कथं ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च च प्राणस्य इत्येतन्निर्दिष्टव्यसिष्या
इदं प्रकथ्यते । श्रेयवा-उपशयानु सामन्त्रादिभ्यो प्राणस्यैवोशमनमुक्तं सम्बन्धन्येषु चक्षुरादिषु । तत्र
हेतुमात्रनिदाननर्थेण सम्बन्धते । न पुन पूर्वशेवता । त्रिविधं तु विल्लत्वादस्य काण्डस्य पूर्वत्र यत् अनभि-
हितं त्रिविष्टकलं प्राणवियस्युमाननं ननु वक्तव्यमिति । ' य ' कश्चित् । ' ह वै ' इत्यवधारणार्थो । य
उपेष्टश्चेष्टयुगं वक्ष्यमाणं ' वो वद ' । अन्वो वदस्येदं ' उपेष्टश्च श्रेष्ठश्च ' । एव कलेन प्रलोभितं सत् प्रथाया-
भिसुखीवत् । तस्मै चाह - ' प्राणो व उष्ट्रश्च श्रेष्ठश्च ' । कथं पुनर्द्वयने प्राणो ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्चेति । यस्मा-
न्निरेककालं च शुक्रगोशितनन्त्रं प्राणादिमलाभ्याश्रितं । तथाऽपि नाप्राणं शुक्रं विरोहतीति प्रथमो
वृत्तिलाभं प्राणस्य नपनादिभ्यः, अत उष्ट्रो वरमा प्राण । निरेककालादारस्य गर्भं पुष्यति प्राणः । प्राणो
दि लब्धवृत्तौ पथावक्षुरादीना वृत्तिलाभः । अत प्राणस्य ज्येष्ठश्च चक्षुरादिषु भवति ।

ननु-कश्चिद् इत्ये उष्ट्रो गुणहीनत्वानु न श्रेष्ठ, मयम कश्चिष्टो वा गुणादयन्वान् मयेत् श्रेष्ठः । न तथे-
नाह-प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च इति । कथं पुन प्राणस्य श्रेष्ठ्यं जायते । तद्विह सम्वादेन दर्शयिष्यामः ।
सर्वथाऽपि तु प्राणं ज्येष्ठ्युगं ' य ' देहेमाने । स ' स्वाना ' इतीना ' उपेष्टश्च श्रेष्ठश्च ' भवति ।
' अति च ' ' यव ' स्वर्गतिन्निरित्ताना मये उपेष्टश्च श्रेष्ठश्च भविष्यामीति ' दुर्भृपति ' भवितुमिच्छति ।
तेषामपि ज्येष्ठश्चेष्टप्राणदसीं ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च भवति । ननु-च योनिनिदिशितं ज्येष्ठश्च तद्विष्टान् । कथं भवतीति ।
नैव दोषः । प्राणवत् वृत्तिलाभत्वस्यैव ज्येष्ठत्वस्य विवक्षितत्वान् ॥ १ ॥

' यो ह वै वृत्तिष्ठा वेद वृत्तिष्ठ स्वानां भवति ' । तदर्थेनानुपेयं फलम् । येषां च ज्ञातिव्यतिरेकेण वृत्तिष्ठो
भवितुमिच्छति तेषां च वृत्तिष्ठो भवतिश्च्युत्पत्ता तर्हि का सा वृत्तिष्ठा भवति । ' व्वाग्वै वृत्तिष्ठा ' । वासयति
अनिशयेन भवति वा इति वृत्तिष्ठा । वाग्मिनो हि वनवन्तो वसन्ति अनिशयेन । आच्छादनार्थस्य वसेत् रूपम् ।
वासयन्ति च अनिभवन्ति हि वावा वाग्मिनोऽप्यान् । तेन वृत्तिष्ठयुगवपरिज्ञानान् वृत्तिष्ठयुगो भवतीति
दर्शयितुं फलम् ॥ २ ॥

' यो ह वै प्रतिष्ठा वेद ' अनिशयेन प्रतिष्ठानां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठयुगवत् तत् चक्षुषो वेद । तस्यैतत्फलं

यो ह वै सम्पदम्बुद् । सुष्टुं हास्मै पद्यते यद्कामङ्कामुयते श्रोत्रम्बु
सम्पच्छ्रोत्रे हीमे सुर्वे वेदाऽ अभिसम्पन्नाः सुष्टुं हास्मै पद्यतं यद्काम-
ङ्कामुयते युऽ एवम्बुद् ॥ ४ ॥

यो ह वाऽ आयतनम्बुद् । (दा) आयतनं स्त्रानाम्भवत्यायतन-
ञ्जनानाम्मनो वाऽ आयतनमायतनं स्त्रानाम्भवत्यायतनञ्जनानां
युऽ एवम्बुद् ॥ ५ ॥

यो ह वै प्रजातिम्बुद् । प्रजायते प्रजया पशुभी रेतो वै प्रजातिः
प्रजायते प्रजया पशुभिर्व्युऽ एवम्बुद् ॥ ६ ॥

यो ह वै सम्पदं वेद् । स हास्मै पद्यते । यं कामं कामयते । श्रोत्रं वै मन्त्रम् । श्रोत्रं हीमे सर्वं
वेदा अभिसम्पन्नाः । सं हास्मै पद्यते । य कामं कामयते । य एव वेद् ॥ ४ ॥

यो ह वा आयतनं वेद् । आयतनं हि स्वाना भवति । आयतनं जनानाम् । मनो वा आयतन-
म् । आयतनं स्वाना भवति । आयतनं जनानाम् । य एव वेद् ॥ ५ ॥

यो ह वै प्रजातिं वेद् । प्रजायते प्रजया पशुभिः । रेतो वै प्रजातिः । प्रजायते प्रजया पशुभिः ।
य एव वेद् ॥ ६ ॥

‘प्रतिष्ठति मने’ दशे काले च । तथा ‘दुर्ग’ विषये च दुर्गामने च दशे दुर्मिद्वारी वा काले
विषये । यद्येव कथ्यता वा असौ प्रतिष्ठा ! ‘चतुर्व प्रतिष्ठा’ । कथं चतुर्वः प्रतिष्ठा च, इति वक्ष्यति-
‘चतुर्वा’ ‘समे च दुर्गं च’ इष्ट्वा ‘प्रतिष्ठति’ । अतः अनु रूप क्त ‘प्रतिष्ठति समे’ । ‘प्रतिष्ठति
दुर्गे’ । ‘य एव वेद्’ ॥ ३ ॥

‘यो ह वै सपदं वेद्’ सपद्गुणयुक्तं ‘यो वेद्’ । तद्विदित्काले ‘अस्मै’ विदुषे ‘सपद्यते ह’ । ‘य काम
कामयते’ स काम । किं पुनः सपद्गुणकं ? श्रोत्रं वै मन्त्रम् । कथं पुनः श्रोत्रस्य सपद्गुणत्व इत्यभिरीरते-
‘श्रोत्रे’ सति ‘हि’ यस्मादिमे ‘सर्वे वेदा अभिसम्पन्नाः’ । श्रोत्रेन्द्रियवत् अव्ययत्वात् देशविदित्कर्मापन्नाश्च
कामाः । तस्मात् ‘श्रोत्रं वै सपत्’ । अतो विद्वानानुरूप क्त ‘सहास्मै पद्यते’ । स ‘य कामं कामयते’ ।
‘य एव वेद्’ ॥ ४ ॥

‘यो ह वा आयतनं वेद्’ । आयतनमाश्रय । तयो वेद् ‘आयतनम् स्वाना मन्व्यायतनं जनानां’
अन्वेषामपि । किं पुनस्तदायतनमिदमिदं पद्यते । ‘मनो वा’ आयतनमाश्रय इष्टिदायां विषयशया च ।
मनश्चाश्रिता हि विषया आत्मनो भेष्यन् च प्रतिदयन्ते । मनसकल्पवशात् चन्द्रियाणि प्रवर्तेते । अतः
‘मनः’ आन्तर्नमिन्द्रियाणाम् । अतो दर्शनानुक्त्येव फलम् । ‘आयतनं स्वाना भवति’ । ‘आयतनं जनानां’
‘य एव वेद्’ ॥ ५ ॥

‘यो ह वै प्रजातिं वेद्’ । ‘प्रजायते प्रजया’ पशुभिश्च सपत् । ‘रेतो वै प्रजातिः’ । रेतमा प्रजन-
नेन्द्रियनुपमपद्यते । तद्विद्वानानुरूप फलम् । ‘प्रजायते प्रजया पशुभिर्व्युऽ एव वेद्’ ॥ ६ ॥

ते हेमे प्राणाः । (५) अहंश्रेयमे विवदमाना ब्रह्म जग्मुः को नो
व्यसिष्ट इति तद्गोवाच युस्मिन्वऽबुक्त्वात्तऽइदं शरीरम्प्रापीयां मन्यते
सु वो व्यसिष्ट इति ॥ ७ ॥

व्याघोच्चक्राम । सा सम्यन्तरम्प्रोप्यागत्योवाच कथमशकत मृहते
जीवितुमिति ते होचुर्भ्यथा कडाऽअवदन्तो वाचा प्राणन्तः प्राणेन
पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वाथ्यसो मुनसा प्रजायमाना एतसंबु-
मनीविष्मन्ति प्रविशंश्च ह वाक् ॥ ८ ॥

(वचु) चक्षुर्होच्चक्राम । तत्सम्यन्तरम्प्रोप्यागत्योवाच कथमशकत
मृहते जीवितुमिति ते हांचुर्भ्यथाऽन्धाऽअपश्यन्तश्चक्षुषा प्राणन्तः

ते हेमे प्राणा अहंश्रेयमे विवदमाना ब्रह्म जग्मुः । को नो वसिष्ठ इति । तद्गोवाच । यस्मिन् व
उक्ताते इदं शरीरं प्रापीयो मन्यते । स वो वसिष्ठ इति ॥ ७ ॥

वाग् होच्चक्राम । सा संवन्तरं प्रोप्यागत्योवाच । कथमशकत मृहते जीवितुमिति । ते होचुः ।
यथा कडा अवदन्तो वाचा । प्राणतः प्राणेन । पश्यन्तश्चक्षुषा । शृण्वन्तः श्रोत्रेण । विद्वाथो
मुनसा । प्रजायमाना गेनसा । एवमनीविष्मन्ति । प्रविशंश्च वाक् ॥ ८ ॥

चक्षुर्होच्चक्राम । तत्सम्यन्तरं प्रोप्यागत्योवाच । कथमशकत मृहते जीवितुमिति । ते होचुः ।

' ते हे हेमे प्राणा ' वागादय ' अहंश्रेयमे ' अहं श्रेयान् ' इत्येतर्भ्यं प्रयोजनाय ' विवदमाना ' विवद
वदमाना ' ब्रह्म जग्मु ' ब्रह्म गतवन्त ब्रह्मवदमाना प्रजापतिं गत्वा च तन् ब्रह्म ऊचुर्ब्रह्मन् । कः
नोऽस्माक मन्थे ' वसिष्ठ ' को नोऽस्माक माय वसति च वामपति च । ' तन् ' ब्रह्म नं पृष्ट मन् ह उवाच '
उक्तवन् । ' यस्मिन् व ' युष्माक मन्थे ' उक्ताते ' निगत शक्तान् ' इदं शरीरं ' पूर्वस्मान् ' गतिशयेन ' प्रापीय '
प्रापय ' मन्यन्ते ' लोके । शरीरं हि नभ्रं अनेकानुचिन्त्यमानान् जीवतोऽपि प्रापयन् । ततोऽपि कष्टतर
पस्मिन्लुक्ताते भवति । वैराग्यादेभिर्दुमुच्यते प्रापीय इति । ' स व ' युष्माक मन्थे ' वसिष्ठ ' मन्थिष्यति ।
जानन्नपि वसिष्ठ प्रजापतिर्नोवाच अथ वसिष्ठ एतौतरेषामन्थिष्यतिहास्य । ते एवमुक्ता ब्रह्मणा प्राणादय आत्मनो
वीर्यपरीक्षणाय क्रमण उचक्रमु ॥ ७ ॥

तत्र ' वागेव ' प्रथमं ' ह ' अस्मान्छरीरान् उचक्रामोऽजातवनी । ' सा ' चोऽर्थ ' सवन्तर ' ' प्रोच्य '
प्रोचिता भूत्वा पुनरागत्योवाच । ' कथमशकत ' शकनुवन्तो येष ' मन्ते ' म ' विना ' जीवितुमिति । एव-
मुक्ता ' ऊचु ' । ' यथा लोके ' कडा ' कृता ' अवदन्तो वाचा, ' प्राणत ' प्राणतव्यापार इवेन
प्राणेन, ' पश्यन्त ' दर्शनव्यापार ' चक्षुषा ' कुर्वन्त, ' शृण्वन्त ' श्रवणव्यापार कुर्वन्त ' श्रोत्रेण, ' विद्वाथ '
' मुनसा ' कल्पकारादिविषय, ' प्रजायमाना गेनसा ' पुत्रानुपादयत ' एवमनीविष्य ' वपन् । इत्येव प्राणि-
दैतोसरा वाक् आत्मनो न वसिष्ठश्च बुद्ध्या ' प्रविशस ' ॥ ८ ॥

तथा-चक्षुर्होच्चक्रामेति पूर्ववत् । श्रोत्रेण विद्वान् प्राणानि ' इत्येवमन्थिष्यन्त इत्यर्थेन ॥ ९-१२ ॥

प्राणोऽन्वया अपश्यंतश्चक्षुषा । प्राणतः प्राणेन । वदन्तो वाचा । शृण्वन्तः श्रोत्रेण । विद्वांसो मनसा प्रजायमाना उतसैवमजायन्ते प्राणवश ह चक्षुः ॥ ९ ॥

श्रोत्रं होचक्राम । तत्सम्बत्सरं प्रोप्यागत्योवाच कथमशकत महते जीवितुमिति ते होचुर्भ्यथा वधिराऽअशृण्वन्तः श्रोत्रेण प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा विद्वांसो मनसा प्रजायमाना उतसैवमजीविष्यन्ति प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥ १० ॥

(म्) मुनां होचक्राम । तत्सम्बत्सरं प्रोप्यागत्योवाच कथमशकत महते जीवितुमिति ते होचुर्भ्यथा मुग्धाऽअविद्वांसो मनसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण प्रजायमाना उतसैवमजीविष्यन्ति प्रविवेश ह मनः ॥ ११ ॥

(नो) उतो होचक्राम । तत्सम्बत्सरं प्रोप्यागत्योवाच कथमशकत महते जीवितुमिति ते होचुर्भ्यथा क्लीवाऽअप्रजायमाना उतसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसैवमजीविष्यन्ति प्रविवेश ह उतः ॥ १२ ॥

(तोऽथ) अथ ह प्राणोऽउत्क्रमिष्यन् । (न्य) युथा महासुहयः

यथाऽन्वया अपश्यंतश्चक्षुषा । प्राणतः प्राणेन । वदन्तो वाचा । शृण्वन्तः श्रोत्रेण । विद्वांसो मनसा । प्रजायमाना उतसा । एवमजीविष्यन्ति । प्रविवेश ह चक्षुः ॥ ९ ॥

श्रोत्रं होचक्राम । तत्सम्बत्सरं प्रोप्यागत्योवाच । कथमशकत महते जीवितुमिति । ते होचुः । यथा वधिरा अशृण्वन्तः श्रोत्रेण । प्राणतः प्राणेन । वदन्तो वाचा । पश्यंतश्चक्षुषा । विद्वांसो मनसा । प्रजायमाना उतसा । एवमजीविष्यन्ति । प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥ १० ॥

मनो होचक्राम । तत्सम्बत्सरं प्रोप्यागत्योवाच । कथमशकत महते जीवितुमिति । ते होचुः । यथा मुग्धा अविद्वांसो मनसा । प्राणतः प्राणेन । वदन्तो वाचा । पश्यंतश्चक्षुषा । शृण्वन्तः श्रोत्रेण । प्रजायमाना उतसा । एवमजीविष्यन्ति । प्रविवेश ह मनः ॥ ११ ॥

उतो होचक्राम । तत्सम्बत्सरं प्रोप्यागत्योवाच । कथमशकत महते जीवितुमिति । ते होचुः । यथा क्लीवा अप्रजायमाना उतसा । प्राणतः प्राणेन । वदन्तो वाचा । पश्यंतश्चक्षुषा । शृण्वन्तः श्रोत्रेण । विद्वांसो मनसा । एवमजीविष्यन्ति । प्रविवेश ह उतः ॥ १२ ॥

अथ ह प्राणो उत्क्रमिष्यन्, यथा महासुहयः सैन्यवः पदवीशमं कृन् संवृदेत्, एवं ईवेमान

'अथ ह प्राणो उत्क्रमिष्यन्' उत्क्रमणं कर्त्तव्यम्—नशनीमेव स्वस्वस्थानात्प्रचलिता वागादिव । विविधेभ्य-

तस्य वै मे बलिं कुर्वतेति तथेति ॥ १३ ॥

सा ह वायुवाच । यद्वाऽअहमृषिष्ठाऽस्मि त्वन्तद्वसिष्ठोऽसीति चक्षु-
र्यद्वाऽअहमृषिष्ठाऽस्मि त्वन्तद्वसिष्ठोऽसीति श्रोत्रं यद्वाऽअहमृषिष्ठाऽस्मि
त्वन्तदायनम-
सीति रुतं यद्वाऽअहमृषिष्ठाऽस्मि त्वन्तत्प्रजातिरसीति तस्यो मे किमन्नं
किंवासाऽ इति युक्तिं किञ्चाश्वभ्यऽआकिमिभ्यऽआकीटपतङ्गभ्यस्तत्ते
ऽन्नमापो व्यासऽइति तु ह वाऽअस्यान्नं जग्धं भवति नानन्नं प्रतिगृहीतं
युऽएवमेतदन्नस्यान्नं भवेत् ॥ १४ ॥

प्राणान् संवर्हं । ते होतुः । मा भगव उत्कर्मीः । न वै शश्यामः त्वद्वते जीवितुमिति । तस्य वै मे
बलिं कुर्वतेति तथेति ॥ १३ ॥

सा ह वायुवाच । यद्वा अहं वसिष्ठाऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसीति । चक्षुः-यद्वा अहं प्रतिष्ठाऽस्मि
त्वं तत्प्रसिष्ठोऽसीति । श्रोत्रं यद्वा अहं संपदस्वि त्वं तत्संपदसीति । मनः-यद्वा अहमायनमस्मि
त्वं तदायनमसीति । रेतः यद्वा अहं प्रजानिगमि त्वं तदप्रजातिरसीति । तस्य उ मे किमन्नं किं
वाम इति । यदिदं किञ्च । आश्वभ्यः । आकिमिभ्यः । आकीटपतङ्गभ्यः । तत्तेऽन्नम् । आपो वास
इति । न ह वा अस्यान्नं जग्धं भवति । नानन्नं प्रतिगृहीतम् । य एवमेतदन्नस्यान्नं वेद ॥ १४ ॥

भुवन । ' यथा ' लोकं महत्वासी मुह्यथ ' महासुह्य ' । महान् परिमाणतः सुदयः सोमनो ह्यो लक्षणे
पेत । मिथुरंशो मव. ' सन्धव ' अभिजनस । ' पद्बीशासपून् ' पादवधनान् शकून् पद्बीशाथ ते शक
वध नान् ' सहदेन् ' उपच्छेन् युगादुत्तरेन् अश्वारोहे आळडे परीक्षणाय । ' एव ह ' एव ' इमान्
बागादीन् प्राणान् ' संवर्हं ' उपवतान् स्वस्यानान् अशितवान् । ' ते ' वाग्भद्रय. ' ऊजु. ' ।
हे ' भगव ' ! मावन् । ' मा उत्कर्मी ' यमान् ' न वै शश्याम. ' ' त्वद्वते ' त्वा विना ' जीवितुं ' । यथैव
मम श्रेया विद्वाना भवतिः अहमव श्रेय इति . ' तस्य वै मे ' मम ' बलिं कुर्वत ' कर कुप्यत कर प्रपच्छेति ।
अथ च प्राणान्नाद. कश्चितो विदुष. श्रेयपरिष्ठाप्रकारोपदेश । अनेन हि प्रकारेण विद्वान् को नु खड्ग अथ
श्रेय इति परीक्षणं करोति । स एव परीक्षणप्रकारं सत्त्वाद्भूत. कथ्यते । न हि अन्यथा सह्यकारिणा सता
एषां अज्ज्ञैव मव सरास्रमेव एकैकस्य निर्गमनादि उपपद्यते । तन्मान् विद्वानेवानेन प्रकारेण विचारयति बागा-
दीनां प्रधानं सुमुमु. उपासनाय ॥ १३ ॥

प्रथमं बलिदानाय प्रवृत्ता ' बालू सा ह ' किञ्च ' उवाच ' उत्कर्मी । ' यद्वा अहं वसिष्ठा ' अस्मि ' यन्मम
वसिष्ठस्य ' तन् त्व वै ' तथैव वसिष्ठमुगेन ' त्व तद्वसिष्ठोऽसीति । यद्वा ' अहं प्रतिष्ठा अस्मि ' ' त्व तस्य-

तुद्विद्वाँसः श्रोत्रियाः । (५) अशिष्यन्तऽआचामन्त्यशित्वाऽऽचा-

तद्विद्वामः श्रोत्रिया अशिष्यन्त आचामन्ति । अशित्वा आचामन्ति । एतमेव तद्नमनग्रं बुर्वन्तो मन्यन्ते । तस्मादेवम्बिदशिष्यत्राचामेत् । अशित्वा आचामेत् । एतमेव तद्नमनग्रं कुरुते ॥ १५ ॥

निष्टोऽस्मि । दा मम प्रतिष्ठा सा स्वमनीति ' चक्षु ' । समानमन्यन् । मपरापतनप्रजातिवगुणान् इमेण समर्पितवत् । यथेव साधु बलि दत्तवन्, अत्र ' तस्य मे ' एवगुणवित्तिष्टम् ' रिमन् किं बाल इति ' आचामन्ते । यदित् ' लोके ' किच ' किचिदप्यमपि ' आश्रम्य, आक्रिमन्त्य ' श्रापेण सह किम्यन्त कौट-पतागन्त च तेन नह भवमेव यत् प्राथिमिरदमान अत्र त सर्वं तवात् । सर्वं प्राणस्यान्नमिति दृष्टिश्च विधीयते । केचिन्नु सर्वभक्षणे दोषाभाव इति प्राणान्नविद । तदमगतम् । शास्त्रांतरेण प्रतिबिद्धवान् । तंताम्य विरुण्य इति चेन्न, अत्रिप्रायस्कृत्वात् । न ह वा अस्यान्न जग्य भवति ' इति " सर्वं प्राणस्येत् " इत्येतस्य विज्ञानस्य विहितस्य न्युत्तर्यमेतन् । तेनैकवाक्पतापते । न तु शास्त्रांतरविहितस्य बाधेन सामर्थ्यं अन्वपत्त्वादस्य । प्राण-मात्रस्य सर्वमित्येतेर्दर्शनार्थं दर्शनमिह विधिनिमित्तम् । न तु सर्वं भक्षयेदिति । यत्तु सर्वभक्षणे दोषाभावज्ञान तन्मि-थैव प्रमाणाभावात् । विदुषः प्राणत्वामूर्वालोपपत्तेः सामर्थ्याद्दोष इति चेन्न शेषालवात्पुनरुते । तस्य, यद्यपि विद्वान् प्रागो येन कार्यकारणमघातेन महिलस्य विद्वता नेन कार्यकारणमघातेन किमिहोद्वेवाशेषाल-मक्षणं नोपपद्यते । तेन तत्र अशेषालभक्षणं दोषाभावज्ञानमपार्थक्यम्, अत्रान्वान् अशेषालभक्षणदोषस्य ।

ननु-प्राण सन् भक्षयत्येव किमिहोद्वेवायन्नमपि । वाह । किं तु, न तद्विषय प्रतिषेधोऽस्ति । तस्मादेव एक किंशुक्तं तत्र दोषाभाव (१) । अत तद्रूपेण दोषाभावज्ञानमनर्थकम्, अत्रान्नवान् अशेषालभक्षणदोषस्य । किं तु-येन कार्यकारणमघातससर्गेण निषेध क्रियते नान्मन्वन्ते नु इह नैव प्रतिप्रसवोऽस्ति । तस्मात्प्रतिषेधातिक्रमे दोष एव भवेत् । अन्यविषयत्वात् ' न ह वा ' इत्यारे । न च-ब्राह्मणादिरेहस्य सर्वालं दर्शनमिह विधी-यते । किं तु, प्राणमात्रस्यैव । यथा च सभ्यास्येन सममात्रस्य प्राणस्य किञ्चिदन्नान्न कस्यचित् जन्महेतुः । यथा विष विषयस्य क्रमे तदेवान्यस्य प्राणान्नमपि मद्गृध्नेव दोषमुत्पादयति मरणादिलक्षणम् । तथा सर्वाल-स्यादि प्राणस्य प्रतिविज्ञानभक्षणे ब्राह्मणत्वादिशरीरसम्बन्धात् दोष एव भवेत् । तस्मान्मृदा ज्ञानमेव अमभ्य-भक्षणं दोषाभावज्ञानम् । ' आपो वाम इति ' आपो मक्ष्यमाणा बाल एतान्नामात्र । अत्र च प्राणस्यापो वामः इत्येतद्दर्शनं तु वाम कार्ये आपो विनियोक शक्या । तस्माद्यथा प्राप्ते भक्षणे दर्शनमात्रं कर्तव्यम् । ' न ह वै ' अस्य सर्वं प्राणस्यान्न इत्येकविद अन्नलमनदर्शने ' जग्य ' भुक्त ' भवति ' । यद्यन्तेन अन्नदर्शने भुक्त अन्नदीयमेव भुक्त भवेत् । न तु तत्कृतदर्शनेण कियते इत्येतद्विद्वान्मुक्ति इत्यवादि । तथा ' नान्न प्रति-गृहीतम् ' यद्यपि अप्रतिप्राय हस्यादि प्रतिगृहीतं भवेत् । तदप्यन्नमेव प्रतिप्राय प्रतिगृहीतं भवेत् । तत्रापि अप्रतिप्रायप्रतिप्रायदोषेण न लिप्यते इति स्तुत्यर्थमेव । ' य एवमेतदनस्य ' प्राणस्यान्न ' वेद ' । फलं तु प्राणात्मभाव एव । न तु एतत्फलमिप्रायेण । किं तर्ह्ये स्तुत्यमिप्रायेणेति । ननु-एतदेव फलं कम्पान भवति । न प्राणात्मदर्शिनः प्राणात्मभाव एव फलम् । तत्र च प्राणात्मभूतस्य सर्वमन्ताऽन्नदर्शनमपि अर्थमेव । तथा-ऽप्रतिप्रायप्रति प्रतिप्रायमेवेति यथाप्राप्तमेवोपादय विद्या कृण्वते । अतो नैव फलविश्लिष्यन्तदा वाक्यस्याः ॥ १५ ॥

यमादापो वात प्राणस्य तस्मात् ' विद्वामः ' ब्राह्मणा. ' श्रोत्रियाः ' अर्थलवेदा. ' अशिष्यन्त. '

मन्त्येतमेव तुदनमुनग्रं कुर्वन्तो मन्यन्ते तुस्मादेवभ्रुदाशिष्यव्राचामे
दाशित्वाऽऽचामेदेतमेव तुदनमुनग्रङ्कुहते ॥ १५ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे सप्तमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चम-
प्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १४ (७) ९।३ ॥ (९) ६-२ ॥

स यः कामयेत महत्प्राप्नुयामिति । (त्वु) उदगयतुऽआपूर्व्यमाणपक्षे
पुण्याहे द्वादशाहमुपसद्भवती भूत्वौदुम्बरे कश्से चमसे वा सर्वोपधुम्फला-
नीति सम्भृत्य परिसमुह्य परिलिख्याग्निमुपसमाध्यायावृताऽऽज्युधुं सधुं-
स्कृत्य पुधुंसा नक्षत्रेण मन्यथे सत्रीय जुहोति ॥ १ ॥

श्रीमन्थकर्मब्राह्मणम् ।

स यः कामयेत । महत्प्राप्नुयामिति । उदगयत आपूर्व्यमाणपक्षे पुण्याहे द्वादशाहमुपसद्भवती
भूत्वा, औदुम्बरे कसे चमसे वा सर्वोपधुं फलानीनि संभृत्य, परिसमुह्य, परिलिख्य, अग्निमुपसमा-
धाय, आवृताऽऽज्यं संस्कृत्य, पुंसा नक्षत्रेण मंथं सत्रीय जुहोति ॥ १ ॥

भोक्ष्यमाण आवाप्तव्य । ' अशित्वाऽऽचामि ' भुक्त्वा चोत्तरकालमगो भक्षयति । तत्र तेषामावापना
कोऽभिप्राय इति श्रुते । ' एतमेव ' ' अन ' प्राग ' अनग्र कुर्वन्तो मन्यन्ते ' । अग्निं क्षेतु । यो यमो वानो
ददाति तमनग्र करोमीति हि मन्यते । प्रागम्य च प्रागो वाम इत्यभिहितम् । यद्यपि रिनामि तप्रागम्य
वामो ददातीति विद्वान् कर्तव्य इत्येवमर्थमेतत् । ननु-भोक्ष्यमाणो भुक्त्वाथ प्रपदो भविष्यामि इत्याचामिति ।
तत्र च प्रागम्यानप्रताकरणार्थमेव न द्वि कार्यताऽऽवमतस्य भवेत् । तत्र च कार्यद्वयं आवमतस्यैकस्य युक्तम् ।
यदि प्राग्यनार्थं नानप्रताऽर्थम् । अथानप्रताऽर्थं न प्राग्यनार्थम् । यस्मादेव तस्मात् द्वितीयं आवमतस्य प्राग-
स्यानप्रताकरणात् भवतु । न, क्रियाद्विवेचने । द्वे रीते द्विये भोक्ष्यमाणस्य भुक्तवत्तथ यदाचमनं सृष्टिर्निहित
तदाचमनार्थं भवति किमप्यमेव । न तु तत्र प्राग्यनार्थनादि अपेक्षत । तत्राचमनानुत्पत्तौ ननु वानोऽज्ञान
प्रागम्य इति कृतार्थतया चोत्तरे । ननु-तस्मिन् क्रियमाणे आवमतस्य प्राग्यनार्थता वापेत क्रियान्तरत्वात्
आचमनस्य । तस्मात् भोक्ष्यमाणस्य भुक्त्वाथ यदाचमनं तत्रागो वाम प्रागम्येति दर्शनमात्र विधीयत,
अप्राग्यनार्थवत् । ॥ १५ ॥

इति धीर्द्वयक्रियानुगमनं चोदयत्तदशिव्यस्य धीयाऽकान्तिरनुग्रह्य परमहंसपरिब्रजकाचार्यस्य श्रीवासु-
देवब्रह्मगवतः कृती भाष्यदिनीशतपत्रात्प्राणान्तर्गतमाष्यदिनशाब्देन निरदृष्टदा-
रव्यकर्तृकाया वासुदेवप्रकाशिकाया तृतीयं विन्नाण्डे पष्ठेऽथापि दिनीय ज्येष्ठश्रेष्ठ-
ब्राह्मण वा प्राणविद्याराक्षण परितमामन् ॥ १४ (९) ६।२ ॥

ज्ञानकर्मगोर्निरुक्ता । तत्र ज्ञान स्वतन्त्रम् । कर्म तु देवमानुषविलदयापनम् । तेन कर्मार्थं त्रिलुभामार्तवीयम् ।
तत्र अप्रत्यवायकारिणोभाषेनेति । तदर्थं श्रीमन्पाठ्य कर्म आरम्भते, महत्त्वमापये । महत्त्वे च सति अर्थ-

यावन्तो देवाः । (स्त्व) त्वयि जातवेदस्तिर्य्यञ्चो भ्रन्ति पुरुषस्य कामान् । तेभ्योऽहं भागधेयं जुहोमि ते मा नृताः कामैस्तर्पयन्तु स्वाहा ॥ २ ॥

या तिरश्ची निपद्यसेऽहं विधरणीऽइति । तांत्वा घृतस्य धारया युजे

(१) “ यावन्तो देवास्त्वयि जातवेदस्तिर्य्यञ्चो भ्रन्ति पुरुषस्य कामान् । तेभ्योऽहं भागधेयं जुहोमि ते मा नृताः कामैस्तर्पयन्तु स्वाहा ॥ २ ॥

(२) या तिरश्ची निपद्यसेऽहं विधरणीऽ इति । तांत्वा घृतस्य धारया युजे

सिद्धं वितम् । तदेतदभिधीयते—स यः कामयेतेति । ‘ स ’ वितार्थी कर्मव्यधिकृत ‘ य. ’ कामयेत । किं ! ‘ महत् ’ महत्त्वं ‘ प्राप्नुवा ’ महान् स्वाकिति इति यावन् । तत्र श्रीमन्मन्त्रो विप्रित्तस्य काल उच्यते । ‘ उदगयने ’ आदित्यस्य । तत्र सर्वत्र प्रप्तौ ‘ आर्पणस्य ’ शुक्रपथे । तत्रापि सर्वत्र प्रप्तौ ‘ पुण्याहे ’ अनुकूलेऽह्नि आत्मनः कर्मसिद्धिकारे इति । एतत् ‘ द्वादशाहं ’ यदित्यन् पुण्येऽह्नि अनुकूलेऽह्नि कर्म चिन्तयति । तत् प्राक् पुण्याहमेवारम्य ‘ द्वादशाहमुपमद्वती ’ उपसदो वनमुपमद्वतम् । उपसद्. प्रसिद्धा ष्योतिष्टोमे । तत्र च स्तनोपचयापवरद्वारेण पयोमक्षग तद्वनम् । अत्र च तत्कर्मोपसहायान् केवल इतिकर्तव्यताद्यस्य पयोमक्षगमात् गृह्यते । ननुपसद् एव ऋषिमिति यदा सिद्ध, तदा सर्वमिति कर्तव्यतारूपं प्राह्य भवति । तत्कर्मामोषशीयते इति । कथ्यते, स्मार्तत्वान् कर्मण । स्मार्तं हीदं श्रीमन्मन्त्रं । ननु शुतिविहितं सन् कथं स्मार्तं भवितुमर्हति । स्मृत्यनुवादिनी हि शुतिरियम् । श्रौतन्ते हि प्रहृतिविकारभावः । ततश्च प्राङ्मन्त्रमिहाह्वित्व विकारकर्मण । न चिह्न श्रौतत्वम् । अत एव च आवस्यत्यामौ एतत्कर्म विधीयते । सर्वा चाहृत् स्मार्तविति । ‘ उपमद्वती भूवा ’ पयोमती सक्तिः पथं । ‘ औदुवरे ’ उदुवरेऽहमये ‘ कमे चमते ’ वा तस्मैव विशेषणम् । कस्ताकारे चमसाकारे वा औदुवर एव । आकारे विकल्पः । औदुवरत्वे । ‘ सर्वोपध ’ सर्वसामोषशीला समूहम् । पयानभव यथाशक्ति च सर्वा ओषधी समाह्वय । तत्र प्राण्याणां तु दत्ता नियमेन प्राजाः । म्रियिष्यवाया वक्ष्यमाणाः । अधिकपदमे तु न दोषो प्राण्याणाम् । ‘ फलानीति ’ । फलानि च पयानमत्र यथाशक्ति च । इतिशब्दः समस्तसामारोपश्चप्रदर्शनार्थः । अन्यदपि यत्समभरणीयं तत्सकलं सधृष्टैर्ह्यर्थः । कर्मन्त्रं गृह्योक्तो द्रष्टव्यः । परिमन्त्रनपरिच्छेदने भूमिस्कारः. ‘ अग्निमुपसमावाय ’ इति वचनान् आवस्यत्येऽप्राविधि गम्यते । एकवचनान् उपसमागानप्रवगात् विद्यमानश्रौतसमागन्तम् । परित्तिथिं दर्शान् ‘ आहृत्वा ’ स्मार्तत्वात्कर्मणः स्थालीपाकाहृत्वा गृह्यते । तदा ‘ आग्न्यसंस्थत्य ’ । ‘ पुंसां नक्षत्रेण ’ पुनमस्युक्तेन ‘ मन्थ ’ सर्वोपधलक्षितम् । तत्रौदुवरे कमे वा चमते वा । ‘ दत्ता मयुना धृतेनोपमिष्य ’ । एकदा उपमयन्त्वा उपमन्थ्य ‘ सर्वाय ’ अग्ने स्वल्पं च मन्थे मन्थान्य औदुवरेण सुवेन च उपमथाने ‘ अज्यमन्थ ’ जुहोति ’ एतेनैत्रे. ॥ १ ॥

“ यावन्तो देवाः ” इत्यादि. ॥ २ ॥

“ ष्योहाय स्वाहा अहाय स्वाहा ” इत्यादयः द्वे द्वे आहृती हुत्वा ‘ मन्थे सक्त्रमत्रनपति ’ सुवाजलेत्साम्य

सुश्रुताधीनमहं स्वाहा ॥ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यऽद्यति तृतीया-
श्रुहोति ॥ ३ ॥

ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेति । (त्य) अग्नौ हुत्वा मुन्ये सध्वंस्त्रव-
मुवनयति प्राणाय स्वाहा वृषिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्ये सध्वंस्त्रवमुव-
नयति वाचे स्वाहा प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्ये सध्वंस्त्रवमुव-
नयति चक्षुषे स्वाहा सम्पदे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्ये सध्वंस्त्रवमुवनयति
श्रोत्राय स्वाहाऽऽयुतनाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्ये सध्वंस्त्रवमुवनयति
मुनसे स्वाहा प्रजात्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्ये सध्वंस्त्रवमुवनयति रेतसे
स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्ये सध्वंस्त्रवमुवनयति ॥ ४ ॥

भूताय स्वाहेति । (त्य) अग्नौ हुत्वा मुन्ये सध्वंस्त्रवमुवनयति भविष्यते
स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्ये सध्वंस्त्रवमुवनयति विश्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा
मुन्ये सध्वंस्त्रवमुवनयति सुव्याय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्ये सध्वंस्त्रवमुव-
नयति ॥ ५ ॥

पृथिव्यै स्वाहेति । (त्य) अग्नौ हुत्वा मुन्ये सध्वंस्त्रवमुवनयत्यन्तरि-
क्षाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्ये सध्वंस्त्रवमुवनयति दिवे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा

संराधनीमहं स्वाहा ॥ (३) प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः ” (वा. सं. २३ । ६५) इति
तृतीयां श्रुहोति ॥ ३ ॥

१ ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संध्वमवनयति । २ प्राणाय स्वाहा वृषिष्ठायै
स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संध्वमवनयति । ३ वाचे स्वाहा प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संध्व-
मवनयति । ४ चक्षुषे स्वाहा सम्पदे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संध्वमवनयति । ५ श्रोत्राय स्वाहा आय-
तनाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संध्वमवनयति । ६ मुनसे स्वाहा प्रजात्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये
संध्वमवनयति । ७ रेतसे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संध्वमवनयति ॥ ४ ॥

८ भूताय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संध्वमवनयति । ९ भविष्यते स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संध्वमव-
नयति । १० विश्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संध्वमवनयति । ११ सुव्याय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये
संध्वमवनयति ॥ ५ ॥

१२ पृथिव्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संध्वमवनयति । १३ अंतरिक्षाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये
संध्वमवनयति । १४ दिवे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संध्वमवनयति । १५ दिग्भ्यः स्वाहेत्यग्नौ

मये संध्वमवनयति । एतन्मादेव “ ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहा ” इत्यादिप्राणविमान् ज्येष्ठश्रेष्ठदिग्भ्योऽदि-

मुन्ये सथ्स्रवमुवनयति दिग्भ्यः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्ये सथ्स्रवमुवन-
यति ब्रह्मणे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्ये सथ्स्रवमुवनयति क्षत्राय स्वाहे-
त्यग्नौ हुत्वा मुन्ये सथ्स्रवमुवनयति ॥ ६ ॥

भूः स्वाहेति । (त्य) अग्नौ हुत्वा मुन्ये सथ्स्रवमुवनयति भुवः स्वाहे-
त्यग्नौ हुत्वा मुन्ये सथ्स्रवमुवनयति स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्ये सथ्स्र-
वमुवनयति भूर्भुवुः स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्ये सथ्स्रवमुव-
नयति ॥ ७ ॥

(त्य) अग्नये स्वाहेति । (त्य) अग्नौ हुत्वा मुन्ये सथ्स्रवमुवनयति
सोमाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्ये सथ्स्रवमुवनयति तेजसे स्वाहेत्यग्नौ
हुत्वा मुन्ये सथ्स्रवमुवनयति श्रिये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्ये सथ्स्रवमुव-
नयति लक्ष्म्ये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्ये सथ्स्रवमुवनयति सवित्रे स्वाहे-
त्यग्नौ हुत्वा मुन्ये सथ्स्रवमुवनयति सुरस्वत्ये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्ये
सथ्स्रवमुवनयति विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्ये सथ्स्रवमुव-
नयति प्रजापतये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्ये सथ्स्रवमुवनयति ॥ ८ ॥

हुत्वा मये संश्रवमुवनयति । १६ ब्रह्मणे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संश्रवमुवनयति । १७ क्षत्राय
स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संश्रवमुवनयति ॥ ६ ॥

१८ भूः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संश्रवमुवनयति । १९ भुवः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संश्रवमुव-
नयति । २० स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संश्रवमुवनयति । २१ भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये
संश्रवमुवनयति ॥ ७ ॥

२२ अग्नये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संश्रवमुवनयति । २३ सोमाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संश्रव-
मुवनयति । २४ तेजसे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संश्रवमुवनयति । २५ श्रिये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये
संश्रवमुवनयति । २६ लक्ष्म्ये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संश्रवमुवनयति । २७ सवित्रे स्वाहेत्यग्नौ
हुत्वा मये संश्रवमुवनयति । २८ सुरस्वत्ये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संश्रवमुवनयति । २९ विश्वेभ्यो
देवेभ्यः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संश्रवमुवनयति । ३० प्रजापतये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मये संश्रव-
मुवनयति ॥ ८ ॥

एवास्मिन् कर्मण्यधिकारः । " रेतसे स्वाहा " इत्यारभ्य एकैकामाहुतिं हुत्वा ' मये संश्रवमुवनयति ' । अत-
रदा उदमन्यन्त्या पुनर्मज्जानि ॥ १-८ ॥

(त्पु) अथैनमभिमृशति । भ्रमसि ज्वलदसि पूर्णमासि प्रस्तब्ध-
मस्येकसभमसि हिङ्कृतमासि हिङ्कियमाणमस्युद्गीयमस्युद्गीयमानमासि
श्रावितमासि प्रत्याश्रावितमस्युद्गीं सन्दीप्तमासि विभूरसि प्रभूरसि
ज्योतिरस्यन्नमसि निधनमसि सम्बर्गोऽसृति ॥ ९ ॥

(त्पु) अथैनमुद्यच्छति । (त्पु) आमोऽस्यामथ हि ते मयि । स हि
राजेशानोऽधिपतिः स मा राजेशानोऽधिपतिङ्करोतिवृत्ति ॥ १० ॥

(त्पु) अथैनमाचामति । तत्सवितुर्वरेण्यम् । मधु वाताऽऋतायते मधु
क्षरन्ति सिन्धवः । माध्वान्नः सन्तोषधीः ॥ भूः स्वाहा ॥ ११ ॥

भर्गो देवस्य धीमहि । मधु नक्तमुतोपसो मधुमत्पार्थिवथ रजः ।
मधु यौरस्तु नः पिता ॥ भुवः स्वाहा ॥ १२ ॥

धियो यो नः प्रचोदयात् । मधुमान्नो वनरूपतिर्मधुमाँऽअस्तु सूर्यः ।
माध्वीर्गावो भवन्तु नः ॥ स्वः स्वाहेति सुर्वाश्च सावित्रीमन्वाह सुर्वाश्च

अथैनमभिमृशति—“ भ्रमसि ज्वलदसि पूर्णमासि प्रस्तब्धमस्येकसभमसि हिङ्कृत-
मसि हिङ्कियमाणमस्युद्गीयमस्युद्गीयमानमसि श्रावितमासि प्रत्याश्रावितमस्युद्गीं
सन्दीप्तमासि विभूरसि प्रभूरसि ज्योतिरस्यन्नमसि निधनमसि सम्बर्गोऽसि ” इति ॥ ९ ॥

अथैनमुद्यच्छति—“ आमोऽस्यामं हि ते मयि । स हि राजेशानोऽधिपतिः स मा
राजेशानोऽधिपतिं करोतु ”—इति ॥ १० ॥

अथैनमाचामति—“ तत्सवितुर्वरेण्यम् ” । “ मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति
सिन्धवः । माध्वान्नः सन्तोषधीः ”—(वा. सं. १३।२७) “ भूः स्वाहा ” ॥ ११ ॥

“ भर्गो देवस्य धीमहि ” । “ मधु नक्तमुतोपसो मधुमत्पार्थिव रजः । मधु यौर-
स्तु नः पिता ” (वा. सं. १३ । २८) “ भुवः स्वाहा ” ॥ १२ ॥

“ धियो यो नः प्रचोदयात् ”—(वा. सं. ३ । ३५) “ मधुमान्नो वनरूपतिर्मधुमाँ
अस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु नः ”—(वा. सं. १३।२९) “ स्वः स्वाहा ”—इति । सर्वा च

‘ अथैनमभिमृशति ’ ‘ भ्रमसि ’ इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ९ ॥

‘ अथैनमुद्यच्छति ’ । सह पात्रेण हस्ते गृह्णाति । “ आमोऽस्यामं हि ते मयि ” इत्यनेन ॥ १० ॥

‘ अथैनमाचामति ’ मधुपति । गावत्या प्रथमपादेन मधुमत्सैकवा व्याख्या च प्रथमवा प्रथमं धाम
आचामति ॥ ११ ॥

तथा गावतीद्वितीयपादेन मधुमत्वा द्वितीयवा तृतीयवा च व्याख्या द्वितीयं प्राप्तम् ॥ १२ ॥

तथा तृतीयेन गावतीपादेन तृतीयवा मधुमत्वा तृतीयवा च व्याख्या तृतीयं प्राप्तम् । ‘ सर्वा सावित्री ’

मधुमतीः सुर्वाश्च व्याहृतीरहमेवेदं सर्वं भूयासम्भुवुः स्वः स्वाहे-
त्यन्ततुऽआचम्य प्रक्षाल्य पाणी जघनेनाग्निग्राक्षराः सुम्बिशति ॥१३॥

प्रातरादित्यमुपतिष्ठते । दिशामेकपुण्डरीकमस्यद्वम्मनुप्याणामेकपु-
ण्डरीकम्भूयासामिति यथेतमेत्य जघनेनाग्निमासीनो वर्धंशुञ्जपति ॥१४॥

तुष्टं हैतमुद्दालकऽआरुणिः । (र्वा) वाजसनेयाय याज्ञवल्क्यायान्ते-
वासिनऽउक्त्वोवाचाऽपि युऽएनर्धं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेन्नायेरञ्छाखाः
प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १५ ॥

(त्ये) एतमु ह्वेव वाजसनेयो याज्ञवल्क्यः । (ल्क्यो) मधुकाय पैङ्ग्या-
यान्तेवासिनऽउक्त्वोवाचाऽपि युऽएनर्धं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेन्नायेर-
ञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १६ ॥

(त्यं) एतमु ह्वेव मधुकः पैङ्ग्यः । (श्रू) चूडाय भागविन्नयेऽन्तेवा-
सिनऽउक्त्वोवाचाऽपि युऽएनर्धं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेन्नायेरञ्छाखाः
प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १७ ॥

मावित्रीमन्वाह । सर्वाश्च मधुमतीः । सर्वाश्च व्याहृतीः । “अहमेवेदं सर्वं भूयासम्” । “भूर्भुवः
स्वः स्वाहा” इति । अन्ततः आचम्य । प्रक्षाल्य पाणी । जघनेनाग्निं प्राक्षराः संविशति ॥ १३ ॥

प्रातरादित्यमुपतिष्ठते—“ दिशामेकपुण्डरीकमस्यद्वं मनुप्याणामेकपुण्डरीकं भूयासम्”—
इति । यथेतमेत्य । जघनेनाग्निमासीनो वर्धं जपति ॥ १४ ॥

तं हैतमुद्दालकः आरुणिर्वाजसनेयाय याज्ञवल्क्यायान्तेवासिन उक्त्वोवाच । अपि य एनं शुष्के
स्थार्णा निषिचेत् । जायेरन् शाखाः । प्ररोहेयुः पलाशानि इति ॥ १५ ॥

एतमु ह्वेव वाजसनेयो याज्ञवल्क्यो मधुकाय पैङ्ग्यायान्तेवासिन उक्त्वोवाच । अपि य एनं शुष्के
स्थार्णा निषिचेत् । जायेरन् शाखाः । प्ररोहेयुः पलाशानि इति ॥ १६ ॥

एतमु ह्वेव मधुकः पैङ्ग्यश्चूडाय भागविन्नयेऽन्तेवासिन उक्त्वोवाच । अपि य एनं शुष्के स्थार्णा
निषिचेत् । जायेरन् शाखाः । प्ररोहेयुः पलाशानि इति ॥ १७ ॥

‘ सर्वाश्च मधुमती मधुमती-व्याहृतीरहमेवेदं सर्वं भूयासम्’ इति च अन्ते-भूर्भुव स्व स्वाहेति समस्त मन्त्र-
पति । यथा वृत्तिसमाप्ते लुट्ठव्य सर्वं परिष्ममायत्न । तथा पूर्वमेव निरूपयेत् । यथावावन्मि तयाव सर्व निर्गमित्य
तूष्णीं रिनेत् । ‘ पानीं प्रक्षाल्य ’ ‘ आचम्य ’ । ‘ जघनेनाग्निं प्राक्षराः ’ ‘ मविशति ’ इति ॥ १३ ॥

‘ प्रातः ’ मन्त्रामुदात्तम् । आदित्यमुपतिष्ठते । ‘ दिशामेकपुण्डरीकं ’ इत्यनेन मन्त्रेण । ‘ यथेत ’ यथा-
गतमेत्यायम् । जघनेनाग्निमासीनः ‘ वर्धं जपति ’ ॥ १४ ॥

“तं हैतमुद्दालक आरुणि” इत्यादि “सत्यकामो जावाञ्जोऽन्तेवासिन्य उक्त्वोवाचाऽपि य एनं शुष्के स्थार्णा

(त्ये) एतमु हेव चूडो भागवितिः । (जां) जानकुयऽभायस्थूणा-
यान्तेवासिन्ऽब्रुक्त्वोवाचाऽपि बुऽएनश्ँ शुष्के स्थाणौ निपिञ्चेज्जापेर-
ञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १८ ॥

(त्ये) एतमु हेव जानकिरायस्थूणः । सत्यकामाय जावालायान्तेवा-
सिन्ऽब्रुक्त्वोवाचाऽपि बुऽएनश्ँ शुष्के स्थाणौ निपिञ्चेज्जापेरञ्छाखाः
प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १९ ॥

(त्ये) एतमु हेव सत्यकामो जावालः । (लांऽन्ते) अन्तेवासिभ्यऽ
ब्रुक्त्वोवाचाऽपि बुऽएनश्ँ शुष्के स्थाणौ निपिञ्चेज्जापेरञ्छाखाः प्ररो-
हेयुः पलाशानीति तुमेतञ्चापुत्राय वाऽनन्तेवासिने वा ब्रूयात् ॥ २० ॥

(च्च) चतुरौदुम्बरो भवति । (त्यौ) औदुम्बरश्चमसऽऔदुम्बरः सुवऽ
औदुम्बरऽइध्मऽऔदुम्बर्याऽउपमन्यन्त्यौ ॥ २१ ॥

दश ग्राम्याणि धान्यानि भवन्ति । व्रीहियुवास्तिलमापाऽअणुप्रियङ्गवो

एतमु हेव चूडो भागवितिर्जानकय आयस्थूणायांतेवासिन उक्त्वोवाच । अपि य एनं शुष्के
स्थाणौ निपिञ्चेत् । जापेरन् छाखाः । प्ररोहेयुः पलाशानि इति ॥ १८ ॥

एतमु हेव जानकिरायस्थूणः सत्यकामाय जावालायानेवासिन उक्त्वोवाच । अपि य एनं शुष्के
स्थाणौ निपिञ्चेत् । जापेरन् छाखाः । प्ररोहेयुः पलाशानि इति ॥ १९ ॥

एतमु हेव सत्यकामो जावालोऽन्तेवासिभ्य उक्त्वोवाच । अपि य एनं शुष्के स्थाणौ निपिञ्चेत् ।
जापेरन् छाखाः । प्ररोहेयुः पलाशानि इति । तमेतं नापुत्राय वा अनन्तेवासिने वा ब्रूयात् ॥ २० ॥

चतुरौदुम्बरो भवति । (१) औदुम्बरश्चमसः । (२) औदुम्बः सुवः । (३) औदुम्बर
इध्मः । (४) औदुम्बरी उपमन्यन्त्यौ ॥ २१ ॥

दश ग्राम्याणि धान्यानि भवन्ति—१ व्रीहि २ यवाः ३ तिल ४ मापाः ५ अणु ६ प्रियंगवः

निपिञ्चेत् जापेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानि " इत्येवंमन्त्रम् । ' एन ' मन्त्र उरालकोऽप्रभृति एवैकादाश-
कामान सत्यकाम आचार्यो ब्रूयन्, ' अन्तेवासिभ्य उक्त्वा उवाच ' । त्रिमन्यदुवाचैत्यभिधीयते । ' अपि य
एनं शुष्के स्थाणौ ' गतप्रागेऽपि ' एन ' मन्त्र मन्त्रणाय सन्कृत निपिञ्चेत्प्रक्षिपेत् । ' जापेरन् ' उपरैरन्
एवामिन् स्थाणौ क्रियते अनेन कर्मणा काम निधेदिति ध्रुवमैतन्मिद कर्मणि कर्मस्तु पर्यथेनन् । निपाधिगमे षट्
सार्धानि । तेषानिह प्रार्थनार्थमव मन्यविज्ञानप्रधिगमे द्वे एव तीर्थे अट्टरायेने । पुत्रक्षतेकानी च ॥ १९-२० ॥

' चतुरौदुम्बरो भवतीति ' व्याख्यानम् ॥ २१ ॥

' दश ग्राम्याणि धान्यानि भवन्ति ' । ग्राम्याणां तु धान्यानां दश नियमेन प्रापाणि दन्त्यदि । तान्पेनादि

१-इमं लघुसंज्ञकं लक्ष्यं ' य इति श्रिय (स्त्री) एवमस्यैव कर्मणि विद्यते " इति (टी व ५ । २ । ८) एते कर्म-
विदेशिनोऽपि शक्तिः ॥

गोधूमाश्च मसूराश्च खल्वाश्च खलुकुलाश्च तान्तासार्द्धम्पिष्ट्वा दध्ना मधुना
घृतेनोपसिञ्चत्याज्यस्य जुहोति ॥ २२ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे सप्तमे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमे
प्रपाठके चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥ १४ (७) ६ । ४ ॥ (९) ६-३ ॥

एषाम्बे भूतानाम्पृथिवी रसः । पृथिव्याऽआणोऽपाणोपधयऽओपधीना-
म्पुष्पाणि पुष्पाणाम्फलानि फलानाम्पुरुषः पुरुषस्य रेतः ॥ १ ॥

स ह प्रजापतिरीक्षाञ्चके । हुन्तास्मै प्रतिष्ठाकल्पयानीति तु स्त्रियुधुं

७ गोधूमाश्च ८ मसूराश्च ९ खल्वाश्च १० खलुकुलाश्च । तान् सार्द्धं पिष्ट्वा दध्ना मधुना घृतेनो
पसिञ्चति । आज्यस्य जुहोति ॥ २२ ॥

पुत्रमन्थकर्मब्राह्मणम् ।

एषां वै भूतानां पृथिवी रसः । पृथिव्या आपः । अपामोषधयः । ओपधीनां पुष्पाणि । पुष्पाणां
फलानि । फलानां पुरुषः । पुरुषस्य रेतः ॥ १ ॥

स ह प्रजापतिरीक्षाञ्चके । हुन्त अस्मै प्रतिष्ठां कल्पयानीति । स स्त्रियं ससृजे । तां सृष्ट्वा

निर्दिशन्ते ' श्रीह्रियवान्निष्कामा अणुप्रियगवः ' अणवश्च अणुरान्द्राच्याः क्वचिदेशे । प्रियगव, प्रतिष्ठाः
कणुराभ्येन । ' खल्वा ' निष्पावा बृहदारण्यकाच्या लोके । ' खलुकुलाः ' कुलत्या' । एतद्यतिरेकेण यथासक्ति
सर्वोपधयो प्रायाः फलानि चेत्यत्रोचाम । अवहिकानि वर्जयित्वा ॥ २२ ॥

इति श्रीश्रीशैशवसंज्ञकमगवत्सुत्र्यपादशिष्यस्य श्रीभाटकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिजानकाचार्यस्य

श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृणौ माप्यन्दिनीविरातपञ्चशतगणान्तरितमाप्यदिनशाखेपेनिषद्-

बृहदारण्यकव्याख्याया वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकांडे षष्ठेऽध्याये

तृतीय धर्मन्यकर्मब्राह्मण पारिभाषितम् ॥ १४ । (९) ६-३ ॥

यादाजन्मा यथोपादितैर्वा गुणैर्विशिष्टः पुत्रः आत्मनः रिनुश्च लोकोभो मन्वीति तत्सन्त्यादनाय ब्राह्मणमार-
म्यते । प्राणदारिणः श्रीमन्थकर्म कृतवत्, पुत्रमन्ये अविकारः । यदा पुत्रमन्य चिकीर्षेति तदा श्रीमन्थकृत्वा
शत्रुकाल पत्या, प्रतीक्षेत इत्येतद् रेतस ओषध्यादिसारतमव तत्सुन्या अवगम्यते । ' एषां वै ' ।
' एषां ' चरणानां ' भूतानां ' ' पृथिवी रस ' सारभूता । " सर्वभूताना मधु " (श. प. बृ. २ । ९ । १)
इति दामिहितम् । ' पृथिव्या आपः ' रसः । अप्सु हि पृथिवी ओला च प्रोता च । " यदिदं सर्वमप्सोभेत् व
प्रोत च " (श. प. बृ. २ । ९ । १) इत्यभिहितम् । ' अपामोषधयः ' रसः । कार्यत्वादसन्वसोषध्याः
' ओषधीना पुष्पाणि ' । ' पुष्पाणा फलानि ' । ' फलानां पुरुषः ' । ' पुरुषस्य रेतः ' । " सर्वेभ्योऽङ्गेभ्य-
स्तेजः सम्भूतम् " () इति श्रुत्यन्तरान् । यत एव सर्वभूताना सारतममेतद् ' रेतः ' । अतः का
तु खड्ग अस्य योग्या प्रतिष्ठेति ॥ १ ॥

' स ह ' सृष्टा ' प्रजापतिः ईक्षाञ्चके ' । ईक्षां कृत्वा ' स्त्रियं ससृजे ' । ' तां ' च ' सृष्ट्वा ' ' अह

ससृजे त्राष्ट्रं सृष्ट्वाऽथऽवपास्त तस्मात्स्त्रियमुधऽवुपासीत श्रीह्रियेपा सुऽ
एतम्प्राञ्चं ग्यावाणमात्मनऽएव समुदपारयत्तेनैनामभ्यसृजत् ॥ २ ॥

(त्तु) तस्या वेदिरुपस्थः । (स्थो) लोमानि वर्द्धिश्रुर्माधिपवणे समिद्धो
मध्यतस्तौ मुष्कौ स यावान् वै वाजपेयेन युजमानस्य लोको भवति
तावानस्य लोको भवति युऽएवुम्बिद्वानधोपहासञ्चरत्या सु स्त्रीणां
सुकृतमृद्भक्तेऽथ युऽइदमविद्वानधोपहासञ्चरत्याऽस्य स्त्रियः सुकृत-
मृञ्जते ॥ ३ ॥

(तऽए) एतद्द स्म वै तद्विद्वानुद्दालकऽआरुणिराह । (हे) एतद्द स्म
वै तद्विद्वान्नाको मीद्वल्यऽआहेतुद्द स्म वै तद्विद्वान्कुमारहारितुऽआह बहवो
मर्ष्या ब्राह्मणायना निरिन्द्रिया विसुकृतोऽस्मालोकात्प्रयन्ति युऽइद-
मविद्वान्सोऽधोपहासञ्चरन्तीति ॥ ४ ॥

अथ उपास्त । तस्मात् स्त्रियमथ उपासीत । श्रीर्हि एषा । स एतं प्राञ्चं ग्यावाणमात्मन एव समुद-
पारयत् । तेनैनामभ्यसृजत् ॥ २ ॥

तस्या वेदिरुपस्थः । लोमानि वर्द्धिः । श्रुर्माधिपवणे । समिद्धो मध्यतस्तौ मुष्कौ । स यावान् वै
वाजपेयेन लोको भवति । तावानस्य लोको भवति । य एवं विद्वानधोपहासं चरति । आ स स्त्रीणां
सुकृतं वृद्भक्ते । अथ य इदमविद्वानधोपहासं चरति । आ अस्य स्त्रियः सुकृतं वृञ्जते ॥ ३ ॥

एतद्द स्म वै तद्विद्वानुद्दालक आरुणिराह । एतद्द स्म वै तद्विद्वान्नाको मीद्वल्य आह । एतद्द
स्म वै तद्विद्वान् कुमारहारित आह । बहवो मर्ष्या ब्राह्मणायना निरिन्द्रिया विसुकृतोऽस्मालोका-
त्प्रयन्ति । य इदमविद्वान्सोऽधोपहासं चरन्ति । इति ॥ ४ ॥

उपास्त ' मैथुनात्म्यं कर्म' अथउपासनं नाम कृतवान् । ' तस्मात् ' ' स्त्रियमेवाथ उपासीत ' । ' श्रीर्हि एषा ' ।
श्रेष्ठ उपासकः । श्रेष्ठानुधयणा हि प्रजा । अत्र वाजपेयसामान्यं श्रुतिराह— ' स एतमामनो ग्यावाणं ' सोमा-
धिषवोपलस्यानीथ कठिनसामान्यात् । प्रजननेन्द्रिय ' उदपारयत् ' उद्वृत्तवान् स्त्रीव्यजनं प्रति । ' तेन एनां '
स्त्रिय ' अभ्यसृजत् ' अभिससर्गं कृतवान् ॥ २ ॥

तस्या वेदिरुत्वादि समस्त सामान्यं प्रतिद्वन्द्वं । समिद्धोऽग्निर्मथतो मध्यप्रदेशं, स्त्रीव्यजनस्य । ' तौ
मुष्कौ ' वृषणौ अधिषवगणकौ इति न्यवहितेन सन्वच्यते । वाजपेययजिनः— ' यावान् लोकोः ' प्रसिद्धः ।
' तावान् ' विदुषो मैथुनकर्मणः फल इति रूपते । तस्मान् बीभस्ता ऋ कार्षेति । ' य एव विद्वानवोपहासं
चरति ' । ' आ स स्त्रीणां सुकृतं वृक्ते ' वर्जयति । ' अथ ' पुनर्यो वाजपेयसम्पत्तिं न जानाति । ' अविद्वान् '
रेततो रसतमत्वं च ' अजोपहासं चरति ' । ' अस्य ' अविदुषःस्त्रियः सुकृतं ' आवृजते ॥ ३ ॥

' एतद्दस्म वै तद्विद्वानुद्दालक आरुणिराह । अजोपहासस्यं मैथुनं कर्म वाजपेयसम्यक् निदानिती यावत् ।

(त्यु) अथ यामिच्छेद्गुर्भर्न्दधींति । तस्याप्रथुंनिष्ठाप्य मुखेन मुखे सन्ध्यायापान्याभिष्ठाप्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेतऽआदधामिती गर्भिण्येव भवति ॥ १० ॥

(त्यु) अथ यस्य जाग्रथै जाः स्यात् । (त्) तच्छ्रित्प्याडामपात्रेऽभिमुप-
समाधाय प्रनिलोमुशुं शरवर्हिं स्तीर्त्वा तुस्मिन्नेत्रास्तिष्ठः शशभृष्टीः प्रति-
लोमाः सर्षिपाऽकृत्वा जुहुयान्मम समिद्धेऽहोषीराशापराकाशौ तऽआद-
देऽसाविति नाम गृह्णाति मम समिद्धेऽहोषीः पुत्रपशून्तऽआददेऽसाविति
नाम गृह्णाति मम समिद्धेऽहोषीः प्राणापानौ तऽआददेऽसाविति नाम
गृह्णाति स वा एष निरिन्द्रियो विसुकृदस्माहोकार्दति । यमेवंवि-
द्ब्राह्मणः शपति तस्मादेवंविच्छुत्रियस्य जायायाऽऽपहासुन्नच्छेदुत ह्यव-
म्वित्पुरो भवति ॥ ११ ॥

अथ यामिच्छेत् । गर्भं दर्शनेति । तस्यामर्थं निष्ठाप्य । मुखेन मुखे सन्ध्यायापान्याभिष्ठाप्यत्-
“ इन्द्रियेण रेतसा ते रेत आदधामि ”-इति । गर्भिण्येव भवति ॥ १० ॥

अथ यस्य जाग्रथै जाः स्यात् । तच्छ्रित्प्यात् । आमपात्रे अभिमुपसमाधाय । प्रनिलोमं शर-
वर्हिः स्तीर्त्वा । तस्मिन्नेत्रास्तिष्ठः शशभृष्टीः प्रनिलोमाः सर्षिपा अकृत्वा जुहुयात्-“ मम समिद्धे-
ऽहोषी रशापराकाशौ न आददे अमौ ”-इति नाम गृह्णाति । “ मम समिद्धेऽहोषीः
पुत्रपशून्त आददे अमौ ”-इति नाम गृह्णाति । “ मम समिद्धेऽहोषीः प्राणापानौ त आददे
अमौ ”-इति नाम गृह्णाति । स वा एष निरिन्द्रियो विसुकृदस्माहोकार्दति । यमेवंविद् ब्राह्मणः
शपति । तस्मादेवंविद् श्रोत्रियस्य जायाया उपहामं नेच्छेत् । उत हि पूर्ववित्तमे भवति ॥ ११ ॥

अथ यामिच्छेद्गुर्भर्न्दधींति इति । तस्या अर्थमिच्छायां भवत् । पूर्ववित्तमेण ‘ अपान्या अभिष्ठाप्यात् ’
“ इन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदधामि ” इति । ‘ गर्भिण्येव भवति ’ ॥ १० ॥

‘ अथ ’ पुनः ‘ यस्य जाग्रथै जाः ’ उपपत्तिः ‘ स्यात् ’ । ‘ त चेत् श्रित्प्यात् ’ अभिष्ठाप्याभि एन
इति मन्वेत । तस्यैदं कर्म । ‘ आमपात्रे ’ ‘ अभिमुपसमाधाय ’ । सर्वं ‘ प्रनिलोमं ’ पुरात् । तत् तन्मिन्त्री
‘ एताः तिन शरभृष्टी ’ शरवर्हिका ‘ सर्षिपा अकृत्वा ’ धुनेनाप्यन्य ‘ प्रनिलोमाः ’ विपरान्तायाः ‘ जुहुयात् ’ ।
“ मम समिद्धेऽहोषीः ” इत्याद्या आहुती । ‘ असाविति ’ नामपहणं प्रत्येकम् । स एवः ‘ एवमित् ’ ब्राह्मणः ।
‘ य ’ शपति । ‘ स विसुकृत् ’ विद्वत्पुण्यसूक्तं ‘ त्रेति ’ । ‘ तस्मात् एवमित् श्रोत्रियस्य जायायाः ’

(त्सु) अथ अस्य जायामार्त्तं विन्देत् । (त्स्य) अथ ह्यहं कंसं नु पिबेदु-
हतवासा नैनाम्वृषलो न वृषल्युपहन्पात्त्रिरान्त्रान्तुऽ आप्लूय व्रीहीनिव-
घातयेत् ॥ १२ ॥

(त्स) स युऽ इच्छेत् । (त्पु) पुत्रो मे गौरो जायेत वेदमनुब्रवीत
सर्वमायुरियादिति क्षीरोदनम्पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्रीयातामीश्वरौ
जुनयित्वै ॥ १३ ॥

(वाऽञ्ज) अथ युऽ इच्छेत् । (त्पु) पुत्रो मे कपिलः पिङ्गलो जायेत
द्वौ वेदावनुब्रवीत सर्वमायुरियादिति दुष्योदनम्पाचयित्वा सर्पिष्-
मन्तमश्रीयातामीश्वरौ जुनयित्वै ॥ १४ ॥

अथ यस्य जायामार्त्तं विन्देत् । अथ हं कंसं न पिबेत् । अहतवासाः । नैनां वृषलो न वृषल्यु-
पहन्पात् । त्रिरान्त्रांत आप्लूय । व्रीहीनिवघातयेत् ॥ १२ ॥

स य इच्छेत् । पुत्रो मे गौरो जायेत । वेदमनुब्रवीत । सर्वमायुरियात् इति । क्षीरोदनं पाच-
यित्वा । सर्पिष्मन्तमश्रीयाताम् । ईश्वरौ जुनयित्वै ॥ १३ ॥

अथ य इच्छेत् । पुत्रो मे कपिलः पिङ्गलो जायेत । द्वौ वेदावनुब्रवीत । सर्वमायुरियात् इति ।
दुष्योदनं पाचयित्वा । सर्पिष्मन्तमश्रीयाताम् । ईश्वरौ जुनयित्वै ॥ १४ ॥

दारेण ' नोपहाम ' नर्मापि न कुर्यात् । किमुत अजोपहाम् । ' हि ' यम्पत् एवविदपि तद्वन् ' परो
भवति ' । शत्रुर्मन्वीर्यः ॥ ११ ॥

' अथ यस्य जायामार्त्तं विन्देत् ' ऋतुमात्रः प्राच्युयात् इत्येवमादिमन्थ. " व्रीहिं वा एषा ह्रीणां " -
(क. ७) इत्यत इर्व द्रष्टव्य । सामर्थ्यात् । ' अथ हं कंसं न पिबेत् ' । अहनवानाथ भवेत् । ' न एनां '
सार्ता अस्ताता च ' वृषलो वृषली वा ' नैमहन्पात्त्रोपहृशेत् । ' त्रिरान्त्रांतं ' त्रिरान्त्रकृतसमानी ' आप्लूय '
स्तात्वा ' अहतवासा ' स्यात् । इति व्यञ्जनेन सर्वं । तामाच्छ्रुता व्रीहीनिवघातयेत् ' व्रीह्यवघाताय तामेव
त्रिनियुज्यात् ॥ १२ ॥

' स य इच्छेत् पुत्रो मे गौरो ' वर्गतः ' जायेत ' । ' वेदमेकमनुब्रवीत ' । ' सर्वमायुरियात् ' वर्षंशतम् ।
' क्षीरोदनं पाचयित्वा ' । ' सर्पिष्मन्तमश्रीयाता ' । ' ईश्वरौ जुनयित्वै ' ॥ १३ ॥

' दुष्योदनं दमा अह ' पाचयित्वा ' ' पुत्रो मे कपिलः पिङ्गलो जायेत द्वौ वेदावनुब्रवीत सर्वमायुरिया-
दिति ' पुत्र वेदिच्छति ॥ १४ ॥

(वाऽञ्जु) अथ युऽ इच्छेत् । (त्पु) पुत्रो मे श्यामो लोहिताक्षो जायेत त्रीन्वेदानुब्रूवीत सर्वमायुरियादित्युदौदनम्पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्रीयातामीश्वरौ जनयित्वा ॥ १५ ॥

(वाऽञ्जु) अथ युऽ इच्छेत् । (हु) दुहित्वा मे पण्डिता जायेत सर्वमायुरियादिति तिलौदनम्पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्रीयातामीश्वरौ जनयित्वा ॥ १६ ॥

(वाऽञ्जु) अथ युऽ इच्छेत् । (त्पु) पुत्रो मे पण्डितो विजिगीथः समितिङ्गमः शुश्रूषिताम्वाचम्भापिता जायेत सर्वान्त्रेदानुब्रूवीत सर्वमायुरियादिति मांसौदनम्पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्रीयातामीश्वरौ जनयित्वाऽ औक्षणेन वाऽऽर्पभेण वा ॥ १७ ॥

(वाऽया) अथाभिंप्रातरेव । स्थालीपाकावृत्ताऽऽज्यञ्चेष्टित्वा स्थाली-

अथ य इच्छेत् । पुत्रो मे श्यामो लोहिताक्षो जायेत । त्रीन् वेदानुब्रूवीत । सर्वमायुरियात् इति । उदौदनं पाचयित्वा । सर्पिष्मन्तमश्रीयाताम् । ईश्वरौ जनयित्वा ॥ १५ ॥

अथ य इच्छेत् । दुहित्वा मे पंडिता जायेत । सर्वमायुरियात् इति । तिलौदनं पाचयित्वा । सर्पिष्मन्तमश्रीयाताम् । ईश्वरौ जनयित्वा ॥ १६ ॥

अथ य इच्छेत् । पुत्रो मे पंडितो विजिगीथः समितिङ्गमः शुश्रूषितां वाचं भापिता जायेत । सर्वान् वेदानुब्रूवीत । सर्वमायुरियात् इति । मांसौदनं पाचयित्वा । सर्पिष्मन्तमश्रीयाताम् । ईश्वरौ जनयित्वा । औक्षणेन वा । आर्पभेण वा ॥ १७ ॥

अथाभिंप्रातरेव । स्थालीपाकावृत्ता आज्यं चेष्टित्वा । स्थालीपाकस्थोपचारं जुहोति—“ अग्रये

“ अथ य इच्छेत् पुत्रो मे श्यामो लोहिताक्षो जायेत त्रीन् वेदानुब्रूवीत ” इत्यादि । इच्छति पुत्रम् । तदा एवमत्र न नियमः । केवलमेव स्वाभाविक औदनम् । उदकप्रहणमन्येप्रसगन्निरासार्थम् ॥ १५ ॥

‘ दुहित्वा मे पंडिता जायेत ’ । दुहितुः पाडित्य गृहत्रविषयमेव । वेदे अनधिकारान् । ‘ तिदौदन ’ छतरम् ॥ १६ ॥

विजिघ्रि जिगीथः ‘ विजिगीथः ’ प्रख्यात इति यावत् । ‘ समितिङ्गमः ’ समं गच्छतीति प्रगतम् । इत्येतन्नादित्यस्य वृषकू ग्रहणान् । ‘ शुश्रूषितां ’ श्रेतुमिष्टा रमणीयां ‘ वाच ’ ‘ माषिता ’ सहलाया अपर्शत्या वाचो माषितेत्यर्थः । मांसमिंप्रमेदन ‘ मांसौदन ’ तन्मंसनिपमार्थं ब्रवीति ‘ औक्षणेन वा ’ मासेन । उक्षा सेचन्तु समर्थः पुत्रव । तदीयं मांसम् । ‘ आर्पभेण वा ’ । ऋषमस्तनोऽप्यधिकारयाः । तदीयमार्थमे मांसम् ॥ १७ ॥

‘ अथाभिंप्रातरेव ’ काळे अथवातनिर्हृत्तान् हाण्डुलानादाय ‘ स्थालीपाकावृत्ता ’ ‘ आज्यं चेष्टित्वा ’ आय-

पाकुस्योपघातजुहोत्यद्यथे स्वाहाऽनुमतये स्वाहा देवाय सवित्रे सत्यप्र-
सवाय स्वाहिति हुत्वोद्धृत्य प्राश्नाति प्राश्येतरस्याः प्रुयच्छति प्रशाल्य
पाणीऽउदपात्रं पूरयित्वा तेनैनान्द्रिभ्युक्त्युत्तिष्ठातो विश्वावसोऽन्या-
मिच्छ प्रफुर्व्यम् । सुञ्जायाम्पत्या सहैति ॥ १८ ॥

(त्यु) अथेनामभिपद्यते । (तेऽमो) अमोऽहमस्मि सा त्वर्थं सा त्वम-
स्यमोऽअहम् । सामाहमस्मि ऽ ऋक्त्वन्द्यौरहमपृथिवी त्वम् ॥ तावेहि
संभ्रावहे सह रेतो दधावहे । पुँसे पुत्राय व्युत्तयऽडुति ॥ १९ ॥

(त्यु) अथास्याऽऊरू विहापयति । विजिहीथान्यावापृथिवीऽडुति
तस्यामर्थं निष्ठाप्य मुखेन मुखर्थं सन्धाय त्रिरेनामुनुलोमामुनुमार्थं विष्णु-
श्वोनिङ्कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पितृशतु । आसिञ्चतु प्रजापतिर्दाता

स्वाहा । अनुमतये स्वाहा । देवाय सवित्रे प्रसवित्रे सत्यप्रसवाय स्वाहा ”-इति ।
हुत्वा, उद्धृत्य, प्राश्नाति । प्राश्य, इतरस्याः प्रयच्छति । प्रशाल्य पाणी, उदपात्रं पूरयित्वा,
तेनैनां त्रिभ्युक्ति-“ उत्तिष्ठातो विश्वावसोऽन्यामिच्छ प्रफुर्व्यम् । सं जायां पत्या
सह ”-इति ॥ १८ ॥

अथेनामभिपद्यते-“ अमोऽहमस्मि सा त्वं सा त्वमस्यमोऽअहम् । सामाहमस्मि ऋक्
त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वम् ॥ तावेहि संभ्रावहे सह रेतो दधावहे । पुँसे पुत्राय व्युत्तये ”
इति ॥ १९ ॥

अथ गर्भाधानम् ।

अथास्या ऊरू विहापयति-“ विजिहीथां यावापृथिवी ”-इति । तस्यामर्थं निष्ठाप्य ।

सकारं कृत्वा चह श्रपयित्वा स्यान्नीपाकस्याहनी, ‘ जुहोति ’ उपघातमुपहृत्योपहृत्य । “ अपये स्वाहा ”
इत्यायाः । गार्ग्यं सर्वे विधिर्द्रष्टव्योऽत्र । ‘ हुत्वोद्धृत्य ’ चरुणोश्च ‘ प्राश्नाति ’ स्वयं ‘ प्राश्य ’ ‘ इतरस्याः ’
पत्ये ‘ प्रयच्छति ’ उच्छिष्टम् । ‘ प्रशाल्य पाणी ’ भाव्यम् ‘ उदपात्रं पूरयित्वा ’ । तेनैदेकैनेनां ‘ त्रि-
भ्युक्ति ’ अनेन मन्त्रेण “ उत्तिष्ठातो विश्वावसो ”-इति । सहृन्मत्रोच्चारणम् ॥ १८ ॥

‘ अथेनामभिपद्यते ’ । शीरीदनादि यथाऽन्यकाम भुक्त्विति क्रमोऽत्र द्रष्टव्यः । सनिवेशकाले “ अमो-
ऽहमस्मि ” इत्यादिमन्त्रेणाभिपद्यते ॥ १९ ॥

‘ अथास्या ऊरू विहापयति ’ विशेषयति । “ विजिहीथां यावापृथिवी ” इत्यनेन । तस्यामर्थमित्यादि

१-एतत्प्रत्ययान्तम् । इति वाच्यम् । २-‘ प्रफुर्व्यम् ’ प्रफुर्व्यं यस्याः तां प्रयमपुत्रं तस्यामिदं सर्वम् । ३-अमः प्रत्ययः इति ।
४-‘ सा ’ इति तच्छब्देन ‘ बहू ’ श्रुतम् । ५-वित्तिलानं इति ।

गुर्भन्दधातु ते । गुर्भन्धेहि सिनीवालि गुर्भन्धेहि पृथुष्टुके । गुर्भन्तेऽ
अश्विनौ देवावाधत्ताम्पुष्करघ्नौ ॥ २० ॥

हिरण्ययीऽअरणी । बुभ्यान्निर्मन्थतामश्विनौ देवौ । तुन्ते गुर्भन्दधा-
महे दशमे मासि सूतवे ॥ यथाऽग्निगर्भा पृथिवी यथा द्यौरिन्द्रेण
गर्भिणी । वायुर्दिशा यथा गुर्भन्ऽएवङ्गुर्भन्दधामि तेऽसाविति नाम
गृह्णाति ॥ २१ ॥

सोप्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति । यथा व्वातः पुष्करिणीं समीङ्गयति
सर्वतः । एषा ते गुर्भन्ऽ एजतु सहावैतु जरायुणा ॥ इन्द्रस्यायुम्वज्जुः
कृतः सार्गहः सपरिश्रयः । तुमिन्द्र निर्जहि गुर्भेण सावरं सहैति ॥ २२ ॥

मुखेन मुखं सन्धाय । त्रिरेनामनुलोमामनुमार्ष्टि—“ विष्णुर्षोनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि
पिंशतु । आसिचतु प्रजापतिर्घाता गर्भं दधातु ते ॥ गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि
पृथुष्टुके । गर्भं ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करघ्नौ ॥ २० ॥

हिरण्ययी अरणी याभ्यां निर्मन्थतामश्विनौ देवौ । तं ते गर्भं दधामहे दशमे
मासि सूतवे ॥ यथाऽग्निगर्भा पृथिवी यथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी । वायुर्दिशा यथा गर्भं
एवं गर्भं दधामि ते ” ॥ ‘असी’ इति नाम गृह्णाति ॥ २१ ॥

अथ सोप्यन्तीकर्म ।

सोप्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति—“ यथा व्वातः पुष्करिणीं समीङ्गयति सर्वतः । एषा ते गर्भं
एजतु सहावैतु जरायुणा ॥ इन्द्रस्यायं वज्जुः कृतः सार्गहः सपरिश्रयः । तुमिन्द्रे
निर्जहि गुर्भेण सावरं सह ”—इति ॥ २२ ॥

पूर्ववत् । ‘ त्रिरेतां ’ हिर प्रमन्थतुलोमामनुमार्ष्टि । “ विष्णुर्षोनिम् ” इत्यादि प्रतिमन्त्रम् । अने ‘ नाम
गृह्णाति ’ ‘ असाविति ’ तस्याः ॥ २० ॥ २१ ॥

‘ सोप्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति ’ प्रसूतिकाले मुखप्रसवार्थं अनेन मंत्रद्वयेन “ यथा व्वातः पुष्करिणीं समी-
ङ्गयति सर्वतः । एषा ते गर्भं एजतु ” इत्यादिना ॥ २२ ॥

१-‘ इत्यादि विष्णुः ’ अथवात् इत्यादि २-‘ सिनीवालि ’ अथवाति इति । ३-‘ पृथुष्टुके ’
पृथुर्वैतानां सृष्टा सृष्टिर्वैतानां सृष्टिः । ४-‘ सूतवे ’ प्रसवोत्सवे । ५-‘ समीङ्गयति ’-सवत्सवति ।
६-‘ एषा ’ एषवेत् । ७-‘ सार्गहः ’ सार्गहः, अर्गहः इति । ८-‘ सपरिश्रयः ’ परेश्वर इति । ९-‘ तुमिन्द्रेण
इन्द्रस्यायं वज्जुः । वज्जुः इन्द्रस्य प्रसूतिकाले । १०-‘ वज्जुः ’ मातृदेवी तया सह ।

जातेऽग्निमुपसमाधाय । (या) अङ्कुऽ आधाय कथंसे पृषदाज्य-
मानीय पृषदाज्यस्योपघातञ्जुहोत्यस्मिन्तसद्गुह्यमप्युप्यासुमेधमानः स्वे
गृहे । अस्योपसन्ध्याम्मा च्छैत्सीत्प्रजुया च पशुभिश्च स्वाहा । मयि
प्राणांस्त्वयि मनसा जुहोमि स्वाहा ॥ २३ ॥

यत्कर्मणाऽत्यरीरिचम् । यद्वा न्यूनमिहाकरम् । अग्निष्टत्स्विष्टकृद्विष्टा-
न्त्स्विष्टं सुहुतङ्करोतु स्वाहेति ॥ २४ ॥

(त्यु) अथास्यायुष्यङ्करोति । दक्षिणङ्कुर्णमभिनिधाय वाग्वागिति
त्रिरयास्य नामधेयङ्करोति वेदोऽसीति तदस्पैतद्गुह्यमेव नाम स्यादथ
दधि मधु घृतं सृज्यान्तर्हितेन जातरूपेण प्राशयति भूस्त्वयि
दधामि भुवस्त्वयि दधामि स्वस्त्वयि दधामि भूर्भुवः स्वः सुर्वन्त्वयि
दधामीति ॥ २५ ॥

अथ जातकर्म ।

जाते अग्निमुपसमाधाय । अङ्के आधाय । कंसे पृषदाज्यमानीय । पृषदाज्यस्योपघातं
जुहोति—“ अस्मिन् सहस्रं पुप्यासमेधमानः स्वे गृहे । अस्योपसन्ध्याम्मा च्छैत्सी-
त्प्रजया च पशुभिश्च स्वाहा ॥ मयि प्राणांस्त्वयि मनसा जुहोमि स्वाहा ” ॥ २३ ॥

“ यत्कर्मणाऽत्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम् । अग्निष्टत् स्विष्टकृत विद्वान्
स्विष्टं सुहुतं करोतु स्वाहा ”—इति ॥ २४ ॥

अथायुष्यकरणम् ।

अयास्यायुष्यं करोति—दक्षिणं कर्णमभिनिधाय, वाग्वागिति त्रिः । अयास्य नामधेयं करोति—
“ वेदोऽसि ” इति । तदस्पैतद्गुह्यमेव नाम स्यात् । अथ दधिमधुघृतं संसृज्य, अनन्तर्हितेन
जातरूपेण प्राशयति—“ भूस्त्वयि दधामि । भुवस्त्वयि दधामि । स्वस्त्वयि दधामि ।
भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधामि ”—इति ॥ २५ ॥

अथ जातकर्म । ‘ जातेऽग्निमुपसमाधाय ’ ‘ अङ्क आधाय ’ ‘ कंसे पृषदाज्यमानीय ’ सर्वत्र सप्तमेय
‘ पृषदाज्यस्योपघातं जुहोति ’ । “ अस्मिन् सहस्रम् ” इति । आवापस्याने ॥ २३ ॥ २४ ॥

‘ अथास्यायुष्यं करोति ’ । ‘ अथास्य ’ ‘ दक्षिणं कर्णमभिनिधाय ’ स्वनुसृज्य । ‘ वाग्वागिति त्रिः
जनेत् । ‘ अयास्य नामधेयं करोति ’ “ वेदोऽसि ” इति । ‘ तदस्पैतद् ’ ‘ गुह्यमेव ’ गोप्यमेव नाम भवति

(त्यु) अथैनमभिमृशति । (त्यु) अइमा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तुम्भव
आत्मा वै पुत्रनामाऽसि स जीव शरदः शतमिति ॥ २६ ॥

(त्यु) अयास्य मातरमभिमन्त्रयते । (तऽइ) इडाऽसि मैत्रावरुणी
वीरे वीरुमजीजनयाः । सा त्वम्वीरवती भव वाऽस्मान्वीरवतोऽ-
करादिति ॥ २७ ॥

(त्यु) अथैनम्मात्रे प्रदाय स्तनमप्र्यच्छति । युस्ते स्तनः शशयो यो

अथैनमभिमृशति—“ अइमा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तुम्भव । आत्मा वै पुत्रनामा-
ऽसि स जीव शरदः शतम् ”—इति ॥ २६ ॥

अयास्य मातरमभिमन्त्रयते—“ इडाऽसि मैत्रावरुणी वीरे वीरुमजीजनयाः । सा त्वं
वीरवती भव वाऽस्मान् वीरवतोऽकरत् ”—इति ॥ २७ ॥

अथ स्तन्यप्रदानम् ।

अथैनं मात्रे प्रदाय स्तनं प्र्यच्छति—“ युस्ते स्तनः शशयो यो मयो भूयो रत्नधा

“ वेदः ” इति । ‘ अय दधि मनु घृण संसृज्य ’ सनीर ‘ अदन्ताहितेन ’ वस्त्वन्तःपुन्यवहितेन ‘ जनरुणेण ’
हिरण्येन ‘ प्राशयति ’ “ मूस्वनि दधानि ” इत्येतैर्मन्त्रैः प्रत्येकम् ॥ २६ ॥

‘अथैनमभिमृशति’—“अइमा भव” इत्यादिना । हे पुत्र ! ‘अइमा भव’ पात्रागतवस्तिरो मतेत्यर्थः । ‘परशुर्भव’
यथा अय.सृष्टाच्छं य सृष्टानि तस्य सुवर्णत्व करोति, तथा त्वमपि ये सृष्टानि करेण मन्त्रके तस्य सुवर्ण-
त्वं सुवर्णस्य कर्तुं समर्थो भवेत्यर्थः । किं च ‘ हिरण्यमस्तुम्भव ’ अथय सुवर्णं परमात्मरूपं विचं मतेत्यर्थः ।
तदेवोक्त—“ प्रादिर्नान्तो न मय्यं वा यस्य विचम्य विद्यते । भोगे न च क्षयः यानि तदेव ब्रह्म दीपिताम् ”—

() इति । तदेव स्फुटयति—“आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम्”—व्यञ्जयति इति ॥ २६ ॥

‘अयास्य मातरमभिमन्त्रयते’—“ इडाऽसि ” इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २७ ॥

‘अथैनं मात्रे प्रदाय’ स्वाकथयम् । ‘ स्तनमप्र्यच्छति ’—“ युस्ते स्तनः ” इत्यादिमन्त्रेण ॥ २८ ॥

१—‘ इडा ’ मोर्या, यद्वा शृषिर्वा, यद्वा इडात्मा वा जी इति ।

२—‘ मैत्रावरुणी ’ मैत्रावरुणी इतिऽस्तस्य भार्या अकृपयती, यद्वा मैत्रावरुणं किमिवरुषिणी, यद्वा मित्रावरुण्यैक्यमा इति ।

३—‘ शरदः ’ शरदायाः तत्र देहे वर्तमानोऽन्वीरुपमुत्तं सुम् इव इति इति शेषः । इति द्विवेदगमः । अथवा ‘ शरदः ’
शरवः शरवःकारत्वेन ‘ स ’ इत्यक्षरस्यव्यायु इत्यादावः कर्मफलं यदेतेऽभिमन्त्रोति स्फुक्नेत्येन सह वर्तते इति सहायः ।
यद्वा स शुभं तावद्दुग्धं शरदं स्थितिः स्वान् एतयोश्चान्देष्टरूपं तावत्तन्म्यं स शरवः । इति मितःशुभाय मित्यनन्दाभ्य-
मुनिः । ‘ शरवः ’ “ टीहृ इत्ये ” । सुम् इत्यने अजुगमुकोऽन्वी, इत्युदः । ‘ शरवः ’ शेषे इति शरवः । अत्रान्यदे-
मित्त्वं पूर्वस्यैव च शरदसम् । सुम् इत्यात्तोऽन्वीरुपमुत्तं च । “ यन्ने स्तनो निहितो गुहायां ” (स प. १४ । २ । १ । ११)
इति श्रुतेः । इति महाशरः ।

४—‘ वेदः ’ अजुगमः सर्वत्र विद्ये तस्य परमात्मरुपम् । इति द्विवेदगमो व्याख्येयः ॥

५—‘ अन्वीरुपमुत्तं सुम् इत्युदः ’ इति मन्त्रं आचरन्तं न चरन्तः । । अत्रान्यदर्थं सुम् इत्युदः
इत्युदःशिवस्यो द्विवेदगमवित्याज्यायामनुविन्ध्यो इत्यनन्त्यात्प्राप्त्यं तावत्तनस्युदस्य स्फुटयामर्षवर्षं इति ॥

मयोभूय्यो रत्नधा वसुविद्युः सुदुवः । येन विद्वा पुष्यसि वार्याणि सरस्वति तमिह धातवेऽकारिति ॥ २८ ॥

तम्याऽ एतमाहुः । (२) अतिपिता वताभूऽतिपितामहो वताभूः । परमाम्बत काष्ठाम्प्राप श्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसेन यऽ एवम्विदो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायते ॥ २९ ॥

(त्रुथ) अथ वषः । (स्तु) तुदिदम्भयम्भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रो वात्सीमाण्डवीपुत्राद्वात्सीमाण्डवीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो गार्गीपुत्राद्गार्गीपुत्रः पाराशरीकौण्डिनीपुत्रात्पाराशरीकौण्डिनीपुत्रो गार्गीपुत्राद्गार्गीपुत्रो गार्गीपुत्राद्गार्गीपुत्रो वाडेयीपुत्राद्वाडेयीपुत्रो सौपिकीपुत्रान्सौपिकीपुत्रो हारिकर्णीपुत्राद्धारिकर्णीपुत्रो भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पैङ्गीपुत्रात्पैङ्गीपुत्रः शौनकीपुत्राच्छौनकीपुत्रः ॥३०॥

वसुविद्युः यः सुदुवः । येन विश्वा पुष्यसि वार्याणि सरस्वति तमिह धातवेऽकः"—
(वा० सं० ३८ । ९) इति ॥ २८ ॥

तं वा एतमाहुः । अतिपिता वताभूऽतिपितामहो वताभूः । परमां बत काष्ठां प्राप श्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसेन । यः एवम्विदो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायते ॥ २९ ॥

अथ स्त्रीप्रधानो विद्यावंशः ।

अथ वंशः । तुदिदम् १ वयं भारद्वाजीपुत्रात् । २ भारद्वाजीपुत्रो वात्सीमाण्डवीपुत्रात् । ३ वात्सीमाण्डवीपुत्रः पाराशरीपुत्रात् । ४ पाराशरीपुत्रो गार्गीपुत्रात् । ५ गार्गीपुत्रः पाराशरी-

तं वा एतमाहुः इति । अनेन विरिक्तं मन्त्रवर्णनान्नातकर्षदिना जातं सम्बन्धं पुत्रः तितर विद्या-
मह वा अनिशेने । ' वनेति ' विम्पये । ' श्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसेन ' च ' परमा काष्ठा ' निष्ठा ' प्राप ' इत्येव स्तुत्यो भवतीत्यर्थः । यस्य च ' एवम्विदो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायते ' । स चैव स्तुत्यो भवतीत्यन्वा-
हारः । इति ॥ २९ ॥

अपानन्तर समन्तप्रवचनवशां स्त्रीप्राधान्यात् गुणवान् पुत्रो भवतीति प्रस्तुतम् । अतः स्त्रीविशेषेणैव पुत्र-

१- ' वसुविद्युः ' वसु कर्मफलं तद्विदुर्नाति वसुविद्युः इति ॥

२- ' सुदुवः ' सुदु वसुवर्तीति सुदुवः कव्यण्द इति ॥

३- भार्गी उपानेनपुत्रो ब्रह्मवर्चसेनान्तर्गतेषु यथोपप्रापविद्याविदः इत्यधीमन्थस्य पुत्रमन्वन्तुः इत्येवम्विदो व
इत्येवम्विदो व । एतमाहुः इत्येवम्विदो व । एतमाहुः इत्येवम्विदो व । एतमाहुः इत्येवम्विदो व । एतमाहुः इत्येवम्विदो व ।

४- पुत्रमन्वन्तुः इति । स्त्रीप्राधान्यात् प्रवचनवशां स्त्रीप्राधान्यात् गुणवान् पुत्रो भवतीति प्रस्तुतम् । अतः स्त्रीविशेषेणैव पुत्र-

काश्यपीवालाक्यामाठरीपुत्रात् । (त्का) काश्यपीवालाक्यामाठरीपुत्रः कौ-
त्सीपुत्रात्कौत्सीपुत्रो वीधीपुत्राद्वीधीपुत्रः शालङ्कायनीपुत्राच्छालङ्कायनी-
पुत्रो वार्षगणीपुत्राद्वार्षगणीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रऽआत्रेयी-
पुत्रादात्रेयीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रो व्यात्सीपुत्राद्व्यात्सीपुत्रो भार-
द्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो वार्कारुणीपुत्राद्वार्-
कारुणीपुत्रऽआर्त्तभागीपुत्रादार्त्तभागीपुत्रः शौङ्गीपुत्राच्छौङ्गीपुत्रः साङ्कृ-
तीपुत्रात्साङ्कृतीपुत्रः ॥ ३१ ॥

(५) आलम्बीपुत्रात् । (डा) आलम्बीपुत्रऽआलम्बायनीपुत्रादालम्बायनी-
पुत्रो जायन्तीपुत्राञ्जायन्तीपुत्रो माण्डूकायनीपुत्रान्माण्डूकायनीपुत्रो
माण्डूकीपुत्रान्माण्डूकीपुत्रः शण्डिलीपुत्राच्छण्डिलीपुत्रो राथीतरी-
पुत्राद्द्राथीतरीपुत्रः क्रौञ्चिकीपुत्राभ्याङ्क्रौञ्चिकीपुत्रो वैदभृतीपुत्राद्वैद-
भृतीपुत्रो आलुकीपुत्राद्दालुकीपुत्रः पञ्चाचीनयोगीपुत्रात्पञ्चाचीनयोगीपुत्रः
साञ्जीवीपुत्रात्साञ्जीवीपुत्रः काश्किकीपुत्रात्काश्किकीपुत्रः ॥ ३२ ॥

कौन्दिनीपुत्रात् । ६ पाराशरीकीन्दिनीपुत्रो गार्गीपुत्रात् । ७ गार्गीपुत्रो गार्गीपुत्रात् । ८ गार्गी-
पुत्रो वाडेयीपुत्रात् । ९ वाडेयीपुत्रो मौषिकीपुत्रात् । १० मौषिकीपुत्रो हारिकर्णोपुत्रात् ।
११ हारिकर्णोपुत्रो भारद्वाजीपुत्रात् । १२ भारद्वाजीपुत्रः पैगीपुत्रात् । १३ पैगीपुत्रः शौनकी-
पुत्रात् । १४ शौनकीपुत्रः-॥ ३० ॥

काश्यपीवालाक्यामाठरीपुत्रात् । १५ काश्यपीवालाक्यामाठरीपुत्रः कौत्सीपुत्रात् । १६ कौत्सी-
पुत्रो वीधीपुत्रात् । १७ वीधीपुत्रः शालङ्कायनीपुत्रात् । १८ शालङ्कायनीपुत्रो वार्षगणीपुत्रात् ।
१९ वार्षगणीपुत्रो गौतमीपुत्रात् । २० गौतमीपुत्र आत्रेयीपुत्रात् । २१ आत्रेयीपुत्रो गौतमी-
पुत्रात् । २२ गौतमीपुत्रो व्यात्सीपुत्रात् । २३ व्यात्सीपुत्रो भारद्वाजीपुत्रात् । २४ भारद्वाजीपुत्रः
पाराशरीपुत्रात् । २५ पाराशरीपुत्रो वार्कारुणीपुत्रात् । २६ वार्कारुणीपुत्र आर्त्तभागीपुत्रात् ।
२७ आर्त्तभागीपुत्रः शौङ्गीपुत्रात् । २८ शौङ्गीपुत्रः साङ्कृतीपुत्रात् । २९ साङ्कृतीपुत्रः-॥ ३१ ॥

आलंबीपुत्रात् । ३० आलंबीपुत्र आलंबायनीपुत्रात् । ३१ आलंबायनीपुत्रो जायन्ती-
पुत्रात् । ३२ जायन्तीपुत्रो माण्डूकायनीपुत्रात् । ३३ माण्डूकायनीपुत्रो माण्डूकीपुत्रात् ।

विशेषणान् आचार्यपरपत्र कीर्यते । आदित्यमास्य पावद्भारद्वाजीपुत्रः तावदधेमुगो नियताचार्यपत्रकमः
' ४५ : ' समलम्बैव प्रवचनस्य न त्वेकस्य लिङ्गकाण्डस्य । तस्य च सर्वदेशकत्वात्वाचारात् । आदिब्राह्मण-

प्राश्रीपुत्रादासुरिवासिनः । प्राश्रीपुत्रऽआसुरायणादासुरायणऽ आसुरे-
 रासुरिष्याज्ञवल्क्याद्याज्ञवल्क्यऽउदालकादुदालकोऽरुणावरुणऽ उपवेशे-
 रुपवेशिः कुश्रेः कुश्रिव्राजश्रवसो व्राजश्रवा जिह्वावतो वाघ्योगा-
 जिह्वावान्वाघ्योगोऽसिताद्वार्षगणादासितो व्वावर्षगणो हरितात्कश्यपाङ्क-
 मितः कश्यपः शिल्पात्कश्यपाच्छिरुपः कश्यपः कश्यपाश्रैध्रुवेः कश्यपो
 त्रैध्रुविव्रांचो व्रागम्भुण्याऽअम्भुण्यादित्यादादित्यानीमानि शुक्लानि
 यजूर्ध्वेपि व्राजसनेयेन याज्ञवल्क्येनारुष्यायन्ते ॥ ३३ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे सप्तमे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमे प्रपाठके
 पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (७) ५ । ५ ॥ (९) ६-४ ॥

आदितो नवमोऽध्यायः सप्तमप्रपाठकश्च बृहदारण्यकोपनिषदि तु
 षष्ठोऽध्यायः पञ्चमः प्रपाठकश्च समाप्तः ॥

प्रपाठके कण्डिकासंख्या ॥ १०१ ॥ अध्याये कण्डिकासंख्या ॥ ८९ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्व्यायद्वयात्मकमन्त्रितमं खिलकाण्डं समाप्तम् ।
 इति षडध्यायी बृहदारण्यकोपनिषत्समाप्ता ॥

३२ मांडूकीपुत्रः शांडिलीपुत्रात् । ३५ शांडिलीपुत्रो रायीतरीपुत्रात् । ३६ रायीतरीपुत्रः
 क्रीचिकीपुत्राभ्याम् । ३७ क्रीचिकीपुत्रौ वैदभृतीपुत्रात् । ३८ वैदभृतीपुत्रो भाङ्गीपुत्रात् ।
 ३९ भाङ्गीपुत्रः प्राचीनयोगीपुत्रात् । ४० प्राचीनयोगीपुत्रः सांजीवीपुत्रात् । ४१ सांजीवी-
 पुत्रः कार्शकीपीपुत्रात् । ४२ कार्शकीपीपुत्रः ॥ ३२ ॥

प्राश्रीपुत्रादासुरिवासिनः ४३ प्राश्रीपुत्र आसुरायणात् । ४४ आसुरायण आसुरेः ।
 ४५ आसुरिष्याज्ञवल्क्यात् । ४६ याज्ञवल्क्य उदालकात् । ४७ उदालकोऽरुणात् । ४८ अरुण
 उपवेशेः । ४९ उपवेशिः कुश्रेः । ५० कुश्रिव्राजश्रवसः । ५१ व्राजश्रवा जिह्वावतो वाघ्योगात् ।
 ५२ जिह्वावान् वाघ्योगोऽसिताद्वार्षगणात् । ५३ अमितो वार्षगणो हरितात् कश्यपात् ।

न्यादित्यानि । तानमितानि ' शुक्लानि ' अन्यामिश्राणि ब्राह्मणेन । अथवा यानि ' इमानि मन्त्रि ' तानीमानि
 ' शुक्लानि ' शुक्लानि ' व्राजसनेयेन याज्ञवल्क्येन आरुष्यायन्ते ' प्रवचनविषयीक्रियन्ते इति ॥ ३०-३३ ॥

• अथियदुर्दशे काण्डे बृहदारण्यकोपनिषदि यदपि श्रयायणाचार्येण न मन्य नल्लि तथापि अदिति आरभ्य ओषधीर्दं
 यानयत्र-दण्डे मूषध्वेन शीघ्रयन्ताचार्येण भाष्यमेव-मन्त्रेण सवतु विषयशुभे एव एव शिष्येभ्यस्तत्र-मन्ययेन स्थापित इति ॥
 १-५ अख्या प्रवचनशुभोपात् " (जे. मू. १ । १ । ८ । २८) इति वैजिनशास्त्रादिति उदालकात् । इति मन्त्रेण च

५४ इतिः कश्यपः गिलपात्कश्यपात् । ५५ गिलपः कश्यपः कश्यपाद्भुवेः । ५६ कश्यपो
 नैधुर्विर्वाचः । ५७ वागंभिण्याः । ५८ अंभिण्यादित्पात् । आदित्यानीमानि शुक्रानि यज्ञेपि
 वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायते ॥ ३३ ॥

इतिमात्रं भवेद्दृश्यं कैवल्यं तत्परं पदम् । वेदान्तसारमर्षस्व स्वत्वेयं विवोदितम् ॥ १ ॥

अहं ब्रह्मेत्येतन्मननमपि विद्याप्य सहसा समाप्यन्त सर्वं स्वपमनि गिळयुद्धतया ।

परानन्दः कोऽपि प्रकटपदमूष्येकविंशती परस्तुर्यातीतो जगति हि विवेकानन्दम् ॥ २ ॥ इति ॥

इति श्रीहर्षमिश्रभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीषाठशानिरत्नपुरस्य परमहंसपरिब्राजकाचार्यस्य

श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोरनिषद्बृह-

दारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे षष्ठेऽध्याये चतुर्थं

पुत्रमन्थकर्मब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ ४१ (९) ६१ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषत्तन्निमं खिलकाण्डं परिसमाप्तम् ॥ १४ । ३ ॥

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणे-

| काण्डानि. | अध्याया. | प्रपाठका | ब्राह्म्याणि | कटिका |
|-----------|-------------|----------|--------------|--------|
| १ | ९ | ७ | ३७ | ८३७ |
| २ | ९ | ५ | २४ | ५४९ |
| ३ | ९ | ७ | ३७ | ८९९ |
| ४ | ९ | ५ | ३९ | ६४८ |
| ५ | ९ | ४ | २५ | ४७१ |
| ६ | ८ | ५ | २७ | ५३० |
| ७ | ९ | ४ | १२ | ३९८ |
| ८ | ७ | ४ | २७ | ४३७ |
| ९ | ९ | ४ | १५ | ४०२ |
| १० | ९ | ४ | ३१ | ३९९ |
| ११ | ८ | ४ | ४२ | ४३७ |
| १२ | ९ | ४ | ३९ | ४५९ |
| १३ | ८ | ४ | ४३ | ४३२ |
| १४ | ९ | ७ | ५० | ७२६ |
| १४ | १०० | ६८ | ४३८ | ७६२४ |
| | श्लोकमध्या- | २४००० | अक्षरसंख्या- | ७६८००० |

इति चतुर्दशकाण्डात्मकं माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणं सभाष्यं समाप्तम् ॥

अथास्या बृहदारण्यकोपनिषद्ः स्वाध्यायप्रवचनादौ
पठ्यमाना शान्तिः ।

आदी—

ॐ नारायण पद्मसुवं वसिष्ठं शक्तिं च तत्पुत्रपराशरं च ।
व्यासं शुक्रं गौडपद् महान्तं गोविन्दयोगीन्द्रमयास्य शिष्यम् ॥ १ ॥
श्री शंकराचार्यमथाम्य पद्मपादं च हस्तामलकं च शिष्यम् ।
तं चोदकं वार्तिककारमन्यानस्मद्गुरून्मन्ततमानतोऽस्मि ॥ २ ॥
श्रुतिस्मृतिपुराणानामालयं करुणालयम् ।
नमामि भगवत्पादं शंकरं लोकशंकरम् ॥ ३ ॥
ॐ पूर्णमदुः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादृशाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ १ ॥

[श. प. १४ (वृ. उ.) १ । १ । १]

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

अन्ते—

ॐ पूर्णमदुः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादृशाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ १ ॥

[श. प. १४ (वृ. उ.) १-१-१]

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

चरिमे गुरुभिः पूर्वं पद्मवाक्यप्रमाणतः ।
व्याख्यानानां सर्वविद्वान्नास्तान्नित्यं प्रणतोऽस्म्यहम् ॥ १ ॥
श्रुतिस्मृतिपुराणानामालयं करुणालयम् ।
नमामि भगवत्पादं शंकरं लोकशंकरम् ॥ २ ॥
शंकरं शंकराचार्यं केशवं चाद्राषणम् ।
सूत्रभाष्यकृतौ वन्दे भगवन्तीं पुनः पुनः ॥ ३ ॥
गुरवे सर्वलोकानां भिषजे भवरोगिणाम् ।
निधये सर्वविद्यानां दक्षिणामूर्तये नमः ॥ ४ ॥
आनन्दमानन्दकरं प्रसन्नं ज्ञानस्वरूपं निजबोधयुक्तम् ।
योगीन्द्रमीदं भवरोगवैद्यमस्मद्गुरुं सन्तनमानतोऽस्मि ॥ ५ ॥
ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकैर्बृह्म्यो वेदांगिभ्यो नमो महर्ष्यो नमो गुरुभ्यः ।
ॐ सर्वोपगुर्वरहितः प्रज्ञानवनः, प्रत्यगर्था ब्रह्मवाद्भरिष ब्रह्मवाद्भरिष, ॐ ।

इति बृहदारण्यकोपनिषच्छान्तिः ।

अथ माध्यन्दिनीयज्ञतपथब्राह्मणस्य
स्वाध्यायप्रवचनान्ते पठ्यमानं
स्वाध्यायानिराकरणम् ।

अथातोऽधीत्याधीत्यानिराकरणम् ।

ॐ प्रतीकं मे विचक्षणं जिह्वा मे मधु यदक्षः ।

कर्णाभ्यां भूरि शुश्रुवे मा त्वा हार्षिः श्रुतम्मयि ॥

ब्रह्मणः प्रवचनमसि ब्रह्मणः प्रतिष्ठानमसि ब्रह्मकोशोऽसि सनिरसि ज्ञान्तिरस्यनिराकरणमसि
ब्रह्मकोशं मे विश वाचा त्वा पिदधामि वाचा त्वा पिदधामि [तिष्ठ प्रतिष्ठ] ॥

स्वरकरणकण्ठघोरसदन्त्यौष्ठचन्द्रणधारणोच्चारणशक्तिर्मयि भवतु । आप्यायन्तु मेऽङ्गानि
चाकप्राणश्चक्षुः श्रोत्रं यज्ञो बलम् । यन्मे श्रुतमधीतं तन्मे मनसि तिष्ठतु तिष्ठतु ॥ १ ॥

[पार. गृ. सू. ३ । १९ । १ ॥]

इति ।



॥ श्रीशः शरणम् ॥

अथ श्रीमन्महर्षिकात्यायनप्रणीतं

म. म. पं. नित्यानन्दपर्यतीयकृतव्याख्यासहितं

प्रतिज्ञामूत्रं प्रारभ्यते ।



प्रथमा कण्डिका ।

अथ संक्षेपेण प्रतिज्ञामूत्रं व्याख्यायते—

अथ प्रतिज्ञा ॥ १ ॥

अथ—श्रीतस्मार्तमूत्रकथनानन्तरं प्रतिशाख्यमूत्रकथनानन्तरं च प्रतिज्ञा व्यवहाराजन्यज्ञानविषयोऽर्थः विधा-
स्यत इति सूत्रशेषः ॥ १ ॥

स्वरसस्कारपोन्ददति नियमात्तन्धानार्थं लक्षणमाह—

मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् ॥ २ ॥

मन्त्रश्च—दुषे त्वां (वा. सं. १११) इत्यादिः । ब्राह्मणं च घनतमुपैष्यन् (मा. श. प. १११।१।१)
इत्यादि । तयोर्वेदसंज्ञा भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

तस्मिन्मुक्ते याजुषाम्नाये माध्यन्दिनीयके मन्त्रे स्वरप्रक्रिया ॥ ३ ॥

तस्मिन्नेतावन्मात्रोक्तौ अन्यशाखायामतिप्रसंगः स्यादत आह—शुक्ल इत्यादि । कृष्णयजुषो व्याहृत्यर्थं शुद्ध-
ग्रहणम् । यजुर्वेदोक्तानामृचामपि वक्ष्यमाणस्वरसस्कारसिद्धयर्थं आम्नायपदोपादानम् । अन्यथा यजुर्लक्षणा-
क्रान्त्यानामनियतपरिमाणानामेव दुषे त्वां इत्यादिमन्त्राणामेव ग्रहणस्यात् । न तु पादसंबन्धानां अग्निर्मुखा
(वा.स. ३।१२) इत्यादीनाम् । कण्वशाखाव्याहृत्यर्थमाह—माध्यन्दिनीयक इति । कण्वशाखा हि न माध्य-
न्दिनमुनिप्रोक्तैति न तत्रातिप्रसंगः । “ ब्राह्मणे तूदात्तानुदात्तौ भाविकस्वराौ ”—(प्रति. सू. १।८) इत्य-
नेन ब्राह्मणे विशेषरूपेण स्वरस्य वक्ष्यमाणत्वान्मन्त्रे इति । स्वरप्रक्रिया स्वराणामुदात्तदीनां प्रक्रिया प्रयोगः
कथ्यते इति सूत्रशेषः ॥ ३ ॥

स्थानस्याम्बर्हितत्वेनानुदात्ताधिकरणं पूर्वमाह—

हृद्यनुदात्तः ॥ ४ ॥

“ उचैहदात्तः ” (प्राति. सू.) इत्यादिभिर्लक्षणोक्तौ “ हृत्तेन ते ” (प्राति. सू.) इत्यनेन प्रदर्शनी-
कावपि इदं पाठव्यवस्थेः स्वप्रदर्शनार्थं पुनरासंभः । इदंति सामीप्ये सप्तमी । इदं सप्तमीपि हृत्तेनानुदात्त-
स्वरः प्रदर्शनीयः । अनुदात्तोच्चारणवेलायां इदं सप्तमीपि हस्तस्थापनं कर्तव्यमिति यावत् । यद्यपि प्रातिशाख्ये
“ हृत्तेन ते ”—(प्रा. सू.) इति सामान्येनोक्तं तथापि स दक्षिण एव प्राथ. । “ दिशामनुक्तौ
प्राथी स्यात्तथा हस्तस्य दक्षिणः ” इति परिभाषणात् ॥ ४ ॥

१-११ च प्रतिज्ञामूत्रं कातीयकृतपरिचिष्टतर्गतं तृतीयपरिचिष्टभूतप्रतिज्ञापरिचिष्टमूत्रम् “ अथातः प्रतिज्ञा गेत्ररत्नव्याख्या
रचयते ” इत्यस्यादिस्य तथा कातीयकृतपरिचिष्टवृत्तिर्भूतं प्रातिशाख्यवृत्तिपरिचिष्टमिति मतव्यम् ॥

मूच्युदात्तः ॥ ५ ॥

मूर्ध्नि मुचप्रदेशो उदात्तः प्रदर्शनीयः । मुलस्यापि मस्कावयवत्वेन प्रतिदेः । निष्कृष्टार्थः पूर्ववत् ॥ ५ ॥

श्रुतिमूले स्वरितः ॥ ६ ॥

दक्षिणकर्णमूले स्वरितः प्रदर्शनीय इत्यर्थः । क्रमेणैषामुदाहरणानि उदात्तं स्थ—(वा. म. १ । १) इत्यत्र पूर्वकारोत्तरस्वर्णकारोऽनुदात्तः, यकारोत्तरकार उदात्तः, उत्तरवकारोत्तरकारः स्वरितः इति ॥ ६ ॥

एवं जात्यादयोऽभिहिताः ॥ ७ ॥

यथा प्रचयस्य स्वरितभेदस्य प्रातिशाख्येऽभिधानम् । एवं जात्यादयोऽपि स्वरितभेदास्तत्रैवामिहिताः उक्ताः । अतोऽत्र नोच्यते इति भावः ॥ ७ ॥

ब्राह्मणे वृदात्तानुदात्तौ भाषिकस्वारौ ॥ ८ ॥

ब्राह्मणे पूर्वोक्ते व्रतमुपैष्यन् स्यादिभागे वृ उदात्तानुदात्तौ भाषिकलक्षणलक्षितौ, स्वरावैव स्वारौ । स्थापेऽणु, तेन स्वरितस्य व्याहृतिः । इदं मूर्ध्नि च भवति इत्यनुवृत्त्या लभ्यते ॥ ८ ॥

तानस्वराणि छन्दोवत्सूत्राणि ॥ ९ ॥

इति मथमा कण्डिका समाप्ता । [१]

मूत्राणि कल्याः “ अथातोऽधिकारः ”—(का. श्रौ. सू. १ । १) इत्यादयः । दृग्ग्राहिकान्यायेनान्यान्यपि शिक्षादीनि वेदांगानि छन्दोवच्छन्दमा तुल्यानि भवति स्वरमस्कारनियमे इति सूत्रदोषः । उदात्तादिस्वरावापनार्थं तानस्वराणीति । तान एकवृत्तिः स्वरो येषां तानि । तथा च अत्र नोदात्तप्रवृत्तिरिति भावः ॥ ९ ॥ [१]

अथ द्वितीया कण्डिका ।

अयान्तस्थानामाद्यस्य पदादिस्थस्यान्यद्वलसंयुक्तस्य, संयुक्तस्यापि रेफोष्मान्त्याभ्यामृकारेण चाविशेषणादिमध्यावसानेपूच्चारणे जकारोच्चारणम् ॥ १ ॥

अथ स्वरूपनिरूपणानन्तरं मस्कारप्रक्रिया उच्यते इति—सूत्रदोषः । अन्तस्थाना य-र-ल-वानामाद्यस्य यकारस्य पदादौ विशेषान्तरं जकारोच्चारणमित्युत्प्रेणाभ्यय कर्तव्यम् इति दोषः । यथा युञ्जानः प्रथमम्—(वा. म. १ । १ । १) इत्यादौ । पदादिस्थस्येयुक्त्या विर्यः (वा. म. १ । १ । १) इत्यादौ नाति-प्रसंगः । तस्माद्युञ्जान्त् (वा. म. १ । १ । ७) इत्यादावतिप्रसंग्वाण्णायाह-अन्येति । अन्येन हत्या अमयुक्तस्य मयोगमप्राप्तस्येयर्थः । घृणश्चीर्यन्तु हर्यन्त (वा. म. १ । १) इत्यादौ पदादिस्थस्यामा-वाजकारोच्चारणे न स्यादतस्मिन् पुनर्विशिनष्टि-संयुक्तस्यापीति । रेफो रकार, आभ्यामन्वयो हकार, तान्या

१-सत्रेऽपि प्रयोगच्छन्दो कतिपि स्थलवर्तमानत्वात्तन्मध्ये न विद्यमान इति भावः । यथादि वाचायनेन * तानो वा नि-य-स्वम्, एवञ्चुते ह्यन्यम्बुदोः षष्ठ्यर्थेण सुदप्रकारं म मयवन्तु इत्यत्राजमानवत्त्वं (का. श्रौ. सू. १ । १ । १-१ । ७) इति च श्रव्यम् ॥

२-अभिसम्भवे स्यात् स्वरमस्कारनियमे वा यथे गप्रदर्शनं च यानि च नि मन्तानवदत्तानि उदात्तानवदत्तानि तानि प्रायः चरन्ति ब्राह्मणेऽपि विद्यन्ते इति भावः । म ह्यने द ह्यणानि पूजन्तु वृत्तानि तिलस्येवैव व्याख्यातव्येति श्रव्यम् । तेनैतान्येदे-हाहणानि शतपथब्राह्मणे तस्मिन्मनुदात्तं विलं कर्तव्येति ॥

युक्तस्यापि जकारोच्चारणम् । तथा च पूर्वोदाहरणेऽपि तन्निधिः । अत्राप्यविशेषेणादिमभ्यासत्तानेष्विति सम्ब-
ध्यते । तेन घृताचीर्ष्यन्तु हृष्यन्त (वा. स. ३ । ४) सृष्यन्तु घडा (वा. स. ३३ । ३९)
इत्यादिषु सर्वत्र जकारोच्चारणं भवति । कृणुह्यध्वरं नः— (वा. स. २९ । २१) गेह्याय तु
(वा. स. १६ । ४४) मह्यं वेदो भूयाः (वा. स. २ । २१) इत्यादीनि इकारयोगोदाहरणानि
हेयानि । ' अन्यहलमनुक्तस्य ' इति काकाक्षिगोत्रकन्यायेनात्रापि सम्बध्यते । तेन अग्निर्ज्योतिः (वा.
स. ३ । ९) इत्यादी नानिप्रभम् । ऋकारेण मयुक्तस्यापि जकारोच्चारणमविशेषेण । अत्रान्यहलमयु-
क्तस्य इति न सम्बध्यते । रेकोऽन्त्यास्या पृथक्पाठसामर्थ्यात् । तेन सङ्घोऽस्युत्तस्य (वा. स. ५ ।
३३) इत्यत्र सकारयोगेऽपि जकारोच्चारणं निव्यति ॥ १ ॥

द्विर्भावेऽप्येवम् ॥ २ ॥

धारया सृपं (वा. स. १९ । २४) इत्यादी जकारोच्चारणानिद्वयं इदं सूत्रमिति ॥ २ ॥

अथापरान्तस्थस्यायुक्तान्यहलः संयुक्तस्योऽप्यकारैरेकार- सहितोच्चारणम् ॥ ३ ॥

अथ आग्रान्तम्पादेशकथनानन्तरं अग्रान्तस्थस्य रेणस्य अयुक्तो योगप्रदानः । अन्यहलं यस्मिन्नादेशस्य
ऊभभिः ऋकारेण वा युक्तस्य एकारस्मितोच्चारणं कर्तव्यमिति शेषं पूर्ववत् । यथा त्रिभ्रददर्शनम् (वा.
म. १२ । १११) इत्यत्र " द्रोशनम् " इति पाठः, न तु रेणुमात्रमिति । एव वर्षो वर्षीयति
(वा. म. ६ । ११) वृहिरिति (वा. म. २ । १) इत्यादावपि बोध्यम् । वर्षीय च (वा.
स. १९ । ३८) युत्तर्पतिर्हार्षीत् (वा. म. १ । २) इत्यादावन्यहलो यकारस्य वकारस्य वा संयोगान्न
एकारस्मितोच्चारणम् ॥ ३ ॥

एवं तृतीयान्तस्थस्य क्वचित् ॥ ४ ॥

तृतीयान्तस्थस्य लकारस्याः क्वचित्स्यानुगतं एकारस्मितोच्चारणम् । यथा श्रुतवल्शुा च्विरो-
हतात् (वा. स. १२ । १००) इत्यादी ' श्रुतवल्शुा ' इति एकारस्मितं पाठः ॥ ४ ॥

ऋकारस्य तु संयुक्तासंयुक्तस्याविशेषेण सर्वत्रैवम् ॥ ५ ॥

एकारस्मितोच्चारणदेशप्रत्यगादिदं मनुक्तान्युक्तस्य अविशेषेण सर्वत्र आदिमभ्यासत्तानेषु एकारस्मितोच्चार-
णम् । कृतापाठः (वा. म. १८ । ३८) मृज प्रशस्तदर्शनम् (वा. म. ११ । ३०) कृणुहि
(वा. स. ३ । २८) सामान्युग्भिः (वा. म. २० । १२) इत्यादिषुदाहरणानि बोधयति ॥ ५ ॥

अथान्त्यस्यान्तस्थानां पदादिमध्यान्तस्थस्य त्रिविधं गुरुमध्यमलघुवृत्तिभिरुच्चारणम् ॥ ६ ॥

अथ तृतीयान्तम्पादेशकथनानन्तरं अन्तस्थानान्तस्थस्य वकारस्य त्रिविधं त्रिविधं गुरुमध्यमलघुवृत्तिभिरुच्चार-
णं कर्तव्यमित्युच्यते । एतच्च पदादिप्रयोगे हेयम् । ननुक्तस्य— " वकारत्रिविधो हेयो गुरुर्लघुर्लघुः ।

आदौ गुरुर्लघुर्मध्ये पदान्ते च लघुत्तरः ” (कैशवीपपरिभाषाकमूत्रिणे) इति । यथा व्वायवं स्थ देवो वः
सङ्घिता (वा. सं. १।१) इत्यादि ॥ ६ ॥

अथो मूर्द्धन्योष्मणोऽसंयुक्तस्य द्रुमृते संयुक्तस्य च स्वकारोच्चारणम् ॥ ७ ॥

अथो अन्तस्थादेशकयनामन्तरं मूर्धन्यस्योष्मणः षकारस्यासंयुक्तस्य द्रु टंठ्ठं ऋते विना संयुक्तस्य च स्वका-
रोच्चारणं कर्तव्यमित्युपदिश्यते । यथा महर्लंशीर्षां पुरुषः- (वा. सं. ३।१।१) विभुर्ष्वस्तंवे
(वा. सं. १।१।३) शृष्ण्यां च- (वा. सं. १।१।४) इत्यादौ । टवर्गयोगे तु प्रत्युष्टम्- (वा. सं. १।७)
कृष्णोऽस्ति- (वा. सं. २।१) श्रेष्ठतमाय (वा. सं. १।१) इत्यादौ तु न भवति ॥ ७ ॥

अध्ययनादिकर्मसु ॥ ८ ॥

एते पूर्वोक्ताः स्तराः सस्काराश्चाध्ययनादिकर्मभ्येति नियम्यते । अध्ययनादीनि आदिना यजनयाजना-
ध्यायनादिपरिग्रहः ॥ ८ ॥

अर्थवेलायां प्रकृत्या ॥ ९ ॥

इति द्वितीया कण्डिका समाप्ता ॥ [२]

मन्त्रार्थवेलायां तु प्रकृत्या प्रकृतिरूपेणोच्चारणम् ॥ ९ ॥ [२]

अथ तृतीया कण्डिका ।

अथानुस्वारस्य थँ इत्यादेशः शपसहरेफेषु तस्य त्रैविध्यमाख्यातं
ह्रस्वदीर्घगुरुभेदैर्दीर्घात्परो ह्रस्वो ह्रस्वात्परो दीर्घो गुरौ परे गुरुः पर-
सवर्णेपत्प्रकृत्या चान्यत्र ॥ १ ॥

अथ ऊष्मादेशोपदेशानन्तरं श-थ-स-ह-रेफेषु वर्णेषु परेषु अनुस्वारस्य स्थाने थँ इत्यादेशः । तस्य थँ कारस्य
त्रैविध्यं ह्रस्वदीर्घगुरुभेदैः । इत्यादेकमानुक्तापरो दीर्घो, दीर्घात् द्विमानुक्तापरो ह्रस्वः, गुरौ सयुक्तापरो
परे गुरुर्बोध्यः । यद्यदि-दीर्घोऽपि गुरुर्भवति तथापि सयोगे परे ह्रस्वस्यापि गुरसञ्जाविधानाद्भ्रस्वात्परस्यापि
सयोगे परे गुरुत्वविधानात्ततो विशेषः । यथा त्रिष्ठुँशद्वासु (वा. सं. ३।८) इत्यादौ ह्रस्वात्परो
दीर्घः । पृथिव्याथँ अतेन पाशुः (वा. सं. १।२९) इत्यादौ दीर्घात्परो ह्रस्वः । कल्पताथँ
श्रोत्रम् (वा. सं. ९।३१) सोमानुथँ स्वरणम् (वा. सं. ३।३८) इत्यादौ सयोगे परे
दीर्घाद्भवति परो गुरुः । अन्यत्र श-थ-स-ह-रेफपरत्वाभावे परा अनुस्वारात्परा तत्सवर्णा या र्थवप्रकृतिसंयो-
च्चारणम् । अर्थात्परत्र नियमानवर्णवर्गीयपचमवर्णसदृशमुच्चारणं कर्तव्यमिति कथंति ॥ १ ॥

विसर्गेष्ठीपद्विरामः ॥ २ ॥

विसर्गेषु ‘ थः ’ इत्यादिषु र्थपद्विरामः किंचिद्विरम्यन्ते, विसर्गस्य लघोच्चारणार्थम् । सोऽर्थापद्विरामः
“ दीर्घात्परो ह्रस्वो ह्रस्वात्परो दीर्घः ” इत्यनुहृत्य तदनुमात्रेण बोध्यः । यथा नाकं गृष्णानाकं सुकृतस्य
(वा. सं. १।९।२०) मर्वतन्नु सर्मनसो (वा. सं. ९।३) इत्यादौ ॥ २ ॥

पदाद्यस्यासंयुक्ताकारस्येपदीर्घता च भवतीपदीर्घता च भवति ॥ ३ ॥

इति तृतीया कण्डिका समाप्ता ॥

पदादौ विद्यमानस्यासंयुक्तस्य व्यञ्जनायुक्तस्य अकारस्येपदीर्घता भवति । अदमुन्वृर्जुम् (वा. सं. १७११) इत्यत्र शकारात्पूर्वः अकारः ईषदीर्घो न भवति, संयुक्तत्वात् । परादौ विद्यमानस्येत्युक्त्या गोर्षतो (वा. सं. १ । १) इत्यादौ पकारोत्तराकारस्य न दीर्घता । अकारस्येत्युक्त्या च इरावती धेनु० (वा. सं. १११९) इत्यादौ इकारस्य न दीर्घता । किन्तु ध्वसोः पुवित्रम् (वा. सं. १ । २) इत्यादौ वकारोत्तराकारस्य पकारोत्तराकारस्य च दीर्घता । तथा च तयोः ईषदीर्घोच्चारणं यथा भवति तथा पठनीयम् । एवंमन्दत्राणि बोध्यम् । अन्ते द्विरम्यासः परिसमाख्यर्थः ॥ ३ ॥

इति श्रीकाशीध्वजवासिमहामहोपाध्यायपण्डितनित्यानन्दपर्वनीयकृतौ कात्यायनीयप्रातिशाख्यपरिशेषभूत-
त्रिकण्डिकप्रतिज्ञासूत्रपरिशिष्टस्य सप्तोपार्थसूक्तिरित्याख्या व्याख्या परिसमाप्ता ॥ इति शिवम् ॥

१-अग्निमन्त्रे मर्दिता, सर्वोच्चारणा, स्वस्तकाणिविमा उभयत्र मने वाङ्मणे चोपयोगव्याः । उपक्रमे “ मन्त्राणां यो-
वेदनामेषयम् ” इति प्रतिज्ञान्वात्तया मन्त्रेषु तत्र तत्र मन्त्राणां अभिहित्य विधानदर्शनाच्च । विशेषनियमान्तु प्रातिशाख्ये
माषिकसूत्रे स्वराङ्गो याज्ञवल्क्यशिक्षादौ च दृष्टव्याः ॥



अथ त्रिकण्डिकभाषिकसूत्रोक्तविषयानां अनुक्रमणिका ।

प्रथमकण्डिकायां विषयाः ।

सूत्राणां.

- १-ब्राह्मणस्वरनस्कारनियमप्रतिज्ञाकरणम्
- २-ब्राह्मणे स्वरमत्याप्रदर्शनम्
- ३-ब्राह्मणस्वरविभाषकमाधिकमूर्धन्यावश्यरतानिरूपणम्
- ४-मन्त्रस्वरलक्षणभिन्नस्वरमनुष्य ब्राह्मणस्वरलक्षणनिरूपणम्
- ५-माषिकसङ्गलक्षणकथनम्
- ६-तत्सर्वे निरूपणम्
- ७-आ, प्र, इत्यन्यतरोपसर्गपूर्वकं आग्यातपरध य उदात्तानुदात्तस्थिः स न माषिक इति निरूपणम्
- ८-आ, प्र, उपसर्गपूर्वकं अनाग्यातपर. समासो न माषिक इति कथनम्
- ९-यस्य सन्धेः पूर्वं ह्रस्व. अकारः स अपूर्वं समानमभिर्न माषिक इति निरूपणम्
- १०-जात्याभिनिहितकैप्रप्रलिष्टाद्येति चतुर्णां स्वरितानां माषिकसङ्गविधानम्
- ११-उतो, यो, मो, नो, सो, एतेषा पचाना ओकाराणां माषिकसङ्गविधानम्
- १२-केवलस्य ओकारस्य शालांतरव्यवस्थया माषिकसङ्गविधानम्
- १३-माषिकसङ्गोदात्तस्वरो भवतीत्युदात्तत्वकथनम्
- १४-मन्त्रे स्वरितानुदात्तयो. शतपथे उदात्तस्वरो भवतीत्युदात्तस्वरविधानम्
- १५-मन्त्रे यदनन्त्यमेकमुदात्त तच्छतपथे अनुदात्त भवतीति अनन्त्यस्यैकस्यैवोदात्तस्य अनुदात्तस्वरविधानम्
- १६-द्वयोर्वहूनां वा उदात्तानामेकत्र सयुक्तानां पौर्वापर्येणावस्थितानां मन्त्रे यदनन्त्यमुदात्त मन्त्रे, तच्छतपथे अनुदात्त भवति । पूर्वेषामुदात्तानां स्वगिशेषानुपदेशान्मन्त्रस्वर एव । इत्येवमनुदात्तस्वरनिरूपणम्
- १७-प्रागुक्तलक्षणे माषिकस्वरे परे सति उभयेषामुदात्तानामनुदात्तानां चानुदात्तस्वररूपकथनम्
- १८-प्रागुक्तलक्षणे माषिकस्वरे परे सति स्वरितस्यानुदात्तस्वरत्वविधानम्
- १९-माषिकस्वरितत्वस्याभिनिर्गता स्यात् । एवमभिनिर्गतेऽपि सति स्वरितत्वम् । इत्यभिनिहितस्वरितस्य माषिकसङ्गविधानम्
- २०-प्रागुक्तानां बहूनां पौर्वापर्येणावस्थितानां उत्तमार्पूर्वेण अनन्तराणां जायतरेण स्वबहितानामनुदात्तानां कथनविधानम्
- २१-उदात्तपूर्वस्यानुदात्तस्य प्रागुक्तलक्षणे माषिके परे कथनत्वप्रकथनम्
- २२-उदान्पूर्वस्य स्वरितस्य प्रागुक्तलक्षणे माषिके परे कथनत्वप्रकथनम्
- २३-अन्त्यमोदात्तस्य अनुदात्तो भवतीति एकेया मननिरूपणम्

द्वितीयकण्डिकायां विषयाः ।

- १-कःशशात्रापविट्च्यर्थक मन्त्रमनाक्षापानरहागन्धार्थकं सूत्रम्

२-१७ " अर्धादि " इति सूत्रमात्र " अनुप " इत्येतसूत्रपर्यन्ता षोडशसूत्री हादिपदेभ्यः परस्याख्यातस्य अनुदात्तस्वरविधानिका, इति निरूपणम्

१८-षोडशसूत्र्या " हि " एतत्सूत्रोपक्रमा पञ्चदशसूत्री तत्तत्स्वरपदद्वारभ्य आषोडशदशरूपस्याख्यातस्यानुदात्तस्वरविधानिकेति निरूपणम्

१९-आपञ्चविंशदशरूपस्य ख्यातस्यानुदात्तस्वरत्वमिति मारद्वानमतप्रदर्शनम्

२०-अर्धादित्रिंशदशरूपस्याख्यातस्यानुदात्तस्वरत्वमिति, औरशिषिमत्प्रदर्शनम्

२१-ह्यदिभिरेभि सति ईधन्मदीदाया ग्निन्वोर्द्विवेहूनामाख्याताना वा एवविशत्यक्षरान्त द्वित्रिंशदक्षरान्त चानुदानस्वरो भवतीति विधानम्

२२-प्रागुक्तमर्षादास्याति सर्वाण्यपि आख्यातानि ह्यार्दीनामन्यतमयोगे सति अनुदात्तानि भवन्ति, इत्यौपशिषिमत्प्रदर्शनम्

तृतीयकण्डिकायां विषयाः ।

१-१-विनियोगादिषु विमितेषु स्रुतु पूर्वस्याख्यातस्य न विकारो भवतीति प्रतिपादनम्

७-ह्यार्दीनामन्यतमस्य योगे परिसमाप्त्यर्थत्वं च सति बहुष्वप्याख्यातेषु येमाख्यातेन तयोगस्तस्याख्यातस्यानुदात्तो भवति, न ममीपरिर्नामन्पेशामाख्यातानाम् । इति ह्यायन्वयाख्यातस्यानुदात्तविधान तदितरेषामाख्यातानामनुदात्तत्वनिषेधकरण च

८-आख्यातसम्बन्धे सति यदजायस्याक् च द्विक्त पद तत्र यदेत्रात्याक् तस्य प्रकृतिस्वरकथनम्

९-अनाख्यातसम्बन्धे सति अजादि अनजादि च समसख्यमात्र यत् द्विक्त पद तत्र पूर्वं पद प्रकृतिस्वरवदेवेति निरूपणम्

१०-नामाख्यातोपसर्गनिपातात्मक चतुर्विध पद मन्त्रे ययार्थ स्वरतो विद्यमान तद्भाषणे मन्त्रस्वरादिपर्यस्तस्वर भवति, इत्येतदप्रतिपादनम्

११-ह्रस्वत्व दीर्घत्व च कण्ठपस्याकारस्य सर्वे परं सति ' अर् ' इत्यागमविधिनिरूपणम्

१२-स्वथोन्तरा वर्तमानस्य वकारस्य लोपो भवतीति प्रतिपादनम्

१३-उक्त्या म्वसम्भारविषया-शमन्योऽनुक्त म्वरसकारनियम व्याकरणप्रतिशाखादेः सामान्यसाक्षाद्वो-य इति निरूपणम्

१४-अ, इ, उ, ऋ, ए, इत्येतेषा पदानां वर्गानां प्रत्येक अष्टादश भेदाः । ए, ऐ, ओ, औ, एतेषा चतुर्णा सन्धभ्रंश्या द्व्यम्भारान् द्वादशैव भेदा इत्यादिनिरूपणम्

१५-ताण्डिता मातृविना च ब्राह्मणस्वर शतपञ्चत् इति प्रतिपादनम्

१-२६-" सप्त साक्षान् " इत्यारभ्य-" निषाद-सर्वत इति " इत्यन्ताया दशसूत्र्यां सामगान्तस्वरविधानम्

२६-चरकाया ब्राह्मणस्वरे तन्मन्त्रममात्रपञ्चस्वरविदेशविधानम्

२७-चरकभेदाना ख्यतिशेषाना औषधीयाना च ब्राह्मणे उदाहरोऽनुदान स्वस्ति प्रथितश्वेति चतु स्वर्य, कश्चिन् वैश्वर्यमयतनिरूपणम्

२८-उक्तव्यतिरेकीनामन्पेशाक् वृत्तापनादान ब्राह्मणे तान् स्वर एवेति विधानम्

२९-उदाहृतं बहुष्वप्याना च तत्र. स्वर एवेति विधानम्

इति त्रिकाण्डशतबधिकसूत्रोक्तानां विषयाणां अनुक्रमिका समाप्तः ।

श्रीशः शरणम् ।

भाषिकसूत्रविषये किञ्चिदावेदनम् ।

अथि विज्ञाः पाठकमहाभागाः ! मन्वद्दत्ते समाख्ये सस्वर समग्र शतपथब्राह्मण विन्यस्तम् । तस्य चाप्ययना-
व्यापन सम्प्रमेवावेद्यने । अन्यथा “मन्त्रोहीनः स्वरलो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स बान्धवो यजमान
हिनस्ति यथेन्द्रगन्तु, स्वरतोऽपराधात् ” इति । अत्र च मन्त्र इति पदब्राह्मणम्याप्युपलक्षण वेदैकदेशत्वाद्वापन-
स्येति । एव च पाणिनीयशिक्षया दर्शितया दिशाऽर्थान्तरसमावनेन महती विपदापद्येत । किं बहुना स्वरसमुदायो
वेदस्य वेदत्वावेदकः । तथाच ज्ञापिन पूर्वतन्त्रे कल्पसूत्राधिकरणे श्रीवेमिन्पुषिणा “ प्रयोगशास्त्रमिति केना-
सन्नियमात् ” (वै. सू. १ । ३ । ४) “ असन्नियमात्स्वरनिबद्धत्वात् ” इति हि तद्व्याख्यानं श्रीशुब-
रस्वामी व्याख्यत् । एतेनैतदुक्तं भवति—यत्र स्वरनिबद्धत्व तत्रैव वेदत्व, यत्र च तदभावस्तत्र वेदत्वाभावाः ।
अनया चान्वयव्यतिरेकव्याप्या स्वरसबद्धत्व वेदत्वावेदकमिति सिध्यति ।

किञ्च स्वरसमुदायो वेदस्य सन्पद्वूपः । दर्शितं च स्वयं शतपथधृत्या “ श्रीर्वै स्वरः ” (श.प.१।१।२।१०)
अत्र सायणः “ (यः) उदात्तादिलक्षणः ‘स्वरः’ स. ‘श्रीर्वै’ वेदवाक्यस्य सन्पद्वूपः ” इति व्याचक्षे ।
शतपथब्राह्मणस्य स्वरसम्पत्तौर्षध्यायविबोभक्त चैतद्भाषिक सूत्रम् ।

अमुष्य समाख्यभाषिकसूत्रस्य प्राथमिक मुद्रण कारीर्यचौखम्बामण्डलतीरिज्जयन्त्रालये सम्पन्नम् । परन्तु
सूत्रभाष्योदाहरणानां मध्ये ‘अन्यद्भुक्तमन्यद्भान्तम्’ इव परस्परसम्बद्धता मनेरपृष्ठा दृशा पश्यद्भि प्रतिपदं
स्पष्टैव प्रतिपद्यत एवेति । ततो नितरामुडिममानता वयमजल भ्रमनधिष्ठाय सूत्रभाष्यानुसारीणीं सरणिमुदाहर-
णाना यथावोध निर्देशुमुरीकृतयत्नाः कियती सफलतामुपगता एति सानुग्रह समीक्षणैर्नैवास्य जानीदुस्तत्त्व-
विदो जनाः ।

तस्य भाषिकसूत्रस्य चाप्ययनमव्यापन शतपथब्राह्मणसमकालमेव विवेकम् । अतन्मदन्त इदं भाषिकसूत्र
श्रीमदन्तद्वैकभाष्यमवलितं सगृह्यते । तन्मात्रं यथावत्स्वरज्ञान सन्प्राप्य स्वरमस्ति शतपथब्राह्मणं पठन्तु पाठयन्तु
च विज्ञाः पाठकमहाभागा इति तन्सम्प्रार्थये ।

कलराणनगर्याम्
दि. श्रा. सु. १९ मीमे.
शके १८९१

}

विद्वद्भारवदः—
श्रीधेननामिकनिशाती धारेइत्युगाहः
वेदिकतिलकश्रमिदग्गाशास्त्रिसुनुः
श्रीधरशर्मा.

॥ श्रीशः शरणम् ॥

अथ श्रीमन्महर्षिकात्यायनप्रणीतं

अनंतदेवीयभाष्ययुतं

भाषिकपरिशिष्टसूत्रं प्रारभ्यते ।



वन्दे विश्व सदानन्द भक्तकाममहीतहम् । यच्छायाभाश्रितैर्लभ्य नौरर्यचतुष्टयम् ॥ १ ॥

कुमिताहिरुगाऽऽया सर्गकल्पापर सुखम् । मेवन्ते तत्पद धीरास्तमनन्त मनेऽप्यहम् ॥ २ ॥

पाञ्चक्य मुनि नत्वा कात्यायनमुनीनिपि । व्याख्यास्ये भाषिक सूत्र कात्यायनमुनीरिताम् ॥ ३ ॥

मन्त्रलक्षणमिन्वाच्छतपयत्राक्षगम्य तु । तल्लक्षणाय मुनिना प्रगीत भाषिक खलु ॥ ४ ॥

तस्येदमादिम सूत्र -

अथ ब्राह्मणस्वरसंस्कारनियमः ॥ १ ॥

अथशब्दान्तर्पथमर्थः । अथ मन्त्रलक्षणप्रणयनानन्तर शतपयब्राह्मणस्वरसंस्कारनियमः क्रियते इति सूत्र-
शेष । मन्त्रलक्षणानन्तरं चैतस्य भाषिकलक्षणस्य संस्कारप्रमाणमादेव ज्ञायते । तथा हि वक्ष्यति “ जात्यामि-
निहितक्षेत्रप्रदिलष्टाथ ” (भा. सू. १।१०) इति सूत्रेण पूर्वनिद्ध जात्यादिकमनूय भाषिकलक्षणम्, तथा
“ स्वरितानुदात्तो ऋ ” (भा. सू. १।१४) इति सूत्रेण पूर्वनिर्दो स्वरितानुदात्तावनूय ब्राह्मणे उदात्त विधा-
सति । तेन तदुपजीव्यत्वात्तदानन्तर्यमेतस्य साधूक्तम् ॥ १ ॥

द्वौ ॥ २ ॥

ब्राह्मणे—उदात्तानुदात्तो ह्यवेव स्वरो वेदितव्यौ ॥ २ ॥

उक्तो मन्त्रस्वरः ॥ ३ ॥

ननु—मन्त्रलक्षणे प्रातिशाक्त्यस्य द्वितीयाध्यायादौ स्वरनियमस्यानिहितत्वात्वेदमरण्यव्यम्, निराकाशत्वा-
दित्यत्र आह—उक्तो मन्त्रस्वर इति । न च—पूर्वोक्तेन्दमन्ययामिद्धम्, पूर्वोक्तलक्षणस्य मन्त्रविभाग-
नियमत्वात् । अतो नैराकाश्याभावाद्दक्ष्यमेवेदम् । किंच “ कण्ठ्य ऋकारे इह्वम् ” (प्राति. सू. ४।४९)
इति विद्यमाने यत्किञ्चर्तुषु क्रियते (भा. श. प. ब्रा. १।१।२।७।२) तदुर्ध्वानां तुषा मनु-
ष्याणाम् (भा. श. प. ब्रा. १।४।४।२।२१) इति । तथा—“ यवयोः पदान्तयोः स्वरमप्ये लोपः ”
(प्राति. सू. ४।१२९) इति सूत्रे विद्यमाने हुन्द्रश्चेत् पञ्चुपतिश्च त्रयस्त्रिंशदाडिति (भा. श. प. ब्रा. १।४।६।९।६) इति । तथा—निष्पृद्धिर्बाधविह ता ण्विमुञ्चेति (भा. श. प. ब्रा. ४।४।
१।१६) इत्येवमादौ संस्कारपैलक्ष्यदर्शनात्वात्त्वयमेवेदम् ॥ ३ ॥

१—प्रातिशाक्त्यस्येदमे सूत्रे मन्त्रलक्षणेप्रणयनानन्तर शतपयब्राह्मणस्वरसंस्कारनियमः क्रियते इति सूत्र-
शेष इति सूत्रेण पूर्वनिद्ध जात्यादिकमनूय भाषिकलक्षणम्, तथा “ स्वरितानुदात्तो ऋ ” (भा. सू. १।१४)
इति सूत्रेण पूर्वनिर्दो स्वरितानुदात्तावनूय ब्राह्मणे उदात्त विधासति । तेन तदुपजीव्यत्वात्तदानन्तर्यमेतस्य
साधूक्तम् ॥ १ ॥

तेनात्र सिद्धम् ॥ ४ ॥

ननु—'उक्तो मन्त्रस्वरः' इति न बलव्यम् । प्रकृते प्रयोजनाभावादि-वत् आह—तेनात्र सिद्धम्—इति ।
तेन मन्त्रस्वरलक्षणेन सिद्धं स्वरमनुपात्र शताप्यत्राल्लगे स्वरलक्षण प्रतीयत इति सूत्रोप ॥ ४ ॥

अथ भाषिकसंज्ञामक्रियालक्षणसूत्राणि ।

तत्रादौ संज्ञोच्यते—

उदात्तानुदात्तौ भाषिकस्तत्संधिः ॥ ५ ॥

उदात्तश्चानुदात्तश्चेत्युदात्तानुदात्तौ पूर्वं कथितौ तयो मन्त्रिन्तद्वनधिरेकवर्णरूपं म भाषिकस्तद्ग. स्यात् ।
सज्ञाप्रयोजनमुत्तरत्र (भाषि. सू. १ । १३) म विव्यति । यथा—अर्च्यमा । ध्रायुः । मा नो मित्रो
व्वरुणोऽ अर्च्यमाऽऽयुः (मा श. प. १३/१५/११७) तथा—भ्रासा । अन्तरिक्षम् । भ्रासा-
ऽन्तरिक्षमा पृण (मा. श. प. ९ । २ । ३ । ३४) तथा—गृहरेषा । तुप्रम् । गृहरेषोप्रम् ।
(क. श. प. त्रा.) इत्यादि स्वयुद्धया ज्ञेयम् । उदात्तप्रहणं किं ? युद्धयस्तु । अग्नौ । तुद्धय-
स्वाप्ने—(मा. श. प. ८ । ६ । ३ । २३) अत्र द्वयोरुदात्तयोर्भाषिकसज्ञा मा भूदिति । अनुदात्तप्रहणं
किं ? न । अर्ष । स्वय्यन्तो नृपैक्षन्ते (मा. श. प. त्रा. ९/१२ । ३ । २७) अत्र द्वयोर्ह्रात्तयो-
र्भाषिकसज्ञा मा भूदिति । उदात्तानुदात्तौ किं ? ज्ञान्बेदुः । अर्वाद् । त्वमप्रऽईलितो जानयेदो-
ऽवाद् (का. श. प.) अत्रानुदात्तोदात्तमन्त्रिन्तान् भाषिकसज्ञा । मन्त्रिणिति किं ? ध्रुवा ।
अमृद् । ध्रुवाऽअसदन्ति (मा. श. प. १ । ३ । ४ । १९) का । ईम् । आऽईमरे
विशङ्किलेति (मा. श. प. १३ । १ । २ । १८) अत्र—अमन्त्रिन्तान् भाषिकसज्ञा ॥ ५ ॥

अपेह कथं मन्त्रिन्तान्—उद्दिष्टं स्तभ्रानानुरिक्षम् । (मा. श. प. त्रा. ३ । ६ । १ । १९)
इत्यादिविषय आह—

अनुदात्तावन्तरेणोदात्तः ॥ ६ ॥

अनुदात्तोदात्तयोः पूर्वमेकादेशः तस्मिन्तति—“ उदात्तानुदात्त ” (प्राति. सू. ४ । १३२) इत्यु-
दात्त एव तत्र भवतीति सूत्रकृदेकादेशसंधिर्भाषिकसंज्ञो भवतीत्युक्तवान् ॥ ६ ॥

अथ भाषिकसंज्ञाया अपवादसूत्राणि ।

एव भाषिकमज्ञानुक्त्वा ऋविदपवादमाह—

आप्रपूर्वं आख्यातपरो न ॥ ७ ॥

आप्र—उपमार्गो पूर्वी यस्य स आप्रपूर्वं । आख्यात पर यस्य स आख्यातपर । आप्रपूर्वं आख्यात-
पर उदात्तानुदात्तसन्धिर्भाषिकसंज्ञा न स्यात् । यथा—आ । अप्प्राः । आप्प्रा आवापृथिष्टी (मा.
श. प. त्रा. ४ । ३ । ४ । १०) प्र । उक्षासि । अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षासीति (मा. श. प.
त्रा. १ । १ । ३ । ११) म । अप्पृथुत्तु । सवित्वाऽप्युर्पयत्वििति (मा. श. प. त्रा. १ । ७ । १४)
आप्रपूर्वं इति किं ? ध्रुवा । अस्ति । ध्रुवाऽस्तीति (मा. श. प. त्रा. ७ । ४ । २ । ९) पूषा ।
अस्ति । पूषाऽस्तीति (मा. श. प. त्रा. १४ । १ । १ । ९) युन्ता । अस्ति । युन्ताऽस्ति (मा.
श. प. त्रा. ९ । १३ । ११) कृता । अस्ति । स्वध्या कृताऽस्तीति (मा. श. प. त्रा. ९ । ११ । ११)

तथात्तर 'किं किं' आ । अयम् । आयं गौः पृथ्विः क्रमोत् । (मा. श. प. ब्रा. ३ । १ । १ । १)
 रा । इदम् । आहेतुमगन्तम् (मा. श. प. ब्रा. ३ । १ । १ । १) प्र । इधे । अये भुगाय
 मा. श. प. ब्रा. ३ । ४ । २ । २१) अत्र न तिषेध ॥ ७ ॥

समासश्चानाख्यातपरोऽपि न ॥ ८ ॥

चकार आग्रपोरुपसर्गायोः लुक्पूर्वार्थम् । आग्रपूर्वं समानश्च अनाख्यातपरोऽपि न भाषिकसत्त्वं स्यात् ।
 अनाख्यातप्रकरण—आख्याताधिकारनिवृत्त्यर्थम् । अपिशब्द आख्यातपरो यदि समासे कल्पत सोऽपि न भाषिक-
 ज्ञः स्यादित्येतदर्थम् । आ । इष्टुः । एष्टु रायुः (मा. श. प. ब्रा. ३ । ४ । ३ । २१) आ सयम्
 एष्टु एष्टु इति समासः । आ । इष्टुयः । एष्टुयो नाम् (मा. श. प. ब्रा. २ । ४ । १ । २) । प्र ।
 इष्टुः । अष्टोऽ अत्रे (मा. श. प. ब्रा. १ । २ । ३ । ४०) प्र । इष्ट्ये । आ । इष्ट्ये । अष्ट्याऽ
 इष्ट्ये (मा. श. प. ब्रा. ८ । १ । ४ । ८) समास इति किं ? आ । इष्टम् । एदन्मार्हिर्निशीदत
 (कण्व. श. प. ब्रा.) प्र । इधे । अये भुगाय (मा. श. प. ब्रा. ३ । ४ । ३ । २१) इति ॥ ८ ॥

अपूर्वश्च समासो नैव ॥ ९ ॥

अ इति—इत्वाकारो गृह्यते । तथा च—अकार पूर्वो यस्य सन्धे सोऽयमपूर्वः । सादृशसमासमर्थिनो भाषिक-
 मत्र स्यात् । विश्व-आयुः । सर्व-आयुः । सु नो विश्वायुः सप्सुथाऽइति सु नः सर्वायुः
 सप्सुथाऽ इति (मा. श. प. ब्रा. १ । ४ । ३ । १८) विश्व-आयुर्पसेति बहुव्रीहिसमासः । तथा—
 शत-आयुषम् । शतायुषं कृणुहि चोपमानः (मा. श. प. ब्रा. ७ । १ । १ । १७)
 चित्र-सुतयुः । चित्रोत्तयो वामुजानाः (मा. श. प. ब्रा. ७ । १ । १ । ११) । बृद्ध-आयुम् ।
 बृद्धायुमनु बृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टयः (मा. श. प. ब्रा. ३ । ६ । १ । २४) अपूर्व इति
 किं ? द्विवि-इष्टु । द्विवीच चक्षुःगततम् (मा. श. प. ब्रा. ३ । ७ । १ । १८) ह्रस्वपूर्वं इति किं ?
 मृता-इष्टु । मृतेव पुत्रमृषिर्वा (मा. श. प. ब्रा. ७ । १ । १ । ४३) पिता-इष्टु । सु नः
 पितृवे सूनवेऽत्रे (मा. श. प. ब्रा. २ । ३ । ४ । ३०) वृत्सना-इष्टु । वृत्सनेव विक्रीणावहे
 (मा. श. प. ब्रा. २ । १ । ३ । १७) समास इत्यनुवर्तमाने पुनः समासप्रकरण—अकारपूर्वसधिमार्त्रप्रतिप-
 ष्यर्थम् । तेन—इष्टु-इष्टु । इहेर्हेर्षा कृणुहि भोजनानि (मा. श. प. ब्रा. १ । १ । ४ । २४)
 इत्यादि सर्वसुदाहरण ज्ञातव्यम् । नशब्द एवशब्दक्षानवधारणार्थो । नैव हाड्डसुग्मेऽसदासीत्रेव
 सुदासीत् (मा. श. प. ब्रा. १० । ३ । १ । १) नेत्यनुवर्तमाने पुनर्नेति वचनमुत्तरत्र प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम् ।
 इति ॥ ९ ॥

जात्याभिनिहितस्यैप्रप्रश्चिष्टाश्च ॥ १० ॥

चरान्दो भाषिकमज्ञानुक्तार्थः । जात्यादयश्च वारः स्वरीता भाषिकनडा स्युः । तल्लक्षणानि तु पूर्वमेवाभिहि-
 तानि । " एकपदे नीचवर्षं सयवो जात्यः " (प्राप्ति. सू. १ । १ । १) " एतेऽभ्यामकारो लुगभिनिहितः "

१-कमव्ययत्र अपूर्व-पूर्व सुन्दतेन कदन्तेन वर सह सन्त्ययः ॥
 २-अस्येदाहाणमन्तव्यम् ॥
 ३-नेत्युदात्तम् । इत्येत्नुदात्तम् । तत्तन्निर्भाषिक इति यावत् ।
 ३४२५

(प्राति. सू. १।१।१४) " युवर्णो यवौ क्षेम. " (प्राति. सू. १।१।१५) " इवर्ण उभयतो ह्रस्वः प्रद्विलष्टः " (प्राति. सू. १।१।१६) इति । क्रमेणोदाहरणानि तत्र जात्यो यथा—ध्यान्यमसि धितुहि (मा. श. प. ब्रा. १।१।१।१८.) भूर्भुवः स्वगिति तुया समृद्धयाऽऽशिषमाशास्ते सुप्रजाः (मा. श. प. ब्रा. २।३।१।१) अभिनिहितो यथा—प्रसुवेऽशिनोर्वाहुभ्याम् (मा. श. प. ब्रा. १।१।२। १७) पूष्णेऽयुषे स्वाहेति (मा. श. प. ब्रा. ३।१।४।१४) द्वेदोऽसि येन त्वम् (मा. श. प. ब्रा. १।१।२।२३) व्तोऽसि कतमोऽसि (क. श. प. ब्रा.) क्षेमो यथा इयंयकं यजामहे (मा. श. प. ब्रा. २।१।२।२) द्रवन्नः सर्षिपुरासुतिगिति (मा. श. प. ब्रा. ३।१।२।१४) इत्यादि । प्रविष्टो यथा मधुमधेऽ आङ्गिरस्युदभीन्धनामुखे (मा. श. प. ३।१।४।१९) द्विविधं सुसु-
शान्तम् (मा. श. प. ब्रा. ३।७।१।१८) जात्यक्षेत्रयो " स्वरितानुदातो च " (भाषि. सू. १।१४) इत्यनेनोदात्तत्वे षिदेऽपि पुनर्ग्रहणं पूर्वस्य नियतसिद्धयर्थम् । अभिनिहितप्रद्विलष्टयोस्तुदात्तानुदात्त-
सन्निवादाधिक्यज्ञायां प्रामाया अन्वय भाषिकमहाया अस्तिःयत्त्वज्ञानार्थं पुनर्ग्रहणम् । तेनात्र न सम्भति ।
सवित्ताऽसि सत्प्रसवऽऽ इति (मा. श. प. ब्रा. १।१।४।१९) इत्यादि हि सोमोऽइन्दुदे-
ऽवित्ताऽसि सुन्वतो वृक्षवर्हिषऽऽ इति (मा. श. प. ब्रा. १।३।१।१९) आहुमजानि गर्भधम् (मा. श. प. ब्रा. १।३।१।१९) इति ॥ १० ॥

उतां यो मो नो सो च ॥ ११ ॥

उतो रो मोनो सो इत्येतेषां पञ्चानामोक्तानो भाषिकमज्ञ स्यात् । यथा—एतन्नमस्करोत्पुनो तऽऽवृषवे
नुमः (मा. श. प. ब्रा. १।१।१।१४)—यो मुम तन्नुरेषा सा त्वयि (मा. श. प. ब्रा. ३।१।३।१९) मो-
अहं तुव ह्वीरुं श्विदेय (मा. श. प. ब्रा. ३।३।१।१२) नोऽपवासाधुना कुनियान्
(क. श. ब्रा.) सोऽदेदोऽभवत् (काव्य. श. प. ब्रा.) इति ॥ ११ ॥

ओञ्चैकेषाम् ॥ १२ ॥

ओञ्कारश्च केचनो भाषिकमज्ञ स्यात्, एकेषामाचार्याणां मतेन । एकशब्दोऽत्रैकदेशवचनो, न मुख्यवचनः ।
तेन कञ्चाचार्यमते न भाषिकमज्ञ इत्यर्थः । यथा—समुद्रशाशुराग्योऽऽश्रावयेति (काव्य. ग. प. ब्रा.)
बोधयन्तातिथिर्भोऽस्मिन् (काव्य. श. प. ब्रा.) एकेषां
किं ? काश्चाना मा भूदिति । ता ताऽऽस्ताः एव व्याहृतय ओऽऽश्रावयान्तु श्रौषद् यज
येयुजामहे त्रौषद् (काव्य. श. प. ब्रा.) इति ॥ १२ ॥

अथ भाषिकसंज्ञाप्रयोजनप्रकरणम् ।

अपेदानां भाषिकमज्ञाप्रयोजनमाह—

उदात्तमेतत् ॥ १३ ॥

यदेतत् " उदात्तानुदातो " (भाषि. सू. १।४) इत्यादिप्रबन्धेन भाषिकसंज्ञमुपक्रान्तं तदुदात्तं

यान्-शसणे । यथाक्रममुदाहरणानि । यथा-भ्रा नो मित्रो ह्युरुणोऽअर्थ्यमाऽऽयुः (मा. श. प. भा. १३।६।१।१७) भ्रासाऽन्तुरिक्षमा वृण (मा. श. प. भा. ९।२।२।३।३४) मित्रा नाहं वृणे सुमतिम् (मा. श. प. भा. ९।२।२।८)-सिक् ह्यु सेमं पात्युहसः (मा. श. प. भा. १२।७।३।२१)-ध्यान्यमसि धितुहि (मा. श. प. भा. १।२।१।८)-भृर्भुवः स्वरिति नृया समृद्धयाऽऽशिषयाशास्ते सुप्रजाः (मा. श. प. भा. २।३।१।१)-प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम् (मा. श. प. भा. १।१।१।१७)-श्वेदोऽसि येन तुम् (मा. श. प. भा. १।९।२।२३)-इवम्यकं यजामहे (मा. श. प. भा. २।६।१।२)-इचन्नः सर्षिप्रासुतिरिति (मा. श. प. भा. ६।६।२।१४)-अद्भिरश्वतुभीन्धतानुखे (मा. श. प. भा. १।९।४।९) इति ॥ १२ ॥

स्वरितानुदात्तौ च ॥ १४ ॥

मन्त्रविषये यौ स्वरितानुदात्तानुदात्तौ तावपि शतपथब्राह्मणे उदात्तौ स्त । मत्र स्वरितो यथा नृयेनां प्राचयत्युक्त्तुर्म कर्मकृत इति (मा. श. प. भा. २।९।२।१२)-प्राजिवाजोऽयन प्राजिनो नः (मा. श. प. भा. ९।१।९।२४)-अग्ने नृय स्रुपथा गयेऽअस्मान् (मा. श. प. भा. ३।६।३।११)-एष ते रुद्र भागुऽआयुः । (मा. श. प. भा. २।१।२।१७)-एषु ते निर्ऋते भागस्तुश्रुषस्व । (मा. श. प. भा. ५।२।३।)-मह वासा मयाभ-धेति । (मा. श. प. भा. २।९।२।२९) इति ॥ १४ ॥

उदात्तमनुदात्तमनन्त्यम् ॥ १५ ॥

मन्त्रधर्मेण यदुदात्तमभिहितं तच्छतपथब्राह्मणेऽनुदानं स्यात् । अनन्त्यम्-अनन्त्यम् । अनन्तितमिन्-अर्थः । यथा-हुडे रुन्ते हुण्ये वृाम्ये वृन्त उधातुर्दं नृयुः इति उदि विवृणुति । (मा. श. प. भा. ४।९।८।१०)-स्थानं ब्राह्मणद्वयं सुमनां नृयुः । (मा. श. प. भा. ३।३।१।११)-तुशुर्मिभुस्य वृहणस्याग्नेः । (मा. श. प. भा. २।१।२।११)-द्विश्वानि देव वृषूनानि विष्टान् । (मा. श. प. भा. ३।६।३।११)-द्विश्वसृगमृषिभ्यो सुनीषा । (कण्व. श. प. भा.) इति ॥ १५ ॥

अन्त्यर्थे सश्रुतानाम् ॥ १६ ॥

द्वयोर्बहुनामुदात्तानामेकत्र युक्तानां पौर्वापर्यावावर्गितात्ता मन्त्रान्तरसुदृशं स्यात् । पूर्वेषामुदात्तानां स्वरविशेषानुपदेशान्मन्त्रावरणं भवति । यथा-आवृहन्नात्तम् । (मा. श. प. भा. १३।१।२।१)-अन्ते तवृणानागसोऽअदित्यु स्मामिति । (मा. श. प. भा. १।७।३।८)-स्वाजीरे व्वाचीरे न्यव्ये गुव्यऽ इति । (मा. श. प. भा. १।१।२।१)-आ या दाम्मास्या पृथिडीम् ।* (मा. श. प. भा. ८।७।३।२३)-शुभ्र युव्या ये तुव । (मा. श. प. भा. ७।९।१।३१) इत्यादि विशेषान् ॥ १६ ॥

१-अन्ते मन्त्रधर्मप्रये च देवत्वमित्यर्थः ।

अपेक्षानीं भाषिकसङ्गे परे विशेषमाह—

भाषिके चोभयेषाम् ॥ १७ ॥

“ तदात्तानुदानौ भाषिकमत्सन्नि— (भाषि. सू. १।४) इत्यादिना भाषिक उक्तः । तन्निर्णय-
उपसंघसुतदात्तानामनुदात्तानां चतुर्दात एव स्यात् । तत्रोदात्तानां यथा—विद्येयामाहुं व्युषे सुमन्त्रिम् ।
(मा श प ब्रा १।२।३।२८)—सिंहं हृत्सेतुं पात्सुं हंसः । (मा. श. प. ब्रा १।२।३।२९)
भ्रासाङ्गुतिक्षमा वृषण (मा श प. ब्रा १।२।३।३४) सा नो मिवो व्युरुणोऽ अर्घ्यमाऽऽयुः
(मा श. प. ब्रा. १।३।१।१।७) ध्रान्यमसि धितुहि (मा. श. प. ब्रा. १।२।१।१।२८)
पवित्रे म्यो वक्ष्येण्य्याविति (मा. श. प. ब्रा. १।१।३।१) अमित्युन्देवुः सवितारमुणयोः
(मा. श. प. ब्रा ३।३।२।१।२) नास्वेनं व्राचयति निग्म्याभ्या स्य (मा. श. प. ब्रा. २।१।९।
४।७) पशुर्था बृहस्पतये (कण्व. श. प. गी.) स्तऽऽयुस्याः (कण्व. श. प. गी.
) इत्यादि । मन्त्रलक्षणानानुदात्तत्वे सिद्धेऽपि पुनरनुदात्ताभिधिवान “ स्वरितानुदानौ च ”
(भाषि. सू. १।१४) इत्यस्यापवादार्थम् ॥ १७ ॥

एकस्यापि ॥ १८ ॥

एतदन्वोऽत्र उक्तान्यवचन । आम्बभङ्ग इतिवत् । तदन्यथ स्वरित एव । तथा चोदात्तानुदात्तानामेकोऽऽः
स्वरितमन्मयादि भाषिके परेऽनुदात्तादेश स्यात् । यथा नमो भूयै येहं चकारेति (मा श प
ब्रा १।२।१।१०) एष्टा रायः प्रेपे भृगाय (मा. श. प. ब्रा. ३।३।३।१) भृष्टुर्वुः स्वरिति
(मा श प ब्रा २।२।१।१) स्वरितम्योदात्तानुदानोभयसन्प्रयोगे जाते “ भाषिके चोभयेषाम् ” (भाषि
सू. १।१०) इत्यनेनैव निमित्ते निवेदयि यदास्वयते पुनस्तद्वाचयति तिहन्यमानोऽपि वेनादिप्रकारेण नेन-
विनिमित्तमात्र स्वरित एवेति ॥ १८ ॥

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनमि युष्यते—

स्वरितस्य चाभिनिहितत्वम् ॥ १९ ॥

स्वरितस्वरस्य भाषिकस्याभिनिहितत्वं स्यात् । एव निमित्तेऽपि मति स्वरितत्व स्वरितस्य चाभिनिहित-
त्वम् । अभिनिहितस्य भाषिकमक्षा भवतीति भाव । यथा प्सुवेऽश्विनोर्वाहुभ्याम् (मा. श. प. ब्रा.
१।१।२।१०) एष्टुऽऽयुस्यै हवेनं एष्टुऽऽआधुत्सेऽग्निमन्नाडमहाद्याद्यादधऽऽति (मा. श. प.
ब्रा २।१।४।२८) सुरस्वत्ये पूष्णेऽनुये स्वाहेति (मा. श. प. ब्रा. ३।१।४।९) इति ॥ १९ ॥

तेषां च प्रागुक्तमादनन्तराणां च कम्पनम् ॥ २० ॥

तेषां च प्रागुक्तानां बहूनां पौर्वापर्येणाव्ययितानामुक्तमात्पूर्वेषामनन्तराणां जात्यन्तराणाव्ययितानामनुदात्तानां
कम्पन स्यात् । कम्पन नाम—अनुदात्तादि—अनुदात्तत्वम् । यथा—स्मृतिष्ठापयति म्बुष्णाङ्किः स्वाहेति

१—‘ विप्रमहम् इन्द्रं ‘ आ-अहम् ’ इति धरो भाषिके परे ‘ ज ’ इत्यस्यानुदात्तत्वम् ।

२—‘ अन्वयार्थे निमित्तं स्वयन्निमित्तेन स्वरितमित्यत्र । एतां भाषिकसङ्घातानां । तेषां स्वरितेऽपि परे पूर्वस्यानुदात्तत्वव्यय
विष्टि मास । निमित्तोऽनुदात्त इति नान्वितस्य ॥

(मा. श. प. ब्रा. ९ । ४ । २ । १९ । २०)—युद्धैवोद्धेत्यथ द्वसन्तः (मा. श. प. ब्रा. २ । २ । ३ । ९)—अद्धा हि तयन्मुन्योद्धा तद्युद्धात्मा (मा. श. प. ब्रा. २ । २ । १ । २९)—आदित्यो ह त्वेवैपोऽग्निश्चितः (मा. श. प. ब्रा. १० । १ । ४ । ४)—सैषा वृष्टयेव विद्या तपति (मा. श. प. १० । १ । ४ । २)—एयुम्बुकेष्टकः (मा. श. प. ब्रा. १० । ३ । ४ । २२)—सोऽनुद्युद्व्यु नान्युदात्सुनोऽपश्यत् (मा. श. प. ब्रा. १ । ४ । ४ । २ । १) इत्यादि ॥ २० ॥

उदात्तपूर्वस्यानुदात्तस्य च ॥ २१ ॥

उदात्त पूर्वा यस्यानुदात्तस्य नोऽयमुदात्तपूर्व । तादृशानुदात्तस्य भाषिके परे कम्पन स्यात् । यथा—
किञ्चन—आममुत् । मा भेर्म्मा रोद्मो च नः किञ्चनाममादिति (मा. श. प. ब्रा. ९ । १ । १ । १४) दाम् । पुन । इमाम् । सु दाधार ष्टुयिबीन्त्यासुतेमामिति (मा. श. प. ब्रा. ७ । ४ । १ । १९) इति ॥ २१ ॥

उदात्तपूर्वस्य स्वरितस्यापि च ॥ २२ ॥

उदात्त पूर्वे यस्य स्वरितस्य स उदात्तपूर्व । तादृशस्य स्वरितस्यापि भाषिके परे कम्पन स्यात् । अनुदात्त-
तएव भवतीत्यर्थ । यथा—नुमो भूत्यै येदं चकारेति (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । १ । १७)—
पृष्टा गुणः प्रये भुगाय (मा. श. प. ब्रा. १ । ४ । ३ । २१) इति ॥ २२ ॥

अत्रान्त्यस्योदात्तस्यानुदात्तताम्प्रत्येके विषदन्ते ॥ २३ ॥

इति श्रीभगवतः कात्यायनस्य कृतौ भाषिकपरिशिष्टसूत्रे प्रथमा कण्डिका परिममाप्ता ॥ [१]

अत्रान्त्यस्योदात्तस्य सन—अनुदात्तता प्रत्येके आचार्या विषदन्ते । एकशब्दोऽत्र मुख्यवचन । तेन
कात्यायनो मनसिदमिति गम्यते । यथा—“ तस्मात्कुर्वन्तस्य पुरुषस्य बाहू ” (कण्व. श. प. ब्रा.
) रोचुनाऽस्य प्राणाद्धानुती (कण्व. श. प. ब्रा.) इत्यादि ॥ २३ ॥

इति श्रीकण्वशाखिनागदेवसुतश्रीमदनन्तदेवविरचिते भाषिकपरिशिष्टसूत्रभाष्ये प्रथमा
कण्डिका परिममाप्ता ॥ [१]

अथ द्वितीया कण्डिका ।

अथ मन्त्रगतानामाख्यातानां स्वर्गविकारप्रकरणम् ।

अथाख्यातपदविकरणाः ॥ १ ॥

आख्यात वत्त्वं चेति विग्रह । तस्य विकरणां विकारा आख्यातपदविकरणाः । के पुनस्ते ! “ हि ”
(भाषि. सू. २ । ४) इत्यादयो वक्ष्यमणा । अथशब्दोऽत्राविकारान्तब्रह्मणार्थः । ब्राह्मणाधिकारो निवृत्तः ।
अपेक्षानी मन्त्रकथनसमाप्त्याये आख्यातपदविकरणा व्याख्यायन्ते । आख्यातपदलक्षणमन्यत्रोक्त—“ क्रिया

वाचकमाख्यात क्रियातो न विशिष्यते । त्रिभ्र पुनश्चान्तिकि कालस्तु विशिष्यते ” इति । क-पुनराख्यात-
पदस्य विकारः । (मन्त्रे) अनाख्यातात्पस्माद्वातपदसंज्ञानुदात्तत्वमविकारः । शेषो विकारः । ननु-प्रानिशात्पे
एव-” प्रकृत्याऽऽख्यातमाख्यातपूर्वम् ” (प्राति. सू. ६ । ११) इति प्रकृत्य-आगमनपदविकरणमुक्तम् ।
एव इति हि पुनर्वचनमनर्थकमिति चेदत्रोच्यते । तत्राभिनिहितम्प्योऽपि एव वक्तव्या । नै यदि शुद्धा अभि-
धीरेरैस्मदाऽभिनिहितानां परिमत्प्यानमात्रक्येत् । अतस्तदोच्यते परिच्छिदींशुचादींऽभिनिहितानभिनिहितानामाग-
लक्षणं करोति स्म ॥ १ ॥

अर्थादिः ॥ २ ॥

अर्थस्याशिरर्थादिः । अर्थादौ वर्तमानमाख्यातमनुदात्त विकार प्राप्नोति । यथा-भुवत्थात्मुना पुराऽस्य
द्विधन्ञ्जातृष्यः । (मा. श. प. ब्रा. १४ । ४ । १ । ८)-सुन्धेत् पृनस्तोक्ताऽइव त्वत् ।
(मा. श. प. ब्रा. १ । ६ । ३ । १९)-स्याद्धेव ध्नायश्चित्तिः । (मा. श. प. ब्रा.)
भुवति हास्य सुवृषणम् । (मा. श. प. ब्रा. १४ । ४ । १ । २) इति ॥ २ ॥

पादादिः ॥ ३ ॥

पादास्यादि पादादि । पादादौ विद्यमानाम्प्यान विक्रियते । यथा-दृष्टातु । दृष्टातु दृष्टव्यो जुनः
(मा. श. प. ब्रा. २ । १ । १ । ३९) । स्या-अगन्मुहि । अगन्महि मुनसा सुऽशिवेन ।
(मा. श. प. ब्रा. १ । ९ । ३ । १९) । योजं । योज्जा त्विन्द्र ते हरीऽऽडुति । (मा. श. प. ब्रा. २ । ६ । १ । ३८) इति ॥ ३ ॥

हि ॥ ४ ॥

‘ हि ’ शब्दात्परमाख्यात विक्रियते । यथा-भ्राषो हि घ्रा मयोभुवऽ इति (मा. श. प. ब्रा. १ । ९ । १ । २) घ्रि हीमिद्धोऽभ्रुष्यटिति । (मा. श. प. ब्रा. १ । ७ । २ । २)-शिरो हि
प्रथमं ज्ञायमानस्य ज्ञायते । (मा. श. प. ब्रा. ८ । २ । ४ । १८) ‘ हि ’ शब्दात्पूर्वमपीति क्त-
व्यम् । इन्द्रो वामुश्निति हि । (मा. श. प. ब्रा. ४ । १ । ३ । १९) इति ॥ ४ ॥

हन्त ॥ ५ ॥

‘ हन्त ’ शब्दात्परमाख्यात विक्रियते । यथा-हन्त तेऽनुया क्वात्यायन्याऽन्नं कर्वाणीति ।
(मा. श. प. ब्रा. १४ । ८ । ३ । २)-हन्ताडुमिदं हौं प्पञ्चो प्पञ्चामि । (मा. श. प. ब्रा. १४ । १ । ८ । १)-हन्तेनम्ब्रह्मोद्यमाह्वयामहऽडुति । (मा. श. प. ब्रा. ११ । २ । २ । ९)-
हन्तास्येन्द्रियं ह्यीर्यं* मोमपीथमद्याच* हुराणीति । (मा. श. प. ब्रा.)
अत्र परत्वमर्पनी द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

१-हेतुमिति सख्यायाः अत्युपलक्षणम् । विद्वर्थकर्त्रेदिपता हि सख्या क्रिया न विशिनष्टि, विन्तु कालमेव । तदुच्यते हि-
“ क्रियामेदाय काल एव सर्वस्य बोधिका ” इति । क्रियामेदाय- क्रिया मेघु विरोधविन्तु स्वेन रूपेण रूपण्य चर्तु,
काल-काल एव न सख्यादिः । सर्वेष्वेति क्रियामेदाय नामार्थस्त्वेष्वर्थः । कालविदिति तुना सख्याऽऽपक्रियामेदाय
संज्ञाति हि ।

नेत् ॥ ६ ॥

'नेत्' इत्यस्मात्परमाख्यात विक्रियते । यथा-नेत्स्वदपचेतुयाताऽडुति । (मा. श. प. ब्रा. १ । ८ । ३ । २२)-नेदृन्योऽन्युः हिनुसानऽडुति । (मा. श. प. ब्रा. १ । १ । ४ । २०)-नेदृ- निरेचयानीति । (मा. श. प. ब्रा. १ । ४ । १ । १९) इति ॥ ६ ॥

कुषित् ॥ ७ ॥

'कुषित्' इत्यस्मात्परमाख्यात विक्रियते । यथा-कुषिदङ्ग युवमन्तो युवक्षिद्यथा ढान्ति । (मा. श. प. ब्रा. १ । १ । ४ । २४)-कुषिन्मे पुत्रमुवधीडिति । (मा. श. प. ब्रा. १ । ४ । १ । ४ । ७)-कुषिन्मेऽनुपहृतः सोममुवभ्रक्षडिति । (मा. श. प. ब्रा. १ । ६ । ३ । ८) इति ॥ ७ ॥

अह ॥ ८ ॥

'अह' इत्यस्मात्परमाख्यात विक्रियते । यथा-नक्षुन्नमाहास्थ भुवति (मा. श. प. ब्रा. १ । १ । ४ । १०) अन्नमुहृतस्य भुवति (मा. श. प. ब्रा. १ । १ । ४ । १०) इत्यादि ॥ ८ ॥

समुचये ॥ ९ ॥

समुचयार्थोचकारपरमाख्यात विक्रियते । यथा-शुर्म च स्थो वुर्म च स्थऽडुति (मा. श. प. ब्रा. १ । ४ । १ । १०) सुस्मा चासि शिष्टा चासीति (मा. श. प. ब्रा. १ । २ । १ । ११) इति ॥ ९ ॥

आमन्त्रितसस्वरम् ॥ १० ॥

स्वरेण सह वर्तत इति सम्बरम् । आमन्त्रित च तस्वर च आमन्त्रितसस्वरम् । आद्युदात्तमित्यर्थः । आमन्त्रितसस्वरपरमाख्यात विक्रियते । यथा-मुघवन्नुन्दिषीमहि (मा. श. प. ब्रा. २ । ६ । १ । ३८) अमे युक्त्वा हि ये त्रव (मा. श. प. ब्रा. ७ । १ । १ । ३१) अग्ने भुरन्तु चिन्तिभिगिति (मा. श. प. ब्रा. ६ । ८ । १ । ७) अग्ने नय सुपथा राये (मा. श. प. ब्रा. ३ । ६ । ३ । ११) अग्ने पुवस्व स्वपाऽ अस्मे (मा. श. प. ब्रा. ४ । १ । ४ । ९) इत्यादि ॥ १० ॥

निज्ञासितम् ॥ ११ ॥

ज्ञानमिष्ट जिज्ञासितम् । जिज्ञासितमाख्यात विक्रियते । यथा-कथुमस्यैवा ज्वसोर्द्वारा सम्बत्सह- मद्रिमामोति (मा. श. प. ब्रा. २ । ३ । ३ । १८) कथुम्मदुतोकथेन सम्पद्यते (मा. श. प. ब्रा. ९ । ३ । ३ । १९) इति ॥ ११ ॥

विचारितम् ॥ १२ ॥

विचारविषयकमाख्यात विक्रियते । यथा-अधः स्वित्वासीरेदुपरि स्वित्वासीरेव (कण्व. श. प. १ । १ । १ । १६ । ४) इति ॥ १२ ॥

अवधारितम् ॥ १३ ॥

अवधारणार्थकत्वात् विक्रियते । यथा-युजेन हेव तु द्यन्यदपकुमर्णं भवति (मा. श. प. १. ११ । १ । १ । ४) इति ॥ १३ ॥

यद्योगः ॥ १४ ॥

यद्युद्धस्य योऽथ यद्योगः । स च यद्युद्धं सर्वप्रत्ययान्तो गृह्यते । यद्योगे सत्याह्वानं विक्रियते । यथा-विश्वेधा यदुजय स्पृधऽडुति (मा. श. प. ब्रा. १२ । ७ । ३ । ४)-योऽस्मान्द्रेष्टि युध्वं ह्ययं द्विष्मऽडुति (मा. श. प. ब्रा. १ । ८ । १ । ११)-यत्रा निधुद्रिः सुवसे शिवाभिः (कथ. श. प. ब्रा.)-यत्तु नो हवीधः परापुड्यात् (मा. श. प. ब्रा.)-यत्तरो वै सुंयत्तयोः पराजुयते (मा. श. प. ब्रा. १ । २ । ३ । ६)-यत्तं गृह्यं स्वस्मिन् (मा. श. प. ब्रा.)-यत्तथा कामुयते (मा. श. प. ब्रा.)-यत्तमथा कामुयेत (मा. श. प. ब्रा.)-यादृशाद्वै ज्ञायते (मा. श. प. ब्रा.) इत्यादि ॥ १४ ॥

विनियोगः ॥ १५ ॥

विनियोगार्थकत्वात् विक्रियते । विनियोगो नाम-मन्त्रःशिवदेवतादित्वद्वारादित्वात्मकः । यथा-स तु इन्द्राभिभ्यामुपदुधाति (मा. श. प. ब्रा. ८ । ३ । १ । ४)-विश्वकर्मणाऽऽसादयति । (मा. श. प. ब्रा. ८ । ३ । १ । ४)-तुष्णीं दर्भस्तुम्बमुपदुधाति (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । ४ । २९)-युजुषाऽभिजुहोति (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । ४ । २९)-तुष्णीमुदचमसात्रिजुयति (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । ४ । २९)-युजुषा जुपति (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । ४ । २९) इत्यादि ॥ १५ ॥

वाक्यशेषः ॥ १६ ॥

वाक्यशेषो यन्मित्राभ्यात् उपलभ्यते तदाभ्यात् विक्रियते । यथा-अथ प्यातराभेयुः पुरोडाशो भुवत्पैन्द्रुः सान्नाययम् (मा. श. प. ब्रा. २ । ४ । ४ । १२)-द्वावुत्तरस्यां ध्रैयां पुरीं भुवतो द्वौ दक्षिणस्याम् (मा. श. प. ब्रा. १२ । ८ । ३ । ६)-द्विर्नो गार्हपत्यो भुवत्य-विन्ऽआहवनीयः (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । १ । १) इति ॥ १६ ॥

अनुबन्धः ॥ १७ ॥

अनुबन्धेनेत्यनुबन्धः । आस्यात्तार्थस्य कियतां च शब्दोऽस्तीति सोऽनुबन्धः । तस्मात्परमाह्वानं विक्रियते । यथा-सुः स्रः श्रेयान्भुवति (मा. श. प. ब्रा. २ । २ । २ । १९) इतिकरणमाह्वानाधिकारमनाह्वानम् । एव यत्र यत्र समाजायं आह्वानाधिकारो दृश्यते तत्र तत्र तथैव द्रष्टव्यं न्यायनाम्नाम् । यथा-इमाम्मे घृणण शुधी हवम् (कथ. श. प. ब्रा.) इति ॥ १७ ॥

एत आपोडशाक्षरात्पदं विकुर्वन्ति ॥ १८ ॥

एतं ' ति' शब्दाख्य आपोडशाक्षरादाख्यातपदं विकुर्वन्तीति आपोडशाक्षरभिविधिर्यादा वा । तमेशाख्य-
आपोडशाक्षरान् यथाकाममुदाहरणानि दधन्ते । हुन्नास्योन्द्रिष्टं वृद्धिर्द्यम् सोमप्रीथमद्याक्षर-
हुराणीनि (मा. श. प. ब्रा.) स यो हेतुमेतुः सम्बत्सरमध्यात्मं प्प्रुतिष्ठितं
व्येद (मा. श. प. ब्रा. १०।२।४।१६) नेदनिरेत्यानीति (मा. श. प. ब्रा १०।४।१।१९)
नेच्छदपचेतुयाताऽह्वति (मा. श. प. ब्रा. १।८।३।२२) इति ॥ १८ ॥

आपञ्चविधैशादिति भारद्वाजः ॥ १९ ॥

आख्य आख्य-आपञ्चविशाक्षरादाख्यातपदं विकुर्वन्तीति भारद्वाज आच या मन्थने । यथा येना नः
पूर्वं पितरः पदज्ञाऽ अर्चन्तोऽ आङ्गिरसो गाऽऽबुविन्दन् (कण्व. श. प. २)
यान्निर्णिजा रेकणसा प्राचूनस्य रातिं गृभृतां मुखनो नुयन्ति (कण्व. श. प.
भा.) इति ॥ १९ ॥

आद्वात्रिंशदित्यौपशिविः ॥ २० ॥

आख्य आख्य-आद्वात्रिंशदाक्षरादाख्यातपदं विकुर्वन्तीत्यौपशिविराचयो मन्थने । यथा-स यो हेतुमेतुः
समदृशं प्प्रुत्पातमधिदैवतु चाध्यात्मं च प्प्रुतिष्ठितं व्येद (मा. श. प. ब्रा १२।१
२।४) इति ॥ २० ॥

आमर्षादास्ययोः पदयोर्वहूनां च पूर्वपदं विक्रियते ॥ २१ ॥

मर्षादा विविधा-पोडशाक्षरा, पञ्चविंशदक्षरा, द्वात्रिंशदक्षरा, इति । तत्र षोडशक्षरा प्रधानाऽऽप्लिता ।
पञ्चविंशत्यक्षराया, द्वात्रिंशदक्षराया वा पञ्चे विक्रियते । पाक्षिरुवादापरिपूर्णे इत्तरे मर्षादे । अत्राड-रषदर्थे
वर्तते । आमर्षादा रषन्मर्षादित्यर्थः । आमर्षादायां निष्ठेन ह्यामर्षादास्ये । तयोरेामर्षादास्ययोराख्यातयो पूर्व-
मक्ष्यातपदं पञ्चविंशत्यक्षरान् द्वात्रिंशदक्षरान् वा विक्रियते । आदिभिर्योगे सर्वात्पदुत्पन्ने । तत्र द्वयोरेया-स
यत्सायमुस्नमिते जुहोत्यनुत्वेभ्योऽप्यन्तमुत्तिष्ठेभ्यो जुहोति (मा. श. प. ब्रा. २।३।
१।९)-अथ यत्प्रातरनुदिने जुहोत्यस्य रुमस्य जीवनस्य देवैभ्यो जुहवानि (मा.
श. प. ब्रा २।३।१।१२) वृत्तामाख्यातना यथा-स यत्सायमुस्नमिते जुहोति गुहर्म-
मेवेतत्सन्ततमक्षिजुहोति गुहर्मः सन्ततमुभिकरोति । (मा. श. प. ब्रा. २।३।१।
४)-अथ यत्प्रातरनुदिने जुहोति प्प्रुजनपरप्येवेनमेतुत्तोऽयं तेजो भृश्या विभ्रा-
जपानऽऽवुदेतीति । (मा. श. प. ब्रा. २।३।१।६) इति ॥ २१ ॥

सर्वाणीत्यौपशिविः ॥ २२ ॥

इति श्रीभगवतः कात्यायनस्य कृती भाषिकपरिशिष्टसूत्रे द्वितीया कण्डिका
परिममामा ॥ (२)

अथ सर्वान्यपि-आमर्षादास्थितान्यात् यातवदानि क्षादियोगे विक्रियन्ते, इषीमक्षिविराधावो मन्यन्ते । यथा-
युस्मिन्नुर्द्धे युजन्ते तेषां वाऽऽ वन्तेनोत्तमो डीक्षने प्रथमोऽवमृष्टाडुदायतामुडैति ।
(मा. श. प. ब्रा. ११ । १ । १ । १०)-ये देवासो दिष्टेकादश स्थ पृथिथ्यामध्ये-
कादश स्थ । अप्सुक्षिन्तो महिन्नेकादश स्थ ते देवासो यजुर्मिर्षं जुषध्वम् । (मा. श.
प. ब्रा. ४ । २ । २ । ९) इति ॥ २२ ॥

इति श्रीकण्वरारिनागदेवमुत्तश्रीमद्वनन्तदेवविरचिते भाषिकपरिशिष्टसूत्रभाष्ये
द्वितीया षडङ्का परिसमाप्ता ॥ (२)

अथ तृतीया कण्डिका ।

अथ प्रागुक्ताख्यातविक्रियापवादकसूत्राणि ।

विनियोगे तु पूर्वपदम् ॥ १ ॥

विनियोगेऽर्थे गम्यमाने पूर्वमाख्यात विक्रियते नोत्तरम् । तुशब्दोऽवगतो । यथा-तूष्णीं दध्मस्तम्बु-
मुपट्टधानि युजुषाऽभित्तुहोति । (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । ४ । २९)-तूष्णीमुदवमसा-
न्निनुयति युजुषा ह्यपति । (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । ४ । २९)-स वाऽऽइन्द्राग्निभ्यामुप-
ट्टधाति विश्वकर्मणाऽऽसादयति । (मा. श. प. ब्रा. ८ । ३ । १ । ४) इति ॥ १ ॥

जिज्ञासितयोश्च ॥ २ ॥

जिज्ञासितयोऽप्यप्यक्तयो पूर्वमाख्यात विक्रियते नोत्तरम् । यथा-जुहुवानी ३ मा होषा ३मिति
(मा. श. प. ब्रा.)-कथुमस्यैतत्कृष्मं सम्बत्सामग्निमाप्नोति कथुः सम्बत्सो-
पाग्निना सम्पद्यते (मा. श. प. ब्रा. ६ । २ । २ । २१) इति ॥ २ ॥

अनन्तहितयोश्च ॥ ३ ॥

अनन्तहितं भिन्नजातीयेनाभ्यवहितमित्यर्थः । अनन्तजानीययोगोऽप्यप्यक्तयो पूर्वमाख्यात विक्रियते, न
द्वितीयम् । यथा पुरुषश्च ह नारायणं प्रजापतिरुवाच युजस्व यजस्थेति (मा. श. प.
ब्रा. १२ । ३ । ४ । १) अथ युज यजेत्येतोत्तरानाह (मा. श. प. ब्रा. १ । १ । ३ । ८) इति ॥ ३ ॥

विचारितसमुच्चितयोश्च ॥ ४ ॥

विचारितं समुच्चितं चेति द्वन्द्वसमासः । विचारार्थकयोः समुच्चयार्थकयोश्चाख्यातयो पूर्व विक्रियते, न द्विती-
यम् । तत्र विचारार्थकयोर्वथा-यजेद्वाज्यभागो ना ३ इति युजेता ३ न युजेता ३ इति
(मा. श. प. ब्रा.) समुच्चयार्थकयोर्वथा-शुष्मं च स्थो वुष्मं च स्थऽइति (मा.
श. प. ब्रा. ६ । ४ । १ । १०)-सुष्मा प्राप्ति शिवा चासीति (मा. श. प. ब्रा. १ । २ ।
९ । ११) इति ॥ ४ ॥

निर्वचनेऽनूवन्धो वाक्यशेषोऽवध्यर्थश्चावधारणो न विकुरुत.
इति भारद्वाजः ॥ ५ ॥

निर्वचन नाम—अन्वाख्यानम् । तत्र विधिरूपेण वा, अनुवादरूपेण वा पूर्वपदस्यान्वाख्यानमित्यर्थः । अनुवच्यत इत्यनुबन्धः । पुनः पुनरावर्तनमित्यर्थः । अनुबन्ध इत्यत्र—अन्वेषणमपि दृश्यते (पाणि. मू. १।३। १३७) इति पाणिनीयसूत्रेण दर्शिता । निर्वचनेऽनुबन्धो यन्मन्त्राख्यानं तदाख्यानं न विकृतम् इति मारद्वाजाचार्यो मन्यते । तथा—अव्यययो योजनरूपो यन्मन्त्राख्यानं दृश्यते तदेति न विकृतम् इति माण्डूकीयैः मन्यते । अत्र विस्तरः कालविशेष उच्यते । विनिर्गोपी वाक्यशेष इति प्राप्तापवादोऽप्यम् । क्रमेणोदाहरणानि । देव्या दीक्षां निरमिमहादित्यै प्रायणीयम् (मा. श. प. ब्रा. १।१।२।१)—इत्युप्रे कृपस्यथेति (मा. श. प. ब्रा. ७।२।२।१४) भाग्द्वारोक्तं विक्रियते वा । बस्तुाजिने पुष्टिकाममभिषिञ्चेत्कृष्णाजिने ब्रह्मवर्चसुकाममुष्ट्योरुष्ट्यकाममिति (मा. श. प. ब्रा. २।३।४।१४) इति प्रथमोदाहरणम् । द्वितीयोदाहरणं यथा—एवमेव साध्यन्दिने सुवर्तेऽपृहीतऽ एवमुत्स्मादच्छा- वाक्यायोत्तमो गृहो भवत्यथ तृतीयं वृत्तनीवरीणामवनयति (मा. श. प. ब्रा. ४। २।३।९) इति ॥ ९ ॥

भूयोवादी वरीयोवादी कनीयोवादी चानवधारणाः ॥ ६ ॥

भूयो बहुतर वर्तनीति भूयोवादी । वरीयो सुतर वर्तनीति वरीयोवादी । कनीयोऽन्यतर वर्तनीति कनीयो- वादी । एते भूयोवाद्यादयः अनवधारणा कार्यकारिणो न भूः । भूयोवाद्यादयः परभूतमाख्यानं न विकुर्वन्ती- त्यर्थः । क्रमेणोदाहरणानि । तुस्य भूयो भूय एव तेजो भवति (मा. श. प. ब्रा. २।२।२। १९)—परः परऽएव वरीयस्तुषो भवति (मा. श. प. ब्रा. ३।४।४।२७)—कनीयः कनीयस्तेजो भवति (मा. श. प. ब्रा. २।२।२।१९) अनन्तर इति प्राप्तापवादकमेतन् । नेत्यनुवर्तमाने पुनरवधारणार्थं इति नभू—अत्रानिःपन्वन्वन्वार्थः । तेन शाब्दान्तरे पूर्वोक्तोदाहरणे आख्यायनपद विक्रियते, इत्यपि गम्यत इति । अनवधारणा इति किं ? अन्यत्रापि यत्र विक्रियते दृश्यते तत्रानवधारणेऽपि सति विक्रिये मा भूदिति । यथा—एवुं हेनं सऽपृहीतयति (मा. श. प. ब्रा. २।२।२।१९)— एवुं हेवुं श्रिया युशसा भवति (मा. श. प. ब्रा.)—एवुं हेनं सु जास्यति (मा. श. प. ब्रा. २।२।२।१९)—एवुं हेवुं कीर्त्या युशसा श्रिया सुः श्वः श्रेयान्भवति (कथ. श. प. ब्रा.) इत्यादि ॥ ६ ॥

परिसमाप्त्यर्थश्चान्यतमो ह्यादीनां न विकरोति ॥ ७ ॥

‘ हि, हन्त ’ इत्यादयो विकारकारिणः श्शुक्लम् । कश्चित्त्व्यायमववादः । ह्यदीनां मन्त्रेऽन्यतम एकतमं परिसमाप्त्यर्थं शेषाख्यानं न विकरोति । बहुष्वन्वयस्यानेऽ येनाख्यानं सम्बन्धते तदेकमयानं विक- रोति । सर्वेष्वप्यन्यतम्याख्यातानि न विकुर्वन्ति । तस्मिन्नेव स्वमन्त्राख्याते परिसमाप्त्यर्थत्वात् । यथा— किं हि हरेद्यदन्तरिक्षं हरामि द्विषं हरामीति हरेत् । (मा. श. प. ब्रा. १।२।४। १९) हुन्तास्यै प्रतिष्ठां कल्पयानीति स खिपुऽसुसृजे । (मा. श. प. ब्रा. १।४। २।४।२)—तेऽनुष्योऽनुष्यऽं दिनुसानीति । (मा. श. प. ब्रा.)—स त्वष्टा चुक्षोथ कुक्षिन्मे पुत्रमुवधीदिति । (मा. श. प. ब्रा. ९।९।४।७) इत्यादि ॥ ७ ॥

यमपदयोः स्वराद्योःरत्पत्स्वरतरं प्रकृत्या ॥ ८ ॥

द्विरक्तं पदं यमपदमित्युच्यते । स्वर आदिर्यवो पदयोरेति ते स्वरादी । अतिशयनात्त्वा म्बरा यत्र परे दृश्यन्ते तदयमस्वरतरमिति विग्रहः । स्वराद्ययोर्वमपदयोर्मध्ये यदल्पस्वरतरं तत्प्रकृत्या स्वरात् । अत्र मूत्रे तरग्रहणं तुल्यमस्येष्वपि मात्राधिक्यादुत्तरस्य नाप्यम्बरमिति भावः । यथा—तद्वेकैकयुधेर्मुँह्लो-
कान्मुन्तनोति । (मा. श. प. ब्रा. १ । ३ । २ । १५)—एकैकयुधेर्मुँह्लो-
कान्मुन्तनोति । (मा. श. प. ब्रा. १ । ३ । १५ । १५)—तस्मादेकैकयुधेर्मुँह्लो-
कान्मुन्तनोति । (मा. श. प. ब्रा. १ । ३ । १५ । १५) । अत्र पूर्वस्यैकशब्दस्योत्तरेकशब्दोपेक्षया मात्रास्यव्यापकप्रकृतिस्वरव ज्ञेयम् । अत्रैका-
वैका चेति समाने सति “ स्त्रियाः पुंयद्वाधितपुंस्कादन्द् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणी-
प्रियादिषु ”—(पाणि सू. ६ । ३ । ३४) इति व्याकरणमूत्रेण टावलोपे पूर्वस्यैकशब्दस्यैकमात्रत्वमुत्त-
रस्य द्विमात्रत्वमिति विवेकः । यमाख्यातप्रमगादनाल्यानयमार्योऽयमारम्भः ॥ ८ ॥

स्वराद्यस्वराद्योश्च सममात्रयोः पूर्वत्रैष्टमिति भारद्वाजः ॥ ९ ॥

स्वर आदिर्यवो पदयोर्ले स्वरादी तादृशे ये न भवन्ते अस्वरादी । चकार समुच्चयार्थं । समा. मात्रा-
ययोस्ते सममात्रे । स्वराद्योस्वराद्योश्च सममात्रयोर्वमपदयोर्मध्ये पूर्वपदं प्रकृतिस्वर नेष्टमिति भारद्वाजो मन्यते ।
अस्वरादिसममात्रार्योऽयमारम्भः । तत्र स्वराद्यो. सममात्रयोर्वेधा—तुपोपेयु मघवन् । (मा. श. प. ब्रा. २ ।
३ । ४ । ३८) अस्वराद्यो. सममात्रयोर्वेधा—पुष्प्राष्टमग्निर्भरतस्य शृण्वऽ इति । (मा. श. प. ब्रा. १ । ८ । १ । १४)—सः सुमिद्युवसे वृषन् । (कथ. श. प. ब्रा.)
सममात्रयो. किं ? उप—उत । उपोत । प्र—प्रति । प्रप्रति इति ॥ ९

यथार्थं चतुर्विधं पदं विपर्यस्तम् ॥ १० ॥

नामाख्यातोऽर्गनिपातरूपं चतुर्विधं पदं यथार्थं मन्त्रे स्वराद्यो यद्याख्यातं तत्रानग्रे स्वराद्यो विपर्यस्तं स्वरात् ।
स च विपर्यस्तो व्याख्यात पूर्वत्र भाषिके । “ उदात्तनेतत् ”—“ स्वरात्तानुदात्तो च ”—“ उदात्तमनुदात्त-
मन्त्यम् ”—“ अन्त्यं मन् हतानाम् ”—“ भाषिके चोभयेषाम् ”—(भाषि. सू. १ । १३-१७)
इति ॥ १० ॥

इति ब्राह्मणस्वरनियमप्रकरणम् ॥

१—अत्रेदं बोध्यम् । यत्—विच्छिन्नपाठे खण्डशः पदविच्छेदे च ब्राह्मणस्वरेणैव पाठः । न मन्त्रस्वरेण ह्येव-
मर्थकं वेदं सूत्रम् । यथा—दृशानो रुक्मऽ ऊर्णुऽ व्यश्रीष्टिति—(मा. श. प. ब्रा. १ । ७ । १२)
इति । मन्त्रदशांश्यामस्योदेते ऋक्णदशाया सर्वोदात्तता । यजुहुयात्क्षिप्तं यजमानमृतम्—(मा.
श. प. ब्रा.) इत्यत्र जुहुयादिनि पदं सर्वोदात्तम् । युजमानं स्वर्गैर्गुह्योक्तमभिषहति ।
(मा. श. प. ब्रा. १ । १ । १ । ११) इत्यत्राभिरसर्गोऽविच्छिन्नः न सर्वोदात्तः । स वै प्प्रा-
रपऽ एव । (मा. श. प. ब्रा. १ । १ । १ । १२) इत्यत्र विच्छिन्नः ‘ वै ’ इति निपात उदात्त
इति । “ मन्त्रस्वरबहिर्भूतपदे स्वरनिरूपणम् । पाणिनिप्रातिसाख्यायां मन्त्रेच्छास्वन्तरात्तत् ॥ १ ॥ ” इति ।
अत्र स्वरादे संस्कारस्याप्युपलक्षणम् । “ कण्ठ्यं ककारे ह्रस्वम् ” (प्राति. सू. ४ । ४९) इत्यस्य प्राति-
शाख्यबह्वलकमूत्रस्यापवादकमेतन्मूत्रमिति ध्येयम् ॥

अथाचमन्धिसंस्कारनियमप्रकरणम् ।

कण्ठ्यस्वरोऽर्द्धस्वर्णं ॥ ११ ॥

“ अथ ब्राह्मणस्वरमन्त्रस्कारनियमः ” (भाषि. सू. १ । १) इति प्रतिब्रातयोः स्वरसंस्कारयोर्मध्ये पूर्व स्वरनियमस्तुत्वा-अथेदानीं संस्कारनियमनाह-कण्ठ्यस्वरोऽर्द्धस्वर्णं इति । कण्ठे भवः कण्ठ्यः । कवर्गादिभ्युदात्तार्थं स्वरग्रहणम् । कण्ठ्यस्वर अर्धगो ह्रस्वो दीर्घो वा-अर् स्वात्तदुत्तरेण ऋवर्णत सह । ब्राह्मणे इत्यनुवर्तते । यथा-यत्किञ्च-ऋतुषु । यत्किञ्चर्तुषु क्रियते । (मा. श. प. ब्रा. १ । १२ । ७२) यत्किञ्च-ऋतसत्याभ्याम् । यत्किञ्चर्त्तसत्याभ्यां जुष्य-^२ सर्व-^२ हेव तज्जयति (मा. श. प. ब्रा. १ । ११ । ७९) इत्यादि ह्रस्वोदाहरणम् । दीर्घोदाहरणं यथा-तथा-ऋषीणाम् । तथुर्षीणां तथा मनुष्याणाम् (मा. श. प. ब्रा. १ । ४ । २ । २१) युथा-ऋतुम् । यथुर्मुष्मुष्य (मा. श. प. ब्रा.) कण्ठ्यस्वर इति किं ! यदि-ऋक्तः । यद्भृक्तो भूरिति चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा गार्हपत्ये जुह्वथ (मा. श. प. ब्रा. १ । ९ । ८ । ६) सर्वे किं । तुम्-ऋतुवः । सम्भत्सरो युजमानस्तुमृतवो याजयन्ति (मा. श. प. ब्रा. १ । ९ । ७ । २२) ब्राह्मणे किं ! यत्रां सप्त ऋषीन्पुऽ परकमाहुः (मा. श. ७ । २६) सप्त ऋषयः प्रतिहिताः (मा. श. ३४ । ९९) इति च ॥ ११ ॥

वकारस्य पदान्तस्य स्वरमध्ये लोपः ॥ १२ ॥

स्वरयोर्मध्ये वर्तमानस्य पदान्तस्य वकारस्य ब्राह्मणे लोपः स्यात् । यथा-द्वौ-इति । द्वा-इति । कृत्येभु देवो यज्ञस्यत्स्येति द्वाऽ इत्योमिति होवाच (क. श. प. वृ. १७ । ९ । २ । १) उपस्वि-शां-इति । इन्द्रश्चेत्तु मजापतिश्च उपस्वि-शाऽ इति (क. श. प. वृ. १ । ७ । ९ । २) इति । वायो-इह । निपुद्रिर्वाय इह ता विमुञ्चेति (क. श. प. ब्रा.) इत्यादि । ब्राह्मणे किं ! निपुद्रिर्वाय इह ता विमुञ्च (मा. श. २७ । २३) इति ॥ १२ ॥

शेषं सामान्यशास्त्रात् ॥ १३ ॥

अत्रोक्तेशिषोपादन्यच्छेषम् । सामान्यशास्त्रादिदक्षताग्निनीयव्याकरणशास्त्रात्सिद्धमवगन्तव्यमिति सूत्रशेषः । तत्र दिविषदन्त्वा नृषदम् (क. श. प. ब्रा.) इत्यादि स्वयम्भूम् ॥ १३ ॥

अथ स्वरभेदप्रकरणम् ।

इदानीं वर्णधर्मानाह-

अकारेकारोकारकारिल्कारा अवर्णधारणाः ॥ १४ ॥

अवर्णस्य धारणा अवर्णधारणाः । अकारश्च, इकारश्च, उकारश्च, एकारश्च, ऋकारश्चेति तेषु हि इन्द्रसमासः ।

१-इन्द्रपदस्य विभक्तम् । २-इन्द्रस्य ऋकारस्य विभक्तम् ।

अकारादयः पंच वर्णा अर्वाधारणाः । अष्टादश्या भिद्यन्ते इत्यर्थः । भेदास्तु—ह्रस्वदीर्घच्छ्रिता इति पूर्वं अकारस्य त्रयो भेदाः, ततलोपा ह्रस्वदीर्घच्छ्रितानामुदात्तानुदात्तस्वरिता इति प्रत्येक च त्रयो भेदाः, एव नव भेदाः । इति नवभेदमिह—अकार. सानुनासिकनिरनुनासिकभेदेन द्विधा भिद्यते । इत्यकारस्याष्टादश भेदा । तथा—इकारोकारन्दकारणकारणमपि भेदा ज्ञातव्या इति सूत्रार्थः । यथापिशलिनीक—“ ऋवर्णलृवर्णयोर्दीर्घा न सन्ति ” इति तदिह न विद्यत इति । अकारादिप्रथाना प्रहणान् ए-ऐ-ओ-औ-इति सन्त्यध-रणा ह्रस्वामात्रात् द्वादशैव भेदा भवन्तीति ज्ञापितम् ॥ १४ ॥

उक्तलक्षण प्रसगादन्यत्राप्यतिदिशति—

शतपथवृत्ताण्डिमाह्विनां ब्राह्मणस्वरः ॥ १५ ॥

शतपथेन स्वरतन्तुज्य वर्तत इति शतपथवृत् । “तेन तुल्य क्रिया चेदिति ” (पाणि. सू. १।१।११९) इति पाणिनीयसूत्रस्मरणत् । ताण्डिमाह्विनः, ताण्डिनश्च माह्विनश्चेति विग्रहः । तेषां शतपथब्राह्मणस्वर स्यात् । अन्यत्राप्युक्तम् । “ द्वितीरप्रथमावेतौ ताण्डिमाह्विना स्वरो । तथा शतपथावेतौ स्वरो वाजसनेयि-नाम् । ” इति सामानादशिक्षायाम् ॥ १५ ॥

प्रसगात्तामस्वरमाह—

सप्त साम्नाम् ॥ १६ ॥

पदा वपने—तान्योऽध्वर्युर्गोपेत् (मा. श. प. ब्रा. १।१।२।४६) इति षडुर्वेदेऽपि सामगाव विहितम् । अतस्तद्भक्षणमुच्यते इति नातुपपत्ति । यत्तु प्रातिशाख्ये “ सप्त ” (प्राति. सू. १।१।२७) इति सूत्रेणैव प्रवक्षितवान् वक्तव्यमिति । तदपि न तत्र सामान्येनोद्दिष्टानामेव प्रथम इति न कोऽपि क्षुद्रोपद्रवः ॥ १६ ॥

मात्रां सप्त स्वरा इत्युक्त, के ते इत्याकांशायामाह—

पद्भ्रजऋषभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिपादाः ॥ १७ ॥

षड्भ्रज ऋषभधैवादिद्वन्द्वसमासः ॥ १७ ॥

प्रसगात्तेषां स्थानान्याह—

तेषां योनयः ॥ १८ ॥

तेषां षड्भ्रजादिसप्ततामस्वराणां योनयः, करोगभूतानि स्थानानि उच्यन्ते इति सूत्रोपः ॥ १८ ॥

१-अ-इ-ऋ-लृ-वृ-येने पञ्च वर्णा अर्वाधारणा स्वरकार्यवर्णप्रथमवृत्तिभूता ईदृशे । एतस्या-एते पञ्चापि प्रत्येक-ह्रस्व-दीर्घच्छ्रिताः । अन्यत्रात्वेवमेव हेयम् । “आहो विद्वानसु कोर्धे मया कश्चिद् समधुने ३ इति” सूत्रत्वमेकहरीनामपि । यथापि-यथात्तात्पर्यतारतम्या मन्त्रमन्त्रवैजाय नवधा भिद्यन्ते । साधुनासेकनिरनुनासिकस्वनेनाह-दीर्घाः भिन्ना आहवन्ताः । पञ्चसामानुया दार्धवापिशलिनी मन्त्रनिराकरणाय, तन्मने ऋ-लृ-वर्णयोर्दीर्घता ज्ञेये । तदिह निराहृत्य सूत्रद्वारा ऋ-लृ-वर्णोपादानेन, “ ऋवृती दीर्घाः ” (प्राति. सू. ८ । १०) इति प्रातिशाख्येऽष्टनेऽप्यात्वे वर्णव्यवसायप्राप्तेः ।

१-“ अथ ऋषभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिपादाः ” (प्राति. सू. १ । १) इत्यत्रापि षेपविषयव्यतिरेकवैजायण्युक्तं प्राप्ते, शतपथ ऋषभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिपादाः, तस्यैवैतदुपदिष्टा स्वराः । एतदप्यथ सप्तताम्यैः । तद्वचनं च-ऋषभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिपादाः । कश्चिदात्तां ऋषभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिपादाः । शतपथस्वरद्वन्द्वसप्ततरी लक्ष्यः । अतः स्वराः कश्चिदात्ताः ।